

ТАТАР ХАЛЫК СӨЙЛӘШЛӘРЕ

БЕРЕНЧЕ КИТАП

«НОГАРНФ» НАШРНАТЫ

ТАТАР ХАЛЫК СӨЙЛӘШЛӘРЕ

ИКЕ КИТАПТА

Беренче китап

УДК 81:811.512.145,28

ББК 81.2Тат-67

Т23

Китап 2004—2013 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләргә саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча Татарстан Республикасы Дәүләт программасын үтәү максатында нәшер ителә.

Авторлар коллективы:

*Ф. С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, Т. Х. Хәйретдинова,
З. Р. Садыкова, Р. С. Барсукова*

Редколлегия:

К. М. Миңнуллин, М. З. Зәкиев, Ф. Р. Шәйхиева, М. Х. Вәлиев

Жаваплы редакторлар:

Д. Б. Рамазанова, Т. Х. Хәйретдинова

Рецензентлар:

филология фәннәре докторлары *Л. Ш. Арсланов, Ф. М. Хисамова*

Татар халык сөйләшләре : Ике китапта : Беренче китап /
Т23 **Ф. С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, Т. Х. Хәйретдинова һ. б. — Казан :**
Мәгариф, 2008. — 463 б.

ISBN 978-5-7761-1774-9

Китапта татар теленең урта диалектына караган барлык сөйләшләрнең фонетик, грамматик һәм өлешчә лексик үзенчәлекләре тасвирланган. Хезмәт тел тарихы, тарихи диалектология, гомумән, татар теле һәм башка төрки телләр белән кызыксынуучылар өчен әһәмиятле чыганак булыр. Ул шулай ук югары уку йортларының гуманитар факультетлары студентлары өчен уку әсбабы буларак файдаланырга тәкъдим ителә.

ISBN 978-5-7761-1774-9

© «Мәгариф» нәшрияты, 2008

*Олуг галимә һәм хөрмәтле
остазыбыз Л. Т. Мәхмүтованың
якты истәлегенә багышлыйбыз*

СҮЗ БАШЫ

Хәзерге вакытта татар тел белемендә диалектология — алга киткән тармакларның берсе. Моның өчен без күренекле тюрколог Л. Т. Мәхмүтовага бурычлы. Ул 25 ел буе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының тел бүлеген җитәкләде. Татар теленә 3 томлык Аңлатмалы сүзлегә (1977—1981), Диалектологик сүзлек (1969), Диалектологик атлас (2 томда, 1989) кебек монументаль хезмәтләр аның җитәкчелегендә төзелде һәм дөнья күрде. Бу хезмәтләр татар тел белемен тагын да югары баскычка күтәрде. Тәкъдим ителә торган китапның да фәнни җитәкчесе һәм мөхәррире Л. Т. Мәхмүтова булды.

Милли телебезнең җирле сөйләшләре галимнәр җитәкчелегендә тулы эчтәлекле махсус программа нигезендә Россиянең егермедән артык өлкә һәм республикаларында экспедицияләр уздыру юлы белән өйрәнелде. Аларда яшәп килә торган гаять бай материал фәнни әйләнешкә кертелгән һәм кертелә килә. Шулай да ул тикшеренүләр төрле чорларда, төрле алымнар белән һәм төрле дәрәжәдә башкарылган. Татар диалектологиясенең 100 елдан артык вакыт эчендә фән буларак үсеш-үзгәрешен, казанган уңышларын бербөтен итеп, бер концепциядән чыгып яктырту кирәк. Тупланган материалларны, бүгенге көн таләпләреннән, фәнни-теоретик фикернең үсеш дәрәжәсеннән чыгып, яңадан күздән уздыру зарурлыгы үзен бик нык сиздерә.

Тәкъдим ителә торган хезмәт менә шушы ихтыяҗларны берникадәр канәгатьләндерү юлында бер адым булып тора. Һәр сөйләш, гәрчә аларның уртак яклары булса да, мөстәкыйль берәмлек буларак тасвирланды, үзенчәлекләрен фәнни шәрехләү, хезмәтнең күләме зур булу сәбәпле, максат итеп куелмады. Ул сөйләшләрдәге әдәби тел нормаларына туры килеп җитмәгән тайпылышларның мөмкин кадәр тулы белешмәлеген тәшкил итә. Хезмәттә, аеруча сөйләшләрнең фонетик үзенчәлекләрен тасвирлаганда, аваз күчешләрен, ассимиляция, диссимиляция һ.б. күренешләрен тулырак яктырту максатыннан, мисалларны орфоэпия кагыйдәләренә нигезләнеп, ягъни ишетелгәнчә бирергә тырыштык. Бу, беренче чиратта, *йа, йу, йы, йе, ш* авазларына кагыла.

Ул татар һәм төрки телләрнең фонетикасын, грамматикасын, өлешчә лексикасын да, тарихи планда тикшерү максатында, җирле сөйләшләрне чагыштырма-тарихи өйрәнү өчен ышанычлы фактологик нигез булып дип ышанабыз.

Хезмәт ике китаптан тора. Беренче китапта — урта диалект, икенче китапта көнбатыш (мишәр), көнчыгыш (тубыл-иртыш, бараба һәм том) диалектлары тасвирлана.

«Татар халык сөйләшләре» дигән бу хезмәт татар диалектологиясе өлкәсендә башкарылып килә торган әһәмиятле зур эшчәнлекнең бер өлешен тәшкил итә. Хәзерге көндә татар теленә зур диалектологик сүзлегә басмага тапшырылды. Диалектологик атласның III томы да төзелеп бетеп килә.

Д. Б. Рамазанова

КЕРЕШ

Диалектология — тел белеменек бер тармагы (*диалектос* — сөйлөшү һәм *логос* — белем дигән сүзләрдән тора). Диалектология фәнненек төп бурычы — жирле төбәкләрдә яшәп килә торган жанлы сөйләм телен, ягъни жирле сөйләшләрне өйрәнү. Икенче төрле әйтсәк, диалектология фәне халык сөйләм теленек әдәби телгә керми калган күренешләрен тикшерә, фәнни анализлый, аларның таралыш территориясен билгели. Шулай итеп, диалектология жирле телне территориаль аспектта өйрәнә, аның диалектларга, сөйләшләргә, урынчылыкларга бүленешен ачыклай, шуларны тасвирлай.

Гомумхалык сөйләм теле территориаль яссылыкта (пространственный аспект) тикшерелә. Нәтижәдә, диалект, сөйләш, урынчылык дигән мөстәкыйль тел берәмлекләре бүлөп чыгарыла. Ул берәмлекләренә аеруда түбәндәге принцип төп нигез булып тора: теге яки бу сөйләшненек, урынчылыкның һ. б. фонетик, грамматик, лексик үзенчәлекләре һәр берәмлекненек үзенә генә хас булган системаны тәшкил итәргә тиеш.

Диалект — телненек жирле төре; ул гомумхалык теле белән сөйләшләр арасында тора. Территориаль аспектта караганда, ул тел берәмлегә буларак зуррак төрне хасил итә һәм уртақ үзенчәлекләре булган берничә сөйләшне үз эченә берләштерә. Сөйләшләр исә диалект белән чагыштырганда ваграк тел берәмлегә булып торалар. Алар, берникадәр күренешләре буенча аерымланган булсалар да, бер төркем әһәмиятле уртақ диалекталь үзенчәлекләре белән үзара берләшәләр.

Урынчылыклар — диалектологиядә кулланылышта булган тел берәмлекләренек тагын да кечерәге. Сөйләштә бер яки берничә урынчылык булырга мөмкин. Алар кайбер диалекталь күренешләренек таррак күләмдә таралган булуы белән яки икенчел дәрәжәдәге күренешләр сакланып килү белән аерылып чыгалар. Кайбер үзенчәлекләр күрше сөйләшләр йогынтысы астында һәм сөйләш таралган территорияненек аерым бер төбәгендә генә барлыкка киләргә мөмкин.

«Диалект», «сөйләш», «урынчылык» төшенчәләре турында фикер йөрткәндә бер нәрсә игътибар үзәгендә булырга тиеш: мөстәкыйль диалект берәмлеген аерып чыгару өчен диалекталь күренешләр аерым, шушы берәмлек өчен генә характерлы бер системаны тәшкил итәргә тиешләр. Шул вакытта гына диалект, сөйләш яки урынчылык телненек диалектлары системасында мөстәкыйль берәмлек булып санала ала һәм алар билгеле территория белән дә бәйле була.

Татар теленек диалектларга бүленеше территориаль-лингвистик принциптан чыгып хәл ителә. Нәтижәдә татар телендә биш диалект аерылып чыга: *урта*, *көнбатыш (мишәр)*, *тубыл-иртыш*, *бараба* һәм *том диалектлары*. Бу төркемләнеш татар халкының этник бүленешенә дә туры килә: урта диалект вәкилләре *казан татарлары* дип йөртеләләр. Көнбатыш диалект вәкилләрен *мишәрләр* дип йөртү гадәткә кәргән. Тубыл-иртыш (Төмән, Омск өлкәләре), бараба (Новосибирск өлкәсе), том (Томск һәм Кемерово өлкәләре) диалектлары (алар күп еллар көнчыгыш диалект дип йөртелә иде) вәкилләре исә Себердә яшиләр һәм *себер татарлары* дип йөртеләләр.

Тоташ территориядә таралган диалектлар яки сөйләшләрнең чикләрен төгәл билгеләве кыенрак була, чөнки алар арасындагы чик кисеп куйган кебек була алмый. Мәсәлән, сөйләшкә хас үзенчәлекләрнең берсе теге яки бу торак пункттан соң инде күзәтелмәскә мөмкин, икенчесенең исә бу торак пунктны үтеп әле дәвам итүе дә бар. Шушы ук торак пунктта күрше сөйләшкә хас үзенчәлек тә табылуы ихтимал. Кыскасы, бер сөйләштән икенче сөйләшкә яки бер диалекттан икенче диалектка күчеш экренләп бара. Күчеш зонасындагы авылларда янәшә таралган күрше сөйләшләрнең икесе өчен дә характерлы булган үзенчәлекләр кулланылырга мөмкин. Бу территорияне сөйләшара яки диалектара зона дип атау кабул ителгән, ә андагы сөйләш катнаш сөйләш була. Мәсәлән, Тау ягында урта диалект сөйләшләре экренләп мишәр диалектына күчә баралар. Диалектара зона Буа төбәгенә туры килә һәм анда тархан сөйләше таралган. Тархан сөйләшендә урта диалектка хас увуляр *қ, ғ, х* авазлары *һ.б.* күп кенә үзенчәлекләр сакланса да, мишәр диалектының күпчелек сөйләшләре өчен характерлы булган иренсезләштерү (*кен* — *көн*, *сет* — *сөт* *һ.б.*), *ү~өй* күренешләре *һ.б.* кайбер үзенчәлекләр дә күзәтелә. Шуңа күрә, тархан сөйләше, аеруча аның кенбатыш өлеше, катнаш сөйләш булып тора.

Катнаш сөйләшләр башка сәбәпләр нәтижәсендә дә барлыкка килергә мөмкин: халыкларның күчеше, сөйләш вәкилләренең этник формалашу тарихы *һ.б.* Мәсәлән, Казан ханлыгы басып алынгач, патша хөкүмәте яңа җирләргә үзләштерү буенча зур эшчәнлек алып бара. Хәзерге Кама аръягында да Рус дәүләтенең чиген яклау сызыклары, төрле ныгытмалы крепостлар *һ.б.* төзелә, үзек губерналардан урыслар, татарлар *һ.б.* халыклар, әлеге ныгытмаларга күчәрәп утыртылалар. Алар арасында йомышлы мишәрләр (*ч-ләштерүчеләр* дә, *ц-ләштерүчеләр* дә) дә, Казан арты татарлары да була. Нәтижәдә, бу төбәктә катнаш чистай сөйләше формалаша. Шушы рәвешле барлыкка килгән катнаш сөйләшләрдән тагын камышлы, стәрлетамак сөйләшләре бар.

Диалектологиянең төп өйрәнү объектларыннан берсе — диалектизмнар, ягъни җирле сөйләшләрдә генә кулланыла, әдәби норма булып исәпләнми һәм әдәби нормага каршы куела ала торган күренешләр. Алар фонетик, морфологик, лексик диалектизмнарга бүлеп карала.

Фонетик диалектизмнар төрле аваз тәңгәллекләре, авазларның нинди позициядә килүләре *һ.б.ш.* гомумтөрки характердагы фонетик закончалыклар белән бәйләнгән була. Мәсәлән, *қ/к* авазының ике сузык арасында яңгыраулашуы: *йага* — *яка*, *чогор* — *чокыр*, *тийак* — *теге* *як* *һ.б.* Сүз яки иҗек башында әдәби телдәге *й* сонанты урынына өрелмәле *ж* авазын куллану: *бержулы* — *берьюлы*, *жәшел* — *яшел* *һ.б.*

Морфологик диалектизмнар дигәндә, татар теленә хас морфологик категорияләрнең формалашуындагы яки аларның мәгънә төсмерләрендәге аерымлыklar күздә тотыла. Мәсәлән, инфинитивның урта диалектта *-мага/-мәгә*, *-ма/-мә* (*укымага китте*, *чийә ашама йарата*), себер диалектларындагы *-галы/-гәле* (*уғыгалы китепте*, *цийә ашагалы йарата*) формалары — диалекталь күренеш. Бер үк мәгънәне белдерә торган сүзләр сөйләшләрдә бер үк тамырдан төрле кушымчалар ярдәмендә ясалырга мөмкин. Мәсәлән, *эд. йоткылык* — *минз. йотма*; *эд. эремчек* — *перм. эрек* *һ.б.*

Лексик диалектизмнар дигәндә әдәби телдә булмаган, бары сөйләшләрдә генә күзәтелә торган сүзләр күздә тотыла (*кас. апсын* — *килендөш*, *перм. иләсә* — *бияләй*, *нокр. башбата* — *кабер ташы*, *миш. кәркеш* — *чабата киндерәсә* *һ.б.*). Әдәби телдәге шундый ук сүздән мәгънә төсмерләре белән аерылган сүзләр дә лексик диалектизмнар рәтендә карала: *эд. кое*, *э минз. қойо* — *кечкенә елга*; *эд. кура*, *себ. диал. қура* — *абзар*; *эд. карагай*, *злт. қарағай* — *нарат* *һ.б.*

Диалектизмнар сөйләшләргә әдәби телдән аерып тора, әдәби телдә аларга әдәби норма итеп танылган яки кабул ителгән эквивалентлар каршы куела.

Диалектлар һәм әдәби тел арасында үзенчәлекле аерма булу белән бергә үзара тыгыз мөнәсәбәт тә яшәп килә.

Әдәби тел — әдипләр тарафыннан эшкәртелгән бердәм нормалары булган, шул телдә сөйләшүчеләрнең барысы өчен дә мәжбүри булган тел.

Диалектларның кулланылыш сферасы әдәби телгә караганда шактый тар, чөнки диалектлар сөйләшү өчен генә кулланыла. Әдәби тел исә, сөйләү теле булу белән бергә, матур әдәбият, радио-телевидение, публицистикада, фәнни әдәбиятта һәм башка шундый сфераларда да кулланыла, ягъни аның функциональ мөмкинлекләре бик киң.

Әдәби тел диалектларга туктаусыз йогынты ясый, ул шушы телдә сөйләшә торган халык өчен аралашу чарасы булып хезмәт итә. Икенче яктан, диалектлар да әдәби телгә йогынты ясыйлар, бу бигрәк тә лексика өлкәсендә чагыла. Яңа төшенчәләр туу белән, аларны атау өчен аеруча кулай булган сүзнең җирле сөйләшлөрдән табылуы ихтимал. Кайбер лексик берәмлекләр, әдәби телдәге эквивалентлары белән чагыштырганда, күңелгә ятышлырак, кыскарак һәм төгәлрәк эчтәлекле булырга мөмкин. Мәсәлән, *күбә, онык, җайдак, тожым, әзмәвер, ару, кулләвек* һ.б.ш. кайчандыр диалекталь булып саналган сүзләр инде әдәби телебездә дә актив кулланыла.

Әдәби телнең кабул ителгән, канунлаштырылган орфографиясе һәм графикасы бар. Диалектологиядә исә болар юк.

Диалектологиядә сөйләмне мөмкин кадәр төгәлрәк итеп язып алу, тел үзенчәлекләрен язуда җентекләбрәк күрсәтү өчен, махсус транскрипция кулланыла. Татар диалектологиясендә рус графикасы нигезендә, татар алфавитына таянып төзелгән транскрипция гәмәлдә йөри.

Сөйләшлөргә хас үзенчәлекләренә, сүзләрнең әйтелешен чагылдыру максаты белән, бу китапта да татар диалектологиясендә кабул ителгән түбәндәге транскрипцион билгеләр кулланылды:

ш — ирен-ирен өрелмәле тартык аваз.

в — ирен-теш тартык авазы.

ш^о — [б] авазының ике сузык уртасында барлыкка килә торган өрелмәле варианты.

д — әдәби телдәге [з] ны алмаштырып килә торган тел-теш арасы авазы (сакау [з]) билгесе.

қ — тирән тел арты саңгырау тартык авазы.

ғ — тирән тел арты яңгырау тартык авазы.

' — бугазда ясала торган йомык аваз.

ˊ — тартык авазның нечкә әйтелешен күрсәтә; хәрефнең уң ягына өскә куела.

— — сузык авазның озынлык билгесе.

Әйтелештәге үзенчәлекләренә күрсәтә торган башка өстәмә билгеләр (*а^о*, *дж^о/д^ж*, *тч^о/т^ч*, *к^х*, *з^г*, *х^х*, *э/ә*, *ы^о*, *о^х*, *э(е)^о*, *ө(ө)^о* һәм *и^о*, *у^о*, *ү^о* кебек дифтонгоидлык билгеләре һ.б.) техник сәбәпләргә бәйле рәвештә, текстта нигездә чагылмыйлар, һәр сөйләшнең тасвирламасында фонетик үзенчәлекләр бүлекчәсендә аларны махсус аңлатып-күрсәтеп үтү белән чикләнелде.

Диалектологиянең башка фәннәр белән бәйләнеше. Диалектология тел белеменең башка тармаклары белән бик тыгыз бәйләнгән. Ул тарихи фонетика, тарихи морфология, тарихи лексикология, ономастика өлкәләрендәге күп кенә проблемаларны ачыкларга ярдәм итә.

Мәсәлән, татар теленең урта диалектына караган сөйләшлөргә *а* авазының иренләшү төсмере алган варианты (*а^о*) хас. Әмма кайчандыр, билгеле сәбәпләр нәтижәсендә, рухи, территориаль һ.б. яктан, казан арты сөйләшлөрәннән берникадәр аерымланып формалашкан касыйм, нократ, пермь һәм керәшен сөйләшлөрөндә *а* авазының ачык, иренләшмәгән варианты сакланып килә. Моннан чыгып, иренләшкән *а^о* вариантының кайсы чорда барлыкка килүен ачыкларга мөмкин.

Соңгы елларда, диалекталь лексиканы махсус өйрәнүләр барышында, сөйләшлөрдә бик күп борынгы сүзләр сакланып килүе ачыкланды (*сыктау*,

олау, куз, эчегү һ. б.), кайбер сүзләр борынгы фонетик вариантта (перм. *қодоқ*, себ. *қотоқ* — бәке, миш. *чиган* — чегән) яки борынгы мәгънәдә (бөре, перм. *балдыз* — хатынының әнәсә һәм сеңләсә, себ. *палтыс* — хатынының һәм иренәң сеңләсә һ. б.) кулланыла.

Диалектология ономастика тармагы белән тыгыз бәйләнештә. Күп кенә атамаларның (топонимнар, гидронимнар, кеше исемнәре һ. б.) килеп чыгышын ачыкларга диалектларда саклана торган күренешләр ярдәм итә. Мәсәлән, *Шарлы әрәмә* дигән атаманың нәрсә белдергәннен аңлату өчен, тарихи фонетикага гына түгел, жирле сөйләшләргә дә мөрәжәгать итәргә кирәк. Пермь сөйләшенең шауба урынчылыгында *шар* — саз, себер диалектларында *шар* — су буендагы куаклык яки сазлыклы урын. Димәк, татар сөйләшләрində гомумтөрки з авазы урынына р куллану (ротацизм) күренеше бар, ул XIV—XV гасыр кабер ташларындагы язуларда да теркәлгән; күрше чуваш телендә дә күзәтелә. Димәк, *Шарлы әрәмә* дигән атамада хәзерге телебездәге сазлы сүзенәң борынгы фонетик варианты ята.

Диалектология башка фәннәр белән дә тыгыз бәйләнештә. Ул аеруча халык тарихы һәм этнография белән керешә. Диалектологик тикшеренүләр халык тарихының күп кенә проблемаларын ачыкларга ярдәм итәләр, нәтижәләренә раслыйлар. Һәм, киресенчә, диалектларны өйрәнү барышында туган фаразларны, алынган нәтижәләренә тарихи эзләнүләр ныгыта.

Диалектологиянең этнография белән бәйләнеше шулай ук күпьяклы.

Беренчедән һәм иң мөһиме — диалекталь сүзләрнең зур төркеме этнографизмнарны тәшкил итә. Сөйләшләр күп кенә йолалар, горейф-гадәтләр, киём-салым, бизәнү әйберләренең исемнәре буенча бер-берсеннән аерылалар. Һәр диалекталь сүз этнография өчен ачыш, яңалык булырга мөмкин. Икенче яктан исә, этнографизмнарда борынгы күренешләр, архаик сүзләр яки мәгънәләр сакланып килә. Мәсәлән, борынгы төрки телдә «беренче» мәгънәсендә *туң* сүзе булган. Хәзерге сөйләшләрәбездә (мәсәлән, эчкен сөйләше, себер диалектлары) исә *туң бала* яки *туңгуч* сүzlәре билгеле, алар беренче бала, баш бала мәгънәсен белдерә. Пермь сөйләшендә *тун йабу* — эд. *кыз куенына керү* гыйбарәсе бар, биредә *тун* сүзе дә шул борынгы *тун* сүзенә барып тоташа. Шулай итеп, йола термины булган *тун ябу* сүзтезмәсендә борынгы сүз һәм борынгы мәгънә (*тун* — беренче) сакланып калган.

Диалектларны өйрәнү өчен төп чыганаclar. Иң төп һәм иң әһәмиятле чыганаcl — ул халыкның жанлы сөйләм теле. Жанлы сөйләм телен тыңлап, әйтелгәнчә язып ала белү бик әһәмиятле. Сөйләүче кешенең (информаторның) шушы жирлектә туып үскән, чит жирләрдә йөрөп үзенә сөйләшенә чит сөйләш үзенчәлекләрен кертмәгән булуы мөһим. Бары шул вакытта гына ышанычлы, дәрәс материал туплауга ирешеп була. Информатор табигый халәттә, үзен иркен тотып, үзенчә сөйләшәргә тиеш. Аның яше мәсьәләсә дә бик мөһим. Гадәттә, өлкән буын кешеләренең сөйләшендә шушы төбәккә хас үзенчәлекләр бөтен тулылыгы, байлыгы белән яңгырый. Тик бу очракта әбиләрнең башка төбәкләрдән килән булып төшкән булу-булмавын истә тоту зарур. Яшь буын вәкилләренең сөйләшен күзәткәндә, аның әдәби тел йогынтысына дучар булган икәннен исәпкә алырга кирәк.

Диалекталь күренешләр әдәби әсәрләрдә дә табыла. Бу берничә очрак белән бәйле була. Беренчедән, әсәрдәге вакыйгалар билгеле бер төбәк белән бәйләнгән булырга һәм шундагы диалект яки сөйләш өчен характерлы күренешләр күзәтеләргә мөмкин. Мәсәлән, Г. Бәшировның «Намус» романы Татарстанның Тау ягы, «Туган ягым — яшел бишек» — Казан арты, ә «Җидегән чишмә» әсәре Кама аръягының көнчыгышы — Ык бие төбәкләре жирлегендә язылган. Шуңа күрә аларда шушы төбәкләргә хас диалекталь үзенчәлекләр чагылган. Икенчедән, автор, каһарманнарның характерларын тулырак сыйфатлау өчен, аларның сөйләшенә диалектизмнар да кертеп жиберәргә мөмкин. Өченчедән, туган жирле сөйләше авторның үз телендә чагылыш таба.

Теге яки бу төбәкнең жанлы сөйләм телен диалектология күзлегеннән өйрәнгәндә, шул җирлектә чыга торган район һәм авыл матбугаты теленә дә игътибар итәргә кирәк. Район, авыл, мәктәп газеталарында шушы төбәктәге диалекталь күренешләр чагылыш таба.

Җирле үзенчәлекләр укучыларның язма эшләрендә дә очрый. Тәҗрибәдән күренгәнчә, язма эшләрдә аваз тәңгәлләкләре, диалекталь сүzlәр һәм хәтта кайбер грамматик күренешләр дә күзәтелә. Шуңа күрә, диалектологларга аларны да игътибардан читтә калдырмаска киңәш ителә.

Диалектларны өйрәнү методлары. Җирле сөйләшләрне өйрәнү өчен төрле алымнар файдаланыла.

Анкета ысулы. Ачыкларга кирәк дип табылган сораулар анкета рәвешендә теркәлеләр, урыннарда таратылалар һәм аларга җаваплар алына. Әмма бу метод галимнәрне канәгатьләндерә алмый. Чөнки диалектологиядә тупланган материалның ышанычлы булуы бик мөһим. Анкетага алынган җавапларда төгәлсезлекләр китәргә мөмкин. Беренчедән, анкета тутыручының сорау белән яхшылап танышып җитмәве яки сорауны аңлап бетермәве, икенчедән, аның белемле яисә күп җирләрдә йөргән яки яшәгән кеше булып чыгуы һәм, шуңа күрә, җирле сөйләш материалын бозып күрсәтүе ихтимал.

Татар диалектологиясендә дә анкета методы белән эшләп караганнар. 1940 елда «Татар теле диалектларын өйрәнү буенча сораулык» та төзелгән, анда телнең барлык өлкәләре буенча сораулар кертелгән булган [Әмиров, 1940]. 1949, 1950 елларда Л. Җәләй редакциясендә бу сораулыкның эшкәртелгән яңа басмалары дөнья күрә [Татар теле диалектларын..., 1949; Диалектолог блокноты, 1950]. Авыллардан шушы сораулыктар буенча алынган җавапларга таянып, Л. Җәләй Татарстандагы татар сөйләшләренең таралышын күрсәткән лингвистик карталар төзи.

Индивидуаль метод. Бу — ышанычлы һәм продуктив алымнарның берсе; махсус эзерлегә булган белгечнең, билгеле бер маршрут буенча диалектологик экспедицияләр оештырып, җирле сөйләшләрне турыдан-туры тыңлап-язып алуына кайтып кала. Шунысын әйтеп үтәргә кирәк: җирле сөйләшләрне өйрәнү өчен урыннарда махсус экспедицияләр оештыру XIX гасыр ахырында ук булган (Н. Ф. Катанов), революциядән соңгы чорда Җ. Вәлидинең нократ сөйләше таралган якларга баруы да билгеле. Экспедиция вакытында урыннарда шушы төбәктә яки авылда туып үскән, беркай да чыкмыйча яшәгән кешеләрнең табигый сөйләмен транскрипция белән язып алалар. Информатор сөйләмендә чагылыш тапкан диалектизмнарны барлап чыгып, фәнни анализ ясала. Шулай итеп, әлеге төбәктәге җирле сөйләшне тасвирлап язып чыгарга, фәнни аңлатырга мөмкинлек туа, төрле типтагы хезмәтләр языла.

Татар диалектологиясендә күп кенә сөйләшләр индивидуаль метод белән өйрәнелгән. Мәсәлән, урта урал татарлары (Д. М. Сарманаева), сергач (Р. Ф. Шакирова), учалы (Ә. Ә. Юлдашев), касыйм (Л. Т. Мәхмүтова), тау ягы (Н. Б. Борһанова), көньяк-көнбатыш Башкортстан (Ә. Ш. Әфләтунов), нократ (Н. Б. Борһанова) сөйләшләре. Л. Җәләй 1947 елда «Татар диалектологиясе» исемендә беренче дәрәҗәлек бастырып чыгара. Анда күп кенә татар сөйләшләре турында мәгълүматлар бирелгән.

Лингвистик география ысулы — диалектларны өйрәнүнең тагын да камиррәк һәм ышанычлырак алымнарыннан берсе. Чөнки җирле сөйләшләрне бу ысул белән өйрәнү махсус төзелгән программа, ягъни бөтен территория бер сораулык нигезендә алдан төзелгән челтәр (авыл аралары 8—12 км булырга мөмкин) буенча башкарыла. Бу ысул белән эшкә керешкәнчә, диалектлар һәм сөйләшләр, аларның үзенчәлекләре, халыкның таралыш ареаллары индивидуаль метод ярдәмендә билгеле бер дәрәҗәдә ачыкланган булырга тиеш. Шушы чорда тупланган мәгълүматлар, алынган нәтиҗәләр лингвогеографик ысул белән эшли башлау өчен кирәкле җирлек тудыралар,

махсус программа һәм өйрәнелергә тиешле авыллар челтәрен төзү өчен нигез булалар. Нәтижәдә, татар халкы таралган бөтен территориядә бер-береннән билгеле бер ераклыкта урнашкан авылларның сөйләшләре махсус сораулык нигезендә өйрәнелә. Икенче төрле әйтсәк, өйрәнелә торган һәр авылда Программада күрсәтелгән сорауларның барысына да тулы җаваплар алдан эзерләнгән блокнотларга теркәлә. Эш урынына кайткач, блокнотка тупланган җаваплар карточкаларга салына, диалекталь күренешләр фәнни анализлана һәм өйрәнелгән территориядә таралган сөйләшләр ачыклана, аларның таралыш чикләре билгеләнә, үзенчәлекләр системасы тасвирлана.

Материалларны карточкаларга салу юлы белән тупланган картотека нигезендә тел үзенчәлекләре картага төшерелә, ягъни тел күренешләренен чикләрен, таралышын күрсәткән лингвистик карталар төзелә. Бу карталарның җыелмасы диалектологик атлас дип атала.

Теге яки бу диалекталь үзенчәлек картаның аерымы бер өлешендә генә урнашырга мөмкин, ә калган өлештә аңа әдәби вариант каршы куелган була. Үзенчәлекнең таралыш чиген күрсәткән сызык изоглосса дип атала. **Изоглосса** — (грекча *изос* — бердәй, *глосса* — тел) телдәге теге яки бу күренешнең лингвистик картада таралыш чиген күрсәткән сызык дигән сүз.

Бер үк картада берничә күренешнең таралышы төшерелергә мөмкин. Әгәр дә аларның таралу чикләре бергә туры килсә, изоглоссалар бәйләме барлыкка килә. Димәк, монда диалектның, сөйләшнең *h. б.* таралыш чиге ята.

Атлас төзелгәннән соң, анда төшерелгән үзенчәлекләрнең таралыш чикләрен аныклау, аларны өйрәнү-анализлау һәм фәнни нигездә аңлату процессы башлана. Диалектларны, сөйләшләрне билгели торган дифференциаль үзенчәлекләр ачыклана, телнең диалектлар системасы билгеләнә.

Бер төркем күренешләр төрле диалектка караган сөйләшләрне берләштерергә мөмкин. Телне таралыш киңлегенә (пространственный аспект) күзлегеннән тикшергәндә, мондый күренешләрне өйрәнү шулай ук әһәмиятле. Нәтижәдә, телнең аерымы зоналары яки лингвистик ареаллары турында сүз йөртә алабыз. Тел белемендә мондый зоналарның формалашуы экстралингвистик (тарихи *h. б.*) факторларга бәйләү рәвештә барлыкка килгәнлеген билгеләп үтелгән. Кыскасы, Атлас материалларына нигезләнеп, тел тарихы, халык тарихы, этнография, археология кебек әһәмиятле тармаклар өчен дәлилләр нәтижеләр ясарга мөмкин.

Татар диалектологиясендә сөйләшләрне лингвистик география ысулы белән өйрәнү 1958—59 елларда башлана, материал туплау 1985, Атласны төзү һәм редакцияләү 1986 елда тәмамлана. Хезмәт «Урта Идел һәм Урал төбәге татар халык сөйләшләре атласы» һәм аңа «Комментарийлар» 1989 елда дөнья күрә.

Бу Атлас 2 томнан тора. I нче том көнбатышта Рязань өлкәсеннән башлап, Татарстанның Нократ елгасына кадәр территорияне, көньякта Саратов өлкәсен, төньякта Киров өлкәсен эченә ала. II том Нократ елгасыннан алып, төньякта — Киров, көнчыгышта Курган, Чиләбе өлкәләрен, көньякта исә Оренбург өлкәсен эченә ала.

Фәндә теге яки бу телнең сөйләшләре таралган территорияне томнарда бүлүнең нигез принциплары билгеле: изоглоссалар бәйләме том чиге белән тәңгәл килмәскә тиеш. I һәм II томнарның чикләре нократ, минзәлә, түбән кама керәшеннәре, камышлы сөйләшләренен таралыш территориясен икегә бүлә.

Атласның I һәм II томнары Татарстан (ул вакытта — СССР) Фәннәр Академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих (хәзер — сәнгать) институтының тел белеме бүлегендә төзелде. III том татар теленең көнчыгыш — тубыл-иртыш, бараба, том диалектларын чагылдыра һәм хәзерге көндә аны төзү тәмамланып килә.

Диалектларны өйрәнүнең әһәмияте. Диалектларны өйрәнүнең һәм фәнни, һәм гамәли әһәмияте бик зур.

Жирле сөйләшләрдә борынгы күренешләр сакланып килә. Телнең үсеш-үзгәреше дәвамында булып узган күчешләрнең аерым этаплары теге яки бу сөйләштә әле кулланылышта булуы, яшәве мөмкин. Мәсәлән, *-ныкы/-неке* кушымчасы *-ның/-нең* һәм нисбәтлекне белдерә торган *-кы/-ке* кушымчаларыннан килеп чыккан дип карала. Пермь, нократ сөйләшләрендә, себер диалектларында аның *-ныңқы/-неңке*, ә нократ сөйләшендә *-нынқы/-ненке* вариантлары күзәтелә. Димәк, әлегә сөйләшләрдә *-ныкы/-неке* кушымчасының тарихи яктан борынгырак чорга хас варианты, тулы булган чыганак формасы яшәвен дәвам итә. Билгеле булганча, хикәя фигыльнең 1 нче зат кушымчалары зат алмашлыкларыннан килеп чыккан, тик 1 нче зат берлек санда әдәби норма булып аның кыскартылган формасы (*-м*) урнашкан. Сөйләшләрдә исә аның тулы вариантын (*-мын*; нократ сөйләшендә *-мин*, 2 нче затта *-син*) куллану да актив. Ягъни, тарихи яктан дөресрәк һәм борынгырак форма жирле сөйләшләрдә һаман да саклана: миш. *барамын/барыпмын*, нокр. *барыпмин, барасин* һ. б. ш.

Шулай итеп, диалектология фәннең тел тарихын өйрәнү, аның үсү-үзгәрү юлларын ачыклау өчен зур әһәмияте бар.

Диалектларны өйрәнү әдәби тел белән җанлы сөйләм теле арасындагы үзара мөнәсәбәтне ачыклау өчен, гомумән тел белеме фәне өчен әһәмиятле. Бу мөнәсәбәт ике яклы. Беренчедән, жирле сөйләшләр әдәби телне баету чыганагы булып тора, чөнки аларда әдәби телдә булмаган, теге яки бу төшенчәне белдерү өчен әдәби телдәгегә караганда уңышлырак сүзләр табылырга мөмкин. Алар, әдәби әсәрләрдә кулланылганнан соң яки диалектологик, яисә башка сүзлекләрдә чагылыш тапкан, әдәби телгә дә кереп китәләр. Икенчедән, әдәби тел үзе жирле сөйләшләргә тәэсир итә.

Диалектларны, үзеңнең туган жирле сөйләмеңне яхшы белү тел культурасын үстерүдә, укытучыларга исә балаларны әдәби телдә генә түгел, жирле сөйләү телендә матур итеп сөйләшәргә өйрәтүдә дә нәтиҗәле булышлык күрсәтә.

Ниһаять, культуралы һәрбер кеше, нинди генә һөнәр иясә, нинди генә өлкәдә белгеч булмасын, үз телендәге диалекталь төрлелекләрен белергә һәм үзенең сөйләм практикасында истә тотарга итеш.

ТАТАР ДИАЛЕКТЛАРЫН ӨЙРЭНҮ ТАРИХЫННАН¹

Татар теленә караган материалларны теркәү һәм аларга теге яки бу күләмдә фәнни аңлатма бирү Россия Фәннәр академиясе тарафыннан оештырылган, профессор Г. Ф. Миллер җитәкчелек иткән Себер экспедициясеннән башлана (1733—1743 еллар). Ул татар җанлы сөйләү теле материалларын җыю эшенең беренче адымын ясый. Аның «Себер тарихы» дигән зур күләмле хезмәтендә «себер татарларының барлык диалектларыннан җыелган лексикон» бирелә; тел материаллары нигезендә шул халыкның тарихын ачуга омтылышлар ясала, *Бараба*, *Тура* сүзләренең мәгънә төсмерләре күрсәтелә.

Шушы ук рәттә П. С. Палласның «Сравнительный словарь всех языков и наречий» (СПб., 1787—1789) исемле хезмәтен дә күрсәтергә кирәк, анда төрле регионнарда караган татарча тәгъбирләр һәм сүзләр теркәлгән.

И. М. Лепехин (1821: 147, 159), П. И. Рычков (1792; 1896) кебек рус галимнәренең сәяхәтнамәләрендә дә татар сүзләрен һәм этнографизмларын табарга мөмкин.

«Историко-географическое описание Пермской губернии, сочиненное для атласа 1800 года» (Пермь, 1801) исемле хезмәттә хәзерге Пермь өлкәсендә яшәүче төрки халыкның теле турында да мәгълүматлар китерелә. Бу халык татар һәм башкорт дип икегә бүлеп йөртелсә дә, дип языла анда, аларның телендә аермалар бик аз. Бу аерма саннарны башкортча *бер*, *ики*, *зита*, ә татарча *брав*, *икав*, *зида* дип әйтелүгә кайтып кала, дип күрсәтелә, күп кенә сүзләрнең башкортча да, татарча да бертөсле әйтелүе искәртелә.

Җирле сөйләшләр буенча материаллар җыйналуга мөмкинлекләр артуга Россия хөкүмәтенең иҗтимагый-сәяси эшчәнлегә дә сәбәпче була.

¹ Бу турыда тулырак итеп кара: *Залый Л.З.* Развитие татарской диалектологии в советский период // Материалы по диалектологии.— Казань, 1955.— 5—13 б.; *Бурганова Н.Б., Махмутова Л.Т.* К вопросу об истории образования и изучения татарских диалектов и говоров // Материалы по татарской диалектологии.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 7—18; *Махмутова Л.Т.* Некоторые итоги и проблемы исследования татарских диалектов // Развитие филологических и исторических наук в Татарии.— Казань, 1969.— С. 29—36; *Махмутова Л.Т.* Опыт исследования тюркских диалектов: мишарский диалект татарского языка.— М., 1978.— С. 18—30; *Махмутова Л.Т.* Введение // Материалы по татарской диалектологии.— Вып. 5.— Казань, 1983.— С. 5—29; *Махмутова Л.Т.* Краткий обзор истории изучения среднего и мишарского диалектов татарского языка // Материалы по татарской диалектологии.— Вып. 7.— Казань, 1989.— С. 5—24; *Рамазанова Д.Б.* О достижениях и задачах татарской диалектологии // Научный Татарстан.— № 3.— Казань, 2000.— С. 78—83; *Рамазанова Д.Б.* Татар диалектологиясе: казанышлар һәм бурычлар // Фәнни Татарстан.— № 3.— Казань, 2000.— 65—70 б.; *Рамазанова Д.Б.* Татарская диалектная лексикография и диалектная лексикология на рубеже III тысячелетия // Актуальные вопросы татарского языкознания.— Казань, 2002.— С. 101—186; *Рамазанова Д.Б.* Л. Жәләй һәм татар диалектологиясе: бүгенгесе һәм киләчәге // Актуальные вопросы татарского языкознания.— Вып. 4.— Казань, 2005.— С. 49—57.

Төрле шәһәрләрдә мәктәп-гимназияләрдә татар теле өйрәтелә башлый һәм, русларга татар теле укыту ихтыяжынан чыгып, ягъни миссионерлык максатларында, күп төрле практик кулланмалар төзелә, аларда жирле тел үзенчәлекләре дә чагылыш таба.

1786 елда Казандагы Беренче гимназия укытучысы Сәгыйть Хәлфин тарафыннан «Русча-татарча сүзлек» дигән хезмәт языла, ул 25000 сүзгә эченә ала. Татар теле сүзлек фонды, аның мөмкинлекләре беренче тапкыр чагылган бу сүзлектә Казан тирәсе теле материаллары файдаланыла, ягъни автор үзенчә казан телен әдәби норма итү юлын тота.

1804 елда Тоболда София соборы пабы Йосиф Гигановның «Татарча-русча сүзлегә» басылып чыга. Татар диалектологиясе тарихы күзлегеннән караганда, бу сүзлекнең әһәмияте гаять зур, чөнки ул себер татарлары теленә нигезләнган.

Н. Б. Атнометовның «Букварь арабского и татарского письма» (СПб., 1802) дигән кулланмасы да себер диалектларының XIX гасыр башындагы торышын күзалларга ярдәм итә.

XIX гасыр урталарында О. Бетлингк тарафыннан мишәр диалекты буенча материаллар беренче башлап фәнгә кертелә башлый (О. Bothlingk, 1851). Н. И. Золотницкий (1875: 226), В. А. Казаринов (1884: 9—10), Е. А. Малов (1885: 17), Н. Ф. Катанов (1900: 75), А. Г. Бессонов (1881: 204; 220—222, 238—239) хезмәтләрендә мишәр диалектының аеруча күзгә ташланып тора торган фонетик һ. б. кайбер үзенчәлекләре һәм аларның казан татарлары, керәшен татарлары телендә параллельләре чагыштырма планда чагылган. Г. Әхмәровның «Мишәр халкы һәм аның теле» [1903: 92—160] исемле хезмәтендә мишәр сөйләшләренең төп үзенчәлекләре, башка төрки телләрдән чагыштырулар китереп, анализлана. Танылган тюрколог С. Е. Малов «Из поездки к мишарям (о наречии мишарей Чистопольского уезда)» дигән хезмәтендә әлеге диалектка хас шактый үзенчәлекләрне күрсәтә [1904: 6—7, 8—21 һ. б.]. Казан дәүләт университеты каршында оешкан «Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте хәбәрләре»ндә башка миссионерларның да хезмәтләре басыла. Мәсәлән, В. К. Магницкийның Казан һәм Сембер өязе мишәрләре (Казан, 1896) турындагы хезмәте һ. б.

Н. П. Остроумов (1892), А. Воскресенский (1894) сүзлекләрендә керәшен татарлары сөйләшләренең лексик фонды чагылыш тапкан, керештә исә керәшен (аеруча казан арты керәшеннәре) сөйләшләренең кайбер фонетик үзенчәлекләре дә күрсәтелгән.

Мишәр диалекты сөйләшләрәнә чит ил галимнәре дә игътибар итми калмаган. Мәсәлән, Х. Паасоненның Самара губернасы Бөгелмә өязе мишәрләре турында күзәтүләре билгеле (1901; 1902), ул әлеге төркемгә хас 4-лаштыручы сөйләшнән Түбән Новгород губернасындагы 4-лаштыручы мишәр сөйләшеннән аерылып торучы дәрәжә билгели (1953). Р. Пелисьер 1912 елда темников мишәрләренән сөйләшен фонографик валикка язып ала. Кызганычка каршы, бу язмаларның бер өлеше генә Берлинда сакланган. Әлеге фонографик язмалар 1919 елда В. Банг һәм В. Шульд тарафыннан рус транскрипциясендә бастырып чыгарылалар, анда сүзләргә грамматик анализ, аларның казан татарлары һәм борынгы төрки телдә параллельләре, текстлар да бирелгән.

Мишәр сөйләшләре буенча материаллар 1916, 1918 елларда Вюнсдорф, Эгерь хәрби лагерларындагы татар әсирләреннән җырлар,

мәкаль, әйтемнәр һ. б. язып алган Г. Вайль (1930), Р. Лах (1952) язмаларында да табыла.

Татар диалекталь лексикасы Л. З. Будагов (1969—71), В. В. Радлов (1893—1911), Дамаскин (1884—85) сүзлекләрендә урын алган. В. В. Радлов 1303 елда төзелгән «Коман мәжмугасы»н (Codex Cumanicus) анализлый һәм Идел буе татарлары телендә гомумтөрки авазларның бу чорда инде үзгәргән булуы турында яза, коман теле Идел буе татарлары теленә, аеруча мишәр диалектына якын дигән нәтижә ясый. Шунысы әһәмиятле: бу нәтижеләр соңгырак чордагы тикшеренүләр белән кабат расландылар [Махмутова, 1982; 1985].

XIX гасырның соңгы чирегендә татар диалектларын фәнни өйрәнүгә нигез салына. А. Г. Бессонов үзенең «О говорах казанского татарского наречия и об отношении его к ближайшим к нему наречиям и языкам» (1881) исемле зур күләмле мәкаләсендә Урал тирәсендәге татар, мишәр, типтәр, «башкорт», керәшен сөйләшләрен тасвирлый, һәм аларның казан татарлары сөйләшенә ни дәрәжәдә якын торуларын да билгеләргә омтылыш ясый, чагыштырма методны беренчеләрдән булып куллана. Мәсәлән, ул казан арты сөйләшләренә иң якын торганы типтәрләр сөйләше, аннан соң пермь, аннан соң Уфа татарлары сөйләше дип күрсәтә. Автор күрсәтелгән сөйләшләр буенча шактый гына материаллар, кызыклы күзәтүләр язып калдырган. Аның тәкъдир ителерлек хезмәте тагын шунда, ул беренчеләрдән булып татар сөйләшләрен классификацияләп караган. Күренекле тюрколог Н. К. Дмитриев үз вакытында аның турында «әле бүгенгә көнгә чаклы татар, башкорт, мишәр, типтәр һәм нугай диалектларына карата мондый тулы материал бирелгәнә юк иде», дип язган. Л. Жәләй һәм Л. Т. Мәхмүтова А. Г. Бессоновны татар диалектологиясенә нигез салучы дип атыйлар. Шулай итеп, татар диалектологиясе фән буларак А. Г. Бессонов эшчәнлегә белән дөньяга туа.

Татар диалектологиясе тарихында тюрколог галим Н. Ф. Катановның хезмәтләре дә әһәмиятле урын алып тора. Ул Уфа губернасы Минзәлә, Бәләбәй өязләренә экспедицияләр уздыра һәм халкы төрле исемдә (татар, типтәр, мишәр, башкорт, чын башкорт) аталып йөртелгән авылларның сөйләшләрен чагыштырма планда өйрәнә, чын башкортлардан тыш булган авылларның сөйләше барысыныкы да бертөсле икәнлеген, һәм аларның татар теленә бик якын булуларын таный [1898; 1900].

Г. Н. Әхмәров типтәр катламын махсус өйрәнүгә багышланган хезмәтендә аларның сөйләше буенча да нигезле күзәтүләр ясый, типтәрләрнең теле казан татарларының теленә бик якын дип күрсәтә [1907: 5].

Шулай итеп, XIX гасыр азагында һәм XX гасыр башында татар диалектологиясенә фән буларак нигез салына, татар диалектларын һәм сөйләшләрен чагыштырып өйрәнү, төркемләү мәсьәләсе күтәрелә һәм беренче тәҗрибәләр ясала.

Татар диалектологиясенә революциядән соңгы чоры 3 этапка бүлелп карала: I этап — 1917—1940 еллар азагы, II этап — 1940 еллар азагы — 1950 еллар, III этап — 1950 еллар азагынан хәзергә көнгә кадәр.

Беренче этапта Ж. Вәлиди эшчәнлегә игътибарга лаек. Ул анкета юлы белән материаллар туплаган, хәзерге нократ сөйләше таралган төбәкләрдә экспедицияләр уздырган. Нәтижәдә, Ж. Вәлиди татар диалектларына кыскача характеристика бирә, һәм ул аларны түбәндәгечә

төркемли: чын казан (яки татар) диалекты, мишәр диалекты һәм урал-уфа диалекты [1927: 53—54].

Танылган тюрколог Н. К. Дмитриев Сызрань өязе Ст. Тимошкино авылы кешесеннән язып алган язмалары нигезендә кызыклыгына мәкалә язып бастыра: әлегә авылның сөйләшкәннән ч-лаштыру, ачык а, ирен-сезләштерү, сүз башында й/ж параллельлегенә һ. б. кайбер үзенчәлекләренә тасвирлый, ахырдә җырлардан торган кушымта бирә (1931). Л. Җәләйнең башлангыч чор хезмәтләрендә дә мишәр диалектына хас үзенчәлекләр (аеруча морфологик) шактый күрсәтелә: нәтиҗәле үткән заманның *-ылмын* формасы, боерык фигылнең *-гын* кушымчасы [1938; 1947].

40 нчы елларда татар сөйләшләрен өйрәнү тагын да җанлана төшә. Тел, әдәбият һәм тарих (хәзер: сәнгать) институты тарафыннан сугыш алды елларында ук Себер якларына экспедицияләр уздырыла. Бу экспедиция материалларын С. Әмиров (1941) эшкәртеп, гомумиләштереп «Көнбатыш Себердәге татарларның сөйләш үзенчәлекләре (бараба, тары, тевриз һәм тобол татарлары буенча)» дигән хезмәт яза. Кызганыч, ул кулъязма хәлендә кала.

Бу елларда татар диалектологиясә өлкәсендә Л. Җәләй зур эшчәнлек алып бара. Ул анкеталар таратып җаваплар алу юлы һәм сораулыктар алымы белән, экспедицияләр уздырып, татар диалектлары буенча шактый бай материал туплый, аларны фәнни эшкәртә. Л. Җәләй, татар диалектологиясендә беренчеләрдән булып, тел үзенчәлекләрен картага төшереп карый, ягъни лингвистик география методын куллануның беренче тәҗрибәсен ясый.

Шушы казанышлар Л. Җәләйнең «Татар диалектологиясә» (Казан, 1947) дигән дәреслек китабында чагылыш таба. Бу хезмәттә Татарстандагына түгел, аннан читтәгә өлкәләрдә һәм республикаларда (Рязань, Мордовия, Пермь, Түбән Новгород, Башкортстан, Себер) таралган сөйләшләр буенча да мәгълүматлар китерелә, татар диалектларын төркемләү шактый аныклана. Л. Җәләй аларны, территориаль-лингвистик принципка нигезләнеп, көнбатыш, урта һәм көнчыгыш диалектларга аера. Җ. Вәлиди тарафыннан себер диалектлары белән берлектә урал-уфа диалекты составында каралган Урал алды сөйләшләре (минзәлә, пермь һ. б.) урыны Л. Җәләй классификациясендә дәрес билгеләнә һәм алар урта диалектка кертелә. Л. Җәләй төркемләве нигезле, чынбарлыкка туры килә торган классификация булды һәм ул бүген дә яшәештә.

Икенче этапта бик күп сөйләшләр (аеруча урта диалект сөйләшләре) индивидуаль-монографик ысул белән тикшерелә. Өйрәнү географиясә кичә: Пермь, Рязань, Киров өлкәләре, Удмуртия, Мари-Эл, Башкортстан республикалары; Түбән Новгород өлкәсендәгә һәм Татарстандагы мишәр сөйләшләре, Себердәгә татар сөйләшләре индивидуаль-монографик планда өйрәнелә башлый. Диалектологлардан (Л. Җәләй, Н. Б. Борһанова, Г. К. Якупова) тыш, бу эштә Мәскәү, Петербург, Казан югары уку йортларындагы аспирантлар да катнаша. Нәтиҗәдә, күп кенә диссертацияләр әзерләнеп яклана.

Бу этапта сөйләшләрдәгә диалекталь лексиканы туплау, эшкәртү буенча җитди эшләр алып барыла һәм диалектологик сүзлекләр бастырып чыгарыла. Өйрәнелгән сөйләшләрнең үзенчәлекләрен яктырткан мәкаләләр дөнья күрә. Тау ягы, казан арты, минзәлә, касыйм, нократ, урта урал, учалы, сергач сөйләшләре, себер диалектлары тасвирлана,

лингвогеографиянең беренче тәҗрибәсе ясала. Болар исә татар диалектологиясенә тагын да югарырак баскычка күтәрелергә мөмкинлек бирә.

Өченче этап — татар диалектологиясе үсеш-үзгәрешенең иң уңышлы чоры.

Бу этапта Идел-Урал регионы татар сөйләшләренең Атласын төзү һәм аны матбугатка әзерләү төп көнүзәк мәсьәлә булып тора. Татар сөйләшләрен лингвогеографик һәм монографик планда өйрәнү, карталар төзү, кадрлар әзерләү кебек катлаулы һәм күп көч сорый торган мәсьәләләр алга килеп баса.

1950 нче еллар ахырыннан башлап татар диалектлары планлы һәм максатчан рәвештә өйрәнелә башлый.

Идел-Урал регионндагы татар сөйләшләренең Диалектологик атласын булдыру максатыннан чыгып, татарлар яши торган барлык төбәкләргә диалектологик экспедицияләр оештырырга, сетка буенча билгеләнгән меңләп (Атласта 845 авыл чагылган) авылның сөйләшен әзерлекле белгечләр тарафыннан тикшереп чыгарга кирәк була. Өйрәнү «Татар теле диалектологик атласын төзү өчен материал җыйнау программасы» (Казан, 1959) нигезендә башкарыла. Әйтергә кирәк, себер диалектларын исәпкә алмаганда, бу чорда анкета һәм индивидуаль өйрәнү методлары кулланылмый. Татар сөйләшләрен лингвистик география методы белән өйрәнү — гаять зур масштабтагы эш. Шуннан чыгып, Татар тел белеме өлкәсендәге эшчәнлекне координацияләү советы карары нигезендә, Атласның 1—2 нче томнарын төзү эшенә Тел, әдәбият һәм тарих институтының тел белеме бүлегә диалектологлары алына, ә Атласның 3 нче томы (Себердәге диалектлар буенча) Казан дәүләт университеты татар теле кафедрасына йөкләнә. Хәзерге көндә бу том Тел, әдәбият һәм сәнгать институты диалектологлары тарафыннан төзелә башлады.

Бу чорда танылган тюрколог Л. Т. Мәхмүтова, татар диалектологиясе өлкәсендә зур эш алып бару белән беррәттән, югары әзерлекле белгечләр булдыруга да күп көч куя. Аерым төбәкләр буенча монографияләр язу, шул төбәкләрнең региональ атласларын төзү мәсьәләләренә зур игътибар бирелә.

Атлас төзү барышында диалектологлар тарафыннан гаять зур эш башкарылды:

1. Татар диалектлары буенча искиткеч бай материал тупланды, бик күп диалекталь күренешләр табылды, чагыштырмача аз өйрәнелгән сөйләшләр махсус тикшерелде, яңа сөйләшләр ачылды, аларның формалашу тарихын ачыклаганда, күп санлы архив документлары барланды һәм фәнгә кертелде, зур күләмдә сөйләү үрнәкләре, күп санлы легендалар, йолалар, риваятьләр, авыл, халык тарихларын чагылдырган тоташ текстлар, халык авыз иҗаты эсәрләре (бер өлеше магнитофон тасмасына) язып алынды. Тупланган текстларда, тел үзенчәлекләре генә түгел, бәлки татар халкының рухи һәм матди мәдәнияте буенча да чиксез бай мәгълүмат чагыла.

2. 1969 елда татар теленең зур диалектологик сүзлегә чыга. Ул 1958—1967 елларда урта һәм мишәр диалектларына караган сөйләшләрдән тупланган диалекталь сүzlәр һәм сүзтезмәләргә эченә ала, анда шулай ук 1948, 1953, 1958 елларда чыккан диалектологик сүзлекләрдәге материаллар да, әлбәттә, тәнкыйть күзлегеннән үткәреп, исәпкә алына.

Элек чыгарылган сүзлекләрдән аермалы буларак, яңа сүзлектә диалекталь сүзләрнең мәгънәләре һәм татар, һәм рус телләрендә аңлатыла,

иллюстратив материал буларак, күп санлы мисаллар китерелә, сөйләшләрдәге үсемлек атамалары аерым сүзлекчә итеп бирелә, азакта татар сөйләшләре турында кыскача белешмәлек урнаштырыла. Татар тел белемендә генә түгел, гомумтюркологиядә дә бу сүзлекнең принципларына югары бәя бирелә, аны яңа типтагы диалектологик сүзлек дип атыйлар.

1993 елда бу зур сүзлекнең дәвамы — 2 нче китабы дөнья күрә. Ул да шул ук принциплар нигезендә төзелә. Анда төп урынны татар теленең Урал тирәсендәге сөйләшләре буенча тупланган диалекталь сүзләр һәм сүзтезмәләр алып тора, азакта китерелгән татар сөйләшләре турындагы белешмәлек (Д. Б. Рамазанова) өстәмә материаллар, өстәмә күзәтүләр рәвешендә төзелә; татар диалектологиясе буенча библиография (Л. Т. Мәхмүтова) урнаштырыла.

Атлас өчен материал җыю турында сүз барганда, тагын бер әһәмиятле мәсьәләне истә тотарга кирәк. Диалектологлар бай һәм уникаль тел фактларын туплап, фәнгә кертеп калдырырга өлгерделәр. Чөнки аеруча соңгы еллардагы ижтимагый-сәяси үсеш-үзгәрешләр, интенсив урбанизация, әдәби телнең, башка телләрнең көчле тәэсире татар халкының уникаль рухи мирасы булган сөйләшләрдәге үзенчәлекләрнең, борынгы күренешләрнең, тарихи формаларның юкка чыгуына китерде.

3. Материал җыю белән беррәттән, аны фонетик, морфологик, лексик һәм синтаксик яктан фәнни эшкәртү буенча да җитди эш алып барылды. Татар сөйләшләренең зур күпчелеге тасвирланды, аларның формалашу тарихлары ачыкланды. Шунысы әһәмиятле: тел күренешләрен аңлатканда, сөйләш вәкилләренең тарихы, этнографиясе буенча мәгълүматлар һәм махсус тупланган архив материаллары да искә алынды.

4. Тупланган һәм шулай төрле яклап ачыкланган, эшкәртелгән гаять зур материалны, нәтиҗәләрен, ачышларны фәнгә кертеп җибәрү — диалектологлар эшчәнлегенең тагын бер бик әһәмиятле юнәлеше булды: «Татар диалектологиясе буенча материаллар»ның — 9, татар теленең тарихи диалектологиясе буенча тикшеренүләрнең — 3, диалектологик сүзлекнең 2 чыгарылышы дөнья күрдә. Л. Т. Мәхмүтованың (1978), Ф. Ю. Юсуповның (1979), Ф. С. Баязитованың (1986, 1997), Т. Х. Хәйретдинованың (1985), Д. Б. Рамазанованың (1984, 1996, 2001), З. Р. Садыкованың (1985) фәнни монографияләре һәм тематик җыентыкларда, журналларда күп санлы фәнни мәкаләләр басылып чыкты.

70 нче елларда Л. Ш. Арсланов тарафыннан Әстерхан һәм Волгоград өлкәләрендә таралган татар сөйләшләре өйрәнелә, аларның атласы төзелә, монографияләр чыгарыла (1983, 1995 һ. б.).

«Урта Идел һәм Урал төбәге татар халык сөйләшләре атласы»н һәм аңа «Комментарийлар»ны (Казан, 1989) төзү һәм чыгару барышында башкарылган гаять зур эшләр татар диалектологиясе фәнен яңадан бер баскычка югары күтәрделәр, ул гомумтюркологик масштабта да күренекле урын алды.

Планлы чагыштырулар һәм комплекслы өйрәнү, лингвистик география методын файдалану татар сөйләшләренең барлыкка килүен, нинди үсеш-үзгәреш кичерүләрен, шулар аша татар халкы этногенезының кайбер мәсьәләләрен ачыкларга мөмкинлек тудырды. Татарстаннан читтәге яңа ачылган сөйләшләрнең формалашуында төп рольне уйнаган лингвистик һәм экстралингвистик факторлар билгеләнде.

Урал тирәсендәге сөйләшләрнең нигезендә казан арты сөйләшләр белән борынгыдан ук килә торган уртаклык ятканы ачыкланды, аларның якынлыгы турында революциягә кадәр үк әйтелгән фикерләр нигезле фактлар белән тагын бер кабат расланды.

Диалектологик атлас — татар диалектологиясе фәнненең зур казанышы. Ул татар сөйләшләрен объектив һәм фәнни нигездә төркемләргә, сөйләшләрнең таралышын, чикләрен билгеләргә, тел тарихы күзлегенән караганда бик әһәмиятле булган күп кенә тел күренешләренең ареалын аныктарга, күпчелек сөйләшләрнең һәм шул сөйләш вәкилләренең формалашу тарихын ачарга, татар халкының Идел-Урал ареалындагы тугандаш һәм башка халыклар белән күп гасырлар бие килгән бәйләнешләренең асылын һәм нәтижеләрен күзалларга ярдәм итә.

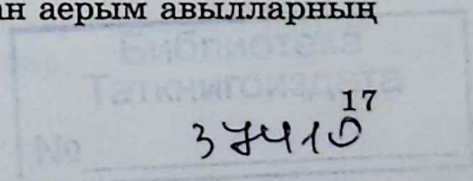
Шушы ук өченче этапта себер диалектларын махсус фәнни өйрәнү буенча да җитди эш башкарыла. Бу диалектлар аеруча Д. Г. Тумашева тарафыннан җентекле тикшерелгән. Ул, күп санлы экспедицияләр уздырып, әле җирле сөйләшләр үзләренең байлыкларын шактый бөтен хәлдә саклаган вакытта гаять бай материал туплап калуга ирешә; себер диалектларының формалашу тарихын, үзенчәлекләр системасын фәнни-нәзари яктан югары дәрәжәдә анализлый, аларның әдәби телгә мөнәсәбәттәге составын, төрки телләр системасында тоткан урынын билгели. Себер татарлары сөйләм теленең тубыл-иртыш, бараба, том диалектларына бүленүен, татар диалектлары системасындагы урынын, бай фактик материалга таянып, дәлилле исбат итә (1961, 1968, 1977).

Соңга таба себер диалектлары белән бәйле аерым мәсьәләләр Г. М. Сөнгатов, Х. Ч. Алишина, А. Р. Рәхимова, А. Х. Насибуллина, Р. С. Барсукова тарафыннан өйрәнелде. Татар диалектологлары Ф. С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, Т. Х. Хәйретдиновалар да Себер якларына күп санлы экспедицияләр уздырдылар һәм төрле юнәлештә фәнни тикшеренүләр алып бардылар.

80 нче елларда татар диалектологиясендә формалашкан традицияләр Д. Б. Рамазанова Ф. С. Баязитова, Т. Х. Хәйретдинова, З. Садыкова, Л. Ш. Арсланов, Ф. Ю. Юсупов, Р. С. Барсукова, Д. З. Мәхмүтшина, И. С. Насипов тарафыннан дәвам иттерелә. Тикшеренүләр берничә юнәлештә алып барыла.

Төп эшчәнлек диалекталь лексиканы өйрәнү, төрле лексик-семантик төркемнәрнең фонетик-грамматик һәм семантик үсеш-үзгәрешен синхроник һәм диахроник, ареаль һәм генетик аспектларда тикшерүгә юнәлтелә. Бу исә — татар теленең тарихи лексикологиясе, тарихи диалектологиясе мәсьәләләрен кен тәртибенә кую дигән сүз. Туганлык терминнары, киём-салым (Рамазанова, 1991; 2002), йолалар (Баязитова, 1992; 1995), аш-су, көнкүреш, үсемлекләр дөньясы (Хәйретдинова, 1993; 2000, 2004), хайваннар дөньясы, йорт кирәк-яраклары, хужалык һәм инвентарь (Садыкова, 1994, 2003) белән бәйле атамалар турында хезмәтләр дөнья күрде. Кеше әгъзалары, аның физик сыйфаты һәм эчке халәте, рельеф, җир өсте төзелеше һ. б. белән бәйле диалекталь лексикага багышланган монографияләр тәмамланды.

Лексикологик һәм диалектологик экспедицияләр уздыру дәвам итә. Атласта чагылган территориядән читтәрәк урнашкан аерым авылларның сөйләшләрен өйрәнү эше дә алып барыла.

Бу чордагы әһәмиятле юнәлешләрнең берсе — тупланган бай фактларга, Атлас материалларына нигезләнеп, татар диалектологиясенең бөтен казанышларын базис итеп алып, яңа, гомумиләштерү рәвешендәге тикшеренүләргә керешү.

Хәзерге көндә Атлас материалларына таянып татар диалектларын географик аспектта өйрәнүне тирәнәйтәргә, ареалогия дигән тармакны үстәрәп җибәрәргә мөмкинлекләр бар. Аның башлангыч тәҗрибәләре дә булды. Л. Т. Мәхмүтова үзенең «Опыт исследования тюркских диалектов: мишарский диалект татарского языка» (М., 1978) дигән хезмәтендә татар сөйләшләренең көнбатыш зонасын ачты. Бу зонага кергән мишәр һәм урта диалект сөйләшләрәндә нугай теле йогынтысы астында аларның үзләре өчен генә уртак булган күренешләр барлыкка килгән. Д. Б. Рамазанованың «Историко-лингвистический анализ формирования и функционирования западноприуральского ареала татарского языка» хезмәтендә (Казан, 1998) исә татар теленең Урал алды ареалы тасвирлана. Бу ареалдагы урта һәм мишәр диалектлары сөйләшләре башкорт теле йогынтысына дучар булганнар, нәтиҗәдә, бер төркем уртак диалекталь үзенчәлекләре белән үзара берләшәләр һәм шул ук вакытта татар теленең башка төбәкләрдәге сөйләшләрәннән берникадәр аерылалар. Соңгы елларда бу юнәлештә башка хезмәтләр дә башкарылды. Д. З. Мәхмүтшина тарафыннан Урал арты ареалы татар сөйләшләренең морфологик системасы, М. Р. Хәбибуллина тарафыннан *a* авазы һәм аның фонетик вариантларының таралыш ареаллары ареалогик пландагы тикшеренүләргә баеттылар.

Татар тел белемендә диалектология фәненең үсеш-алгарышы күренешләргә объектив шәрехләү, чагыштырма-тарихи методка нигезләнеп анализлау, нәтиҗәләргә билгеләгәндә төрле эргәдәш фәннәрдәге фактларны да исәпкә ала белү кебек дәрәҗә методология белән алшартланган иде.

Татар диалектологиясенең алгарышы барышында диалект, сөйләш терминнарына билгеләмә бирү, диалект һәм сөйләшләрнең формалашуында әчке һәм тышкы лингвистик факторларның әһәмияте, үзәктәге, перифериядәге, аерым чолганыштагы сөйләшләрнең формалашу закончалыклары, телнең билгеле территорияль яссылыкларының формалашуына китерә торган тарихи-лингвистик шартлар һ. б. ш. нәзари мәсьәләләр һәрвакыт үстәрелә һәм тиешле югарылыкта хәл ителә килде.

Татар диалектологиясенең казанышлары гомумтюркология үсешенә дә зур өлеш булды, чит илләрдәге тюркологик үзәкләрдә дә танылды. Безнең хезмәтләр Германия, Финляндия, Америка, Венгрия, Болгария, Румыния һ. б. илләргә соратып алынды.

Бүгенге көндә татар диалектологиясе каршында түбәндәге бурычлар тора: диалекталь лексиканы синхрон-диахрон һәм ареаль аспектта өйрәнүне дәвам итү, диалекталь синтаксис проблемаларын өйрәнүне җәелдерү, ареалогик тикшеренүләргә үстәрү, зур диалектологик сүзлек төзү, татар халык сөйләшләре атласының III томын әзерләү һ. б. Татар сөйләшләренең тугандаш һәм тугандаш булмаган телләрнең диалектлары белән үзара тәэсир итешү мәсьәләләрен тикшерү, Идел-Урал регионнан читтәге өлкәләрдә яшәүче татарларның сөйләшләрен өйрәнү шулай ук әһәмиятле.

УРТА ДИАЛЕКТ

Билгеле булганча, Идел-Урал регионнда татарлар аеруча тыгыз урнашкан.

Россияда татарлар көнбатышта Рязань, көньякта Әстерхан, төньякта Киров, көнчыгышта Иркутск һәм Красноярск өлкәләренә кадәр жәелгән гаять зур территориядә таралып яши. Аларның шулай сибелеп утырулары, әлбәттә, тарихи сәбәпләргә бәйле. Төрле административ бүленешләр эшкә ашырылганда, татар халкын бүлгәләп, төрле үзәкләргә кертәп калдыру политикасы нәтижәсендә, Идел-Урал регионнда компакт утырган татар халкы 20 ләп өлкә һәм республикалар составына бүленеп кала. Яңа жирләргә үзирекле яки дәүләт күзәтүе астында үзләштерү, чик буенда хәрби сызыклар һәм ныгытмалар төзү һ. б. ш. тарихи вакыйгаларга бәйле рәвештә, татар халкы яңа регионнарда — Урал арты, Себер, Оренбург, Түбән Идел якларына күчеп утыра. Күчеп иркен жирләр эзләү, көчләп чукуындырудан качып котылырга тырышу, сәүдә итү кебек факторлар белән дә бәйләнгән була. Ул Россиянең төп үзәк губерналарынан көньяк-көнчыгыш, көнчыгыш юнәлешләрендә бара һәм XX гасырга хәтле дәвам итә.

Диалектлар татар халкының төп яшәү территориясендә, нигездә, формалашкан булган инде. Сөйләшләрнең хәзерге системасы барлыкка килүдә XVI—XX гасырлар дәвамында булган тарихи вакыйгалар хәлиткеч роль уйнаган. Татар халкының этногенезында катнашкан төп этник компонентлар — аларны мишәрләр һәм казан татарлары дип атау гадәткә кергән — нигезендә татар теленең ике диалекты формалашкан: көнбатыш (мишәр) һәм урта диалектлар. Себер татарларының жирле сөйләм теле элек көнчыгыш диалект дип аталган булса, соңгы еллардагы эзләнүләр анда өч (тубыл-иртыш, бараба һәм том) диалект бүленеп чыгуын күрсәтте.

Урта диалект вәкилләрен казан татарлары тәшкил итә. Тарихи яктан алар болгар бабаларыбызның дәвамчылары булып торалар. Болгарлар исә үз чиратында төрле төрки угыз, кыпчак кабиләләренең көчле Болгар дәүләте составында берләшүе нәтижәсендә формалашканнар. Алар тарафыннан Идел буендагы фин-угыр халыкларының аерым төркемнәре дә йотылган. Сәүдә, сәнгать, һөнәрчелек һ. б. төрле тармаклар чәчәк аткан көчле Болгар дәүләтенең биләмәләре Урта Идел һәм Түбән Кама буйлары белән генә чикләнмәгән. Археологларның, тарихчыларның хезмәтләренә, тел материалларына караганда, Болгар дәүләте йогынтысы көнчыгышта Урта Уралга, көньякта Жәек елгасына хәтле житүе билгеле, төньякта болгарларның факторияләре хәзерге Киров өлкәсенә кадәр житкән булуы турында фикерләр бар.

Шушы болгар чорында ук гомумтатар халкы теленең төп үзенчәлекләре канвасы барлыкка килә (Бурганова, 1985).

Әлбәттә, болгарларның формалашуында әһәмиятле компонентларның берсе кыпчаклар булган. Болгар теле кыпчак теленә бик якын торган, шулай булса да анда угыз элементлары да шактый табыла (Махмутова, 1969). Монгол яулары вакытында һәм соңрак Тамерланнның 1391—1395 еллардагы походларыннан соң да кыпчакларның Идел буйларына көчле күчеш дулкыннары булып уза. XV—XVI йөзләрдә әлеге регионда нугай кыпчакларының роле көчле була. Болгарларның дәвамчылары — казан татарлары яки аның аерым төбәкләрендәге өлешләрәнә нугайларның катнашлыгы булу турында тарих, этнография һәм аеруча тел буенча булган хезмәтләрдән дә билгеле.

Идел буенда яшәгән, генетик яктан шактый төрле булган кабиләләргә беректерерлек көчле консолидацион процесслар бары Болгар дәүләте шартларында гына мөмкин булган.

Соңа таба, теге яки бу тарихи сәбәпләр белән бәйле рәвештә, Болгар дәүләте, аннан соң Алтын Урда һәм аларның дәвамчысы Казан ханлыгы жиңмерелү Идел буге татарларының төрле якларга күчүенә сәбәпче булалар. Мәсәлән, монгол яуларыннан соң, Болгар халкының бер өлеше Казан елгасының төньягына, Нократ елгасының югары агымы тирәләренә, көнчыгышка (Кама бассейны буйлап югарыга һәм Урал якларына), көнбатышка (Идел уңъягына) һ. б. ш. күчә. Урал ягына Идел буге татарларының күчүе XX гасырга хәтле дәвам итә, ул төрле чорда төрле темпта була. Аеруча массакүләм төсендәге көчле миграция, архив документлары һ. б. чыганаclar күрсәтүенчә, XVI гасырның икенче яртысында һәм XVIII гасыр урталарында була. Дәүләтләр жиңмерелгәннән соң булган күчешләр борыңгы заманнардаң килә торган Идел — Урал алды генетик уртаклыгын тагын да үстерә, тирәнәйтә һәм ныгыта килгәннәр. Шулай булса да, татар теленең хәзерге сөйләшләр системасы формалашуда әлеге күчешләр хәлиткеч рольне уйнаган, чөнки татар халкының төрле өлешләре төрле төбәкләрдә төрле күршеләр белән берникадәр аермалы шартларда, башка административ бүленешләрдә яши, төрле үзенчәлекле тарихи процесслар кичерә башлыйлар. Нәтижәдә, хәзерге көндә төп татар халкы яшәгән жиңрләрдән читтәрәк булган бер төркем сөйләшләр формалашкан.

Күренекле диалектолог Л. Т. Мәхмүтова урта диалект сөйләшләренең формалашуында әһәмиятле роль уйнаган сәбәпләрдән түбәндәгеләрне күрсәтә: болгарларның жиңрле кыпчак кабиләләре тарафыннан йотылуы, күрше фин-угыр (удмурт, мари), төрки (башкорт, чуваш), славян (руслар) халыклары белән күп гасырларга сузылган тыгыз багланышлар һәм үзара тәәсир итешүләр, шул халыкларның бер өлешенең татарлар тарафыннан йотылуы, дини яктан аерымлану, территорияль яктан изоляцияләнү, соңгы чорда мишәрләрнең йогынтысы һ. б.

Болгар-татарларның фин-угырлар белән үзара тәәсир итешүе топонимнарда, халыкның язгы кыр эшләрен тәмамлагач була торган күңел ачу бәйрәмнәре — төрле жиңеннарның исемнәрендә, халык арасында сакланып килә торган риваятьләрдә чагылган.

Казан ханлыгы чорында да болгар-татарларга төрки халыкларның катнашуы дәвам итә. Чөнки Казан ханнары нугайларның төрле төркемнәре белән туганлык, сәүдә, икътисади һ.б. төрле бәйләнешләрдә торганнар. Соңгылары исә Казанга бик якин җирләрдә дә күчеп йөргәннәр, ханнарның дружиналарында да нугайлар ялланып хезмәт иткән. Мәсәлән, Казан ханлыгына нигез салучы Олуг Мөхәмәтнең үзе белән 3000 кешелек дружина алып килгәнлеге мәгълүм. Билгеле, дружиначыларның гаиләләре дә бергә булган. Казан арты сөйләшләрәндәге, аеруча дөбъяз сөйләшәндә, нугай теле белән урта күренешләрнең яшәп килүе шушы фактларга бәйле булырга тиеш.

Урта диалект сөйләшләрәнең формалашуында берничә дистә еллар буге сакланып килгән административ чикләр дә роль уйнаган. Мәсәлән, Казан артында бүленеп чыга торган сөйләшләрнең (лаеш, мамадыш һ.б.) чикләре патша Россиясе чорындагы бүленешләр (өязләр) белән туры килә. Шулай ук әһәмиятле табигый географик чикләр (мәс., Кама, Идел һ.б. елгалар), прогрессив укуыту алымнары белән атаклы булган мәдәният һәм мәгариф учаклары һ.б. — барысының да татар сөйләшләре һәм урынчылыкларының катлаулы системасы барлыкка килүдә роле зур булган.

Урта диалектка түбәндәге сөйләшләр керә: казан арты сөйләшләре төркеме (дөбъяз, мамадыш, лаеш, балтач — Татарстан), бәрәңге сөйләше (Мари-Эль), тау ягы сөйләшләре төркеме (норлат — Татарстан, Чувашстан; кама тамагы, тархан — Татарстан), керәшен сөйләшләре төркеме (казан арты керәшеннәре сөйләше — Татарстан; түбән кама керәшеннәре сөйләше — Татарстан, Башкортстан; нагайбәк сөйләше — Чиләбе өлк.), минзәлә (Татарстан, Башкортстан), бөре (Башкортстан), касыйм (Рязань өлк.), бастан (Рязань өлк.), нократ (Удмуртия, Киров өлк.), пермь (Пермь өлк.), златоуст (Башкортстан), красноуфим (Екатеринбург өлк.), эчкен (Курган өлк.), каргалы, богрыслан (Оренбург), камышлы (Самара өлк.), әстерхан (Әстерхан, Волгоград өлкәләре, Ставрополь крае), татар-каракалпаклар (Волгоград, Саратов өлкәләре), турбаслы, тепекәй, учалы, сафакүл (Башкортстан).

Бу сөйләшләр, зур территориягә таралган булсалар да, төп үзенчәлекләре белән үзара берләшәләр. Урта диалект сөйләшләрәнең зур күпчелеге әдәби телгә аеруча якин тора.

Урта диалектның төп дифференциаль билгеләре

Фонетика өлкәсендә

1. *а* авазын әдәби телдәгечә иренләштереп әйтү: *а°лма°*, *ба°ла°*.
2. *о*, *ө* авазларын әдәби телдәгечә куллану (*көн*; *борын*, *төлкә төзелеш* һ.б.).
3. *-өй* дифтонгының үзен әйтү (*көйәнтә*, *сөйәк*, *чөй*, *сөйри* һ.б.) яки аны *ий* дифтонгы белән алмаштыру (*сийләшә* — сөйләшә, *кийә* — көя, *сийәк* — сөяк, *чий* — чөй һ.б.).
4. *-ай*, *-әй*, *-уй*, *-үй*, *-ой* дифтонгларын да әдәби телдәгечә әйтү: *муйын*, *бәйрәм*, *әйтә*, *уйный*, *қойрық* һ.б.

Күпчелек сөйләшләрдә -ый/-и(й) дифтонгы урынына -ай/-әй дифтонгын куллану (*бармай* — бармый, *шундай* — шундый, *қарай* — карый, *сөйләй* — сөйли һ. б.).

5. к, г, х авазларын тирән тел арты авазлары итеп әйтү (транскрипциядә қ, ғ, х яки хэ): *қарға, қайғы, ақ, ботақ, ғалим, қаға, хәтәр* — хәтәр, *хәреф* — хәреф һ. б.

6. ж-ләштерү, ягъни сүз башындагы й урынына ж әйтү: *жаулық* — яулык, *жәри* — йәри, *жәз* — йәз, *жул* — юл, *жуқ* — юк, *жасый* — ясый һ. б.

7. ч, ж авазларының әдәби телдәгечә әйтелеше, ягъни алар — шартлау элементы булмаган өрелмәле авазлар.

Грамматика өлкәсендә

1. Фигыльнең -асы/-әсе формасы (барлык сөйләшләрдә дә табыла): *барасы бар, ул бүген эшкә киләсе* һ. б.

2. Инфинитив формаларының төрлелеге: -ырға/-ергә (әдәби форма, барлык сөйләшләрдә дә бар: *килергә, алырға*); -маға/-мәгә (*бармага, эшләмәгә*); -ма/-мә (*уқыма бара, белмә тырыша*).

3. -мал(л)ы/-мәл(л)е, -асы/-әсе сыйфат фигыльләрен куллану: *килмәле, укымалы; бармаллы, бәйләмәлле; киләсе кеше, барасы юл, утасы жир* һ. б.

4. Боезык фигыльнең 2 нче зат берлектә әдәби телдәгечә булуы: *ал, сайла* һ. б.

5. Эчке теләк формасы әдәби телдәгечә: *барасым килә, күрәсегез киләмә?* һ. б.

6. Кабатлаулы фигыльләренә -ғала/-гәлә, -ыштыр/-ештер кушымчалары белән ясау (*барғала, уқыштыр* һ. б.).

7. Исем фигыльне -ыш/-еш кушымчалары белән ясау: *китеп барыш, эштән қайтыш* һ. б.

8. Хәзерге заман хикәя фигыльнең 2 нче зат күплеген, әдәби форма (-сыз/-сез) белән беррәттән, -сығыз/-сегез вариантындагы кушымча белән дә ясау: *барасыз/барасығыз, йазасыз/йазасығыз* — *язасыз, күрәсез/күрәсегез* — *күрәсез* һ. б.

9. Кайбер сөйләшләрдә күптән үткән заманны -ған иде кушымчасы ярдәмендә түгел, бәлки -ды иде формасы белән белдерү: *бардым иде, килдем иде*.

10. Иде ярдәмче фигылендә $\partial > \text{й}$: *ийе* һәм аның сөйләү темпы белән бәйле рәвештә барлыкка килгән һәртөрле вариантлары: + *-ий/-ыйы/-ийе/-ый/-й* һ. б.

КАЗАН АРТЫ СӨЙЛӘШЛӘРЕ ТӨРКЕМЕ

Татарстан территориясе халык телендә, шулай ук күп кенә фәнни тикшеренүләрдә дә 3 кә бүлеп йөртелә: Казан арты, Тау ягы, Кама аръягы.

«Урта Идел һәм Урал төбәге татар халык сөйләшләре атласы» материаллары Казан артында 4 сөйләш аерылып чыкканын күрсәтте. Күрше Мари-Эльдәге Бәрәңге һәм Мари-Төрөк районнарында таралган бәрәңге сөйләше дә шул ук төркемгә керә. Бу сөйләшләр Л. Жәләй (1947), Н. Б. Борһанова (1985 һ. б.) тарафыннан өйрәнелгән. Биредәге тасвир-

лама шушы хезмәтләргә һәм авторның үзе уздырган экспедиция материалларына таянып язылды.

Атлас материаллары нигезендә хәзерге көндә Казан арты территориясендә дөбъяз, мамадыш, лаеш, балтач (күрше Киров өлкәсендәге чиктәш авылларны да кертеп) сөйләшләрә бүлеп чыгарыла.

Тикшеренүләр күрсәтүенчә, бу сөйләшләр бер төркем үзенчәлекләр белән үзара берләшәләр:

ж-ләштерү күренеше урта диалектның төп дифференциаль билгеләреннән санала. ж-ләштерү казан арты сөйләшләрәндә шактый системалы рәвештә чагыла. Ләкин татар әдәби теленең йогынтысы астында, аеруча яшь буын телендә, хәзерге көндә аның системалылыгы берникадәр жимерелә бара. Бу хәл составында калын сузыклар булган сүзләргә карый: *жаулык/йаулык, жул/йул, жаңгыр/йаңгыр, жомшақ / йомшақ, жоморқа/йоморка* һ. б.

а авазын иренләшү төсмере белән (а°) әйтү буенча казан арты сөйләшләрә уртаклык саклыйлар дияргә мөмкин, тик дөбъяз һәм өлешчә бәрәңге сөйләшләрә а авазының иренләшү төсмере булмаган ачык варианты белән аерымланып чыгалар.

Тирән тел арты (увуляр) қ, ғ авазларын куллану — урта диалектка карый торган барлык сөйләшләрәгә дә хас күренеш. Ул казан арты сөйләшләрә төркемендә дә системалылыгын тулысынча саклай.

Авазларның составы һәм кулланылышы, грамматик категорияләрнең ясалышы һәм мәгънәләре ягыннан казан арты сөйләшләрә үзара да, әдәби телгә нисбәттә дә бер-берсенә якын торалар. Мәсәлән, грамматика өлкәсендә алар өчен урта булган үзенчәлекләрдән түбәндәгеләрне күрсәтергә мөмкин:

а) *қайсы, монысы* алмашлыкларына, *бер* санына икеләтелгән тартым кушымчасы ялгау: *қайсысы, монсосы, берсесе* һ. б.;

ә) *-маға/-мәгә* кушымчалы инфинитивның *алмаға, асрамаға* сүзләрендә даими кулланылуы: *Асрамаға бала алғаннар, қатыны бәбәй китерми икән. Қышны Қазанда чықтым, сарығымы да, ташықларымы да күршемә асрамаға қалдырдым. Алмаға килсәләр қайтырсың микән?*

б) хикәя фигыльнең 2нче зат күплеген катлаулы кушымча белән ясау: *Башта мин генә керемән, сез тороп торосығыз* (торырсыз). *Базарға барасығыз* (барасыз) *дип ишеткәнийем. Сез иннекне* (киртә капка) *күрмәгәнсегез* (күрмәгәнсез), *әйләнеп кергәнсегез* (кергәнсез).

Әдәби телгә якынлык һәм үзара уртаклык лексика өлкәсендә дә ачык чагыла. Туганлык терминнары, киём-салым, эш кирәк-яраклары, флора һәм фауна белән бәйле төп терминология әдәби телдәгечә. Шулу вакытта бу сөйләшләрәдә борынғы яки диалекталь сүзләр яисә аларның вариантлары да юк түгел.

Биредә казан арты сөйләшләрә өчен урта булган диалектизмнарны да күрсәтергә кирәк. Мәсәлән, *сөйәм* — кабыгы арчылган юкә агачы, *әче таң белән* — бик иртә, *чылғый* — эшкә әрсез, булдыклы, *үтә чыққан* (ғына) — хәйран, *жару* — бәрәңге өю, *жассы* — киң һ. б.

ДӨБЪЯЗ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Татарстанның Дөбъяз, Этнә, өлешчә Биектау һәм Арча районнарында таралган.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузык һәм тартык авазларның составы ягыннан дөбъяз сөйләше әдәби телдән, нигездә, аерылмый. Шулай да кайбер авазларның ясалышында һәм кулланылышында аерымлыклар бар.

Сузыклар. Сөйләшкә *а* авазының иренләшү төсмере булмаган, ачык варианты хас: *аға, бара, бал, каш, сабан, салмақ, арпа* һ. б.

Дөбъяз сөйләше сузыклар ясалышына караган шушы үзенчәлек белән генә казан арты сөйләшләреннән аерылып тора. Калган үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләренә кайтып кала.

Кайбер сүзләрдә әдәби телдәге арткы рәт сузыкларына сөйләштә алгы рәт сузыклары туры килә: *әче//ачы* — ачы, *бәребер* — барыбер, *әчек* — ачык, *әзрик* — азрак.

о—ө ирен авазларын иренсезләштерү: *кен* — көн, *тетен* — төтөн (төтен), *йез* — йөз, *эс* — өч, *кетү* — көтү, *сет* — сөт, *кемеш* — көмөш (көмеш), *телке* — төлкө (төлкә), *былын* — болон (болын), *қылын* — колон (колын), *былар* — болар, *тылым* — толом (толым), *тырмыш* — тормош (тормыш) һ. б.

Кайбер тәңгәллекләр аерым сүзләрдә генә күзәтелә: *а~ы: джас-мақ* — йасмык (ясмык); *ы~а: джылымсы* — жылымса, *барғынчы* — барганчы; *э (е)~ә: килгенче* — килгәнче; *ә~и: имеш-мәмеш* — имеш-мимеш; *и~ә: әзрик* — диал. әзрәк — азрак; *о~а: тотош* — тоташ һ. б.

Дифтонглар. -*өй* дифтонгы монофтонглаша (-*и/-ий*): *сийләшә/сильшә* — сөйләшә, *киләп джықлата* — көйләп йоклата, *ийгә/игә керә* — өйгә керә, *тимә/ти^ймә* — төймә, *сийәк* — сөйәк (сөяк) һ. б.

-*лай/-лэй* кушымчасы составындагы -*ай/-эй* дифтонгы тар вариантта әйтелә: *кунақлый килдем* — кунак булып килдем, *әнекий* — әнкәй, *әтекий* — әткәй.

Тартыклар. Дөбъяз сөйләшендә әдәби телдәге өрелмәле *ж* авазы кушык *дж* авазы итеп әйтелә: *джил* — жыл, *джиде* — жиде, *джимеш* — жимеш, *джанындағы* — йанындагы (янындагы), *джәйгән* — жәйгән һ. б. Сөйләү барышында шартлау элементы төрле дәрәжәдә булырга мөмкин: *дж/дж.*

Сүз башында *д* шартлау элементы үзе генә дә әйтелә: *д'ымырқа* — йомырка, *д'омах* — әкият, *д'итен* — житен, *д'аулық* — жаулык (яулык) һ. б.

Урта диалектта *дж/дж* авазы тагын касыйм, бастан сөйләшләрәндә бар. Ул мишәр диалектының үзенчәлекле билгеләреннән берсе булып тора.

Әдәби телдән һәм урта диалектның башка сөйләшләреннән аермалы буларак, *ч* авазы да дөбъяз сөйләшендә кушык *тч/тч* булып әйтелә. Тик шартлау элементы көчле булган вариант сирәк очрый: *тчандыр* — чандыр, *тчамасы* — чамасы, *тчалгы* — чалгы һ. б.

Сөйләшнәң тартыклар өлкәсендәге башка үзенчәлекләре аваз тәңгәллекләренә һәм кайбер башка фонетик күренешләргә кайтып кала.

Фигыльләрден хәл фигыль формасы ясалганда, тамырдагы *a* белән *y* арасына туры килгән *n* авазы, яңгыраулашып, *w* сонорына күчә: *қашып* — кабып, *мчашып* — чабып, *ташып* — табып, *дҗашып* — йабып.

п~ф. Түбәндәге сүзләрдә *n* авазы саклана: *тупрак* — туфрак, *керпек* — керфек, *дҗапрак* — йафрак (яфрак). Алынмаларда *ф* авазы *n* белән алмашына: *пайда* — файда, *пәлән* — фәлән, *Патыйқ* — Фатыйх.

ф~п: *йүфке* — юбка, *фәнесқы ыйық* — панские чулки (сарык йоныннан бәйләгән оек), *сифарат* — сепарат, *фамидур* — помидор *h. б.*

н~ң: *джин* — жиң, *мен* — мең, *ан* — аң, *кин* — киң, *туна* — туңа, *тан* — таң *h. б.* Шулай ук: *синен* — синең, *кемнен* — кемнең, *қызымнын* — қызымның; *барасын* — барасың, *сизәсен* — сизәсең, *күргәнсен* — күргәнсең *h. б.* Санап кителгән очрақлар системалы характерда, гомумән, сөйләштә *ң* авазын куллану шактый чикле. Бу яктан дөбъяз сөйләше касыйм сөйләшенә якынлык күрсәтә, соңгысында исә *ң* авазы бөтенләй кулланылмый.

Сүз башында түбәндәге сүзләрдә **т~ч** тәңгәлlege күзәтелә: *тишмә* — чишмә, *тишен* — чишен.

Палатальләшкән **с'~ч** күренеше бар: *пыс'ақ* — пычак, *пес'ән* — печән, *ас'қыч* — ачкыч, *ағас'* — агач, *эс'пыс'мақ* — өчпочмак, *тыс'қан* — тычкан, *с'ақ* — чак *h. б.*

Сөйләшкә *ж*-ләштерү хас: *дҗырақ дҗул* — йырак йул (ерак юл), *дҗылга дҗары* — йылга йары (елга яры), *дҗазыла* — йазыла (языла), *дҗаулык* — йаулык (яулык). *Ж*-ләштерү сүз уртасында да күзәтелә: *Мәр-дҗәм* — Мәрийәм (Мәрьям), *дөндҗа* — дөнья (дөнья) *h. б.*

Сөйләшнәң специфик үзенчәлекләреннән берсе — ике сузык арасында *ж* авазына *ж* авазы тәңгәлләшү: *хужа* — хужа, *бажа* — бажа, *ғәжәп* — гаҗәп *h. б.*

Сөйләш таралган территориянәң Дөбъяз төбәгендә **ж~ж** тәңгәлlege сүз башында да күзәтелә: *жир жиләге* — жир җиләге; *жорт хужасы* — йорт хужасы, *жыйын* — җыйын (җыен) *h. б.*

қ~х тәңгәлlege: *қан* — хан, *қатын* — хатын, *Қәтифә* — Хәтифә, *Қанип* — Хәниф, *Патыйқ* — Фатыйх, *Қәдичә* — Хәдичә, *шақты* — шахта *h. б.*

х~h: *хәм* — һәм, *хава* — һава (һава), *хич* — һич, *хәр* — һәр, *зәхәр* — зәһәр, *шәхәр* — шәһәр *h. б.*

h авазы еш кына әйтелми: *әмме заман* — һәрвакыт, *ич* — һич *h. б.*

h авазы, татар теленә чит аваз буларак, традицион сөйләштә кулланылмаган.

Аерым сүзләрдә генә очрый торган тәңгәллекләр: **м~б:** *қамыз* — кабыз; **т~д:** *тулқын* — дулкын; **т~с:** *тыйрақ* — сыйрак; **ч~ш:** *чашу* — шашу; **г~к:** *гәрниз* — кәрниз.

Ассимиляция-диссимиляция күренешләре. *Шушы*, *шушында* алмашлыклары, кире диссимиляция нәтижәсендә, *тушы*, *тушында* рәвешле әйтеләләр.

н авазына беткән сүзләргә *л* авазына башланган кушымчалар ялганганда **л~н:** *пес'аллек* — печәнлек, *эстеллек* — өстенлек, *дҗүлле* — йүнле (юньле), *урмаллы* — урманлы, *мчыллап* — чынлап, *көлләшү* — көнләшү, *қуйаллар* — куйаннар (куяннар), *килгәлләр* — килгәннәр, *қушталлы* — диал. *куштанлы* — бәбәйтәкле. Мәсәлән: *Хәзер апа инде*,

әшәл түтәй дигәлләр. Лашмаллар булган әшәле, ағас' ташығаллар, урман кискәлләр.

Алынма сүзләрдә регрессив ассимиляция күренешләре: *пампас* — монпансье, *пруссыз* — рус. путь + -сыз һ. б.

Авазлар төшү. Тамырында *p* булган фигыльләргә -ыр/-ер кушымчалары ялганса, бер *p* авазы кыскара: *үстерегә* — үстерергә, *үрем/үререм* — үрермен, *китеребез* — китерербез, *барысын* — барырсың, *тешересез* — төшерерсез һ. б.

Икеләтелгән тартыкларның берсе кыскара: *апақ* — диал. *аппақ* (бертуган апа яки сөйләүченең үзеннән олырак булган теләсә нинди хатын-кыз туганы).

Ижекләр төшү: *тирман* — әд. тегермән; *чытқан* — кычыткан; *шау* — тышау.

Аваз өстәлү: *кәтәнәк* — диал. *кәтәнә* (тәбәнәк буйлы); *йәнә-мәсе* — янәсе, *алдырым қош* — алырым кош — алырмын кош (яшьләр уены вакытында әйтелә торган сүз), *тәгәлдәш* — тәлгәш.

Ике сузык арасында *ң* авазы янына *г/г* өстәлү: *дҗиңгел* — җиңел, *сеңгел* — сеңел, *күңгел* — күңел, *киңгәш* — киңәш, *аңға* — аңа, *шуңға* — шуңа, *анаңға* — анаңа, *киләсеңгәр* — киләсеңә һ. б.

Ике сүз арасында да шундый ук күренеш чагыла: *иңгелек* — иң элек һ. б.

Метатеза (авазларның үзара алмашынуы): *күгәлә* — күлөгә, *нилет* — лента һ. б.

Морфологик үзенчәлекләр

Сүз төркемнәре, аларга хас грамматик категорияләрнең ясалышы, мәгънәләре буенча аермалар бар, ләкин алар күп түгел.

Тартым категориясе. Тартымлашкан исемнәр һәм кайбер фигыль формалары юнәлеш килешендә -ңар/-ңәр, -ңгар/-ңгәр кушымчалары алалар. Мәсәлән: *Күз қабағым тартқан ийе, кеше киләсеңәр икән. Кийгү буласыңгарға дҗегерме дә тулмаған икән әле.*

Бер саны, бу, кайсы алмашлыклары икеләтелгән тартым кушымчасы алалар. Мәсәлән: *Берсесе шақтыда эшлидерийе, қайтып үлде. Қайсысын аласын, қайсысына күзен теште?*

Алмашлыклар. Зат алмашлыкларының иялек килешендә *ң* авазы сирәк кулланыла: *безнен* — безнең, *синен* — синең һ. б.

Без зат алмашлыгын иялек килешендә *безен* дип әйтү очраklары күзәтелә: *Безен (безнең) ашылнын бер кийгү бабаларына қунаққа барған ди.*

Мин, син зат алмашлыкларының юнәлеш килеше түбәндәге вариантларда кулланыла: *миңа/миңға/мийа, сиңа/сиңға/сийа.*

Фигыльләр. 2 нче зат күплек сандагы хәзерге заман хикәя фигыльләрдә, әдәби телдән аермалы буларак, катлаулы кушымчалар куллану: *Күрәсегезмә* (күрәсезме), *джил чыққанын? Файфи бабайларға да барғансығыз* (барғансыз) *икән.*

Теләк фигыльләрнең составы һәм кулланышлары әдәби телдәгечә: *барыйм әле, барсыныйы* — барсын иде, *барасым килә, барса иде* һ. б.

-мағайы/-мәгәйе кушымчалы фигыльләр хәвефләнүне, фараз итеп шикләнүне белдерәләр: *Игә кеше-фәлән кермәгәйе* (керүе бар). *Былыт тчықты, дҗаңғыр дҗаумағайы* (явуы бар).

Боерык фигыльнең ясалышы һәм мәгънэләре, нигездә, әдәби телдәгечә. 3нче зат берлек сан формасы юнәлеш килеш кушымчасы ала һәм максат, теләк белдерә: *Былар қыйаш батсынға* (батсын дип) *түгел, эш бетсенгә* (бетсен дип) *эшләгәлләр*.

Инфинитив. *-ырга/-ергә* кушымчалы инфинитив төп форма булып тора. Шул ук вакытта инфинитивның башка формалары да сакланган.

-маға/-мәгә: *Әминә бик дәлил силәшмәгә* (сөйләшергә оста). *Күкрәк^тчәсез эризық әзерләмәгә* (әзерләргә) *дә дерес түгел диләр*.

Бу форма — урта диалектның дифференциаль билгеләреннән берсе.

-малы/-мәле формасын куллану очраклары да бар: *Қул-айақ ашыртмалы* (авыртырлык) *түгел, джиңгел эш*.

-мақ/-мәк формасы бик сирәк очрый: *Тумақ бар, үлмәк бар, барысы да қыдай эше*.

Исем фигыль, әдәби телдәге кебек, *-у/-ү* кушымчасы ярдәмендә ясала: *Джаулық салып джөрүийе*.

Сөйләштә *-ыш/-еш* формасы да күзәтелә: *Син ^тчығышқа* (чыгуга) *мин дә барып джитәрмен*. *Ишекне әтчеп джибәрешкә* (жибәрүгә), *игә ^тчашып керәләр ^тчебиләр*.

Хәл фигыльләр. *-ғач/-гәч* кушымчасының тагын ике варианты кулланыла.

а) *-ғастын/-гәстен, -ғастан/-гәстән*: *Мин туғастын* (тугач) *уқ үлгән безнен әти*. *Без барып джиткәстән* (житкәч) *кансирт башланды*. *Сәршәр аппақ кергәстен* (кергәч) *силәшерсез*.

ә) *-ғаннан сын/-гәннән сын*: *Уқушын бетергәннән сын* (бетергәч) *Қазанға китте*.

Юнәлешләрне формалаштыруда да кайбер аерымлыклар очрый. Мәсәлән: *И джықлый, бер қузымый* (кузгалмый) *да*.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр. *Шайы* бәйлеге сөйләштә әдәби телдәге *кадәр, хәтле* һ. б. чикләү бәйлекләре мәгънәсен белдерә: *Ки^тчкә шайы* (кадәр) *эшлдерийек*. *Урманға шайы* (хәтле) *джиттем сийр эзләп*. *Быйылға шайы* (кадәр) *мал тыттым*.

Кисәкчәләр. *-мы/-ме* сорау кисәкчәсен киң вариантта куллану — дөбъяз сөйләшенең специфик үзенчәлекләреннән берсе: *Иртәгә тағын киләсезмә* (киләсезме)? *Син Узабақ джийынын беләсенмә* (беләсеңме)?

Кайбер синтаксик күренешләр. Изафәнең өченче төрен (мәктәп бакчасы) бернинди кушымчасыз куллану: *Китмән ипи* (китмән ипие) *пешерәбез, көлчә шикелле итеп ипи қамырыннан пешерәсең дә пис алдында, дүрткә-бишкә кискәләп қуйасын*.

Лексик үзенчәлекләр

Диалекталь сүzlәрнең составы һәм генетик характеристикасы белән дөбъяз сөйләшенең Казан артындагы башка сөйләшләр белән уртаклыгы зур. Шуның белән бергә аерымлыклары да бар. Кайбер моментларны искәртеп үтик.

Туганлык терминнары: *түтәй* — үзеңнән өлкән кыз туган; *тудығастай* (< тудық + абыз + тутай) — өлкән кыз туганына эндәшү сүзе; *тута* — бертуган апа, әти яки әнинең сеңлесе; *апақ/аппақ* — үзеннән өлкән кыз туганнарға, чит хатын-кызларга эндәшү формасы, *тийешле* — туган, туган-тумача; *дәү абый* — абыйларның олырагы,

нәни абый — абыйларның иң кечесе; *туганым астай/тудығастай* — жиңгиләргә эндәшү формасы, *йортбағыш* — йортка кергән кеше һ. б.

Йолаларны белдерә торган диалектизмнардан кайберләрен күрсәтеп үтик: *жаусы* — яучы, *дҗегереп чыгу* — ябышып чыгу, *бирнә* — кыз ягының егет ата-анасына биргән бүләге; *тартым* — кыз килешкәч егет ягыннан бирелә торган акча; *кийәү пәкесе* — хатынының энесенә бүләк ителә торган пәке; *ширбәт* — никахтан соң була торган сый, *ширбәткә салу* — туй мәҗлесендә кияү белән киленгә бүләк салу, *килен күренеше* — киленнең егет йортына төшү белән каенанага бирә торган бүләге; *инче* — кызга үз әти-әнисеннән бирелгән терлек; *кереш ашы* — яңгыр теләү боткасы; *шау* (< тышау) *кисү* — озак тәпи йөрмәгән баланы юкә бау белән бәйләп, шуны кисеп җибәрү; *баш багу бәйрәме* — искечә яңа ел көнне төнлә бәкедән суга карап күрәзәлек итү йоласы; *тықырык* — так каравыл уены; *тырак-тырак* — сызыкташ (уен исеме).

Кешенең төрле сыйфатларын тасвирлый торган специфик сүзләр: *сыйақсыз* — тупас, дорфа, *жарау* — зур гәүдәле, *чақ* — начар, әшәке; *үзләү* — үзләштерү; *қуллы* — карак; *тутут* — бугаз, *бетү* — үлү, *әбә телле* — усал телле, *шенжү* — сизенү, *аңшаби* — аңгыра, *осан* — яшь балада була торган эч авыруы, *мөшкәч* — рахит авыруы, *туң ашырушы* — бизгәк, *бытыбый* — такылдык, *дәмбәс* — караңгы чырайлы, аз сүзле һ. б.

Хужалык һәм тормыш-көн күреш белән бәйлә сүзләр: *ақтанасты* — өйалды асты, *банкы* — чүлмәк, *кәбәрткә/кәбәртмә* — мич белән стена арасында калдырылган урын, *ташийақ* — касә һ. б.

Киём-салым һәм бизәнү әйберләре: *бәлүнкә* (< рус. валенки) — киезката, *бештерә* — чабатаның киндерә тишеге, *тәқыйа* — бала башлыгы, *кәллә* — түбәтәй, *изү* — изүчә (укалар, ефәк тасмалар тегеп, тәңкәләр, асылташлар тезеп ясалган хатын-кыз бизәнү әйбере, алга киелә һәм муенга бәйләп куела), *қуштан* — балайтәк, *қушталлы күлмәк* — балайтәкле күлмәк; *бөти* — хәситә, *көчөк күлмәге* — балага 40 көне тулганчы кидерә торган күлмәк.

Аш-су атамалары: *бағынчақ* — койка, *қақ* — повидло, *ту-тыртма* — эре малның юан эчәгенә тураган итне ярма белән болгатып ту-тырыла һәм казанда пешерелә торган ашамлык; *бийетке* — бәләш тышының бөрелгән җире, *мирза бөккән* — эченә корт, җимеш салып пешерелгән пирог, *кәтәрмәч* — солы оныннан майда әвәләп пешерелгән төче күмәч.

Үсемлекләр һәм хайваннар дөнъясы белән бәйлә диалекталь сүзләр: *бабай башы* — тузганак, *қузы* — әстерхан чикләвеге, *байбай* — карга миләше, *қуйан буғы чикләшек* — арахис, *тиле торма* — тиле орлык, *тәгәлдәш*, *бәлчән* — тәлгәш; *әкәт* — сәрви агачы, *жоллы қурай* — балтырган, *қушанқы* — кишәнке, *бақа түшәге* — бака ефәге; *йушқом* — ләм, *ашлық йәшене* — аҗаган; *шулған* — йомран, *чығыр* — кәлтә һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

иван грузный қазанн[ы] алғас татарларны қуғанма/. әнә тушы вахытта килеб утырғаллар бу асылға// хан булған/ аның эс улы булған/ қарәтмән хан/ айбаш хан/ джууаш хан/ әтчесе эс асылны нигезләгән// джууаш хан қилгән мында/ бызып йаза тырғатч джууаш илен тчууашлигә үзгәрткәл-

ләр// асыл икегә бүленгән булган/суның бер джагы казак/ суның теге джагы йасақлы булган// бу джақтагылар лашман эше эшлэгәлләр/ имән тапшыгаллар// мында ары қайнатқан дигән джир бар/ ар (октябрь революциясенә кадәр удмуртларны шул исем белән йөрткәннәр) халықлары килеп күмер джандырғаллар/ күмерне сатқаллар// джасақ джағында умбер хужалық булган/ лашманда ун хужалық// казаклар белә йасақларын джир картылары айырымыйы// лашманда джир күбрәк булган/ азма/күпмә урманы булган/ былыны да булган идел буйында// кетү дә айырым булган// зийарәте генә бер булган джасақлар белә лашмалларнын// қалхуз булғас берләштек//

Сөйләүче: Заһидуллин Габдулла, 68 яшь.
Татарстан, Биектау районы, Чувашиле авылы.
1973 ел. Язып алучы: Н. Б. Борханова

тчақ (начар) күзле кешегә тчыға ул арпа// салқын тигәннән дә тчыға дип әйтәләр инде арпаны// күлмәк күнтчеге белән имниләр арпаны/ күлмәк күнтчеген тотоп саный да тчиткә төкөрә/ бер/ ике/ өтч/ дүрт/ биш/ алты/ джиде/ сигез/ туғыз/ туфраққа китсен/ тфу// бер/ ике/ өтч/ дүрт/ биш/ бизеп китсен/ тфу// бер/ ике/ өтч/ отчоп китсен/ тфу// бер/ берлексез булсын/ тфу// минем қулым түгел/әйшә батма қулы/ тфу тфу бетсен/ китсен// азмасын өтчөн арпаны бодай диб әйтәләр//

Татарстан, Арча районы, Күәм авылы.
1965 ел. Язып алучы: Н. Б. Борханова

хәзер арпа чықса дару тийерәләр/ элек арпа белән имниләрийе/ саныйлар инде/ бердә берлексез булсын// бер/ ике/ өтч/ отчоп китсен// бер/ ике/ өтч/ дүрт/ биш/ бизеп китсен// бер/ ике/ өтч/ дүрт/ биш/ алты/ джиде/ джилгә отчсон// бер/ ике/ өтч/ дүрт/ биш/ алты/ джиде/ сигез/ туғыз/ туфраққа китсен// минем қулым түгел/ идел китчкән имтче қартчық әйшә батман қулы//

бизгәк белән амырсаң әрем эчәләр инде// әшәле болай да имнәгәлләр бизгәкне/ бизгәкле кешене бер жулдан аббарғаллар да икенче жулдан адаштырып апқайтқаллар// аннан ары ипи қатысы төшөп қалса/ шуны ашатмаға қушаларыйы бизгәккә//

Татарстан, Арча районы, Сап (Ключи-Сап) авылы.
1965 ел. Язып алучы: Н. Б. Борханова

МАМАДЫШ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Саба, Мамадыш, Теләче, өлешчә Питрәч, Балык Бистәсе һәм Кукмара районнарында таралған. Зур өлеше элекке Мамадыш өязенә кергән, сөйләшнең исеме дә шуннан чыгып бирелгән.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Аларның ясалышы һәм составы ягыннан сөйләш әдәби телдән аерылмый. Бары тик *a* авазының гына көчле иренләшкән аваз булып әйтелүен күрсәтергә кирәк: *қа°ла°*, *шартла°ға°н*, *жа°ма°нсы* — йамансу (ямансу), *қа°қ* — как, *ба°қча°* — бакча һ. б.

Бу сөйләштә дә берничә ижеккә сүзнең ахырына таба иренләшү төсмере кими: *ба°қча°ларда*, *ба°ла°ларға* һ. б.

Калган авазлар ясалыш ягыннан әдәби телдәге шундый ук авазлардан аерылмыйлар.

Мамадыш сөйләшендә сузыклар тәңгәллегенә түбәндәге очрақлары теркәлгән:

и~э (е). Аерым сүзләрдә әдәби телдәге э урынына и авазын әйтү: *инә* — энә, *ире* — эре.

э (е)~ә: *тәкермәч* — тәгәрмәч.

и~ә: *сике* — сәке, *жйәү* — жәйәү, *чикчәги* — чәкчәк, *пирәмәч* — пәрәмәч.

ә~и: *бәк* — бик.

ы~о: *сың* — соң, *тықмач* — токмач.

ы~у: *шылай* — шулай, *былған* — булған, *алабыға* — алабуга һ. б. Бу рәвешле иренсезләштерү күренешләренә кулланылышы бик чикле.

у~о: *суң* — әд. соң, *суңғы* — соңгы; **ү~ө:** *үмә* — әд. өмә, *үнәр* — һөнәр.

и~у: *бийау* — буйау. Мондый үзенчәлекнең таралу территориясе минзәлә һәм Урал төбәге сөйләшләрендә кинрәк кулланылышта давам итә.

Дифтонглар. -өй дифтонгы, нигездә, әдәби вариантта кулланыла. Шуның белән бергә, аның -и/-и(й)/-и^й булып әйтелү очрақлары да бар: *сөйләшә/ сийләшә* — сөйләшә, *көйсез/ кийсез* — көйсез, *төймә/ тиймә/ ти^ймә* — төймә, *чөй/ чий* — чөй, *көйәнтә/ кийәнтә* — көйәнтә, *чөйөлдөрәк/ чийелдөрәк* — чөелдөрәк һ. б.

Тартык авазларның әйтелеше әдәби телдәгечә. Бу сөйләшкә хас фонетик үзенчәлекләр кайбер авазларның үзара тәңгәллекләренә һәм комбинатор үзгәрешләргә кайтып кала.

Түбәндәге сүзләрдә борынгы *п* авазы саклана: *керпек* — керфек, *жапрақ* — йафрак (яфрак), *тупрақ* — туфрак, *жепәк* — йефәк (ефәк). Бу тәңгәллек алынмаларда да күзәтелә: *Нәпис* — Нәфисә, *панар* — фонарь, *Кәнипә* — Хәнифә, *Кашап* — Кашаф һ. б.

Түбәндәге сүзләрдә ике сузык арасындагы *д* авазына сөйләштә з тартыгы туры килә: *жозороқ* — йодрык, *изән* — идән, *қазақ* — кадак, *инә қазый* — энә кадый, *бозай* — бодай, *назан* — надан, *Бәзертдин* — Бәдертдин, *Изел* — Идел, *мизал* — медаль һ. б.

Бу күренеш мамадыш сөйләшенә төп үзенчәлекләренән берсе.

Әдәби телдәге з авазына интерденталь («сакау») *d* тәңгәл килә: *bed* — без, *әдер* — эзер, *хәдрәт* — хәзрәт, *даман* — заман, *Дәкийә* — Зәкия, *жиләдерәк* — диал. жиләзрәк — жиләсрәк, *күресед* — күрерсез; *датыбыд-нәселебед биг әйбәт* — затыбыз-нәселебез бик әйбәт.

Әлбәттә, бу күренеш сөйләштә спорадик рәвештә күзәтелә. Ә күрше минзәлә сөйләшендә исә ул системалы төстә.

с~ч тәңгәлlege Шәле авылында очрый: *қалас* — калач, *күмәс* — күмәч, *қысқырғас* — кычкыргач, *сабағаш* — чабагач.

Мамадыш сөйләшенә *ж*-ләштерү хас: *житен*, *жәй*, *жиләк*, *Гөлжамал*, *моржа* һ. б. Әдәби телдә *й* белән башлана торган сүзләрдә *ж//й*: *жашым//йашым* — йашым (явым), *жөгөр//йөгөр* — йөгөр, *жуқ//йуқ* — йуқ (юк), *жәшләр//йәшләр* — йәшләр (яшьләр), *жабық//йабық* — йабык (ябык), *жалқау//йалқау* — йалкау (ялкау) һ. б.

Түбәндәге сүзләрдә әдәби телдәге *ж* авазына *й* сонанты тәңгәлләшә: *йор* — *жор*, *бойра* — *божра*. Мисаллар: *Безнең эти бик йор ийе шундыйларга. Бойрага (божрага) бишекнең чиртмәсен (сиртмәсен) тагып қуйалар.*

Кайбер сүзләрдә әдәби телдәге *ж* авазына сөйләштә *з* тартык авазы туры килә: *зиләк* — *жиләк*, *зәри* — *йәри*, *зырақ* — *йырак* (ерак), *зеп* — *жеп*, *засый* — *жасый* — *йасый* (ясый) һ. б. Мисаллар: *Түгәрәк бүрек су өстөндә чуйын шикелле зәри (йәри). Ырбағыйлар (мөнәжәтләр) зазып (язып) апкиткәнийе берәү.*

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәлләкләр: *п~б*: *аый* — *абый*; *б~м*: *босо* — *монсы*, *биләш/миләш* — *миләш*; *м~б*: *мүлтәйү* — *бүлтәю*; *м~н*: *қатмаш* — *катнаш*, *үләм* — *үлән*; *н~м*: *барнақ* — *бармак*; *н~л*: *иснегөл* — *ислегөл*, *тәснәү* — *тәсләү*; *л~р*: *күлүк* — *күрек*; *р~л*: *пирмән* — *пилмән*; *т~д*: *тақылтық* — *такылдык*; *т~ч*: *тишмә* — *чишмә*; *ч~с*: *чиртмә* — *сиртмә*; *ч~ш*: *чийурт/чуйурт* — *шуйыт* (әнис); *к~н*: *искәү* — *иснәү*; *к~т*: *кискәре/кискәр* — *тискәре*; *ч~ш*: *кәләпүч* — *кәләпүш*; *к~г*: *тәкермәч* — *тәгәрмәч*; *х~қ*: *Хөтләмәт* — *Котлымәт*.

Ассимиляция һәм диссимиляция. Тулы, кире ассимиляция сүз башындагы *с*, *ч* авазларының *ш* тартыгына охшашлануында чагыла: *шаршау* — *чаршау*, *шырышы* — *чыршы*, *шыбағаш* — *чабағач*, *шуғыш* — *сугыш*.

Түбәндәге сүзләрдә тел очы *с* тартыгы үзеннән соң килгән *ч* авазына тулысынча охшашлана: *чийырчық* — *сыйырчык* (сыерчык), *чөйөнче/чийенче* — *сөйенче* (сөенче), *бачқыч* — *баскыч*, *қычқыч* — *кыскыч*; алынмаларда шул ук *с* авазының тулы уңай ассимиляциясе күзәтелә: *чичла* — *число*, *чичтыра* — *сестра*.

Бер үк сүздә охшашлану да, диссимиляция дә чагыла: *шийыршық/чийыршық* — *сыерчык*, *шиләшү/чиләшү* — *сөйләшү*.

Диссимиляция: *пирмән* — *пилмән*, *сиклатар* — *секретарь*; *тушы* — *шұшы*, *тишмә* — *чишмә*; *пыркарул* — *прокурор*, *калидур* — *коридор*.

Аваз төшеп калу. Күпчелек сөйләшләргә хас булганча, ике сузык арасындагы *г/г* тартыгы төшеп кала: *жерләү* — *жегерләү* — *эрләү*, *тег* — *теге*, *чыып* — *чыгып* һ. б.

Аерым сүзләрдә түбәндәге авазлар төшеп кала: *л*: *сеңем* — *сеңлем*, *нишәп* — *нишләп*; *н*: *белә* — *белән*; *п*: *алжақыч* — *алйапкыч*; *м*: *алыш-тилеш* — *алмаш-тилмәш*; *ж*: *әтмә* — *жәтмә*.

Кайбер сүзләр, сүзтезмәләр, кыскарып, үзенчәлекле яңгыраш ала: *суңы* — *соңгы*, *суңадан* — *соңыннан*, *андары* — *андан ары* — *аннан ары*, *аппара* — *алып бара*, *жалында* — *өйәлдында*, *айса* — *алайса*, *апкил* — *алып кил*, *шау* — *тышау* һ. б.

Татар теле өчен чит булган *һ* авазы, ике бер үк төрле сузык арасына туры килсә, әйтелми: *шээр* — *шәһәр*, *Ваап* — *Ваһап*, *зээр* — *зәһәр*, *жәәннәм* — *жәһәннәм*; ике төрле сузык арасына туры килсә, *й* белән тәңгәлләшә: *Шийап* — *Шиһап*, *Жийанша* — *Жиһанша*, *Гөлжыйан* — *Гөлжиһан*, *Шәйәкбәр* — *Шаһиәкбәр*, *зийен* — *зиһен*. Сүз башында хәзерге көндә *үнәр* — *һөнәр* сүзендә генә.

Аваз өстәлү. *қ*: *тулық* — *тулы*; *н*: *өтөрмән* — *төрмә*; *р*: *қортлау* — *котлау*, *шаржин* — *сажень*; *г*: *иңгелек* — *иң элек*; *л*: *миллек/*

минек (рус. веник) — себерке (яфраклы агачтан бәрәннәр яки мунча өчен эзерләнә).

Метатеза — янәшә яки арадаш торган авазларның урыны алышыну түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *жегерем бер* — йегерме бер (егерме бер); *күсәртү* — күрсәтү, *бергадир* — бригадир, *гыржыша* — кружево.

Кайбер рус алынмаларында берничә фонетик күренеш чагыла: *тәникә* — тарелка, *лачинка* — носилка, *инешәлит* — инвалид, *кендерик* — крендель, *кәнсә//кәнсәләр* — канцелярия, *гыржыша* — рус. кружево — челтәр һ. б.

Морфологик үзенчәлекләр

Мамадыш сөйләшендә бу төр үзенчәлекләр аз табыла.

Исемнәр. 1 нче, 2 нче зат берлек сандагы тартымлы исемнәрнең төшем килеше кыпчак тибында да, угыз тибында да формалашырга мөмкин, соңгысы активрак күзәтелә: *кулымы* — кулымны, *айагыңы* — аягыңны (аягыңны), *үземе* — үземне, *үзеңе* — үзеңне һ. б.

Баш килеш формасын юнәлеш килеш функциясендә куллану очраклары бар: *Ничә йыллар инде йәшелчә* (яшелчәгә) *сипмиләр*.

Борын авазларына тәмамланган сүзләрнең чыгыш килешендә охшашлану күренеше үзенең системалылыгын саклап бетерә алмый: *бугазындан* — бугазыннан.

Икеләтелгән тартым кушымчасы ялгау аеруча алмашлыкларда, шулай ук *бер* сүзендә, сирәк кенә *қаршы*, *туры* кебек бәйләк сүзләрдә күзәтелә: *Бососы* (бусы) — *тартмалы кершән*, *әле тағын майлы кершән барыйы*. *Менә монсосо* (монысы) *бу кешенеке*, *дип қода ашларын һәркемгә кисеп-кисеп ашаталарыйы*. *Ике бала тапқаныйы*, *берсесе* (берсе) *үлдә*. *Хақ тәғәлә қаршысына* (каршына) *барасыбыз бар бит*.

Алмашлыклар әдәби телдәгечә. Тик *нәрсә* сорау алмашлыгы *нәстә* вариантында да кулланылуын күрсәтеп үтәргә кирәк: *Тағы бер гәрәбәм бар әле*, *ансысы* (анысы) *нәстәнекедер* (нәрсәнекедер).

Рәвешләр. Ел фасылларын белдерә торган сүзләрдән *-лый/-ли(й)* кушымчалары ярдәмендә давамлы вакыт белдерә торган рәвеш ясау. Бу вакытта басым беренче ижектә була: *Қышлый* (кыш бую) *айағы белән бүлнистә жатты*. *Жәйли* (жәй бую) *машинада эшләде*, *қышлый* (кыш бую) *қарашылда тордо*.

Өлкәннәр сөйләшендә *әшәл(е)*, *әшәлтен//әшәлтеннән*, *элгәртеннән* тибындагы рәвешләр актив: *Без үзөбез аруақ тормошлы кеш + ийек элгәртеннән үк* (электән үк). *Әшәл-әшәлтеннән* (элек-электән) *килгән ул жыйын йасау*.

Вакыт рәвешләрен *белән* бәйләге ярдәмендә ясауның активрак булуы үзенчәлекле. Мәсәлән, *иртә белән* дип сөйләү әдәби телдә дә күзәтелә. Мамадыш сөйләшендә тағын *көндөз белән* формасы да бар: *Көндөз белән урақ урабыз*, *төнлә белән ындырда жылгәрәбез*.

Ел фасылларын белдерә торган сүзләрдән *-лықта/-лектә* кушымчалары ярдәмендә дә вакыт рәвешләре ясала: *Қышлықта да, жәйлектә дә иппине кибеттән алабыз*. *Көзлектә жашым булды*.

Кайбер диалекталь рәвешләр: *үзенә*, *үзеңача*, *уңача* — аерым, *бүтәнчәлий* — башкача, *жартығышлай* — яртылаш һ. б.

Фигыльләр. -*ған/-гән* кушымчалы нәтижәле үткән заман хикәя фигыльне зат кушымчалары урынына тартым кушымчалары ярдәмендә төрләндерү:

барғаным, эшләгәнәм (барганмын, эшләгәнмен),
барғаның, эшләгәнең (баргансың, эшләгәнсең),
барғаныбыз, эшләгәнебез (барганбыз, эшләгәнбез),
барғанығыз, эшләгәнегез (баргансыз, эшләгәнсез).

Бу күренеш мамадыш сөйләшенең үзенчәлекле специфик билгеләреннән санала ала.

Хикәя фигыльләрнең 2 нче зат күплеген катлаулы кушымча ярдәмендә ясау: *Қура жиләгенә қортлоқ* (умарталык) *йағына барасығызмы* (барасызмы)? *Жырақтан килгәнсегез* (килгәнсез) *икән*.

Дәвамлы үткән заман, әдәби -*адыр иде* (башланадыр иде), -*а торған иде* (бара торған иде) формаларыннан тыш, -*ыр иде* формасы белән дә белдерелә: *Әйтерийе дә көләрийе, әйтерийе дә көләрийе безнең әнкәй, бигрәк күңелле кеше ийе. Қайсы жылында уқ суғарыйы, қайсы икешәр-өчәр жыл да сақларыйы кибәндә көйө*. Бу форманың сөйләштә актив булуын ассызыклап күрсәтеп үтәргә кирәк.

Тамырлары -*р* сонорына беткән хикәя фигыльләрнең *киләчәк заман 1 нче* зат берлек сан формасы тулы һәм кыска вариантларда кулланыла: *Миллек бәйләрәм* (бәйләрмен), *миллек бәг әйбәт инде ул бәкәйләргә. Мин берашықтан ашарым* (ашармын).

Бу вакытта ике -*р* ның берсе кыскарырга мөмкин: *Нихәл жашап-лар биребез* (бирербез) *Хақ Тәғәлә қаршысында? Көтү қайтқанчы урамда йөрөп торомон* (торырмын). *Әзрәк жөрөсөд* (йөрерсез) *әле? Син печәнең миңа биресең* (бирерсең), *мин синең қаты суқаңы суқалыйм, дигән. Эшләп бирем* (бирермен), *диб әйтеб әйтте, ди*.

Шәле авылында *ди-* ярдәмче фигыле бу очракта үзенчәлекле яңгыраш ала, тел уртасы *й* тартыгы урынына *р* сонанты белән әйтелә: *Wәт, дирерийе, саламнан қурчақ засыйм, дирерийе*.

Дирер формасы керәшен, минзәлә сөйләшләрәндә киңрәк таралган.

Юнәлешләрнең ясалышы һәм мәгънә функцияләре, нигездә, әдәби телдәгечә. Билгеле булганча, йөкләтү юнәлешенең ясалышында урта һәм мишәр диалекты арасында аерымлыklar бар: беренчесендә -*ғыр/-гер, -қыр/-кер*, ә мишәр сөйләшләрәндә исә аларның -*гыз/-гез* вариантлары киңрәк кулланыла, мамадыш сөйләшендә бу вариантларның икесе дә күзәтелә: *Лапас түбәләре салам ийе элек, қалынырақ булса су үткәзми* (үткәрми) *ул. Ат чабышы үткәрерләр микән быйыл. Сандық йанына йатқызмый* (яткырмый). *Бер кигерәм* (кидерәм), *бер салғызам* (салдырам) *кийемнәрен, кеше баласын қарашы читен*.

Юнәлеш кушымчаларын алмаштыру очраklары күзәтелә: *Ул болайтеп ийенгән* (иелгән).

Инфинитивның -*маға/-мәгә* формасы, нигездә, билгеле тәгъбирләрдә генә күзәтелә: *утырмаға бару* — кыр эшләре беткәч, кул эшен алып, ерактарак яшәгән туганыңа барып 1—2 атна торып кайту; *алмаға килдем* — алырга килдем, *асрамаға бала бирү* — асрарга һ. б.

Инфинитивның -*асы/-әсе* формасының активлыгы күзгә таплана: *Димче килерийе, элек күреп сөйләшәсе* (сөйләшергә) *түгел ийе, бирәләр*

дә, барсаң да барасың, бармасаң да барасың. Анда мәһәр жазылады-
рыйы, қыз белән жегет айырылса, жегет жағы түләсе. Шәйех баба
қойосы бар, түгәрәк, чүмеч белә аласы.

Инфинитив урынына -а/-ә, -ый/-и(й) кушымчалы хәл фигыль
куллану очрақлары бар: Әле син тора килдеңмени (торырга килдең
мени)? Чагышт.: әдәби телдә куна бару һ. б.

Сорау кисәкчәсе һәм кирәк сүзе белән -мақ/-мәк формасын куллану
очрақлары теркәлгән: Ни эшләмәк кирәк, печән әзерләсе булғач.

Сыйфат фигыль. Сөйләштә -ышлы/-ешле, сирәк кенә -малы/
-мәле формалары кулланыла, алар даими була торган билгене белде-
рәләр: Анан аяққа кийешле (кия торган) итек була. Шыбын байдан
була, сәнәклекнең астына тайақ тығып қалдыралар да, шыбынны
әйләндереп алалар, ул ике йақтан да ләктермәле (әләктереп куя
торган).

Хәл фигыльләр. -ғач/-гәч кушымчалы хәл фигыльләрнең кул-
ланылыш үзенчәлекләре әдәби телдәгечә. Тик ясалыш вариантлары
ягыннан гына аерымлыктар күзәтелә: Син басқан итек бар әле минем,
басылып йитте дигәченнән (дигәч), яңадан салып қайнатасың,
қайнатасың да қалып қуйып басасың, пичкә салып киптерәсең.
Өлөңгө инде әлеп қуйғачыннан (куйғач). Чәчү беткәченнән (беткәч)
жыйыннар булырыйы. Димче диңгез кичерә, төртөп суға төшөрә
диләр, килеп сорағач бирмәкче була. Әти-әни үлгәчтеннән (үлгәч),
әнинең әнесе мине бирде бер жегеткә. Қызы эшкә кергәчен (кергәч),
әңкәсе пушты (хат ташучы) булып жәридерийе, чықты.

-мастан/-мәстән кушымчалы хәл фигыльләр үзләренең мәгънәлә-
ре буенча -ғанчы/-гәнче формасына туры киләләр: Қызыл Байраққа (ав.
ис.) житмәстән (житкәнче) Ташофка (ав. ис.), шунда алпут жылғае
(гөлжимеш) жыйғаным бар.

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыльнең юклыгы, нигездә, әдәби
телдәгечә, -мый/-ми, -мыйча/-мичә кушымчалары белән ясала. Шуның
белән бергә, -мыйынчы/-мийенче диалекталь вариантлары да күзәтелә:
Аны жырламыйынчы (жырламыйча) да апқайтып була.

-а/-ә, -й кушымчалы хәл фигыльнең кулланылышы ягыннан
сөйләш әдәби телдән аерылмай. Лаеш сөйләше белән чиктәш авыл-
ларда бу форма хәрәкәт белдерә торган фигыльләрнең максатын
ачыклай һәм әдәби телдәге инфинитивка туры килә: Шунда бары-
рыйым утын сата, печән сата. — Шунда утын сатарга, печән сатарга
бара идем.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Теркәгечләр. Мамадыш сөйләшенең
характерлы үзенчәлекләреннән берсе — дағын/дәген, тағын/тәген
теркәгечен яки кисәкчәсен куллану: Соңға қалып киттек тәген
(киттек тә), кич қойаш байғач қына қайттық. Мин дәген (мин дә)
күрми қалдым аны, бәк күрәсем килгәнийе. Барасыйы дағын (барасы
иде дә), машина шатық бит әле. Ат белә килә дәген (килә дә) төйәп
китә.

Бу үзенчәлек татар телендә генә түгел, гомумтөрки масштабта да
бик сирәк күзәтелә.

Бәйләкләр. Сөйләштә урын яки вакыт ягыннан чикләүне белдерә
торган бәйләкләр (кадәр/хәдәр, хәтле, чақлы, тикле) арасында чикле

бәйләге дә күзәтелә. Казан арты сөйләшләрәннән ул тагын бары лаеш сөйләшендә генә билгеләнәп үтелгән. Кайбер мисаллар: *Қаты суқаға төшәләрийе, парлыйларыыйы жирне көзгә чикле* (чаклы). *Бергадир булып эшләдем суғышқа чикле* (хәтле).

Ымлыклар. Лаеш сөйләше белән чиктәш авылларда гажәпләнү катыш аптырап сорауны белдерә торган *чы* ымлыгы күзәтелә: *Чы, нишлисең?!*

Бу күренеш лаеш сөйләшендә активрак, минзәлә сөйләшенең әгерже урынчылыгындагы кайбер авылларда да күзәтелә.

Кайбер **синтаксик** күренешләр. Компонентлары үзара нисбәтлек мәгънәсе белән бәйләнгән исем-исем сүзтезмәләрнең тартым кушымчасы булмаган төрен куллану очраklары бар: *Қаз чәйләр* (үлән исеме: каз чәе) *жыйа торғаныыйық арыш арасында. Андары сөлгә жыйалар, андары сабан туй* (сабан туге) *йасыйлар. Икенче көннө мунча қоймаққа баралар* (мунча коймагына; зөфаф кичәсеннән соң яшьләрнең мунчадан кайтуына әзерләнгән мәжлес).

Исем-фигыль сүзтезмәләрдә кайбер фигыльләрнең башка килешне башкару очраklары күзәтелә: *Мин берашықтан ашарым, миңа көтөп* (мине көтеп) *утырмағыз. Әби аяқлары белә суқрана быйыл.*

Лексик үзенчәлекләр

Бөтен казан арты сөйләшләрәнеке кебек үк, мамадыш сөйләшенә хас лексик-семантик система да татар әдәби теленең сүзлек фондына бик якын. Ул төп татар сүзләрәннән һәм алынмалардан (рус, гарәп-фарсы, фин-угыр) тора. Кайбер аерымлыкларны күрсәтеп үтик.

Туганлык-кардәшлекне белдерә торган сүзләр: *нә* — әни, *нәнәм* — әнигә эндәшү сүзе, *тәтә* — бертуган апа һәм сөйләүчедән өлкәнрәк яшьтәге хатын-кыз туганнар, *апа* — бабайның бертуган энесе, *апый* — абый, *дәү апый* — әни яки әтинең бертуган энесе яки абыйсы, *апай-тәтә* — әнинең бертуган апасы, *кәкәм* — үзеннән кече бертуганына яратып эндәшү формасы, *олапый* < *олы апый* — бертуган абыйларның иң олысы, *бәләкәпый* < *бәләкәй апый* — бертуган абыйларның кечесе, *кечкенәттә* — бертуган апаларның иң кечесе, *үз әби* — үзләре белән бергә торган әнисенең яки әтисенең әнисе һ. б.

Мамадыш сөйләшендә кайбер йолаларның атамаларында да аерымлыклар күзәтелә: *дәрә боткасы* — сабан туге алдыннан төрле ашамлыклар (ярма, май һ. б.) жыеп алып чыгып, болында пешерелә торган ботка, *қолақ чөйөнчөсе* — кыз килешкән чакта ризалык билгесе итеп кыз ягыннан бирелгән бүләк; *чүмәчлеки, чәмәлчеки* — яңгыр теләү йоласы; *мәйдан* — сабан туге, *чирмә* — сабан туге алдыннан йорт саен кереп әйбер жыеп йөрү, *исәкәй* — каз өмәләре вакытында егетләр һәм кызлар төрлечә киенеп йөрү, *орлық чыгару* — яз көне беренче көн чәчүгә чыкканда пешкән йомыркаларны яки түгәрәк икмәкне буразнага тәгәрәтеп жибәрү, *нигез боткасы* — өйнең нигезен коргач пешерелә торган ботка, мәжлес.

Кешене тасвирлый торган сүзләр һ. б.: *бирчләну* — бирчәю, *исәйү* — үсеп китү, *иңке-тиңке* — ава-түнә, *титақлап* —

аксаклап, *көйәләк* — юкка-барга да бик тиз борчылучан, *тәләкә* — тәбәнәк буйлы, *тупырсық* — тупас, юан, *әйтүле* — атаклы, *жоқло/барлы-көрле* — нык, таза тормышлы, *чуцақ* — сабырсыз, тынгысыз һ. б. ш.

Йорт-жир, хужалык эшләре һ. б.: *қычийақ/кечейақ* — өйнең кухня өлеше, мич алды ягы, *суқыр пич* — мич астында ясалган аерым урын, *бадийан* — агач табак, *дәстүк* — тимер көрөк, *бөгә/бөйә/жабышқақ* — вак кигәвен төре, *бөйә/бүгә* — буа, *әтмә* — жәтмә, *шыбын* — юкә кабыгын төшергәндә кулланыла торган өтерге сыман агач, *чәки* — чирек литрлы пешә, *йөзлөк* — битлек, *қанатлау* — кайтарганнан соң чабата авызының кырыйларын, киндерә кертеп калдырып, ясап чыгу, *ташыйақ* — касә, *қапламыш* — бал, май, шикәр һ. б. салып кую өчен кулланыла торган, капкачлы кечкенә савыт. *Жеборган* — юрган, *бәбкәйақ* — көлтә чүмәләсенен бер төре, *чәмәкәй* — савытның өстен өеп тутырып, *бит йаулыгы* — сөлге, *саршин* — тома балавыз, *алтын-балтын* — таган, *алтын-балтын итү* — таган атыну, *тәңкә-чийыршық салу* — йөзек салыш уены.

Киём-салым һ. б.: *тупсалы* — каптырмалы, *шыраз* — сәдәп тишеге; *қысқа нәстә* — мамык сырып тегелгән кыска жылы киём, *чәч тәңкәсе* — чәчкап, *күн кәлүш* — күн батинка, *мачалау* — типчү, типчеп ямау, *ышлапыр* — күлмәкнең якасына, күкрәк турысына тегеп куела торган тар бала итәк.

Аш-су: *сосын* — яшь бозау ите, *чырымталы* — жепселле (ит турында), *чупай* — имезлек, *чебрик* — пәрәмәч, *чабырма/чабыршы* — итле ашның өстенә чыга торган күбек һ. б.

Терек һәм терек булмаган табигать: *ташборчақ* — пешмәгән жиләк, *маржа алқасы* — бүре жиләге, *иңкеш* — түбән жир, иңкү жир, *туқмақбаш* — бака баласы, *этли* — эт балыгы һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

олйаз авылы шул исемнән килгән/ мисал өчөн бик күп йыллар элек олойаз дигән авыл урнына ильяс (*Олыяз* сүзен *Ильяс* сүзе белән бәйләп аңлату халык этимологиясе булып тора. Чынлыкта исә авыл исемнең икенче өлеше «алан» мәгънәсендәге *яз* сүзенә кайтып кала. — Д. Б. Рамазанова) исемне кеше килеп урнашқан// ул қайандыр инде бийектау йағыннан килгән булса кирәк/ ул кеше// ул килеп урнашқан урманның бер аланына// ул алан бик матур алан булган/ аны иске зират уйдыгы дип йөртәләр// безнең олойаз авылы шунда булган// шунда байтақ қына гөмөр иткәннәр// ну анда бик қуйы ағачлық/ бик қуйы урманнар/бүреләр/ айулар һәм жыланнар бик күп булганнар/ андары кешеләр ул урыннан менә шушы әле торған урынға күчәргә мәжбүр булганнар// иң зур сәбәбе шул/ жыланнардан/ жыртқычлардан туйғаннар/ чөнки жыланнар балаларның бишегенә дә хәттә кереп йатқаннар// шулардан качып инде бу тирәгә килеп урнашқаннар// анда әйбәт тәмне шишмәләр аға// бу шишмәләрне атап қуйалар инде мадийар шишмәсе дип// бу мадийар шишмәсеннән бик күп кешеләр файдалана// мадийар шишмәсе данлықлы була// аның сууына төрлө жирләрдән килеп/ нәззәтле су эчәбез дип қайталар//

Сөйләүче: Гайнетдинов Гыйльман, 72 яшь.
Татарстан, Саба районы, Олыяз авылы.
1973 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

хәдерге вахытта бит менә сабан туйын инде бер қат эш беткәннән суң жасыйлар/ ә элеке заманда ул сабан чәчәргә чыққанчы йасаладырыйы сабан туйы// ә аннан суң сабанға чығылд[ы] инде// ул бер генә көн булмады/ асыл сайын булды// ул бер атнаға барды әвәлге вахытта// аннан жийын дигән нәрсәбез инде// ул жийыннардан суңында печәнгә төшәдерийек/ аннан китәдерийек убурқыға + йнде// әнә шул убурқыға китеп/ аннан суң шушы қаз өмәсе булғанчы бездә әвәлге пыразник жуғийе// менә қаз өмәсе// қызлар жийып қаз суйу буладырыйы// ул вахытта пыразниккә житеш[ә] алмыйдыр ийе халық/ һәммәсе убуркыны кул белә эшләгәннектән/ ат белә иккәннектән// басуларны бит кул белә икеп (игеп) бардығынде без// менә иртәгә жаңа йыл дигән көннә пич тутырып/ бертөрлө ләззәтләрәк эризық тутыраларийе инде// хәдер инде жаңа йылны жәш жылбәзәк күб итә// аннан суң тағы шул жазғы сабан туйына тикле жуғий[ы]// аннан әвәлге менә жәш жылбәзәккә кылуплар жуғийе безнең// әнә шул булса бер мәдрәсәйе/ аннан бер қаравыл өйө// қаравыл өйө булыр ийе/ әнә шунда жәш жылбәзәк жийылыр ийе дә/ инде қарт қоросы булмаса аслағәйгә барырларийе//әнә шунда күрсә күрәдерийе қызларны/ жегетләрне берсен берсе шунда күрмәсә/ башқа йердә жуқ/ иген вахытында үзе генә эшләде ул /үз симийәсе белә үзе генә// ә хәзерге вахытта бит менә инде барсы бергә жийылып эшлиләр/бөтөнәсе дәген// ындыр суқса/ әнә шул ындыр суғарға дип қызлар чақырырларийе инде/ жегетләр бер-икесен чақырырларийе// шул вахытта берсен берсе күрерийе// ату булмаса қызлар алар бер жиргә дә чығ[а]лмаған// ир булған балалар инде әнә шул чыққалап/ йөргәләп керәләрийе урамға// менә иңгелек жаңыйл жийыны дийерләрийе// безнең асыл шушы қалатавдан алдан ғынайы/нәсә диб әйтә торғаннарийе инде шунда// шекше/ жаңыйл жийыны диб әйтерләрийе// инде менә ул жаққа барадырыйық без йәдегәргә// ул жақта қәрдәшләрәбез барий[e] әнә шул жийынға барырыйық// ә инде менә безнең шекше жийыны дип әйтерләрийе безнекен безгә килерләрийе алар// аннан суң инде менә қалатав жийыны// қалатав жийыны дип/ қәрдәш ыруы булса/ анда төштөләр инде// аннан инде иң азақтан менә қамышлы жийыны дийерләрийе// қамышлы ул жаққа менә/ бусермәгә барадырыйық// жийынға инде// бадрәш жийыны менә шушы ни жақ булырға кирәк/ теләчә йағы// жийын өч көнгә бара/менә атна кич килерләрийе қунақлар ийеме/ атна кич килгән жийыны булыр ийе инде/ килем жийыны// аннан инде жомға көн жийын булыр ийе/ шимбә көн азақы жийын инде/ таралу жийыны// ә икенче йәкшәмбегә тағы икенче жийынға барырларийе инде// печмән менә шушы сабанға төшкәч/ хәдер бит менә сабан чәчтек бит инде/ менә сабан туйы йасадық та сабанға төштөк/ сабан чәчтег инде/ иген иктеп// аннан суң инде менә хәдер қарабодай чәчәдерийек// қарабодай чәчәр вахытның алдыннан/ үләннәр бик йақшы ғына матурланғач/ шул вахытта печмән булырий[e] ул// өч мәртәбә өч атна// элек бәләкәй печмән дийерләрийе/ бер бәләкәй печмән/ ансы шул қалған инде/ ансында барып нитеп йөрмәсләрийе инде/ бәләкәй печмән дийерләрийе// аннар[ы] инде икенче печмән// икенче печмәндә/ урта печмәндә/ болонға китәрләрийе// анда савда (сәүдә) белә килерләрийе// өчөнче печмәндә инде шул қарабодай чәчәргә чығалар// көннең озон вахыты/ үләннең әйбәт вахыты/ йәшләр қызлар уйныйлар инде/ берсен берсе танышалар/ канфитын алып/ қырыйғаштырып/ бик күңелле буладырыйы инде// гел әйләнәп уйныйлар инде// менә хәдерге шикелле//

Сөйләүче: Ахметшин Гыйлманша, 71 яшь.
Татарстан, Саба районы, Иске Шекше авылы.
1973 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

БАЛТАЧ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Татарстанның төньяк-көнчыгышында, Киров өлкәсенә һәм Удмуртиянең көньягында таралган (Шушма һәм Бурец елгалары бассейны). Безнең фикеребезчә, балтач сөйләше — казан арты сөйләшләре арасында әдәби телгә иң якын торганы. Шулай да бу сөйләштә дә диалекталь үзенчәлекләр юк түгел.

Фонетик үзенчәлекләр

Сөйләшнең авазлар системасы, аларның ясалышы әдәби телдәгечә. Аерымлыклар позицион күренешләргә һәм аваз тәңгәллекләренә кайтып кала.

Сузыклар. Балтач сөйләшенә *a* авазының көчле иренләшкән варианты хас: *a^om*, *ba^ol*, *ka^opa^o* һ. б. Бу үзенчәлек — мамадыш һәм балтач сөйләшләре өчен уртақ күренеш.

Сөйләштә сузыклар өлкәсендә түбәндәге тәңгәллекләр теркәлгән: *a~y*: *aqlau* — *uklau*; *a~y*: *sazamaq* — *sazamyk*; *y~a*: *chynyyaq* — *chynayak*; *ä~i*: *bäk* — *bik*; *o~y*: *jqoq* — *juk* (юк); *i~ä* (*e*): *ina* — *enä*, *ire* — *äre*; *y~ö*: *jügerü* — *jögerü*.

Дифтонглар. Сөйләштә әдәби телдәге *-ай/-әй* дифтонгына *-ый/-ий* дифтонгы тәңгәл килү очраклары бар: *чөмөкий* — *чөмәкәй* (өеп тутырып), *йәшлий* — *йәшләй* (яшьләй) һ. б.

Тартыклар. *p~f* тәңгәлlege. Түбәндәге сүzlәрдә этимологик *p* саклана: *керпек* — *керфек*, *жапрақ* — *йафрак* (яфрак), *тупрақ* — *туфрак*, *қалпақ* — *калфак*. Бу күренеш өлкәннәр телендә генә күзәтелә.

Кайбер очракларда алынмаларда *гына* кулланыла торган, безнең телебез өчен чит булган *f* авазына *p* туры килә: *Пазулла* — *Фәйзулла*, *Сәйпулла* — *Сәйфулла*, *Нәпис* — *Нәфис*, *пәқыр* — *фәкыйрь*, *панар* — *фонарь* һ. б.

Кайбер алынмаларда сүз яки ижек башында, киресенчә, *f~p* тәңгәлlege күзәтелә: *фәмидур* — *помидор*, *сифарат* — *сепарат* һ. б.

z~d тәңгәлlege: *сызырып* — *сыдырып*, *сизерәү* — *сидерәү*, *қазақ* — *кадак*, *Изел* — *Идел*, *йозороқ* — *йодрык* һ. б.

Сөйләштә *z* авазына сирәк кенә очракларда интерденталь («сакау») *d* тәңгәл килә: *садламық* — *сазламык*, *bed* — *без*, *дират* — *зират*, *хәдрәт* — *хәзрәт*, *хәдерләнен* — *хәзерләнен* һ. б.

Янәшә килгән сонор һәм шартлаулы авазларның, әдәби тел белән чагыштырганда, активрак кулланылуы игътибарга лаек: *түңкәк* — *түмгәк*, *лығыртық* — *лыгырдык*, *шақылтата* — *шакылдата*, *дөбөрти* — *дөберди* һ. б.

Әдәби телдәге *ң* авазына тел очы *n* тәңгәлlege иялек килеш кушымчасында, 2 нче зат берлек сан хикәя фигыльдә һәм кайбер сүzlәрдә күзәтелә: *бабасынын* — *бабасының*, *безнен* — *безнең*; *суғасын* — *суғасың*, *төйәсен* — *төйәсең*; *мен* — *мең*, *ин* — *иң*, *уна* — *уңа* һ. б.

Балтач сөйләшендә *ж*-ләштерү системалы түгел, бер үк сүз, аеруча калып сузыклардан торган сүzlәр, *ж* белән дә, *й* белән дә әйтелергә мөмкин: *йарый/жарый* — *йарый* (ярый), *йул/жул* — *йул* (юл), *йастық/жастық* — *йастык* (ястык) һ. б; алынмаларда: *Мәржәм* — *Мәръям*, *чим-жә* — *семья*, *шәринжә* — *варенье*. Кушма сүzlәрдә дә *ж*-ләштерү саклана:

берйулы/бержулы — берйулы (берьюлы), *алжапкыч* — альяпкыч (аль-япкыч) *h. б.*

Бер төркем сүзләрдә *к/қ~т* тәңгәллегә күзәтелә: *жикмеш* — житмеш, *асқыртын* — астыртын, *сирекмә* — сиртмә, *укмурт/утмурт* — удмурт.

h авазы төрки, шул исәптән татар теленә дә хас булмаган аваз. Шунлыктан ул сөйләшләрдә дә кулланылмый. Казан арты сөйләшләре исә, дөбъяз сөйләшеннән кала, *h* авазының инде өлкәннәр телендә дә кулланылышка кергән булуы белән аерылып тора. Шулай булса да, *h* авазын әйтмәү очраklары сакланып килә: *үнәрле* — һөнәрле *h. б.*

Бу уңайдан сөйләштә *х~h* тәңгәллегенең дә сирәк кенә булса да очравын күрсәтеп үтәргә кирәк: *хөнәр* — һөнәр.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. *м~б*: *әрәмә* — хәрәбә; *с~ч*: *сабыршы* — диал. чәберше — итле аш шулпасы өстендәге күбек; *н~л*: *гөрнәшек* — гөрләвек; *р~л*: *сарулау* — салулау; *л~р*: *чабылшы* — диал. чәберше — ит шулпасы өстендәге күбек.

Аваз төшөп калу. Сөйләштә аерым сүзләрдә тел очы *ч, д, с* тартыклары алдындагы *н* төшә: *мосо* — монсы, *муча* — мунча, *мучала* — мунчала, *ниди* — нинди. Сүз азагында: *белә* — белән. *Әрәмә* (< хәрәбә) сүзендә сүз башындагы *х* (> *h*) авазы төшә. Кайбер сүзләрдә тулы ижекләр төшә: *әпкил* — алып кил, *ачыйганып* — ачыргаланып *h. б.*

Аваз өстәлү. Балтач сөйләшендә ике сузык арасындагы *ң* тартыгыннан соң *г/з* өстәү очраklары күзәтелә: *шуңга* — шуңа, *аңгарчы* — диал. аңарчы — аңа хәтле, *моңгар* — моңа, *жаңгадан* — йаңадан (яңадан); шулай ук: *иңгелек* — иң элек *h. б.* *р* янында *т* тартыгы өстәлү: *арткылы* — аркылы.

Регрессив ассимиляция. Тел очы *н* авазы *г/з*, ирен-ирен *б* авазлары алдында өлешчә охшашлана: *жаңган* — йанган (янган), *күреңгән* — күренгән, *сиксәм биш* — сиксэн биш, *урмам булган* — урман булган, *озомборон* — озынборын, *ум малай* — ун малай *h. б.* Шул ук аваз, ирен-ирен *м* авазы алдында килгәндә, тулысынча охшашлана: *кийеммәде* — киенмәде, *уммы* — унмы, *килемме* — килеңме, *күремми-чә* — күренми-чә, *ум митыр* — ун метр *h. б.* Түбәндәге сүзләрдә сүз башындагы тел очы *с, ч* авазлары *ш* авазына тулысынча охшашлана: *шишкәндә* — чишкәндә, *шишмә* — чишмә, *шаршау* — чаршау, *шишәмбе* — сишәмбе, *шәршәмбе* — чәршәмбе *h. б.*

Метатеза: *җегерем бер* — егерме бер, *күгәлә* — күлгә.

Грамматик үзенчәлекләр

Әдәби телгә барысыннан да якынарак торган сөйләш буларак, балтач сөйләшендә бу өлкәдә дә диалекталь күренешләр күп түгел.

Исемнәр. 1 нче һәм 2 нче зат тартым кушымчалы исемнәрнең төшем килеше кыпчак тибында да, угыз тибында да формалашырга мөмкин: *бозашымы/бозашымны* — бозавымны, *үлчәшеңе/үлчәшеңне* — үлчәвеңне *h. б.*

Алмашлыклар. 1 нче һәм 2 нче зат алмашлыкларының юнәлеш килешен *мийа, сийа* вариантында да куллану очраklары күзәтелә. Бу күренеш бигрәк тә дөбъяз сөйләше белән чиктәш авылларда очрый.

Без, сез алмашлыкларының иялек килеше безен, сезен рәвешендә дә ясала: *Пирвай безен (безнең) эти чәчте борчақны.*

Күрсәтү алмашлыкларының юнәлеш килешендә борынгы -ар/-әр кушымчасы саклана: *Моңғар (моңа) да кирәк була бер күлмәк. Шуңғар (шуңа) жаңа өй салалар икән, шул башқа чыққан улларына.*

Шушы ук алмашлыкларның юнәлеш килеше -арға/-әргә кушымчасы белән дә ясала: *Шоңарға (шуңа) айырым урын кирәк. Тегеңәргә (тегеңә) дә әйттеңме соң?*

Рәвешләр. *Қыш, жәй, яз, көз* сүзләренән -лықта/-лектә кушымчасы ярдәмендә вакыт рәвешләре ясала: *Көзлектә (көз көне, көзен) килгәнийе ул кеше. Бийыл қышлықта (кыш көне, кышын) чирләбрәк торғаныйы.*

Ел фасылларын белдерә торган сүзләрдән давамлы вакыт рәвешләре -луй/-ли(й) кушымчалары белән дә ясала; бу вакытта басым беренче ижеккә төшә: *Қышлуй (кыш бую) жақтық шул имән утынын. Жәйли (жәй бую) өйгә қайтып керми ул песи.*

Фигыльләр. Затланышлы формалар. 2 нче зат күплектәге хикәя фигыльләрдә катлаулы кушымчалар куллану: *Менә барғач күрерсегез (күрерсез). Сез кем буласығыз (буласыз)?*

Күргәнебезчә, казан арты сөйләшләренең барысында да бу үзенчәлек бар, тик аның активлыгы төрле сөйләшләрдә төрлечәрәк. Балтач сөйләшендә ул системалы түгел.

Тамырлары -р га беткән килчәк заман хикәя фигыльләрне 1 нче һәм 2 нче зат берлек һәм күплектә кыскартылган вариантларда да куллану: *Барым (барырмын) дип уйламағаныйым. Инде ниләр күрем (күрермен) микән дип, утлар йотоп торам.*

Затланышсыз формалар. Инфинитив. Балтач сөйләшендә инфинитивның, әдәби -ырға/ -ергә белән беррәттән, -маға/-мәгә формасы да шактый актив кулланыла: *Бала қарамаға (карарга) барған. Печән жиймаға (жыярга) киттеләр.*

Хәл фигыльләр. Эшнең максатын белдерә торган -сынға/ -сенгә кушымчалы хәл фигыль формасын актив куллану: *Салқын кермәсеңгә (кермәсен дип, кермәсен өчен) ишекне йабам. Жилләсеңгә (жилләсен дип/жилләсен өчен) таратып қуйдым печәнне.*

Сөйләштә -мастан/-мәстән формасы актив кулланыла. Семантик яктан ул әдәби телдәге -ғанчы/-гәнче кушымчалы хәл фигыльгә туры килә: *Қойаш чықмастан (чыкканчы) торам мин. Көтү қайтмастан (кайтканчы) ашны булдырып қуйған.*

-мас борон формалы хәл фигыльнең чагыштырмача активрак кулланылуы: *Йаңғыр йаумас борон қайтып життек. Андары, кийәү ишектән кермәс борон ишек башы тотқаннар қызлар. Күрмәс борон әйтеп булмый бит әле.*

-ғач/-гәч кушымчасының -гачтыннан/-гәчтеннән, -ғачыннан/-гәченнән вариантларын ешрак куллану: *Димчеләр мақтағачыннан, қыз ыриза була + йинде. Урақ башланғачтын, қунаққа йөри алмыйсын инде.*

Әдәби телдәге «күптән түгел» тәғъбирен «күптән йуқ» дип әйтү: *Күптән йуқ қына малай өйләндерде. Күптән йуқ қына йауғаныйы, тағын болот чықты.*

Санап үтелгән үзенчәлекләрдән тыш, балтач сөйләшәндә күрше мамадыш һәм дөбъяз сөйләшләрәнә хас күренешләрнең дә табылуын күрсәтеп үтәргә кирәк. Мәсәлән, шундыйлардан *дағын/дәген* (да/дә) теркәгечен куллану: *Урман булгач, су дағын булган. Жир кирәк булгач урманны әрчегәннәр дәген, тақырайып қалған бу жирләр.*

Лексик үзенчәлекләр

Сөйләшнәң лексик-семантик системасы да әдәби телнәң сүзлек фондына бик якын. Шулай да аерымлыklar да берникадәр табыла. Сөйләшнәң үзенә генә хас диалектизмнар тормыш-көнкүрешнәң төрле өлкәләренә карый.

Жәмгыять һәм *кеше* темасы белән бәйлә сүzlәрдән түбәндәгеләрне күрсәтергә мөмкин. Туганлык терминнары, *горефгадәт* һәм *йола* исемнәре нигездә әдәби телдәгечә. Шуның белән бергә кайбер аерымлыklar да күзәтелә: *ләңәй* — зурлар кечкенәләргә йомыш кушканда, иркәләп эндәшү сүзе, *йәшүсем* — яшүсмер, *чүлмәнчек* — яңгыр боткасы(озак вакыт яңгыр яумый торса, ярма, он, йомырка, май һ. б. жыеп, су буенда пешереп, ашау һәм соңыннан су сибешү); *жоморқа бәйрәме* — пасха, *нигез бутыйы* — өйнең нигезен коргач пешерелә торган ботка, *ил-күрше* — күрше-күлән, *кибичләр* — сабан чәчүенә чыгар алдыннан атка атланып йорт саен йомырка жыеп йөрүче яшүсмерләр һ. б.

Кешене физик һәм рухи яктан тасвирлый торган сүzlәр: *жоғанақлы* — йогышлы, *көлкөнөч* — кызык, көлке, *буйдақ* — жәяүле, *тустыру* — баланың тәпиен тоту, *сатай* — тилемсә, *шақай-мақай* — мәгънәсез, рәтсез, *шалаша* — эчкерсез, *тылықый* — жылбәзәк, *гидай* — ялангач, *қотқожан* — вәсвәсәле, коткыга бирелүчән, *кәртләкә* — тәбәнәк буйлы һ. б.

Хужалык, тормыш итү: *бачкыч тәлинкасе* — баскыч басмасы, *қунақлашыч* — кунача, *әче* — тавыкларга ашату өчен ясалган болгама, *лап* — тигез, *аннық* — аңа житәрлек, *чыныйақ өстәре* — чынаяк япкычы, *чалмалы жеп* — уртасын буш калдырып, түгәрәк итеп чорналган жеп, *әрәмә* — ташландык, *жимерек*, *шәмдек* — шәм, *ақлау* — уклау, *бурабзар* — жылы абзар, *қоторчоқ* — шикәр, бал, май һ. б. салып кую өчен кулланыла торган, капқачлы, кечкенә агач савыт, *кишәләу* — буй жепне, буталмасын өчен, үреп кую, *кәрчәннек* — чәйханә һ. б.

Аш-су: *қара аш* — үпкә-бавырлар белән пешерелгән аш, *жылғыр бөккәне* — киндер орлыгын төеп салып пешерелгән пилмән, *сабыршы/чабылшы* — итле шулпа өстендәге күбек, *таратқы* — чөгендерле катык һ. б.

Киём-салым: *тәлинка күкрәкле алдапкыч* — баштан киелә торган алъяпкыч, *кәпә бүрек* — хатын-кызлар кия торган, түгәрәк, тәбәнәк бүрек, *күзелдерек* — күзлек, *қуштанны күлмәк* — балайтәкле күлмәк, *муйын тапасы* — муенса һ. б.

Терек һәм терек булмаган табигать: *сарулау* — салулау, *тип* — суның күтәрелеше һәм жәелүе (мәсәлән: *Йылға тибә бақчаларға килеп житә қайсы жылны*), *күгә йаңғыр* — вак яңгыр, сибәләп ява торган яңгыр, *селәу* — суалчан, *ғәйшәбикә* — камка, чуар тарақан,

думбра — төклетура, *қырықма* — кырыкмыш, *бабай башы* — тузганак, *кәлишә* — курпы, *бәбчек* — агач төбеннән чыккан яшь үсентеләр һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

түнтәр башта урта көшкәк урнына килеб утырган// удмуртлар белән тартышқаннар жир өчен/ андары монда күчөб утырганнар/ тегермән чишмәсә жанына// бу шавылда марилар да була/ алар татарлашып беткәннәр// игенчелек тә тегүче хөнәре булган монда// игеннәрдән арыш/ бодай/ борай/ соло/ киндер орлого/ йасмык/ житен/ тары/ қарабодай чәчәләрийе// борчақ жуқ/ пирвай безен эти чәчте борчақны//

түнтәр сувы бу/ түнтәр сувы шошмаға қушыла// тағы бездә мәсәй жылғасы/ кичү башы жылғасы/ айу аланы жылғасы/ әжмән жылғасы/ қырбашы жылғасы/ көйөк жылғасы/ әвен жылғасы дигәне бар/ шишмәсә дә бар// бар жирдә урман булган әвәл//

калхузлашқанда өч чөз жегерем биш хужалығ ыйы бу шавылда// иген қоралларын берләштердек/ башта жикмеш хужалығыйы// зимнәмир жир кисәргә чыққач/ аны қуварға чықты кулақлар// монда бит ишан муллалар күбийе// губирнатыр да кермәгән асылға ишан өрөксәт бирмичә// нухратлардан/ бәрәңгеләрдән/ пүләнкәләрдән киләләрийе уқырға/ муллалар әзерләгән мондағы мәдрәсә// шул калхуз ойоштордоқ/ актив көчлөйө/ шуңға таралмады/ ин зуры райунда безнең калхуз булып қалды// жөз дә алтмыш баш ат барыйы// ырайунда беренче тырактырны безгә бирделәр/ аны апқайта [а]л-мыйча/ сасна жанында туқтатып қабыза[ал]мыйча аптырап петкән тырактырис// өч тыруйк[ы] ат жибәрдек/ тарттырып қарадық// лабагиркы қайтты пирый/ зур бригады дип миңа бирделәр/ қордоқ та утырғычын қағарға белмибез// утыж жиденче жылны иген-тару бик булды//

Сөйләүче: Шәрипов Гайфетдин, 65 яшь.

Татарстан, Балтач районы, Түнтәр авылы.

1973 ел. Язып алучы: Н. Б. Борханова

элекке туйлап бирерләрийе қызны/ әтисе/ әнисеннән сорап// қызны күреш жуғыйы// димчеләр мақтағачыннан қыз ыриза була йинде/ димче диңгез кичерер/ төртөп суға төшөрер диләр бит// кийәш қыз йанына килгәндә путаларны бәйләп киләйинде/ путасын шишкәндә очларын табалмый икән қыз// андары кийәш ишектән кермәс борон/ ишек бавы тотқаннар қызлар// ишек бавы иллалтын/ безнең тәтә мен алтын/ дигәннәр// алтынғуқ көч житмәс/ көмөшө булса булыр/ дигән кийәш//

мин туйлап китмәдем үзе/ йүгереп чықтым// әни жанғадан алмаға да килеп йөрдө// туйлап әллә ничә жирдән сорадылар аңғарчы//

Сөйләүче: Хәйруллина Бибизәкия, 68 яшь.

Киров өлк., Рожки районы, Югары Комбашы авылы.

1955 ел. Язып алучы: Н. Б. Борханова

элек вахытта бу урыннар урманнык/ садламык булган// мондағы халық арча тирәсеннән килгән/ иван грузный чуқындырган вахытларда күчеп килгән дип сөйлиләрийе бабайлар// бу примирне өччөс/ дүржөз жыллар элек булган/ төрлө асылдан жыйылғаннар/ безнең нәсел мишә башыннан килгән/ суның теге жағында иске ди́рат булган/ монсо йаңға ди́рат/ агачларын урман қалын чақт[а]уқ қалдырганнар// өшөн татарлары пуғачқа да қатнашқаннар/ кешеләр жибәргәннәр аңа әйтергә/ без хәдерләнеп торабыз/ бедгә килсен дип// гыражданнар суғышына да қатнаштық бед/ суғышлар монда бик қаты булды/ беднең асыллар бик булыштылар// граждандскида мин деген кунный ардинарис булып жөрдөм//

Сөйләүче: Әхмәтжанов Зыя, 76 яшь.

Киров өлк., Вятские Поляны районы, Түбән Шөн авылы.

1955 ел. Язып алучы: Н. Б. Борханова

ЛАЕШ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Татарстанның Лаеш, Балык Бистәсе районнарында таралган, территориясе элекке Лаеш өязенә туры килә.

Фонетик үзенчәлекләр

Лаеш сөйләше сузык авазлар системасы әйтелешә буенча әдәби телдән аерылмый. Биредә кайбер аваз тәңгәллекләренә генә тукталып үтәргә мөмкин.

Сузыклар. а ~ы: *таваш* — тавыш, *алдангы* — алдынгы, *булгачтан/булгачтын* — булгачтын.

ы~а: *дайчы* — дача, *кайтқынчы* — кайтканчы һ. б.

ә~э (е): *беләрем* — белермен, *күрәрсен* — күрерсең һ. б.; ә~ү: *үнә* — энә.

Түбәндәге сүзләрдә әдәби телдәге *ә* авазына сөйләштә *и* авазы тәңгәл килә: *жүйәү//жәйәү* — жәйәү (жәяү), *пилмин* — пилмән, *сибәп* — сәбәп.

ә~и: *тәкле* — тикле, *мәтәлә* — диал. митәл — рус. металл — металл савыт.

и~э (е): *мискин/мескен* — мескен.

ө~ү: *гөбөк* — күбек.

Кайбер сүзләрдә арткы рәт сузыкларына алгы рәт сузыклары һәм, киресенчә, алгы рәт сузыкларына арткы рәт сузыклары тәңгәл килә: *бәребер* — барыбер, *әз* — аз, *әпкилә* — алып килә, *жәнәтен* — яңадан, *мүтикләү* — диал. матиклау — китмән белән эшкәртү, *тәрих* — тарих, *әрмийә* — армия һ. б.; *бу тышына* — бу төшенә, *гобордап* (пешкән икмәк) — гөбөрдәп, *барқут* (чагышт.: мам. бәлхут) — бәрхет, *жаннык* — жәнлек һ. б.

Дифтонглар. Кайбер сүзләрнең ахырындагы *-ай/-әй* дифтонгының тараюы: *бийәлий* — бияләй, *тикли* < *тикләй* — бушлай, *бушлый* — бушлай һ. б.

Ачык иҗек оештыра торган *и* авазына *-ей* дифтонгы тәңгәлләшү очраklары күзәтелә: *әтей* — эти.

Тартыклар. ж~й. Сөйләшкә көчле ж-ләштерү хас, ягъни әдәби телдәге ж белән генә түгел, й белән башлана торган сүзләр дә ж-ләштереп әйтеләләр: *жыл* — йыл (ел), *жақтык* — йактык (яктык), *жәш* — йөш (яшь), *жылан* — йылан (елан).

Сүз уртасында да, алынма сүзләрдә дә, шулай ук кушма сүзләрдә дә ж-ләштерү системалы рәвештә, даими характерда: *алжапқыч* (ал + жапқыч) — алъяпкыч, *бержулы* — берйулы (берьюлы), *чимжә* — семья.

Сүз башында әдәби телдәге ж һәм й авазларына з авазының тәңгәл килүе күзәтелә: *зәри* — йәри, *засады* — йасады (ясады), *зырак* — йырак (ерак), *засмасын* — йазмасын (язмасын), *зеңгә* — жиңгә һ. б.

з~й тәңгәллегә ж-ләштерү аша бара, ягъни й > ж > з. Бу күренеш казан арты керәшеннәре, минзәлә сөйләшләренә кайбер урынчылыklарында да очрый.

Шушында ук ч~ж тәңгәллеген дә күрсәтеп китәргә кирәк: *ченаза* — женаза.

Әдәби телдәге з авазына сөйләштә интерденталь («сакау») d авазы туры килү очраklары күзәтелә: *күдикмәк* — күзикмәк, *үденә* — үзенә,

duhen — зиһен, *ədrək* — азрак, *үзегед* — үзегез. Мисаллардан күренгәнчә, сакау *d* авазы төрле позициядә әйтелергә мөмкин һәм аның закончалыгын билгеләве кыен.

с~ч. Ижек ахырында өрелмәле *ч* авазы белән *с* авазы тәңгәлләшә. Мәсәлән: *кескенә* — кечкенә, *эссә* — эчсә, *умас* — умач, *қалдырғас* — калдыргач, *чыққастын* — чыққачтын — чыккач, *кесерәк* — кечерәк, *кәсеркә* — кәчеркә, *көйөнсә* — көйөнчә (көе) һ. б. Бу үзенчәлекләр сирәк очрый.

Шундый ук позициядә **с~ч** тәңгәллегә дөбъяз, касыйм, кайбер мишәр сөйләшләре өчен характерлы. Урта диалектның тепекәй һәм златоуст сөйләшләрендә бу күренеш системалы характерда.

Аерым сүзләрдә, киресенчә, **ч~с** тәңгәллегә теркәлгән: *чиртмә* — сиртмә, *чигерткә* — сикерткә һ. б. Рус алынмаларында да берникадәр күзәтелә: *чимжә* — семья.

п~ф. Түбәндәге сүзләрдә борынгы төрки *п* саклана: *тупрак* — туфрак, *жапрак* — йафрак (яфрак), *керпек* — керфек; *жефәк/жепәк* (сир.) — йефәк (ефәк). Алынмаларда бу күренеш даими характерда чагыла: *пирме* — ферма, *Пәнийә* — Фәния, *пәкыйрь* — фәкыйрь, *купта* — кофта һ. б.

қ~х. Түбәндәге сүзләрдә борынгы *қ* саклана: *қатын* — хатын, *қан* — хан. Алынма сүзләрнең кайберләрендә дә **қ~х** күренеше очрый: *қәтифә* — хәтфә, *барқут* — бәрхет, *қаста* — хаста, *Қәнипә* — Хәнифә, *Қәдичә* — Хәдичә һ. б.

Алынмаларда, киресенчә, *қ/к* авазларына *х* тәңгәл килүе дә күзәтелә: *вахыт* — вакыт, *хәдәре* — кадәр, *терәхтер* — трактор, *хәлхуз/халхуз* — колхоз һ. б.

н~ң. Иялек килеше кушымчасында һәм аерым сүзләрдә, 2 нче зат берлек сан хикәя фигыльдә әдәби телдәге *ң* авазына тел очы *н* тартыгы тәңгәлләшү очраклары бар: *туна* — туңа, *уна* — уңа (иген), *сун* — соң, *ин* — иң һ. б.; *анын* — аның, *безнен* — безнең, *жегетнен* — егетнең, *Ағыйделнен* — Агыйделнең һ. б.

Лаеш сөйләшендә бер төркем фигыльләрдә тамырдагы *п* саңгырау тартыгы *а* һәм *ы* сузыклары арасына туры килгәндә, **w~(п >) б** тәңгәллегә күзәтелә: *қабып* > *кашып*, *табып* > *ташып*, *йабып* > *йашып* һ. б. ш.

г~к: *гөбөк* — күбөк, *игенче* — икенче, *чигерткә* — чикерткә; *гырант* — кран, *гыржыша* < рус. кружева.

Түбәндәге сүзләрдә *һ* авазы әйтелмәү сакланып килә: *әммесе* — һәм-мәсе, *үнәр* — һөнәр, *Жийанша* — Жһһанша, *Шәймулла* — Шһһимулла.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр: **w~г:** *йушалту* — йугалту; **б~п:** *кирбеч* — кирпеч; **п~м:** *қаты-пото* — каты-моты; **д~т:** *қаралды* — каралты, *балдырған* — балтырган; **л~н:** *малтымау* — мантымау; **ч~ш:** *кәләпүч* — кәләпүш; **ч~ц:** *чәп* — рус. цеп — чабагач; **р~л:** *пирмән* — пилмән; **й~д:** *ийе* — иде; **қ~ғ:** *қыйқач* — кыйгач.

Лаеш сөйләше таралган территориянең мамадыш сөйләше белән чиктәш булган төбәкләрендә **т~ч** тәңгәллегә (*тишмә* — чишмә) күзәтелә. Сөйләштә *тушы* (шушы) сүзендә регрессив ассимиляция күренеше теркәлгән.

Аваз төшү: *н:* *белә//белән* — белән, *миски* — мескен; *л:* *сеңем* — сеңлем; *р:* *биребез* — бирербез; *й:* *уртала* — урталай.

И жекләр кыскаруы: *уңача* < *үзеңача* — аерым; *тирмән* — тегермән, *әпкил* — алып кил, *жамаслау* — йамансулау (ямансулау), *мәйтәм* — мин әйтәм һ. б.

Ике бертөрле сузыклар арасында *Ғ/г* тартыклары, йомшарып, бөтенләй төшә: *тыып/тып* — тыгып, *тее/те/ти* — теге, *тирмән* — тегермән.

Күтәрелешләрә төрле булган сузыклар арасындагы *Ғ/г* авазлары төшкәндә *ш* соноры әйтелә: *йушалу* — йугалу, *түшәрәк* — түгәрәк, *күшәрү* — күгәрү һ. б.

Ялгызлык исемнәрен кыскарту очраklары: *Сирақ* — Сиражетдин, *Мәсүр* — Мәсүрә, *Миннәш* — Миңлеәхмәт, *Шәйми* — Шәһимөхәммәт һ. б.

Аваз өстәлү. *т: грант* — кран; *й: дайчы* — дача; *әк: кенәгенәк* — диал. көнәген — кичә.

Метатеза: *жегерем бер* — йегерме бер.

Кайбер алынмаларны әйтүдәге үзенчәлекләргә игътибар итәргә кирәк: *шепи* — шипцы, *күшин* — кувшин, *кулкул* — колокол һ. б.

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. 1 нче һәм 2 нче заттагы тартымлы исемнәрдә төшем килешенәң угыз телләренә хас формасы да кулланыла: *түбәңе* — түбәңне, *сүземе* — сүземне, *кулыңы* — кулыңны.

Алмашлыклар. 1 нче зат күплектәге без алмашлыгының иялек килеше формасын *безен* дип әйтү очраklары бар: *Безен* (безнең) *ашылың* *басулары* *киң бит*, *жырақларга барып ура торғаныйық*.

Лаеш сөйләше *нәстә/нәмәстә/нәмә* — нәрсә, *үнә* — энә, *мона* — менә, *ана/анау* — энә ул, *мона/монау* — менә/менә бу алмашлыклары белән әдәби телдән аерыла.

Күрсәтү алмашлыкларының иялек килеше формасы, *ише* бәйлеге алдында килгәндә, кыскара: *Анише* (аның ише) *таза йәшәгән кеше қәтмәл* (кинәт) *үлә диләр*. *Монише* (моның ише) *хәлне күргәнем жуқ минем*.

н авазына беткән сүзләргә ялганганда, чыгыш килеше кушымчасының *д* тартыгы охшашланмау очраklары күзәтелә: *мондан* — моннан, *андан* — аннан һ. б.

Күрсәтү алмашлыкларының һәм *бер* сүзенәң (3 нче зат берлектә) икеләтелгән *-сы/-се* кушымчасы алу очраklары теркәлгән: *бусысы//монсосы, қайсысы; берсесе* һ. б.

Рәвешләр. Сөйләшкә ел фасылларын белдерә торган сүзләрдән вакыт рәвешләрен *-лықта/-лектә* кушымчасы белән ясау хас: *Күзен ачалмыйдырыйы көзлектә* (көз көне), *рәтләнде инде*. *Оло апайыбыз барыйы, қышлықта* (қыш көне) *ғына үлдә*.

Дәвамлы вакыт белдерә торган рәвешләр шушы ук сүзләрне кабатлау һәм төрле кушымчалар ярдәмендә ясала: *Қышның қыш буйы бишни* (киндер) *суғаларыйы әниләр*. *Жәйләр буйықайларына жал күрмәдем*.

Кайбер лексик рәвешләр: *кенәген//кенәгенәк* — кичә һәм кичәгенәк, *тәпә-төз* — төп-төз, *жәнәтен* — яңадан һ. б.

Фигыльләр. Затланышлы формалар. Хикәя фигыль. Хәзерге заман хикәя фигыль беренче зат берлек санда кыска вариантта да кулланыла: *төшәрмен/төшәрәм* — төшәрмен, *йараларым* — йаралармын, *үләрәм* — үләрмен, *беләрәм* — белермен һ. б.

Татар теленең күп кенә сөйләшләрәнә хас булганча, тамырлары -р сонорына беткән фигыльләрдә, кушымчалар ялганганда, кабатланып килгән р авазларының берсе кыскара: *Қалдырым да китәрәм* — Калдырыммын да китәрмен. *Барысыз* (барырсыз) *инде кирәк булгач*. *Үзем йарым* (ярыммын) *мин аны*.

2 нче зат күплектәге хикәя фигыльләренә катлаулы кушымча белән ясау очраklары да күзәтелә: *Бер қашымнан соң ашарсығыз* (ашарсыз). *Ашырмайсығызмы* (авырмайсызмы)? *Белә торғансығыз* (торғансыз) *сез*?

Дәвамлы үткән заман формалары әдәби телдәгечә (-адыр/-әдер + -ыйы/-ийе; -а/-ә торған + -ыйы; -ыр/-ер + -ыйы/-ийе): *Менә, аппақ, безнең тамғабыз бөти* — *тамға, диб әйтә торғаныйы*. *Тату ийе алар, икесе қуш чикләшег урынына жөридерийе*. *Ансы сабан туйы ул, ә монсо Микулы, умбиш көн барадырыйы*. *Басаны жәйәдерийең дә ул булырыйы йаңғырда йатқач*.

Теләк-киңәш мәгънәсен боерык фигыль һәм иде ярдәмче фигыле белән белдерү очрагы теркәлгән: *Син керийең инде* (син керсәң икән инде).

Ю н ә л е ш л ә р. Йөкләтү юнәлешен -ғыр/-гер// -ғыз/-гез кушымчалары белән ясау, әдәби тел белән чагыштырганда, кинрәк күләмдә кулланыла: *Айағына кигердеңме, башына кигердеңме* (кидердеңме), *дип тақмақлап тора*. *Көпчәкне салғызып* (салдырып) *булмый*.

Төп юнәлеш урынына кайтым юнәлешен куллану очрагы теркәлгән: *Тәкә қайтмый жөри башлағаныйы, туйынғаныйым* (туйган).

Затланышсыз формалар. Сыйфат фигыльләр (-ыр/-ер: сөйләр сүзе күп; -ачақ/-әчәк: *киләчәк кешең бар мәллә*; -асы/-әсе: *китәсе көнөм житте*) кулланылышы әдәби телдәгечә.

-улы/-үле формасы, нигездә, хәбәр булып килә: *Бақчабыз суқалаулы, пинсийәбез бар*. Бу форма бик сирәк очрый.

Хәл фигыльләр. -а/-ә// -й кушымчалы хәл фигыль әдәби телдәге инфинитив функциясен башкара. Мәсәлән: *Бөтөн бала азан тыңный* (тыңларга) *барадырыйық*. *Мине сорый* (сорарга) *килделәр, жәшийем әле*.

Сөйләштә -а/-ә// -й формасы -ып/-еп кушымчалы хәл фигыль мәгънәсендә дә кулланыла: *Сөтнө болғата тормасаң*, (болгатып тормасаң) *қасмағ /утыра*.

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыльнең юклыгы, әдәби формалар белән беррәттән, -мыйынчы/-мийенче кушымчасы белән дә ясала: *Йортон улы исеменә күчермийенче қалған*.

-ғач/-гәч кушымчасының -ғачын/-гәчен, -ғачыннан/-гәченнән, -ғачтын/-гәчтен, -ғачтан/-гәчтән вариантлары актив: *Мунча чыққачыннан урамда утырдым, сушық тиде*. *Ул, мыжлақ (елак), әпкергәченнән ашамый ул*. *Кергәчен дә әйтми торасын*. *Ирем суғышқа киткәчтен, қызым бик жамаслады*. *Бабай үлгәчтән әти монда қайтқан*. *Суғыш булғачтын балаларны уқыта алмадық*.

Дип ярдәмче фигылен ди-ди формасында куллану: *Эрәнжеше төшәр ди-ди әйттем*.

Затланышсыз формалар. Инфинитив. Әдәби телдәге кебек үк, лаеш сөйләшендә дә ул, нигездә, -ырға/-ергә кушымчасы белән ясала: *Килен китә инде, қыз озатырға бөтөн ашыл жийыла*. *Сабанны сөрөргә ат бирдек*.

Шул ук вакытта, инфинитивның *-маға/-мәгә* формасын куллану очраклары да күзәтелә: *Мин тийеш түгел аны қарарға, ди, аның малайы дип әйтмәгә тора.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр. *Бир(е)тен* бәйлеген куллану (бирле, алып һ. б.): *Ике-өч көннән биртен (бирле) йөрәгем көйсөз, аяқларым да сызлап тора. Ничә жылдан биретен (бирле) эшлисең.*

Н. Б. Борханова аны карачай-балкар телендәгә *беричен*, нугай телендәгә *бербетин* (шул ук мәгънәдә) бәйлекләре белән чагыштыра [Бурганова, 1985: 16].

Түбән бәйлеге: *Анан түбән (соң) хуторда тордом, аннан түбән (соң) монда килдем.*

Кисәкчәләр. Лаеш сөйләшенең специфик билгеләреннән берсе — гаҗәпләнү, ихтималлык катыш мөрәҗғәгать яки сорауны белдерә торган *чы/че/чә* кисәкчәсен куллану: *Чы! Рәмзийә, нишлисең? Чә, чәй беткән дә. Че! Кер инде балаларны қарап торорға.*

2 нче зат берлек һәм күплектәгә хәзерге заман хикәя фигыльләрдә сорау кисәкчәсен зат кушымчаларыннан алда ялгау: *киләмсең* — *киләсеңме, аламсыз* — *аласызмы, утырып тормамсың* — *утырып тормыйсыңмы* һ. б.

-ған/-гән кушымчалы фигыльләрдә билгесезлекне белдерә торган кисәкчә шулай ук зат кушымчаларыннан алда килә. Мәсәлән: *белгәндерсен* — *белгәнсеңдер, бармагандырсыз* (бармагансыздыр) *бит* һ. б.

Кайбер синтаксик күренешләрдән исем-исем сүзтезмәләрендә (3 нче төр изафә) тартым кушымчаларының бөтенләй әйтелмәү очраклары булуын күрсәтеп үтәргә кирәк: *Суғыш вахытта* (вакытында) *төнө буйы лучинкалап* (носилка белән) *эскерт қуйадырыйық.*

Сорау жөмләне оештыруда да аерымлык күзәтелә. Хәбәре нәтиҗәле үткән заман формасында булган сорау жөмләләрдә сорау кисәкчәсе кулланылмый. Мәсәлән: *Әле утын китермәгәнсең? Сез әле кийәүгә чықмағансыз?*

Лексик үзенчәлекләр

Лаеш сөйләшендә бер төркем сүzlәр ясалышлары белән аерылалар: *бөгәчә* — бүген, *чорнашыч* — чолгау, *баллау* — бал әчетү, *ауқын* — аулак урын, тыныч урын, *арандағы-қарандағы* — әллә кайчангы һ. б.

Туганлык атамалары сөйләштә, нигездә, әдәби телдәгечә. Шулай да кайбер аерымлыктар да табыла: *абыз тудық* — олы кыз туганына эндәшү сүзе, *наный* — үзеңнән яшәрәкләргә иркәләп эндәшү сүзе һ. б.

Йола терминнары: *жыртқыч* — җеназа күтәрәп баручыларга бирелә торган тукума кисәкләре яки тастымаллар, *қару ашы* — туйдан кайтканда каршы биреп җибәрелә торган азык, күчтәнәч, *кереш ашы* — озак вакыт яңгыр яумый торса, ризык җыеп кырда ботка пешереп ашау, яңгыр теләү йоласы, *нигез ботқасы* — өйнең нигезен коргач пешерелә торган ботка, *бәләк* — кузна уенындагы аткы һ. б.

Кешене тасвирлай торган сүzlәр: *қулқа* — үпкә тамыры, *сушыртқыч* — имезлек; *селәү* — җебегән, *самау итү* — ял итү, *дилдарай* — җилбәзәк, *қуш бағана* — ике бармак арасына чыккан шеш, *тырбайу* — узыну, кылану, кылтаю; *тырбақ* — эре, тәкәббер һ. б.

Тормыш-көн күреш белән бәйле сүзләр: *ир башы* — чияли бәйләнгән бау, *буғарақ* — терлек муенына сала торган элмәкле бау, *бәгелчә* — бөгәлжә (агач божра), *аңғырық* — ерактан ишетелгән тонык тавыш, аваз, *урман жаңғырыгы* — кайтаваз, *терәшеч* — кул белән тегү теккәндә тукуманы беркетеп кую өчен энә, *әлбәндерек* — таган, *мәтәлә* (< металл) — савыт, *чәп* — чабагач, *күмер түкече* — күмер соскычы, *төбәний* — идән асты, *қушышма* — бөтен агачны чокуп яки вак тактадан жыеп эшләнгән кечкенә кисмәк һ. б.

Аш-су белән бәйле сүзләргә дә күрсәтеп үтәргә мөмкин: *төш өсте* — юка гына итеп жәелгән камырны майлап, өстенә киндер орлыгы сибеп, аны катлы-катлы итеп шакмаклап төргәч, кискәләп пешерелгән камыр ашы, *қатық* — сөзмә һ. б.

Киём-салым: *алдырлы шәл* — бизәкле калын шәл, *ике бушын-ны чулпы* — бер-берсенә тагылган ике мөстәкыйль чулпыдан тора торган зур чулпы һ. б.

Терек һәм терек булмаган табигать белән бәйле сүзләр: *әкәли* — имән чикләвеге, *әбенде* — вак-төяк куаклар, *суған бабайы* — суганның орлыклы көпшәсе һ. б.; *бикәч* — саулык, теше бәрән, *ғәйшәбикә* — камка, чуар таракан һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

имәнқол дигән кеше килеб утырган иң беренче/ имәнкискә дип қалған шуннан// аннары имәннең қуәтле булғанға да әйткәннәрдер/ имәнне кисеб утырганнар да имәнкискә булған// безнең монда әвәл қала булған/ әзе дигән урын бар/ изгеләр урны/ анда чишмәлек тә бар/ қарчықлар анда ашлар уздыручан булғаннар// қанау шикелле рәвештә тора вул/ анда ғазизләр күмелгән имеш/ жақшы жаннар/ әзе дип шуңа әйткәннәр//

Сөйләүче: Хафизов Хәйрулла, 50 яшь.

Татарстан, Лаеш районы, Имәнкискә авылы.

1963 ел. Язып алуы: Н. Б. Борханова

әлек жыйыннар итә торғаныйық/ иң әлек жөзөн жыйыны буладырыйы/ ул қай жылны иртә/ қай жылны суң киләдерийе/ паскыдан суң жид[e] атн[a] арасы// аннан суң бимәдә (ав. ис.) буладырыйы жыйын/ пәрәу/ әшәп/ хәйербиләр (ав. ис.) итәләрийе// безнең асыллар барадырыйы пәрәүгә// бу асылда қатық жыйыны буладырыйы/ ақтыққы жыйын// әшәп/ пәрәу/ ике ырга/ чирмешән асыллары киләдерийе// жыйын башланғанда жәшләр уйыны буладырыйы// әшәпләр килә бер жақтан/ жегетләр/ қызлар житәкләшәп// ике жегет уртада жырлайы// аларға қаршы жантықлар (ав. ис.) килә жырлашып// килеб исәннәшәләр дә әкрән генә чигенә/ чигенә китәләрийе// әшәпләр бер қырыйда/ жантықлар бер қырыйда уйныйлар/ барыс көйөн жырлайларыйы уйнағанда жәшләр//

Сөйләүче: Вәлиев Зәйнулла, 80 яшь.

Татарстан, Лаеш районы, Тат. Янтык авылы.

1964 ел. Язып алуы: Н. Б. Борханова

туйға савым (туйға алып бара торган ритуал азык-төлек һәм эчемлек) белә баралар// дүрт бөтөн күмәч ийе/ бер қаз/ бер чирек арақы + йы туйға барғанда/ унике жәшликмәк (сөт, каймак һәм йомыркаға гына басқан төче тәмле камырдан таба зурлығында юка гына итеп жәеп мич каршында пешерелгән азык) жәйеб алып бараларыйы күмәч өстөнә қуып// қару ашы биреп жибәрәләр инде қайтқанда/ берқашым күмәчеңе/ бер-ике жәшлик-

мәгеңе/ берқауым итеңе биреп җибәрәләрийе/ ул қаруашы ашарға җақын-
нарыңы туған тумачаңы чақырасың инде/ туйға сауымсыз баручылар да
була/ өйгә алғаны [ягъни туй кунакларын өенә чакырганы] сауымсыз бара/
өйгә кертәм диб әйтә//

Татарстан, Лаеш районы, Зур Әшнәк авылы.
1965 ел. Язып алучы: Н. Б. Борханова

туталы/ сеңелле бер җегетне сөйгәннәр// җегет кечесен сеңнесен сөйгән// җе-
гет қурай уйный/ қыз җырлый// мәчеттән чыққан қартлар моно күрәләр/ хө-
көм итәргә кирәк диләр// җегетне дә/ қызны да бәйләп қуйалар/ бер ақ сақал-
лы қартны қаравылға қуйалар// бер йәш кеше килә дә/ бабай/ бар үзем сақ-
лайым дий// шуннан бу қачыра җегет белән қызны// қарт килә/ қайа болар
дий/ болар ырауан җан булғаннар/ бабай/ дий теге/ йуқ булғаннар дий//

Татарстан, Лаеш районы, Татар Кабаны авылы.
1965 ел. Язып алучы: Н. Б. Борханова

БӘРӘҢГЕ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Мари-Эльнәң Бәрәңге, Мари-Төрөк һәм башка кайбер районнарында таралған, дөбъяз сөйләше белән чиктәш.

Сөйләш вәкилләренәң бабалары бик борынғы заманнардан бирле биредә яшәгән булулары ихтимал. Монгол яуларына кадәр үк Кама елгасы төньягында болгарларның аерым төркемнәре дә фин-угыр халыклары белән аралаш яшәгәнлегә билгеле. Тарих һәм археология буенча булган хезмәтләрдә шул турыда нигезле фикерләр әйтелгән. Фәнни эшчәнлегенәң күп елларын казан арты сөйләшләрен өйрәнүгә багышлаган Н. Б. Борханова да шушы фикерләр белән килешә һәм аларны тел материалларына таянып дәлилли [Бурганова, 1985: 3—31]. Алтын Урда чорында болгарларның төньякка таба күчүе активлаша. Археологик ядкарьләр дә Казанка һәм Мишә бассейннарында бу чорларда болгарлар бик тыгыз урнашкан булуын раслай.

Казан ханлыгы җимерелгәннән соң, аның халкы Нократ елгасы буйларына, төньякка таба Иләт, Ашыт, Бәрәңге елгалары бассейннарына да күпләп күчкәнлегә мәгълүм.

Мари-Эльнәң Бәрәңге, Мари-Төрөк һәм башка районнарында татар авылларының зур күпчелегенә Казан артынан, ягъни хәзергә дөбъяз һәм мамадыш сөйләшләре таралган төбәкләрдән, XVI гасырның икенче яртысында күчеп киткән татарлар нигез салган, дип күрсәтә Н. Б. Борханова. Соңгырак чорда төзелгән административ бүленешләр бәрәңге сөйләше вәкилләренәң теге яки бу дәрәжәдә аерымланып яшәвенә китергән. Бу исә сөйләштә үзләре белән алып килгән үзенчәлекләренәң беркадәр сакланып калуына һәм шул ук вакытта яңа специфик билгеләренәң дә барлыкка килүенә хәлиткеч сәбәп булган.

Бу сөйләш фәндә Л. Жәләй, Н. Б. Борханова, Р. Р. Шәмгунова хезмәтләре буенча билгеле. Сөйләш күрсәтелгән хезмәтләргә, шулай ук бу төбәккә 1986 елда, шушы юлларның авторы һәм Т. Х. Хәйретдинова тарафыннан үткәрелгән экспедиция вакытында тупланган материалларга нигезләнеп тасвирлана.

Бәрәңге сөйләшенәң дөбъяз сөйләше белән уртаклыгы зур, шулай да аның үзенә генә хас үзенчәлекләре дә табыла.

Фонетик үзенчәлекләр

Авазларның ясалышы ягыннан сөйләш әдәби телдән аерылмый: *ба°ла°, ка°ра, тормош* — тормыш, *көлкө, көн* һ. б. Сөйләштә табыла торган үзенчәлекләр төрле комбинатор үзгәрешләргә һәм аваз тәңгәлләкләренә кайтып кала.

Сузыклар. Аерым сүзләрдә түбәндәге тәңгәлләкләр күзәтелә: *и~э (е): билә* — белән; *ә~и: бәк* — бик; *ү~ө: йүгерү* — йөгерү һ. б.

Дифтонглар. Бәрәңге сөйләшендә дифтонгларның кулланылышы әдәби телдәгечә. Бары тик *-өй* дифтонгын *-ий* дип әйтү очраklары булуын билгеләп үтәргә кирәк: *ийрәтү* — өйрәтү, *кийәнтә* — көйәнтә һ. б.

Тартыклар. *м~п* тәңгәлләге: *кирмеч* — кирпеч. Чагышт.: себер диалектларында *кәрмец* — кирпеч.

Түбәндәге сүзләрдә *н~л* тәңгәлләге чагылган: *налпы/нампы* — лампа, *тастыман/тастылман* — тастымал. Әлеге күренешнең бер үк вакытта метатеза, ягъни арадаш торган авазларның үзара алмашынуы нәтижәсендә килеп чыгуы да мөмкин.

Әдәби телдәге *ң* авазына тел очы *н* тартыгының тәңгәл килүе шактый актив. Ул бер төркем сүзләрнең ахырында, алмашлыклар һәм исемнәрнең иялек килеше кушымчаларында күзәтелә: *тун* — туң, *ин* — иң, *тан* — таң һ. б.; *безнен* — безнең, *үземнен* — үземнең, *авылнын* — авылның, *баласынын* — баласының һ. б.

Аерым сүзләрдә әдәби телдәге тел очы *ч* авазына сөйләштә *ш* авазы туры килә һәм бу үзенчәлек бәрәңге сөйләшенең үзенә генә хас булган билгесен тәшкил итә: *шикләшек* — чикләвек, *шық* — чык һ. б.

Киресенчә, *ч* авазының *ш* авазына тәңгәл килү очраklары теркәлгән: *чырпы* — шырпы.

Ике сузык арасында тел очы *д* авазына *з* авазы туры килү: *қазақ* — кадак, *изән* — идән һ. б.

Сөйләшкә *ж-ләш*төрү хас, ул сүз уртасында да күзәтелә: *дөнжа* — дөнья (дөнья), *мәржәм* — Мәрийәм (Мәрьям), *алжу, аржақ* — арйак (аръяк), *бержулы* — берйулы (берьюлы) һ. б.

Аерым сүзләрдә генә очрый торган тәңгәлләкләр: *л~р: күлек* — күрек; *м~н* һәм *к~(м >) п: кампаси* — монпансье.

Ассимиляция (авазларның охшашлануы) түбәндәге сүзләрдә актив: *шаршау* — чаршау, *шиш* — чиш, *шыршы* — чыршы, *шишмә* — чишмә.

Тел очы *н* авазы *ғ/г* авазлары алдында өлешчә, ирен-ирен *м* авазы алдында тулысынча охшашлана; *мөсөлманға* — мөселманга, *тегермәңгә* — тегермәнгә, *көммә* — көнме, *күремми* — күренми.

Түбәндәге сүзләрдә туры ассимиляция күзәтелә: *чичта* — чиста, *чичла* — число, *чичтыра* — сестра һ. б.

Диссимиляция (авазларның охшашсызлануы). Түбәндәге сүзләрдә сүз башындагы *ш* тартык авазы үзеннән соң килгән *ш* авазына охшашсызлана: *чешә* — шешә, *чөшлө* — шөшлө.

Сүз азагындагы *н* авазы кушымчадагы *л* авазына тулысынча охшашлана. Тик бәрәңге сөйләшендә бу күренеш, дөбъяз сөйләше белән чагыштырганда, шактый сирәк. Кайбер мисаллар: *чыллап* — чынлап, *қайыллар* — кайынар, *биргәлләр* — биргәннәр һ. б.

Аваз өстәлү. Ике сузык арасындагы *ң* авазы йанына *г/г* өстәлә: *күңгел* — күңел, *сеңгел* — сеңел, *шуңға* — шуңа, *моңгайу* — моңаю һ. б.

Аваз төшү. *н*: *ниди* — нинди, *муча* — мунча; *л*: *сеңгесе* — сеңлесе.

Метатеза (авазларның яки иҗекләренең урыннарын алмаштырып сөйләү): *сулама* — сумала, *күгәлә* — күләгә, *әйтеп бетерексез* — бетергесез, *андра* (диал. андары) — аннары, *нилет* — лента.

Грамматик үзенчәлекләр

Бәрәңге сөйләшәндә, *л* белән башланган кушымчалар ялганганда, сүз азагындагы *н* авазы кире ассимиляциягә дучар була: *утыллык* — утынлык, *урмаллы* — урманлы, *баргаллар* — барганнар, *песаллек* — печәнлек һ. б.

Шулай итеп, дөбъяз сөйләшенең төп дифференциаль билгесе булган бу үзенчәлекнең таралыш территориясе бәрәңге сөйләшәндә дә дәвам итә. Ләкин биредә аның кулланылышы факультатив икәннән ассызыклап үтәргә кирәк. Монда әдәби телнең йогынтысы, соңгырак чорда күчеп утырган казан арты татарлары сөйләше тәэсире һәм шул шартларда бәрәңге сөйләше вәкилләренең административ территориаль яктан берникадәр аерымланган булуы һ. б. факторлар роль уйнаган.

Исемнәр. 1 нче һәм 2 нче зат тартым кушымчалары алган исемнәрнең төшем килеше угыз тибында да (*-ы/-е*) һәм кыпчак тибында да (*-ны/-не*) формалаша: *кулымы/кулымны*, *кулыңы/кулыңны*, *эшеме/эшемне*, *эшеңе/эшеңне*.

Компонентлары үзара нисбәтлек мөнәсәбәтендә булган исем — исем сүзтезмәләренең (I нче тип изафә) борынгы, ягъни кушымчасыз формасы кулланыла: *кунак кыз* — кунак кызы, *сабан ашлык* — сабан ашлыгы, *утын пычкы* — утын пычкысы, *Төрәк йәрминкә* — Төрәк ярминкәсе, *кызы жанға* — кызы янына һ. б.

II тип изафәдә икеләтелгән тартым кушымчаларын куллану шактый актив күзәтелә: *ишек алдысы* — ишек алды, *жир жиләгесе* — жир жиләге, *күлмәк жиңгесе* — күлмәк жиңге һ. б.

Алмашлыклар. 1 нче һәм 2 нче зат алмашлыкларының юнәлеш килеше *миңа/миңа/мийа*, *сиңа/сиңа/сийа* вариантларында очрый.

Күрсәтү алмашлыкларының юнәлеш килешендә *-ар/-әр*, *-гар/-гәр* кушымчалары ялгана: *Мин аңгар* (аңа) *сөйләдем*. *Шуңгар* (шуңа) *тағын бер қат түшәк тә жәйәсен*. *Тегеңгәр* (тегеңә) *жаңға ишекләр жа-саттым*.

Анысы, *монысы*, *қайсы*, *шунысы* алмашлыкларына һәм шулай ук *бер* сүзенә 3 нче зат берлек санда икеләтелгән тартым кушымчалары ялгана: *Қайсысын* (кайсын) *телисең*, *шунсысын* (шунысын) *аласың, дидем*.

Сөйләшкә **рәвешләр** һәм **сыйфатларның** чагыштыру дәрәжәсен икеләтелгән кушымчалар белән ясау хас: *жақшырағрак* — йахшырак (яхшырак), *дәүрәгрәк* — дәүрәк.

Ел фасылларын белдерә торган сүzlәрдән *-лықта/-лектә* кушымчасы ярдәмендә вакыт рәвешләре ясала: *Қышлықта* (кыш көне) *бардым* *қызыма*, *айдан артық тороп қайттым*. *Көн белән төн ике рәт тигезләшә*, *бер йазлықта* (яз көне), *бер көзлөктә* (көз көне).

Фигыльләр. Затланышлы формалар. Хәзерге һәм киләчәк заман хикәя фигыльнең 2 нче зат күплек формасы катлаулы кушымчалар белән дә ясалырга мөмкин: *Сез киләсегез (киләсез) икән, қызларым қайта дип торам.*

Тамырлары -р га беткән фигыльләрнең киләчәк заман хикәя фигыль формаларында кушымчадагы -(ы)р төшә: *Утырым, утырым (утырырмын), әле вақыт бар. Алай булғач син қайтырсың, мин барым (барырмын) һ. б.*

Соңгы еллардагы лингвогеографик тикшеренүләр бу типтагы үзенчәлекнең барлык диалектларда да табылуын күрсәтә.

Затланышсыз формалар. -маға/-мәгә кушымчалы инфинитив, казан артындагы башка сөйләшләр белән чагыштырганда, активрак кулланыла: *Жыйылыш уздырмаға (уздырырга) барам. Балаларым уқымаға (укырга) жөриләр күрше ашылға. Бу қызларны печән жыймаға (жыярга) апкилдем.*

Фигыльнең -мақ/-мәк формасы сөйләштә шактый еш, бигрәк тә кирәк сүзгә белән, кулланыла: *Ничек итеп алай эшләмәк кирәк?! Бу бақчаны ничек қазып бетермәк кирәк?!*

Исем фигыльнең -ыш/-еш кушымчалы формасы хәрәкәтне белдерә торган фигыльләрдә актив: *Мин әле Қазаннан қайтыш. Аның кибеткә барышы икән. Бақчаға барыш. Қунақтан қайтып килешем. Мучадан чығышқа тәйикмәк пешерәләр.*

-ыш/-еш кушымчалы исем фигыльләр мамадыш, минзәлә сөйләшләрәндә, себер диалектларында бик актив күзәтелә.

Казан арты төркеменең башка сөйләшләрәндәгә кебек, бәрәңгә сөйләшәндә -асы/-әсә кушымчалы фигыль формасы киң таралган. Ул берничә мәгънәдә кулланыла:

а) инфинитив: *Суғанны иртә утыртасы (утыртырга кирәк). Сиңа печән әйләндерергә барасы.*

ә) исем фигыль: *Сездә чигү чигәсә (чигү) бармы, без жәш чақта чигү чигәсә (чигү) күбийе.*

Сыйфат фигыльләр. Бәрәңгә сөйләшәндә, әдәби телдәгә кебек үк, сыйфат фигыльнең -асы/-әсә, -ыр/-ер, -ған/-гән, -ачақ/-әчәк (сирәк) формалары күзәтелә: *килгән көнне, урасы жүре, эшләсә эше, қайтыр кешем йуқ, алачақ ақча һ. б.*

-малы/-мәле кушымчалы сыйфат фигыльне куллану очрақлары теркәлгән: *Искитмәле (искитәрлек) хәлләр бар икән ул. Бу йақтан теге йаққа ишелмәле (ишетелерлек) итеп, ту-тут қычқыртып чыққаллар Бәрәңгегә (ав. ис.).*

Хәл фигыльләр. -а/-ә/-и кушымчалы хәл фигыльнең инфинитив ролендә йөртелүе күзәтелә: *Бәрәңгә чығара (чыгарырга — алырга, казырга) қайтқаныйы бер қызым. Жирләре жүрақ булғачыннан қуна (кунарға) барғаллар.*

-ғач/-гәч кушымчасының -ғачыннан/-гәченнән, -ғаннан сун/-гәннән сун вариантлары да кулланыла: *Қайтып житкәченнән (житкәч) дә қапқа төптә басып тора. Пинсийгә чыққаннан сун (чыккач) қызы жаңға (янына) тора китте. Чабатаны жасап бетергәченнән (бетергәч) тезәләр әле.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Әдәби телдәгә да/дә теркәгеченең дағысыннан да/дәгесеннән дә рәвешәндә әйтелүе: *Исләрәмә төшөрәм*

дәгесеннән дә исләрем китә. Қойашлар чыға дағысыннан да басуға китәбез.

Билгеле булганча, бәрәңге сөйләшендә тартым кушымчасы өстәү очраklары шактый. Бу очракта дағысыннан/дәгесеннән формалары да шушы күренешкә кайтып кала дип фаразларга нигез бар: да > дагы/н > > дагысын/нан.

Чагыштыр тагын: андарығысы < андан ары + -ғы + -сы һ. б.

-мы/-ме сорау кисәкчәсе, дөбъяз сөйләшендәге кебек үк, -ма/-мә вариантында кулланыла, ләкин бу күренеш бәрәңге сөйләшендә сирәк күзәтелә. Мәсәлән: Алма сабағым, қайттыңма (кайттыңмы), бүген дә бишле алдыңма (алдыңмы)?

Лексик үзенчәлекләр

Бәрәңге сөйләшенең лексик-семантик системасында да үзенчәлекле күренешләр бар.

Туганлык-кардәшлекне белдерә торган сүzlәр әдәби телдәгечә. Тик кайберләре генә икенчерәк мәгънә төсмере алганнар: йәшет — бер йәшлек, яшьтәш, алма сабағы — балага иркәләп эндәшү сүзе, апнай — бертуган апа, эти-энинең бертуган апалары һәм сеңелләре, чит хатын кызга эндәшү формасы.

Йолаларны белдерә торган сүzlәрдәге аерымлыklар күзгә ташлана: қул билгесе — ризалык билгесе (ярәшкәндә кыз ягыннан бирелә), қолақ тәңкәсе — туй расходлары өчен егет ягыннан кызының ата-анасына бирелә торган акча, кәбен уқу — никах уку (кәбен сүзе борынғылык ныграк саклану белән аерылып тора торган сөйләшләрдә таралган: керәшен, пермь, нократ һ. б.), төш кисү — туй мәжлесеннән 1—2 көн алда чәкчәк кисү йоласы уздыру; йүгереп чыгу — качып чыгу; төчөгән атнасы — жыен исеме; жаңғышақ — 1) өйдә күз-колак булып торучы; 2) гаиләдә: өлкән хатын-кыз; киби: кибигә чыгу — сабан туге алдыннан яшләрнең йомырка жыярга чыгуы; кисут — мариларның келәү итә торган урыннары; жомах — табышмак һ. б.

Кешенең холкы һәм тышкы кыяфәте белән бәйләсүzlәр: икеләнчек — икеләнүчән, сан-сағыш — буй-сын; төсбәт — шыксыз; ыжғырыйн/ажғырыйн — зур, таза гәүдәле, жағылмалы — кешегә ягымлы, жилеш — көч-хәл белән, бырғыту — ыргыту, жөпмә суқыр — дөм суқыр, түтүт — үңәч һ. б.

Тормыш-көн күреш белән бәйлә диалекталь сүzlәр: қорама — чыбылдык(бала бишегендә), гәрнич тегү — өй түбәсе кырыена карниз ясау, бадийан аяақ — аш савыты, ташайақ — касә, андарығысыннан — аннан соң, иртә беләгә — иртәгә һ. б.

Аш-су: чәй ашы — май һәм йомырканы күбрәк салып әчеткән камыр ашы (кабартма, кош теле һ. б.), чалма туғу — катыкка төрлө үлән, яшелчә яки он кушып болгату, қатлама — төйгән киндер орлыгын ягып пешерелгән пәрәмәч, төче қатық — кайнатмаган килеш оеган сөт һ. б.

Киём-салым: бәлхут — бәрхет, қултирәк — чигү ысулы, сабақлы чулпы — чәчүргечкә махсус божра ярдәмендә тагылган чулпы, билифур — үзеннән бизәк чыгарып тукулган тукуыма.

Терек һәм терек булмаган табигать: *таззит* — төкәрлек, *қыслаңқы* — бәрәнләми калган бәрән сарык; *сәлбәгәй* — нечкә сабаклы, начар; *сөйләгән* — агач каерысы астындагы сыекча, *бәрчә* — солы, тары үсемлекләренәң башы, *чәнчү печәнә* — шайтан таягы, *бәпчек* — агачның яки солының яшь үсентесе, *йәшнәү* — төпләнәп, тамырланып үсеп китү, *ата қыйақ* — суганның орлыклы көпшәсе.

Сөйләү үрнәкләре

тилликук марый дигән асыл булган бу/ безнең бабайлар мәңгәрдән килгәлләр/ оло мәңгәрдән мортаза белә мостафа дигән кешеләр/ марилар/ кушпайга (ав. ис.) күчәб утырғаллар/ маридаң қалғаллар да бар/ мәсәлманға чыгып// шуннан дәвәйгән асыл була бу// бәрәңгә (ав. ис.) күреммәгән моннан/ күгечара (ав. ис.) йулыннан йөргәлләр/ күгечара зур әчәкләк дигән сүз марича//этәч тавышы ишетеп/ шуннан урман әченә йул салғаллар// бу йақтан тегә йаққа ишәлмәлә итеп ту-тут қычқыртып чыққаллар бәрәңгәгә/ шулай туры жул салғаллар// икейез иллә йыл булыр аңға/ шуннан ары йуқ// таштойал марича иск[е] асыл дигән сүз/монон килгәнәң дәрт йөз йыллап бардыр// безнен барыйы/ вич йазып барғаныйы/ йанды// төрлө йақлардан килгәлләр монда/ әйттем бит бу асылға килгән оло мәңгәрдән/ бәрәңгә килгән норлаттан/ йаңаһыл килгән ачасырдан/ қуйан асылы өтәктән// бәрәңгәгә дә дәрт йөз йыл чамасы булыр//

Сөйләүче: Садрый Шәмсетдинов, 78 яшь.

Мари-Эль, Бәрәңгә (Параньга) районы, Таштоял авылы.

1953 ел. Язып алушы: Н. Б. Борханова

безнең кетнәгә җаһ замалларында килеп утырғаллар инде/ җидә йөз ничәнчә елларда/ иһан грузный вахытында киләңгән монда// әлек кугунур (ав. ис.) киләңгән дип сөйләләрәйе/бәрәңгеләр кетнәдән соңрақ килгәлләр// кетнәгә қазан йағыннан/ күһәмнән киләңгән// башта өч/ дәрт йорт киләңгән// этнәдән/ иске таззар дигән асылдан// қырай дигән асылдан да килгәлләр монда// бер қарчық булган// ул бик зур йәшәп үлгән/ ул монда қырық қына йорт булган дип сөйләрийе ди// башта умбер йорт киләңгән/ аңдарығысын қырық йортқа җиткәченнән/үзләренә мәчет салып/ үзләренә башқа тора башлағаллар// башта мазарбашына барғаллар гәйәт уқымаға да// әлгәргеләр әйтмешләреннән монда күчәңгәгә өч чөз иллә йыллап бар инде// бәрәңгә бездән соңрақ килгән// ул асыллар бик тараһ килгәлләр// суқмақ белә килеп әчәгрәк урылларға утырғаллар// кетнә төбә дигән урында җидә генә өйлә марилар торғаллар// безнен кетнәләр шул марыйларның төтәлләре исәнә килгәлләр монда//

Сөйләүче: Мөхәмәтҗанов Корбанғали, 78 яшь.

Мари-Эль, Мари-Төрәк районы, Тат. Китнә авылы.

1953 ел. Язып алушы: Н. Б. Борханова

мин сиңғ(а) әйтим инде/ аһәл бер қызға йаһчы қушаларыйы// йаһчы килеп кәргәченнән биг әйбәтләп сөйли/ мин сезнең қызға тушы кешенең улыннан йаһчы булып килдем/ тормошлары фәләңчә дий// аңға чәй әчерәләр// бер килүдә бирмәсәләр/ берничә килә// аңдарысын җаһчыға/атанасы бирмәкчә була йикән/бирәбез дий инде/ қызның берәр зурырағрақ нәстәсен/ сәлгәмә/ ашаһлықма/ биреп җибәрәләр қул билгәсә итеп// аңдарығысын җаһчы әйтә күпмә-қолақ сөйөнчәсә (тарту) сорыйсыз дий/ қыз әтисә йә

утыз сум ди/ йә жегерме биш сум дий/ читек/ кәвеш/ кийемнәр сорый
 қызға// шуннан туй итәләр ике көммө/ өч көммө/ кәбен (никах) уқыйлар
 туйда/ мулла қыздан сората/ риза булып барасымма дий// жегет туйда
 булмый инде/ жегетнең әтисеннән генә сорый/ туй беттемә/кийәвне алмага
 китәләр/ кийәв килгәченнән ишекне тотоп торалар кертмичә/ үзенен
 жыруы барыйы/ ишек бавы йөс сум/ безнен апай мең сум диләр/ бәһа-
 сыннан тормабыз ди кийәв/ сатулашалар алар байтақ/ ишекне ачалар да/
 тотоп торған кеше қача/ үзе күремми/ кийәв ишек бавына ақча сала//
 кийәв белә қыз чәй эчә/ ике чинақ эчә/ өчнө чәргә тийеш түгелләр// иртә
 беләгә боларға муча йағалар/ мучадан чығышқа тәйикмәк пешерәләр/
 тәйикмәк табанын иңге белән салынған қыймағ инде/ кийәвгә дип төш
 қатыралар балда/ қортло май// қайберләре алт[ы]ай ухажиwait итә қыз
 белә кийәв артыннан// андарығысын қызны кийәв өйөнә озаталар// қыз-
 ның төшөшөнә аяғастына мендәр салалар// әнекий/ әтекий дий бийем
 бийатасына/ [килен] абый /аппай ди кийәвдән зур булсалар [туғанна-
 ры]// қызның булды икән сеңгесе/ балдыз була инде кийәвгә//

Сөйләүче: Насыйров Сафа, 69 яшь.

Мари-Эль, Бәрәңге районы, Бәрәңге авылы.

1953 ел. Язып алучы: Н. Б. Борханова

ТАУ ЯГЫ СӨЙЛӘШЛӘРЕ ТӨРКЕМЕ

Бу төркемгә Татарстанның Тау ягында, Чувашиянең көнбатышында (Урмар районында), ягъни Иделнең уңъяк өлешендә таралган урта диалект сөйләшләре керә.

Ж. Вәлиди тарафыннан 20 нче елларда ук «тау ягы сөйләше» дигән термин фәнгә кертелгән. Ул Тау ягында таралган сөйләшләргә, территория принципка нигезләнеп, уңъяк Зөя, сулъяк Зөя һәм түбән Зөя урынчылыкларын аерып күрсәтә. Л. Жәләй, Н. Б. Борханова хезмәтләрендә дә тау ягы сөйләше дигән термин кулланыла һәм аның составында өч (кама тамагы, буа-тархан, норлат-кайбыч) урынчылык аерып чыгарыла; подберезье керәшеннәре норлат-кайбыч урынчылыгына кертелә, ә мордва-каратай сөйләше (ул Кама Тамагы районында) турында мәгълүматлар булмый әле. Соңга таба, татар сөйләшләрен өйрәнү тирәнәя төшкәч, күп кенә мәгълүматлар туплангач, әлегә урынчылыкларның сөйләш итеп каралырга тиешлеге ачыклана һәм Л. Т. Мәхмүтова тарафыннан «Тау ягы сөйләшләре төркеме» дигән термин тәкъдим ителә. Тау ягы сөйләшләрен 60 нчы елларда Л. Ш. Арсланов (1966) лингвистик география методы белән өйрәнә, мәкаләләр бастыра, Л. Т. Мәхмүтова тәкъдим иткән бүленешне хуплый. Татар теленең Урта Идел һәм Урал төбәге сөйләшләре атласы Л. Т. Мәхмүтованың хаклы булуын раслады, хәзерге көндә тау ягы сөйләшләре төркеме норлат, тархан, кама тамагы сөйләшләрен эченә ала. Бу өч сөйләшнең һәрберсенең дә аерым сөйләш итеп карарга мөмкинлек бирә торган үзенчәлекләр системасы бар. Биредә Тау ягы сөйләшләре төркеме югарыда күрсәтелгән галимнәрнең хезмәтләренә, бу юллар авторының экспедиция (1982, 1983, 2002) материалларына таянып тасвирлана. Тархан сөйләше буенча Т. Х. Хәйретдинова материаллары да файдаланылды.

НОРЛАТ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Татарстанның Тау ягында Норлат, Кайбыч, өлешчә Апас һәм Яшел Үзән, Чувашиянең Урмар районнарында таралган. Төнъякта дөбъяз, көнъякта кама тамагы сөйләшләре белән чикләнә.

Фонетик үзенчәлекләр

Норлат сөйләшенең авазлар системасы, аларның әйтелешләре һәм ясалышлары татар әдәби телендәгечә. Аерымлыктар төрле тәңгәллекләргә һәм кайбер башка фонетик күренешләргә кайтып кала.

Сузыклар. ы~а (фигыль формаларында, кайбер сүзләрдә): *йазыр-га* — йазарга, *йатыр* — йатар, *тотыр* — тотар, *сатырбыз* — сатарбыз; *барғынчы* — барганчы, *чыққынчы* — чыкканчы; *йырлыш* — диал. йырлаш — жырлаш, *урлыш* — урлаш; *тустағын* — тустаган, *ыңғанчы* — диал. аңынчы — аңа кадәр.

а~ы: *шушанда* — шушында, *шушандый* — шушындый.

э (е)~ә тәңгәлlege -р кушымчалы фигыльләрдә һәм -ғанчы/-гәнче кушымчалы хәл фигыльләрдә күзәтелә: *кисер* — кисәр, *китер* — китәр, *сөзер* — сөзәр, *килгенче* — килгәнче, *житкенче* — житкәнче;

ә~э (е): *нәчкә* — нечкә, *эрләү* — эрләү, *әвәслек* — әвеслек һ. б.

ә~и билгеле бер төркем сүзләрдә күзәтелә: *әпи* — ипи, *кәтек* — китек, *мән* — мин, *тәкле* — тикле;

и~ә: *бибкә* — бәпкә, *житем* — йәтим (ятим), *нимәстә/нәмәстә* — нәрсә, *кечкеник* — кечкенә.

а~у тәңгәлlege: *ал* — ул, *шал* — шул, *шалый* — шулай, *жуқ/жақ* — йук (юк), *шансы* — шунысы.

ү~и тәңгәлlege түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *күгәшен* — кигәвен, *түлгән* — тилгән. Чагышт.: минзәлә сөйләшенең бәләбәй урынчылыгында: *төйлөгән* — тилгән.

Алынмалардагы басымлы *о* авазына сөйләштә *у* авазы туры килә: *пуласа* — полоса, *кулуңкул* — колокол, *тупил* < *тупыл* — тополь; шулай ук: *пужар* — пожар.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр.

э (е)~и: *энде* (калын сүзләрдән соң *ынды*) — инде; **и~э (е):** *ире* — эре; **и~у:** *бийау* — буйау; **ы~у:** *тып-туры* — туп-туры; **у~о:** *суңыннан* — соңыннан, *бутқа* — ботка; **ү~ә:** *бүти* — диал. бәти — бәрән; **ө~ү:** *төбәтәй* — түбәтәй; **ү~ө:** *мүгез* — мөгез, *йүгерү* — йөгерү.

Арткы рәт сузыкларына алгы рәт сузыклары һәм, киресенчә, алгы рәт сузыкларына арткы рәт сузыклары тәңгәл килү: *әүгәс* — аугач, *әүдәрү* — аудару, *әवेशтерү* — авыштыру; *қуқы* — кәккүк, *табанақ* — тәбәнәк, *мачы* — мәче, *муклак* — мүкләк, *шопша* — шөпшә һ. б.

Алгы рәт сузыклары белән формалашкан фигыльләрдән соң килгән *алу* ярдәмче фигыле төп фигыль белән гармонияләшә: *чәчәлмәде* — чәчә алмады, *күрәлми* — күрә алмый. Бу күренеш Урал төбәге татар сөйләшләрендә даими характерда.

Инде кисәкчәсе калын сүзләрдән соң арткы рәт сузыклары белән әйтелә: *бар ынды* — бар инде, *қалдырган ынды* — калдырган инде, *без онотқан ынды* — без оныткан инде. Шулай ук *иде* ярдәмче фигыле дә

үзеннән алда килгән сүз белән яраша: *барды йы* — диал. *барды иде* — барган иде, *килде йе* — диал. *килде иде* — килгән иде.

Аваз өстәлү түбәндәге очракларда теркәлгән: *араба* — арба, *үзесүзле* — үзсүзле, *үзе кеше* — үз кеше.

Аваз төшү. *ы: қой* — койы, *алпут* < *алпушым* < алпавыт; *ә: иртчақ* < *иртә чак* — иртән һ. б.

Тел уртасы *й* соноры белән янәшәдәге *ы, е* авазлары кыскара: *тин* — тийен (тиен), *сир/сийр* < *сийыр* — сыйыр (сыер).

Аерым очракларда *ы, е* авазларын иренләштерү күзәтелә: *мөң* — мең; *қошқо көн* — *кышкы көн* — кыш көне (биредә сузыкларның кире ассимиляциясе булырга мөмкин).

Метатеза: *қайыр* — кайры.

Дифтонглар. *-ай/-әй* дифтонгы сүз ахырында тарая:

а) алмашлыкларда һәм рәвешләрдә: *тегелий* — тегеләй, *шалый// шулый* — шулай, *болый* — болай; *жәшлий* — йәшләй (яшьләй), *тирәлий* — тирәләй;

ә) кардәшлек белән бәйле сүзләрдә: *бийағый* — биагай, *бийатый* — биатай, *бабый* — бабай, *малый* — малай, *жанағый/ жанағай* — каене, *әткий* — әткәй, *әңкий* — әнкәй, *бажый/бажий* — бажай, *печкәчий/ печкәчәй* — каенсеңел;

б) бер төркем сүзләрдә: *бийәлий* — бийәләй, *чырый* — чырай, *ма'мий* — маэмай, *борый* — борай, *қалый* — калай, *бодый* — бодай, *кәкий* < чув. *кәкәй* — ит, *қартыйу* — картаюу, *кәкрийү* — кәкрәйү, *көрийү* — көрәйү, *қартыйдық* — картайдык һ. б.

-ау/-әу дифтонгының, пермь сөйләшәндәге кебек, тараюы: *йасучы* — йасаучы, *туру* — турау, *қарушыл* — карашыл, *ашушын ашый* — ашавын ашый, *бозоу/бозу* — бозау, *сизерү* — сизерәү; *чиркау/чирку* — чиркәү.

-өй дифтонгы монофтонглаша (*өй* > *ү*): *сүли* — сөйли, *үрәнү* — өйрәнү, *үрә* — өйрә, *сүрәү* — сөйрәү, *сүшәк* — сөйәк, *күшәнтә* — көйәнтә һ. б. Билгеле булганча, бу күренеш мишәр диалектында системалы характерда, Урал төбәге сөйләшләрәндә дә шактый дәрәжәдә күзәтелә.

Тартыклар. Норлат районының Чувашия белән чиктәш авылларында һәм Чувашиянең Урмар районы авылларында *ж* авазы шартлау элементы йомшарган кушык аваз (*ʝ*) булып әйтелә: *ʝжиләк* — жиләк, *ʝжәй* — жәй һ. б. Бу күренеш мишәр диалекты йогынтысы белән аңлатылырга мөмкин.

Шушы ук авылларда *ʝ* авазының саңгырау пары *ʟ* да күзәтелә. Ул аеруча сүз башында әйтелә: *ʟчиләк*, *ʟчалғы*, *ʟчат*, *ʟчаңғы* һ. б.

Тартыклар өлкәсендәге башка үзенчәлекләр төрле фонетик күренешләргә кайтып кала.

Түбәндәге сүзләрдә *б* авазы саклана: *чобан* — чуван (чуан), *чобар* — чувар (чуар), *жобату* — йулату (юату).

Ике сузык арасында тамырдагы *п* авазы *ш* сонор авазына күчә: *ташып* — табып, *қашып* — кабып, *чашып* — чабып, *йашып* — йабып.

п~ф тәңгәллеге ике төрле күренешне чагылдыра.

а) түбәндәге сүзләрдә этимологик *п* авазы саклана: *керпек* — керфек, *жапырақ* — йафрак (яфрак), *тупырақ* — туфрак;

ә) алынмаларда төрки телләр өчен чит булган *ф* авазын алмаштыру: *Патыйма* — Фатыйма, *Сапа* — Сафа, *Қапиз* — Хафиз, *пирме* — ферма.

н~ң. Әдәби телдәге *ң* авазына тел очы *н* тартыгы тәңгәл килү иялек килеше кушымчаларында һәм 2 нче зат берлек сан хикәя фигыльләрдә күзәтелә: *ашылнын* — асылның, *безнен* — безнең, *китәсен* — китәсең, *сугасын* — сугасың һ. б. Шулай ук тагын: *сун* — соң.

с~ч -гач/-гәч кушымчасында: *күргәс* — күргәч, *белгәсен* — белгәч.

Рус алынмаларында даими рәвештә **ч~с**: *чипарат* — сепарат, *чимийә* — семья, *этина* — стена, *чустыра* — сестра, *чичла* — число, *чилом* — силой.

т~ч. Түбәндәге сүзләрдә сүз башында **т~ч** күренеше сөйләшнәң төньягында күзәтелә: *тиш* — чиш, *тишен* — чишен.

Норлат сөйләшенең төньяк өлешендә кайбер сүзләрдә ике сузык арасында **з~д** күренеше теркәлгән: *Изел* — Идел, *жозороқ* — йодрык, *қазақ* — кадак.

Ике сузык уртасында яки сүз башында *с* авазының яңгыраулашуы күзәтелә: *зәрдә* — сәрдә, *қайтқазын* < диал. *қайтқасын* — кайткач, *пинзийә* — пенсия. Бу күренешнәң таралышы бик чикле.

Сөйләшкә көчле *ж*-ләштерү хас: *жул* — йул (юл), *жаңғыр* — йаңғыр (яңғыр), *жырақ* — йырак (ерак) һ. б.

Сөйләштә урта диалектка хас тирән тел арты *қ, ғ, х* авазлары кулланыла: *қара* — кара, *қайғы* — кайгы, *қақ* — как, *барған* — барган, *хәл* — хәл, *хәстәрле* — хәстәрле һ. б.

х авазының тирән тел арты *қ* авазы белән тәңгәлләшүе. Бу үзенчәлек ике төрле күренешне чагылдыра.

а) төрки сүзләрдә борынғы *қ* саклану: *қан* — хан, *қатын* — хатын, *йақшы* — йахшы (яхшы) һ. б.;

ә) алынма сүзләрдә **қ~х**: *қызмәт/хезмәт* — хезмәт, *қыкүмәт* — хөкүмәт, *Қужәхмәт* — Хужәхмәт, *қәлле* — хәлле, *рәқәт/рәхәт* — рәхәт, *бәқетле* — бәхетле һ. б.

Сөйләштә, күбесенчә гарәп-фарсы алынмаларында, киресенчә күренеш тә бар, ягъни **х~қ**: *хәбер* — кабер, *вахыт* — вакыт, *хәдерле* — кадерле, *хақ* — как, *хәләмпер* — канәфер.

Кайбер сүзләрдә ике сузык арасында *қ/к* авазлары яңгыраулаша: *чоғор* — чокыр, *игенче* — икенче һ. б.

Түбәндәге сүзләрдә **к~т** тәңгәллегә күзәтелә: *кәлкә* — кәлтә, *жикмеш* — житмеш, *кенә* — диал. *тенә* — кичә, *кенәнү* — теләнү.

һ авазы төшү: *аман* — һаман, *әр* — һәр, *әршақыт* — һәрвакыт (сүз башында); *шәәр* — шәһәр, *зинар* — диал. *зинаһар* — зинһар, *зәәр* — зәһәр; ике төрле сузык аваз уртасында **й~һ**: *жийан* — жиһан, *Зайыр* — Заһир, *Зайыра* — Заһира, *Шайәхмәт* — Шаһиәхмәт, *Фәймә* — Фәһимә һ. б.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. **м~б**: *мөрә* — бөрә, *мөрөшү* — бөрөшү, *мырдымсыз* — пырдымсыз (*п > б > м*); **м~н**: *үләм* — үлән; **н~м**: *айсан* — диал. *айсам* — алайса; **л~н**: *чалдыр* — чандыр; **н~л**: *жондоз* — йолдыз, *кенәнү* — теләнү; **т~к**: *тырахмал* — крахмал; **д~г**: *диктар* — гектар; **шш~тч**: *ләшшә* — ләтчә.

Кайбер рус алынмаларының сөйләштәге фонетик яңгырашы үзенчәлекле: *чиркау/чирку* — чиркәү, *печәткә* — перчатка, *биранты* — веранда, *пүжмә* < пазымо һ. б.

Ассимиляция һәм диссимиляция күренешләре. Кире ассимиляция: *Сәмси* — Шәмси (кеше исеме), *шүшилә* < рус. су-

шило — печән сарае; *чүкеш* — чүкеч, *дәтжал* — дәжжал сүзләрендәге аерымлыклар прогрессив диссимиляция күренеше булып тора.

Аңкау гармониясенә буйсыну нәтижәсендә *алу* ярдәмче фигыле нечкәрә: *чәчәлмәде* — чәчә алмады. Түбәндәге очракта аңкау гармониясе нәтижәсендә кире якка охшашлануны күрәбез: *түрәшеслек* < *туры әшеслек* — туры лапас. Уңай якка охшашлану: *кечәтнә* < *кече атна* — пәнжешәмбе.

Кире диссимиляция: *тушы* — шушы, *урычча* — русча һ. б.

А в а з л а р т ө ш ү. *Ас*, *өс* бәйлек сүзләренең тартымлы формаларында протетик *т* авазы күзәтелми: *асы* — асты (*батыр асы қалған* — батыр асты калган), *өсе* — өсте. Мәсәлән: *Тау асыннан* (астыннан) *ғына кизләү чыгып тора*. *Ашыл өсөндә* (өстендә) *жөрөп...* Бу күренеш себер диалектларында киң таралган.

Ал бәйлек сүзендә, тартым кушымчасы алганда, *д* авазы әйтелмәү белән сөйләш әдәби телдән аерыла: *алыма* — алдыма, *ишегалы* — ишегалды, *алымда тотам* — алдымда тотам.

Түбәндәге сүзләрдә *л* сонор авазы төшә: *бөгәжә* — бөгәлжә, *айсан* — диал. айсам — алайса, *сеңем* — сеңлем, *аппар* — алып бар.

Тамырлары *-р* га беткән фигыльләрдә кушымча составындагы *р* төшә: *жөрөгә* — йөрергә, *күребез* — күрербез, *биресен* — бирерсең.

Сабанту (сабантуй) сүзендә борынгы вариант саклана: *ту* — әләм, байрак.

Ике сузык арасында *ғ/г* төшү: *тее/теге* — теге, *йыып* — йыгып (егып) һ. б.

Икеләтелгән тартыкларның кыскаруы: *ыраный* — диал. *ыраный* < рус. раненый — яралы, *суңынан* — соңыннан, *урманы* — урманны, *анары* — диал. *аннары* — аннан ары; чыгыш килешендәге алмашлыктарда: *анан* — аннан һ. б.

Кайбер сүзләрдә тулы ижекләр дә кыскарырга мөмкин: *тирмән* — тегермән, *аппар* — алып бар һ. б.

А в а з ө с т ә л ү. Ике сузык арасында *ң* авазы янында *ғ/г* өстәлү:

а) аерым сүзләрдә: *жиңгел* — жиңел, *күңгел* — күңел, *сеңгел* — сеңел.

ә) алмашлыктарда: *аңғар* — аңа, *моңғар* — моңа, *теңгәр* — тегеңә; шулай ук: *аңғынчы* < диал. аңынчы — аңарчы, *моңгончы* < диал. моңынчы — моңарчы һ. б.;

в) сүз азагында *к* өстәлү: *кечкеник* — кечкенә;

г) сүз уртасында аваз өстәлү: *м: қыстымбый* — кыстыбый.

М е т а т е з а, нигездә, янәшә авазларның урыннары алышыну рәвешендә күзәтелә: *тишкер* — тикшер, *элке* — элек, *күреш* — күрше, *жегерем сигез* — йегерме сигез, *азбар* — абзар, *чорау* — очрау һ. б.

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. *-кач/-кәч* иркәләү-кечерәйтү кушымчасын куллану очрагы теркәлгән: *Бәбекәчем, мәңа да күрсәт әле шал күлмәгеңне*.

Билгеле булганча, бу үзенчәлек минзәлә сөйләшендә актив. 1 нче һәм 2 нче зат тартым кушымчалы исемнәрнең төшем килеше һәм кыпчак, һәм угыз телләренә хас ысул белән ясала. Мәсәлән: *башыңны/*

башыңы — башыңны, башымны/башымы — башымны; сүземне/сүзем — сүземне, сүзеңне/сүзеңе — сүзеңне.

Төшем килеше кушымчасының бөтенләй әйтелмәү очрақлары теркәлгән: *Қулым* (кулымны) *пешердем*, *бәйләгәс тә ашырта*.

Тел очы *н* авазына беткән исемнәрнең төшем һәм чыгыш килешләрендә икеләтелгән *-нн-* кыскару очрагы теркәлгән: *Урманы* (урманны) *кисеп бетергәс нийәстә була?*

Борын авазларына беткән исемнәрнең чыгыш килешендә кушымчадагы *н* авазы охшашланмау: *Қазандан* — Казаннан, *урмандан* — урманнан.

Алмашлыклар. Зат алмашлыклары: *мән/мин, сән/син, ул/ал* (сирәк). Мәсәлән: *Мән* (мин) *тотоп қарамадым, қулым чи* (юеш). *Та-мыр табанны чаналар барыйы мин белердә дә. Сән* (син) *бәби чәйенә аппарасың қоймақ путнус белән.*

Норлат сөйләшендә *мин* алмашлыгының иялек килешендә *н* төшү очрақлары бар: *минем//мийем. Мийем* (минем) *әнинең кулмәге киң қуш-танны* (балайтәкле) *булған.*

Иялек килешендә *ң* авазына тел очы *н* туры килергә мөмкин: *без-нен* — *безнең, синен* — *синең.*

1 нче һәм 2 нче зат берлек сандагы алмашлыклар юнәлеш килештә *мәңа* (миңа), *сәңа* (сиңа) формаларында да куланыла.

Бу алмашлыкларның чыгыш килеше дә үзенчәлекле: *миннән/минән/мийән, синнән/синән/сийән* (чагышт.: пермь сөйләшендә *мийән, сийән* формалары). Мәсәлән: *Мийән* (миннән) *алда эшләүче шупир жийған машина ул. Аны мин үзем сийән сорамақы + -йым. Сийән* (синнән) *безрик табанақ* (бераз тәбәнәк).

Алмашлыкларда борын авазларыннан соң ялганган чыгыш килеше кушымчасындагы *д* авазы саклана: *кемдән* — кемнән, *үземдән* — үземнән, *андары* — аннан ары *һ. б*

Күрсәтү алмашлыклары: *шул/шал* — шул, *шушал* — шушы, *шушандый, шандый* — шундый, *тее/теге/тийе/тиге* — теге, *бу, бысы/босо* — монысы, *ансы/алсысы* — анысы, *ул/ал* — ул, *ана* — энә, *мона* — менә *һ. б.*

Алмашлыкларның юнәлеш килешендә *н* янында *ғ/г* тартыгы һәм борынгы *-ар/-әр* кушымчасы саклану үзенчәлекле: *Аңғар* — аңа, *моңғар* — моңа, *анысыңғар* — анысына, *тегеңғар* — тегеңә.

Ише бәйлек сүзе алдындагы күрсәтү алмашлыкларының иялек килеше кушымчасы кыскара: *Шунише* (шуның ише) *эшләрне бик жарата ул Сапа бабый. Анише* (аның ише) *эшләргә бик қатышмыйм мән. Үгез-ләр, сийырлар, шунишеләрне* (шуның ишеләрне) *алып, суғымға ашата-сың.*

Рәвеш алмашлыклары: *алый* — алай, *болый* — болай, *шалый* — шулай, *шушалый* — шушылай, *тегелий* — тегеләй.

Сорау алмашлыклары әдәби телдәгечә. Тик *нәрсә* алмашлыгы гына төрле вариантта кулланыла: *нәмәстә, нимәстә, нәмәрсә, нимәрсә, нәрсә, нийәстә.*

Алмашлыклар, шулай ук *бер* сүзе дә икеләтелгән тартым кушымчалары ала: *Берсесе* (берсе) *өч ай тороп китте. Ансысының* (анысының) *қатыны урыс милләтеннән. Менә монсосо* (монысы) *кече апай ди моңа.*

Үз билгеләү алмашлыгын күплек санда иялек килеше урынына баш килеш формасында куллану: *Үзегез қыз (үзегезнең кызыгыз) кебек инде, шулый бит, сездә үскәч.*

Алмашлыкларның чыгыш килеше формаларында икеләтелгән *-нн-* кыскара: *Анан (аннан) сәңа жаңға күлмәк кирәк була. Минән (миннән) алда бу қычқырыр. Синән (синнән) алмаған, монан (моннан) алған.*

Саннар. Жыю саны өстәмә *-лап/-ләп* кушымчасы ала: *Мийем қаз бәпкәсе бар бишәүләп (бишәү), мәйхәнә киләм. Алтаулап (алтау) киләләр энде туйға, қызның атасы-анасы... Әллә умберәүләп (унберәү) диде, әллә уникәүләп, хәтерләмим. Сигезәүләп жаттық бер палатада. Балаларығыз ничәүләп?*

Жыю саннарын аергыч ролендә куллану очраклары күзәтелә: *Ақжөгеттә (ав. ис.) берәү тәтәйебез (бер апабыз) бар.*

Рәвешләр. Вакыт рәвешләре ел фасылларын белдерә торган сүзләрдән түбәндәге кушымчалар һәм аналитик төзелмәләр ярдәмендә ясала.

а) *-қы/-ке/-ғы/-ге* + *көннө*: *Қышқы көннө (кышын, кыш көне) шулай әкрен генә йатабыз.*

ә) урын-вакыт килешендә: *Көз көнөндә суқалый да арыш чәчә.*

б) бернинди грамматик күрсәткечсез, ягъни лексик-семантик ысул белән: *Жәш тай була бийылғы жаз (язын, яз көне) туған.*

в) әдәби форма: *Жәйен дә, қышын да урманда эшләгән мин.*

г) *-лата/-ләтә*: *Көзләтә булса туй, қабақ бәләшләре дә пешерәбез.*

Дәвамлы вакыт рәвешләре, нигездә, әдәби телдәгечә ясала: *Бийыл қыш буйы ашырды. Төнө буйы утырдым.*

Шул ук вакытта, бу мәгънәдә башка конструкцияләр дә күзәтелә: *Бөтөн көн (көн буена) утырыйқ шалай (шулай). Бөтөн көн озон (көнө буе) шулар артыннан жөри бит.*

Әшәле, әлгәре, әлке кебек вакыт рәвешләренә кулланылышы әдәби телдәгечә. Кайбер мисаллар: *Әшәле монда эшләдийе, ыстансада. Мөң тәңкә ақча күп булған әлке. Әлгәре Кәшәлдә (ав. ис.) карусил булғанмы?*

Фигыльләр. Затланышлы формалар. Хикәя фигыль. Норлат сөйләшендә категорик үткән заман (*-ды/-де*), әдәби телдән аермалы буларак, *-ған/-гән* кушымчалы сыйфат фигыль белән белдерелә, хәбәрлек кушымчалары ялганмый. Мәсәлән: *Без кичә печәнгә барған (бардык). Сөз Қазаннан қайчан қайтқан (кайттыгыз)? Мин қызыл казармаларны күрсәткән (күрсәттем) аңа.*

Күптән үткән заман (*-ған/-гән иде/-ыйы/-ийе*), Тау ягының башка сөйләшләрәндәге кебек, *-ды/-де иде/-ыйы/-ийе* формасы белән белдерелә: *Мин синең жаңға килдемийе (килгән идем). Без Себердә тордоғыйы (торган идек). Мине Чиләбегә уқырға жиберделәрийе (жибергәннәр иде).*

Дәвамлы үткән заман формалары урта диалектның башка сөйләшләрәндәгечә:

-а/-ә торған + *-ыйы*: *Ужым әйбәт була торғаныыйы, ат алып суғым симертә торғаныыйық.*

-ыр/-ер + *-ыйы/-ийе*: *Әй, йәш тайлар жигеп қайтырларыыйы. Жаңа килән бөтен эчтинаға (стенаға) сөлгә элөп тутырырыйы.*

-адыр/-әдер + *-ыйы/-ийе*: *Метечләр буладыр ийе, атыб-атыб уйныйдырыйық (кузна уены турында). Аршин башлы, аршин чирекле сөлгеләр чүплидерийек.*

Безнең күзәтүләргә караганда, норлат сөйләшәндә *-адыр/-әдер иде* формасының кулланылышы чикләнгән төшә. Өченче зат күплектә бу мәгънәдә *-а/-ә иде (+ -ыйы/-ийе)* кушымчалы хикәя фигыль кулланыла: *Қоро йәшен (ажаган) суққан диб әйтәләрийе, чикләшекләр қара қороқ (суқыр) булса. Әтиләр базардан қалач апқайталарыйы.*

Киләчәк заман хикәя фигыльнең 1 нче зат берлек санда төрле кыскартылган вариантлары да күзәтелә: *Кичкә тағы биремен (бирермен). Печәнегезне қайтарып қуйарым, сез өйдә тороп торсағыз ди-ди.*

Юнәлешләр. Йөкләтү юнәлешенең *-ғыз/-гез* кушымчасы белән ясалыуы ешрак күзәтелә: *Түшәккә тыш кигезмәле (кидерергә кирәк). Абый ишетеп житкезмәгән.*

Затланышсыз формалар. Сөйләшкә инфинитивның әдәби формасы хас: *барырға кирәк, жырларға йарата, уқырға керә, йоқларға йата* һ.б.

Сөйләштә *-асы/-әсе* формасы инфинитив функциясендә актив кулланыла: *Мәңа халат аласыйы (алырға иде). Пойыздан төшкәч жырақ барасы (барырға) түгелме?*

Итү ярдәмче фигыле белән ниятне белдерә: *Монда қайтасылары итмиләр (кайтырға уйламыйлар), эш жуқ монда.*

-асы/-әсе формасы исем фигыль функциясендә дә кулланыла: *Алтымыш килолы қадақны күтәрәсе (күтәрүе) ашыр. Пужар буласыннан (булуыннан) құрқып күп жақмаған. Элек өйләнәсе (өйләнү) қыйын булған ул.*

Бу форма, исемләшеп, килеш кушымчалары да ала: *Атқа атланасны (атлануны) беләсең бит инде. Қурқам мин үләсеннән (үлүдән). Тәмәке қалып ут-күз буласыннан (ут-күз булудан) құрқам.*

-асы/-әсе формасы урта диалектның төп дифференциаль билгеләреннән берсе, мишәр диалекты өчен характерлы түгел. Ул — болгар чорыннан килә торган күренеш. Чуваш телендә дә актив кулланыла.

-малы/-мәле формасы Тау ягы сөйләшләрәндә аеруча актив. Ул тагын минзәлә, тепекәй сөйләшләрәндә дә бар.

Норлат сөйләшәндә аның мәгънә төсмерләре шактый киң һәм алар түбәндәгеләр:

а) инфинитив функциясендә: *Бүген ийдә қунмалы (кунарға) қайтқан. Мәңа иртәгә районға менмәле (менәргә). Баштан қода булған кеше килә, қызығызны сорамалы (сорарға) килдем фәлән кешегә, ди.*

ә) хәбәр составында килә һәм эшнә башкарырға мөмкинлекне, түгел сүзә белән килгәндә мөмкин түгеллекне белдерә: *Жаңғыр көчлө жауған, бер дә су сипмәле (сипәрлек) түгел. Күмәч пешермәле (пешерлек) түгел бу пич.*

Күргәнебезчә, *-малы/-мәле* формасы бу очракта әдәби телдәге *-арлык (түгел)/-әрлек (түгел)* кушымчалы сыйфат фигыльгә туры килә.

б) *иде* ярдәмче фигыле белән килгәндә, әдәби телдәге *-макчы/-мәкче* формасына туры килә, ниятне белдерә: *Сезне қунаққа апчықмалыйым (алып чыкмакчы идем);*

в) кирәклекне белдерә: *Ишекне йапмалы (ябасы). Аш қайный, чумар басмалы (басасы). Чиләкләрне чайқамалы әле (чайкарга кирәк әле);*

г) гадәтилекне белдерә һәм әдәби телдәге хәзерге заман хикәя фигыль мәгънәсенә туры килә: *Тәмәкенең жапрағын иртә киссәң жақшы булмалы (була). Тәмле нәстә күбрәк ашалмалы ул (гадәттә күбрәк ашала).*

Сөйләштә -ма/-мә формасы да кулланыла, тик ул, нигездә, кайбер сүзтезмәләрдә генә күзәтелә: -ма/-мә + *қушу//қуйу*; -ма/-мә + *кирәк*. Кайбер мисаллар: *Әни сәңа да килмә қуйған* (килергә кушкан). *Жәй көнө бәрәңгесен дә утыртма кирәк*. *Ишекне үзебезгә бикләбрәк җатма кирәк* (ятарга кирәк).

-ма/-мә кели аналитик төзелмәсә ниятне, теләкне белдерә һәм әдәби телдәге -макчы/-мәкче була конструкциясенә туры килә: *Бүти* (бәрән) *су эчмә кели* (эчмәкче була). *Безнең Патый* (Фатыйма) *да хорда җырларға чықма кели* (чыкмакчы була).

Шушы ук мәгънәдә сөйләшнәң төньяк өлешендә -мақ/-мәк кели формасын куллану очраklары теркәлгән: *Син нәстә йазмақ келисен* (язмакчы буласың). *Мине қазәйен итеп қалдырмақ кели* (калдырмакчы була).

-мақ/-мәк формасы, бар сүзе белән килгәндә, куркуны, шикләнүне белдерә: *Китмим әле, әлләни булмақ* (булуы) *бар*. *Дөһйа булғас төрлөсен күрә кеше, терлеге үлмәге бар* (үлүе бар). *Әллә ни булмақ* (булуы) *бар*.

Исем фигыль, әдәби телдәге -у/-ү формасы белән беррәттән, -ыш/-еш кушымчасы ярдәмендә дә ясала: *Әшәле бит җегерме икедә китешийе* (китү) *әрмийәгә*. *Бикләп торош* (тору) *җуқ бездә ызбаны*. *Зуратқа салып қуйасың печәнне, урлыш* (урлаш) *җуғыйы*. *Йырлышыый* (җырлау) *инде тула басқанда*.

Исем фигыль функциясендә -ыр/-ер һәм, югарыда күрсәтелгәнчә, -асы/-әсе формасы да кулланылырга мөмкин: *Абийың сәт илтердән* (илтүдән) *қайтмаған*. *Кечкенә балалар ничек қайтырлар уқырдан* (укудан)?

Ихтималлык, мөмкинлек мәгънәсә, әдәби телдән аермалы буларак (-дыр/-дер; *бугай* һ. б.), булыр ярдәмче фигыле белән белдерелә: *Кәҗә сәте җитә булыр* (бугай) *үзенә*. *Клуб бүген ачылмый булыр* (ачылмыйдыр).

Битарафлыкны, искитмәүне белдерү өчен норлат сөйләшендә -мағыр/-мәгер + -ыйы/-ийе (-мағае/-мәгәе) кушымчалы форма кулланыла: *Үгез булмағырыйы* (булмағае) *чурт булсын, балаларға сәт булсын* (була бирсен). *Чылатмағырый* (чылатса тагы, чылата бирсен), *тоз түгел, җебемәбез*.

Бу форма икеләнүне, шикләнүне дә белдерә: *Җир шарын әйләндермәгерийе* (әйләндерүе бар), *қатын-кыз усал бит ул*.

-мағыр/-мәгер + -ыйы/-ийе формасы башка сөйләшләрдә билгеләнмәгән.

Сыйфат фигыльләр. Аларның формалары һәм кулланылыш үзенчәлекләре, нигездә, әдәби телдәгечә.

-асы/-әсе: *Киләсе қунақны көтеп торасың бит инде*. *Барасы җирең җырақмы?*

-ачақ/-әчәк: *Бирәчәк бурычымны бирдем дә қайтырға чықтым*.

-ыр/-ер: *Эштән қайтыр шахытларда сирәк килә аптабус*.

Бу форманың функциясендә кайбер аерымлыклар да бар. Ул, исемләшеп, төрле килеш формаларында кулланыла һәм әдәби телдәге исем фигыльгә яки -ган/-гән кушымчалы сыйфат фигыльгә туры килә. Мәсәлән: *Әле без белердә* (белгәндә) *эшләделәр бит Балчық базын*

(урман исеме). Уқырдан (укудан) қайтты да айағы шешеп китте. Мин белердә дә 700 төтен (хужалык) барыйы ашылда.

Әдәби формалардан тыш, сирәк кенә булса да хәбәрлек составында кулланыла торган -учан/-үчән кушымчалы сыйфат фигыльне күрсәтеп китәргә мөмкин: *Без әдеп жақа ғына қуйучан.*

Хәл фигыльләрнең мәгънәләре әдәби телдәгечә. Үзенчәлекләр аларның кушымчаларының вариантлылығында чагыла.

-ғач/-гәч, -ғачтын/-гәчтен, -ғас/-гәс, -ғаз/-гәз, -ғасын/-гәсен, -ғазын/-гәзен, -ғастын/-гәстен: *Атаулла килгәчтен (килгәч) почмаққа кереп киттийе. Кийәү ишегалына кергәсен (кергәч) сөлгә аталар қапқа башына, шуннан кийәү менеб аладырый + аны. Монда қайтқазын (кайтқач) кәжә алдым. Кипкәз (кипкәч) апқайтарым. Хатын уқығастын (уқығач) тынычландым. Үзем үлгәзен (үлгәч) уқысыннар, дип йаздырып қуйдым.*

-ғанчы/-гәнче, -ғынчы/-генче, -ғанчақ/-гәнчақ/-гәнчәк: *Киткенче (киткәнче) уқып чық. Мин жаңадан әйләнеп кергенче (кергәнче) үлеп киткәнйе. Йазуны алып торалар икән без эшләгәнчақ (эшләгәнче). Кич житкәнчақ (житкәнче) жаңғыр жауды.*

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыльнең юклык формасы -мый/-ми(й), -мыйча/-мичә, -мыйчан/-мичән вариантларында кулланыла: *Әйберләр дә жушасы килми әле терелмичән (терелмичә). Пичне сүтәсе бар, шуңа күрә өйне дә жумыйчан (юмыйча) торам. Ишек төбөндә малыйлар тора кертмичән (кертмичә) кийәүне.*

Дип бәйлек сүзен ди-ди рәвешендә әйтү очрақлары бар: Жабыққан инде, ди-ди (дип) сүләде. Борондоққа барымын, ди-ди (дип) әйтте.

Әдәби телдәге -ғанда/-гәндә, -ышлый/-е(э)шли урынына -ушынча, -ушлый (-ышлый) формалары кулланыла: *Эштән қайтушлый кибеткә кердемийе (кайтышлый кергән идем). Ике рәт кердемийе, барушынча (барганда) да, кайтушынча (кайтканда) да.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр. Норлат сөйләшендә кебек бәйлегенә тагын күшек/күк вариантлары бар: *Шаның күшек (шуның кебек) ағачларны кискән без.*

Тикле бәйлеге тәкле вариантында да күзәтелә: Урманға тәкле (тикле) жәйәү барам, арымыйм.

Теркәгечләр. Норлат сөйләшендә *әгәрәңки* (әгәр) варианты кулланылуын күрсәтеп үтәргә кирәк: *Әгәрәңки Ғәзи бабий булса, ул сүләрийе сәңа ашыл тарихларын.*

Кисәкчәләр. Фигыльләрдә -мы/-ме сорау кисәкчәсен зат кушымчасыннан алда куллану: *Чынайақ табағы апкил, чәй эчәмесең (эчәсеңме)? Монда ғына йатып торамсыз (торасызмы)?*

Синтаксик үзенчәлекләр

Компонентлары бер-берсенә нисбәтлек төшенчәсе белән бәйле булган исем-исем сүзтезмәләрендә тартым кушымчаларын кулланмау очрақлары күзәтелә: *Әпи қабартманы* (диал. ипи кабартмасын — көлчә) *кесәгә тықтым. Шанда жырақ түгел, ыстансы жанда* (янында) *ғына. Суғыш жылны* (елында) *акуп қазыдық. Қай жақта ул Саба, Қазан жүндә* (янында, ягында) *түгелме?*

Икеләнүне, шөбһәләнүне бул ярдәмче фигыле белән белдерү: *Үзегез беләсез булыр күпме икәнән.*

Сорауны, икеләнүне, шөбһәләнүне, фараз итүне белдерә торган жөмлэләрдә сорау кисәкчәсе хәбәр составында, зат кушымчалары билгесезлек белдерә торган *-дыр/-дер* кисәкчәсеннән алда була: *Болар алганмыдыр* (алгандырмы)?

Сорау жөмлэләрне *әллә* кисәкчәсе һәм интонация белән оештыру: *Әллә сәңа килмәде?*

Әдәби телдәге күп түгел төзелмәсе норлат сөйләшәндә күп *жуқ* рәвешендә дә әйтелә: *Суғаннар бийыл күп жуқ* (күп түгел). *Бийыл сөте бик күп жуқ* (күп түгел).

Лексик үзенчәлекләр

Норлат сөйләшәндә шактый бай диалекталь лексика табыла, алар тормыш-көнкүрешнең төрле тармакларына карый.

Туганлык-кардәшлекне белдерә торган диалекталь сүзләр: *жанағый* — хатынга иренең энесе, *печкәчи* — хатынга иренең сеңлесе, *малый* — бала, *ир малый* — малай, *қыз малый* — кыз (бала), *тәтәй* — апа, әтинең апасы, *тәти абзый* — әнинең энесе.

Бәйрәмнәр белән бәйле сүзләрдән *сабанту* (сабантуй) борынғы формасы сакланган, *Кала алы*, *Тикен*, *Качирмә*, *Жуша* — жыен исемнәрен күрсәтергә кирәк.

Кешене төрле яклап сыйфатлый торган сүзләр: *сушық чырай* — караңгы чырай, *тибеш* — тиз, *қақ-суқ итү* — кагу, кимсетү, *қожғоту* — котырту, *күчмәү* — шауламау, *бору* — сыгу, *дырын* — көтмәгәндә, *әсбе* — сызлавык, *туңдыру* — бизгәк, *ләпес* — тимерәүгә сөртә торган дару, *жәпелдәшек* — күп сөйли торган, *буйдақ-тайлақ* — эшлексез, эш яратмаган кеше, *ялкау*, *гүсбәт* — зур гөүдәле ялкау кеше һ. б.

Хужалык, тормыш итү: *төтөн* — хужалык, *қара басу* — берелга иген чәчмичә калдырылган басу, такыр басу, *кәтмәнләү* — казу, *дад* — жирнең уңдырышлы өлеше, *ләкән* — йомычка, *шүшилә* (< рус. сушило) — печән куела торган каралты, *терлек-хәлмән* — мал-туар, *жөгөртмә* — арба төре, *қабула* — кузла, *түрәшеслек* — туры лапас, *жүн* — очсыз, *қалақ* — яनावыч, *гөнжәлә* — каба, *шылдырма* — кыңгырау, *кәтмәк* — самовар кайнату өчен махсус әзерләнгән агач шакмактар, *тигән* — улак, *әләңгәс* (< фин-угыр.) — он, ашлык саклана торган агач савыт, *басма* — баскыч, *тустыған* — чүмеч, *тегәч* (тунгус-маньчжур телләрендә: каз) — май канаты, *тәшәч* (< рус. ставец) — савыт, *аш-йапма* — ашъяулык, *жабулау* — тышлау, *өләңгө* — тәрәзә пәрдәсе, *чүп-ләмә* — шакмаклап тукулган сөлге һ. б.

Киём-салым: *пәрдә* — яшь килеңнең килең булып төшкәндә битенә каплаган бөркәнчеге, *хәстә* — бөти, амулет (бала бишегенә куела), *калуш* — киез ката, *кәллә* — түбәтәй, *уңгер* — изүчә (хатын-кыз бизәнү әйбере), *әрешкә* — кешлеккә.

Аш-су: *әпи кабартмасы* — көлчә (ипи камырыннан мич каршында пешереп алынган камыр ашы), *жақмыш* — кыстыбый, *тәти қатламасы* — юка камырга төйгән киндер орлығы ягып, почмактарын каплап куеп пешерелгән камыр ашы һ. б.

Терек һәм терек булмаган табигать: *қоро йәшен* — ажаған, *нуғый* — чуерташ һ. б.

Хайваннар дөньясы: *кийек* — тычкан, *жүшешмән* — кыргаяк, *қушақал/қуқал* — үрдәк, *гуңғыйқ* — тирес корты, *қопшаңғы* — каты таракан, *әрешмән* — үрмәкүч, *шөки* — агач корты, *ушна* — кыр тычканы һ. б.

Үсемлекләр дөньясы: *кәлшә* — курпы, *әчеки* — 1) кузгалак; 2) кырда иртәнге аш белән көндөзгә аш яки көндөзгә һәм кичке аш арасындагы ашау; *чики* — чикләвек, *чики кәтү* — чикләвек вату, *пилиқ* — сәрви агачы, *қаз үләне* — бәбкә үләне, *әнич алмасы* — хуш исле ромашка, *кәшәләнгеч/кәшәләнчек* — көнбағыш, *әнчек чәчәге* — эт эчәгесе, *жөзөм жылға* — гөлжимеш һ. б.

Сөйләшкә хас лексик-семантик системаның тагын бер әһәмиятле ягын күрсәтеп үтми мөмкин түгел. Бер төркем диалектизмнар (алар татар теленең башка сөйләшләрәндә аз очрыйлар) норлат сөйләшенең пермь сөйләше белән аерым уртаклыгы турында сөйли: *орчоқбаш* — шайтан тубыгы, *қурқыныч* — карачкы, *тырнашыч* — печән тырмасы, *кәжәнкә* — чолан, *тыну//тынығу* — ял итү, *зәрдә* — сәрдә, *иртчақ/иртчәк* — иртәгә иртән һ. б.

Норлат сөйләшендә татар теленең башка сөйләшләрәндә әлегә табылмаган чуваш сүзләре бар: *кәкий* — ит, *төтөрә* — томан, *чапле* — яхшы, *тәңкәл* — эскәмия һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

қоро йыл була шушындый/ терлек үлә// үләт кәргән диләр// анары жыйалар қызларны асылдан// ике қарчықны жәшәләр// анары сабан хәстәрлиләр қызлар тартмалы итеп// бер әби қылыч өстөрәп асыл қырыйынан бара йул күрсәтеп/ аның артынан баралар сабан өстөрәтеп/ буразна артынан бер қарчық пумала өстөрәп бара/ жаулығын да бәйләми/ чәчен туздырып бара// башлаган жиргә барып житәләр асылны әйләнәп// бер хужалық та қалмый// ике киштәдән ышқып төтөн чығаралар// анары қызларға жоморқа ләшәләр/ қайчак жегетләр дә була// кем урамда бар / чыбырқы белән шул қызлар аларны қыйныйлар// жөрмә урамда/ дип/ суқа сөрмәгән кешене// анан нәрәт белә ир кешеләрне түнил қазырға жибәрәләр/ қайа уңғай жир бар// анары көтүнә апаралар шунда// шул түнилдән бөтен көтүнә чығаралар/ үләттән қоткаралар жәнә//

Сөйләүче: Сәләхияев Бәнәт, 67 яшь.

Татарстан, Яшел Үзән районы, Акъегет авылы.
1981 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

кирпеч суғасы булса/ әвәл балчығын чығармалы// су сипмәле// анары томалап қуймалы пешсен дип// бер атна торғандыр пешеп// анары үзләндреп аяқ белән таптаған// кумка йасаған/ анары суққан// айырым-айырым утыртып қуйған / жатқырғач жарыла бит ул// шулуй иттереп мәйхәнә килеп жатқан// аны көз көнә эш беткәс жандырған/ уचाқ жасап жар қырыйында// бер пичкә мең өч жөз кирәк/ дәүрәгенә күбрәк кирәктер энде//

Сөйләүче: Сибгатуллин Нәби, 82 яшь.

Татарстан, Яшел Үзән районы, Акъегет авылы.
1981 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

әлек жәрәшеб инде// никах уқытып// қызны туйлаб әпкиләләр// пәрделәр қороп киләдерийе қыз// ишағалдында халық жыйылып көтеп торадыр ийе//

кызны бер ызбага жабаларийе// (кыз) кийәү ишегалына кERGәсен сөлге ата-ларийе қапка башына// шуннан кийәү кыз жанына керә/ ишек төбөндә малай-лар тора кертмичә кийәүне/ ишек бавы бер алтын/ минем тәтәй мөң алтын (дип)// ақча биргәсен кереп китә// анда бер хатын тора аларга ашарга пешереп/ урын жәйеп// урын жәйгәнгә дә кийәү ақча бирә/ мунча жақсаң аңгар да ақча бирә// анары суң ашқа жөри/ пәке/ сабын өләшеп жөри/ қунақлы жөртә-ләр кийәүне ағанеләр// әлек өйләнәсе қыйын булған ул// кулуңкуллар белә/ өч-дүрт ат белә/ килен килә дип қарарға чығалар// ике кич қунғас алып китә киленне// туй төшкән төшкә тағы шулай бик қаты хәзерләнәләр мондағы кебек// киленне қунаққа йөртәләр// (килен) һәммәсенә сөлгә бирә// мәһәре өч йөз тәңкә/ тулмаса никах уқымый мулла// йә келәт/ йә өч йөз тәңкә салаларийе йә башмақ (мә-һәргә)// айырылып китсә алып китәдерийе/ мәһәрне жегет бирә инде аны//

Сөйләүче: Жәләлиева Гайшә, 68 яшь.

Татарстан, Яшел Үзән районы, Күгәй авылы.

1981 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

бу асылға башлап килүчеләр өч бырат булған// өч бырат өч асылға таралғаннар/ күги бий/ күгеш бий/ айдар бий// бу асылда булған муқшылар// бал эләңгәсләре (тәпән) эшләп жатқаннар/ муқшы қушылған монда// морза// керишшиниләр булған монда// морза нинди халық булғандыр// аларның зи-ратлары да айырым булған// жарты күгәй асыл артық кыришшуниләр// хә-зер қушылып беткәннәр инде// гәрәй чабақ белән сәхипжамал/ пирый шу-лар өйләнешкәннәр/ шулар қатышқан татар белән керәшен// морза белән қазақлар бер зиратқа күмелә/ аларға жирләр биргәннәр/ жирле булғаннар// морза белә қазақлар кырыйс (тәре) үпкәннәр дип жөридерийек//

Сөйләүче: Камалиев Афзал, 70 яшь.

Татарстан, Яшел Үзән районы, Күгәй авылы.

1981 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

КАМА ТАМАГЫ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Татарстанның Тау ягында, Кама Тамагы, Апас һәм Тә-теш районнарында таралған, төньякта норлат, көньякта тархан сөйләш-ләренә тоташа.

Фонетик үзенчәлекләр

Авазларның ясалышы һәм әйтелеше әдәби телдәгечә. Кама тамагы сөйләшенә хас үзенчәлекләр төрле аваз тәңгәллекләрендә, позицион үз-гәрешләрдә һәм кайбер башка фонетик күренешләрдә чагыла.

Сузыклар. Әдәби телдәге *ы* авазына сөйләштә киң *а* авазы тәңгәл килә: *алданғы* — алдынгы, *кайтқанча* — кайтканчы, *йатқанча* — йат-канчы һ. б.

ы~а тәңгәллегә түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *чыбагач* — чабагач, *қылтырап* — калтырап, *ыны* (< *ана* < *әнә*) — *әнә*.

Фигыль формаларында: *жағырға* — йагарга, *жушырға* — йуарга, *салғынча* — салганчы, *чыққынча* — чыкканчы һ. б.

Бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге *и* сузыгына киң *ә* авазы тәңгәл килә: *әпи* — ипи, *мәләш* — миләш.

ә~и тәңгәллегә алынмаларны үзләштерүдә дә чагылыш тапкан: *шәч* — диал. *бич*, *шич* < рус. *весь*, *йәрмәнкә* — йәрминкә һ. б.

Түбәндәге сүзләрдә *и~ә* тәңгәллегә чагыла: *бибкә* — бәбкә, *жыйәү* — жәйәү (жәяү) һ. б.

и~э: *инэ* — энэ, *кирги* — кийерге, *кибит* — кибет (чагышт.: рус. кибитка).

Аерым сүзлөрдө **ә~э (е)** (*эрләү* — эрләү), **э (е)~э** (*әмме* — һәммә) тәңгәллөклөрө күзәтелә.

Бер төркем сүзлөрдә әдәби телдәге *о* авазына *у* авазы тәңгәлләшә: *бутқа* — ботка, *суң* — соң, *суңға таба* — соңга таба.

Түбәндәге сүзлөрдә киресенчә күренеш күзәтелә, ягъни әдәби телдәге *у* авазына *о* туры килә: *орлау* — урлау, *олау* — улау (эт турында), *оңлау* — уклау.

ө~ү: *бөгөн* — бүген. Чагышт.: мишәр диалектында *бөгөн* — бүген, *төгөл* — түгел, *көңөл* — күңел.

Аерым сүзлөрдә генә күзәтелә торган тәңгәллөклөр: **о~а:** *мотош* — тоташ; **ү~ө:** *үнәр* — һөнәр, *жүгерү* — йөгерү.

Бер төркем сүзлөрдә арткы рәт авазларына алгы рәт авазлары туры килә: *шәпшәк* — шапшак, *әз* — аз, *кечеткән* — кычыткан, *әүдәрү* — аудару, *ирәк* — йырак (ерак), *йәбешеп* — йабышып (ябышып), *түмәчә* — тумача, *кәлпәк/қалпақ* — калфак, *әлисә* — алайса, *әпкил* — алып кил һ. б. Мондый күренеш рус теленнән кергән сүзлөрдә дә чагылыш таба: *Кәмә* — Кама, *күннек* < рус. конюх — ат абзары (чагышт.: шулай ук казан арты сөйләшләрәндә дә), *кәнсәләр* — канцелярия, *тәрилкә* — тарелка һ. б. Киресенчә, алгы рәт авазларына арткы рәт сузыклары туры килү: *мачы* — мәче, *ыны* — энә һ. б.

Ирен гармониясе бозылу очраклары теркәлгән: *тәрбийәләдем* — тәрбийәләдем (тәрбияләдем).

Аваз төшү. *у:* *марта* — умарта; *а:* *жалнайак* — йаланайак (яланаяк).

Кама тамагы сөйләшенең характерлы үзенчәлекләреннән берсе — ике сүз арасында күзәтелә: беренче сүз азагындагы киң әйтелешле авазлар, икенче сүз башында тар әйтелешле сузыклар булганда, төшә: *баган + үкчә* — багана үкчә, *тул + ыйық* — тула + ийық/ыйық (тула оек), *шунд + ышли* — шунда эшли, *қысқ + ыштан* — кыска ыштан, *нәрс + итәрәм* — нәрсә итәрмен, *шунданд + орлап* — шуннан да урлап һ. б.

Сузык авазлар өстәлү. *э:* *эчегән* — чегән, *эчерек* — черек; *ө:* *йөрөтү* — йөртү; *о:* *очорма* — чорма.

Протеза алынма сүзләргә үзләштерүдә аеруча актив: *эскәтер* — скатерть, *эшәл* — шәл, *эспитер* — свитер, *эшкәп/ышкап* — шкаф һ. б.

Дифтонглар. -*өй* дифтонгын монофтонглаштыру, нигездә, түбәндәге сүзлөрдә күзәтелә: *үрә* — өйрә, *сүләү* — сөйләү, *түмә* — төймә, *сүрәү* — сөйрәү; *өрәнү* — өйрәнү.

-*ай* дифтонгын монофтонглаштыру түбәндәге сүзлөрдә очрый: *қачы* — кайчы, *қачан* — кайчан, *чиқау* — чайкау.

-*лай/-ләй* кушымчасындагы дифтонгның сөйләштә тар варианты кулланыла: *кичлий/кичләй* — кичен, кич белән, *йәшлий* — яшьләй, *қорлый* — корылай һ. б.

Кама тамагы сөйләшендә бу күренеш тагын *бабий* (бабай) сүзендә дә күзәтелә. Билгеле булганча, шундый ук үзенчәлек туганлык терминнарында һәм башка кайбер сүзлөрдә күрше норлат сөйләшендә активрак таралган.

Ачык иҗектәге *и* авазына -*ей* дифтонгы туры килү очраклары бар: *илейсең* — илисең, *жиңгей* — жиңги һ. б.

Тартыклар. Кама тамагы сөйләшенең төп үзенчәлекләреннән берсе — әдәби телдәге *ф* авазына *п* авазы тәңгәл килү. Мондый күренешнең бик киң таралган булуы сөйләшнелә специфик үзенчәлеген арттыра.

Бу күренешне икегә бүлеп карарга кирәк. Беренчедән, сөйләштә, әдәби телдән аермалы буларак, татар теленең үз сүзләрендәге этимологик *п*, ягъни борынгырак әйтелеш сакланып килә: *тупрак* — туфрак, *керпек* — керфек, *қалпақ* — калфак, *жапырақ* — йафрак (яфрак).

Икенчедән, алынма сүзләрдәге *ф* авазы төрки телләргә, шул исәптән татар теленә дә, чит аваз булганга күрә, ясалышы ягыннан аңа якын булган *п* тартыгы белән алышына: *қәләмпер* — канәфер, *пайдалы* — файдалы, *сәпәр* — сәфәр, *пәлән* — фәлән, *гөрөбен* < горөфен (*ф* > *п* > *б*), *Патый* — Фатыйма, *Зипа* — Зифа, *Пәкрегәләм* — Фәхригаләм, *Пәйзи* — Фәйзи, *Патыйқ* — Фатыйх, *Бәхимә* — Фәһимә (*ф* > *п* > *б* >) һ. б.

Кама тамагы сөйләше бу күренешнең аеруча активлыгы белән бигрәк тә керәшен, пермь сөйләшләренә, шулай ук себер диалектларына якын тора.

Рус алынмаларында, киресенчә, *п* авазының спирантлашу очраklары да күзәтелә: *функыт* — пункт, *сифарат* — сепарат һ. б.

Кайбер сүзләрдә ирен-ирен *м* авазы әдәби телдәге *б* тартыгына тәңгәл килә: *мөрмәле* — бөрмәле, *мөрү* — бөрү, *мөтнөк* — бөтнөк, *мадийан* — бадъян.

Билгеле бер төркем фиғыльләрдән *-ып* кушымчалы хәл фиғыльләр ясалганда, тамырдагы *б* авазына *ш* соноры тәңгәлләшә: *қашып* — кабып, *ташып* — табып, *чашып* — чабып, *йашып* — йабып (ябып).

Рус алынмаларында ирен-теш *в* авазы, урта диалектның башка сөйләшләрендәге кебек үк, ирен-ирен *б* авазы белән алышына: *бырач* — врач, *атбакат* — адвокат, *тырамбай* — трамвай һ. б.

д~т. Билгеле бер төркем сүзләрдә сонор белән сузык арасында килгән саңгырау *т* яңгыраулаша: *қаралды* — каралты, *көйәндә* — көйәнтә (көянтә).

т~д: *хәтер* — кадер.

ч~с: *печимәми* — песи борчагы; *Чапый* — Сафиулла.

Рус алынмаларындагы *с* тартыгына да сөйләштә тел очы *ч* авазы тәңгәл килә: *чимийә* — семья, *читсы* — ситсы, *балнич/балнис* — больница, *почулкы* — поселок, *ычтина* — стена, *кәчтүн* — костюм һ. б.

Ике сузык арасындагы *д* тартык авазына *з* авазы тәңгәл килү очраklары күзәтелә: *Изел* — Идел, *изән-сәке* — идән-сәке, *әзеп/әдеп* — әдеп.

Әдәби телдәге *з* тартыгы урынына аның интерденталь вариантын куллану: *үдрәк* — үзрәк (якынрак), *хәдер* — хәзер, *хәдрәт* — хәзрәт һ. б.

Шулай итеп, мамадыш һәм аеруча минзәлә сөйләшенең характерлы үзенчәлекләреннән берсе булган «сакау» *д* авазын куллану тау ягы сөйләшләре төркемендә дә берникадәр табыла.

Иялек килешендәге исемнәрдә, 2 нче зат берлек сан хикәя фиғыль кушымчаларында *ң* тартыгына тел очы *н* авазы тәңгәлләшә: *жин* — жиң, *ин* — иң (ширина), *унда* — уңда, *жанадан* — йаңадан (яңадан); *үземнен* — үземнең, *кемнен дә* — кемнең дә, *безнен* — безнең; *талқыйсын* — талкыйсың, *көләсен* — көләсең, *беләсендер* — беләсеңдер.

Шушында ук *безен* < *безнен* < *безнең*, *сезен* < *сезнен* < *сезнең* формаларын да искә алып үтәргә кирәк.

Сөйләшкә көчле *ж*-ләштерү хас. Ягъни, әдәби телдәге *ж* белән башланган сүзләр (*жыр, жиләк, жир, жимеш* һ. б.) генә түгел, *й* белән башланган сүзләрдә дә системалы рәвештә *ж* кулланыла. Мәсәлән: *жырақ жул* — йырак йул (ерак юл), *жәшел жапрақ* — йәшел йафрак (яшел яфрак), *жал жорто* — йал йорты (ял йорты) һ. б.

Шуның белән бергә, әдәби телдәге *ж* авазына тел уртасы *й* авазы тәңгәл килү очраklары да теркәлгән: *йазаландым* — жәзаландым, *йебәргән* — жибәргән һ. б.

ж-ләштерү кушма сүзләрнең уртасында даими күзәтелә: *алжап-қыч* — альяпкыч (альяпкыч), *бержулы* — берйулы (берьюлы), *аржақ* — арийак (арьяк) һ. б. Кайбер алынмаларда да сүзнең уртасында *ж~й*: *дөн-жа* — дөнья (дөнья), *Мәржәм* — Мәрийәм (Мәрьям), *баринжа/шаринжа* — варенье һ. б.

Рус алынмаларындагы *з* авазы да системалы рәвештә *ж* белән алышына: *гәжит* < газета, *журна* < зерно, *жәп* < зяб, *кәжүнни* < казенный, *пыраулинжә* < правление, *хәжәин* < хозяин, *рижинкә* < резинка, *кәржин* < корзина һ. б. Бу үзенчәлек элегрәк кабул ителеп, хәзер әдәби булып киткән алынмаларда да чагыла (*ужым* < озимь, *гөрөждә* < грузди һ. б.).

Киресенчә күчеш бер генә сүздә теркәлгән: *зизни* — жизни (охшашлану күренеше).

қ~х. Бу тәңгәллекнең асылында ике күренеш чагылган: а) төрки-татар сүзләрендәге *қ* авазы саклану: *қан* — хан, *қатын* — хатын, *жақшы* — йахшы (яхшы) һ. б.;

ә) алынма сүзләрдәге татар теле өчен ят булган *х* авазының ясалу урыны буенча аңа якын торган *қ* авазы белән алмашынуы: *қалық* — халык, *рәқәт* — рәхәт, *қәйерче* — хәерче, *қат* — хат, *қәбәр* — хәбәр, *қәзер* — хәзер, *қужа* — хужа, *Исқақ* — Исхак, *Салиқ* — Салих, *Сәләқ* — Сәләх, *Қапиз* — Хафиз, *Рәқим* — Рәхим һ. б.

Киресенчә, *қ* авазын спирантлаштыру очраklары да табыла: *хақ* — как (пастила); *хушәт* < *куәт* — көч, егәр, көчле, шәп, *шәфхәтле* — шәфкатъле; *сәдәхә/садаха* — сәдака; *балхун* — балкон; *вахыт* — вакыт; *хәдәр* — кадәр һ. б.

Ике сузык арасында *қ/к* тартыklары яңгыраулаша: *игенче* — икенче, *чоғор* — чокыр. Бу күренеш ике сүз арасында да күзәтелә: *әллә гачан* — әллә кайчан, *әллә гайа* — әллә кая.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр: *п~б*: *пичкә* < рус. бочка; *б~п*: *бай* — пай; *з~с*: *зәрдә* — сәрдә (үлән исеме; чагышт.: шулай ук пермь сөйләшендә дә), *пинзе* — пенсия; *д~г*: *диктар* — гектар; *к~т*: *келәнү* — теләнү; *ш~ч*: *шалбар* — чалбар.

Сүз башындагы фарингаль *һ* өлкән буын вәкилләре телендә еш кына әйтелми: *өнәр/үнәр* — һөнәр, *аһа* — һава, *әммә* — һәммә, *ич* — һич, *аман* — һаман, *Әдийә* — Һәдия һ. б.

А с с и м и л я ц и я. Сүз башындагы *ч* авазы бер төркем сүзләрдә үзеннән соң килгән *ш* авазына тулысынча охшашлана (кире ассимиляция): *шишмә* — чишмә, *шаршау* — чаршау, *шыршы* — чыршы, *шәшкә* — чашка һ. б.

қ/к һәм *ғ/г* авазлары алдында килгән тел очы *н* авазы өлешчә охшашлана (кире ассимиляция): *әңкәй* — әнкәй, *чыңға алу* — чынға алу,

урманға — урманга, *көңгә* — көнгә, *төңгә* — төнге, *баңкы* — банка, *жалаңгач* — йалангач (ялангач) һ. б.

Ирен-ирен *б* авазына башланган кушымчалар яки сүзләр алдында килгән тел очы *н* тартыгы шулай ук өлешчә охшашлана: *барғамбыз* — барганбыз, *чыдағамбыз* — чыдаганбыз, *күрмәгәмбез* — күрмәгәнбез; *унбер* — унбер, *гомбақты* (< *көн* — *кояш* + *багу* — *карау*) — көнбагыш, *жамбаш* — йан + баш (янбаш); *мим бирәм* — мин бирәм, *сим барасыңмы* — син барасыңмы?

Мондый типтагы охшашлану күренешләре урта диалект сөйләшләренең күпчелеге өчен характерлы.

Җ авазы алдында килгән *л* авазы шулай ук өлешчә охшашлана: *жаңғыз* — йалғыз, *жаңгыш* — йалгыш, *жанғал* — йалган, *суңға* — сулга һ. б.

Борын авазларына тәмамланган сүзләргә ялганганда, чыгыш килеш кушымчасындагы *д* авазы ассимиляцияләнми, ягъни саклана: *аннары/андары* < *андан ары* — аннан ары, *үз жағымдан* — үз ягымнан, *мондан* — моннан, *шушындан* — шушыннан, *сиксәндән* — сиксәннән, *үрем төбөндән* — үрем төбеннән, *миндән* — миннән һ. б. Бу күренеш сөйләштә актив күзәтелә.

Диссимиляция. Авазларның охшашсызлануы алынмаларда күзәтелә: *сиклитар* — секретарь, *пыркарул* — прокурор, *калидур* — коридор һ. б.

Аваз төшү. Ике сузык арасындагы *Җ/г* авазлары төшә: *чыып* — чыгып, *ийенче* — икенче, *тийе/теге* — теге; сүз башында: *өмер* — гомер.

н: *жанадатын* < *жанадантын* — йаңадан (яңадан), *исәмесез* — исәнмесез; *ш*: *алма-тилмә* — алмаш-тилмәш; *й*: *ирәк* — йырак (ерак).

Ас, өс бәйләк сүзләренең кыек килешләрендә протетик *т* тартык авазы әйтелми: *Батыр асы* (асты) *калғанға тәкә генә түгел, машина да бирделәрийе былтыр. Тезмә диләрийе, чәч өсөндә* (өстендә) *тора инде арқада. Асына* (астына) *әйбер салган*.

Фигыль формаларында һәм күрсәтү алмашлыкларының юнәлеш килешендә *р* авазы төшә: *монаға* — диал. моңарга — моңа, *шунаға* — шуңарга һ. б.

Тел очы *ч, с* авазлары алдында *н* төшә: *муча* — мунча, *мучала* — мунчала, *асат* — ансат, *мосо* — монысы һ. б. Сүз азагында: *белә* — белән.

Кама тамагы сөйләшендә *әйдә* сүзендәге *д* авазы төшә: *әйә* — әйдә.

Татар теле өчен хас булмаган һәм телебезгә алынмалар белән килеп кергән *һ* авазы сүз башында да, сүз уртасында да төшә: *әмме* — һәммә, *иһ* — һич, *үнәр* — һөнәр, *уһсыз* — һуһсыз, *шәәр* — шәһәр, *тәрәт* — тәһарәт, *қәәр* — каһәр һ. б.

Күтәрелешләре төрле булган авазлар уртасындагы *һ* авазына *й* соноры тәңгәл килә: *зийенне* — зиһенне, *Шәйет* — Шаһит, *Тайыр* — Таһир, *Пәймә* — Фәһимә һ. б.

Кайбер сүзләрдә тулы иҗекләр төшә: *кечнә* — кечкенә, *кирги* — кийерге, *иләшкән* < ийәләшкән, *элке* — элекке, *апиткән* — алып киткән һ. б.

Аваз өстәлү. Ике сузык арасындагы *н* тартык авазыннан соң *Җ/г* өстәлү: *күңгелле* — күңелле, *сеңгел* — сеңел (шуннан: *туталы-сеңгелле*),

жиңгел — жиңел, *ташышыңғы* — диал. тавышыңы (тавышыңны), *қашыныңғы* — қавыныңы (кавыныңны) һ. б.

й өстәлү: *жентегү* < *йентегү* — интегү, *сайтин* — сатин.

Метатеза (авазларның урыннары алышыну). Сөйләштә, тартыклар гына түгел, тартыклар белән сузыклар да алышынырға мөмкин: *жомақ* — оҗмах, *чорый* — очрый, *элке* — элек, *пырижоны* — пружинасы, *күгәлә* — күләгә һ. б.

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. Кама тамагы сөйләшәндә иркәләү-кечерәйтү мәгънәсен белдерү өчен, әдәби телдәге кебек үк, *-қай/-кәй* кушымчасы кулланыла: *әткәй* < *әтикәй*, *балақай*, *туғанқайым* һ. б.

Сирәк кенә очрақларда бу мәгънәдә *-қач/-кәч* кушымчасы да кулланылырға мөмкин: *Бабай үлгәнгә дүрт жыл инде, бәбекәчем* (бәбекәем).

1 нче һәм 2 нче зат берлек сандагы тартымлашкан исемнәрнең төшем килеше ике вариантта формалашырға мөмкин: *эшеңне* (әд.) / *эшеңе* (угыз телләренә хас), *қашығымны/қашығымы* һ. б.

Тартымлы исемнәрнең кыек килешләрдә кушымчалары төшү: *Айағым* (аяғымның) *үкчәсе дә өшөде*. *Битең-кулыңы* (битеңне-кулыңны) *жусаң да су кирәк*. *Безәрик шәүлә күрәм, намазларым* (намазларымны) *да уқый алам*.

Тартымлы исемнәрнең, алмашлыкларның юнәлеш килеше катлаулы кушымчалар ала: *Әни җанынарға* (янына) *қайтам торорға*. *Кулымарға* (кулыма) *тийеп китте*. *Без йөкләмәбезне унсигезенәргә* (унсигезенә) *үтәп чықтық*.

Мондый кушымчалар 1 нче һәм 2 нче зат күплек санда күзәтелми. *-нарға/-нәргә* кушымчасы ике өлештән тора: *-(н)ар/-(н)әр + -ға/-гә*. Беренчесе — борынғы юнәлеш килеш кушымчасы. Ул тагын норлат (*моңғар, тегеңгәр*), казан арты һәм керәшен сөйләшләре төркемнәрендә (*моңар, аңар, тегеңәр*), мишәр (*анарға, шынарға, тегенәргә*) сөйләшләрендә сакланган.

Алмашлыклар. Аларның составы, төрләнеше, төркемләнеше белән кама тамагы сөйләше әдәби телдән, нигездә, аерылмый. Шуның белән бергә, кайбер үзенчәлекләр күренешләр дә табыла.

Нәрсә сорау алмашлыгы *нимәстә/нийәрсә/нәмәрсә* вариантларында да әйтелә: *Сездә нийәрсәдер* (нәрсәдер), *симек тигән бәйрәм буладырыйы*. *Аска нимәстә* (нәрсә) *булса қуйадырыйық*. *Нийәстә* (нәрсә) *диде ул?* *Нәмәрсә* (нәрсә) *ул?*

Ул алмашлыгы кайбер очрақларда л авазыннан башка әйтелә: *У чақта күннән теккән кәшешне җәш киленнәргә салаларыйы*. *У заманда тормош ашыр булған*.

Тартым кушымчасы да шушы кыскарған вариантка ук ялганырға мөмкин: *Ыны ушысы* (әнә анысы) *йаран, жүкә гөләм дә бар*. *Ана унда да* (әнә анда да) *таллар бар*.

Теге алмашлыгы *теге/тее/те/ти* вариантларында әйтелә: *Теесе* (тегесе) *камзул, пелүштән, озон, кыругум уқа була ул*. *Ти йақтан* (теге яктан) *бу җаққа чығалар*. *Те* (теге) *кешене күргән җуқ минем*.

Кама тамагы сөйләшәндә *анау* (ана + ул), *монау* (менә + ул) алмашлыклары актив кулланыла, алар килеш белән төрләнеләр һәм башка морфологик күрсәткечләр дә алалар. Кайбер мисаллар: *Анаундагы* (андагы) *жортта тора малайы*. *Монаулы* (менә болай) *чықсам Пәкрәгәләмне күрәм*. *Моңаулы* (болай, менә болай) *иттереп жөрөргә кирәк*.

1 нче һәм 2 нче зат күплектә зат һәм үз алмашлыкларының иялек килешендә кушымчадагы *н* авазы төшә: *Үзебезенчә* (үзебезнеңчә), *чәчәкләп киндер-алача суғадырыыйк*. *Эти безен* (безнең) *қапқалар ачып қуядырыый сабан туй алдыннан, малайлар чашып жәридерийе*.

3 нче зат күплек санда да бу үзенчәлек табыла: *Берсесе Суфийә аларын* (аларның), *Мәскәүдә ул өмөр буйы* (гомер бую).

Беренче зат күплек сандагы үз билгеләү алмашлыгы иялек килешендә кушымча алмаска мөмкин: *Үзебез* (үзебезнең) *илдә тушып үскән кебек, бөтөнөсен белә ул*.

Күрсәтү алмашлыкларының юнәлеш килеше *-нарға/-наға, -нәргә/-нәгә*, чыгыш килешендә *-нардан/-нәрдән* кушымчалары белән ясала: *шунаға* — шуңа, *монаға* — моңа, *анаға* — аңа, *анардан* — аннан, *тегенәргә* — тегеңә.

Алмашлыкларга, *бер* сүзенә икеләтелгән тартым кушымчасы ялгана: *Берсесе* (берсе) *әрмийәдә*. *Қайсысы* (кайсы) *жақшы уқый*. *Улсысы* (анысы) *уқымады, шунир булам диде*. *Бусысын* (монысын) *үзем тектем*.

Сыйфатлар. Вақыт белдерә торган *-қы/-ке* кушымчалы сүзләргә тартым кушымчасы ялгана: *Бүгенгесе* (бүгенге) *көндә ничек өйдә йатарға кирәк*. *Улым быйылғысы* (быелгы) *йылны ун кылас бетерә*.

Рәвешләр. *Бер* һәм *ике* саннарыннан *-ча/-чә* кушымчасы белән рәвеш ясау кама тамагы сөйләшенең үзенчәлегә булып тора: *Байа берчә* (бертөрле) *сүләдең, хәзер икенчә* (икенче төрле) *сүлисез*. *Без икенчәчәрәк* (икенче төрләрәк) *сүлибез бит*.

Ел һәм көн фасылларын белдерә торган сүзләрдән вақыт рәвешләре ясау әдәби телдәгечә: *қыш көне, жәйен* (жәен), *тәннә* — төнлә, *көндөз* — көндөз һ. б.

Сөйләштә лексик-семантик юл белән рәвеш ясау күренеше дә очрый: *Игенне жәй* (жәй көне яки жәен) *генә суғып бетереп булмыйдырыый*.

Шушы ук функциядә *-лата/-ләтә* кушымчасын куллану очраклары теркәлгән: *Көзләтә* (көзен, көз көне) *булса қабақ жаққаны* (пирогы) *пешерәләр*.

Ел һәм көн фасылларын белдерә торган сүзләрдән давамлы вақыт рәвешләре төрле чаралар белән ясала: *Қышы-жәйе* (кыш бую, жәй бую) *бетеп тормый маружныйлар ашылда да*. *Қышы-жәйе* (кыш бую, жәй бую) *балық тоталар*.

Давамлы вақыт рәвешләре *озон, озонона* сүзләре ярдәмендә дә ясала: *Төн озоно* (төне бую) *жоқламадым*. *Көн озонона акуплар қаыдық*.

Сыйфатлардан *-луй/-ли(й)* кушымчасы ярдәмендә билге рәвешләре ясала: *Йәшлий* (яшьләй, яшь көе) *үлдә бабый* (бабай). *Қорлуй* (коры көе) *пешергән бәрәңгене майға манып ашарға жаратам*.

Фигыльләр. Фигыль ясый торган *-айа/-әйә* (зурайа, сирәгәйә, картайа) кушымчасы әдәби тел белән чагыштырганда киңрәк кулланыла: *Бодай туғайған (тук сүзеннән) инде. Бабай әйткәч шигәйә (шикләнә), туқтап тора.*

Затланышлы фигыль формалары. Күптән үткән заманның сөйләштә ике формасы кулланыла.

Әдәби форма: *Ул күгәрәп беткәнийе. Мин аны ачып, буйап қуйғаныйым.*

Диалекталь *-ды иде (+ -ыйы/-ийе)* формасы: *Кичә килдегийе* (килгән идек), *өйдә булмадығыз.*

Дәвамлы үткән заман формалары әдәби телдәгечә: *-адыр иде* (иң актив форма): *Иремнең апасы үземне жаратадырыйы* (ярата иде).

-а/-ә иде (-а/-ә + -ыйы/-ийе) (нигездә, 3 нче зат күплек санда): *Чигешле алжапқычлар, қулбаулар кийәләрийе мәржәннән.*

-а/-ә торғаныыйы (сирәгрәк кулланыла): *Қышқа урман турый (кисә) торғаннарийы.*

Сөйләштә, урта диалектның башка сөйләшләрәндәге кебек, дәвамлы үткән заманның *-ыр иде* формасы да кулланыла: *Әлке Бәки базары барыйы, шунда Чабыр* (билгеле бер төркем авыллар катнашлыгында уздырыла торган күңел ачу бәйрәме) *буладырыйы, Қазаннардан килеп бәйрәм итәләрийе.*

Киләчәк заман хикәя фигыльнең 1 нче зат берлек саны кыскартылган вариантта да кулланыла: *Кич китерәмен дидийе* (китерермен дигән иде). *Борондоққа барымын да сүләшерем* (барырмын да сөйләшермен).

Эчке теләк кама тамагы сөйләшендә, урта диалект сөйләшләрәндәге кебек, *-асы/-әсе килә* формасы белән белдерелә: *Тәмне итеп жоқлыйсым килә. Ашыйсығыз киләме, өй күмәчен турап қуйам хәзер.*

Шушы ук мәгънәдә, сирәк кенә булса да, *-ғы килә* (миш. *-гы кели*) конструкциясе дә табыла: *Қазаннарны күргем килә* (күрәсем килә). Бу *-ғы килә* формасы урта һәм мишәр диалектларына хас булган ике форманың (*-асы/-әсе килә* һәм *-гы кели*) контаминациясе булырга мөмкин.

Фигыль юнәлешләрә. Билгеле булганча, татар әдәби телендә юнәлеш кушымчалы кайбер фигыльләр төп юнәлеш функциясендә кулланылалар, сөйләшләрдә исә аларның тамыр формалары сакланып килә. Мәсәлән, кама тамагы сөйләшендә дә моның кайбер мисаллары табыла.

Суу — суыну: Бәрәңге дә суый (суына) башлаган. Кесәл суығач (суынғач) утыра бит, сәт белә ашыйдырыйық.

Затланышсыз формалар. Инфинитив, әдәби телдәге кебек үк, *-ырға/-ергә* кушымчасы белән ясала.

Исем фигыль, нигездә, әдәби телдәгечә *-у/-ү* кушымчасы белән ясала: *Киндер туқмақлауға жәшләр килә. Көтү қайтуға эшен бетереп қуйа.*

Исем фигыль функциясендә *-асы/-әсе* кушымчалы форма да кулланылырга мөмкин: *Кешенең хәтерен табасы (табуы) да бик ашыр. Тары төйәсеннән (төюдән) дә кәй (яман) эш жуқ.*

Сөйләштә бу функциядә *-ыш/-еш* кушымчасы да актив: *Андый уйыннар йасаш йуғыйы* (ясау юк иде). *Кәндиләргә (савытларга) салып ашаш (ашау) булмаған әшәле.*

Сыйфат фигыльләр. -ыр/-ер кушымчалы сыйфат фигыль килеш кушымчалары да алырга мөмкин: *Уқырдан (укудан) чыккач утауға китәдерийек.*

Барганым бар, килгәнегез юк тибындагы төзелмәләрдә зат кушымчаларын төшерү: Безнең аны күргән (күргәнебез) дә жуқ. Минем Қазанға барған (барганым) бар.

Хәл фигыльләр. -ып/-еп/-п кушымчалы хәл фигыльнең юклыгы, әдәби телдәге -мый/-ми, -мыйча/-мичә кушымчалары белән беррәттән, -мыйчан/-мичән формасында да актив: *Айаққа кийәлмичән (кия алмыйча) утырам. Уйламыйчан (уйламыйча) булмый бит ул.*

Дип ярдәмче фигылен ди-ди рәвешендә әйтү: Борондоққа барымын мәллә ди-ди чыктымийе (дип чыккан идем). Бер сарық суйарбыз ди-ди сүләштеләр.

-ғач/-гәч кушымчасының борынғырак вариантлары саклана: *Шушы папыйны (башлыкны) кийәм мунчадан чыккачтан (чыккач). Әшләми башлағачтан (башлағач) сезгә қунаққа барам. Үстерәсең, өлгөргәчтен (өлгергәч) суғасың. Жөб иттереп әрләгәчтен (әрләгәч), әни суғадырыйы.*

Хәл фигыльләрдә -ғанчы/-гәнче кушымчасының киң варианты актив: *Әти мин қайтқанча (кайтканчы) үлдә. Теләсә нинди машинада булсын, қайтып кергәнчә (кергәнче) тынычлап жоқламыйбыз.*

-ғынча/-генчә: *Салам табақ бу, ипи әшәләгәч пичкә салғынча (салғанчы) қуйып тора торған. Ашылны чыққынча (чыкканчы) затам.*

Сөйләштә тагын -ғанчыға бәйлек конструкциясе дә кулланыла: *Ипиләрне пичкә тыққанчыға хәтле (тыкканчы) тәбикмәкне қызартыб аласың.*

Кама тамагы сөйләшендә, әдәби -ғач/-гәч кушымчасы белән беррәттән, -ғачын/-гәчен формасы да кулланыла. *Әшкә барғачын (баргач) да кәчки қузғалағашап аладырыйық. Туғачын (тугач) йәшли (яшьләй) үлә бардылар.*

Әдәби телдәге -у белән яки -ғач уқ функциясендә -ушын формасын куллану очрақлары бар: *Безгә йазға чығушын (чыгу белән, чыккач ук) кирәг ул урақ.*

Әдәби телдәге -ғанда/-гәндә (қайтқанда кер) формасы белән беррәттән, кама тамагы сөйләшендә хәл фигыльнең -ушынча/-үшенчә һәм -ушышлый/-үшешлий формалары кулланыла: *Килүшенчә керәм дидийе (килгәндә керәм дигән иде), көтәм инде. Әшкә барушышлый (барганда) күрсә дә әйтмәгән.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Белән бәйлеге еш кына кыскартылган вариантта кулланыла: *Суқа белә суқалап чәчтек. Бийағай белә эшли-дерийек.*

Өчөн бәйлеге юнәлеш килеш кушымчасын алыштырырга мөмкин: *Су өчөн (суга) тилмерәм, улақ (чишмә) йырақ. Утын өчөн (утынга) жырақ бараларыйы.*

Да/дә теркәгечен, мамадыш сөйләшендәге кебек, *дағын/дәген* вариантларында да куллану очрагы теркәлгән: *Қайнана-қайната дағын (да) үлдә.*

Әгәр теркәгечен катлаулы вариантта әйтү: *Әгәренки соңа қалсам, шунда ғына қунам, қайтып жөрмим.*

Да/дә, та/тә теркәгечләрен кабатлап әйтү: *Утырдым да-да* (да) *киттем. Булнистән қайтқач та-да* (та) *йаттым әле*.

Кисәкчәләр. Сорау кисәкчәсен фигыльнең нигезенә үк ялгау кама тамагы сөйләшендә сирәк күзәтелә: *Әле син йахшы күрәмсең* (күрәсеңме)?

Синтаксик үзенчәлекләр

Исем-исем сүзтезмәләрен тартым кушымчасыз куллану: *Акуп* (окоп) *қазырға жәрдөк суғыш чақта* (сугыш вакытында). *Кичли төрле уйыннар барыйы қыз чақта* (чагында).

Мисаллардан күренгәнчә, бу күренеш *чақта* бәйлек сүзе белән күзәтелә.

Сорау жөмләләр интонация белән генә дә оештырылырга мөмкин: *Син күрдөң ий аны* (син күргән идеңме аны)? *Алар жырақта* (алар ерактамы)? һ. б.

Жөмләләрдә икеләнү катыш сорау хәбәр составында *түгел* модаль сүзе ярдәмендә белдерелергә мөмкин: *Шушы жақта тушыб үскән түгелсең* (син шушы якта туып үскәнме әллә)?

Сорау жөмләләрдә *әйтә* (< әйе бит ә?) сүзен куллану кама тамагы сөйләшенең үзенчәлекле күренешләреннән берсе: *Тун бер генә төрлө, әйтә* (әйе бит ә)? *Баласы булмады, әйтә* (әйе бит ә)?

Лексик үзенчәлекләр

Кама тамагы сөйләшенең лексик-семантик системасы әдәби телнең сүзлек фондына бик якын тора. Шулай да диалекталь сүzlәр дә бар һәм алар тормыш-көнкүрешнең төрле өлкәләренә карый.

Туганлыкны-кардәшлекне белдерә торган сүzlәр: *атәңкә* — ата-ана, *туғаный апа* — җиңгә тиешле кешегә эндәшү сүзе, *абыз тумачый* — укымышлы өлкән хатын-кыз туган, *йәш баба* — әтинең абыйсы, *қарт баба* — бабай, *тәтә* — олы кыз туган, *абзәни* — каенанага хөрмәтләп эндәшү сүзе, *тумача абый* — әтинең энесе, *аппақ* — әнинең сеңлесе, *наным* — үзеннән кечеләргә яратып эндәшү сүзе, *та-тапа* — бертуган апаларның иң олысына эндәшү сүзе.

Гореф-гадәтләр, бәйрәмнәр һ. б.: *киртәбаш* — башка чыгучы гаиләгә ата йортыннан бирелә торган терлек (гадәттә, олы сарык), *кибиләр* — сабан туге алдыннан әйбер жыючылар, *киби чабу* — ат чабышы, *қолақ тиштерү* — балалары туган бере үлеп барса, чираттагысының колагын тиштереп алка кидертеп кую (имеш, шуннан соң балалар үлми башлай), *Питырау чәчәге* — Питырау көнне җыйган дару үләннәре, *чабыр* — бер төркем авылларның һәр елны июль башында бергәләп үткәрә торган күңел ачу бәйрәме.

Кеше, аның физик һәм психологик үзенчәлекләре: *кеше-әхрәт* — кеше-кара, *ыктымат* — җиренә җиткереп, яхшы итеп, *мәчә* — гәүдә, *чилләнү* — ачулану, *тыйдаусыз/тизаусыз* — шук, тәртипсез, *моқчону* — төпченү, *азарлау* — ачулану, *сырхушат* — аңгымиңгә, юләр, *қабыл-тибел* — алпан-тилпән, *атаулы* — абруйлы, *дөммә-дөм суқыр* — дөм суқыр; *буу ашырушы* — дифтерия, *чүплек-чаплық* — оча авыруы.

Тормыш итү, хужалык эшлэре: *нәүрәп* — кар базы, *нәүрәп алачығы* — кар базы өстендәге куыш, каралты, *чолан* — өй алды, *ак чолан* — өй алдының ак ягы, кунак-төшемне каршы ала торган ягы, *тылым* — учма, тотым, *кручугәнә* — ыргаклы энә, *салам табақ* — ипине әвәләгәч мичкә тыкканчы куеп тора торган савыт, *киндер ору* — киндер тукмаклау, *жарма ташы* — кул тегермәне, *күмәчче* — калач пешереп сату белән көн итүче, *шепи* — күмер кыскычы, *парлау* — казу (бакчаны), *умит* — кибән һ. б.

Киём-салым: *қулбу* — мәржәннен тезгән беләзек, *сапмыйзу* — изүчә (күлмәкнең күкрәк турына киелә торган бизәнү әйбере), *чәбәли* — киндерәсез чабата, *күлмәк эстинасы* — күлмәкнең өске өлеше, кысасы, *кәрәз мөрү* — күлмәкнең күкрәк турысында кәрәз рәвешендә бөрелгән бөрәм, *нәни итәкле* — балайтәкле, *кәлүш* — киезката, *қалфақ* — бала башлығы, *кәлләк* — түбәтәй, *чәчтәңкә* — чәчкап, *бөти* — хәситә, *кистек* — киез итек, *таққан итәкле* — бер киң балайтәкле, *қысқычтиналы* — кыска кысалы (күлмәк), *тапас* — муенса.

Аш-су: *қалжа* — 1) уғызлы сөттән ясалган эремчек; 2) омлет, *селпе* — итле аш өстендәге күбек, *табикмәк* — бәрәңге пәрәмәче, *сушыртқыч* — имезлек һ. б.

Сөйләштә терек һәм терек булмаган табигать белән бәйле лексика да табыла. Үсемлек атамалары: *су мылтығы* — түндербаш, *чалғы чәчәге* — торнабаш, *қарабаш* — жикән, *қырмыза* — пәситарысы, *қақлашыч* — каты билчән, *кәчки сақал/ирен жарғыч* — кыргый пастернак, *сап* — сабак, *шыған* — гөлжимеш.

Хайваннар дөньясы: *теше* — саулык (бәрән), *қырқыма* — кырыкмыш (тай) һ. б.

Жир өсте төзелеше белән бәйле сүзләр: *чығыш* — чишмә, *тайыз жир* — үсемлекләр үсми торган такыр жир, *жыпқы* — түбәнлек, *төзәм жир* — тигез жир, *ыстайа* — як, юнәлеш, *талдыбый* — талгын, талымса, *күләү* — сазламык, юеш жир, *улақ* — чишмә, *сайару* — саегу, *жылдырым* — ажаган һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

атаулы (абруйлы) әйбәт кешеләрийе/ әни дә зур қартайыб үлдә// әтинәң әнкәсә тәтәбәз (әтинәң яшь үги анасы) мулла қызы булған// биш аға-әнә булған/ әтине тәтәй уқытқан// әни үксез үскән// әнинәң сеңнесә барийе Хәснә-жамал аппақ// қалпақ кийәдерийе/ жепәк шәлләр саладырыйы өстән/ катташи кийәдерийе йаулық астыннан/ маңғай туры чиккән/ үзә бәрқет// йәшәрәкләр қалпақ/ қолақта қолағалқа/ беләзек булырыйы// үземнәң дә барийе қаралтынны беләзегем// киндер ороға (тукмақларға) чығабыз кич белән//

Қызамыққа ир малай булса/ қызыл әтәч әйләндерәләрийе/ қыз малай булса/ қызыл тавық әйләндерәләрийе/ остабикәгә уқыталар/ жомға көн суйалар//

тула читәнәңдә басаларийе туланы/ жуван талдан/ р'умкы кебек кенә талдан үргән// туланың чуғы қаладырийы/ кисеб ала да қайчы белән/ жулға жүгереп чығаларыйы// кем урамда беренчә килә/ шунарға кийәүгә чыға диләрийе//

малайлар (балалар) үлсә (тормаса)/ қолағын кистереп тиштерәләрийе дә қолағалқа кийертәп қуйаларийе// үзә төшәп қалғанчы йәри// үзә төшәп қала ул// шуннан малайлар үлми/ ир малай булса да/ қыз малай булса да//

кызны сорарга атасы-инәсе килә/ агайнәсе килә// мине үзәбезен күрше килде сорап// атасы үзе дә килгәнийе сорый// жаучы булып қатын-қыз жөри// исәмәсез дип керә/ жортқа доға қылалар// қызығызны белергә/ сорарга килдем/ди// қолақ сөйөнчәсенә (ризалық билгәсе итеп) жаулықмы анда/ сөлгәме биреп жибәрәләр// сүләшәләр туй буласын/ мәһәрне сүләшәләр/ кийем бер қат/ тун/ эшәл/ кизитегә/ читегә// қалын сүлиләр ақча// жаучылап бирү диб әйтәләр/ килгәндә әпкилә ата + ңкә шул әйберләрне// қыж жағында була никах// қызны әпкитәргә киләләр малай жағыннан// машинадан төшкәндә қайсы тун жәйә/ қайсы күпчәк қуйа// аяқ белә (шуларга) басып төшә/ қызны кертәп қуйалар// никахны қыж жағында уқыйлар// урынны жақын туғаннары жәйә/ жиңгәсә/ чыбылдығын қора// туқмач кистерәп қарыйлар// безен Орқойаны қодағый туқмач жәйдерәп қараған// күпчәктән (мәндәр) өйгә керә/ қулларында бал/ май/ қаптыралар әчә теллә булмасын дип// килән керә дә билән биштән буып эшли башлай/ килән эшкә индә ул// иртәгәч мунча йағалар/ мунча жәймәсен/ сөлгәсен әләп қалдыра/ әни дип күрешәмә/ әнкәй дип күрешәмә// бийағасы булса тел йәшерәләрйе// қайнатасыннан да тел йәшерәләр/ қәйнәсеннән тел йәшерми// су жулы күрсәтергә барабыз/ ди-ди бараларыйы// чиләк көйәнтәнә үзе алып бара/ үзе күтәрәп қайта// суны түкмимә// әвәлә киләннә ашатып сынағаннар/ йақшы ашаса/ уңған дигәннәр//

Татарстан, Кама Тамагы районы, Кече Салтык авылы.

2001 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

ТАРХАН СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Татарстанның Буа һәм Тәтеш районнарында таралган. Ул территориаль яктан мишәр диалекты һәм урта диалект сөйләшләре белән чиктәш һәм шушы ике диалектның үзара контактта булган зонасын тәшкил итә. Шуңа күрә анда мишәр диалекты өчен характерлы булган күренешләр дә табыла.

Фонетик үзенчәлекләр

Сөйләшнәң фонетик системасы әдәби телдәгечә. Авазларның әйтәлешендә һәм ясалышында аерымлыklar күзәтелми. Диалекталь үзенчәлекләр авазлар тәңгәллегенә яки аларның үзгәрешләренә кайтып кала.

Сузыклар. Әдәби телдәге киң әйтәлешләр *а* авазы урынына *ы* авазы әйтү очраклары күзәтелә: *йаңы* (миш.: шулай ук) — *йаңа*, *ысбийагы* — *Свияга*, *чыбагач* — *чабагач*, *қылтырый* — *калтырый* һ. б.

Хәл фигыльнәң *-ғанчы* кушымчасы тар вариантта да, киң вариантта да әйтелергә мөмкин: *барғанча/барғынчы* — *барганчы*, *сақлағанча/сақлағынчы* — *саклаганчы* һ. б.

э (е)~ә: *дилбеге* — *дилбегә*, *киште* — *киштә*, *мәктеп* — *мәктәп*, *ниченче* — *ничәнче*, *тиктен* — *тиктән* (бушлай) һ. б.

Бу күренешләр хәл фигыль, киләчәк заман хикәя фигыль кушымчаларында да күзәтелә: *килгенче/килгәнчә* — *килгәнче*, *күрәрсен* — *күрәрсенчә* һ. б.

о—ө ирен сузыкларын иренсезләштерү шактый даими характерда: *кен* — *көн*, *телке* — *төлке*, *келә* — *көлә*, *ын* — *он*, *сылы* — *солы*, *бырчақ* — *борчак*, *ырлык* — *орлык* һ. б. Беренче ижәктә иренләшү төсмере шактый көчле.

Киресенчә, ягъни **о, ө~ы, е** очраклары да теркәлгән: *қош* — кыш, *өлөңге* (элү фиғыленнән) — кашага.

ы—е~у—ү: *мынча* — мунча, *шылай* — шулай, *быйау/бийау* — буйау; *тегел* — түгел, *кемәч* — күмәч **h. б.** Бу үзенчәлек системалы түгел.

Түбәндәге сүзләрдә **ә~и** күренеше даими: *мәләш* — миләш, *шәкәр* — шикәр, *тәкле* — тикле, *тәкмән* — китмән **h. б.**

Бер төркем сүзләрдә системалы рәвештә **и~э:** *әлбиттә* — әлбәттә, *сибәп* — сәбәп, *әзрик* — әзрәк, *үри* — үрә, *мени* — менә, *бирәнем* (< бәрәнем) — балага яратып эндәшү формасы, *пилмин* — пилмән.

Мондый үзенчәлекләренең кайберләре (*әлбиттә, әзрик, мени*) мишәр диалекты өчен хас.

о~у: *олау* — улау, *орлау* — урлау, *шолай* — шулай, *ж^уок* — йук **h. б.**; **ө~ү:** *бөген* — бүген, *төгел* — түгел һәм *көңел* — күңел. Бу күренеш мишәр диалектына хас үзенчәлекләренең берсе һәм анда шактый даими рәвештә күзәтелә, урта диалектның мишәр диалекты вәкилләре катнашында формалашкан златоуст, пермь сөйләшләрендә дә билгеле.

Сөйләштә сузык авазларның аерым сүзләрдә генә очрый торган тәңгәллекләре дә бар. **а~у:** *төкләтара* — төклетура; **и~э:** *ире* — эре **h. б.**

Алгы рәт сузыкларына арткы рәт, арткы рәт сузыкларына алгы рәт сузыкларының тәңгәл килүе түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *қалпақ/кәлпәк* — калфак, *қырачин* (сөйләшләрдә бу сүз, нигездә, алгы рәт сузыклары белән әйтелә) — керосин, *зийәрәт* — зират **h. б.**

Протеза күренеше, аеруча рус алынмаларында күзәтелә: *ыстаршина* — старшина, *ышнур* — шнур, *ысбийагы* — Свияга.

Дифтонглар. -өй дифтонгы тартыклар алдында ү авазына монофтонглаша: *үләнү* — өйләнү, *сүли* — сөйли, *сүри* — сөйри, *күрәгән* — көйрәгән, *сүгәнем* — сөйгәнем, *ү* — өй (*үгә кат'ам* — өйгә кайтам), *түмә* (< төймә) — муенса **h. б.**

Сузыклар алдында -үw~-өй: *түшенчек* — төйенчек (төенчек), *үшәнке* — өйәнке (өянке), *күшәндә* — көйәнтә (көянтә), *түшеп* — төйеп (төеп), *үшеп* — өйеп (өеп), *сүшәп* — сөйәп(сөяп), *бүшәт* — бөйәт (бөят) **h. б.**

Билгеле булганча, әдәби телдәге һәм урта диалекттагы дифтонглар мишәр диалектында монофтонглаша, ягъни бер авазга әйләнә, алардан соң килгән тел очы тартыклары (*л, н, р, с, д, т, ч*) йомшара: *сал'а* — сайла, *ат'а/әтә* — әйтә, *бат'ақ* — байтак, *кор'ок* — койрык, *мун'* — муен **h. б.**

Бу күренеш урта һәм мишәр диалектларын аерып тора торган билгеләренең берсе булып исәпләнә. Тархан сөйләшендә исә югарыда телгә алынган дифтонглар, нигездә, үзгәрми: *сайла, қайта* — кайта, *муйын* — муен, *қайнар* — кайнар, *байтақ* — байтак, *бәйли, әйләнә, бәйрәм, уйный, буйлап* **h. б.** Шул ук вакытта монофтонглаштыру очраклары да күзәтелә: *ун'ама* — уйнама, *бат'ақ/байт'ақ* — байтак, *қат'а* — кайта, *ат'ә* — әйтә, *үгә қат'ам* — өйгә кайтам, *мун'ыма* — муеныма **h. б.**

Тартыклар. Сөйләшкә хас үзенчәлекләренең берсе — әдәби телдәге з урынына интерденталь (ягъни «сакау») *d* авазы куллану очраклары булу: *bed* — без, *үd* — үз, *одақ* — озак, *қыдық* — кызык **h. б.** Бу күренеш Буа районындагы билгеле бер төркем авылларда (Килдураз, Күлчеркен, Түбән Наратбаш, Татар Буасы **h. б.**) күзәтелә.

Калган тартык авазларның әйтелеше белән тархан сөйләше әдәби телдән аерылмый. Сөйләшкә хас үзенчәлекләр төрле аваз тәңгәллекләренә һәм башка кайбер фонетик күренешләргә кайтып кала.

Бер төркем сүзләрдә *б* авазы саклана: *жобату* — йулату (юату), *чобар* — чувар (чуар), *чобан* — чуван (чуан).

Билгеле бер төркем фигыльләрдә тамырдагы *п* авазы, ике сузык арасында килгәндә, *ш* сонорына күчә: *қашып* — кабып, *чашып* — чабып, *ташып* — табып, *йашып* — йабып *һ. б.*

Ирен-ирен *б* авазына *м* авазы тәңгәл килү түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *мерлегән* — бөрлегән, *мере* — бөре, *майар* (баяр) *мәләше* — карга миләше *һ. б.*

Ирен-ирен *м* авазы түбәндәге сүзләрдә тел очы *н* тартыгына тәңгәл килә: *үләм* — үлән, *былым* — болын *һ. б.* Шулай ук: *пампачи* — рус. монпансье.

Тархан сөйләшендә дә *п~ф* тәңгәллегә ике төрле күренешне чагылдыра.

Түбәндәге сүзләрдә борынгы *п* авазы саклана: *керпек* — керфек, *жапрақ* — йафрак (яфрак), *тупрақ* — туфрак, *қалпақ/кәлпәк* — калфак. Алынма сүзләрдәге *п* авазы татар теленә (шулай ук башка төрки телләргә дә) чит булган *ф* авазын алыштыра: *ышкап* — шкаф, *пилтә* — фитиль, *шупир* — шофер, *Ғарип* — Гариф, *сарыплы* (< сарыф + -лы) — талымлы, талымчан, *сарпатлы* — диал. сарфатлы (әд. тәрбияле), *зәғыйп* — зәғыйфь. Шулай ук вакытта кайбер алынмаларда *ф* авазы үзе дә саклана: *әфисәр* — офицер, *фирмә/пирмә* — ферма *һ. б.*

Кайбер сүзләрдә тел очы *н* тартыгына *л* сонанты тәңгәл килә: *луски* — носки.

Тархан сөйләшендә әдәби телдәге тел очы *с* авазына *ч* тартыгы тәңгәл килү очраklары бар: *чаташтыру* — саташтыру, *чушалчан* — суалчан.

Бер төркем сүзләрдә *с* һәм *ч* авазларының параллель кулланылуына игътибар итми мөмкин түгел: *Чебер/Себер* — Себер, *турамчелек/турамселек* — төз лапас, *Чибиш/Сибиш* (кушамат) *һ. б.*

ч~с күренеше рус алынмаларында шактый системалы характерда: *чимйә* (< семья) — гаилә, *чистра* (< сестра) — шәфкать туташы, *читсы* — ситсы, *рыч* (< рысь) — селәүсен, *кырачын* — керосин, *чиннек* (< рус. сенник) — тышкы абзар, *пампачи* < монпансье *һ. б.*

Сөйләштә аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллеklәр бар. *д~т*: *қаралды* — каралты; *н~ң*: *керсән* — керсәң, *киләмсен* — киләсең *һ. б.*

Тархан сөйләшенә *ж*-ләштерү хас. Хәтта, әдәби телдә *ж* белән башланган сүзләрдә генә түгел, *й* белән башланганнарында да *ж* әйтелә: *жақын* — йақын (яқын), *жырақ* — йырак (ерак), *жалқау* — йалқау (ялқау), *жерәк* — йөрәк (ерәк), *жәшли* — йәшләй (яшьләй), *жәшел* — йәшел (яшел), *жәшү* — әндәшү, *жир*, *жылы*, *жәйәү* (жәяү) *һ. б.*

Буа районының кайбер авылларында *ж//й*: *жуқ//йуқ* — йук, *жалқын//йалқын* — йалқын; шулай ук: *жил//йил*, *жылы//йылы* *һ. б.*

Кушма сүзләрдә дә *ж*-ләштерү активрак: *алжапма* — алъяпкыч, *аржақ/арйақ* — аръяк, *бержулы/берйулы* — берьюлы *һ. б.*

Кайбер сүзләрнең башында килгән *ж* авазына еш кына *й* соноры тәңгәл килә: *йибәрә* — жибәрә, *йимеш* — жимеш, *йиләк* — жиләк *һ. б.*

Билгеле булганча, *ж*-лэштерү — урта диалектның төп билгеләренән берсе.

қ, ғ, х тартыклары — тирән тел арты авазлары, ягъни урта диалектның төп билгесе белән туры киләләр: *қарға, қақ, қайғы, ақчи* — кара әле, *уртақ* һ. б.

Кайбер сүзләрдә *қ~х* тәңгәллегә очрый. Татар теленең үз сүзләрендә борынгы *қ* саклана: *қыз-қатын* — хатын-кыз.

Чит телдән кергән сүзләрдә татар теле өчен ят булган *х* авазына ясалыу урыны буенча аңа якын торган *қ/к* авазы тәңгәл килә: *қахул* — хохол, *қасталану* — авыру, *Қәмит* — Хәмит, *мәсқәрә* — мәсхәрә һ. б. Шуның белән бергә, киресенчә, алынмаларда *х~қ* очрақлары да бар: *вахыт* — вакыт, *хәберлек* — каберлек, *нихадәр* — никадәр һ. б. Бу күренешләр актив түгел.

Кайбер сүзләрдә ике сузык арасындагы саңгырау *қ* авазы яңгыраулаша: *чоғыр* — чокыр, *жаға* — яка.

А с с и м и л я ц и я. *л* сонанты, *г* авазы алдында килгәндә, ясалыу урыны буенча өлешчә охшашлана: *жаңғал* — йалган (ялган), *жаңғыш* — йалгыш (ялгыш), *жаңғыз* — йалгыз (ялгыз) һ. б.

Тел очы *с* тартыгы үзеннән соң килгән *ч* авазына тулысынча охшашлана: *чушалчан* — суалчан.

Урта диалектның күпчелек сөйләшләрәндәге кебек, сүз башындагы *с* авазы үзеннән соң килгән *ш* авазына тулысынча охшашлана: *Шәмшийә* — Шәмсия, *шуғыш* — сугыш һ. б.

Д и с с и м и л я ц и я күренешләре: *чүкеш* — чүкеч, *чәнешү* — чәнечү, *андары* — диал. аннары — аннан ары.

А в а з ө с т ә л ү. *қ*: *ақлан* — алан (чагышт.: Урал төбәге сөйләшләрәндә дә шулай ук).

А в а з т ө ш ү. *ғ*: *жома* — жомға (чагышт.: урта диалектның тепекей сөйләшендә, себер диалектларында *йома*).

Кайбер сүзләрдә бөтен ижекләр төшәргә мөмкин: *шау* — тышау (шулай ук мамадыш сөйләшендә дә), *қарнық* — карындык.

Ике сузык арасында килгәндә *ғ/г* авазлары төшә. Бу вакытта охшаш сузыклар кушылып озын сузык хасил ителәр: *теп/тееп* — тегеп.

Күтәрелешләре төрле булган сузыклар арасында исә *ш* яки *й* сонорлары барлыкка килә: *түшәрәк* — түгәрәк, *тиген/тийен* — бушлай, *жушалтқан* — йугалткан (югалткан) һ. б.

М е т а т е з а. Авазларның урыны алышыну күренешләре тархан сөйләшендә түбәндәге мисалларда теркәлгән: *азбар* (сирәк очрый) — абзар, *марана* — манара, *тәкмән* — кәтмән һ. б.

Морфологик үзенчәлекләр

Сүз төркемнәре, аларга хас грамматик категорияләрнең ясалышы һәм мәгънәләре әдәби телдәгечә. Шуның белән бергә, кайбер аерымлыктар да күзәтелә.

Исемнәрнең иркәләү-кечерәйтү формалары, әдәби телдәгечә, *-қай/-кәй* кушымчалары белән ясала.

Топонимнарда исә *-ч/-ш*, *-ай/-әй* (< *и*), *-кәч* һ. б. кушымчалар да теркәлеп калган: *Данышлар зирәте*, *Ләпкәч аташы*, *Түкәиш қыры*, *Мәмәй қыры*, *Шарай йулы*, *Чиркә/Чиркәс қарамасы* һ. б.

1 нче һәм 2 нче зат берлек сандагы тартымлы исемнәрнең төшем килеше кыпчак тибында да (ягъни әдәби телдәгечә) һәм угыз тибында да ясалырга мөмкин: *башымны/башымы* — башымны, *печәнеңне/печәнеңе* — печәнеңне.

Тартымсыз изафә куллану очраklары бар: *Ул синең жанға* (яныңа) *барган*. *Аның өйгә* (өенә) *кергән*. *Қызны сораб + алыш башқода йебәрәп, аннан жегет бара башлый қыз жанға* (янына).

Алмашлыklар. Аларның составы, төрләнеше һәм кулланылышы белән тархан сөйләше әдәби телдән аерылмый. Шулай да түбәндәгеләрне күрсәтеп үтәргә кирәк:

Нәрсә сорау алмашлыгы *нәстә/нийәстә* вариантларында да кулланыла: *Нийәстә* (нәрсә) *кирәк булган, белмим, ул сине сорап килдийе* (килгән иде). *Нәстә* (нәрсә) *күрә, шуны апқайта ул*.

Нәстә варианты татар теленең мишәр диалектында һәм шулай ук урта диалектның төп территориясендәгә сөйләшлөрдә дә бар.

Тау ягы сөйләшлөрөнә хас булганча, тархан сөйләшендә дә *анау* (< ана < әнә + ул), *монау* (< мона < менә + ул) алмашлыklары бар: *Без белгәндә монау* (менә ул) *амбарлар артында урман иде*. *Анау* (әнә ул) *таудан бар чығанақ ағып йата*.

Алмашлыklарның килеш белән төрләнешендә мондый үзенчәлекне билгеләп үтәргә кирәк. Күрсәтү алмашлыklарының кыек килешлөрөндә борынғы *-ар/-әр* кушымчасы саклана: *аңарға* — аңа, *шуңардан* — шуннан, *тегеңәрдә* — тегендә һ. б.

Билгеле булганча, бу формалар мишәр диалектында бик актив, тик тамырдан соң *ң* түгел, бәлки *н* әйтелә: *анарға, шынардан* һ. б. Тархан сөйләшендә дә бу типтагы формаларны куллану очраklары бар: *Анарға* (аңа) *бер кила буйау кирәк*. *Мынардан да зур ақланнар бар урман эченәрәк керсән*.

Рәвешләр. Дәвамлы вакыт белдерә торган рәвешләрне *-луй/-лий* кушымчасы ярдәмендә ясау: *Йазлуй* (яз бую) *аураб йаттым, начила айағыма бастым*. *Қышлуй* (кыш бую), *жәйли* (жәй бую) *эштә була ашыл кешесе*.

Бу рәвешлөрдә басым сүзнең тамырына төшә.

Фигыльләр. Затланышлы формалар. Билгеле үткән заман функциясендә, сирәк булса да, *-ған/-гән* формасын куллану очраklары бар: *Без тақтаны йарған* (ярдык) *инде, үшәп қуйған* (өеп куйдык). Мондый очраklарда зат кушымчалары ялганмый.

Хикәя фигыльләрнең күптән үткән заман формасы, әдәби телдән аермалы буларак (*-ған иде*), *-ды иде* төзелмәсе ярдәмендә ясала. Бу форма сөйләштә еш кулланыла, грамматик күрсәткечләр төп фигыльгә ялгана: *Жиләккә бардығызийеме* (барган идегезме)? *Бер жәш кенә қыз килдийе* (килгән иде) *сине сорап*.

Дәвамлы үткән заман, әдәби телдәгечә, *-адыр/әдер иде* (+ *-ыйы/-ийе*), *-а/-ә торған иде* (+ *-ыйы/-ийе*) формалары белән белдерелә: *Хәситәне башта бөтен тәңкә, аннан илле тийеннек, жегермебиш, ун тийен сырып тегәдерийек*. *Халық эшкә читкә күп жөри торғаныйы*.

Болардан тыш, дәвамлы үткән заманны *-ыр/-ер иде* (+ *-ыйы/-ийе*) формасы белән белдерү очраklары да теркәлгән: *Сабан туйлары булырыйы, жәйнең йәмне шақытларында уйынға чығарыйық*.

Биредә бер әһәмиятле фактны күрсәтеп үтәргә кирәк. Билгеле булганча, мишәр диалектында дәвамлы үткән заман, нигездә, *-а иде* (урта диал. *-адыр иде*) формасы ярдәмендә ясала. Тархан сөйләшәндә дә бу конструкция кулланыла: *Балта белән түшәп пилмин пешерәйдек. Қалпақ белән йефәк шәл бөркәнәйдек. Мин урманға гел бара идем.*

Теләк фигыльнең ясалышы һәм мәгънә функцияләре әдәби телдәгечә. Тархан сөйләшәндә, әдәби формалардан тыш, фигыльнең *-а/-ә* формасы һәм *кели* ярдәмче фигыленнән торган конструкция еш кулланыла.

Мондый конструкция әдәби телдәгә *-макчы булу* формасына туры килә: *Ул қылғаға менмә келәгән* (менмәкче булган), *перизны алма келәгән* (алмакчы булган).

Юнәлешләр. Кайбер фигыльләренең тамырына уртаклык юнәлеше кушымчасы (*-ыш/-еш/-ш*) кушып сөйләү күзәтелә: *белеш-мисең* — белмисең, *күрешмисең* — күрмисең һ.б. Мондый күренеш тубыл-иртыш диалектының тевриз сөйләшәндә дә билгеле.

Затланышсыз формалар. Тархан сөйләше өчен инфинитивның, әдәби телдәгә һәм мишәр диалектындагы кебек, *-ырға/-ергә* формасы характерлы: *Уқырға жибәрделәр. Сийырны вахытында саварға кирәк.*

Тархан сөйләшәндә инфинитивның юклыгы, әдәби телдәгә кебек, *-масқа/-мәскә* кушымчасы белән ясала. Шуның белән бергә, бу функциядә *-мастан/-мәстән* формасын куллану очраклары да бар. Мәсәлән: *Йаулық башқа қызу тимәстән* (тимәскә) *йахшы. Қалай белән йапқан түбә йаңғыр үтмәстән* (үтмәскә) *әйбәт.*

Шуның белән бергә, *-асы/-әсе* формасы да инфинитив функциясендә еш кулланыла: *Миңа мени бу китапны уқыйсы* (уқырға кирәк), *даклат әзерлисе* (доклад әзерләргә кирәк).

Исем фигыльләр, әдәби телгә хас *-у/-ү* кушымчасы белән беррәттән, *-ыш/-еш* аффиксы белән дә ясалырга мөмкин. Тик бу үзенчәлек сирәк күзәтелә: *Әшәле қызларны сораб алышийе* (алу). *Печәнне бездә қыйығ эченә тутырыш* (тутыру).

Сөйләштә сыйфат фигыльнең ясалышы һәм мәгънәләре, нигездә, әдәби телдәгечә: *-асы/-әсе* (барасы йул, эшләсе эш), *-ыр/-ер* (әйтер сүзем), *-ачақ/-әчәк* (киләчәк кеше) һ.б.

Болар белән беррәттән, *-ырдый/-ердий* (*-ырдай/-ердәй*) формасының актив булуын күрсәтеп үтми мөмкин түгел: *Булырдый кешене күреп тырасың бит инде. Жарамастый жегет тегелийе.*

Тархан сөйләшәндә *-ышлы/-ешле*, *-мышлы/-мешле* формалы сыйфат фигыльләре куллану очраклары да теркәлгән. Мәсәлән: *Қартаймышлы* (картайган) *көндә ачлықлар күрсәтмәсен. Әшәле кәлпәк кийешле, кәлпәккә сәйлән тезешле.* Бу формалар урта диалектның башка сөйләшләрәндә дә очрый.

Хәл фигыльләр. Сөйләштә кайбер хәл фигыль кумышчалары фонетик әйтелешләре белән аерылалар.

Әдәби *-ғач/-гәч* формасы белән беррәттән, аның *-ғачтан/-гәчтән* варианты актив: *Шул чақлы йәшәгәчтән* (яшәгәч), *айақлары да ашырта. Үсә төшкәчтән савыт-саба йува башлый.*

-ғанчы/-гәнче кушымчасын киң (*-ғанча*) яки тар (*-ғынчы*) вариантларда куллану хас: *Қартайғанча йәши алмаған, суғышта жуwalған. Урманны сәшет чыққынчы уқ кискәннәр инде.*

Тау ягында таралган башка сөйләшлөрдәге кебек үк, тархан сөйләшөндә дә *-ушынча/-үшенчә, -ушышлый/-үшешли* кушымчалы хәл фигыль формалары кулланыла: *Фирмәдән қат'ушышлый кереп хәлемне белдийе кичә. Син қачан күрдөң аны, барушынчамы, қат'ушынчамы?*

дип хәл фигыле урынына шушы ук тамырның кабатлаулы формасын куллану — сөйләшнөң төп үзенчәлекләреннән берсе. Мәсәлән: *Қызым каникулға қайтам ди-ди (дип) жазған. Уқыйм ди-ди (дип) утыра, үзе уқымый.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Тархан сөйләшөндә *тиктен* (алып, тикле) бәйләге күзәтелә: *Айақны тубықтан тиктен (алып) күрсәтергә йарамый. Чатта кибет бар, шул тиктен (шуннан алып) урман булған.*

Фигыльләрдә сорау *кисәкчәсен* зат кушымчаларыннан алда ялгау: *Сез китап жазамсыз (язасызмы)? Чәй әчәмсез (әчәсезме)?*

Кайбер синтаксик күренешләр. Ихтималлыкны, фараз итүне булыр сүзә ярдәмөндә белдерү: *Әле чық кипмәгән булыр (ахры, бугай). Ул инде киткән булыр.*

Битарафлыкны, искитмәүне белдерә торган конструкциядә билгеле үткән заман формасын куллану: *Теләдегез (теләсәгез) ни қушығыз, мин аны эшлим. Теләдең (теләсәң) нишлә, мин аны көтеп тора алмыйм, ашығам. Теләдегез (теләсәгез) қайчан килегез, мин сезне қаршы алачақмын.*

Сорау катыш фараз итүне белдергән жөмләнөң хәбәрөндә *-дыр/-дер* кисәкчәсенөң әйтелмәве: *Син аны Қазанда күргәнсең, инде (күргәнсеңдер).*

Лексик үзенчәлекләр

Сөйләш диалекталь сүзләрнөң составы белән дә аерымлык күрсәтә. Тау ягы сөйләшләрө өчен уртақ сүзләр белән беррәттән, тархан сөйләшөнөң үзенә генә хас булған сүзләр дә табыла. Сөйләшкә хас диалекталь сүзләрнөң төп төркемнәреннән кайбер материалларны күрсәтеп үтик.

Туганлык-кардәшлекне белдерә торган сүзләр: *әпти/әптәй* — өлкән яшьтәге кардәш хатын-кыз һәм аңа эндәшү сүзө, *ақчи/ақчий* — эндәшү, мөрәжәгать итү сүзө, *тәтәни* — әтисенөң өлкән хатынына эндәшү сүзө, *тәтәй* — үзеннән олы кыз туганы һәм аңа эндәшү сүзө, *чәчәк тәтәй, аппақ тәтәй* — әтисенөң кыз туганнарына эндәшү формалары, *нәнәм* — үзеннән яшьрәкләргә иркәләп эндәшү сүзө һ. б.

Жәмгыять һәм кеше: *төрәм* — төрмә, *эрәсәсе* — асылы, мәгънәсе, *чирт* — чиртмеш: агачтан ясалған шакмақларны билгеле бер кагыйдәләр нигезөндә чиртә-чиртә жыеп алудан гыйбарәт булған балалар уены.

Кеше һәм аның сыйфатлары: *әүшәләү* — әүмәкләү, авызда ризыкны әвәләү, *әлчи* — көяз, *әми* — имчәк, *үчү* — үлү, *қомсару* — комсызлану, *қырыс келәү* — саран, *танықлы* — атаклы, билгеле, *төңкәлү* — мәтәлү, *шырма йаланғач* — шыр яланғач, *жүнтерәү* — аптырау, интегү, *тыжымық* — караңгы чырайлы, әз сүзлә, *ғучлык* — комсызлык, *дилдавай* — шаян, *қуштан* — купшы, көяз (киенү турында) һ. б.

Хужалык, тормыш-көнкүреш һәм төрлө кирәк-ярақлар: *үкилчә* — колгаларны буйга салып эшләнгән, аралы койма; *әләм* — карачкы, *әнәлек* — тырманың тешләр кагып куела торған агачы, *терлегызбасы* — жылы абзар, *жәпләшкә* — ике тәгәрмәчлө кул арбасы, кү-

бә — чүмәлә, *қором* — корып куелган ау, *ятымә*, *шамықай* — карачкы, *чәбен* — күбә, *элә* — мич янында яки өй почмагында әйбер әлү өчен ясалган киштә, *колга*, *жәймә*/*чәй жәймәсе* — ашъяулык, *жылтымбый* — суқыр лампа, *шәмгәдән* — шәм, *әлмәндерек* — таган, атынчык, *өшке* — күмер соскычы, *гамызым* — бөтенләй, тулысынча, *чүпләмә* — кәрәзсыман тукылган сөлге, *тәртә* — кул арбасы, *тәкмән* — китмән, *бүктәр* — төенчек **h. б.**

Аш - с у: *кийәү қатламасы* — кияү белән кызга туй көнендә махсус пешерелә торган кечкенә күмәчләр, *жаққан* — эченә әйбер тыгып пешерелгән юка бәләш, *дүртмеш* — пәрәмәчнең (шәңгәнең) бер төре, *чәлпәк* — кыстыбый тышы, *чымытқы* — сосла, *кәтер* — онга бәрәңге крахмалы кушып пешерелгән камыр ашы **h. б.**

К и е м - с а л ы м: *әдеп жақа* — утыртма яка, *сарғыч* — ыштыр, *ыстиналап тегү* — билле итеп тегү, *кәлпәк* — түбәтәй, *бетерги* — бигуди, *бүшәт қолағалқа* — зур түгәрәк алка, *қалпақ* — бәйләгән башлык, *таққан қуштан* — бер катлы киң балайтәк **h. б.**

Т а б и г а т ь: *жылу* — култык (елга, күл **h. б.**), *жарайу* — әсселәнү, *чық йәшене* — ажаган, *лабындыз* — көзге айларда була торган карлыбозлы яңгыр, *мара* — калкулык өсте, кашлак жир; *әрмекле* — ярмалы (бәрәңге турында), *үгез үләме* — пәси борчагы, *жәрәфи үләне* — сары мәтрүшкә, *тықмач чәчәк* — ромашка, *бақа әрекмәне* — бака яфрагы, *майар миләше* — карга миләше, *чәнчү уты* — чәнчү үләне, *төпләки* — йонлы бәрәңге, *ғәмбаһар* — көнбагыш, *сәнәк гәмбәсе* — ку гәмбәсе, *қузақлы қушақ* — сәрви агачы, *қуна* — үскән игеннең төбеннән чыккан яшь тармагы, *үрентесе*, *күреч* — корычагач, *әнкәпүт* — үрмәкүч, *қырқымыш* — анасыз калган тай **h. б.**

Сөйләү үрнәкләре

сибайыф исемле кеше килеп утырган/ әби патша қаршында шақтыый хезмәте булған/ шул хезмәтенә қарата жир бирелгән// тархан ул кечкенәрәк хоқуқлы кенәз/ гыранитсалар биләгән вулгы белән исвийагы арасын// безнең әти қызықсынды бу матирийаллар белән// халық күптән йәшәгән/ зур қаберлек булған// йарты ағыл шул қаберлек өстендә утырган// ул безнең бабайлар булғанмы/ белмим/ безнең бабайлар дип йөрибез инде// андрийыф фамилийәле кешеләр булған/ йорт эчендә русча сүләшәләр/ үзара да русча сүләшәләр// татар белән татарча сүләшәләр// алар тоқомо әле дә бар/ йөз йыллар йәшиләр инде артығы белән/ чувашлар бар/ алар төп халық төгөл/ райун вахытында килеп эшләп қалдылар тархан халқы булып// керәшен исеме бар берничә сиймаға/ чуқындыра алмый қалғаннар// аларның ғәреф-ғәдәтләре айырылмый/ рус фамилийәсен йөртмиләр/ исем генә тағылып қалған аларға/ урман эчендәге ышналарны алар ғына чәчеп жөргәннәр// халық арту белән урманны жир итеп йасағаннар// халық надан булудан файдаланып/ удил'ный керистийән булған тархан/ аткуп булған// аннары тарханның үз жирен үзенә сатып биргәннәр// аткупқа кермәгән кешене чыбық белән суқтырганнар/ шул заманда керәшеннәр булып қалған// икмәк жүн (арзан) булған// жир хақы түли алмағаннар// налукларыннан ыслабудит иткәннәр керәшеннәрне/ алар жафа чигеп йәшәгәннәр// пуп килсә/ икуналарын чығарып қуйғаннар/ пуп китсә/ йәшереп қуйғаннар/ чын керәшен булмағаннар/ рыяа керәшеннәр генә булғаннар/ тарханда бик күп төгөлийе алар// безнең фамилийәләр чебешев/ чыпчықов/ қарға/ сайысқанов/ бурейеф// безнең нәселдән биш бабаны беләм// бер чебеш килә/ имана урман эшләгәндә шуларның чебешләрен жарит итеп

ашағаннар/ шуннан диләр/ алай төгөлдер/ безнең бабай кечкенә булгандыр/ шуңа чебеш булгандыр// төп кәсеп урман эше/ жир эше булған// урманны кисеп/ ташып/ сал қуғаннар// жәй көне бәрәңге чәчәргә икмәк жыйыштырырға қайтқаннар/ қалған гөмерләре урманда үткән/ атлылар ат белән ташыған/ аты булмағаны пила белән кискән//

суқа булған/ урманнан йарақлы ағач эзләп тапқаннар/ ағач төрәнне/ атны жиккәннәр дә жәфаланғанчы тарттырғаннар// биредә жир биг әз бит инде// Чумариннарның ике туған быраты булған// берсенен унике қыз булған/ берсенен унике малай булған/ қызларға жир булмаған// басу өч төрле булған/ берсе қара қалдырылған// бер түтәрәм (20—25 сотый) жир чәчә қырга//жиде малайға ике йарым биш жиребез бар иде/ ул диктардан кимерәк/ йегерме сигез адым киңнеге/ сиксән адым буйы/ читкә китеп эшләүләр булған/ бакуда тархан пасулығы дип йөртәләр/ халық анда безнең күп//

атақлы хәзрәтләр/ ахуннар барийе/ идел буйы халықлары аңа буйсынған булған/ бик нық шөһрәтле// ул хәзрәтнең қаберләре дә бар/ намаз уқырлық урыны бар// халық кереп уқый/ қарый аны// бөтен нәселе анда хәзрәтнең/ бик зур урын биләгән// элек ызбалар тәбәнәк булған/ ике генә тәрәзәле булған/ моржа булмаған/ тишек кенә булған/ ату моржаға налук салғаннар/ пыйала булмаған/ қарнык (карындык) булған/ сәке булған/ (сәкенен) аяқлары була/ ырмавы була тақтаны тезәр өчен// дүр чатлы рамы була / шуның эченә қом тутырғаннар/ икмәк сала торған пич булса /тоз тутыралар қом өстенә ипине йахшы пешерү өчен// оло пич була/ нык ағачлардан сәке/ астына кереп йөрөп була / пич авызы почмаққа қарап тора/ почмак өйдәге аш-су пешерә торған жир бит инде //

Сөйләүче: Сибиш Әхмәт, 68 яшь.

Татарстан, Тәтеш районы, Олы Тархан авылы.

1981 ел. Язып алучы: Т. Х. Хәйретдинова

тәңкә тезәдерийек/ гел бөтен тәңкә генәийе муйында// чәчқап/ чулпы була иде// чабата/ тулуйык кидег инде// бүвәт қолағалқа диләрийе/ шуны тағадырыйык/ түмә тағадырыйык// изүчә буладыр ийе/ тәңкә тезелгән була// уқалар тегелгән була/ муйынға кийәләр аны/ бөтен күкрәкне қаплап тора// мәжәлесләргә барғанда аллары тулы тәңкә иде// мәржәнне ишәп тағаларыйы муйынға/ вақ қына мәржәннәрне// шарлы беләзекләр булайы// аяқларына бийег үкчәле шиблит/ озын ышнурлы кийәләрийе// күкерәкчә була чиккән/ алжапма шикелле/ түгәрәк була// хәситә башта бөтен тәңкә/ аннан илле тийеннек/ аннан жегермебиш/ жегерме/ ун тийен/ сырып тезәдерийек/ жуқа ғына читсы жүлисең/ төпкә зуррак тәңкә/ қырыйға кечкенә тәңкә була// йефәк шәл белән қалпақ бөркенәйдек//

ызба төрлечә/ үгә кат'ам// бездә дә сезнеңчәдер инде// кергәч тә қаршыда сәке/ ызба икегә бүленгән// сул йақта тәрәзә йағы/ түр йақ// уң йақта почмак// байларда/ муллаларда ике ишек// түр йаққа бер ишек/ почмак йаққа бер ишек булған// пич белән тақта бүлмә арасында ышкап// анда чәшкеләр тора// сәкенен түрендә түшәкләрне/ мендәрләрне үвәп қуйған ыстинаға сүвәп// сәкегә өйдә суғылған палас// сәкастында бәрәннәр торған//

ақланнар күп/ Олы ақлан/ Кече ақлан/ Чиркас ақланы/ Қазанны Иван Грузный алғач/ кешеләр қачып киткәннәр// шулар арасында бер балалы хатын булған баласы белән// аңа қотолорға мөмкинлек булмаған// баланы бишеге белән талға элеп қуйған// алтын қуйған/ йазып қалдырған// кем дә булса тапса баланы қарасын дип// аны бер урыс тапқан/ малайға Сергей дип исем қушқан// аны татарлар чиркәй дип йөрткәннәр// ул тирәне Чиркас ақланы диләр// Идеп буйына төшеп киткәч/ утаға дигән урын бар// анда боронғы заманның қораллары да табыла// анда Ыстипан Разин туқтаған булған әскәре белән// ватаға дип йөрткәннәр/ шуннан татарлар аны утаға дип йөртәләр.

Татарстан, Тәтеш районы, Олы Тархан авылы.
1981 ел. Язып алучы: Т. Х. Хәйретдинова

КЕРӘШЕН СӨЙЛӘШЛӘРЕ ТӨРКЕМЕ

Керәшеннәр турында кыскача мәгълүмат. Керәшеннәр Татарстан-ның Казан арты районнарында, Түбән Кама тирәсендә, Апас районында, Башкортстанның Бакалы районында, Чиләбе өлкәсендә (нагайбәкләр) аерым авылларда яшиләр. Керәшеннәр — христиан динендәге татарлар. Керәшен сүзе рус телендәге *крещен*, *крещеный* дигән сүздән татар теле-нең яңгырашына жайлаштырылып, үзгәртелеп кабул ителгән.

Керәшеннәр этник яктан бердәй түгел. Тарихи материаллардан күренгәнчә, татарларны христианлаштыру чорында татарлар белән янәшә яшәп, алар йогынтысында торган, ягъни татарлаша башлаган күп кенә башка халыклар: удмуртлар, мари-лар, чувашлар һ. б. да христиан диненә кертелгәннәр һәм, керәшен булып, татарлар белән аралашып киткәннәр.

Моннан тыш, Казан ханлыгы чорында күп кенә нугайларның да чукунып Казан арты территориясендә урнашып калулары турында мәгълүматлар бар.

Керәшеннәрнең барысы да үзләренең электән яшәп килгән урын-нарында гына түгел, ә мөселман йогынтысыннан саклау өчен күчереп утыртылган җирләрдә дә яшиләр. Татар халкының төп өлешеннән рухи яктан берникадәр аерымланып яшәгәнлектән, керәшеннәрнең тел-сөйләм үзенчәлекләрендә кайбер аерымлыklar бар, борынгылыklar саклана. Шу-л ук вакытта христиан дине белән кәргән йолалар һәм йола сүзләре барлыкка килгән.

Керәшеннәр үз эчләрендә бер-берсеннән берникадәр аерыла-лар. Шактый ерак араларга сибелеп утырган керәшен татарларының биш зур төркеме — биш сөйләше ачыкланды: казан арты керәшеннәре сөйләше; түбән кама керәшеннәре сөйләше; чистай керәшеннәре сөйләше; тау ягы керәшеннәре сөйләше; нагайбәк керәшеннәре сөйләше. Болардан икесе — чистай һәм тау ягы керәшеннәре сөйләшләре мишәр диалектына карыйлар.

КАЗАН АРТЫ КЕРӘШЕННӘРЕ СӨЙЛӘШЕ

Бу төбәктәге керәшен авылларының күпчелеге элекке Казан губернасының Мамадыш, Лаеш һәм Казан өязләренә, шулай ук Вятка губернасының Малмыж өязенә караганнар. Казан арты керәшеннәре төркеме чагыштырмача борынгырак булып исәпләнелә һәм, тарихчылар фикеренчә, алар элек-электән шушы төбәкләрдә яшәгән җирле халык.

Казан арты төбәгендә күп кенә татар авылларына нигез салучылар удмуртлар һәм мари-лар булганнар, соңга таба алар татарлар белән аралашып, кушылып беткәннәр яки күчеп киткәннәр. Казан арты топонимикасында удмуртлар белән бәйлә авыл исемнәре: Дорга, Чепья, Жумыя (Юмья) һ. б., шулай ук борынгы мари халыкларына барып тоташа торган *пор* сүзе белән ясалган авыл исемнәре (мәсәлән, Поршур) дә очрый.

Тел үзенчәлекләре ягыннан казан арты керәшеннәре сөйләшендә үз эчендә аерымлыklar да табыла. Шулардан чыгып, бу сөйләш берничә урынчылыкка бүленә: мишә буге, ташкирмән, керәшен-пакшин, нократ буге, шушма буге; кукмара урынчылыклары.

Мишә бую урынчылыгы. Питрәч районы Янсуар (Янцевары), Нырсуар (Нырсовары), Талкыш (Толкияз), Тегермән тавы (Таутермень), Кибәч (Кибячи), Әлбәдән (Альведино), Керәшен Сәрдәсе (Крещ. Серда), Керәшен Казысы (Крещ. Казиле) авыллары Казан артындагы элек Нугай юлы дип аталып йөртелә торган төбәкнең төньяк өлешендә урнашканнар. Урынчылык түбәндәге үзенчәлекләр белән аерыла:

ә авазы ике төрле вариантта әйтелә: әдәби телдәге кебек киң әйтелешле *ә* (*чәй, әни, әле*) һәм ябык, тар әйтелешле *э*. Соңгысы беренче ижегендә тар *и*, *э* (*е*) сузыклары булган сүзләрдә күзәтелә һәм шартлы рәвештә *э* хәрефе белән күрсәтелә: *пешерә, киләләр, беткән, белән, икмәк*.

Ирен сузыкларыннан соң килгән киң *а—э* авазлары иренләштерү гармониясенә тартыла: *оза^оқ/озоқ* — озак, *қода^о/қодо* — кода, *тота^о/тото* — тота, *туза^он/тузон* — тузан, *түшә^ок/түшөк* — түшәк, *көлтә^о/көлтө* — көлтә, *өстә^ол// өстөл* — өстәл, *өлкә^он//өлкөн* — өлкән, *көйөнтә^о/көйөнтө* (көянтә) һ. б. Шулай итеп, алгы рәт *э* сузыгы тулысынча *ө* гә әйләнергә дә мөмкин.

ж, ч авазлары берникадәр шартлау элементы булган кушык тартыклар булып әйтеләләр: *әжиләк* — жыләк, *әжақын* — йакын (якын), *әжул* — йул (юл), *әжиде* — жиде, *чақырым* — чакырым, *чиләк* — чиләк, *чалғы* — чалгы.

з/дз—әж—й: *зегерме/әжегерме* — йегерме (егерме), *әзашлык/әжашлык* — йаулык (яулык), *зөзөк/йөзөк* — йөзөк (езек), *әзиде* — жиде, *әзәй* — жәй. Сузыклар уртасында *ж/әж* не алмаштырып килгән *з* бик нык нечкәергә дә мөмкин: *қуз'а < қужа* — хужа, *морз'а* — моржа, *уз'ым* — ужым.

әж—дз—д—й күренеше дә күзәтелә: *әжуқ/әзуқ/әдуқ* — йук, *әжуғары* — *әзуғары/әдуғары* — йугары (югары), *әжақшы/дақшы/йақшы* — йахшы (яхшы), *әжүшеш* — йүшеш (юеш), *аләжапқыч/алдапқыч* — ал-йапқыч (альяпқыч).

ч/мч тартыгы кайбер сүзләрдә *с/мс/с'* белән тәңгәлләшә: *ақса/ақс'а* — акча, *қармсық* — карчык, *пыс'рақ* — пычрак, *мсәмсәк* — чәчәк, *барғас'* — баргач, *булғас'* — булгач.

Әдәби телдәге тирән тел арты *қ* авазы бу урынчылыкта аеруча каты итеп әйтелә. Сүз һәм ижәк ахырында килгән *қ/к* авазлары кайбер очрақларда бугазда ясала торган йомык аваз ['] (һәмзә) белән алмаштырыла: *бүлә'* — бүләк, *жана'* — йаңак, *балы'* — балык, *чәйне'* — чәйнек.

Боерык фиғыльнең борынгы *-ғын/-ген* кушымчалары белән ясалган формасы актив булуы күзгә ташлана. Мисаллар: *утырығын* (утыр) *түрдә, сөт әтчеген* (әч). *Ыстаканны өстәлгә қуйғын* (куй). *Қала урманьында безне күргәндә танымый китмә, жәшеген* (эндәш).

Мин, син алмашлыклары юнәлеш килешендә *мәңә/мыңа/маңа/маа* — әд. *миңа, саңа/сәңа/саа/сыңа* — сиңа формаларында кулланылалар.

Мишә бую урынчылыгы *боғол* (башка керәшеннәрдә *печән кибәне*), *икенче чабым* (башкаларда: *кәлшә, курпы, алсын*), *балтыр* (башкаларда *қуныч, балдақ, балақ*) һ. б. сүзләрнең кулланылышы белән дә қазан арты керәшеннәре сөйләшенең башка урынчылыкларыннан аерылып тора.

Бу урынчылыкта татар теленең башка сөйләшләре белән уртақ булган диалекталь сүзләр дә игътибарны җәлеп итә: *аптый* — апа;

абалау — өрү; *ардақлау* — карау, тәрбияләү; *тамақса* — тәңкәләр тезеп ясалган, муенга киелә торган бизәнү әйбере; *айбаһар* — көнбагыш; *кәбен қыйу* — чиркәүдә дини йола буенча өйләнешү.

Ташкирмән урынчылыгы. Ташкирмән авылы Татарстанның Лаеш районында, Мишә елгасы тамагында урнашкан. Бу авылның сөйләше күпчелек үзенчәлекләре белән мишә бую урынчылыгына якын тора, шул ук вакытта кайбер аермалы яклары да бар.

қ, ғ — аеруча тирән тел арты тартыклары: *қаа бараң* — кая бара-сың. Сүз һәм ижек ахырында килгән қ/к авазлары кайбер очрақларда бугазда ясала торган йомык аваз ['] (һәмзә) белән алмаштырыла: *и'мә'* (икмәк) пешердем, *әҗапыра'* — йафрак (яфрак), *эрә'мәт* < *эрәк-мәт* — рәхмәт.

әҗ, тч кушык тартыклары сүз башында да, сүз уртасында да кулланылалар: *әҗитен* — житен, *әҗәмне* — йәмле (ямьле), *мырәҗа* — моржа, *Марәҗа* — Марийа (Мария).

-ғач/-ғәч кушымчасында с~ч күренеше күзәтелә: *барғас* — баргач, *пешкәс* — пешкәч.

2 нче зат берлек сан хикәя фигыльләрдә -сың/-сең кушымчасы урынына аның кыскартылган варианты -ң әйтелә: *Тыннап тораң* (тора-сың) *әле син безне*. *Урамнан бараң* (барасың) *да, чаттағы өйгә керәң* (керәсең). *Син тутай диң* (дисең), *безнең кебек сөйләшәң* (сөйләшәсең). *Әллә қурқаңмы?* (куркасыңмы).

Сирәк кенә булса да *чәре* (кадәр, чаклы) бәйлеге кулланыла: *әчкә чәре саный*.

Ташкирмән урынчылыгы түбәндәге үзенчәлекле сүзләр белән аерыла: *ғомбақты* — көнбагыш, *гөбө сөтө* — май әйрәне, *печеп тегү* — кисеп тегү (*Күмәкне* (күлмәкне) *печеп тегә беләсеңме?*), *тыуған-игәч* — туган-тумача, *салмақлы* — авыр, *ардақлы* — кадерле. Мәсәлән: *тЧәтч тей отчларыңда көмеш тәңкә*. *Тағып қына чықсаң салмақлы*. *Қыз дейтчақларыңда шунысы рәқәт*, *Башқайларың була ардақлы* (халык жыры).

Археологлар хезмәтләренән күренгәнчә, Ташкирмән авылы бик борынгы булырга тиеш. Авыл янында гына элекке шәһәр-крепость калдыклары табылган. Топонимикада «Қала башы», «Бишек тау» атамалары сакланып калган. Һәр елны жәй башында, троицын, яғни яфрак бәйрәме көнне бу авылның өлкән яшьтәге хатын-кызлары, бергә жыелып, «Қала башы» дигән урынга киләләр һәм үзләренә борынгыдан дәвам итеп, буыннан-буынга күчеп килгән изге дип саналган җырларын җырлыйлар. Җырларның исемнәре кызыклы: «*әҖим тчә-тчәк*», «*Җәмбәки*», «*тЧи камыш*», «*Без килдек*», «*Мәрийем*» һ. б.

Өлкән буын кешеләре шулай ук һәртөрле келәүләргә дә хәтерли-ләр. Мәсәлән, *сабан келәше* яз көне чәчүгә чыгар алдыннан үткәрелә. Келәү үткәрелә торган урында үсеп утырган миләш агачына, чүпрәккә төрөп, тәңкәләр әлеп куя торган булганнар һәм ул урынны *кирәмәт* дип атаганнар.

Пакшин урынчылыгы. Биредә Мамадыш районы Керәшен Пакшин авылының сөйләше күздә тотыла. Өлкәннәргә сөйләүләренә караганда, бу авылга бик борынгы заманнарда ук хәзерге Чистай төбәгә тирәләренән күченеп килеп утырганнар. Авыл халкы нигездә өч төрле

фамилия йөртә: Минкин, Минкашев, Мальцев. Керәшен Пакшин урынчылыгы түбәндәге үзенчәлекләр белән аерымлана:

a авазы — иренләшмәгән, ачык аваз. Ирен авазлары булган ижек-ләрден соң килгәндә, *a* авазы көчле иренләшеп әйтелә: *тулойоқ* — тула ойок (оек), *озотолор* — озаталар, *қодо* — кода, *тузон* — тузан, *қуйон* — куйан (куян).

ə авазы алдагы ижектә килгән *и*, *ə* (*e*), *өү*, *ү* авазларына охшашлана яки тар *ə* (*э*), *ө*, *и* итеп әйтелә.

и~ə: *жирги* — жиргә, *миннин* — миннән, *кисирги* — кисәргә, *шикир* — шикәр.

ө~ə: *өмөдө* — өмәдә, *сөйлөрөм* — сөйләрмен, *өйдө* — өйдә, *жөрмө* — йөрмә.

э (e)~ə: *эшкә* — эшкә, *эшлерлер* — эшләрләр, *пешере* — пешерә, *түгерек* — түгәрәк, *күберек* — күбрәк, *түшәк//түшек* — түшәк.

к, *г* авазлары, әдәби телдән һәм казан арты керәшеннәре сөйләшенең башка урынчылыктарынан аермалы буларак, тел арты авазлары булып әйтелә: *кар*, *кармак*. Шул ук вакытта алынма сүзләрдә тирән тел арты *қ*, *ғ* авазларын әйтеп сөйләү очрый: *ғаз* — газ, *шәғәр* — шәһәр, *қылас* — класс, *қағар* — каһәр.

Өлкән буың кешеләре телендә әдәби телдәге *з* тартыгы урынына, мамадыш һәм минзәлә сөйләшәндәге кебек, тел-теш арасы сакау *d* тартыгын куллану күзәтелә: *одон* — озын, *дәңгәр* — зәңгәр, *жөдөк* — йөзек, *хәдер* — хәзер.

-*лай/-лэй*, -*луй/-лей* кушымчалары ярдәмендә рәвеш ясау актив: *Мишерчелей* (мишәрчә) *әйтәләр*. *Икенчелей* (икенче тапкыр) *керем кич белән*.

Әдәби телдәге *да/дә*, *та/тә* теркәгечләре урынына, күрше мамадыш сөйләшәндәге кебек, *дағын/дәген*, *тағын/тәген* теркәгечләре кулланыла. Мисаллар: *Житенне талкыйлар-талкыйларыи дағын жерлейлэрийе*. *Урманнан кайтты дағын самашыр куйа башлады*.

Бу урынчылык өчен түбәндәге үзенчәлекле диалектизмнар хас: *эрәпә* (гар. гәрәфә) — үлгән кешеләрне искә алу көне. Мисал: *Оло көннең өчөнче көннө пички йагып әйбер пешере, эрәпә була*. *Әтей агай* (башка керәшеннәрдә *урсәти*) — баланы чукындырганда «әти» итеп билгеләнгән кеше, *әней түти* (башка керәшеннәрдә *урсәни/урсай*) — баланы чукындырганда «әни» итеп куелган кеше, *жәйләү* — чынаяк тәлинкәсе, *тыккыч* — бөке, *почкак йурган* — корама юрган.

Нократ бие урынчылыгы. Бу урынчылыкка Мамадыш районының элекке Жәри юлына караган, Нократ елгасы буена урнашкан керәшен авыллары керә: Мучалы (Ст., Н. Мочалкино), Дүсмәт (Дюсьметьево), Комазан башы (Крещ. Ерыкса), Яңа Комазан (Новый Кумазан), Әжмәк (Васильево), Жәри (Зюри).

Бу урынчылыкка хас иң төп фонетик үзенчәлек — әдәби телдәге *з* урынына тел теш арасы *d* тартыгы әйтелү: *дабут* — завод, *үдем* — үзем, *бодая* — бозау, *дәңгәр* — зәңгәр, *әдерәк* — эзерәк, *кәдер* — хәзер. Чагышт.: күрше мамадыш сөйләшәндә дә шулай ук.

Кайбер аваз тәңгәллекләре: *л~н*: *үренә* — үрелә; *ч~с*: *этәс* — этәч; *х~қ*: *хәбер* — кабер.

-лай/-лэй, -луй/-лей/-ли, -җачын/-җәчен кушымчаларының активлыгын күрсәтеп китәргә кирәк: *Икенчелей тағын чақыра. Сез килгәчен* (килгәч) *күңҗелем ачылды*.

Нократ буге урынчылыгына хас диалектизмнардан *чүб итеу* (башка керәшеннәрдә *чүк итү*) — кырга чыгып, корбан чалып теләк теләү; *әпрән* — әрекмән, *җисерләну* — азаплану, тырышу һ. б. ны күрсәтергә мөмкин.

Кама буге урынчылыгына түбәндәге авыллар керә: Мамадыш районының Чиябаш (Никифорово), Кече Берсут (Владимир), Олы Әрнәш (Бол. Арняш), Югары Әрнәш (Верхн. Арняш), Түбән Әрнәш (Нижн. Арняш), Албай (Албаево), Урманчи (Урманчеево), Кылычы (Кулуши); Балык Бистәсе районының Зур, Урта, Кече Мәшлэк авыллары (Бол., Ср., Мал. Машляки), Үри (Уреево-Челны), Шомыртбаш (Шеморбаш), Тупылат (Иванаево); Саба районының Субаш, Кылбагыш (Ст. Карабаян), Тәмте (Тямти) авыллары.

Тар сузыклардан соң *ә* авазының тараюы бу урынчылыкта да очрый: *беләм* — беләм, *менә* — менә, *үскән* — үскән, *түшәк* — түшәк, *кибән* — кибән, *әмә* — өмә, *шикәр* — шикәр.

Сүзнең баштагы иҗекләрендә *о—ө* ирен сузыклары булганда, алардан соңгы иҗекләрдәге киң *а—ә* сузыклары иренләшә: *бода^ой* — бодай, *ойа^от* — оят (оят), *сөйлә^ош* — сөйләш, *төшмә^о* — төшмә, *бөрләгә^он* — бөрлегән һ. б.

Мишә буге урынчылыгыннан аермалы буларак, биредә *ж* һәм *ч* тартыклары гади, өрелмәле авазлар; *ж~з*, *ч~с* күренешләре дә бу төбәктә күзәтелми.

қ — тирән тел арты тартыгы, ул рус теленнән кергән сүзләрдә дә кулланыла: *Луқа* — Лука, *лак* — лак, *қарашат* — кровать, *қапитан* — капитан.

Тартымлы исемнәрнең төшем килеше 1 нче һәм 2 нче затта угыз телләренә хас кушымчалар ала: *әйбереңе* — әйбереңне, *үзеңе* — үзеңне, *қызымы* — кызымны, *чәчеңе* — чәчеңне.

Бер төркем диалекталь сүзләр Казан арты керәшеннәре сөйләшенең кама буге урынчылыгында гына таралган: *пужым* — йорт урыны, *қуныч* (башкаларда *балдақ*, *балтыр*, *балақ*), *қәсилә* (башкаларда *қәситә*, *түшлек*), *қолон* (башкаларда *қоломчақ*, *тай*), *қурпы* (башкаларда *кәлшә*, *икенче чабым*, *алсын*) һ. б.

Бу төбәктәге керәшен авылларында христиан бәйрәмнәре көннәренә туры китереп «*чүк бәйрәме*» үткәрелә. Авыллар бер-берсенә кунакка йөрешә. Мәсәлән, өч Әрнәшнең чүк бәйрәме була: *Йугары Әрнәш*, *Түбән Әрнәш*, *Зур Әрнәш*. *Мәшнәк чүге* — Мәшлэк авылы бәйрәме, *Питрау чүге* — Питрау бәйрәме.

Шушма буге урынчылыгы. Бу урынчылыкка Балтач һәм Кукмара районнарына караган түбәндәге авылларның сөйләше керә: Биктәш (Биктяшево), Дорга (Дурга), Иске Чепья (Ст. Ципья), Югары Чура (Верх. Чура), Кече Чура (Мал. Чура), Поршур һәм Киров өлкәсе Малмыж районының Носла (Нусла).

Сүзнең алдагы иҗегендә килгән *о*, *ө* авазлары тәэсирендә, алардан соңгы иҗекләрдәге *ы*, *е* сузыклары да иренләшеп әйтеләләр: *боронго* — борынгы, *бөйстөр* — бистер — сөлге, *қош қоно* — кыш көне.

и~э, э~и кайбер сүзләрдә генә: *сике* — сәке, *жыйәү* — жәйәү, *бәк* — бик; **у~о:** *ултан* — олтан, *шубага* — шобага, *туқым* — токым; **ө~ү:** *көбөк* — күбек, *төшөк* — түшәк; **ү~ө:** *үмә* — өмә.

Сүз һәм ижек азагында йомык-шартлаулы *қ/к* тартыклары бугазда ясала торган йомык аваз ['] (һәмзә) белән тәңгәлләшә: *а'* — ак, *ту'ма'* — тукмак, *ша'ма'* — шакмак, *и'мә'* — икмәк, *ите'* — итек, *қо-ча'лый* — кочаклый, *қарма'* — кармак.

Сонор *л, н* авазларыннан алда килгән *д, т* тел очы тартыкларының да йомык аваз ['] (һәмзә) белән тәңгәлләшү күренеше бар: *а'на* — атна, *рә'ле* — рәтле, *за'лы* — затлы, *у'мурт* — укмурт (удмурт), *боло'лар* — болытлар, *жи'мәде* — житмәде.

Инфинитивның *-маға/-мәгә* формасы, башка урынчылыктар белән чагыштырганда, активрак кулланыла: *Май җазма(ғ)а менәм дигәнийе. Тауы'ларға ашамаға бирәм дә киләм, дей.*

2 нче зат күплек сандагы хикәя фигылльләр *-сығыз/-сегез* кушымчасы белән дә ясалалар: *Ишекне ача беләсегезме* (беләсезме)? *Жырлый беләсегезме* (беләсезме)?

Әдәби телдәге *да-дә, та-тә* теркәгечләре *дағын-дәген, тағын-тәген* вариантларында да кулланылалар: *Мин үзем морҗачы йым дағын, кәзер генә тузып киттем. Чи'ләшекне жыйды' тағын сатты'.*

Шушма бую урынчылыгында түбәндәге диалекталь сүзләр үзенчәлекле: *тоҗом* — гөслә кылы, *бутый* — ботка (*тары бутыйы пешеребез дигәнийем*): *дурчий/дурочмақ* — бәрәңге пәрәмәче, *күзей* — күзикмәк, *алма* — бәрәңге, *чәй тоқмачы* — кош теле (майда пешкән камыр ашы), *бағалма* — алма, *тушар* — мал, хайван, *чақыру* — кычкыру, *тәтә* — апа.

Кукмара урынчылыгына Татарстанның Кукмара районындагы Жумыйа (Ошторма-Юмья), Сәрдәвеч (Сардаусь), Үрәчбаш (Урясбаш), Түбән Үрәс (Н. Уряс) авыллары карый. Бу авылларда яшәүче керәшен татарларының сөйләше һәм культура үзенчәлекләре, гомумән алганда, казан арты татарлары белән уртақ булса да, шушы төбәк керәшеннәре өчен хас үзенчәлекләр дә табыла. Чөнки бу төбәкнең керәшеннәре биредә удмуртлар белән янәшә, тыгыз аралашып яшәгәнлектән, тел һәм мәдәният өлкәсендә кайбер уртақлыктар барлыкка килгән. Бу турыда удмурт телчеләренең хезмәтләрендә дә мәгълүматлар бар.

Кукмара районы керәшен авыллары арасында Жумыйа (Ошторма-Юмья) авылы шактый үзенчәлекле булуы белән аерылып тора. Бу авылның яртысы удмурт, яртысы керәшен татарлары. Удмуртлар татарча, керәшеннәр удмуртча сөйләшә беләләр. Кайбер үзенчәлекләр: **и~э (е)** аерым сүзләрдә: *ичә* — эчә, *иченә* — эченә; **ә~а:** *жәйдәк* — жайдак (атка атланган).

Кеше исемнәрендә басым соңгы ижеккә төшә: *Гал'а, Вал'а, Вас'а, Од'ок* — Авдотья.

Бу урынчылыкта календарь йолалар һәм бәйрәмнәргә караган мондый сүзләр үзенчәлекле: *майлы ботқа бәйрәме* — май чабу, масленица, *қоро тоту* — христиан дине йоласы буенча ураза тоту; шуннан: *қоро май* — үсемлек мае.

Керәшеннәр һәм удмуртлар өчен уртақ булган сүзләр табыла: *пучы* (*бәйрәме*) (башка төркем керәшеннәрдә *бәрмәнчек, бәрмәчлекәй, бәрмәчтеки*) христиан дине йоласы буенча «вербный праздник» көненә туры

килә; *пучы* сүзе удмурт телендә тал, агач бөресе дигән мәгънәне белдерә; *кечтун көн* — үлгән кешене искә алу көне, удмурт телендә *кисътон карон* — үлгән кешене искә алу, поминки; *бужы чабу* (башка керәшеннәрдә *нардуган чабу*).

Казан арты керәшеннәре сөйләшәндә сузык авазлар, а—ә авазларының югарыда күрсәтелгән вариантларын исәпкә алмаганда, әйте-лешләрә белән әдәби телдән аерылмый. Бу сөйләшкә хас үзенчәлекләр төрле аваз тәңгәллекләренә, башка кайбер фонетик күренешләргә кайтып кала.

Аваз тәңгәллекләре. и~э: *бипкә* — бәпкә, *күчтинәч* — күчтәнәч, *тирәзә* — тәрәзә, *инәй/инәкәй* — әни.

а~ы: *алжады* — алжыды, *қапқан* — капкын, *жасмақ* — йасмык;

ы~а: *апыра* — апара, *йаңы* — йаңа, *бабықай* — бабакай, *буйынчы* — буенча, *ақық* — ахак, *барғылау* — баргалау.

Бу күренеш хәл фигыл кушымчаларында да күзәтелә, ягъни *-ғанчы/-гәнче* кушымчасы *-гынчы/-генче* булып әйтелә: *торғончы* — торганчы, *жыйылгынчы* — жыелганчы, *күргенче* — күргәнче, *белгенче* — белгәнче.

ә~а. Басымлы һәм басымсыз *а* сузыгы, нечкә тартыклар янәшәле-гендә килгәндә, татар теленең *ә* авазы белән тәңгәлләшә: *кәнсәләр* — канцелярия, *әрмийә* — армия, *әдерис* — адрес, *күрчәгә* — корчага, *сәтин* — сатин, *кәрниз* — карниз, *сәмәлүт* — самолет, *әртис* — артист, *әптик* — аптека, *чәркә* — чарка.

у~о. Рус телендәге басым төшкән *о* сузыгы, татар теленең башка сөйләшләрәндәге кебек, *у* га күчә: *тучны* — точно, *ахуты* — охота, *гарбун* — гармонь, *лимун* — лимон, *пучты* — почта. Киресенчә, рус те-лендәге басым төшкән *у* авазын татар телендәге *о* белән алмаштыру очраклары да бар. Мәсәлән: *сослон* — суслон, *сохари* — сухари. Бу аваз-ларның бер-берсенә күчешә аритикуляция һәм акустик яктан якын авазлар булулары белән аңлатыла.

а~о. Басымсыз *о* авазы (рус. орфоэп.) татар телендә *а* га күчә: *каластуй* — холостой, *сабранжа* — собрание, *калакул* — колокол, *самашыр* — самовар.

ә~о~(а): *кәржин* — рус. орфоэп. *карзина* (корзина), *әфисәр* — орфоэп. афицер (офицер), *кәнсирт* — орфоэп. кансирт (концерт).

и~рус. е. Басымлы рус *е* авазы ике тартык аваз арасында кил-гәндә *и* гә күчә: *иликтер* — электр, *билит* — билет, *зимләмир* — землемер, *губирна* — губерна.

Сингармонизм. Аңкау гармониясе, нигездә, әдәби телдәгечә эзлекле күренеш. Мисал: *Мин кигән көн бәйрәм ийе, шунныктан өй хужасы да, аның җамагатлары да өйдә ийе. Иртәгесен иртүк тордом да ағам белән күрешмейчән қалаға киттем.*

Кайбер сүзләрдә, калын тартыклар булган очракта, алгы рәт сузыклары арткы рәт сузыклары белән тәңгәлләшә: *алла қачан* — әллә кайчан, *сағат/саат* — сәгать, *мағана* — мәгънә, *җамағат* — җәмәгать, *томбойоқ* — төнбойоқ, *мына* — менә.

Иренләшү гармониясе о—ө авазларының үзләрәннән соңгы иҗек-ләрдә килгән *ы—е* авазларына тәэсир итеп, аларны иренләштерү күре-нешләрәндә чагыла: *орчоқ* — орчык, *қош қоно* — кыш көне, *өмөт* — өмет.

о-лаштыру һәм ө-ләштерү күренеше аеруча урта диалект сөйләшләре өчен характерлы һәм ул әдәби телдә орфоэпик норма буларак кабул ителгән.

Аваз өстәлү һәм аваз төшү күренешләре. Сүз башында аваз өстәлү күренеше алынмаларда күзәтелә: *э(е): эрәқәт* — рәхәт, *эшәл* — шәл, *эшәм* — шәм, *эрәдем* — рядом, *эчтинә* — стина, *эскәтер* — скатерть, *эскәмийә* — скамья; *ы: ыризык* — ризык, *ырысқал* — рысқал, *ышкап* — шкаф, *ышкул* — школа, *ылапкы* — лавка, *ыскылат* — склад, *ыстансы* — станция, *ырасхут* — расход; *а: арматизым* — ревматизм; шулай ук, *ө: өтөрмән/төрмә* — рус. тюрьма, *өлгөт* — льгота.

Сүз уртасында аваз өстәлү татар сүзләрендә теркәлгән: *күреше* — күрше, *қарышы* — каршы, *жөрөмей* — йөрми.

Рус теленнән кергән сүзләрдә: *гыруп* — гроб, *митыр* — метр, *пылак* — флаг, *шыпыр* — шифр, *Ибан Гырузный* — Иван Грозный, *шарып* — шарф.

Аваз төшү очраklары рус теленнән кергән берничә сүздә генә чагыла: *ради* — радио, *гажит* — газета, *ышкул* — школа, *ыстансы* — станция, *анкит* — анкета.

Дифтонглар. Түбән кама һәм нагайбәк керәшеннәре сөйләшләрендәге кебек, бу сөйләштә дә, әдәби телдәге дифтонглардан тыш, *-ыш/-ew*, *-ей* дифтонглары кулланыла. *-ей* дифтонгы ачык иҗектә килгән тар *и* сузыгы урынына әйтелә: *ней* — ни, *бейем* — бием, *кечтей* — кечти (кечкенә), *үгей* — үги, *телей* — тели, *эшләмей* — эшләми, *кейем* — киём, *тейеш* — тиеш.

Иҗек һәм сүз азагындагы ирен-ирен *у-ү* сузыкларына *-ыш/-ew* дифтонглары туры килә: *тышған* — туган, *уқыш* — уку, *сыш* — су, *китеш* — китү, *жыш* — йу, *сылыш* — сылу.

Тартыклар. Казан арты керәшеннәре сөйләшендә, нигездә, тирән тел арты *қ, ғ* тартыклары кулланыла: *қашық, қағаз* — кәгазь, *тақмақ, қайта*.

Керәшен пакшин урынчылыгында һәм Кукмара районының Ошторма-Юмья (анда керәшеннәр һәм удмуртлар яши), Үрәчбаш (күпчелек киленнәр Ошторма-Юмья авылыннан килгәннәр) авылларында тирән тел арты *қ, ғ* һәм тел арты *к, г* авазлары параллель кулланылалар.

Йомык аваз ['] (һәмзә) сонор *л, н, м* авазлары алдыннан килгән *д, т* авазларына да тәңгәл килергә мөмкин: *а'лар* — атлар, *за'лы* — затлы, *а'лас* — атлас, *қыйама'лы'* — кыйаматлык — туйда икенче «әни» итеп билгеләнеп куелган кеше (руслардагы посаженная мать), *у'мурт* — удмурт, *а'на* — атна.

Аваз тәңгәллекләре. **п~ф.** Бу үзенчәлек татар сүзләрендә дә, төрле алынмаларда да закончалыклы тарихи күренеш булып тора: *тупырақ* — туфрақ, *жапырақ* — йафрақ (яфрақ), *керпек* — керфек, *жепәк* — йефәк (ефәк), *сәпәр* — сәфәр, *көпәрлек* — көферлек, *пирештә* — фәрештә, *жапа* — жәфа, *нәпес* — нәфес; *шыпыр* — шифер, *пурмы* — форма, *пылак* — флаг, *ышкап* — шкаф, *пасун* — фасон; кеше исемнәрендә: *Пилип* — Филипп, *Жәпей* — Ефим, *Пидыр* — Федор, *Апый/Үгәп/Үгәпей* — Агафья, *Пикыл* — Фекла, *Пидура* — Федора, *Қупый* — Прокофий, *Апанас* — Афанас, *Темәпей* — Тимофей.

ж~й. Керәшен сөйләшләренә *ж*-ләштерү характерлы, ягъни күпчелек очракта *ж* авазы *й* авазына тәңгәлләшә. Мәсәлән: *жәшел* —

йәшел (яшел), *жул* — йул (юл), *журган* — йурган (юрган), *жегет* — йегет (егет), *жаман* — йаман (яман). *ж~й* күренеше җырларда да чагыла: *Киң ди урамнарны без үтийек, Җәшел җепәкәйләр сүтийек. Җәшел җепәк җәшләр җөрәк, Җырлашмыйча ничек түзийек.* Мисаллардан күренгәнчә, сүз башында *ж*-ләштерү, әдәби тел белән чагыштырганда, киңрәк таралган. Бу күренеш урта диалект сөйләшләре өчен характерлы фонетик үзенчәлек булып тора.

Рус теленнән кергән сүзләрдә *ж~й* күренеше хәтта сүзнең соңгы иҗегендә дә күзәтелә: *субранҗа* — собрание, *иминҗә* — имение, *баринҗа* — варенье, *памилҗә* — фамилия, *палажинҗә* — положение, *жалунҗә* — жалование, *җайашлинҗә* — заявление; ялгызлык исемнәрендә: *Марҗа/Марҗый* — Мария, *Дарҗа/Дарҗый* — Дарья, *Үкчинҗә* — Аксинья, *Үпинҗә* — Офелия, *Кирҗә* — Кирья, *Илҗә* — Илья һ.б. Шулай ук: *пинҗе* — пинсийә.

қ, к~х. Бу тәңгәллек керәшен татарлары сөйләшләрендә, татар теленә башка сөйләшләре белән чагыштырганда, киңрәк сакланып калган үзенчәлек булып тора. Ул татар сүзләрендә дә, алынма сүзләрдә дә күзәтелә: *қатын* — хатын, *қалық* — халык, *қат* — хат, *мақырым* — мәхрүм, *ақық* — ахак, *җомақ* — оҗмах, *ақирәт* — ахирәт, *көкөмәт* — хөкүмәт, *қәрәп* — хәрәф, *паскы* — пасха, *китырый* — хитрый.

қ~х тәңгәлlege төрле дәрәҗәдә татар теленә барлык сөйләшләрендә дә таралган, ләкин керәшен сөйләшләрендә, кама тамагы, пермь сөйләшләрендә һәм себер диалектларында системалы рәвештә күзәтелә.

к~т. Бу үзенчәлек билгеле бер сүзләрдә генә очрый: *кенәген/төнәген* — кичә, *келәү* (итү) — теләк итү, *келәнче* — теләнче, *келәнү* — теләнү, *укмурт* — удмурт (биредә $\partial > t > k$). Киресенчә, *т~к*: *читләшек* — чикләвек.

Фарингаль *h* авазы, күпчелек татар сөйләшләрендәге кебек, бөтенләй әйтелми. Сүз башында бу аваз төшә: *әр* — һәр, *аман/әмән* — һаман, *әрбер* — һәрбер, *аһа* — һава, *өнәр* — һөнәр, *ич* — һич, *әһәс* — һәвәс. Ике сузык арасында килгәндә *h* тартыгы *г/г* белән алмашына яки бөтенләй төшә: *җиһаз* — жиһаз, *бәһә* — бәһа, *җәһәннәм/жәннәм* — җәһәннәм, *шәһәр/шәр* — шәһәр, *заһар* — зәһәр. Бу үзенчәлек — татар теле диалектларына хас булган уртақ күренеш.

м~б: *муҗча* — букча, *мәндә* — бәндә, *мадийан* — бадийан (бадъян), *қорман* — корбан, *мәтнек* — бөтнек, *чымылдык* — чыбылдык, *майтақ* — байтак, мәке — бәке; *б~м:* *биләш* — миләш, *гарбун* — гармун;

м~н: *чормый* — чорный, *үләм* — үлән, *Микипар* — Никифор, *Микита* — Никита;

в~б, w. Алынма сүзләрдәге ирен-теш *в* авазы ирен-ирен *б* яки *w* белән алмашына: *багун* — вагон, *бырач* — врач, *бағыт* — вақыт, *чилсәшит* — сельсовет; *w~б:* *кешек* — кебек.

Сирәк очрый торган тәңгәллекләр: *н~л:* *сөйән* — сөйәл; *үренә* — үрелә, *тешни* — тешли; *т~с:* *эсте* — эссе; *т~ч:* *тиш* — чиш, *тишен* — чишен; *тишмә* — чишмә. Бу үзенчәлек казан арты керәшеннәре сөйләшенең мишә бую урынчылыгында күзәтелә.

ңг~н, ң күренеше кайбер сүзләрдә ике сузык арасында, хәтта ике сүз арасында күзәтелә: *қызғаңғыч* — кызганыч, *аңғыша* — аңыша, *уңғайсыз* — уңайсыз, *қурқыңғыч* — куркыныч, *иңгелек* — иң элек,

иңгәшәл — иң әвәл. Бу үзенчәлек юнәлеш килешендә килгән исемнәр һәм алмашлыкларда чагыла: *миңға* — миңа, *сиңға* — сиңа, *аңғар* — аңа, *Әлмәтнекеңгәр* — Әлмәтнекенә.

Аваз өстәлү. Сүзләргә тартык авазлар өстәлү күренеше актив түгел: *пышқылдап* — пышылдап, *кәшәмбир* — кашемир, *қортлау* — котлау, *күптертмәле* — күпертмәле, *жемгелдей* — жемелди.

Аваз төшү. Керәшен сөйләшләрәнә хас булганча, сонор л авазы төшү түбәндәге очрақларда күзәтелә: *бул-*, *кил-* тамырыннан булган фигыльләрнең төрле формаларында: *Мына берсе буған ақ чәчәк, берсе буған күк чәчәк. Безнең улларға алтын бишек буғанда, сезнең қызларға қабық бишек буғанда дип жыру жырлағаннар; буса* — булса, *кисә* — килсә, *кигән* — килгән һ. б.;

әшләү сүзе *ни* сорау алмашлыгы белән килгәндә: *нишисең* — ни эшлисең?, *нишәтә* — ни эшләтә?, *нишәп* — ни эшләп (бу күренеш мамадыш сөйләшендә дә бар);

аерым сүзләрдә: *чирәгән* — чирләгән; *айса* — алайса *күмәк* — күлмәк, *бүмә* — бүлмә.

н авазы төшү: *нидей* — нинди, *асат* — ансат, *муча* — мунча, *муйса* — муенса, *белә* — белән, *тағы* — тагын һ. б.

Ғ гарәп сүзләрендә төшә: *айып* — гаеп, *мәнәсез* — мәгънәсез, *үмер* — гомер, *азап* — газап, *әрәпә* — гарәфә.

Шушма урынчылыгында ике сузык арасындагы Ғ тартыгы төшү активрак: *таын* — тагын, *тирмән* — тегермән, *жерләү* — жегерләү. Аерым очрақларда сүз уртасындагы г авазына й авазы тәңгәл килергә мөмкин: *нийә* — нигә, *дийа* — дога, *зайиб* — зәгыйфь.

р төшү: а) тамыры яки нигезе -р га беткән фигыльләрнең төрле формаларында: *барыға* — барырга, *күрегә* — күрергә; *барым/барымын* — барырмын, *барысын* — барырсың, *барыбыз* — барырбыз, *барысыз* — барырсыз. Мишә бие урынчылыгында тагын: *бара тоғоныйы* — бара торган иде: *Сыра пешерә тоғоныйы Бәчүкә түти туйларға*.

Ассимиляция күренеше. Казан арты керәшеннәре сөйләшендә ассимиляциянең прогрессив һәм регрессив төрләре күзәтелә.

Прогрессив ассимиляция. ш~ж: *аш* + диал. *жаулық* — йаулық > *ашшаулық* (ашъяулық), *биш* + диал. *жыллык* — йыллык > *бишшыллык* (бишьеллык).

Регрессив ассимиляция: з~ж: *қаз* + *жуқ* > *кажжуқ* (каз юк), *қыз* + *жорто* > *қыжжорто* (қыз йортта); *үз* + *жағы* > *үжжәгы* (үз ягы), *жөз* + *йыл* > *жөжжыл* (йөз ел), *боз* + *жауған* > *божжәуған* (боз яуган).

м~н: *жан* + *башы* > *жамбашы* — ян башы, *жон* + *белә* > *жомбелә* — йон белән, *жуван* + *була* > *жушамбула* — юан була, *қан* + *мәчете* > *қаммәчете* — хан мәчете, *мин* + *барам* > *мимбарам* — мин барам, *чын* + *мәржән* > *чыммәржән*.

ң~н: *жәреңгә* > *жәренгә* — йәренгә — киләсе елга, *килеңгә* — киленгә, *утыңға* — утынга, *салқыңға* — салкынга.

ч~с, з: *без* + *чықтык* > *беччықтык*, *қыз* + *чақ* > *кыччақ*, *без* + *-чә* > *беччә* — безнеңчә.

ш~с: *шиләшә* — сөйләшә, *шишәмбе* — сишәмбе, *сыйыршық/шыйырчық* — сыерчык; ч~с: *бачқыч* — баскыч.

Диссимиляция күренеше. Диссимиляция күренеше чагылган түбәндәге мисалларны китерергә мөмкин: *ч~с: чилсәшит* — сельсовет, *Үкчинжә* — Аксинья; *т~ш: тушы* — шушы, *тушындый* — шушындый.

Грамматик үзенчәлекләр

Исемнәр. *-кай/-кәй* кушымчасының исемнәргә ялгану активлыгы әдәби телгә караганда кичрәк: *Тилекәй дийерләр инде мине. Кийәү балакай ашагандыр бит.*

-лар/-ләр күплек кушымчасы, әдәби телдән аермалы буларак, төрле сүз төркемнәренә ялгана ала һәм көчәйтү төсмере өсти: *Керем әле, тагын берләр җырларбыз. Җәгүр әле сәпсим малайларыңны ул чақта. Нардуғанда җасанылар чыгып китәсең. Гармуннар уйнап, бийепләр тауга менәләрине.*

Кыскартылган кеше исемнәрендә башка иркәләү-кечерәйтү кушымчалары да кулланыла. Билгеле булганча, керәшеннәр, христиан динен кабул иткәннән соң, рус-христиан исемнәрен куша башлаганнар. Рус исемнәре сөйләшләрдә татар теленең артикуляция базасына җайлашып, фонетик үзгәрешләргә дучар булган. Башка татар сөйләшләрендәге кебек үк, исемнәр кыскартылып та, ягъни алар составындагы аерым авазлар яки иҗекләр төшерелеп тә әйтелә. Мәсәлән: *Әркей* — Аркадий, *Үкей* — Акулина, *Атна* — Анюта, *Җаудый* — Евдокия, *Тимей* — Тимофей, *Җәүгич* — Евгения, *Жүлкә* — Юлия, *Җәрәмәй* — Еремий, *Киржә* — Кирья, *Лакиржә* — Лукерья, *Маржый* — Мария, *Даржый* — Дарья, *Маланжә* — Маланья.

Шунысы да игътибарга лаек: керәшеннәр белән янәшә яшәгән мари, удмурт һәм чувашларда борынгы исемнәр дә сакланып калган. Мәсәлән, Татарстанның Кукмара районы Үрәч һәм Ошторма-Юмья (Жумья) авылларында керәшен татарлары һәм удмуртлар яши. Удмуртлар татарча яхшы сөйләшпеләр, шулай ук балаларга да татарча яки борынгыдан килгән исемнәргә кушалар: *Нәзифә, Җәмилә, Сабанчи, Сабанай, Туктабий, Ишбай, Чәчәби* һ. б.

Тартым кушымчалары. 3 нче зат берлек сандагы исемнәргә кайбер очракларда икеләтелгән тартым кушымчалары ялгана: *Өч атнадан чыга тавык чебийесе* (чебийе, график. чебие). *Җаз майысы* (майы, график. мае) *белә пешерәләр җаз қоймағы. Бөтөн ишегалдысы* (ишегалды) *тақта белән җапқан, қойаш та төшмей.*

-ғы/-ге кушымчалы вакыт төшенчәсен белдерә торган сүзләргә дә *-сы/-се* ялганарга мөмкин. Мисаллар: *Җәйгесе багытта* (жәен), *җырлана бу җыру.*

Киресенчә, төшем килешендә килгәндә, *-сы/-се* төшеп калу очраклары да бар, чөнки *-ғы/-ге* кушымчасында тартым мәгънәсе саклана: *Караваттагын* (караваттагысын) *танымыйсыңмы? Үзәбездәген* (үзәбездәгесен) *әйтәм әле лисникне. Урамдагын* (урамдагысын) *өйгә алып кермә җайбәт сүзне.*

Килешләрне кулланудагы үзенчәлекләр. Казан арты керәшеннәре сөйләшкендә иялек килеше *-ның/-нең// -нын/-нен* кушымчалары белән ясала: *Ибан җырагайнын малайы әрмийәдән кунакка қайтқан.*

Кайбер очракларда *-ның/-нең* кушымчасы әд. *-ныкы/-неке* функциясендә кулланыла: *Сез үзегез ашыл жиренеңме* (жиренекеме)? *Бу көзге сезнең* (сезнеке) *ул*.

Тартым кушымчасы алган исемнәргә һәм шулай ук саннарга юнәлеш килешендә *-ңа/-ңә, -ңар/-ңәр, -ңар/-ңгәр, -нар/-нәр* кушымчалары ялгана: *Тегесеңә* (тегесенә) *кермә, моңосыңа* (монсына) *кер өйгә. Икесеңә* (икесенә) *дүрт жыру жырладылар. Алжапкычыңар* (алъяпкычына), *камзулыңар* (камзулына) *ақча бирделәр. Әлмәтнекеңгәр* (Әлмәтнекенә) *утырсаң, барасың аптабуз белән*.

Төшем килеше. Тартым белән төрләнгән исемнәргә, әдәби телдәге *-ны/-не* кушымчалары белән беррәттән, уғыз телләренә хас *-ы/-е* кушымчалары ялгану күренеше бар: *Чәчеңе* (чәчеңне) *қатық белән жушарсың. Сүрәкәме* (сүрәкәмне) *қызыма бирдем дей Үкчей*.

Чыгыш килеше. Халык җырларында гына *-дыйн/-дин, -тыйн/-тин* варианты да кулланыла: *Урамдыйн узып бара, Қашыңдин күзе қара. Нечкәкәй нечкә ай, иләктин, Оннар иләп керттем келәттин. Кигән қунақларның асыллары Жырлап сыйлау кирәк эриттин*.

Урын-вакыт килеше дә, йөрү фигыле белән килгәндә, кушымчасыз кулланылырга мөмкин: *Қунақ* (кунакта) *жөрөп қайтам әле. Башка фигыльләр исә кушымчаның булуын таләп итәләр. Мәселән: Урманда эшләп қайттым. Тушыңда* (шушыңда) *урманда жырладық жапрақ бәйрәмендә*.

Алмашлыклар. Казан арты керәшеннәре сөйләшкендә, гомумән керәшен сөйләшләрәнә хас булганча, бигрәк тә өлкән буын вәкилләре телендә, алмашлыкларның, әдәби формалары белән беррәттән, кайбер фонетик һәм лексик вариантлары да кулланыла.

Күрсәтү алмашлыклары: *шул/шу, шушы/тушы, шушыңдый/тушыңдый, шушылай//тушылай, ул//у, теге/тее, менә/маа/мына*. Мисаллар: *Ана тее* (әнә теге) *өй аларныңы. Тушы* (шушы) *өйне Начтук салды инде. Биг ақыллы маа* (менә) *шу* (шул) *малайым. Ана* (әнә) *тау астында бик қуйы ағачлық бар. Мона* (менә) *бу қарчық бик тә қәтәр җырларға дирерләр*.

Күрсәтү алмашлыкларының кушма формасы да кулланыла: *әнә-терә/анатыра, менәтерә/мынатыра*. Тарихи яктан алар *әнә + тора, менә + тора* формаларына кайтып калалар, дигән фикерләр бар: *Анатыра сезгә қазан, үзегез пешерегез дә ашағыз. Әнәтерә бақчада ничек жата, килтерәсе әле талны. Мынатыра бу қарт сүләр сезгә*.

Казан арты керәшеннәре сөйләшенең мишә буюе һәм ташкирмән урынчылыклыларында күрсәтү алмашлыкларының *монау* (бу), *анау* (ул) формалары да кулланыла. Мисаллар: *Монау* (бу) *тауны «қала башы» дибез. Анау* (ул) *өйдә жәши Начтук түти. Монау* (бу) *ағачны Ибан жырағай утыртқаныйы*.

Алмашлыкларның килеш белән төрләнеше. Казан арты керәшеннәре сөйләшенең мишә буюе урынчылыгында иялек килешенең, *-нын/-нен* (*-ның/-нең*) кушымчасы белән беррәттән, *-ын/-ен* формасында кулланылу очраklары да бар: *Сезен* (сезнең) *дә бар икән қуйан. Безен* (безнең) *сарық қара сарық*.

Беренче зат алмашлыгы *мин* һәм күрсәтү алмашлыклары *бу, шул, ул*, иялек килешендә (*моның, шуның, аның*), *белән, ише* бәйләкләре

белән килгәндә, килеш кушымчасындагы *ң* авазы төшә: *Моно ише* (моның ише) *өйдә мин торасы түгел*. *Аны ише* (аның ише) *матур қыз жүк бездә*. *Әйдә мине белә* (минем белән), *суға барысын, жырақ түгел*. *Шуны белән* (шуның белән) *ақбиз* (акбур) *белән бизәдек ыскылатны*.

Зат һәм күрсәтү алмашлыклары юнәлеш килешендә түбәндәге формаларда кулланылалар: *миңа/мыйа/маңа/маа/маға* — *миңа, сийа/сыйа/сиңға* — *сиңа*. Мәсәлән: *Жаңа чәнәшкә* (рус. салазка, әд. чана) *алған дәдәң, искесе сийа қалыр*. *Сыйа нидей жыр кирәк*. *Миңға ашның қуйысын сал*.

Казан арты сөйләшенең мишә бую урынчылыгында *миңа/мыңа/маңа/маа/маға* — *миңа, сәңа/сыңа/саңа/саа* — *сиңа* формалары да бар: *Саңа* (сиңа) *бирми ис ул кәртчекләрне*. *Чәй булса маңа* (миңа) *ашау да кирәкми*. *Сыңа* (сиңа) *тее жақта әйбәт булыр*. *Ул маа* (миңа) *начар сүз әйтмәде*. *Жақшысын бирсәм мыңа* (миңа) *көч, начарын бирсәм саңа* (сиңа) *көч*.

Рәвешләр. *-лай/-ләй, -луй/-ли* кушымчалары ярдәмендә рәвеш ясалы актив: *Мин жәш кийенчәли* (яшь көе) *кийәүгә бардым*. *Ач қарын-ный* (ач карынга) *ашаған*. *Үз аралай* (үзара) *килештеләр болар қәзер*. *Нардуғанда өй борончылуй* (өй саен) *қунақ булырайы*. *Әле мин кешедән эшиткән буйынчылуй* (буенча) *ғына әйттем моно*. *Урман буйынчылуй* (буенча) *жиләк бар*.

Вақыт рәвешләре сөйләштә әдәби телдәгегә караганда күп төрлерәк. Алар кушымчалар, бәйләкләр ярдәмендә дә ясалырга мөмкин.

-қы/-ке кушымчалы сыйфатларга *-лық/-лек* һәм юнәлеш килеш кушымчалары ялгану: *қышқылыққа, жәйгелеккә, кичкелеккә, төңгелеккә* (кышка, кышкыга; жәйгә, жәйгегә; кичкә, кичкегә, төнгә, төнгегә): *Кипкән балық қышқылыққа қалды*. *Жәйгелеккә бақчада өй бар*. *Иртәңгелеккә сәт кирәк була*.

Дәвамлы вақыт белдерә торған рәвешләр *белән* бәйлеге ярдәмендә дә ясала: *Кенәген утлар сүнде, төне белән* (төн бую) *қапқалар шақыл-тады*. *Шу көнне көне белән* (көн бую) *жыладым*.

Болардан тыш, вақыт рәвешләренең тагы түбәндәге формалары очрый.

Қышның-қыш буйы жаға торған пич. *Көннең-көн буйынча бийеделәр, қунақ булдылар*. *Жәйен-қышын ыскылатта эшләдем*. *Без көнен-төнен сөйләштек*.

Аңғынчы, моңғынчы, шуңғынчы (аңарчы, моңарчы, шуңарчы): *Моңғончы жылы булды бит, жаңа суйа башладылар мал*. *Шуңғынчы безгә аяқ атламады киленебез үпкәләп*.

Төрле мәгънәдәге лексик рәвешләр: *тәжәл, тәжәл-төжәл, тәжәл-ләп* — ашыгыч (рәвештә), ашыгып; *дәмәк* — кызык, *қурқыч* — куркыныч, *кечтей* — кечкенә, *начылуй* < рус. насилу, *сәттә* — әле генә, *жәренгә* — киләсе елга.

Фигыль. Затланышлы фигыльләр. Хикәя фигыльләр. Керәшен татарлары сөйләшләрәндә *-а/-ә, -ый/-ий* кушымчалары белән ясалған хәзерге заман хикәя фигыль 1 нче зат берлектә теләк фигыль формасы белән тәңгәл килә, ягъни *-ый/-ий + -ым/-ем* кушымчасы ала: *Жоқламыйым* (йокламыйм) *мин, әз жоқлуйым* (йоклуйм), *күршеләр орошалар мине қайсы*. *Ашыйым* (ашыйм) *да, эшлийем* (эшлим) *дә, кеше күзенә қарап утырмайым* (утырмайм).

Әдәби телдә хәзерге заман 1 нче зат хикәя фигыль кушымчасының ике варианты бар: тулы (-мын/-мен) һәм кыска (-м). Казан арты керәшеннәре сөйләшкәндә исә -мын/-мен кушымчасы активрак кулланыла: *Мин әйтәмен, сийа жорт ташлап киттем қунаққа димен. Урманнан қайтып киләмен дей. Өйгә қайтам да аш салам қәзер. Мин нардуган тақмақларын күп беләм.*

Жырларда 3 нче зат берлек санда, әдәби формалар белән беррәттән, сирәгрәк булса да, фигыльләргә -дыр/-дер кушымчасы ялгану күренешен дә очрый: *Сыуда балық жөзәдер лә, Сыу салқынын сизәдер, ай, сизәдер.*

Сөйләштә 2 нче зат күплек санда -сыз/-сез һәм -сығыз/-сегез кушымчаларының параллель кулланылуы күзәтелә: *барасыз//барасығыз, киләсез//киләсегез.* Мисаллар: *Тушарларға (хайваннарға) ашамаға бирәсегез (бирәсез) дә безгә керәсегез (керәсез). Күрәсегезме (күрәсезме) бийек тауны, шунда булган зират безнеке. Нийә көләсегез (көләсез)? Бәрәңге утыртасызмы? Туйда жырлыйсыздыр әле.*

Үткән заман. Билгеле үткән заман, татар әдәби телендәге кебек, -ды/-де, -ты/-те кушымчалары ярдәмдә ясала һәм зат кушымчалары алып төрләнә: *Киткән қызларыма барысына өшәнчекне үзем суктым мин. Чат (түгәрәк уен) көйләрен жырламаға чықтылар қызлар. Ай, илдек без, илдек без, Илле чақырым жирне килдек без. Илле чақырым жирләрне жақын итеп Бер күрешер өчөн килдек без (халык жыры).*

Нәтижәле үткән заман (-ған/-гән, -қан/-кән) 1 нче һәм 2 нче затларда, мамадыш, өлешчә пермь сөйләшләрәндәге һәм себер диалектларындагы кебек, -ым, -ыбыз, -ың, -ығыз тартым кушымчалары белән төрләнә: *мин барғаным — без барғаныбыз, син барғаның — сез барғанығыз: Син урманда урын жулға кергәнең (ялгыш сукмакка кергәнсең). Мин жатып жоқлағаным (йоклаганмын), син күрмәгәнең (күрмәгәнсең), жиралма (бәрәңге) изелеп киткән. Ул анда барған, мин монда килгәнәм (килгәнмен).*

-ған/-гән формалы фигыльләр, зат кушымчаларынан башка килгәндә, билгеле үткән заман мәгънәсен белдерергә мөмкин. Мисаллар: *Мин саташып жатқан (яттым), бер нәстә дә белмәгән (белмәдем).*

Кабатлаулы үткән заман, татар теленә башка сөйләшләрәндәге кебек, өч төрле формада кулланыла һәм алар үткәндә булган, кабатланып торган эш яки хәлләрне белдереп килә.

-а/-ә, -й + -дыр/-дер иде (+ -ыйы/-ийе): *Тройсында урманға барып қайын апқайтадырыйық (алып кайта идек). Шыйлыққа жаз көне чығадырыйық (чыга идек).*

-ыр/-ер/-ар кушымчалы сыйфат фигыль һәм -ыйы/-ийе (иде) ярдәмче фигыле белән кабатлаулы үткән заман формасы ясала, юклык (-мас/-мәс) кушымчасы фигыль нигезенә, ә зат кушымчалары иде ярдәмче фигыленә ялгана: *мин барырыйым — мин бармасыыйым; син барырыйың — син бармасыыйың.* Мисаллар: *Мин Кибәчкә (ав. ис.) утырмаға төшкәстен ишегалдында соло суғарға тотонырларыыйы. Арча жулынан килдек дип сөйләрләрийе қартлар.*

-а/-ә, -й + торғаныыйы формасы шулай ук актив кулланыла: *Без анда озон көй жырлаша торғаныыйық. Кич утыра торғаныыйық.*

Киләчәк заман. 1 нче һәм 2 нче затларда берлек һәм күплек сандагы тамыр яки нигезе -ыр/-ер гә беткән киләчәк заман хикәя фигыльләрдә кушымчадагы ике рның берсе төшә: *Кич күрем* (күрермен) *әле сезне. Әзерәк утырымын* (утырырмын) *чықан* (кычыткан) *сушына. Энем қырлач ағам қырлачны уздырым* (уздырармын), *жәш киленнәрнең көйәнтәсен сындырым* (сындырармын) *дигән*.

Фигыльнең тамыры яки нигезе сузык авазга беткән очракта, әдәби телдәге -йачак/-йәчәк (-ячак/-ячәк) кушымчасы урынына -ачақ/-әчәк кулланылырга мөмкин: *Сашытлар жушылып беткәнче мин, әби, бәрәңгә ашачақ* (ашаячакмын). *Аны син дә қарачағ* (караячаксың) *әле керәшен кийемнәрен*.

-ачақ/-әчәк түгел формасы юклыкны белдерә: *Қызым қәзер өйгә қайтачақ түгел*.

Боерык фигыль. Казан арты керәшеннәре сөйләшкәндә боерык фигыль, мишә бие урынчылыгын (-гын/-ген) исәпкә алмаганда, нигездә, әдәби телдәгечә белдерелә.

Теләк фигыльләр. Татар телендә теләк фигыльләр берлек һәм күплектә 1 нче затта гына кулланыла: *алыйм — алыйк*. Сөйләштә алар диалекталь вариантта (*барыйым — барыйық*) очрый: *Шуларның зырларын зырлыйым* (жырлайым әле) *мин қәзер сезгә. Китийемнәр* (китим әле) *дисәң, озатыйық* (озатыйк әле), *чана артларына жабышып. Утырыйық* (утырыйк әле), *қодағый, берләр жыру жырларбыз*.

Сөйләштә борынгы -ғай/-гәй кушымчасы, урта диалектның башка сөйләшләрәндәге кебек үк, юклык кисәкчәсе -ма/-мә белән генә килә ала һәм ике мәгънәгә ия. Ихтималдан саклануны, теге яки бу эштән сагаю, шикләнүне белдерә: *Қунақлар килмәгәйе, мендәр ашып төште карашаттан. Жил бик қаты исә, жаңғыр жаумағайы*. Сөйләүченең теге яки бу вакыйгага, эш-хәлләргә исцитмәвен белдерә: *Әйтмәгәйе! Әйтсә әйтсен*.

Казан арты керәшеннәре сөйләшкәндә теләк фигыльләренең түбәндәгә аналитик формалары да кулланыла:

-ырға/-ергә кели формасы әдәби телдәге -макчы була формасы урынына килә: *Сыйыр асырарға келисәңме* (асрамакчы буласыңмы)? *Өйгә қайтырға кели* (кайтмакчы була). *Сәт эчәргә келим* (эчмәкче булам).

-мақ/-мәк була: *Бүген без урманға бармақ булабыз* (бармакчы булабыз). *Ничек тормақ буласың* (тормакчы буласың) *бу өйдә? Син бу ашны ничек ашамақ буласың* (ашамакчы буласың)?

Киңәшле теләк мәгънәсе боерык яки билгесез киләчәк заман хикәя фигыль + -ыйы/-ийе, -ыйың/-ийең (иде, идең) ярдәмче фигыльләреннән торган конструкция белән белдерелә: *Жал итийең әле, күп жаздығыз ич инде. Керт тә жибәрийе қапқадан атны*.

Билгесез киләчәк заман формасына -лар/-ләр күплек кушымчасы ялганган очракта да икенче затка карата киңәшле теләк белдерелә: *Ипей белән сәт ашарлар син. Жылы чәй эчәрләр син. Мәтүк әбиләргә кереп чығарлар син*.

Жөмләдә 2 нче зат алмашлыгы кулланылмаса да мөмкин. Мәсәлән: *Жылытырлар, сушығ ашны. Сүмкәгезне өйгә кертеп қуйарлар*.

Сөйләшләрдә теләк, ният -ырға/-ергә итә төзелмәсе белән дә белдерелә: *Ишекне ачып керергә итә* (көрмәкче була). *Жүлкә* (Елена) *ашқа май салырға итә* (салмакчы була).

-асы/-әсе була аналитик тезмәсе әдәби телдәге -мақчы/-мәкче була формасына туры килә: *Нардуған бағытта ирем кийенеп чығасы бу(л)ды* (чыкмакчы булды), *қәзер пирбый тун инде, тун өстеннән толоп киде. Ибан керә дә мине күтәрә, уйнасы була* (уйнамакчы була) *икән. Бербағыт нардуғанда Аудый белә утырмаға барасы будық* (бармакчы булдык).

-асы/-әсе кушымчалы сыйфат фигыль һәм *килә* ярдәмче фигыль белән ясалган форма, татар әдәби телендәгечә, субъектив теләкне белдерә: *Минем Алабоғада торасым килмәде.*

-асы/-әсе + -ыйы/-ийе (иде) формасына әдәби телдәге -мақчы/-мәкче *иде* формасы туры килә: *Әней белән қарлығанға барасыйық, икәү генә қурықтық. Бүген төш турында алып төшәсейем сәтнә.*

-асы/-әсе *итә* формасы әдәби телдәге -ырға/-ергә була, -мақчы/-мәкче була формасына мәгънәдәш: *Урманда минем күземә чыбық суқты, әбейгә барасы иттек* (бармакчы булдык).

-са/-сә + -ыйы/-ийе (-са/-сә иде) формасы белән көчле теләк белдерелә: *Атнаның (Анютаның) үсеп җиткәнән күрсәмийе, димен.*

Болардан тыш, әдәби тел өчен хас булган -асы/-әсе *калу* формасы да сөйләшләрдә актив кулланыла: *Барып қайтасы қалды Аннаға, килерийе микән.*

Казан арты керәшеннәре сөйләшәндә, әдәби телдәге һәм күпчелек татар сөйләшләрендәгә кебек үк, усал теләк, каргау мәгънәләре -қыры/-кере, -ғыры/-гере кушымчалары белән белдерелә: *Қағар суққыры! Аерым очрақларда бу форманың яхшылык теләү мәгънәсе дә күзәтелә: Эрақмәт төшкөрә!*

Фигыль юнәлешләре. Керәшен сөйләшләрендә фигыль юнәлешләренең ясалышы әдәби телдән аерылмый, ләкин сирәк кенә фигыль юнәлешләрен белдерә торган кушымчаларның кайбер архаик формалары да очрый. Мәсәлән, йөкләтү юнәлешенең әдәби телдәге -дыр/-дер кушымчасы урынына -ғыр/-гер кушымчасы белән ясалган вариантлары да бар: *Чөлкәләрен үзем кигерәм, үзем салғырам. Сырганы салғыр әле. Эзне белгертте қар.*

Уздыру фигыленең йөкләтү юнәлеше -ғар/-гәр кушымчасы белән ясала: *Чиратны узғарып җибәрдем. Минә узғара бу җыруда.*

-ғыз/-гез, -ғаз/-гәз кушымчалары белән йөкләтү юнәлеше ясау мишәр диалектына, -ғыр/-гер кушымчасы белән, нигездә, урта диалект һәм әдәби телгә хас.

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Сөйләштә инфинитивның берничә формасы билгеле. Әдәби телгә хас -ырға/-ергә кушымчалы инфинитив төп форма булып тора: *Чәй эчергә дип әйтсәләр торам, дей. Кәбен қойдороға алып баралар чиркәүгә. Қәзер бик тәҗел* (ашыгыч), *күп җазарға бағытым да җуқ, сүзем дә башқа кимей.*

Кайбер очрақларда -ырға/-ергә формасы юнәлеш килешендәгә -у/-ү формалы исем фигыль мәгънәсен белдерә: *Мин қайтырға* (кайтуга) *идәннәрне җушып қуйғанығыз икән. Иртән торорға* (торуга) *аш та пешереп қуйған бу.*

Сөйләштә сирәк очрақларда инфинитивның -мақ/-мәк кушымчалы формасы да очрый, ләкин ул *кирәк* сүзе белән генә кулланыла: *Бу симез итне ничек итеп ашамақ кирәк.*

-маға/-мәгә кушымчалы инфинитивны куллану: *Тушарларға (хай-ваннарға) бер қат ашамаға (ашарға) бирәләр. Қарт чәй жанартмаға (яңартырға) қушса, сөт қалдырыйм әле. Муча жақмаға (ягарға) китте. Борчақ чәчмәгә (чәчәргә) жабыштылар кенәген.*

-маға/-мәгә кушымчалы инфинитив, казан арты керәшеннәре сөйләшәндә нигездә алу сүзе белән кулланыла: *Ларукка тоз алмаға (алырға) барамын. Қыз алмаға (алырға) килгәч, қызның атасына жырыллылар инде моносын. Наруш (рус. нарочно) кердем сезне алмаға (алырға).*

Кайбер очрақларда -маға кушымчасындагы *ғ* авазы төшә, -маа формасын ала: *Ашамаа пешерәсе бар, эшкә барасы бар. Аудыйны алмаа жуғарычқа китте. Чүлмәк сатмаа барып қайттым.*

Сөйләштә, урта диалектның башка сөйләшләрәндәге кебек, -асы/-әсе кушымчалы фигыльләр актив кулланыла. Ул төрле мәгънә белдерә: а) аптырауны, икеләнүнә: *Ипи иртәгә изәсе булырмы (изәргә булырмы), бүген изәсеме (изәргәме), ипиләре бетте; ә) катгый боеруны яки киңәш бирүнә: Урамға чығарасы да жиппәрәсе (жибәрергә) инде андый сүзеңне тыңламаса; б) ихтыяжы, кирәклеке белдергәндә, -ырға/-ергә кирәк конструкциясенә туры килә: Көтү дә қайтыр инде, қарап тора-сы әле.*

Исем фигыльләр, әдәби телдәге кебек үк, -у/-ү кушымчасы ярдәмендә ясала: *Мучадан чығуға көтөп тора. Бабай керүгә жылынын әле өй, жылыны жарата ул.*

Кайбер очрақларда -у/-ү гә тәмамланган исем фигыльне -ыш/-еш кушымчалы фигыль алмаштырырга мөмкин: *Қызның элү әйберсен күреп жөрөш (йөрү) жуқ қәзер. Минем әле эштән қайтышыы (кайту).*

Минзәлә һәм мамадыш сөйләшләрәндәге кебек, -ышлы/-ешле түгел яки булу конструкциясе әдәби телдәге -ырлык/-ерлек түгел мәгънәсен белдерә: *Әйтеп бетерешле түгел (бетерерлек түгел) бездәге жыруны. Эшләп бетерешле булмады (бетерерлек булмады) бу эшне.*

Сыйфат фигыльләр. Хәзерге заман сыйфат фигыльнең -а/-ә яки -ый/-и кушымчалары тор- ярдәмче фигыле белән ясалган аналитик формасы да актив кулланыла: *Мамадышқа бара тоған (торган) аптабузға утырдым. Ашый тоған (торган) ашыңны ашап бетергәнең.*

Әдәби телдәге кебек үк, сыйфат фигыльләрнең -учы/-үче кушымчалары белән ясалган формалары да бар: *Сыйыр сашучы қызларны алырға машина килә, шунарға утырырсыз. Алма сатучы қарт килә.*

Казан арты керәшеннәре сөйләшәндә -у/-ү формалы исем фигыльгә -лы/-ле кушымчалары ялганып ясалган сыйфат фигыльләрне куллану очрақлары да күзәтелә: *Урын бирмәсәгез, без китәбез, Безнең атларыбыз жигүле (жиккән). Килен өйгә килеп кергәчен дә әлеп қуйа бистәр, аның ике башы чигүле (чиккән).*

Хәл фигыльләр. Әдәби телдәге -ғач/-гәч формасы белән беррәттән, аның -ғачын/-гәчен, -ғачыннан/-гәченнән формалары да кулланыла: *Умбер тулғачыннан көтү қайта. Әйткәченнән тыңнамайча булмый. Олайғачыннан искә төшә ул. Бер тәлинкә аш та эчмәгәчен... Қазақлар киткәченнән утырған безнең ашыл. Кеше аяағы сәл*

буғачын (аяк асты тынғач) су алып қайта инде ошом тотқан (бизгәк белән авырган) кешегә сибәргә.

Мишә буге урынчылыгында -ғач/-гәч кушымчалы хәл фигыльләрнең түбәндәге фонетик вариантлары күзәтелә: -ғас/-гәс, -ғастын/-гәстен, -ғастан/-гәстән: Тырақтырын меңгезеп қуйғас өйгә қайта. Туйны қаршы алғастын, қунақлар кереп утырғастын, кемдә туй, шул жырлый башлай.

-ғас/-гәс кушымчалы хәл фигыльләр, сирәк булса да, ташкирмән урынчылыгында очрый: Урманға кергәс мине адаштырды. Әней үлгәс салдық бу өйне. Жыру жырлағас, жаңғыр жауа башлай жәй көне. Аш ашағастан чәй эчәрбез.

-ғаз/-гәз, -ғаздан/-гәздән, -ғазын/-гәзен: Әммәсә дә қартайғаз кем эшләр. Кич уйыннан таралғаздан, кич утыра тоғаныйық урамда. Сөз киткәздән әбийеңә кем қала.

-ғанчы/-гәнче кушымчалы хәл фигыльнең -ғынчы/-генче фонетик варианты да кулланыла: Жөз тәңкәң буғынчы (булғанчы), жөз дузың кирәк. Эшкә киткенче (киткәнче) тишмәгә суға барып қайтам.

-ып/-еп кушымчасы урынына -а/-ә/, -и формаларын куллану очрақлары табыла: Кайсы қыз күзли (күзләгән булып) керә, қайсы әйбер сата (сатқан булып) керә, қайсы орчоқ әрли (әрләгән булып) керәләр, қабалар белән керәләр нардуғанда. Қомда уйный (уйнап) қалды баласы.

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыльләрнең юклыгы, әдәби формалар белән бергә, төрле фонетик вариантлар ярдәмендә дә белдерелә (-мый/-ми, -мыйча/-мичә, -мыйынчы/-мийенче, -мыйчан/-мичән): Ашаға пешмәсә, ашамыйчан (ашамыйча) да китәм. Башуқ күрмичән (күрмиче) жазасызмы? Эшләмичән (эшләмичә) утырғачыннан көн озон була.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр һәм бәйлек сүзләр.

Кешек//күк, сыман — кебек, сыман, төсле, шикелле: И, алмасы, Начтый түти, сырға күк инде. Ул сезнең сыман ғына жегет.

Чаклы, чикле, чәре, қадары, хәтле//қәтле (чаклы, тикле, кадәр, хәтле): Урманға қадары (кадәр) туры барығын. Су буйына чикле (кадәр) бақча.

Арлық/арлақ/айрақ (кадәр, хәтле): Менә моннан арлық (кадәр) изү-муйсайы, чәчқабыйы, сүрәкәйе. Моннан айрақ (хәтле) ачық қуйған қапқаны.

Қатында (янында): Ишек қатында (янында) эленеп тора бистәр.

Қырда, қырына (янда, янына): Жылға қырына (янына) ике оло қазан көйләдек. Симез ит қырына (янына) бозау суйарға торалар. Алтыны үстердек, берсе дә қырда (янда) жуқ.

Теркәгечләр. Казан арты керәшеннәре сөйләшендә, гарәп-фарсы телләреннән кергән һәм, әгәр, гүя, әмма, ләкин, хәтта, фәкать, мәгәр, гәрчә теркәгечләреннән кала, әдәби телдә билгеле булған барлык теркәгечләр дә кулланыла.

Әдәби телдән аермалы буларак, да/дә теркәгечләре белән беррәттән, мамадыш сөйләшендәге кебек, дағын/дәген теркәгечләре дә кулланыла: Ишекне ачабыз дағын чығып китәбез. Тушы күлмәкне кийәрем дәген китәрем. Үзем дәген исемә төшөрәм әле. Алар дағын булышмағач, кем булыша?

Урал төбәге һәм күп кенә башка сөйләшләрдәгечә, *исә* теркәгече зат кушымчалары алырга мөмкин: *Алдан қуйд + исәң, сушынд + исә, бәрәңге тәмне булмый.*

Кисәкчәләр. Сорау кисәкчәсе 2 нче зат берлек һәм күплек сан хәзерге заман хикәя фигыльләрдә еш кына фигыльнең нигезенә ялгана: *Син әллә чыгып китәмсең? Ашыл сайын жәримсез?*

-мый/-мей кисәкчәсе, әдәби телдәге кебек, чагыштыруны да белдерә: *Әнекәйем, Кылаудийа (Клавдия) белән Микәйлә (Михаил) қатынын кийендереп чығардым, қурчақмый (курчакмыни) инде, бигерәк килешә керәшен кийемнәре.*

Кара-каршы сөйләшкәндә: *Бәрәңге алып қарамадыңмы, Миней? — Әле алдым, Сандра кенәген алган, үскән сап (сабак), урманмый (урманмыни).*

Казан арты керәшеннәре сөйләшенең мишә бую урынчылыгына карый торган Әлбәдән авылында өлкән кешеләр сөйләмәндә *че* кисәкчәсе кулланылу да күзәтелә: *Көлкө түгел ул, че! Че, ишекне дә ачып булмый.*

Че кисәкчәсе минзәлә сөйләшенең әгерҗе урынчылыгында, лаеш сөйләшәндә дә билгеләнгән.

Лексик үзенчәлекләр

Казан арты керәшеннәре сөйләшенә хас диалекталь лексиканы да генетик яктан төрки-татар сүзләренә һәм, алынма (гарәп-фарсы, рус, фин-угыр) сүзләргә бүлгәргә мөмкин. Сөйләштә, башка татар сөйләшләрәндәге кебек, борынгы сүзләр (*почқақ, пычу, ару, қуз* һ. б.) дә шактый саклана. Диалекталь сүзләрнең бер өлеше хәзерге төрки (аеруча кыпчак) телләрдә дә табыла.

Сөйләштә христиан дине йолаларына караган сүзләр дә күп, алар шулай ук сөйләмдә татар теленең фонетик закончалыкларына жайлашып, кулланылалар һәм сөйләшнәң үзенчәлеген арттыралар.: *пуминкы* < поминки, *гыруп* < гроб, *керис/крус* < крест, *пуп* < поп, *Паскы* < Пасха, *Пықырау* < Покров, *Питырау* < Петров (день), *Әлҗин* (көн) < Ильин (көн), *Раштыва* < Рождество, *чиркәү* < церковь, *чәчәүник* < часовня, *пысалмиш* < псаломщик, *батышкы* < батюшка.

Диалекталь сүзләрнең кайбер тематик төркемнәрен күрсәтик:

Туганлык мөнәсәбәтен белдерә торган сүзләр: *дәдә/дәдәй* — абый; *ақ дәдәй* — әти яки әнисенең иң өлкән ир туганы (*ақ дәдәй қунаққа киләсәйе*); *тута/түти/түтәй/тәтәй/тәтә* — апа (*Үринә түти, Бәчүкә түти, Думый тәтә*); *ақ түти* — өлкән кыз туганга хөрмәтләп, олылап эндәшү сүзе; *ақ әби/ағәби* — әтисенең өлкән кыз туганы; *жырақ бабай* — әнисенең әтисе, *жырағәбей* — әнисенең әнисе; *жырақ дәдәй / жырақ ағай / жырағай* — әнисенең абыйсы яки әнесе; *ақ бийем* — иренең апасы; *печкәчә* — иренең сеңлесе; *жанағай* — иренең әнесе.

Йолаларга караган сүзләр: *арғыш* — туйда иң олы, дәрәҗәле кеше, туй башлыгы. Ул үз исеменнән зурлап, матурлап әзерләнгән чәкчәк яки баллы бавырсақ алып килә, күчтәнәчне табынга жырлап чыгара; *қыйаматлық* — туйда кияү белән киләнгә икенче

«эни», «эти» итеп билгелэнгән ирле-хатынлы кешеләр, кияү белән килен аларга, олылап, «энеки», «этеки» дип, э кыйаматлык булган хатын-кыз үзе киленгә «кыйаматлык кызым» дип эндәшә.

Қода ипийе, қода күчтәнәче — туйга кодалар ягында әзерлэнгән, махсус аш арбасы, аш чанасында китерелә торган ашамлыктар. Аларны табынга чыгару үзенчәлекле җырлар белән башкарыла, күчтәнәчләрне табында аяк өсте басып каршы алалар: *Сунның буйларына төшеп, ағым суда атны суғарам. Қодаларның талчыққанын белеп, қода ипиләрен чығарам. Безнең урам буйларыннан, ақ қалпақай кийгән қыз килә. Басығыз, қодаларым, аяққа, ипекәйләр белән тоз килә. Тау итү — рәхмәт әйтү; тау итү җырлары* — туй мәҗлесенең ахырында хужаларның ашларын мактап, рәхмәт әйтеп җырлана торган җырлар (*Ишегалдым түгәрәк, жаңғыр җаша сибәләп; ашадық-эчтек, хөрмәт күрдек, тау итийек, чибәрләп*).

Тау, тау итү сүзе рәхмәт әйтү мәғнәсендә татар теленең мишәр диалекты сөйләшләрендә (тмн., лмб., кузн., м.-кар), урта диалектның бастан, мамадыш, минзәлә сөйләшләрендә дә билгелэнгән.

Бәйрәмнәр һәм ел фасылларына караган йола сүзләре: *нардуған* — кышкы бәйрәм, ул уника көнгә сузыла. *Нардуған* көннәрәндә төрлечә киенеп, кешегә танытмыйча өйдән-өйгә кереп йөрүчеләрне *нардуғанчылар* дип атыйлар; *тынға бару* — нардуған көннәрәндә күрәзәлек итеп йөрү; *сынамыш җырлары* — нардуған көннәрәндә, йөзек салып күрәзәлек иткәндә җырлана торган җырлар; *май чабу, катыйса чабу* — масленица көннәрәндә, атларга утырып, урам әйләнеп йөрү; *қоро тоту* — христиан дине йоласы буенча ураза тоту; *бәрмәнчек, бәрмәчлек, бәрмәнчекәй* — олы көн, ягъни пасхадан бер атна алдан үткәрелә торган бәйрәм. Ул бәйрәм руслардагы «*вербное воскресенье*» көненә туры килә. *Бәрмәнчек* — яз көне барлыкка килгән йомшак йонлы «песиле» тал ботагы; *бәрмәнчек келәше* — бәрмәнчекне, ягъни тал ботакларын чиркәүгә алып барып «изгеләндерү»; *бәрмәнчек суғу* — тал чыбыгы белән суккалап йөрү. Шул чыбыктар белән суккалап алу аның яшәү көчен кешеләргә һәм хайваннарда да бирәсе килү дип аңлатыла. Бу йола борынгы славян халыкларында да булган; *оло көн* — пасха; *жапрақ бәйрәме, қайын бәйрәме, тручын, тройсын* < рус. троица; *питырау* < рус. Петров день, жәйге бәйрәм; *қорман* — корбан: *ақ балық қорманы, ташық қорманы, үгез қорманы, сарық қорманы, сабан қорманы; чүк, чүк итү* — кырга чыгып, корбан чалып, яңгыр теләү; *шыйлық* — язгы чәчү алдыннан кырга чыгып үткәрелә торган йола.

Киём-салым һәм бизәнү әйберләре: *мыйтумар, бут'мар, буйдымар* — хәситә; *мун'жақа, тамақса* — таргына тукума кисәгенә мәрҗән һәм бөтен тәңкәләр тезеп ясалган, муенга киелеп, арттан бәйләп куела торган бизәнү әйбере; *сырға* — алка, *сырға башы* — сырғага ефәк тасма беркетелгән, ул билгә кадәр төшеп, бер сыргадан икенчесенә тоташкан була; *ақ жаулык* — олырак хатын-кызлар бәйли торган сөлге сыман баш киеме, аның ике башы күпертеп чигелгән, башка чорнап куйганнар; *дарай жаулык* — өстән бөркәнә торган чәчәкле ефәк яулык; *түгәрәк жаулык* — кара ефәк җеп белән чигелгән, кырыйларына ука тотылган, маңгай турысына тәңкәләр тегелгән хатын-кыз киеме; *қалталы күлмәк* — бала итәкле күлмәк.

Сөйләү үрнәкләре

менә нардуғанда қунақ қыз белә утырасың ич инде// кийенеп джасанып керәләр инде бөркәнәп// тәрәзәгә килә дә инде өйгә кереп джиткәнче уртағым кереде'ме/ шулай та'ма'лап керә инде// керде'/ керде' дийешәләр инде аннары// сорамай джарамый/ джәшми/ тынмый кермиләр/ қушып тчығара кәжәин/ кемнән сорап кердең дип// менә шуңа күрә кергентче уртағым/ кереде'ме/ кереде'ме дип/ қыланалар инде анда/ үнәр белә керәләр/ қайсы әйбер сата керә/ қайсы қыз күзли керәләр/ быйыл күп джәрделәр нардуғанда/ орчоғ әрли керәләр қабалар белә/ сүсләр тағып/ анын орчоғ әрләүнең тужы үзенең джыры бар/ джырлый/ джырлай әрләсәк/ джыртық күлмәк кийәрбез// бөтәрә/ бөтәрә әрләсәк/ бөтен күлмәк кийәрбез// мин үзем дә бик тчыға тоғоныйым нардуғанда// нардуғанда шулай қыланып бер әртил тчық-қынтчы икенче әртил көтөп торадырыйы// бездән олора'лар нардуғантчы булып кийенеп тчыға тоғаннарыйы// қайда қуна' қызы бар/ шул өйләргә керә тоғоннарыйы// күңелле иттереп тчығарларыйы// бийешеп тчығарларыйы өй боронтчы// төрледән кийенәләр инде// без ийәрәп кенә джәри тоғаныйық оло қызлар артыннан/ алар безне ийәртми тоғаннарыйы// кич белә нардуған этчендә китч утыралар джәшләр-қызлар бергә джыйылып// ул бик күңелле бәйрәм була тоғаныйы/ нидей джыр тчыға инде мына// тушы та'ма' джырлары да джарый анын// джыры қайсы беләп чыға// берәү читтә менә/ қайтырмы/ қайтмасмы у// менә шундый джырлар киләп тчыға// нийәтенә қарышы инде// менә берәү килә инде/ дарджа уртағым/ безне кертеп чығарығыз әле дип// джә тчәй қунағы булып киләбез дей// қайсысы аның керткәннән ары қодағый булайық дип көлкөләр тчығара/ андары джуғарыттан берәү килә/ өсләренә кигән күк джилән// күк джиләннәрен джилбердәтеп/ сағынып қайтқан күп джирдән// дип джырлайлар//

Татарстан, Питрәч районы, Кәвәл (Ковали) авылы.
1977 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

китчке уйынға балитә'ле күлмә'ләр кийеп/ альяпқытчлар/ тама'салар бәйләп тчығалар// тчәтчә'-қалпа'лар/ түгәрә' джаулы'лар инде джәш киләннәр бәйләгәннәр// олора' қатыннар а' джаулы' бәйләгән инде// бөйстәр кевек була ул// башта сүрәкә бәйлиләр дә сүрәкә өстеннән а' джаулы'// тушында оло урамда инде// ташбилгә диләр/ шунда уйныйлар// әвәле түгәрә' джаулы'ларны қәдерләп кенә тотадырыйық/ менә уртасына ақ бүзләр генә салып/ қәдерле була тоғаныйы сүрәкәләр дә// қызлар әвәле уйынға барғанда түшләр кийеп бараларыйы/ артқа тчәтчүремнәр қуйып/ сырғалар кийеп бараларыйы/ бик матур була тоғаныйы// қалпа'тчатча'лар бәйлиләр/ сатин күлмә'ләр кийәләрийе уйыннарда// қәзер қысқа-қысқа күлмә'ләр генә кийеп баралар инде// әлгәре озон күлмә'ләр кийә тоғаннарыйы// қалпа'ларның әдерәсе дә була тоғаныйы/ джәпәк тасма салған// андары қара постауға тчиккән була тоғаныйы матур-матур// ақ та була тоғаныйы қалпа'// ақ белә тчигәләрийе инде тчигүвен дә// түгәрә' джаулы' тчигүтчеләр үзенә айырым була тоғаныйы// оста кешеләргә шулай бирәләр инде тчигәргә// тушылай тушы түгәрә' джаулы'ларны аппаратим да тегендә/ бийағамнарда/ тушылай матур иттереп кийендем дә/ камзул кидем/ түгәрә' джаулы'/ төшәп киттем сығға// сығ джырақ қына// и бөтен кеше қарап тора/ шаққатып/ саңқа әбейләргә қуна' қызы кигән диләр// шул йантчыққа бардым да инде мин түгәрә' джаулы'ларны бәйләп// керәшен күлмә'ләре кийеп/ китч буғастын кылупқа төштек//

Татарстан, Питрәч районы, Керәшен Сәрдәсе (Креп. Серда) авылы.
1977 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

труйсын// жапрақ бәйрәме// труйсын көннә қала башы тавына менеп джырлайбыз// бишек тав дибез/ ансы қала башы инде кетчерәгә// шунда менгәтчен инде мәрийемнәрне джырлайбыз// изге бабайлар/ изге әбиләрне

искә төшөрөп// кара-қаршы басып джырлыйбыз// борон бағытларны искә төшөрөбез инде// труйсынға тчәре атна сайын менгәннәр// труйсында ақтығы инде аннары// труйсында үләмнәргә молибен була инде// сыw имәннеге/ джир имәннеге диләр инде// труйсынға тчәре үләм жолқорға джарамый инде//

менә монда буған борон заманда қаннар// малай өйләндерегә бик джыра'тан кигәннәр// кигәннәр джауычға// әни-әтисе қызны бирмей// тел қайтарып бумаған/ қызны килешеп апкиткәннәр// қызға сағынып барған/ қызы үлгән була// қабәр бирмәгәннәр// менә шул қыз әрәм булып қалған// менә шуның бәйете бу// монда шул изгеләр буған инде/ болгарлар буған монда// мына труйсында зырлайбыз инде изгеләрнең/ боронго бабаларның/ әбиләрнең сүзләре инде бу джырларда// тыңнап тораң әле мына// абыз бәқимә// мулла әпсәлим/ бармыйық// башла син джем тчәтчәкне//

джем тчәтчәк/ джем тчәтчәк/ джемрә/ джемрә джем тчәтчәк//

нарымжаға ней кирәк/ ақ қалпақлы қыз кирәк //

ақ қалпақлы қыз кирәк/ қыз кирәк//

джемрә/ джемрә джем тчәтчәк/ джарма/ джарма бүз кирәк //

аны тегәр қыз кирәк/ қыз кирәк //

қул айағы төз кирәк//

Татарстан, Лаеш районы, Ташкирмән (Ташкирмень) авылы.

1978 ел. Язып алушы: Ф. С. Баязитова

ТҮБӘН КАМА КЕРӘШЕННӘРЕ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Татарстанның Алабуга, Тукай (әлек Чаллы), Минзәлә, Әлмәт, Зәй, Түбән Кама, Сарман һәм Башкортстанның Бакалы районнарындагы йөзгә яқын авылда таралган. Фәнни әдәбиятта, архив документларында һәм Уфа губернасына караган язмаларда бу якларда яшәүче керәшеннәрне XVI—XVII гасырларда әлекке Казан ханлыгы территориясенә үзәк өлешләрәннән күчеп килгәннәр, дип күрсәтеләр. Бу күчеп килүнең сәбәпләре, беренчедән, халыкның табигый байлыктары мул булган иркен җирләргә ағылуы булса, икенчедән, халыкның көнчыгышка таба күчүенә хөкүмәт тарафыннан социаль һәм милли изүнең, дини эзәрлекләүнең көчәюе дә сәбәп булган, дип күрсәтелә. Архив документларында һәм фәнни язмаларда бу яклардагы керәшеннәрне «иске» керәшеннәр дип теркәп калдырганнар.

Алабуга һәм Минзәлә өязе керәшеннәре барысы да диарлек Казан ханлыгының Җәри даругасына караганнар. Борынгыдан ук сәүдә, аралашу максатларына хезмәт иткән бу юл, Казаннан башланып, Мамадыш районының Җәри авылы турысыннан үтә һәм көнчыгышка Алабугага кадәр килә, аннан шактый киң тасма булып сузылган Кама бие авылларын үз эченә ала. Борынгы тарихи актларда, документларда Җәри даругасы дигән гыйбарә бик еш телгә алына.

Түбән кама керәшеннәре сөйләше үзе дүрт урынчылыкка бүленә: алабуга, чаллы, зәй, бакалы.

Алабуга урынчылыгына түбәндәге авыллар керә: Айталан, Зур Шурнәк (Бол. Шурняк), Иске Үтәгән (Ст. Үтяганово), Монай (Мунай-ка), Иске Бигәш (Ст. Гришкино), Черкас (Черкасово), Үмәк (Үмяково), Сәйтәк (Сайтяк) — Алабуга һәм Менделеев районнары, Порым (Порымово), Тулабай (Тулабаево) — Удмуртиянең Грахов районы.

Алабуга урынчылыгы түбәндәге үзенчәлекләре белән аерыла.

ә~а: *жәйдәк* — жайдак, *жамағат* — жәмәгать; ө~өй: *өрәнү* — өйрәнү; ы~а: *арлақ/арлық* — ары, хәтле.

-*мыни/-мени* сорау кисәкчәсендә *н* авазы төшә: *Эшкә чыкмадың-мый?* (чыкмадыңмыни)?

-*қай/-кәй* иркәләү кушымчасы актив кулланыла: *жаниқай* — жаныкаем, *жаулықай* — йаулыккайым (яулыккаем), *күмәкәй* — күлмәккәй һ. б.

Арлық/арлақ (хәтле) бәйлек сүзе еш очрый: *Қазаннан арлақ жир-дән килгән. Моннан арлық озон итәк күмәктә.*

Кебек тойола конструкциясе урынына *тийә* сүзе килә: *Бу жаулық мийа ашыр тийә* (кебек тоела). *Ашығыз тәмне тийә* (тәмне кебек тоела).

Бу урынчылык түбәндәге сүзләр белән аерымлана: *очтомақ* — оҗмах, *чүкәтә* — туп, *тәбәшәк* — тәбәнәк, *нәнәй/мама* — эни, *қабақ* — арақы; *кибет*, *жисерләну* — азаплану, *жүт* — эндәшми торган кеше.

Алабуга төбәге керәшеннәре бүгенге көннәргә кадәр борынғы киём-салымнарның тулы комплектын саклаганнар. Аларның атамалары да үзенчәлекле: *қалталы күмәк* — бала итәкле күлмәк, *алчүперәк* — алъяпкыч, *маңғай тәңкә*, *маңғай уқа* — хатын-кызлар баш киёменен бер өлешә, *бизәнү әйбере*; *мутимар/бутумар* — хәситә, ул күп тәңкәләр тезеп эшләнгән була. Бу урынчылык вәкилләрендә казан арты керәшеннәренә хас *түгәрәк жаулық* кулланылмый.

Чаллы урынчылыгына Тукай (әлекке Чаллы) районының Мәләкәс (Мелекес), Борды (Бурды), Урта Пәнәче (Сред. Пинячи), Кабан-Бастрык, Югары, Урта һәм Яңа Баграж (Верхн., Средн. и Новый Баграж), Поповка авыллары, Түбән Кама районының Зур Аты (Бол. Аты), Чабья, Кече Жырыклы (Мал. Ерыклы), Балчыклы, Келәтле (Клятли), Кашай (Кашаево), Наримановка, Ширмеш (Байданкино) авыллары, Минзәлә районының Югары Юшады (Верх. Юшады), Иске Мәлкән (Ст. Мелькен), Кадрәк (Кадряково) авыллары; Сарман районы Ләке (Ляки) авылы, Мөслим районы Керәшен Шуран (Крещ. Шуран), Усы авыллары керә. Әлегә авыллар бер-берсе белән аралашып, йөрешеп яшиләр.

Сөйләүләренә караганда, Түбән Кама тирәсе керәшеннәре хәзерге Мамадыш якларыннан күчеп килгәннәр. Мәсәлән, Наримановка авылы Кылыччыдан, Чабья авылы Мамадыш районы Иске Чабья авылыннан килгән, дип сөйләләр.

Бу урынчылыкны аерып тора торган үзенчәлекләр күп түгел:

Хәл фигыльнең -*ғачын/-гәчен*, инфинитивның -*маға/-мәгә*, сыйфат фигыльнең -*малы/-мәле* формалары, юнәлеш килешендә -*нар/-нәр*, -*ңғар/-ңгәр* кушымчалары куллану һ. б.

Урынчылык өчен түбәндәге диалекталь сүзләр характерлы: *сыпқы* — пычрак, *пычқы жармасы* — пычкы чүбе, *абалану* — сөргәнү, *абрау* — коткару һ. б.

Бу төбәк Уфа епархиясенә Минзәлә өязенә караган. Архив документларында һәм Уфа епархиясе язмаларында югарыда күрсәтелгән авылларда яшәүчеләр «иске» керәшеннәр исемлегенә кертелгән.

Зәй урынчылыгына түбәндәге авыллар керә: Сәвәләй (Савалеево), Якты Күл (Светлое Озеро), Илтән-Бута (Ильтен-Бута), Сәрәпәле (Сарапала), Төги (Тюгеевка). Бу урынчылыкка түбәндәге үзенчәлекләр хас.

к, г авазлары, әдәби телдәге кебек, тирән тел арты авазлары түгел, ә еш кына тел арты тартыклары булып әйтеләләр: *кар, камыр, карга*.

-ой/-ый дифтонглары монофтонглаштырылып әйтеләләр, ягъни ой > и, ый > и: *койма > кима, кыйбат > кибат, коймак > кима, койаш > кийаш*.

-өй дифтонгы аерым сүзләрдә монофтонглаша: *сөйли > сүли, өйрәтә > үрәтә*.

Әдәби телдә алгы рәт сузыклары белән әйтелә торган кайбер сүзләр арткы рәт сузыклары белә әйтеләләр: *кабар* — хәбәр, *ракатланып* — рәхәтләнеп, *казыр* — хәзер. Алгы рәт сузыклары белән килгән кайбер сүзләрдә сингармонизм законы бозыла: *бакиллек* — бәхиллек, *калле* — хәлле, *эракмат* — рәхмәт, *кастәрләү* — хәстәрләү, *катер* — хәтер.

Кайбер сүзләрдә у, ү авазлары о, ө белән алмашына: *бөтән* — бүтән, *төгөл* — түгел, *норло* — нурлы, *мөгөз* — мүгез.

ж авазы, әдәби телдән аермалы буларак, әз генә шартлаулы кушык тартык: *джегет, джаман, джасый, джәшләр*.

ч авазы кайбер очракларда бик нык нечкәртелеп, с' булып ишәтелә: *с'иркәү* — чиркәү, *төс'е* — төче, *с'ыгара* — чыгара, *эс'әләр* — эчәләр.

1 нче һәм 2 нче заттагы тартымлы исемнәрнең төшем килеше угыз телләренә хас булган формада да төрләнә, ягъни -ны/-не урынына -ы/-е кушымчалары әйтелә: *чәчеңе* — чәчеңне, *кийарларымы* — кыярларымыны.

Хәл фигыльләрнең *барушышлый, кайтушышлый* формаларының әдәби телдәге *барганда, кайтканда, кайтышлый* формалары урынына кулланылу очраклары күзәтелә. Мисаллар: *Кайтушышлый* (кайтышлый) *кересең. Барушышлый* (барышлый) *кертерем эскәмбийәгезне*.

Бу урынчылыкта урта диалектка да (*арчи* — туйда кыз ягыннан килгән туганнары, *дус-ишләре, пажма* — йорт урыны, *кәйә* — начар, *саһапый* — зират, *бусан* — төклетура, *кубыну* — китү, күченеп китү), мишәр диалектына да (*төн ката* — төн бие, *акулча* < рус. околица — койма, киртә) хас сүзләрнең кулланылуы кызыклы.

Тикшеренүләр әлеге урынчылыкка кергән авыллар сөйләшендә мишәр диалекты белән дә урта үзенчәлекләр табылуын күрсәтә. Күрәсең, бирегә мишәр диалекты таралган төбәкләрдән килеп утыручылар да булган. Шуның өстенә, биредәге өлкән буын вәкилләренең сөйләве буенча һәм Уфа епархиясе язмалары күрсәтүенчә, бу авылларда татарлашкан чувашлар да яшәгәннәр. Шундый авыллар рәтендә Сәвәләй, Баткак, Драгун, Бикмәт, Базгыя авыллары телгә алына. Мәсәлән, Сәвәләй авылында иске керәшеннәр белән бергә 52 чуваш яши дип әйтелә. Бу чувашларның чыгышлары ягыннан Казан һәм Сембер губерналарыннан, дип күрсәтеләр.

Бакалы урынчылыгы Башкортстанда Бакалы районының Иске Әжми (Ст. Азмеево), Божыр (Бузюрово), Яңа Балыклы (Новый Балыклы), Әрнәш (Новый Маты), Яңа Илек (Новоиликово), Утар (Утарово) һәм Шаран районының Базгыя (Базгиево) авылларында таралган. Бу авыллар элек Уфа губернасы Бәләбәй өязе Бакалы һәм Нагайбәк волостьларына караганнар.

Бакалы керәшеннәренең тарихы шулай ук бик катлаулы. 1736 елда төзелгән Нагайбәк крепосте ул чор өчен әһәмиятле хәрби объект

булган, аның тирәсендәге халыкны христианлаштыру эшләре дә алып барылган. Нагайбәк крепосте тирәсендәге авылларда керәшен-казаклар (ягъни хәрби хезмәттә торучылар) һәм керәшен-типтәрләр дә яшәгәннәр. Соңрак, казакларны Оренбург линиясенә күчереп утырткач, аларның жирләренә Казан губернасының үзәк районнарыннан керәшеннәрне китереп утыртканнар. Биредәге керәшеннәрнең саны Нагайбәк крепостенда чукуындырылганнар исәбенә дә арта барган.

Әлегә төбәк этник яктан бик чуар: руслар, чуваш, мари, мордва, удмурт авыллары татар авыллары белән аралашып утырган. Нәтижәдә кайбер мари һәм чуваш авыллары татарлашканнар, ягъни татарларның горейф-гадәтләрен, киём-салымнарын гына түгел, ә телен дә үзләштергәннәр. Мәсәлән, Бакалы районы Иске Әжми авылының халкы катнаш булган, авылга башлап нигез салучылар марилар булган. Керәшен татарлары һәм чувашлар бу авылга төрле яктан жыелганнар: Юшады — керәшен татарлары, Каран Азик — чуваш, Баткак — чуваш, Бикмәт — татарлашкан чуваш һ. б.

Иске Әжми авылында күп еллар татарлар белән бер авылда яшәгәнлектән, килгән чувашлар да керәшен булып саналган, татар телен үзләштергәннәр. Шуның өстенә бу авылда мариаларның да яшәве авыл халкының телендә чагылмый калмаган. Мәсәлән, бу авылда *а* авазы ике төрле әйтелә: иренләшкән *а^о* һәм ачык *а*. Өлкән буын телендә бер үк позициядә тел арты *к*, *г* һәм тирән тел арты *қ*, *ғ* авазларының да кулланылуын билгеләп үтәргә була. Алынма сүзләрдә тирән тел арты авазларының әйтелеше бигрәк нык сизелә: *қандуқтыр* — кондуктор, *ғырамыт* — грамота, *қыладапшик* — кладовщик, *қухмара* — Кукмара, *қағар* — каһәр, *шағар* — шәһәр һ. б.

Бакалы районындагы Яңа Балыклы авылы халкын «төмәннәр» дип атап йөртәләр. Архив материаллары күрсәтүенчә, аларның бабалары Мордовиянең Темников районы тирәләреннән килеп утырган мишәрләр булган. Аларның сөйләшкәндә тел арты *к*, *г*, *х* авазлары сакланган.

Бакалы урынчылыгы өчен хас үзенчәлекләрдән түбәндәгеләрне күрсәтергә мөмкин:

ә~и, и~э: бипкә — бәпкә, *кәм* — ким, *кәртә* — киртә, *бәк* — бик, *тирәзә* — тәрәзә.

з~ж: бозора — божра, *заный* — жаный.

х~қ: хырау — кырау, *хәбер* — кабер, *хәдерле* — кадерле, *хохомат* — хөкүмәт.

Сүз уртасында аваз өстәлү: *керегән* — кергән, *жөрөдө* — йөрдә, *биренә* — бирнә.

Аерым сүзләргә *-ғақ/-гәк*, *-ақ/-әк*, *-қ/-к* кушымчалары ялгану күренеше: *бозғақ* — бозлавык, *байа ғынақ* — бая гына, *дымық* — дымлы.

Киләчәк заман хикәя фигыльләрдә *-йа/-йә* төшү: *бармачақ* — бармайачак (бармаячак), *ашачақ* — ашайачак (ашаячак).

-қай/-кәй кушымчаларының актив кулланылуы жырларда һәм фольклор әсәрләрендә күзәтелә: *Өстәмдәге күмәгем/ Вақай-вақай бизәкәй. Нечкәкәй нечкә ай иләктин/ Оннар иләп керттем келәттин* (халык жыры).

-малы/-мәле кушымчалары, күрше минзәлә сөйләшкәндәге кебек, түгел яки булу сүзләре белән килеп, әдәби телдәге *-арлық/-әрлек булу*

(яки *түгел*) формасы урынына кулланыла: *Ат белән дә бармалы төгөл* (барырлык түгел).

Урынчылык *изү-муйса* — муенга киелә торган тәңкәле муенса, *шарпан* — тастар, *қашбау* — тәңкәле баш киеме, *қылық ташық* — кыртлый торган тавык, *тупырақса* — чорма, *тирәзә налишнигы* — тәрәзә яңагы, *сәрән суғу* — пасха бәйрәме көнне атка атланып йомырка жыеп йөрү кебек сүзләр белән аерымлана.

Түбән кама керәшеннәре сөйләшенә хас үзенчәлекләренә карап үтик.

Фонетик үзенчәлекләре

Авазларның составы белән сөйләш татар әдәби теленнән, нигездә, аерылмый. Диалекталь үзенчәлекләре, беренче чиратта, авазларның тәңгәллекләрендә, аваз өстәлү һәм төшү, ассимиляция һәм диссимиляция күренешләрендә һ. б. чагыла.

Сузыклар. Түбән кама керәшеннәре сөйләшендә дә сузык авазлар, *а, ә* авазларының югарыда күрсәтелгән вариантларын исәпкә алмаганда, әйтелешләре белән әдәби телдәге эквивалентларыннан аерылмыйлар. Сөйләшкә хас үзенчәлекләре төрле аваз тәңгәллекләренә, кайбер комбинатор күренешләргә кайтып кала.

ы~а: *ақық* — ахак, *йаңы* — йаңа (яңа), *бабықай* — бабакай һ. б. Мондый күренеш *-ғанчы/-гәнче* кушымчасында да күзәтелә: *барғынчы* — барганчы, *әйткенче* — әйткәнче һ. б.

Рус һәм рус теле аша кергән чит тел алынмаларындагы аваз тәңгәллекләре буенча да сөйләш башка керәшен һәм урта диалект сөйләшләреннән аерылмый.

у~о: *пушты* — почта, *лимун* — лимон һ. б.

о~у: *сохари* — сухари, *сослон* — суслон һ. б.

а~о (басымсыз позициядә): *калакул* — колокол, *сабранҗа* — собрание һ. б.

Күпчелек алынмалар нечкә вариантта әйтелә: *күрчәгә* — корчага, *сәтин* — сатин, *әртис* — артист, *кәрҗин* — корзина, *кәнсирт* — концерт һ. б.

Билгеле бер төркем сүзләрдә нечкә сузыклар урынына калын сузыклар әйтелә: *алла қачан* — әллә кайчан, *сағат/саат* — сәгать, *мағана* — мәгънә, *җамағат* — җәмәгать, *томбойоқ* — тәнбойок (тәнбоек), *мына* — менә.

Иренләшү гармониясе *о, ө* авазларының үзләреннән соңгы иҗекләрдә килгән *ы, е* авазларын иренләштерү күренешләрендә чагыла: *орчоқ* — орчык, *қош қоно* — кыш көне, *өмөт* — өмет. Бу күренеш бигрәк тә урта диалект сөйләшләре өчен характерлы һәм ул әдәби телдә орфоэпик норма буларак кабул ителгән.

Аваз өстәлү аеруча алынмаларда сүз башында күзәтелә:

ә: *эрәқмәт* — рәхмәт, *эшәм* — шәм; *эскәтер* — скатерть;

ы: *ырызых* — ризык, *ырысқал* — рыскал, *ышкул* — школа, *ыстансы* — станция, *ырасхут* — расход;

а: *арматизым* — ревматизм;

ө: *өтөрмән/төрмә* — тюрьма, *өлгөт* — льгота.

Түбәндәге татар сүзләрендә сүз уртасында аваз өстәлү күзәтелә: *күреше* — күрше, *қарышы* — каршы, *җөрөмей* — йөрми.

Рус теленнән кергән сүзләрдә: *гыруп* — гроб, *пылак* — флаг, *шыпыр* — шифр, *Ибан Гырузный* — Иван Грозный, *шарып* — шарф һ. б.

Дифтонглар. Түбән кама керәшеннәре сөйләшкәндә, әдәби телдәге дифтонглардан тыш, ачык иҗекләрдә *-ыш/-ew*, *-ей* дифтонглары кулланыла.

-ей~ -и (әлегә сөйләштә бу күренеш аеруча актив): *келей* — тели, *эней* — эни, *ней* — ни, *бейем* — бием, *үгей* — үги, *эшләмей* — эшләми, *кейем* — киём, *тейеш* — тиеш һ. б.

Иҗек һәм сүз азагында *-ыш/-ew~у/ү*: *сыш* — су, *тышган* — туган, *уқыш* — уку, *китеш* — китү, *сылыш* — сылу.

Тартыклар. Түбән кама керәшеннәре сөйләшкәндә, чаллы, бакалы урынчылыкларын санамаганда, нигездә, тирән тел арты *қ, ғ* тартыклары кулланыла: *қарға* — карга, *қайғы* — кайгы, *қағаз* — график. *кәгазь* һ. б.

п~ф татар сүзләрендә дә, төрле алынмаларда да күзәтелә һәм ул закончалыклы тарихи күренеш: *тупырак* — туфрак, *жапырак* — йафрак (яфрак), *керпек* — керфек, *жепәк* — йефәк (ефәк); *пайда* — файда, *пирештә* — фәрештә, *жапа* — жәфа, *нәпес* — нәфес; *пурмы* — форма, *ышкәп* — шкаф, *пасун* — фасон; кеше исемнәрендә: *Жәпей* — Ефим, *Пидут* — Федот, *Ғапый/Үгәп/Үгәпәй* — Агафья, *Пидура* — Федора, *Қупый* — Прокофий, *Апанас* — Афанас, *Темәпей* — Тимофей.

ж~й керәшен сөйләшләрәнә хас булганча, әдәби *й* урынына *ж* авазы әйтүдә чагыла: *жәш* — йәш (яшь), *жуқ* — йуқ (юк), *жаулық* — йаулык (яулык), *жөгет* — йөгет (егет), *жаман* — йаман (яман), *жепәк* — йефәк (ефәк), *жөрәк* — йөрәк һ. б.

Бу күренеш рус теленнән кергән сүзләрдә дә актив, хәтта сүзнең соңгы иҗегендә дә күзәтелә: *субранжа* — собрание, *иминжә* — имение, *баринжә* — варенье, *памилжә* — фамилия, *палажинжә* — положение, *жалунжә* — жалование, *зайашлинжә* — заявление; ялгызлык исемнәрендә: *Маржа/Маржый* — Мария, *Даржа/Даржый* — Дарья, *Үкчинжә* — Аксинья, *Киржә* — Кирья, *Илжә* — Илья һ. б.

з~ж/й тәңгәлләге түбән кама керәшеннәре сөйләшенең зәй һәм бакалы урынчылыкларында таралган: *кәзә* — кәжә, *зир* — жир, *заниқай* — жаныкай, *зоқо* — йокы, *засый* — йасый, *зөзә* — йөзә, *зөзәм* — йөзем, *зыйылыш* — жыелыш, *зиләк* — жиләк.

қ/к~х. Билгеле булганча, бу тәңгәллек керәшен татарлары сөйләшләрәндә, татар теленең кама тамагы, пермь сөйләшләрәндәге һәм себер диалектларындагы кебек, киңрәк күзәтелә. Түбән кама сөйләшкәндә дә шулай. Ул татар сүзләрендә дә, алынма сүзләрдә дә табыла: *қатын* — хатын, *қалық* — халык, *қақ* — хак, *ақық* — ахак, *жөмақ* — оҗмах, *ақирәт* — ахирәт, *паскы* — пасха, *китырый* — хитрый, *көкөмәт* — хөкүмәт һ. б.

х, х~қ, к тәңгәлләге түбән кама керәшеннәре сөйләшенең аеруча бакалы урынчылыгы өчен характерлы: *хырау* — кырау, *хәбер* — кабер, *хәдерле* — кадерле, *хыхымат* — хөкүмәт, *хәдәр* — кадәр. Мисаллар: *Хырау қуғанда иске чабатаға ут төртөп жандыралар. Хәберләремә* (каберләремә) *кемнәр жөрөр инде дип қайғырамын. Халхузға* (колхозга) *кергәчен хыхымат* (хөкүмәт) *бодай өләште.* Мисаллардан күренгәнчә, **х~қ** күренеше ешрак алынма сүзләрдә һәм күбрәк сүз башында күзәтелә.

к~т: *кенәген/төнәген* — кичә, *келәү* (итү) — теләк итү, *келәнче* — теләнче, *келәнү* — теләнү **h. б.**; **т~к:** *читләшек/ чикләшек* — чикләшек.

Башкортстанның Шаран районы Базгыя авылында яшәүче керәшеннәрдә кеше исемнәрендә **х~ф** күренеше дә күзәтелә: *Хоклә* — Феклә, *Хлимун* — Филимон, *Хушәдер* — Федор, *Хилипп* — Филипп, *Хәмә* — Фома **h. б.**

Фарингаль *h* авазы, күпчелек татар сөйләшләрендәге кебек, түбән кама керәшеннәре сөйләшәндә дә әйтелми. Сүз башында бу аваз төшә: *аман/әмән* — һаман, *әрбер* — һәрбер, *үнәр* — һөнәр, *ич* — һич, *әшәс* — һәвәс **h. б.**

Ике сузык арасында килгәндә, *h* тартыгы *ʁ* белән алышына яки бөтенләй төшә: *жиһаз* — жиһаз, *бәгә* — бәһа, *жәгәннәм/жәннәм* — жәһәннәм, *заһар* — зәһәр. Бу үзенчәлек татар теленә башка сөйләшләрендә дә киң таралган.

м~б: *муңча* — букча, *мәндә* — бәндә, *мадийан* — бадийан (бадьян), *қорман* — корбан, *мөтнөк* — бөтнөк, *чымылдык* — чыбылдык, *майтақ* — байтак, *мәке* — бәке;

б~м: *биләш/миләш* — миләш, *гарбун* — гармун;

w~б: *кешек* — кебек, *ташып* — табып, *қашып* — кабып **h. б.**;

м~н: *чормый* — чорный, *үләм* — үлән, *Микипар* — Никифор, *Микита* — Никита;

б, w~в. Алынма сүзләрдә ирен-теш *в* авазы ирен-ирен *б* яки *w* белән алмашына: *багун* — вагон, *бырач* — врач, *бағыт* — вакыт, *чилсәшит* — сельсовет. Бу күренеш урта диалектның башка сөйләшләрендә дә табыла.

Аерым сүзләрдә генә очрый торган тәңгәллекләр: **л~н:** *үренә* — үрелә, *тешни* — тешли; **с~т:** *эсте* — эссе.

Аваз өстәлү. Аерым сүзләрдә *б, р, т* авазлары өстәлү очраklары бар: *кәшәмбир* — кашемир, *қортлау* — котлау, *күптертмәле* — күпертмәле **h. б.**

ңг~н, ң күренеше кайбер сүзләрдә ике сузык арасында, хәтта ике сүз арасында да күзәтелә: *кызгаңгыч* — кызганыч, *аңгыша* — аңыша, *уңгайсыз* — уңайсыз, *қурқыңгыч* — куркыныч; *иңгелек* — иң элек, *иңгәшәл* — иң әүвәл; юнәлеш килешендәге исемнәр һәм алмашлыкларда: *миңга* — миңа, *сиңга* — сиңа, *аңгар* — аңа, *тегенекеңгәр* — тегенекеңә.

Аваз төшү. Керәшен сөйләшләренә хас булганча, төрле грамматик формадагы *бул-, кил-* фигыльләрендә сонор *л* авазы төшә: *бумый* — булмый, *кигән* — килгән, *буса* — булса, *кисә* — килсә, *нишисең?* — ни эшлисең?, *нишәтә?* — ни эшләтә?, *нишәп* — ни эшләп?

Аерым сүзләрдә *л* соноры *-ла/-лә* фигыль ясагыч кушымчасында да төшә: *чирәгән* — чирләгән; *нишәгән* — ни эшләгән **h. б.** Шулай ук: *күмәк* — күлмәк, *бүмә* — бүлмә, *айса* — алайса **h. б.**

н авазы сүз уртасында тел очы тартыклары алдында төшә: *нидей* — нинди, *асат* — ансат, *муча* — мунча, *муйса* — муенса, *қурқыч* — куркыныч; сүз ахырында: *белә* — белән, *тағы* — тагын, *ажаға* — ажаган **h. б.**

ʁ авазы сүз башында һәм сүз ахырында гарәп теленнән кергән сүзләрдә төшә: *айып* — гаеп, *мәнәсез* — мәгънәсез, *үмер* — гомер, *әрә-*

пә — гарәфә һ. б. Татар сүзләрендә: *таын* — тагын, *тирмән* — тегермән, *жерләү* — жегерләү. Сүз уртасындагы *г* авазына *й* авазы тәңгәл килергә мөмкин: *нийә* — нигә, *зайиб* — зәгыйфь.

р төшү тамыры яки нигезе *-р* га беткән фигыльләрнең төрле формаларында күзәтелә: *барыга* — барырга, *күрегә* — күрергә, *барым/барымын* — барырмын, *барысын* — барырсың, *барыбыз* — барырбыз, *барысыз* — барырсыз һ. б.

Охшашлану (ассимиляция) күренешләре. Сүз башындагы *й* сонанты үзеннән алдагы *ш* авазына тулысынча охшашлана: *ашшаулық* — ашйаулык (ашъяулык), *бишшыллык* — бишйыллык (бишъяллык).

Қажжук < казжук (каз юк), *қыжжорто* < кыз жорты (кыз йорты), *үж жағы* < үз жагы (ягы), *жөж жыл* < йөз жыл (йөз ел) кебек очрақларда кире ассимиляция күренеше чагыла.

н~м: *жамбашы* — әд. ян башы, *жушамбула* — юан була, *қаммәчете* — хан мәчете, *мим барам* — мин барам, *чыммәржән* — чын + мәржән.

ң~ғ, г, н: *жәреңгә* > жәренгә — йәренгә (яренгә) — киләсе елга, *килеңгә* — киленгә, *утыңға* — утынга, *салқыңға* — салкынга.

ч~с, з: әд. без чықтық > беччықтық, қыз чақ > қыччақ, без + -чә > беччә.

ш~с: *шиләшә* — сөйләшә, *шишәмбе* — сипшәмбе, *шыйыршық/шыырчық* — сыерчык. Шулай ук, **ч~с:** *бачқыч* — баскыч.

Диссимиляция (охшашсызлану) күренешенең түбәндәге очрақларын күрсәтергә мөмкин: **ч~с:** *чилсәшит* — сельсовет, *Үкчинжә* — Аксинья; **ч~ш:** *чашты* — шашты, *чеш* — шеш, *чөшлө* — шөшлө, *чушындый* — шушындый. Мондый үзенчәлек бакалы урынчылыгына хас.

Грамматик үзенчәлекләр

Исемнәр. Түбән кама керәшеннәре сөйләшәндә *-қай/-кәй* кушымчасы, әдәби телдән аермалы буларак, жанлы предметны белдерә торган исемнәргә дә, шулай ук башка сүз төркемнәренә дә ялгана ала: *Бабықай белән бер йәшлек. Исән чақайлар (чаклар) барыйы бит минем. Сөнөкәй (елга ис.) буйқайлары кешекәй асыллар жир жәнәшәдә тирәдә қайда бар. Эчтәнкәйләр дә жепәкләр сез кигәнсез. Тыштанқайлар да постаулар кигәнсез.*

-лар/-ләр кушымчасы, әдәби телдән аермалы буларак, төрле сүз төркемнәренә ялганып, эмоциональ-экспрессив төсмер өсти: *Жәш ғумерне жырлаплар, уйнаплар үткәрдек. Мине күргәчен жылаплар жибәрде. Бер генәләр дә белмәдем бит.*

Түбән кама керәшеннәре сөйләшәндә дә рус христиан исемнәрен кыскарту шактый системалы, кыскартмаларның ахырына *-ай/-әй, -ий/-ей/-ый, -үч/-уч, -ич, -үк/-ук, -ка/-кә, -кай/-кәй* иркәләү-кечерәйтү кушымчалары ялгана: *Әркәй* — Аркадий, *Үкей* — Акулина, *Жаудый* — Евдокия, *Гөрөй* — Григорий, *Пантый* — Пантелеймон, *Үртәмәй* — Артемий, *Пилей* — Филипп, *Купый* — Прокофий; *Татый, Татук* — Татьяна, *Маржый* — Мария, *Даржый* — Дарья, *Упрыч* — Прасковья, *Палый, Палук* — Пелагея, *Уғай* — Агафья, *Начтый* — Настя,

Грапый — *Агриппина*, *Үлкэй* — *Ульяна*, *Пидукай* — *Федора*, *Бәчлей*, *Бәчкә/Бәчук* — *Василий*, *Питкә/Питүк* — *Петя*, *Үничкә* — *Анисья*, *Аука*, *Аудук* — *Авдотья*, *Жәүлич* — *Евгения*, *Бибич/Пидуч* — *Федосья*, *Упруч* — *Ефросинья*, *Марич* — *Мария*.

Бер үк исем төрле фонетик вариантларда әйтелергә мөмкин: *Наталжа/Натай/Натуш/Натка/Натуша* — *Наталья*, *Гурапый/Гурий/Гөрпәй/Гөрпинә/Гуруш* — *Агриппина* һ. б.

Үз итеп, яратып, иркәләп әйткәндә ялгызлык исемнәренән беренче ижегенә *-үк/-ук* кушымчалары ялгана: *Әрчүк* — *Арсений*, *Микук* — *Михаил*, *Ычтук* — *Степан*, *Кечтук* — *Костя*; *Мәтүк* — *Матрена*, *Барук* — *Варвара*, *Кәтүк* — *Катерина*.

Кеше исемнәренә *-уш/-үш* кушымчалары ялгап әйтү берәз үзсенү мәгънәсен дә өсти: *Әлүш* — *Алексей*, *Иртүш* — *Артеми*, *Микуш* — *Михаил*, *Никуш* — *Никита*; *Даруш* — *Дарья*, *Кәтүш* — *Екатерина*, *Ануш* — *Анна*, *Баруш* — *Варвара*, *Сануш* — *Александра* һ. б.

Базгыя (бакалы урынчылыгы) авылында, керәшеннәр белән бергә, татарлашкан чувашлар да яши, моңа инде тикшерүче галимнәр революциягә кадәр үк игътибар иткәннәр. Шушы ук Базгыя авылында икешәр исем йөртүче кешеләр дә булган. Мәсәлән: *Матвей* — *Дәүләтжан*, *Наталжа* — *Бикәч*, *Мәржә* — *Мәрчән*, *Марфа* — *Гөлҗимеш*, *Дәкәү* — *Кунаккол*, *София* — *Минүкә* һ. б.

Иске Әжми авылында (шул ук урынчылык) күп еллар марилар да яшәгән. 1920 елда алар аерылып чыгып, Нарат Чокыр дигән авыл төзеп яши башлаганнар. Бу авылның өлкән буын кешеләре саф татарча сөйләшә, мари телен соңгы вакытларда мари авылыннан килгән киленнәр генә белә. Бу авылның марилары күбрәк борынгыдан дәвам итеп килгән төрки исемнәр яки гарәп-фарсы теленнән кергән исемнәргә кушканнар: *Сурбикә*, *Гөлбикә*, *Карлыгач*, *Сандугач*, *Гөлҗимеш*, *Миннегөл*, *Тимеркәй*, *Алтынбикә*, *Алмыш*, *Дәүләтбай*, *Тәңкә* һ. б.

Керәшен татарлары белән аралашып яшәгән мәжүси чувашларда (мәсәлән, Зәй районы Канаш авылында) шулай ук борынгыдан килгән чуваш исемнәргә кушыла: *Хитрәби*, *Унәрби*, *Кенәрби*, *Силдәби*, *Утрәби*, *Хердилә*, *Унәслү*, *Кенәз*, *Сатый*, *Сатыбал*, *Ул'дишан*, *Сал'дишан*, *Сетришан*, *Морзабай*, *Жәндийәр*, *Хундийәр*, *Майрәби*, *Сайраби* һ. б.

Тартым категориясе. 3 нче зат берлек санда икеләтелгән тартым кушымчалары ялгану күзәтелә: *Қайсысын* (кайсын) *бирием аңар сүрәкәне*. *Кейем ышкабысына* (шкафына) *бер күмәгем сыймады*. *Бүгенгесе* (бүгенге) *көндә без алдан барабыз йарышта*.

Киресенчә, төшем килешендә тартым мәгънәсе *-ғы/-ге* кушымчасы белән белдерелергә, ә *-сы/-се* төшөп калырга да мөмкин: *тегендәген* — *тегендәгесен*, *үзөбездәген* — *үзөбездәгесен*, *өйдәген* — *өйдәгесен* һ. б.

Килеш категориясе. Иялек килеше *-ның/-нең*, *-нын/-нен* кушымчалары белән ясала: *бақчаның/бақчанын* — *бакчаның*, *тутайның/тутайнын* — *тутайның* һ. б. Кайбер очракларда *-ның/-нең* кушымчасы әд. *-ныкы/-неке* функциясендә дә кулланыла: *Тышқы өйалдында сүмкәгез бар, сезнеңме* (сезнекеме) *ул?* *Жуқ*, *боларның* (боларныкы) *түгел*, *Шәшәнең* (Сашаныкы) *ул*.

Түбән кама керәшеннәре сөйләшенең бакалы урынчылыгында юнәлеш килеше, хәрәкәт юнәлү объектын белдергәндә, кушымчасыз да кулланыла: *Утар ки(л)мәсәм* (утарга килмәсәм) *белмәсийем әле. Бақалы барып* (Бакалыга барып) *карточкы төштөләр.*

Максатны белдергән очракта исә юнәлеш килеше кушымчасы төшми: *Урманға печәнгә китте.*

Тартым кушымчасы алган исемнәргә һәм шулай ук саннарға юнәлеш килешендә *-ңа/-ңә, -ңар/-ңәр, -ңар/-ңәр* кушымчалары ялгана: *Ансы тегесеңә* (тегесенә) *қарағанда искергән. Монсоңар* (монсына) *да күмәк алған. Қуңанықыңғар* (хуңаныкына) *әйтәсең қызына. Үзебезнең ашылнықыңғар* (авылныкына) *өйләнде малайыбыз.*

Төшем килеше. Тартым белән төрләнгән исемнәргә, әдәби телдәге *-ны/-не* кушымчалары белән беррәттән, угыз телләренә хас *-ы/-е* кушымчалары ялгану күренеше күзәтелә, ул аеруча зәй урынчылыгында актив: *Қулымы* (кулымны) *қаты қысма. Өй артына гөл утырттым Бәхетеме* (бәхетемне) *сынарға* (халык жыры).

Чыгыш килеше кушымчасы тар вариантта да күзәтелә, әдәби телдәге *-дан/-дән, -тан/-тән* белән беррәттән, аның борынғы варианты (*-дыйн/-дин, -тыйн/-тин*) бигрәк тә җырларда еш очрый: *Сарайақай* (сары аяқай) *балығыз ич бетмәсен, Башығыздин дәүләт китмәсен* (халык жыры).

Чыгыш килешенең кушымчасыз кулланылу очраklары да бар: *Кенәген базар* (базардан) *қайттым. Қызлары Әлмәт* (Әлмәттән) *қайтқан.* Бу күренеш бары тик *қайту* фигыле алдыннан килгәндә генә күзәтелә һәм ул түбән кама керәшеннәре сөйләше өчен гомуми күренеш.

Урын-вакыт килеше дә, йөрү фигыле белән килгәндә, кушымчасыз килергә мөмкин: *Көтү* (көтүдә) *жөрөп қайтты сарықлар. Урман* (урманда) *жөрөп қайттық, су эчәргә келибез.*

Алмашлыкларның төркемнәре әдәби телдәгечә. Шул ук вакытта, аларның әдәби формалар белән параллель кайбер фонетик һәм лексик вариантлары да кулланыла.

Күрсәтү алмашлыклары: *шул/шу, шушы/тушы, шушындый/тушындый, шушылай/тушылай, ул/у, теге/тее, менә/маа/мына.*

Күрсәтү алмашлыкларының кушма формалары да кулланыла: *әнә терә/ана тыра, менә терә/мына тыра*, алар *әнә тора, менә тора* аналитик формаларга кайтып калалар.

Сөйләшнәң бакалы урынчылыгында *нәрсә* сорау алмашлыгының диалекталь *нәмә, нәмәкәй, нәмкә* вариантлары да күзәтелә: *Нәмәкәй* (нәрсә) *дип кERGән безгә Бүчүкә* (Василиса). *Нәмкәләр* (нәрсәләр) *кийеп чығарсыз урамға, сыпқы* (пычрак), *жаңғыр жава. Нәмә* (нәрсә) *сүләмәле инде сезгә.*

Мин зат алмашлыгы һәм *бу, шул, ул* күрсәтү алмашлыкларының иялек килешендә, белән һәм *ише* бәйлекләре белән кулланылганда, кушымчадагы *ң* авазы төшә: *анише/аның ише* — аның ише, *моно ише/монише* — моның ише, *мине белә* — минем белән, *шуны белә* — шуның белән һ. б.

Зат һәм күрсәтү алмашлыклары юнәлеш килешендә *миңға/миңа/мийа/маңа* — әд. *миңа, сийа/сыйа/сиңға* — әд. *сиңа* формаларында

кулланыла: *Искесе сийа қалыр. Сыйа да кирәкме? Миңға ашның қуйысын сал.*

Аңғынчы, моңғынчы, шуңғынчы (аңарчы, моңарчы, шуңарчы): Моңғончы жылы булды бит, жаңа суйа башладылар мал. Шуңғынчы безгә аяқ атламады.

Рәвешләр. Кушымчалар ярдәмендә рәвеш ясау. Түбән кама сөйләшенең алабуга урынчылыгында *без, сез, үз* алмашлыкларына *-ча/-чә* кушымчалары ялганып охшату-чагыштыру рәвешләре ясала: *беччә* — *безнеңчә, сеччә* — *сезнеңчә, үччә* — *үзебезчә*. Күргәнебезчә, бу алмашлыклар фонетик үзгәрешкә дә дучар булганнар: *з* авазы үзеннән соң килгән *ч* авазына охшашланган. Мисаллар: *Қызлары беччә (безнеңчә) керәшен пурмысы белән кийенеп кигәннәр (килгәннәр). Сеччә (сезнеңчә) бәйрәмнәрне без белмибез, беччә (безнеңчә) бәйрәм көн бүген. Без үччә (үзебезчә) генә эшләп қуйдық.*

-лай/-лэй, -луй/-ли кушымчалары ярдәмендә рәвеш ясалыу активрак күзәтелә: *Күкәй пешердеңме? — Жүк бит, пешермәдем, чилэй (чи көенчә) генә алып барам. Икенчелэй (икенче тапкыр) керем сезгә жырларға. Биш-алты митыр улағыбыз бар, буйынчылуй (буйдан-буйга) ағып тора. Көн буйынчылуй (буенча) жырлап тора алам.*

Сөйләштә вакыт рәвешләре ел фасылларын һәм тәүлек вакытларын белдерә торган сүзләрдән түбәндәге кушымчалар, бәйләкләр ярдәмендә ясала:

-қылық/-келек формаларына юнәлеш килеш кушымчалары ялгана: *Кичкелеккә сөт кирәк була. Төңгөлөккә салқын була қазер. Иртәңгелеккә чэй генә қайнатыйм.*

Дәвамлы вакыт рәвешләре белән бәйлеге ярдәмендә дә ясала: *Төне белән (төн буе) уйныйлар да жоқлуйлар инде.*

Болардан тыш, вакыт рәвешләренең тагын түбәндәге формалары очрый: *қышның қыш буйы, көннең көн буйы; жәйен-қышын, көнен-төнен; иртәгә соңға (берсекөнгә) һ. б.*

Фигыльләр. Затланышлы формалар. Хикәя фигыльләр. Сөйләштә *-ый/-ий* формалы хәзерге заман хикәя фигыль 1 нче зат берлектә теләк фигыльләр белән тәңгәл килә, ягъни *-ый/-ий + -ым/-ем* кушымчасы белән ясала: *Жоқламыйым (йокламыйм) мин, әз жоқлуйым (йоклуйм), күршеләр орошалар мине қайсы. Ашыйым (ашыйм) да, эшлийем (эшлим) дә, кеше күзенә қарап утырмайым (утырмыйм). Жырла дисән, утырам да жырлуйым (жырлуйм).*

Жырларда 3 нче зат берлек санда, әдәби формалар белән беррәттән, сирәгрәк булса да, фигыльләргә *-дыр/-дер* кушымчасы ялгану күренеше дә очрый: *Сыуда балық жөзәдер лә, Сыу салқынын сизәдер, ай, сизәдер.*

Түбән кама керәшеннәре сөйләшенең чаллы урынчылыгына караган Мәләкәс авылында хәзерге заман хикәя фигыльнең 2 нче зат берлек сандагы *барасың, киләсең* формалары кыскартылган вариантта да кулланыла: *қайтаң — қайтасың, илтәң — илтәсең, китәң — китәсең, эчәң — эчәсең, таныйңмы? — таныйсыңмы?*

2 нче зат күплек санда *-сыз/-сез* кушымчасының *-сығыз/-сегез* вариантын куллану да күзәтелә: *Күрәсегезме (күрәсезме) бийек тауны, шунда булған зират безнеке. Нийә киләсегез (киләсез)?*

К и л ă ч ă к з а м а н. Тамыры яки нигезе -р/-ыр/-ер гə беткəн фи-
гыльлэрнең 1 нче һәм 2 нче зат берлек һәм күплек саннарында кушым-
чадагы ике р ның берсе төшə: Чүлмэгэнə тутырым (тутырымьн) кисə-
кисə балны. Жаратсағыз торосыз (торырсыз) бездə.

Түбən кама керəшеннəре сөйлəшəндə сирəк кенə -ачақ/-əчəк ку-
шымчалы билгеле килəчəк з а м а н формасы да очрый. Бу
форманы кулланды кайбер үзенчəлеклэр бар:

-ачақ/-əчəк түгел формасы юклыкны белдерə: Мин бу чəйне
əчəчəк түгел.

Фигыльнəң тамыры яки нигезе сузык авазга беткəн очракта, əдəби
телдəге -йачақ/-йəчəк (-ячак/-ячəк) кушымчасы урынына -ачақ/-əчəк
варианты кулланылырга мөмкин: Шулар кирəкмей (кирəкмєни),
сүрəкəлэр кирəкмей, ай эрəкмəт, мин аларның бөтенесен күрсəтєп
бетерəчəк (бетерəчəкмен).

-ған/-гəн формалы фигыльлэр, зат кушымчаларыннан башка кил-
гəндə, билгеле үткəн з а м а н мəгънəсен белдерергə мөмкин:
Кенəген син сыу да китермəгəн (китермəдєң). Мин үзəмə қалақ (ка-
шык) алған (алдым), қунаққа жүқ.

К а б а т л а у л ы үткəн з а м а н, урта диалектның башка сөйлəш-
лэрəндəге кебек үк, өч төрле формада кулланыла һәм алар үткəндə
булган, кабатланып торган эш яки хəллэрне белдереп килəлэр.

-а/-ə, -й торған + -ыйы формасы шулай ук актив: мин бара тор-
ғаныйым — мин бармый торғаныйым, син бара торғаныйың — син
бармый торғаныйың.

-а/-ə, -й + -дыр/-дєр + -ыйы/-ийе: Қызны кийəүгə биргəндə ақлашу
буладырыйы (була иде).

Сыйфат фигыльнəң -ыр/-ер/-ар формасы һәм -ыйы/-ийе (иде)
ярдəмче фигыле белəн кабатлаулы үткəн з а м а н формасы ясала, юклык
(-мас/-мəс) кушымчасы фигыль нигезенə, ə зат кушымчалары иде
ярдəмче фигыленə ялгана: мин барырыйым — мин бармасыйым; син
барырыйың, син бармасыйың.

Телəк фигыльлэр. Татар телəндə телəк фигыльлэр берлек
һәм күплектə 1 нче затта гына кулланыла: алым — алыык. Сөйлəштə
алар диалекталь вариантта (барыйым — барыйық) кулланыла: Əтекəй
биргəн тустағанны қəдєрсєз урынға қуймыйық (куймыйык). Шушылай
бергə жəргəн чакта əтекəй исемен жуймыйық (жуймыйык) (халык жыры).

Сөйлəштə борынғы -ғай/-гəй кушымчасы, урта диалектның башка
сөйлəшлэрəндəге кебек үк, юклык кисəкчəсе -ма/-мə белəн генə килə
ала һәм ике мəгънəгə ия:

Ихтималдан саклануны, теге яки бу эштəн сагаюны, шиклənүнə
белдерə: Ите пешеп житмəдє, аталары қырдан қайтып килмəгəйє.
Иртəгə сабан туйы, қунақлар килмəгəйє.

Сөйлəүченəң теге яки бу вакыйгага, эш-хəллəргə исе китмəвен
белдерə: Қəзєр машина килеп житмəсə, əртислэр жийəү китəбез, ди-
лэр. — Китмəгəйлəре! Китə бирсеннэр, жырақ жир төгөл Сəшəлəй
белəн Сəрəпəлє арасы.

Сөйлəштə телəк фигыльлэрнəң аналитик формалары да кулланыла.

-ырга/-єргə кели: Жырларға келим (жырламакчы булам), кийеке (кө-
емне) жаңғышам. Бер қазны алып қалырға кели (алып калмакчы була).

-мақ/-мәк була: Бүген урманға бармақ булабыз (бармакчы булабыз). Ничек тормақ буласың (тормакчы буласың) монда? Син бу эшне ничек эшләмәк буласың (эшләмәкче буласың)?

Киңәшле теләк мәгънәсе боерык яки билгесез киләчәк заман хикәя фигыль һәм -ыйы/-ийе, -ыйың/-ийең (иде, идең) ярдәмче фигыльләрәннән торган аналитик төзелмә белән белдерелә: *Баллап чэй эчеп китерийең. Монда кереп утырый (утырыр идең) син, алдағы өйгә. Жатып жоқлайың (ятып йокларга иде) бүген. Иралма салыйың, Әүдей (эре бәрәңге салырга иде, Авдотья).*

Билгесез киләчәк заман формасына -лар/-ләр күплек кушымчасы ялганган очракта да 2 нче затка карата киңәшле теләк белдерелә: *Кичкелеккә килерләр син.*

Жөмләдә 2 нче зат алмашлыгы кулланылмаска да мөмкин: Мәсәлән: *Жылытырлар чәйне. Кагазыгызны өйгә кертеп қуйарлар.*

Сөйләшләрдә теләк -ырға/-ергә итә төзелмәсе белән дә белдерелә: *Памидурлар, қыйарлар үстерегә итә (үстөрмәкче була) қызыбыз. Қыйар тозларға итәм (тозламакчы булам). Жиләк өзеп алырға итә (алмакчы була).*

Теләк, ният, көчле теләк мәгънәләре -асы/-әсе формасы нигезендә һәм итә, иде (+ -ыйым/-ийе), килә, калу ярдәмче фигыльләре белән ясалган аналитик төзелмәләр ярдәмендә дә белдерелә: *Бер керәсе була (көрмәкче була) Ларукка, Ларугы жуқ. Балерийан кенәген Нижнекамскийға барасы бу(л)ды. Ут тамызасыйым лампыға. Тручында кичк + уйынға керәшен кийемнәрен кийенеп чығасы итте (чыкмакчы булды). Болонға печән чапқан жиргә барсағызыйы сез. Барып қайтасы қалды Аннага, белә микән.*

Әдәби телдәге кебек үк, усал теләк каргау яки яхшылык теләү формалары -қыры/-кере, -ғыры/-гере кушымчалары белән ясала: *Қағар суққыры! Эрәқмәт төшкөрө!*

Фигыль юнәлешләре. Түбән кама керәшеннәре сөйләшендә дә фигыль юнәлешләренәң ясалышы әдәби телдән аерылмый. Шулай да, юнәлешләр ясалуда кайбер архаик кушымчалар да табыла. Мәсәлән, йөкләтү юнәлешенәң әдәби телдәге -дыр/-дер кушымчасы урынына -ғыр/-гер кушымчасы кулланыла: *кигерә — кидерә, салғыра — салдыра, узгару — уздыру* һ. б.

Түбән кама керәшеннәре сөйләшендә йөкләтү юнәлешен, мишәр һәм себер диалектларындагы кебек, -ғыз/-гез кушымчасы белән ясау очраklары да бар: *Өйгә қайтқызмадылар (кайтармадылар). Салқын тигездем (тидердем). Жәш ғүмерне жырлап-бийеп үткәзгәнебез.*

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Түбән кама керәшеннәре сөйләшендә инфинитивның нигездә әдәби формасы кулланыла: *Әй, Микәйлә (Михаил), сыу чумынырға барып қайтыйқ әле.*

Шунысы характерлы, бу форма юнәлеш килеше кушымчасы алган исем фигыль мәгънәсен дә белдерергә мөмкин: *Эштән қайтырға (кайтута) аш та пешереп қуйған бу. Мин килергә (килүгә) самашыр қуйған.*

Сөйләштә сирәк очраklарда инфинитивның -мақ/-мәк кушымчалы формасы да очрый, ләкин ул кирәк сүзе белән генә кулланыла: *Маржыйның (Мариянең) туйы буласы бер айдан, сыра пешермәк кирәк. Ничек итеп жатып жоқламақ кирәк бу урынға?*

Сөйләшнәң бакалы урынчылыгында -малы/-мәле кушымчалы фигыльләр дә инфинитив ролендә йөри: *Сыу өйдә, кыранттан алмалы* (алырға). *Бу күлмәкне баштан салмалы* (салырға). *Бақалыға машинаға утырып бармалы* (барырға).

Сөйләштә, урта диалектның башка сөйләшләрәндәге кебек, -асы/-әсе формасы актив кулланыла, ул аптырауны, икеләнүне яисә катгый боеруны яки киңәш бирүне, ихтыяжны, кирәклеке белдерә: *Курқыч әле, ничек чыгып китәсе* (китәргә). *Өстәлне тиз-тиз генә жыйып жатасы* (ятырга). *Алманы малайлар урлый, бақчаға қарашалчы қуйасы әле, әт алып қайтасы әле* (куярга кирәк, алып кайтырга кирәк).

Исем фигыльләрнең, әдәби телгә хас -у/-ү формасы белән беррәттән, -ыш/-еш формасын куллану очрақлары да бар: *Су буйына төшөш* (төшү) *буған элекке бағытта кичке уйыннарда*.

-ышлы/-ешле түгел яки булу конструкциясе әдәби телдәге -ырлык/-ерлек түгел яки булу аналитик төзелмәсенә туры килә: *Жырлап бетерешле түгел* (бетерерлек түгел) *бездәге жыруны. Эшләп бетерешле булмады* (бетерерлек булмады) *бу эшнә. Бала қараучы әби бәк қадерле индә. Печән жыйучы жәшләр жырлап-уйнап та алалар*.

Сыйфат фигыльләр. Хәзерге заман сыйфат фигыльнәң -а/-ә яки -ый/-и торған аналитик формасы да актив: *Кылупта эшли торған қыз*.

Киләчәк заман сыйфат фигыльләрнәң -асы/-әсе формасы да сөйләштә киң кулланыла: *Әле мин керәсе кешеләргә дә кермей қайттым. Өйдә бер өйләнәсе малайым бар. Китәсе кеше бирнә жасый*.

-асы/-әсе түгел формасы -ырлык/-ерлек/-арлык/-әрлек түгел формасына мәгънәдәш: *Тәңкәне әйтәсе түгел* (әйтерлек түгел), *күб ул. Бик тәмле ул, ашап туйасы түгел ашны* (ашап туярлык түгел). *Бездә жырлар бетәсе түгел* (бетәрлек түгел), *көн буйына житәрлек*. Бу форма аеруча алабуга урынчылыгы өчен характерлы.

Түбән кама керәшеннәре сөйләшәндә сирәк очрақларда -ачақ/-әчәк кушымчалы сыйфат фигыльләр дә кулланыла: *Өйгә қайтачақ жылны қат жазды. Син инәйгә пакуй бирәчәк кеше түгел. Сез бараचाқ ашылға бара диләр бу машинаны*.

Сөйләшнәң бакалы урынчылыгында -малы/-мәле кушымчалы сыйфат фигыльләрне дә очратырга мөмкин: *Шулай итеп шаққатмалы* (шаккатарлык) *эш бу(л)ды. Жәйгә чыққачын үзе урмалы* (үзе ура торған) *машина қайтты*.

-малы/-мәле кушымчалы фигыльләр, түгел яки булу ярдәмче сүзләре белән килгәндә, әдәби телдәге -арлык/-әрлек, -а алырлык, -ә алырлык булу яки түгел формасына туры килә. Мәсәлән: *Аның ашлын тучны ғына санап житкермәле төгөл* (житкерерлек түгел). *Урам ике жақлап жөрмәле бу(л)ды* (йөрерлек булды). *Ат белән дә бармалы төгөл, машина белән дә бармалы* (барырлык) *төгөл*.

-у/-ү формалы исем фигыльгә -лы/-ле кушымчалары ялганып ясалган сыйфат фигыльләрне куллану очрақлары да күзәтелә: *Кәтернәгә* (Катяга, Екатеринага) *ошаулы* (охшаган) *икән бу қызлары. Қунақ киләсеме әллә, аш әзер, идән-сәке жуулы* (юылган).

-у/-ү гә беткән формага -чан/-чән кушымчалары ялганып ясалган сыйфат фигыльләр дә еш очрый: *Башым да, жөрәгем дә ашыртучан*

минем, димен. Бу қатын бик зағар (зәһәр) жыручан (жырларға яратучан). Тау итүчән бездә қалық (рәхмәтле бездә халык). Мисаллардан күренгәнчә, бу күренеш әдәби телдәгегә караганда киңрәк таралган.

Түбән кама керәшеннәре сөйләшәндә, күрше минзәлә сөйләшәндәгә кебек, -ышлы/-ешле кушымчалы сыйфат фигыльләр дә актив: *Безгә жырақ түгел, жәйәү генә барышлы* (бара торган). *Бу күлмәк баштан кийешле* (кия торган). *Атлап чыгышлы* (атлап чыга торган) *бу инеш*.

Хәл фигыльләр. Әдәби телдәгә -ғач/-гәч формасы белән беррәттән, аның -ғачын/-гәчен, -ғачыннан/-гәченнән формалары да кулланыла: *Қазақлар киткәченнән утырған безнең ашыл. Кеше аяғы сәл буғачын* (аяк асты тынғач) *су алып қайта инде ошом тотқан* (бизгәк белән авырган) *кешегә сибәргә*.

-ғанчы/-гәнче кушымчалы хәл фигыльнең -ғынчы/-генче фонетик варианты да күзәтелә. Мисаллар: *Жоқолары туйғынчы* (туйғанчы) *жоқлыларыйы, су чумынырға барып қайталарыйы. Тау астыннан кигенче* (килгәнче), *тау өстеннән кисәңче* (килсәңче) (халык жыры).

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыльләрнең юклыгы, әдәби формалар белән беррәттән, төрле диалекталь вариантларда да кулланыла: -мый/-ми, -мыйча/-мичә, -мыйынчы/-мийенче, -мыйчан/-мичән: *Қыз битен күрсәтмийенче* (күрсәтмичә) *утыра жабынып. Эшкә ашамыйчан* (ашамыйчы) *да киләм тәжәлләп. Керәсе кешеләргә кермийенче* (кермиче) *қайттым*.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр һәм бәйлек сүзләр. Түбән кама керәшеннәре сөйләше аларның составы белән әдәби телдән аерылмый: *кешек/күк/кебек* — кебек; *сыман; чақлы, чикле, чәре, қадары, хәтле/қәтле* (чаклы, тикле, кадәр, хәтле): *Ашқа чикле* (хәтле) *чәй эчәбез. Безнең монда сизгә тәкле* (кадәр) *генә кылас. Иртәгә қәтле* (кадәр) *кибәр әле*.

Арлық (кадәр, хәтле): *Ике тезеннән арлық* (кадәр) *өшегән*.

Қырда, қырына (янда, янына): *Урман қырына* (янына) *ике оло қазан көйләдек. Қымыз қырына* (янына) *жақшы ит кирәк. Балалар қырда* (янда) *берсе генә қалды*.

Сөйләштә, урта диалектның минзәлә һәм тау ягы сөйләшләрәндәгә кебек, өчен бәйлегенәң өчөнгә формасында кулланылуы күзәтелә: *Сине күрер өчөнгә кергән бу қатын. Таза булып үссен өчөнгә Минәй қуштылар. Жылы бу(л)сын өчөнгә пичкә жақтым. Сырасы тәмне бу(л)сын өчөнгә азырақ зимнәп қуйдылар*.

Теркәгечләр. Казан арты керәшеннәре сөйләшәндәгә кебек, бу сөйләштә дә, гарәп-фарсы телләреннән кергән *һәм, әгәр, гүя, әмма, ләкин, хәтта, фәкать, мәгәр, гәрчә* теркәгечләреннән кала, әдәби телдә билгеле булган барлык теркәгечләр дә кулланыла.

Урал төбәгә һәм күп кенә башка сөйләшләрдәгечә, *исә* теркәгече зат кушымчалары алырга мөмкин: *Мин сарықларны қуд + исәм, эт өрөр дим. Моржа ачарға менд + исәм меңгезә*.

Кисәкчәләр. Сорау кисәкчәсе 2 нче зат берлек һәм күплек сан хәзергә заман хикәя фигыльләрдә еш кына фигыльнең нигезенә ялгана: *Син әллә китәмсең? Ашыл сайын жөримсез? Теге кызны уйатамсын?*

Алабуга һәм бакалы урынчылыклыларында -мыни/-мени сорау кисәкчәсенәң -мый/-мей фонетик варианты кулланылырга мөмкин: *Ту-*

гаммый (туганмыни) ул? Минем сумкы тыштамый (тыштамыни)? Эшкә бармадыңмый (бармадыңмыни)? Сез икәү генәмей (икәү генә мени)? Әдәби телдәге кебек үк, бу кисәкчә чагыштыруны да белдерә ала: *Жир өстөндә чәчкәмей (чәчәкмени) инде, урамны иңнәттереп жалык-жолок жырлап төшәрләрийе жәшләр-қызлар. Бәрәңгенең сабы үскән, урманмый (урманмыни).*

Лексик үзенчәлекләр

Түбән кама керәшеннәре сөйләшәндә, гомумкерәшен диалекталь лексикасы белән беррәттән, үзенчәлекле сүzlәр дә табыла, алар диалектологик сүзлекләрдә шактый тулы чагылган, тематик яктан тормыш-көнкүрешнең төрле өлкәләренә карыйлар.

Йолалар һәм рухи мәдәният белән бәйлә сүzlәр: *келәү* — гыйбадәт, *арпа теле* — арпа имләгәндә әйтелә торган сүzlәр, *оло аш* — кешенең үлүенә бер ел тулгач үткәрелә торган искә алу мәжлесе, *биренә жабу* — бирнә бирү, *истәргәнгә чыгу* — нардуган вакытында төрле уеннарда катнашу, *қырау қуу* — яз көне кырау төшмәсен дип үткәрелә торган йола, *табисе чыгару* — үлгән кешене искә алу өчен табада ризык пешерү, *черемә күкәйе* — игеннәр уңсын өчен дип язын басуга күмелә торган йомырка, *чүк итү, чүпкә қыйу* — яңгыр боткасы пешерү, *әрәпә* — пасха көннәрендә үткәрелә торган, үлеләрне искә алу мәжлесе һ. б.

Туганлык атамалары: *абай* — абый һәм аңа эндәшү формасы, *ақ әби* — әти яки әнисенең олы кыз туганы, *жырақ жиңгей* — әнисенең әнесенең хатыны, *баш бала* — беренче бала, *қалдық* — төпчек, *қуш* — ире яки хатыны, *печкә/ақ печкә* — каенана.

Кеше һәм аны сыйфатлый торган сүzlәр: *авазлану* — кычкыру, тавышлану, *заиб* — зәгыйфь, *ирегү* — зарыгу, тансыклау, *йуқақ* — ябык, *осан* — усал, *сопо* — нәзберек, *сытқыч* — бетчә, *төлашызлы* — телгә оста, *шүри* — бүсер имләгәндә кулланыла торган сүз, *эт имчәге* — арпа (авыру), *аза қубу* — коты очу, *айман көйөнә* — үз көенә, үз жаена, *айу арбасы* — авыр сөякле, *алчайт* — чалкан, арка өстенә, *ачарбақ* — күп ашаучан, *батмақ* — уңмаган, шапшак, *йултый* — карак, *тылақый* — лыкылдык, *күп сөйләүче чүбекче* — вакчыл.

Тормыш-көнкүреш белән бәйлә сүzlәр: *бушанақ* — куян аулау өчен тимерчыбыктан ясалган элмәк сыман тозак, *бөгәл-жә* — агач божра, *қутаз* — кыңгырау, *кенәгә* — китап, *көлчә* — күчтә-нәч, *күз* — утлы күмер, *күн төшү* — уңышлы булу, *күрше-аршы* — күрше-тирә, *мөшкә* — бункер, *табанча* — тимераяк, *әрби* — әйбер һ. б.

Йорт-жир, жиһаз: *терәмеш* — терәү, *аумақ* — авылның бер очы; аулак, тыныч, *пужум* — йорт урыны, *түшәү* — түшәм, *чәй бистәре* — тастымал, *бөйстәр* — сөлге, *алдыр* — зур чүмеч, *сарайақ* — бал тәпәне, *бадийан* — кечкенә савыт, *пеләшкә табақ* — кечкенәрәк савыт һ. б.

Аш-су атамалары: *аш төшерү* — аш салу, *шырдан* — ат, сыер, сарык эчәгесенә ит тутырып ясалган казылык, *дурочмақ* — өстенә изгән бәрәңге, орлык һ. б. жәеп пешерелгән камыр ашы, *ләчәкә* — чи, сүрән (ипи), *чөйгем* — майсыз, ябык (ит турында), *чөйгемаш* — кысыр аш һ. б.

Киём-салым һәм бизәнү әйберләрен белдерә торган сүzlәр: *күмәк* — күлмәк, *қалта* — бала итәк, *чипкән* — чикмән, *итәк*

жақма — алъяпкыч, *кылампит* — киндернең буямыйча калдырган ак юлы, *киҗе* — кызыл, *көйөңке* — куге кызыл төс, *сөлдәр* — скелет, *қашбау* — хатын-кызлар кия торган борынғы баш киеме, *сызмалы* — бер рәт бизәк чыгарылган, *дәшәт-тамақса* — тәңкәләрне тукуымага тезеп эшләнгән, муенга һәм алга күкрәккә киелә торган өлешләрден торган бизәнү комплексы, *мыйтумар* — өч-дүрт рәт тәңкә тезеп ясалган, бер иңбашынан икенче култык астына киелә торган укалы киң тасма, хәситә һ. б.

Терек һәм терек булмаган табигать. Табигать күренешләре, рельеф һ. б.: *ирешә* — рәшә, *аза қубу* — котырыну, буран, *атау* — калкулык, кашлак, *қулама* — чокырлы-чакырлы, тигезсез, *киләплек* — куаклар арасындагы ачык урын, *кәңгелде* — текә тау, *мәте* — сыек былчырак, *саз* — пычрак, балчык, *сәйел* — иң кызу, челлә вақыт, *чәтермән* — сазлы болын һ. б.

Хайваннар дөнъясы: *муқлақ* — мүкләк, *бусан* — төкле тура, *көжәлә* — ябык (терлек турында), *үрләү балық* — вак балыкның бер төре һ. б.

Үсемлекләр дөнъясы белән бәйлә сүзләр: *эшәлче* — кыяклы үлән (зубровка), *үләм* — үлән, *жәмнәү* — яшәрү, *дусай/дусай печәне* — какы, әче какы, *дуңғыз үләме* — бәпкә үләне, *инәле үләм* — торнабаш, *қаз үләме* — яшелчә билчәне, *қарабодай гөлө* — бегония рекорд, *суқыр тары/қысыр тары* — русча: петушие просо, *тиле қақы* — эт какысы, *тимер чықан* — вак яфраклы кычыткан, *төн гөлө* — бүлмә гөлө, *челәм чәчәк* — баллы чәчәк, *әңер үләме* — русча: дескурения, *әпертмән* — әрекмән һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

қорман// қорманны чалалар инде қартлар// икеме өчме сарығ инде/ ақ сарық суйаларыйы// аннары анын эчәгеләрен тазарталарыйы// қартлар оло қазан асып қазанға салалар инде// ирләр пешерәләр инде аны// келәүле қойо жанында менә монда тау астында// жармалар аптөшөп бутқа пешерәләр// тағы икенче көннө қарчықлар жыйыла инде/ он төшөрәбез инде анда// аны пешерә торған қарчықлары үзенә айырым инде/ бөтөн кеше тылқышмый// күкәйләр/ сөтләр/ майлар аптөшөп бигәйбәт итеп пешерәләрийе дә чыбылдык жәйә торғаннарыйы/ табақларны анда қуйалар// ашағачын су сибешәләр чиләк белә// бөтөн асыл тулып су сибешәбез шәбергәнче// су сибешәбез дә алжығынчы/ аннары чиләкләрне күтәрәп домбыр-домбыр мизәләгә (ав. ис.) китә торғаныйық су керегә// шул чүк итү инде мынсысы//

Татарстан, Минзәлә районы, Түбән Юшады
(Н. Юшады) авылы.

1968 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

боламык бәйрәме боламыкка карышы инде пирвуй жушынадырыйык/ бәйрәмне көтәдерийек/ кунак кызларын көтәдерийек чыгып/ эзерләнеп// кич уйынга чыгабыз бергә зыйылабыз// бөтөн асыл зыйылгач/ түгәрәк уйын кыругы бар// мин казыр онотам кайсы айда килә сун әле ул боламык// боламыкта инде бөтөн урам кыруглый әйләнәдерийек/ бер мин генә төгөл/ начтый белә бит тужы// аталыш уйнау барыйы/ ике кыз бер жегет гүләйт итеп жөридерийек очтан очка/ аталыш дип сүләшәдерийек анысын/ пирбуй жыру башлайдырыйыг инде жыйылышкас// әле/ Гөрпинә/ жыруларыңны онотма син/ ул элгәреге жыруларны сың//

кырмажиннар алдым жиләнгә/ көмөш инә кирәк жөйләргә// жакшы адәмнәр кигән ай тыңнарга// габрәт жыру кирәк жырларга//

эзәйнен сулары ай тирәндер/ тирән дә җирләре билдәндер/ җыру башла-
улары ай бездәндер/ күтәрәп алулары сездәндер// җәшләр гарбуннар белән
түр сайын бийешеп/ җырлашып кайтадырыйк//

Татарстан, Зәй районы, Сәвәләй (Савалеево)
авылы.

1968 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

Чүпкә кийу менә элек шулай җаңгыр жаумый торса/ коро булдисә
чүпкә дип/ чүпкә кийарга чыгаларыйы җәшләр// бөтөннәй инде җийылып/
бер кемне калдырмыйынчы сыу сибәләрийе// кем генә урамда күренсә дә/
ирме-катынмы/ кем булуга карамастан/ сыу сибеп койондырып бетерә-
ләрийе// оннар/ күкәй/ майлар күтәрәп менә шундый бер чирәмнеккә матур
гына җиргә җийылаларыйы// шунда бер казанда ботка пешереп/ келәу
итеп / карчыклар бала-чаганы җийып ашталарыйы// утыргач җийылышып
барысының да башларына кашык белән сыу сибеп чыгалар// бу җаңгыр
теләу инде// чүпкә шул инде// алдан чүпкә кийу була инде//

Татарстан, Лениногорск районы, Аналык
(Федотовка) авылы.

1976 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

НАГАЙБӘК СӨЙЛӘШЕ

Чиләбе өлкәсенең Нагайбәк районы Кассель, Остроленко, Париж,
Фершампенуаз, Астафьевка, Требий авылларында һәм Чибәркүл районы
Варлам, Попово, Болотово, Краснокаменка, Ключевская авылларында
нагайбәкләр дип йөртелә торган керәшен татарлары яши. 1924 елга
кадәр административ бүленеш буенча бу авыллар Оренбург губер-
насының Верхнеуральск өязенә караганнар.

Нагайбәкләр — бирегә патша хөкүмәте тарафыннан күчәрәп утыр-
тылган татарлар. Алар XIX гасыр урталарына кадәр Уфа губернасының
Бәләбәй өязе Нагайбәк крепосте карамагында казнага ясак түләп яшә-
гәннәр. Соңыннан, башкорт бунтларында катнашмаган өчен, Нагайбәк
крепосте территориясендә көн күргән керәшеннәр ясактан азат ителгән,
җирләр үз кулларына бирелгән. 1748 елдан башлап, бу керәшеннәр
казак катламына кертелгәннәр һәм алардан махсус казак полклары
төзелгән. Нагайбәкләр 1842 елга кадәр Бакалы авылы (хәзер район үзәге)
һәм Нагайбәк крепосте тирәләрендә яшәгәннәр. Ләкин 1842 елда казак
кантоны бетерелгәч, Бакалы һәм Нагайбәк станицаларына караган
авыллардан казак гаиләләрен Оренбург губернасының Верхнеуральск
өязенә күчәрәп утыртканнар. Рус армиясенең сугышларда ирешелгән
уңышларын мәңгеләштерү максатыннан, нагайбәк керәшеннәре яшәгән
авылларга чит илләрдәге шәһәрләрнең исемнәре бирелгән: Париж,
Варлам, Фершампенуаз, Требий һ. б.

Шулай итеп, нагайбәкләр күп еллар дәвамында татар халкының
төп өлешеннән читтә, башка халыклар (казакъ, башкорт, руслар) чол-
ганышында яшәгән. Шуңа карамастан, сөйләш үзенең төп фонетик
һәм грамматик үзенчәлекләрен югалтмаган, зур үзгәрешләргә дучар
булмаган. Чөнки аларның күчәрәп утыртылуларына да әле күп вакыт
узмаган. Башка сөйләшләрне бүлеп чыгаргандагы кебек, нагайбәк
сөйләше дә территориаль-лингвистик принципларга таянып билгеләнә.

Хәзерге вакытта нагайбәкләр үзләре дә Казан ягы керәшеннәре белән кардәш икәнлекләрен онытмаганнар, алар үзләрен «иске ил керәшеннәре» дип атыйлар. Нагайбәкләрнең һәм элекке Казан, Уфа губерналарында яшәгән керәшеннәрнең теле бер-берсеннән бик аз аерыла. Бу турыда моңа кадәр Көнъяк Урал һәм Урал арты төбәкләрендәге татар сөйләшләрен өйрәнүче галим Ф. Ю. Юсупов хезмәтләрендә дә ачык һәм нигезле итеп (кара: Юсупов, 1974; 1979; 2006 һ. б.) әйтелгән.

Нагайбәк сөйләшәндәге әдәби телдән аермалы булган үзенчәлекләр урта диалектның башка сөйләшләре, бигрәк тә казан арты керәшеннәре сөйләшләре белән зур уртаклык күрсәтәләр.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Кайбер авазларны исәпкә алмаганда, сузыкларның әйтелеше ягыннан сөйләш татар әдәби теленнән нигездә аерылмый. Үзенчәлеге итеп, түбәндәгеләрне күрсәтергә мөмкин.

Казан арты керәшеннәре сөйләшенең мишә буе, керәшен пакшин, тапширмән, кукмара урынчылыкларындагы кебек, нагайбәк сөйләшәндә *а* авазы ачык, иренләшмәгән сузык аваз: *аш, алты, арба, баш, сал, қар, қарға*.

Ләкин *а* авазының сөйләштәге әйтелеше барлык фонетик позицияләрдә дә бертөрле түгел. Ул беренче иҗектәге ирен-ирен *о* авазы йогынтысында берникадәр иренләшә: *бора^оу, боза^оу, бода^ой, монда^огы, тора^олар* һ. б.

Нагайбәк сөйләшәндә *ә* авазының ике төрле варианты бар: 1) әдәби вариант. Ул төрле фонетик шартларда һәм һәртөрле позицияләрдә килә ала: *әнә, әкрән, әби, бәке, бәләш, тәкә, күгәрчен* һ. б.; 2) казан арты керәшеннәре сөйләшенең мишә һәм кама буе урынчылыклары, шулай ук нократ һәм мордва-каратай сөйләшләрендәге кебек, әдәби әйтелешкә караганда таррак *ә* варианты. Ул нигездә тар, *и, э (е)* сузыклары булган иҗекләрдән соң килгәндә кулланыла: *жиргә, киңәш, эченә, пешерә, кешеләр, шикәр, печәннәр* һ. б.

Сөйләштәге башка сузыкларның әйтелеше татар әдәби теленнән аерылмый.

Аваз тәңгәллекләре. Нагайбәк сөйләше сузык авазлар системасындагы тәңгәллекләр белән дә урта диалект сөйләшләренә якын тора. Әдәби телдән аермалы булган үзенчәлекләрдән түбәндәгеләрне күрсәтергә мөмкин:

ы, е~а, ә -ғынчы/-генче формалы хәл фигыль кушымчаларында күзәтелә: *жатқынчы* — йатканчы (ятканчы), *булғынчы* — булганчы, *торғынчы* — торганчы, *жыйылғынчы* — жыйылганчы (жыелганчы), *күргенче* — күргәнче һ. б.

у~о. Әдәби телдәге ирен-ирен *о* сузыгын ирен-ирен *у* авазы белән алыштыру түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *сурашу* — сорашу, *суң* — соң, *бутқа* — ботка.

ы~у күренеше бер төркем сүзләрдә генә теркәлгән: *бийау* — буяу, *былышу* — булышу, *жамансылау* — йамансулау (ямансулау).

ө~ү. Бу күренеш Астафьевка авылында *бөгөн* — бүген, *төгөл* — түгел сүзләрендә теркәлгән.

ү~ө: үнәр — һөнәр.

Сингармонизм күренешләре. Сүзләрдәге калынлык-неч-кәлек һәм ирен гармонияләре, әдәби телдәге кебек, эзлекле рәвештә үткәрелә. Шулай да сингармонизм күренешләрендә нагайбәк сөйләшен татар әдәби теленнән аерып тора торган кайбер үзенчәлекләр бар.

Ирен-ирен о—ө сузык авазлары үзләреннән соң килгән иренсез ы—е сузыкларын иренләштерәләр, ягъни әдәби орфоэпик норма саклана: *болон* — болын. Ирен-ирен о—ө сузыклары үзләреннән соңгы иҗекләрдәге киң а, ә сузыкларына да тәсир итәләр, ягъни а, ә сузыклары берникадәр дәрәжәдә иренләшәләр: *боза^оу, қола^оң, көйә^онтә, көрә^ош, көлтә^о, төймә^о, өйлә^о* һ. б.

Әдәби телдә калын әйтелә торган сүзләргә нечкәртеп (*әрчү* — арчу, *жәбешү* — йабышу, график. ябышу), яки киресенчә, нечкә әйтелә торган сүзләргә калын итеп (*макрум* — мәхрүм, *мына* — менә) сөйләү очраклары бар.

Дифтонглар. Нагайбәк сөйләшендә, нигездә, татар әдәби теле һәм урта диалект сөйләшләренә хас дифтонглар кулланыла. Үзенчәлек итеп *-ей/-ый, -ew/-ыw* дифтонгларын күрсәтергә мөмкин.

-ей дифтонгы ачык иҗектәге алгы рәт тар *и* сузыгына тәңгәл килә: *кей* — ки, *кейтер* — китер, *кейәү* — кийәү (кияү), *житмей* — житми, *Күчтей* — Костя, *үгей* — үги һ. б. *-ий* > *-ей* күренеше татар сөйләшләре өчен чит күренеш түгел. Мәсәлән, ул Урал һәм Себер төбәкләрендәге татар сөйләшләре өчен дә характерлы үзенчәлек булып тора.

Әдәби телдәге иҗек һәм сүз азагындагы (бигрәк тә исем фигыль кушымчасында) ирен-ирен *у—ү* сузыкларына сөйләштә *-ыw/-ew* дифтонглары туры килә: *тышган* — туган, *қыш* — ку, *жыш* — йу (ю), *ырыш* — ыру, *сыш* — су, *сышсау* — сусау, *китеш* — китү, *бетеш* — бетү һ. б.

Чибәркүл районында яшәүче нагайбәкләр сөйләшендә әдәби телдәге *-өй* дифтонгын монофтонглаштыру, ягъни ирен-ирен алгы рәт озын *ү* сузыгы әйтү очраклары түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *үрәтеш* — өйрәтү, *сүрәү* — сөйрәү, *үрә* — өйрә.

Тартык авазлар. Аларның әйтелеше ягыннан нагайбәк сөйләше татар әдәби теленнән аерылмый.

Үзенчәлекләр, нигездә, аваз тәңгәллекләренә, ассимиляция һәм диссимиляция, авазлар өстәлү яки төшү күренешләренә кайтып кала.

Ирен-ирен яңгырау *б* тартыгы, шулай ук рус һәм рус теле аркылы кергән алынмалардагы ирен-теш *в* тартыклары берничә сүздә ирен-ирен *м* соңоры белән тәңгәлләшә: *майтаң* — байтак, *мәндә* — бәндә, *қорман* — корбан, *нирмы* — нервы, *минашат* — рус. виноват, *мита-мин* — витамин.

б~w: *бағыт* — вакыт (вакыт), *бәҗдә* — wәҗдә (вәҗдә). Урта диалект сөйләшләренә хас булганча, нагайбәк сөйләшендә бу күренешнең киресе дә бар, ягъни *w~б*: *ташып* — табып, *қашып* — кабып.

н~л: *жондоз* — йолдыз.

н~м күренеше билгеле бер төркем сүзләрдә: *жашын* — йавым (явым), *ағын сыш* — агым су, *қашын* — кавым (кавым).

Әдәби телдәге *чорнау, тырнау, жилен* сүзләрендә, киресенчә, тел очы *н* тартыгына ирен-ирен *м* авазы тәңгәл килә: *чормау, тырмау, жилем*.

Чибәркүл районындагы нагайбәкләр сөйләшкәндә *ң* авазы гомумән юк. Аңа барлык очракларда да тел очы *н* тартыгы туры килә: *мен* — мең, *тан ата* — таң ата, *сун* — соң, *туна* — туңа, *сезнен* — сезнең, *беләсенме* — беләсеңме һ. б.

Түбәндәге сүзләрдә саңгырау *т* тартыгына яңгырау *д* авазы тәңгәл килә: *дән* — тән, *дигәнәк* — тигәнәк, *дары* — тары, *дөркөм* — төркөм.

п~ф. Билгеле булганча, татар теле сөйләшләре өчен өрелмәле *ф* авазы хас түгел. Күп кенә сөйләшләрдә ул ирен-ирен саңгырау *п* тартыгы булып әйтелә. Нагайбәк сөйләшкәндә дә татар әдәби телендәге ирен-ирен, рус телендәге ирен-теш *ф* тартык авазларына *п* тартыгы тәңгәлләшә: *тупырак* — туфрак, *пайда* — фәйда, *жапырак* — йафрак (яфрак), *нәпес* — нәфес, *тауыкчы* — тәүфыйкчы, *сыпат* — сыйфат, *жепәк* — йефәк (ефәк), *Марпа* — Марфа, *Упа* — Уфа һ. б.

с~ч. Берничә сүздә генә әдәби телдәге *ч* тартыгына *с* авазы тәңгәлләшү теркәлгән: *сийә* — чийә (чия), *сит кеше* — чит кеше, *этәс* — этәч. Рус алынмаларында исә, киресенчә, *с* тартыгын *ч* авазы белән алмаштырып сөйләү системалы характерда: *эчинә* — рус. стена, *начыла* — насилу, *Нәчти* — Настя, *Мәкчем* — Максим, *Ычтапан* — Степан һ. б.

Казан арты һәм түбән кама керәшеннәре сөйләшләрендәге кебек, нагайбәк сөйләшкәнә дә *ж*-ләштерү хас. Әдәби телдә тел уртасы *й* тартыгы белән әйтелә торган сүзләр биредә *ж* авазы белән әйтеләләр: *жәм* — йәм (ямь), *жақын* — йакын (якын), *жыл* — йыл (ел), *жөрөй* — йөри; алынма сүзләрдә: *дөнжә* — дөнья (дөнья), *пыраулинжә* — рус. правление, *личинжә* — рус. лечение, *памилжә* — рус. фамилия.

Гомумкерәшен сөйләшләренә хас булганча, әдәби телдәге тирән тел арты *х* тартыгына системалы рәвештә тирән тел арты *қ* тартыгы тәңгәлләшә: *қалық* — халык, *қат* — хат, *қабәр* — хәбәр, *мәкрүм* — мәхрүм, *жақшы* — йахшы (яхшы).

ғ, г~қ, к күренеше түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *бағыт* — әд. бәхет, *игенче* — икенче, *тығырық* — тыкрык, *гәрәз* — кәрәз.

Ассимиляция күренеше. Прогрессив ассимиляция. *м, н, ң* авазларынан соң кушымчаларда *л > н*: *жәннек* — жәнлек, *урманнық* — урманлык, *көннәшә* — көнләшә, *жашымны* — йашымлы (график. явымлы), *зийенне* — зиһенле.

Регрессив ассимиляция. *б, м* авазлары алдында килгән *н > м*: *килгәмме* — килгәнме, *барғамбыз* — барганбыз, *күремми* — күренми. Бу күренеш ике сүз янәшәлегендә дә булырга мөмкин: *уйым белән* — уйын (уен) белән, *қолом бар* — колын бар һ. б.

қ/к, ғ/г алдында килгәндә, *н, л* авазлары еш кына *ң* авазына күчәләр: *урмаңға* — урманга, *әңки* — әнки, *суңға* — сулга, *жаңғыш* — йалгыш (ялгыш), *жаңғыз* — йалғыз (ялғыз).

Саңгырау *ш* тартыгы үзеннән алда килгән беренче яки икенче иҗектәге *ч* тартыгын тулысынча охшашландыра: *шишмә* — чишмә, *шаршау* — чаршау, *шәршәмбе* — чәршәмбе, *шыршы* — чыршы.

Регрессив ассимиляция түбәндәге сүзләрдә дә чагыла: *чыйырчық* — сыйырчык (сыерчык), *систый* — рус. чистый, *сусинкы* — рус. чёсанки.

Аваз өстәлү. Әдәби телдән аермалы буларак, түбәндәге сүзләрдә аваз өстәлү күренеше хас: *бырғыту* — ыргыту, *жеп жегерләү* — жеп эрләү, *гәрләү* — эрләү.

Сүз уртасында һәм сүз ахырында *р* авазыннан соң *т* өстәлә: *жомортқа* — йоморка (йомырка), *чыбыртқы* — чыбыркы, *кәбәрткә* — кәбәркә (мич аралыгы); *т* авазы алдыннан *р* өстәлү бер генә сүздә: *шарт күңелле* — шат күңелле; юнәлеш килешендәге алмашлыктарда *ң* авазыннан соң *ғ* өстәлү: *шуңғар* — шуңа, *моңғар* — моңа, *аңғар* — аңа; *ң* өстәлү *тәңгәрәтү* — тәгәрәтү сүзендә дә теркәлгән.

Аваз төшү. Татар әдәби теленә гарәп-фарсы телләреннән кәргән фарингаль *һ* тартыгы нагайбәк сөйләшенә дә хас түгел: *әшәс* — һәшәс, *аша* — һаша, *жәнәм* — жәһәннәм, *шәәр* — шәһәр, *аман* — һаман.

Гарәп һәм фарсы телләреннән кәргән сүзләрдә тирән тел арты *ғ* тартыгы, кагыйдә буларак, төшә: *әдәт* — гәдәт (гадәт), *айып* — гәйеп (гаеп), *үмер* — гомер, *заһип* — зәғиф (зәгыйфь).

н авазы түбәндәге сүзләрдә төшә: *курқыч* — куркыныч, *муча* — мунча; *асат* — ансат, *жәнәм* — жәһәннәм, *муйса* — муйынса.

Булу, *килү*, *тулу*, *илтү* фигыльләре нигезендәге *л* авазы түбәндәге очрактарда әйтелми:

а) нәтижәле үткән заман формасында: *буған* — булган, *тыуған* — тулган, *кигән* — килгән, *иткән* — илткән.

ә) *-ғанчы/-гәнче* кушымчалы хәл фигыльләрдә: *буғанчы* — булганчы, *тыуғанчы* — тулганчы, *кигәнче* — килгәнче, *иткәнче* — илткәнче.

б) хәзерге заман хикәя фигыльнең юклык формасында *л* тартыгы *булу*, *илтү* фигыльләрендә генә төшә: *бумый* — булмый, *итмей* — илтми.

Саңгырау *п*, *т* тартыклары кыскару: *қутару* — куптару, *тапау* — таптау.

Тел уртасы *й* тартыгы түбәндәге сүзләрдә төшә: *қачан* — кайчан, *қачақ* — кайчак, *сыпат* — сыйфат.

Грамматик үзенчәлекләр

Грамматика өлкәсендә нагайбәк сөйләшен әдәби телдән аерып тора торган үзенчәлекләр күп түгел. Сөйләштә табыла торган үзенчәлекләрдән күренгәнчә, ул урта диалектның башка сөйләшләренә, бигрәк тә казан арты һәм керәшен сөйләшләренә якын тора.

Исем. Ялгызлык исемнәренәң ясалышындагы үзенчәлекләрдән түбәндәгеләрне күрсәтергә мөмкин:

Нагайбәкләрдә, гомумән керәшен татарларындагыча, кыскартылган ялгызлык исемнәренә төрки телләргә хас борынгы эндәшү килеше күрсәткече *-ай/-әй*, *-ый/-ей* ялгап сөйләү киң таралган: *Ибый* — Иван, *Гөрөй* — Григорий, *Пилей* — Филип, *Татый* — Татьяна, *Анный* — Анна, *Сабый* — Савелий, *Лизый* — Лиза, *Үлей* — Ульяна һ. б.

Үз итеп, иркәләп яки кечерәйтеп әйткәндә, ялгызлык исемнәренәң кыскартылган нигезенә *-ук/-үк*, *-қай/-кәй* кушымчалары ялгана: *Санук* — Александр, *Барук* — Варвара, *Кәтүк* — Катя, *Мәтүк* — Матрена, *Үлкәй* — Ульяна, *Пидуқай* — Федора, *Үрекәй* — Ирина, *Аннуқай* — Анна һ. б.

Кеше исемнәренә *-уш/-үш* кушымчасы ялгап сөйләү үз итү мәгънәсен өсти: *Баруш* — Варвара, *Натуш* — Наталья, *Пидуш* — Федора.

-*қай/-кәй* кушымчасы ялгызлык исемнәренә генә түгел, жансыз әйберләрне белдерә торган сүзләргә дә, башка сүз төркемнәренә дә ялгана ала, бу яктан сөйләш Түбән Кама тирәсе керәшеннәре һәм Урал төбәгендәге башка татар сөйләшләре белән охшашлык күрсәтә: *Бәрмәнчекәй* (бәрмәнчек — «песи»ле тал ботаклары) *була оло көнгә атна қалдырып. Малайлар китә бәрмәнчекәйгә. Монда жыйылып бәрмәнчекәй ботқасы пешерәбез. Инәбезнең инәсен жырақай дибез. Ашадықай эчтек, қөрмәт күрдек, Тау итийек* (рәхмәт әйтик) *чибәрләп. Жырақай жирләрне жақын итеп, Наруш килдем сезне күрергә. Сезнең кешекәй асыл кеше Жәнәшә дә тирәдә қайда бар? Жулқайларға чығып жуллар уңса, айырылмас дуслар булабыз* (халык жыры).

Исемнәренәң килешләр белән төрләнүендә диалекталь үзенчәлекләр күзәтелми. Тик Чибәркүл районында яшәүчеләр сөйләшендә генә юнәлеш килешендәге исемнәрне килеш кушымчасыннан башка да куллану очраklары бар: *Ызлашавыс* (Златоустка) *китәсезме? Мийәс* (Мийасска) *китәсезме? Сез Қазан қайтасызмы инде? Мисаллардан күренгәнчә, бу үзенчәлек ялгызлык исемнәре һәм китү, бару* фигыльләре янәшәлегендә генә күзәтелә.

Алмашлыклар өлкәсендә түбәндәге үзенчәлекләрне күрсәтергә мөмкин.

Мин, син зат алмашлыklары юнәлеш килешендә *мыйа/мийә, сыйа/сийә* формаларында кулланыла: *Ул кеше мыйа* (миңа) *әйтә болай дип. Сыйа* (сиңа) *бер майлаған сийә* (чия) *ашатып буламы, жуқмы инде? Бирнә буғач бир сыйа* (сиңа) *да бир мыйа* (миңа) *дигәннәр элекеләр. Оло көндә* (пасхада) *күкәй жыйабыз, мыйа* (миңа) *тәбикмәк кирәкми, күкәй кирәк, дибез.*

Ул зат алмашлыгының юнәлеш килеше *аңға, аңғар, аңар* формаларында әйтелә: *Аңға* (аңа) *ғына әйтермен дә үзем киткән булырым. Жырлап бирәм мин аңғар* (аңа). *Жаңа кийәүгә киткән жәш киләннәр була, аңар* (аңа) *бара да бистәр* (сөлге) *сорый сөрәндә.*

Сөйләштә *әнә, менә* күрсәтү алмашлыklарының *ана, мына* вариантлары да йөри: *Минем қызым ана* (әнә) *теге өйдә генә тора. Мына* (менә) *малай қайтып килә. Мына* (менә) *нардуған тақмағын Бируш* (Вера) *әйтеп күрсәтер қәзер.*

Нагайбәк сөйләшендә шул күрсәтү алмашлыгының борынғы шу варианты да кулланыла: *Шу* (шул) *кеше кергәнийеме безгә? Шу* (шул) *кешегә бара да әйтә. Мына шу* (шул) *зур қазанға сыу салдылар, иман уқып баланы чуқындырдылар. Без қызны шу* (шул) *жегеткә бирмибез, диләр.*

Нагайбәк сөйләшендә, түбән кама керәшеннәре сөйләшенең бакалы урынчылыгындагы кебек, *ней, нәмә, нәмәкәй, нәстә, нәстәкәй, нәмәстәкәй* сорау алмашлыklары актив: *Нәмәкәй* (нәрсә) *сурасаң да белә ул қарт. Мин дә бер нәмә* (нәрсә) *әйтийем әле. Бичуркаға* (рус. вечеринка) *кем нәмәкәй* (нәрсә) *алып килә, мин ипей алып киләм, син алып киләсен май.*

Сөйләштә борынғы *қандай* алмашлыгы да кулланыла. Мәгънәсе һәм функциясе белән бу алмашлык татар телендәге *нинди* сорау алмашлыгына туры килә: *Қандай* (нинди) *кеше ул? Қандай* (нинди) *ғына кешеләр күрмисез инде сез! Қандай* (нинди) *жырулар турысында килдегез? Қандай* (нинди) *озон күлмәкләр кийеп жөрөй?*

Рәвеш. Сөйләштә кушымчалар ярдәмендә ясалган рәвешләр үзенчәлекле.

-ча/-чә кушымчасы, зат алмашлыкларына һәм шул күрсәтү алмашлыгына турыдан-туры ялганып, охшату-чагыштыру рәвешләре ясый: *Син беччә* (безнеңчә) *үрәнен беттен инде*. *Минчә* (минемчә), *анда сыйа барырға кирәгийә*, *Питүккә* (Петяга) *түгел*. *Синчә* (синеңчә), *без кем булабыз инде?* *Синчә* (синеңчә) *ничек әйтергә кирәк?* *Минчә* (минемчә), *болай җырлау дөрөс түгел*. *Беччә* (безнеңчә) *алай тәберсен итәләр*. *Синчә* (синеңчә), *аш тәмне буғанмы?*

Җыш, *йаз*, *җәй*, *көз*, *иртән* кебек вакыт белдерә торган сүزلәргә -лык/-лек + -қа/-кә кушымчасы ялганып, вакыт рәвешләре ясала. Мәгънәләре буенча бу рәвешләр әдәби телдәге *көнозын*, *көн буйы*, *төнозын*, *төн буй* һ.б. тизмәләргә туры килә: *Көнәгең көннөккә* (көн буйе) *шунны сөйләп утырды*. *Көннөккә* (көн буена) *эшкә чыгып китәсен*. Шундый ук типтагы (-лык/-лек) рәвешләрнең урын-вакыт килеше кушымчасы белән кулланылу очраklары да бар: *Җышлыкта* (кыш көне) *итне күп ашыйбыз*. *Көзлектә* (көз көне) *җашымнар күп булды*.

Вакыт рәвешләре вакыт белдерә торган исемнәргә катлаулы -ғылыкта/-гелектә кушымчалары ялгану юлы белән дә ясала: *Сыйырны төнгөлектә* (төнлә) *абзарда тотарға кирәк*, *тышта салқын була*. *Маллар җәйгелектә* (җәен) *аман җаланда җөри*. *Әлгәре тула суғарларыи төнгөлектә* (төнлә), *өмә җасарларыи*.

Нагайбәк сөйләшәндә *көнозақ* (көнозын), *төнозақ* (төнозын) сүзләре дә кулланыла: *Бу бала көнозақ* (көнозын) *җаза да җаза*. *Төнозақ* (төнозын) *җоқладым рәкәтләнәп*.

Фигыльләр. Затланышлы формалар. Хикәя фигыль. Нагайбәк сөйләшәндә, казан арты һәм түбән кама керәшеннәре сөйләшәндәге кебек, -ый/-ий хәл фигыльнән ясалган хәзерге заман хикәя фигыльнең беренче зат берлеге теләк фигыльләр белән бер төрле ясала, ягъни -ыйым/-ийем (*барыйым* — *барыйм*, *эшлийем* — *эшлим*) формасында әйтелә.

Бу фигыль, әдәби телдәге кебек, берничә мәгънә төсмере белдергә мөмкин:

Эш-хәлләрнең нәкъ сөйләү моментында башкарылуын: *Жук әле*, *җоқламыйым* (йокламыйм), *сезгә иртәгә ашарға ашау пешереп җөрийем* (йөрим). *Менә чебешләрне саныйым* (санийм) *әле*, *ничә қалған*.

Сөйләү вакытына туры килмәгән, һәрвакыт гадәти булып торган эш-хәлләрне: *Мин әр җаз сайын үлән ашы ашыйым* (ашыйм). *Кешенекен күрмийем* (күрмим) *дә*, *белмийем* (белмим) *дә*. *Мин қайнар аш ашамыйым* (ашамыйм).

Башлану вакыты ачык билгеле булмаган дәвамлы эш-хәлләрне: *Қарт булсам да эшлийем* (эшлим).

Теләк мәгънәсен: *Бүген китмийем* (китмим) *әле*. *Безгә барып бер самавыр чәй эчийек* (эчик) *бергә-бергә*.

Чибәркүл районында яшәүче нагайбәкләр сөйләшәндә хәзерге заман хикәя фигыльнең 1 нче затын -мын/-мен кушымчалары белән ясау очраklары да бар: *Мин аны җақшы беләмен* (беләм). *Уйлыймын да уйлыймын* (уйлыйм). *Қаз өмәсендә бер җыл да қалғаным җук*,

кузикмәк пешерәмен, жоланы тотамын (тотам). Жорт ийәләре бар, шуларға атап жыл да бер қаз суйамын (суям).

Сирәк кенә булса да хикәя фигыльнең -ып/-еп формалы хәл фигыль һәм утыра яки жата ярдәмче фигыльләре белән ясалган төре кулланыла. Бу форма эш-хәлләрнең нәкъ сөйләү вакытында башкарылуын белдерә: *Мин ашарға пешереп утырам. Қайан килеп утырасың. Сыйыр көтүдән қайтып жата. Ана Аннау (Анна) килеп жата. Урманда жаңғыр жашып утыра. Қазаннан килеп утырасыңмы?*

Билгеле үткән заман формасы, татар әдәби телдәге кебек, -ды/-де кушымчасы ярдәмендә ясала һәм II төркем зат кушымчалары белән төрләнә: *мин алдым, без алдық* һ. б.: *Нардуғанда дәйә булып кийендем дә чыгып киттем урамға. Жапрақ бәйрәмендә қайын алып қайттық урманнан.*

Нәтижәле үткән заман, әдәби телдәге кебек, сыйфат фигыльнең үткән заман формасына нигезләнә һәм зат белән төрләнә. I нче затта берлек һәм күплек санда килгәндә, фигыль нигезендәге *н* авазы кушымчадагы *м, б* авазларына охшашлана: *Мин барғаммын да барғаммын* (барганмын), *анда барасы түгел икән. Без эшләгәмбез дә эшләгәмбез* (эшләгәнбез) *элгәре, күлмәк тә теккәмбез* (теккәнбез), *ипей дә пешергәмбез* (пешергәнбез).

Тәмамланмаган үткән заман, әдәби телдәге кебек, -а/-ә, -й/-и кушымчалы хәл фигыль һәм *иде* (сөйләштә: + -ыйы/-ийе) ярдәмче фигыле ярдәмендә ясала һәм зат кушымчалары белән төрләнә: *Без Нәчтей (Настя) белән бергә барайық, ул лафкадан чыгып килә. Сез теге көнне нәрсә эшлийегез? Нардуғанда өй борончы бийергә чығайық.*

Күптән үткән заман, әдәби телдәге кебек, -ған формалы сыйфат фигыль + -ыйы/-ийе (*иде*) ярдәмче фигыле белән ясала, зат кушымчалары ярдәмче фигыльгә ялгана: *Барғаныйық әле кичә генә алар жағына, ул күренмәде. Без килеп житкәндә, афтабуз киткәнийе инде. Утырмаға киткәннәрийе, тиз генә қайтып та життеләр.*

Кабатлаулы үткән заманның сөйләштә берничә төре бар.

Хәл фигыльнең -а/-ә, -й формасына борынғы -дыр/-дер кушымчасы + -ыйы/-ийе (*иде*) ярдәмче фигыле белән ясалган форма үткәндә булган гадәти, кабатланып торган эш-хәлләрне белдерә: *Элек кийәү ат белән чығадырыйы. Дәдәй безне бик йаратадырыйы. Элек май чабадырыйық мачлинчада* (рус. масленица). *Без киндер суғадырыйық күлмәк-ыштанға.*

Югарыда күрсәтелгән формаларның синонимы буларак, -ыр/-ер кушымчалы хәл фигыль + -ыйы/-ийе (*иде*) ярдәмче фигыле белән ясалган конструкция дә сөйләштә бик актив. Юклык (-мас/-мәс) кушымчасы фигыль нигезенә, ә зат кушымчалары ярдәмче фигыльгә ялгана: *мин барырыйым, син барырыйың, ул барырыйы; без барырыйық, сез барырыйығыз, алар барырыйы // барырларыыйы; мин бармасыыйым, син бармасыыйың, ул бармасыыйы; без бармасыыйық, сез бармасыыйығыз, алар бармасларыыйы. Мәсәлән: Раштуша* (рус. рождество) *көнне балалар чығарларыыйы, сийа керә, мийа керә, жырлый. Кеше танытмыйынчы өй барончы жөрөрләрийе.*

Кабатлаулы үткән заманның -а/-ә, -й *торған* + -ыйы (*иде*) формасы нагайбәк сөйләшендә шулай ук еш кулланыла: *Мин жәш бағыт-*

та да бик жырлый торғаныым. Алар сату итә торғаннарыиы. Без элек ат белән жөрөй торғаныиық.

Киләчәк заман хикәя фигыльнең сөйләштә түбәндәге формалары кулланыла:

-ыр/-ер формасы. Әдәби телдән аермалы буларак, сөйләштә аның кыскартылган варианты да очрый: *Мин мунчаны үзем булдырып қайтырым. Өйне жыйыштырым син қайтыуға. Үзем барым да бирем.*

Киләчәк заман хикәя фигыль мәгънәсендә -асы/-әсе кушымчалы фигыльләр дә шактый актив: *Ул да иртәгә барасы* (барачак, барырга тиеш). *Анда жыләкнең бетәсе* (бетәчәге) *дә жуқ.* *Қыш урталарында қайтасы* (кайтачак, кайтырга тиеш), *ди.*

Нагайбәк сөйләшендә, сирәк кенә булса да, -ачақ/-әчәк формасы да очрый: *Шулай дисәң генә күңелле булачақ. Алар эрәтләнәчәк қәзер.*

Теләк фигыль. Нагайбәк сөйләшендә теләк, теләк-ният мәгънәләрен белдерә тораган түбәндәге формалар һәм конструкцияләр күзәтелә.

-асы/-әсе кушымчалы сыйфат фигыль һәм килә ярдәмче фигыле белән ясалган аналитик тезмә, татар әдәби телендәге кебек, субъектив теләкне белдерә: *Минем дә барып қарыйсым килә аларның өйләрен. Қунақларның ашыйсылары килә торғандыр инде.*

2 нче зат боерык фигыль һәм иде (-ыйы/-ийе) ярдәмче фигыленнән торган төзелмә киңәш мәгънәсендә кулланыла. Ләкин ярдәмче фигыль, әдәби телдән аермалы буларак, зат күрсәткече алмый, зат мәгънәсе син алмашлыгы ярдәмендә ачыклана. Мондый форма әд. -ырға/-ергә иде (+ -ыйы/-ийе), -ырға кирәк иде тезмәләренә туры килә: *Син тегесен дә алыиың* (ал идең), *моносын да алыиың* (ал идең). *Бәләкәй караватта йатыйы син* (йат идең — ят идең).

-ыр/-ер кушымчалы сыйфат фигыль һәм иде ярдәмче фигыле тезмәсеннән торган форма зат, берлек һәм күплек санда төрләнә, әдәби телдәге кебек, сөйләүченең киләчәктә булачак эш-хәлләрне үтәргә, башкарырга теләген белдерә: *Мин дә синең белән Сарашлыға барыйиым* (барыр идем), *бергәләп иркенгә чыгып қайтырийық* (кайтыр идек). *Их, урманға барыйиым* (барыр идем) *айақларым ашыртмаса, жыләк жыйып қайтырийым* (кайтыр идем) *чәй эчәргә.*

Икенче зат берлек һәм күплек санда бу форма киңәш, киңәшле теләк, боеру төсмерләрен чагылдыра: *Айағыңа кийәрийең* (кияр идең), *бүген көн салқын бит. Син дә барыйиың* (барыр идең) *шунда, кеше барғанда.*

Киләчәк заман хикәя фигыльнең 3 нче зат күплегә дә -лар кушымчасы һәм билгеле бер интонация белән әйтелгәндә, сөйләүченең башкарылырга тиешле эш-хәлләргә карата уңай мөнәсәбәтен, теләк-киңәшен белдерә: *Утырырлар, аш эчәрбез. Аны анда қалдырмаслар, жыйыбрақ қуйарлар.*

Нагайбәк сөйләшендә -ғай/-гәй кушымчасы, урта диалектның башка сөйләшләрәндәге кебек, юклык кисәкчәсе -ма белән генә килә ала һәм булуы мөмкин эш-хәлләрне белдерә: *Жаңғыр жаумағайы әле, чамалағыз. Жәй бик эссе торды, урақ бағытында жаңғырлар башланып китмәгәйе. Чәй қуйығыз, қунақлар килеп житмәгәйе.*

-ғай/-гәй кушымчалы фигыльләр, ихтималдан саклану, булырга мөмкин эш-хәлләрне белдерү белән бергә, татар әдәби телендәге кебек,

искитмәү мәгънәсендә дә кулланыла: *Абзар түбәсеннән сыу үтә, үтмәгәйе, печән бетте инде, череп жатасы жуқ.*

-мақ/-мәк кушымчалы фигыль һәм була ярдәмче фигыле белән ясалган тезмәләр теләк-ниятне белдерә: *Син аның белән ничек тормақ (тормакчы) буласың? Ул анда үзе бармақ (бармакчы) булды.*

Татар әдәби телендә ният-максат мәгънәсендә -мақчы/-мәкче һәм була (бармакчы була), -мақчы/-мәкче һәм иде (бармакчы иде) аналитик формалары да йөри. Нагайбәк сөйләшәндә, әдәби телдән аермалы буларак, ният-максат мәгънәсендә 1 нче зат берлектәге -мақчы + -м синтетик формасы да кулланыла. Мәсәлән: *Көтеүгә берәрсен жаллап та кушмакчым* (кушмакчы булам), *беркемне дә таба алмыйым. Мин аларға бармакчым әле* (бармакчы булам).

-мәкче кушымчасы алган *әйтү* фигыле (әйтмәкче) сөйләштә, себер диалектларындагы кебек, кереш сүз буларак йөри, әдәби телдәге *әйтмешли* сүзенә туры килә: *Син әйтмәкче* (әйтмешли), *әллә нинди уйлар уйлап утырам. Ул әйтмәкче* (әйтмешли), *жырчы ташық кешек берүзем утырам жыру жырлап.*

Максатлы ният, теләк мәгънәсен сөйләштә -ырға/-ергә кушымчалы инфинитив һәм *итә* ярдәмче фигыле белән белдерү дә актив: *Идән жышарға итә* (юмакчы була) *минем қызым. Бүген буран чыгарға итә* (чыкмакчы була).

Урта диалект сөйләшләрәндәге кебек, ният-максат мәгънәсендә -асы/-әсе һәм була (яки иде) конструкциясе дә килергә мөмкин: *Аш пешерәсе* (пешермәкче) *булып тотондым. Иртә белән киләсе* (килмәкче) *булып китте әле ул безгә.*

Боерык фигыльләрнең формалары һәм мәгънә төсмерләре ягыннан нагайбәк сөйләше әдәби телдән аерылмый: *Бар әле, дәдәңнең қапчық ашызын тотоп тор. Нәчтә, безгә қунаққа кил.*

Фигыль юнәлешләре. Нагайбәк сөйләшәндә фигыль юнәлешләрәнең төркемчәләре, аларның күрсәткечләре, нигездә, әдәби телдәгедән аерылмый. Бу өлкәгә караган үзенчәлекләр түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

Казан арты һәм түбән кама керәшеннәре, Урал һәм Себер төбәге сөйләшләрәндәге кебек, *уздыру* фигыленең йөкләтү юнәлеше -гар/-гыр кушымчасы белән ясала: *Аннары тийәберсенен* (искә алу мәжлесе) *узгарганда* (уздырганда) *ашын бирә, өчөн, тугызын, қырығын узгаралар, жылын узгаралар. Бездә узғыралар* (уздыралар) *икән тәберсен, минем инәмә алар табақ жасый. Быйыл ике ташық, бер әтәч суйып, тәберсен узғырдым* (уздырдым), *моннан болай узгара* (уздыра) *алырмынмы, жуқмы.*

Йөкләтү юнәлешендә -қыз/-кез кушымчасын куллану аерым фигыльләрдә генә күзәтелә: *Әйбер пешереп житкезә* (житкерә) *алмыйм. Аны йуғарға менгезеп* (менгереп) *жибәрдем. Жәппе үткәзәсең* (үткәрәсең) *көрөдән, қылычтан.*

Чибәркүл районында яшәүчеләр сөйләшәндә, сирәк кенә булса да, төп юнәлеш мәгънәсен кайтым юнәлеше күрсәткече белән белдерү очраklары бар: *Бу жегетебез туқтаусыз жазынып* (йазып, график. язып) *утыра. Малайым ашыртынып* (авырып) *тора.*

Әдәби телдәге йөкләтү юнәлеше формасында әйтелә торган *бетерү* фигыле сөйләштә төп юнәлеш формасында әйтелә: *Идәнне дә жышып,*

эшэн эшләп беткән (бетергән). Шулай итеп, сабанны бетеп (бетереп) қайта торғаныйық. Әйберне элөп беткәч (бетергәч) тә күчтәнәч чыға.

Эшнең үтөлеш дәрәжәсе нагайбәк сөйләшәндә, нигездә, -ғала/-гәлә, -ыңқыра/-еңкерә кушымчалары ярдәмендә белдерелә. -ғала/-гәлә кушымчасы мәгънә ягыннан әдәби телдән аерылмый.

-ыңқыра/-еңкерә формасы эш-хәрәкәт, хәлләрнең берәз кимлеген, тулы булмавын белдерә. Сөйләштә бу форманың кулланылышы әдәби телдәгегә караганда киндрәк: *Қапчығың тулыңқырап* (тулып) *житмәгән*. *Мин белеңкерәмим* (белеп житкермим) *аны*. *Безнекеләр жара-тыңқырамый* (яратып бетерми) *аны*. *Алырға ақчам житенкерәмәде* (житеп бетмәде). *Пируқның ите пешеп житенкерәмәгән* (пешеп житмәгән). *Жаулықлар кибеп житенкерәмәгән* (кибеп житмәгән).

Югарыда күрсәтелгән формалардан тыш, тагын бер үзенчәлекне күрсәтеп китәргә кирәк. Күплек кушымчасы -лар/-ләр, -ып/-еп формалы хәл фигыльләргә ялганып, аларга көчәйтү төсмере өсти. Әдәби телдә бу мәгънә *бик*, *күп* сүзләре белән белдерелә яки мондый фигыльләр кабатланып әйтелә: *Жылаплар* (елый-елый) *жөрдәм*, *дәдәй безне ташлап чыққачын*. *Әйтепләр* (әйтеп-әйтеп) *қарадым әллә ничә қабат*, *сүзләре генә тыңламадын бит*. *Жырлаплар* (жырлап-жырлап) *печән чабарыйық*, *жырлаплар* (жырлап-жырлап) *урақ урырыйық жәш бағытыбызда*.

Затланышсыз формалар. Инфинитив һәм исем фигыль. Сөйләштә инфинитивның татар әдәби теленә хас -ырға/-ергә, исем фигыльнең -у/-ү формалары актив кулланыла. Мәгънә һәм функцияләре нигездә әдәби тел белән уртақ булса да, аларны куллануда кайбер үзенчәлекләр күзәтелә.

Юнәлеш килеше кушымчасы алган -ырға/-ергә кушымчалы фигыль -у/-ү формалы исем фигыль (-у + -ға) функциясен башкарырга мөмкин: *Син инде самашыр қайнарға* (кайнауга) *қайтып життең*. *Кейәүгә барып жылы туларға* (тулуга) *малайы тыуды*. *Болар урамнан керергә* (керүгә) *бар да әзер*.

Киресенчә, юнәлеш килешәндәгә -у/-ү кушымчалы исем фигыльне (-у + -ға) -ырға/-ергә формалы инфинитив урынына куллану очрақлары да бар: *Минем қарт печән қарауға* (карарга) *барған*. *Нинаулар, Вералар* (Ниналар, Вералар) *жырлауға* (жырларга) *кичен килербез, дип әйткәннәр*. *Минем әтей тийәтер карауға* (карарга) *барған*.

Нагайбәк сөйләшәндә сирәк кенә исем фигыльнең архаик -ыш/-еш формасы да кулланыла: *Жөгөреш була торғаныйы элек бәйрәмнәрдә*. *Аннан китә бийеш жәшләрнең*.

Сыйфат фигыль. Нагайбәк сөйләшәндә сыйфат фигыльнең, әдәби телдәгә кебек, -ар/-әр, -ыр/-ер, -асы/-әсе, -ған/-гән, -а торған формалары актив кулланыла.

-асы формасы киләчәктә булачак яки һичшиксез булырга тиешле эш, хәлләрне белдерә һәм әдәби телдәгә -ачақ формасына туры килә: *Алар анда бетәсе* (бетәчәк) *дә түгел*.

Ният-максатны белдерә, әдәби телдәгә -мақчы/-мәкче формасына туры килә: *Нәрсә пешерәсе* (пешермәкче) *булдың?* *Шуннан инде қызны бирәсе* (бирмәкче) *булалар*.

Инфинитив функциясендә кулланыла: *Қойаш қызарып байыса, жаңғыр жашасы (яварга) була. Сайрама, турғай баласы, без дә шунда барасы (барырга тиеш).*

-асы + -ыйы/-ийе (иде) формасы үткәндә булырга тиешле, ләкин ниндидер сәбәпләр аркасында башкарылмый калган эш, хәлне белдерә һәм әдәби телдәге -мақчы/-мәкче конструкцияле киләчәк заман мәгънәсенә туры килә: *Ул анда үзе дә барасыйы (бармакчы иде). Без бүген қаз суйасыйық (суймакчы идек).*

-асы/-әсе кушымчалы фигыль һәм -ыйы/-ийе (иде) ярдәмче фигыль белән ясалган тезмә көчле теләкне белдерә: *Мыйа шунда барасыйы бер. Аласыйы, бәйлисәйе шул шәлне.*

Хәл фигыль. Сөйләштә хәл фигыльнең -а/-ә, -ып/-еп формалары кулланыла һәм алар мәгънәләре ягыннан әдәби телдән аерылмыйлар.

-а/-ә, -ып/-еп формалы хәл фигыльләрнең юклыгы сөйләштә түбәндәге кушымчалар ярдәмендә ясала.

-мыйча/-мичә: *Қабаланмыйча ғына аша. Ашыртқанға чыдый алмыйча қычқырып жибердем. Бер барып қайтмыйча булмый әле.*

-мастан/-мәстән (-мас/-мәс формалы сыйфат фигыль күрсәткече + -тан/-тән чыгыш килеш кушымчасы): *Күрмәстән (күрмичә) жазамсыз? Өстән салмастан (салмыйча) күфәйкене кейеп қарады қызым. Ақчасын түләмәстән (түләмичә) генә май алып қайттым.*

-ғач/-гәч формалы хәл фигыльнең -ғачын/-гәчен, -ғачыннан/-гәченнән вариантлары актив: *Тәберсенгә (үлгән кешене искә алу мәжлесенә) барғачын (баргач) бис өстәл жанында жөрөп келәү итәбез. Урманға кергәчен (кергәч) дә қаты итеп сызғырып жиберде. Аш пешкәчен (пешкәч) бер малайны ат атландырып чығаралар. Жыйыла инде хәрәндәш-ыру, жыйылғачын (жыелгач) аш эчәргә утыралар. Бала туғачын (тугач) бер ун көннән чуқындырырларыйы. Ул қалаға барғачыннан (баргач) үз күзе белән күреп қайтқан.*

Сөйләштә -ғанчы/-гәнче формалы хәл фигыльнең -ғынчы/-генче фонетик варианты да кулланыла: *Алар киткәнче керерсең әле. Кеше торғынчы бәрәңгегә чығып тотондық. Таң атқынчы уйлап жаттым.*

Нагайбәк сөйләшендә төп эштән алда башкарыла торган эш-хәрәкәт, хәлләрне -мас/-мәс кушымчалы сыйфат фигыль һәм борын, элек сүзләреннән торган аналитик формалар да белдерергә мөмкин: *Утынны китермәс борон, кантурға барып әйттем. Үзе килмәс борон сәләмен алдық. Сөз тумас элек буған қәлләр болар. Сыйыр саумас элек чәй эчтек.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлек һәм бәйлек сүзләр. Баш һәм иялек килешен таләп итә торган бәйлекләр: *белән, өчөн, кебек, қадәр, чақлы, буйынча, сайын, талай, тиңентен.* Сөйләштәге белән, өчөн, қадәр, чақлы, буйынча, сайын бәйлекләре мәгънә һәм функцияләре ягыннан әдәби телдән аерылмый. Диалекталь бәйлекләрдән түбәндәгеләр актив.

Әдәби телдә, үзе бәйләнгән сүзләр белән килеп, төрле охшату-чагыштыру мәгънәсе белдерә торган *кебек* бәйлегенә сөйләштә *кешек* варианты кулланыла: *Күз алларында торасың, Бақчада үскән гөл кешек. Аның кешек (кебек) әйбәт кеше булмас дөнжада. Утырмаға барған қыз қаз кешек (кебек) утыра да утыра, жерли, тәрәшле жасый, сүсе беткәчен өйгә қайта.*

Талай бәйлеге күләм-чама мәгънәсен белдерә: Ни талай (ни кадәр) бәрәңге алдык! Бер талай (берникадәр, берәз) бақча утыртабыз, пинсийанирлар дип кенә өйдә жәтмәйбиз.

Әдәби телдә, үзләре ияргән сүзләр белән килеп, охшату-чагыштыру, күләм-чама мәгънәләре белдерә торган *қадәр, чақлы* бәйлекләренә сөйләштә *қадәрле, чикле* фонетик вариантлары кулланыла: *Шул қадәрле қәстәрле дә торасың инде син. Аның чикле (кадәр) матур жырлаучы жуқ.*

Шушы ук мәгънәне *тикле, тиңентен* бәйлекләре дә белдерергә мөмкин: *Ул тикле (хәтле) жиргә барырың дип кем уйлаган. Монда аның тикле (аның хәтле) белгән кем бар тағын ашылда. Шул тиңентен (хәтле) эшләп-эшләп тә йаратмадылар. Ни тиңентен (ни хәтле) бәрәңге алғансыз.*

Әдәби телдәге *турыда, хакында* мәгънәсендә *тарафтан* бәйлеге кулланылырга мөмкин: *Ул тарафтан (турыда) ишеткәнийек. Ул тарафтан (турыда) сурашмадық.*

Юнәлеш килешен таләп итә торган бәйлекләр: *қадәр, чикле, чәре, таба, шайы, қаршы.*

Чикле, кадәрле, чәре бәйлекләре, юнәлеш килешендә сүзләр белән килгәндә, башкарыла торган процессның урын яки вакыт ягыннан чиген белдерә: *Без аларны күпергә чикле (хәтле) озата бардық. Анда қадәрле киткәннәр. Қыр чийәсенә чикле (хәтле) кибең беткән, көң қызу булғанға. Оло көңгә (пасхага) қарышы күкәй буйысын йөзгә чәре (хәтле). Бер жылға чәре (хәтле) айағым сызлады.*

Чибәркүл районында яшәүчеләр сөйләшәндә кулланыла торган *шайы* бәйлеге, үзе бәйләнгән сүзләр белән бергә килеп, башкарыла торган эш яки хәлнең урын ягыннан чиген белдерә: *Урманға шайы (хәтле) бардық. Аларны қайа шайы (кадәр) озата бардығыз?*

Чыгыш килешен таләп итә торган бәйлекләр: *башқа, бүтән, бирле, соң, түбән.*

Үзенчәлек итеп *түбән* бәйлеген куллануны күрсәтергә мөмкин. Бу бәйлек эш-хәлнең башкарылу вакытын белдерә: *Ирәтәдән түбән (соң) қазан астына жағарға итәм. Аш эчкәннән түбән (соң) киләбез дип киттеләр жырчы қарчықлар. Моннан түбән (соң) бақчама эт бәйләп қуйарым тип торам.*

Нагайбәк сөйләшәндә *бәйлек* ролендә түбәндәге сүзләр кулланыла: *ас, өс, тыш, эч, ал, арт, баш, қыр, қабырға.* Шулардан *қыр, қабырға* сүзләре сөйләшнәң үзенчәлекле билгеләреннән санала.

Қыр бәйлек сүзе, килеш кушымчалары алып, башкарыла торган эш яки хәлнең әйләнә-тирәгә булган юнәлешен, урынын, чыгыш ноктасын белдерергә мөмкин: *Без элек Магнит қырында (янында) йәшәдек. Мин сийа эчәк қырында (мич янында) урын жәйеп бирәм. Улымның қырына (янына) утырып чәй эчәсем килә. Урман қырыннан (ягыннан) жыл исеп тора.*

Сөйләштә шактый еш кулланыла торган *қабырға* бәйлек сүзе дә шундый ук мәгънәне белдерә: *Әле генә минем қабырғамда (янымда) утырды.*

Теркәгечләр. Нагайбәк сөйләшәндә татар әдәби теленә гарәп-фарсы телләреннән кергән *һәм, әгәр, ки, әмма, ләкин, хәтта* теркәгечләре

кулланылмый. Сөйләштә татар теленең түбәндәге теркәгечләре һәм ярдәмче сүزلәре күзәтелә: *ни... ни, тағын, ә, тик, йә, шунлыктан, шуңа күрә, исә.*

Әдәби телдән аермалы буларак, сөйләштә *исә* теркәгеченең кулланылыш сферасы киңрәк. Ул, *-ды* формалы үткән заман хикәя фигыль белән килеп, эш-хәлләрнең башкарылу шартын, вакыт һәм сәбәбен белдерә: *Малай бикле ишеккә қайтты исә, жайсыз була. Саудың исә, сөт бирерсең. Китәр бағытлары житте исә, қодаларның әйберләрен бирә торғаннарыйы. Бер батыр жықты исә, бистәр бирәләр.*

Лексик үзенчәлекләр

Йола терминнары: *ақлашу* — кыз ярәшү; *аққа салу* — кыз ягыннан вәгдә билгесе итеп бүләк бирү; *қыйәмәтлек* — туйда кияү белән кызга икенче эти-әни итеп билгеләп куелган ирле-хатынлы кешеләр; *пипарат* — туйда мәзәк итеп, үзен танытмас өчен төрле киём-нәргә киенгән кеше; *килен майы ашау* — туйда килен котлау мәжлесе; *тәберсен/тийәберсен* — үлгән кешене искә алу мәжлесе; *гүр тәберсене* — зиратта кабер янында үлгән кешене искә алу; *тау итү* — рәхмәт әйтү; *май, май чабу* — масленица бәйрәме; *оло көн* — пасха, бәрмәнчек; *чыбық келәше* — руслардагы вербный празник көне; *сөрән* — жәйге бәйрәм, *труйсын/тручын* — рус. троицын день; *нардуған* — кышкы бәйрәм, руслардагы святки; *раштуша* — яңа ел; *чүг итү* — кырга чыгып яңгыр теләү һ. б.

Туганлык терминнары: *нәнәй, нәнәү, мамау* — әни; *тәтәү, папау* — эти; *тута, түти, түтәй* — апа; *ақ түти* — яратып, олылап эндәшү сүзе; *жырақ түти* — әнисенең апасы; *жырақ ағай* — әнисенең абыйсы; *жырақ әби* — әнисенең әнисе; *жырақ бабай* — әнисенең әтисе; *бийем* — каенана; *ақ бийем* — иренең апасы; *жанағай* — иренең әнесе; *печкәчәм* — иренең сеңлесе.

Тормыш-көнкүреш әйберләре, савыт-сабалар: *бадийа чиләк* — зур чиләк, *түмрәй* — кырга барганда су йөртә торган савыт, *бақрач* — аш чүмече, *тустаған//тустыған* — стакан, *әржә* — ағач сандык, *кәнди* — ағач табак, *атлашыч* — гөбе пешкәге, *шабала* — күмер соскыч, *пычу* — утын кисү.

Киём-салым атамалары: *алчүпрәк* — алъяпкыч, *балан итәк* — бала итәк, *бистәр* — сөлге, *сүрәкә* — баш киеме, *қата* — күн аяк киеме.

Аш-су атамалары: *аш эчү* — аш ашау, *тамақ* — ашамлык, *шишара* — бавырсақ, *көрник* — бәләш, *сөр ит* — тозланган ит, *дурчмақ* — бәрәңге пәрәмәче, *тәкә* — бөккән, *шәнгә* — эремчек пәрәмәче.

Сөйләү үрнәкләре

Туйға өч кеше килә ақлашқан чақта// әтки/ әнки/ дружки сине ақлашалар// сездә қыз/ бездә ул бар/ диләр инде/ аяғ астына бүкән/ утырырға мендәр/ диләр// утырталар/ аш салалар// ул аш пешә/ хужайқы аш утырта// қодалар аштан-сыwdан авыз итегез// киштәгез нық бусын дип// тәйөнчеккә ақча әләләр// сез инде қаты тормағыз/ без сибәп белән килдек/ синәк белән тормағыз// чәй эчәләр// безнең малай сезнең қызығызны жарата/ қызығызны бирәсезме// қайсы әйтә бирмибез ди/ қайсы бирәбез ди/ ақлашқанда муйса/ йә изү мийа бир ди// күлмәген йә бистәр// баралар қызны

ақлашқач/ бирегә согласийе булғач әтки-әнки баралар алырға// инәсе-атасы бирә// бистәр бирәләр үзенә// айағ астына баш ыра// килен кертә/ аш сала/ қунақлар чақыра/ өстәл көйли// жәш килен белән жәш кийәүне шаршау эченә утырталар// жәш киленне кийендерәләр/ күрсәтмиләр// жепәк эшәл бәйләтәләр/ бер ир бала килә/ жәш киленнең йөзен күрсәтегез ди// жаулықны ача/ аңар ақча салалар/ бәйрәм иткәчен таралалар// жегетнең өйөнә қызны алып китәләр// жөзен ачқанда оло-қары бәйрәм итә// жәш килен идән-сәке жыйа/ муча жаға// жәш килен мучасы дип муча керәләр/ сыу жулы күрсәтәләр/ көйәнтә чиләк белән сыу китерә// әйбер әләләр/ жәш килен атына тийиләр түшәк-жастық/ қыз жағыннан кигән кеше әйберне әлә/ чөй қаға/ бистәрләрне әлә// түшәкне жәйәләр/ қийаматлық ирлехатынлы кеше/ ағасымы-тутасымы// әнкәй-әткәй дип әйтә килен аларға// күчтәнәч жиберәләр қара-қаршы/ ул сийа жиберә/ син аңар жиберәсен// күчтәнәч башлылар/ күчтәнәч башлағанда әйтәләр/ жәнлекме/ қанатлы қошмы дип/ мал әйтәләр// ишегалдым түгәрәк/ жаңғыр жауа сибәләп// ашадық әчтек қөрмәт күрдек/ тав итийек чибәрләп ди// өстәлдән қузғалған чақта айағ өсте торып тав итә жырлап//

Май чабу// жыйылабыз бер жиргә қызлар/ малайлар// әйдәгез бүген бит май көне/ май чабыйық/ сез безгә барығыз/ без сезгә килербез// инә-әти пешеренә// мин ат жигәм бүген/ кашавай бирегез безгә// өчәр-дүртәр өйле жыйыла// урам әйләнәбез/ жырлашабыз/ чәбәкәйлибез// аннан керәбез өченче өйгә// кемнен өйөнә керәсен/ шунын аты жигүле// чуқлибыз атларны/ қыңғыраулар тағабыз// берсеннән-берсе көннәшә// мичәүдәге ат йақшы була// үзләре суққан күлмәкләрне жыләннәрен кийәләр/ жепәк жаулықлар бәйлиләр// тәңкәле балдақлар/ тәңкәле беләзекләр/ қызыл жыләннәр кийәләр//

Чиләбе өлкәсе, Чиберкүл районы, Попово авылы.
1983 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

Тийәберсен итү// тийәберсенгә барырға әйтәбез қарендәш-ырығға// ипей салабыз/ әзерләнәбез// шуннан табақлы жасыйбыз үзебезчә// анда жавлығ аппарабызмы/ бистәр аппарабызмы хәйер бирергә// теге кешегә барып житәбез дә табақларны өстәлгә бич утыртабыз шушылай// утыртабыз да қалық жыйылғанчы табақ жасарға кирәк дип/ мына мынсы жан табағы/ мына мынсы уша башы/ мынсы қартлар табағы// эч табаққа шул табақлардан табақ жасыйбыз/ каждыйына бүлеп-бүлеп саласын// бу табақлы утыртабыз уша башына/ бу табақлы утыртабыз өстәлгә/ жан табағын утыртабыз жан чыққан жиргә/ хужайын үзе кемгә бирергә тийеш/ жан табағын үзе бирә// уша табағын ушаға инде/ бич йөрәп тәберсен итәбез/ дисен инде/ бусын/ ашлы-сығлы булсын/ дисен/ без шунар атаб итәбез/ ашлы-сығлы бусын/ қодай ризықлы итсен/ дисен инде/ урынға итеп салабыз да утырып аш ашыбыз/ теге оло табақны биргән кешегә тағын китәбез чәй эчәргә/ әйдәгез безгә табақтан тәберсен итәргә дип// кажныйы утыртып қуйа өстәлгә// бездә узғыралар икән тәберсен минем инәмә алар табақ жасый/ ә мынсы қартларға/ элекке үлгән қарендәш-ырығға ди/ ә ансы инде исемсез/ житем балаларға ашталар инде// атадан-инәдән шулай калған жола буғачын инде// тәберсен итә беләбезме инде/ белмибез// қарендәш-ырығ/ асыл-күрше жыға/ жыйыштыра// кем киләсе килә/ килә бар да// үзенә күңелендә бар кеше килә бар да/ күтәргән кешеләргә бистәрләр бирәләр/ жырлаған кешеләргә жаулықлар өләшәләр/ күмеп қайтқач урын сақланыла/ түшәк сақлау була// күмеп қайтқан көнне/ жәшрәк булса қызғанып утырасың/ қартырақ буса уйнисын көләсен/ қызықлар сөйләп төн узғара/ сөйләшмичә дә утырып булмый бит// шушылай дәм берүзебез утырабыз// қартырақлар буса шайарып та утырасын// қайын жапырағы салалар ғырупқа// мин күргәнем жуқ/ син әллә күргәндерсен// тәберсен итүче хужайын көрник пешерә/ тәберсен көнне мичкә жағасын/ қоймақны туғисын/ күзикмәкне басасын/ жәйәсен// қырық күмәче дибез/ аны жасыйсың бер қырықны/ илле дигәндәй// шуны өстәлгә жыйылғачын

табақ жасарга қушабыз ике әбигә/ менә монсы үлгән кешегә жан табағы/
монсы уша табағы/ монсы қартлар табағы/ өч табақ жасайлар шул кигән
табақлардан қажныйыннан/ анда ничек саласы килә/ шуны жасап беткәчен
теге табақларны берәү жыйып тора бушағанын/ бер күзикмәкне салып/
қоймақны салып/ бер күмәчне салып қуйа да табақларға/ теге табаққа тәбер-
сен итәбез/ жан табағыннан/ уша табағыннан бич жәрөп тәберсен итәбез дә
берсен утыртабыз уша башына/ берсен монда/ шунардан тәберсен итеп беттисә
өзгән нәстәне сынықларны чығарып сала түбәгә/ кош-жәннек ашасын дип//
жан табағын бирә бирәсе кешегә// қартлар табағы тора/ уша табағы бала-
ларға// аш утыртабыз// ашны эчәбез/ бутқа утыртабыз// бутқаны утыртқач-
тын/ мына мин аппарам бер бистәр/ теге аппарата бер жаулық/ теге аппарата бер
тавар/ шуларны өләшәләр// кемгә атап бирәсе кигән кешегә бирә//

бутқа артыннан көрник/ жә ит бирә// менә сийа тәберсен// қырық
күмәч тәберсен сайын була// ничә кешегә әйтә/ күмәч бирә//

Чиләбе өлкәсе, Нагайбәк районы, Париж авылы.
1983 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

НОКРАТ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш барлыгы кырыкка якин авылда, Нократ (Вятка) елга-
сының бер тармагы булган Чепца елгасы бассейнында таралган. Шуңа
күрә сөйләш вәкилләрен Чепца буе татарлары дип атау очраklары да бар.

Хәзерге административ бүленеш буенча бу территория Киров өлкә-
сенең Слободской районына һәм Удмурт республикасының Юкамен,
Глазов, Балезино районнарына керә, элек исә Вятка губернасының
Слободской һәм Глазов өязләренә караган.

Нократ сөйләше вәкилләренең тарихы шактый үзенчәлекле һәм
катлаулы. Тарих һәм археология материаллары күрсәткәнчә, алар яши
торган җирләр борынгы чорда Болгар дәүләте составына кергән, монгол
яуларынан соңгы чорда исә болгарларның төньякка борынгы удмурт
җирләренә күчеп утырган булулары турында мәгълүматлар бар.

Киров өлкәсенең Слободской районына караган Нократ (русча
Карино) авылы элек бик зур булган, үзе берничә авылны берләштереп
торган: Олы ил яки Югары авыл, Түбән авыл, Ильяс авыл. Югары авыл
үзе дә Дәүләтьяр һәм Митюк авылларына, Түбән авыл исә Арслан,
Абаш, Касыйм, Юач авылларына бүленгән булган.

Сөйләш вәкилләренең бер өлеше — Чепца елгасының югары агы-
мында, Удмуртиядәге авылларда яшиләр. Биредәге авыллар арасында
иң зурысы — Кистем авылы, ул Балезино районына карый. Тарихи
материаллардан күренгәнчә, Кистем авылының халкы, җир аз булу
сәбәпле, Киров өлкәсендәге Нократ (Карино) авылыннан аерылып
чыгып, әлеге урынга килеп утырган. Бу авылның сөйләше дә шул ук
Нократ авылы сөйләшеннән нигездә аерылмый. Шуңа күрә, фәндә
сөйләш нократ-кистем сөйләше дигән исем белән дә билгеле.

Удмуртиянең кайбер авылларында яшәүче татарлар биредәге
удмуртлар һәм бисермәннәр белән аралашып көн иткән, үзара кыз
алыша, кыз бирешә торган булганнар. Фәнни әдәбиятта бисермәннәр уд-
мурт халкының бик үзенчәлекле бер этнографик төркеме итеп карала;
килеп чыгышлары буенча алар төрки халык булып, тарихи сәбәпләр
аркасында, удмурт теленең көньяк диалектын үзләштергәннәр, үзләре

исә төньяк Удмуртияда, удмурт теленең төньяк диалектында сөйләшүчеләр арасында утырып калганнар, дип күрсәтелә. Бисермәннәрнең фамилияләре төрки-мөселманча: Бекмансуров, Бекмаметов, Балтачев, Касимов, Абашев, Сабреков һ.б. Шуннан чыгып, элек алар мөселман булганнар дигән нәтижәгә килүчеләр дә бар. XVII—XVIII гасырларда бисермәннәрнең бер өлеше христиан диненә кертелә. Шуннан соң бисермән-христианнар удмуртлар белән, ә бисермән-мөселманнар татарлар белән кушылып киткән булырга мөмкин.

Удмуртияда яшәүче татарларның бисермәннәр белән аралашуы аларның теленә дә йогынты ясамый калмаган. Мәсәлән, Удмуртиянең төньягындагы татар авыллары арасында тел үзенчәлекләре һәм гореф-гадәтләре, йолалары ягыннан күрше бисермәннәр белән бик күп уртаклыклары булган бер төркем авыллар бүленеп чыга: Тегермән авыл (Тат. Ключ), Дасис (Засеково), Атабай (Богошур), Иманай, Пучинкә, Биктәш, Гүрия-Кала (Гордино), Әхмәди (Ахмадеево), Тат. Паржы (Тат. Парзи), Палага (Палагай) һ.б. Әлеге авылларда яшәүче татарларның күбесе ике телдә: татарча да, бисермәнчә дә сөйләшә белә.

Нократ сөйләшенең үзенчәлекләре фәнни яктан шактый нык өйрәнелгән. Күренекле тел галимнәре Ж. Вәлиди, Л. Жәләй хезмәтләрендә бу сөйләш турында әһәмиятле мәгълүматлар китерелә. Н. Б. Борханова тарафыннан сөйләш, махсус экспедицияләр уздырып, тирән өйрәнелә, мәкаләләр языла (Бурганова, 1962).

Соңгы елларда да әлеге сөйләшнең үзенчәлекләрен, аларның бүгенге көндәге торышын һәм сакланышын, аларның гореф-гадәт һәм йолаларын өйрәнү дәвам иттерелде, мәкаләләр дөнья күрдә, магнитофон тасмасына күп кенә сөйләү үрнәкләре язып алынды [Баязитова Ф. С., Бурганова Н. Б., 1986; Баязитова Ф. С., 1988 һ. б.].

Нократ сөйләше урта диалектның борынгылык шактый яхшы сакланган кызыклы бер сөйләше булып санала. Бу сөйләштә тарихның тирән катламнарын ачарга ярдәм итә торган фонетик, морфологик, лексик үзенчәлекләр, йолалар һәм гореф-гадәтләр сакланып калган. Йолаларга, мифологиягә һәм ырымнарга караган, туганлык мөнәсәбәтен белдерә торган сүзләр, киём-салым атамалары, әлеге сөйләшнең татар теленең казан арты, пермь, керәшен, касыйм сөйләшләре белән, шулай ук мишәр диалекты сөйләшләре белән дә зур уртаклыгы булуын күрсәтә.

Элек-электән казан татарлары белән тыгыз бәйләнештә торган нократ сөйләше вәкилләре соңгы чорларда нык ассимиляцияләнү, бүтән халыклар йогынтысында эреп югалу алдында тора.

Биредә нократ сөйләше Н. Б. Борханова (1962) хезмәтенә һәм авторның үзе тарафыннан 1984, 1992, 2002 елларда уздырылган экспедиция материалларына нигезләнеп тасвирлана.

Нократ сөйләшендәге урынчылыктар. Тарихи сәбәпләр аркасында, татар халкының төп өлешеннән территорияль яктан аерымланып, удмуртлар һәм руслар арасында яшәп калганлыктан, нократ сөйләшендә, шулай ук аларның гореф-гадәтләрендә дә әлеге халыклар белән уртаклыктар барлыкка килгән.

Тел үзенчәлекләрен лингвистик география методы белән өйрәнү нәтижәсендә, нократ сөйләшендә теге яки бу үзенчәлекләре белән аерылып тора торган дүрт урынчылык булуы ачыкланды:

а) нократ урынчылыгы Киров өлкәсе Слободской районындагы татар авылларын үз эченә ала;

ә) кистем урынчылыгы Чепца елгасының югары агымындагы Кистем, Падера, Биктәш, Әхмәди (Балезино районы) һәм Тат. Паржы, Пучинкә авылларын (Глазов районы) берләштерә;

б) Глазов (юкамен) урынчылыгы Глазов (элеккеге Юкамен) районы татар-бисермән авыллары: Дасис (Засеково), Тегермән авыл (Тат. Ключ), Атабай (Богошур), Иманай (Иманаево), Шәфи (Шафеево) авылларында таралган;

в) бисермән-керәшеннәр урынчылыгы Бурча районы Яр (Ярово), Глазов районы Тегермән авыл (Тат. Ключ) һ. б. кайбер авылларда яшәүче бисермән-христианнар сөйләшен эченә ала.

Нократ һәм кистем урынчылыклары арасында аермалар зур түгел.

Сүз башында тел уртасы й авазы өстәлү нократ урынчылыгында аеруча актив: *йертә* — иртә, *йере* — эре, *йез* — эз, *йезгәләй* — өзгәли, *йертейпейе* — иртәнге аш. Кистем урынчылыгында бу күренеш сирәк.

Нократ урынчылыгында х авазы, кистем урынчылыгы белән чагыштырганда, системалырак төстә кулланыла: *хат*, *хәл*, *бәхет*, *нухрат*. Ә кистем урынчылыгында к/к~х тәңгәллегә еш очрый: *қалық* — халык, *қөрмәт* — хөрмәт, *қәзер* — хәзер, *Шәйқулла* — Шәйхулла, *Рәқимжан* — Рәхимжан.

-мастан кушымчалы хәл фигыльләрнең актив кулланылуы ягыннан да нократ урынчылыгы берникадәр аерылып тора. Ул: а) эш яки хәлнең сәбәбен, максатын белдерә ала: *Баш ашыртмастан* (авыртмаска) *чәй эчәбез*. *Серен тимәстән* (сөрәм тимәскә, тимәсен өчен) *мырйаны ачтым*. *Сыйырларны суға жибәрмәстән* (жибәрмәс өчен), *көтүчеләр алға киттеләр*.

ә) элек, алдан сүзләре белән килгәндә эш яки хәлнең вакытын белдерә, ягъни -ганчы формалы хәл фигыльгә туры килә: *Ынытмастан элек* (онытканчы) *мынсын йаз*. *Қоз алма баралар йертә таңнан*, *халық урамға таралмастан элек* (таралганчы). *Кәбен булмастан алда* (никах укытканчы, укытыр алдыннан) *кыз ийендә тенге туй була*. *Қазлар төшмәстән элек* (төшкәнче) *ташыйбыз суны*. *Қоз йақтан кийаш байымас элек* (қояш баеганчы) *чығалар, кийаш байығачын чыгармыйлар*. *Чәчүгә төшмәстән элек* (төшкәнче), *сабантуй булғалады*. *Зиратқа қырық адым йитмис элек* (житкәнче), *ойалып узасы*. *Печин чапма чықмастан* (чыкканчы) *элекеләрдә әүлийә қабергә қорбан чалғаладылар*. *Күммәстән алда* (күмгәнче) *үлек булған өйгә илтеп баралар ризықлар, андай ғадәт*.

«Урта Идел һәм Урал төбәге татар халык сөйләшләре атласы»нда чагылган лексик материаллар буенча да нократ һәм кистем урынчылыклары берникадәр аерыла.

нократ урынчылыгы	кистем урынчылыгы	әдәби
<i>мәләкәй</i>	<i>бәләкәй</i>	<i>мендәр</i>
<i>әржә</i>	<i>сондок/сандык</i>	<i>сандык</i>
<i>атланмай</i>	<i>аталамай</i>	<i>атланмай</i>
<i>алчүпрәк</i>	<i>алйапкыч</i>	<i>алъяпкыч</i>
<i>аба/абый</i>	<i>апыч</i>	<i>олы ир туганына эндәшү сүзе</i>
<i>утлық</i>	<i>сызгыч</i>	<i>шырпы</i>

Глазов (юкамен) урынчылыгында Нократ сөйләше өчен характерлы булган тар *ә* (*â*), *э* сузыклары бу урынчылыкта чагыштырмача сирәгрәк кулланыла (мәсәлән, Бурча, Палага, Гүрия-Кала авылларында): *бикәчәй* — каен сеңел, *бикәм* — иренең апасы, *беләм/белим* — беләм.

Тирән тел арты (увуляр) *қ, ғ, х* тартыклары урынына, мишәр диалекты сөйләшләрәндәге кебек, тел арты *к, г, х* тартыклары әйтелә: *кар* — қар, *колончак* — әд. қолончақ, *сагат* — сәғәт, *хат/кат* — хат, *Гали* — Ғәли. Кайбер авылларда (мәсәлән, Палага, Гүрия-Кала һ. б.) *к//қ, г//ғ, х//х* күренеше күзәтелә: *қыз//кыз, Ғариф//Гариф, боғо//бого* — чиләк тоткасы.

Алгы рәт сузыкларын арткы рәт сузыклары белән алмаштырып сөйләү бу урынчылыкта системалы төстә: *там* — тәм, *айбыр* — әйбер, *мактап* — мәктәп, *тараз* — тәрәзә, *наста* — нәстә (нәрсә), *айлана* — әйләнә, *байрам* — бәйрәм; *кым* — кем, *ыл'ык* — элек, *тышым йук* — тешем юк, *кычкына* — кечкенә, *ындаш* — эндәш, *быркым* — беркем, *ычым йана* — эчем яна, *читын* — читен, *кыра* — керә; *йогормо оч* — йегерме өч, *котоп тор* — көтеп тор, *кон* — көн, *тон* — төн, *корпа* — көрпә, *комош* — көмөш, *сот* — сөт; *кур* — күр, *тубан* — түбән, *угыз* — үгез, *кукай* — күкәй, *курсата* — күрсәтә, *кумыр* — күмер, *куз* — күз.

л һәм *т* тартыкларының нечкәрүе (палатальләшүе), башка урынчылыктарга караганда, ешрак очрый: *Л'амига* — Ләмига, *ал'а кайда* — әллә кайда, *ыл'ык* — элек, *каз т'уту* — каз бәпкәсе. Сирәк очракта: *сыз'ык//соз'ок* — сызык.

Аңкау гармониясе бозылу, башка урынчылыктар белән чагыштырганда, шулай ук активрак: *китыр* — китер, *алерак кына* — әлерәк кенә, *тәмны* — тәмне (тәмле), *мескенкайым* — мескенкәйем, *пескайым* — пескәйем.

Сүз башында *й//ж*: *йылы//жылы, йил//жил, йерәк//жөрәк//жорак* — йөрәк, *йанагай//жанагай* (иренең энесе).

Сүз һәм иҗек ахырында *н~ң* күренеше актив: *тыннаш* — тыңна (тыңла), *тунам* — туңам, *монно* — моңно (моңлы), *ун йак* — уң як, *безнен* — безнең; *Алтын алкаларым сынды, алырсын* (алырсың) *микән алка*. *Булырсын* (булырсың) *микән үземә, калырсын* (калырсың) *микән йатка* (жыр).

Хәл фигыльнең *-мача, -манчы* формалары кулланыла: *кайткаламачы йөргән* — кайтмыйча йөргән, *кинаманчы илтәм* — кыйнамыйча илтәм.

-ып/-еп/, -п формалы нәтиҗәле үткән заман бу урынчылыкның Палагай, Бурча, Гүрия-кала авылларында гына очрый: *Сүткәләпсин* (сүткәнсең) *түшенне*. *Онотопмин* (онытканмын) *ипине пистә*. *Усал масырупка алыпсыз* (алгансыз).

Зат һәм күрсәтү алмашлыклары *кебек, өчен, белән, төсле, шикелле* бәйләкләре белән килгәндә иялек килеше кушымчасы алмыйлар: *без өчен* — безнең өчен, *сез шикелле* — сезнең шикелле, *мин кебек* — минем кебек, *бу кебек* — моның кебек, *бу белән* — моның белән, *мин кебек силәшүчән* — минем кебек сөйләшүчән.

Зат алмашлыклары исемнәр белән янәшә килеп ясалган сүзтезмәләрдә дә алмашлыктарга иялек килеше кушымчасы ялганмый: *без ашыл* — безнең авыл, *сез йак* — сезнең як, *без ул белән киттек* — без

аның белән киттек, *сез без йаннан уздыгыз* — сез безнең яннан уздыгыз, *үзөбез йак киләре* — үзөбезнең як көйләре.

Инкаръ итүне, кире кагуны белдерә торган *түгел* сүзе урынына юкамен урынчылыгында *йук* (юк) сүзе кулланыла: *Эссе йу'мы?* — Эссе түгелме? *Беркым да тыныч йук* — Беркем дә тыныч түгел. *Кибет ачы'йу'мы?* — Кибет ачык түгелме? *Толос ашыл Пүчинкәдән йырак йук* (түгел). *Казан кышылар мында куп йук* (түгел).

Чыгыш килешендә *-дан/-дән + -тын/-тен* кушымчалары ялгану юкамен урынчылыгының характерлы үзенчәлегә: *Кечкенәдәнтен* (кечкенәдән) *арча ирәндек*. *Йырактантын* (ерактан) *айбат курам*, *йакындантын* (якыннан) *курмим инды*. *Казандантын* (Казаннан) *килгәннәр*. *Мәскәүдәнтен* (Мәскәүдән) *армийага китты малайым*. *Монантын* (моннан) *ничә чакырым була Палагайга? Мичадантын* (мунчадан) *йалан аяк кайткан*.

Глазов (юкамен) урынчылыгының лексика өлкәсендә дә берникадәр үзенчәлекләр бар. Мәсәлән, диалектологик атлас материаллары буенча, әлегә урынчылыкка түбәндәге диалекталь сүzlәр хас: *бәкәй* — бәрән, *саулык* — ана бәрән, *кукай//күкәй* — йомырка, *кидрә* — киндер, *шылан агач* — гөлҗимеш, *тезкапкач* — тез башы; Чепца төбәгендәге башка урынчылыктарга исә боларга түбәндәге сүzlәр туры килә: *сарык бала*, *мис*, *йымырка//йоморка*, *шыган агач*, *тезтәбәч* (Кистем), *тез т'аша* (Нократ).

Бисермән-керәшеннәр урынчылыгы глазов урынчылыгына якын. Анда *и* сузыгынан кала, алгы рәт сузыклары юк: *айта* — әйтә, *айбыр* — әйбер, *корпа* — көрпә, *бутан* — бүтән, *токорма* — төкермә, *йорак* — йөрәк.

Сүzlәрдә авазлар гармониясе бозыла: *икы* — ике, *жиды* — жиде, *балиш* — бәләш, *сийына* — сөйенә, *абил'ар* — әбиләр.

Нечкәртелгән *л'* тартыгы еш кулланыла: *кыл'* — көл, *был'а* — белән, *кул'мак* — күлмәк, *ул'ык* — үлек, *кил'ап* — киләп, *ыл'гыл'аганда* — элгән, *ышл'амага* — эшләргә, *ал'апкыч* — алыапкыч, *ыл'ыш* — өләш.

-йым/-йем кушымчасы белән тартымлы сүzlәр ясалу күбрәк күзәтелә: *кызийым* — кызым, *барангийым* — бәрәңгем, *мичайым* — мунчам, *акчийын кайа* — акчаң кая, *барангы пичийымда пыша* — бәрәңгә мичемдә пешә, *Фанийайымны кытам* — Фәнияммне көтәм.

Теләкне *кыла-/келә-, телә-, -ма кыла-* формалары белән белдерү: *Бызныкы малай Ундри салма кылады исымны* — Безнең малай исемне Андрей дип куштырырга теләде. *Синга йебарымын дип кылаган идым* — Сиңа жибәрергә теләгән идем. *Шанги пышырма кылады кылыным* — Киленем шәңгә пешерергә теләде.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Авазларның әйтелеше белән бәйле түбәндәге үзенчәлекләр бар.

а авазы барлык очракта да, әдәби телдән аермалы буларак, ачык, иренләшмәгән аваз булып әйтелә: *алма*, *бабач* — абзый, *йанйаулық//йанйаулык* — кулъяулык, *башбата* — кабер ташы һ. б.

а авазының ачык, иренләшмичә әйтелүе ягыннан нократ сөйләше татар теленә пермь, касыйм, дөбъяз, керәшен сөйләшләре, көнчыгыш диалектлары белән уртаклык күрсәтә.

ə авазының нократ сөйләшәндә ике варианты бар: тар әйтәлешләр *â* һәм әдәби телдәгә кебек киң әйтәлешләр *ä*.

Киң әйтәлешләр *ä* түбәндәгә очракларда күзәтелә.

Аерым сүзләрдә: *кәзә* — кәжә, *әнку^ой* — әнкәй, *әбку^ой* — әбкәй, *әтку^ой* — әткәй, *кәбен (салу)* — никах уку һ. б.

Гарәп һәм фарсы телләреннән кергән алынма сүзләрдә: *қәғәз* — кәғазь, *қәләм* — каләм, *сәғәт* — сәгать, *сәләм* — сәлам, *шимбә, нәкәс* — бик һ. б.

Ялгызлык исемнәрдә: *Эрәшидә, Нәфисә, Бәлхисә, Тәкмийә, Сәлимә, Мәдинә, Ғалийә, Ғәйшә, Фәрдәнә* һ. б.

Нократ сөйләшәндә кулланыла торган тар әйтәлешләр *â* авазы артикуляция һәм акустик яктан рус телендәгә ачык *ä* авазына яқын тора.

Тар әйтәлешләр *â* авазы сүзләрдә төрләр фонетик шартларда килергә мөмкин: *әйбер* — әйбер, *әйтә* — әйтә, *түмә* — төймә, *иптәшләр* — иптәшләр, *белмәделәр* — белмәделәр, *күмә* — көймә, *пәрәвез* — пәрәвез. Бу үзенчәлек белән нократ сөйләшә татар теленә Рязань өлкәсендә таралган касыйм, Пермь өлкәсендә таралган пермь сөйләшләренә яқын тора.

Кайбер очракларда *â* авазының тараю дәрәжәсә бик көчләр була һәм ул тар *и* сузыгын хәтерләтә: *хәзер керә* — хәзер керә, *ашама пеши* — ашарга пешә, *килилир* — киләләр.

Шул ук күренеш чыгыш килеш кушымчасында да чагыла: *сәғәт-тин артык* — сәгәтәтән артык, *читтин килделәр* — читтән килделәр, *синдин йабығам* — сине сагынам.

Әдәби телдәгә киң *ä* авазы урынына тар *â* авазын әйтәп сөйләү барлык авылларда да бертөслә түгел. Ул, нигездә, нократ урынчылыгында бик актив, ә кистем урынчылыгында әлегә күренеш тотрыклы түгел, ягъни бер үк сүз төрләр кешә сөйләмәндә ачык *ä* белән дә, тар *â* белән дә әйтәләргә мөмкин: *тәрәзә//тәрәзә, нәрсә//нәрсә, сәләм//сәләм* һ. б.

и авазының нократ сөйләшәндә ике варианты бар: озынрак әйтәләр торган *и* һәм кыскарак әйтәләр торган *и*.

Озын *и* сузыгы әдәби телдәгә -*өй*-, -*ый* дифтонглары урынында кулланыла торган -*ий* дифтонгында чагылыш таба: *ий* — өй, *сийләде* — сөйләде, *сийәк* — сөйәк, *ийләнә* — өйләнә, *ийрән* — өйрән.

Кыска *и* сузыгы түбәндәгә очракларда кулланыла:

а) зат алмашлыкларында: *мин, син*;

ә) *иде, икән* ярдәмчә фигыльләрендә һәм *ич, дип, ки, исә* сүзләрендә;

б) гарәп һәм фарсы телләреннән кергән сүзләрдә: *Ғиззәт, шимбә, сишәмбе, Бибиҗамал*;

в) рус теленнән кергән сүзләрдә: *Чипча* — Чепца (елга), *лечебница* — лечебница, *ударница* — ударница, *гачинча* — гостинец;

г) чыгыш килеш кушымчаларында һәм фигыльләренң зат кушымчаларында: *синдин* — синнән, *кешедин* — кешедән, *қайа барасин* — кая барасың, *суға утырыпмин ич* — суга утырганмын бит;

д) тагын түбәндәгә сүзләрдә: *ит* — эт, *ире* — эре, *инә* — энә, *ишаныч* — ышаныч, *ийат* — ойат, *иләк* — җиләк.

э (е) авазының нократ сөйләшәндә шулай ук ике варианты бар: тар әйтәлешләр һәм киң әйтәлешләр.

Тар әйтелешле э (е), гомумтатар сүзләрендәге кебек, тамыр һәм кушымчаларда, сүз башында һәм сүз ахырында килә ала: *эшче, беренче, беттегесе* (барысы да), *эш* һ. б. Ул әдәби телдәге ирен-ирен ө авазы урынына да кулланыла, ягъни күпчелек очракта э (е)~ө: *кен — көн, тен — төн, элеш — өлеш, сет — сөт, тетен — төтен, серен — сөрем, келешә — көлешә*.

Киң әйтелешле э (е) авазы әдәби телдәге и авазы урынына килергә мөмкин: *экмәк — икмәк, эт — ит, эке — ике, бэш — биш, кэлгән — килгән, эшек — ишек, кәрпеч — кирпеч, эзән — идән* һ. б.

Шулай итеп, нократ сөйләшкәндә и, э, е сузык авазларының төрле вариантлары күзәтелә һәм бу күренеш татар телендә сузыкларның эволюциясә һәм үсү юллары тарихы белән аңлатыла.

у — арткы рәт, югары күтәрелештәге ирен сузыгы. Нократ сөйләшкәндә аның тар һәм киң вариантлары бар.

Тар у авазы әйтелешә ягыннан әдәби телдәге у авазынан аерылмый. Ләкин әдәби телдән һәм татар теленә башка сөйләшләрәннән аермалы буларак, бу аваз сүзнәң беренче иҗегендә генә түгел, алдагы иҗекләрдә дә һәм сүз ахырындагы ы сузыгы урынында да кулланылырга мөмкин: *усал — начар, дуйын — күп, уйнай — уйный, қыру кен — коры көн, сару — сары, бушайму — бушыймы, йыру — жыр, булумады — булмады, тулумады — тулмады*.

у авазының киң әйтелешле варианты [y^o] — у һәм о авазлары урталыгында торган дифтонгоид характердагы аваз. у^o — иркәләү-кечерәйтү кушымчасы булган -ку^oй составында һәм -йу^o күтәрелеш дифтонгында күзәтелә: *эбку^oй — эбекәй, әнку^oй — әнкәй, апку^oй — апакай, Камку^oй — Камилкәй, Шамку^oй — Шамилкәй, Ыразку^oй — Разиякәй, Мәдкү^oй — Мәдинәкәй, йу^oваш — юаш, йу^oван — юан, йу^oк — юк*.

ү — алгы рәт, югары күтәрелештәге ирен сузыгы. Нократ сөйләшкәндә ү сузыгының ике варианты бар: тар һәм киң әйтелешле ү.

Тар әйтелешле ү артикуляцион яктан әдәби телдәге ү авазынан аерылмый: *үлчәй — үлчи, түнгәк — түмгәк, һәм чүпләшмә — сугу (ашлык сугу), кизүләмә — өй эшләре эшләү*.

ү авазының киң әйтелешле варианты [y^o] ү һәм ө авазлары урталыгында торган дифтонгоид характердагы аваз. Ул сүз башында, р авазы алдыннан килә: *ү^oрә — үрә, ү^oрмәкүч — үрмәкүч, ү^oрзәк — үрдәк, кү^oрә — күрә*.

Арткы рәт сузыклары белән янәшә килгәндә л тартыгының нечкәрүе түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *шал' — шәл, Гул'бикә — Гөлбикә, гул'бәч — гөлбәч* (идән асты), *ыл'ык — элек, ыл'гыл'аганда — элгән, ыл'ыш — өлеш, Пал'ага — Палага* (ав. ис.).

Кайбер сүзләрдә әдәби телдәге ч тартыгы урынына нечкәртелгән т' кулланыла: *т'ишмә — чишмә, т'аршу/т'аршоу — чаршау, т'ашка — чашка, он т'апена* (удм.) — он боламыгы.

Сүз һәм иҗек ахырында тирән тел арты қ, к тартыкларына аерым очракларда йомык ['] (һәмзә) аваз тәңгәл килү күренеше күзәтелә: *йы'ла — йокла, балы — балык, би'йыра' — бик йырак, сушы' тиде — суык тиде, чи'ләше' — чикләвек*. Сирәк очракларда йомык аваз ['] (һәмзә) тел алды д, т тартыкларын да алмаштыра: *ир-а'лар — ир-атлар, за'лы — затлы*.

Калган авазлар әйтелешләрә белән әдәби эквивалентларыннан аерылмыйлар. Сузыклар өлкәсендәге башка үзенчәлекләр төрлө аваз тәңгәлләкләренә һәм кайбер комбинатор үзгәрешләргә кайтып кала.

ы~о сөйләштә системалы характерда: *сыра* — сора, *йымырқа* — йомырка, *ызын* — озын, *ылы* — олы, *йызақ* — йозак, *былын* — болын, *йықы* — йокы, *бызылмай* — бозылмый, *былай* — болай, *қыдача* — кодача, *ызақ* — озак, *ыйық* — оек, *сылы* — солы, *қыры* — коры.

Кайбер очрақларда ирен-ирен *у* авазы да *ы* авазы белән алмаштырыла: *ыл* — ул, *ылча* — улица, *мынча* — мунча.

Нократ сөйләшәндә иренсезләшкән *ы* сузыгы урынына көчлө иренләшкән *о* авазы әйтелү очрақлары да бар. Бу үзенчәлек күбесенчә тирән тел арты *қ* һәм тел арты *к* тартыклары булган сүзләргә хас: *қоз/коз* — кыз, *қош/кош* — кыш, *қоз-қорқон* — кыз-кыркын, *қоп-қозол* — кып-кызыл һ. б. Көчлө иренләшкән *о* авазы алынма сүзләрдә дә күзәтелә: *л'ого* (удм.) — тигәнәк, *кот'ор* (удм.) — тирә-як, әйләнә, *коткозо* (удм.) — чабата киндерәсе, *токма* (удм.) — юкка, бушка.

Кайбер очрақларда *о—ы*, *ө—е* авазлары бер үк кеше сөйләшәндә параллель кулланылырга да мөмкин: *он//ын*, *ол//ыл*, *соло//сылы*, *серен//сөрөн* — сөрөм, *төплө//теплө* — биклө, *көмеш//кемеш* һ. б.

Нократ сөйләшәндә рус теленнән кәргән *э, е* авазлары күзәтелми, ул авазларга сөйләштә *и* авазы, *э* басым астында килгәндә тар *ә* тәңгәл килә: *униргийе* — энергия, *икран* — экран, *личибнича* — лечебница, *илик-тыр* — электр, *Чипча* — Чепца, *нивиста* — невеста, *канфә'т* — конфет һ. б.

Рус теленнән кәргән *о* сузыгы нократ сөйләшәндә көчлө иренләшкән дифтонгоид характердагы аваз — *о^у* булып әйтелә: *о^утч^от* — отчет, *wo^ут* — вот, *ко^улхо^уз* — колхоз, *ко^урым* — корм, *по^уло^ужение* — положение, *мо^уто^ур* — мотор.

Нократ сөйләшәндәге бу күренешне шушы төбәктәге рус сөйләшенең йогынтысы дип карарга мөмкин. Чөнки күрше рус сөйләшләрәндә дә басымлы иҗек алдыннан килгән *о* авазы *о^у* дип әйтелә: *ко^урова*, *хо^урошо*, *до^умой*.

Дифтонглар. Нократ сөйләшәндә әдәби телдәге -*өй* дифтонгы иренсезләштерелеп -*ий*, *э (е)* әйтелә, кайбер очрақларда *ү* монофтонгы белән дә тәңгәлләшә: *сийәк//сүшәк* — сөйәк, *ий//өй* — өй, *сийлә//сүлә* — сөйлә, *кийәндә//көшәндә//күшәндә* — көйәнтә (көянтә), *түмә//тиймә* — төймә, *сүкемсез//сике́мсез* — сөйкемсез; шулай ук: *ийрән//эврән//үрән* — өйрән.

Сүз ахырындагы -*ый/-ий* дифтонгына сөйләштә -*ай/-эй* дифтонгы тәңгәл килә: *андай* — андый, *мындай* — мондый, *йылай* — йылый, *бармай* — бармый, *танымай* — танымый, *чыдай* — чыдый, *сыйлай* — сыйлый, *печәй* — пәси.

-*у^өй* төшерелмә дифтонгы исемнәрдәге иркәләү-кечерәйтү кушымчасында күзәтелә: *әбкү^өй* — әбекәй, *әнкү^өй* — әнкәй, *Шамкү^өй* — Шамилкәй.

Әдәби телдәге -*ау* дифтонгына сөйләштә, пермь, норлат сөйләшләрәндәге кебек, тар -*оу* дифтонгы тәңгәлләшә: *бызоу* — бозау, *қыроу* — кырау, *ашоу* — ашау, *чолгоу* — чолгау, *қыңгыроу* — кыңгырау. Мисаллардан күренгәнчә, -*ау* дифтонгы тараю нигездә сүз ахырында күзәтелә.

Тартыклар. Нократ сөйлөшө тартык авазларның составы һәм әйтөлөшө ягыннан нигездә әдәби телдән аерылмый. Биредә үзенчәлек итеп глазов һәм бисермән-керәшен урынчылыкларында тирән тел арты һәм тел арты тартыкларының параллель кулланылуын күрсәтеп китәргә мөмкин, ягъни *қ//к, ғ//г: қат//кат* — хат, *Ғали//Гали, қа-мыр//камыр*. Сөйлөшкә хас үзенчәлекләр тагын түбәндәге тәңгәл-лекләрдә чагыла: *б~п: бычқы* — пычкы, *бешү* — пешү, *бычақ* — пычак, *бүгрәп* — рус. погреб; *м~н: белем* — белең, *тетем* — төтен, *болом* — бо-лын; *н~м: серен* — сөрөм; *д~т: дегел* — түгел, *дастымал* — тастымал, *дагын* — тагын, *тары//дары* — тары, *кийәндә* — көйәнтә; *з~д: эзән* — идән, *қазақ//казак* — кадак, *йаз* (фарс. йад) *итү* — искә алу, *үрзәк* — үрдәк; *ғ, г~қ/к, һ: бетәгә* — бүтәкә, *бағыт//багыт* — вакыт, *қурғы-ту* — куркыту, *қәғәр* — каһәр, *шәғәр* — шәһәр; *ғ~ң: йағадан//йага-дан* — йаңадан, *өстөгә/эстегә* — өстеңә.

н, м тартыкларына беткән сүзләр чыгыш килешендә килгәндә, кушымчалардагы *д* тартыгы саклана: *уйындан* — уйыннан, *кийемдән* — киёмнән, *синдән* — синнән, *миндән* — миннән, *андан* — аннан, *урман-дан* — урманнан, *боломдан* — болыннан.

Нократ сөйлөшөндә тел уртасы *й* авазы бик актив кулланыла. Ул әдәби телдәге *ж* тартыгы урынына да әйтөлә: *йиңгәй* — жиңги, *йетен* — житен, *йеде* — жиде, *йәйәү* — жәйәү, *мырйа* — моржа, *йул* — жул (юл), *йыру* — жыру, *йетмеш//йе'меш* — житмеш, *йемеш* — жимеш, *йәйге* — жәйге, *йәймә* — жәймә.

Гарәп һәм фарсы телләреннән кергән алынма сүзләрдә, әдәби телдәге кебек, *ж* тартыгы саклана: *жан, жомға//жомга, Жиханша* — Жиханша, *жомақ йемеш* — диал. оҗмах жимеш — гөлжимеш. Удмурт теленнән кергән сүзләрнең кайберләрендә, шулай ук, *ж* тартыгы күзәтелә: *пугриж* — кыяр, *кыжылы* — очкын, *Паржы* — авыл исеме, *Гуржушур* — авыл исеме.

к~т: искалекка — истәлеккә, *келә* — телә.

д~к: дүстәнәч — күчтәнәч.

Аваз өстәлү. *б: бемә/бимә* — өмә; *ы, э: эрәкмәт/эрәхмәт* — рәхмәт, *ылампы* — лампа, *ышкап* — шкаф, *ыстанча* — станция.

Аваз төшү. Сөйлөштә *г, й, н* тартыкларының төшөп калу очраклары күзәтелә. *г: тее* — теге, *теенди* — тегенди, *нии* — нигә; *й: қаа барасин?* — кайа барасың? *н: мича* — мунча, *мичала* — мун-чала.

Аерым очракларда сүзләрдә иҗекләр һәм берничә аваз төшәргә мөмкин: *қычра* — кычкыра, *қырыша* — кычкырыша, *эшелми* — ише-телми.

Метатеза. Авазларның һәм иҗекләрнең урыннарын алмашты-рып сөйләү түбәндәге бер төркем сүзләрдә күзәтелә: *әйән* — әйрән, *қырйық/кырйык* — койрык, *саумар/самырау* — самовар, *қарйақ/кар-йак* — кайрак, *үчләмә* — үлчәргә, *бәйәм* — бәйрәм.

Сөйлөштә тагын кайбер борынғы әйтөлешләрнең саклануын да искәртеп китәргә кирәк: *артқылы/арткылы* — аркылы, *астылы-эсте-ле* — аслы-өсле. Биредә *т* тартыгы саклану тарихи яктан борынғылык-ның чагылышы дип карала.

Грамматик үзенчәлекләр

Исемнәр. Нократ сөйләшәндә иркәләү кушымчасы (-*кай/-кәй*) әдәби телдән аермалы буларак, -*ку^ой* формасында әйтелә, гармонияләшми: *Камку^ой* — Камиләкәй, *әтку^ой* — әткәй, *әңку^ой* — әнкәй, *жанку^ой* — жаныкай, *Бибку^ой* — Бибекәй.

3 нче заттагы исем, алмашлык, сыйфат һәм саннарга икешәр тартым кушымчасы ялгану үзенчәлекле: *арыш ынысы* — арыш оны, *икесегез* — икегез, *барсыбызны* — барыбызны, *берсебез* — беребез, *өчсебез* — өчөбез, *сет әстесе* — сөт өсте.

Исем-исем сүзтезмәләре бу сөйләштә күп очракта кушымчасызгына кулланыла: *сабан туй/сабан ту* — сабан туге, *печәй бала* — пәси баласы, *йер алма баз* — бәрәңге базы, *авыл қалық* — авыл халкы, *ылы йул қайын* — олы юл каены, *Қазан қала* — Казан каласы, *Мазар тау* — Мазар тавы, *тау бит* — тау бите, *әүлийә қабер* — әүлия кабере, *қорбан бәйрәм* — корбан бәйрәме, *авыл йақ эниш* — авыл ягы инеше һ. б.

Иялек һәм төшем килешендәге исемнәр һәм алмашлыктарга -*қысы/-кесе* кушымчалары ялгап сөйләү нократ сөйләшенең төп морфологик үзенчәлекләреннән берсе дип әйтергә мөмкин: *безнекесе бақча* — безнең бакча, *қызымныңқысы шал* — кызымның шәле, *анынқысы күлмик* — аның күлмәге, *анынқысы йаулық* — аның яулыгы, *синенкесе сабын* — синең сабының, *безненкесе йер алма* безнең бәрәңге.

Әдәби телдән аермалы буларак, бу формалар аергыч ролендә дә қиләләр: *минекесе қыз* — минем кыз, *безнекесе авыл* — безнең авыл, *күршенеке малай* — күрше малае, *Қазаннықы қатын* — Казан хатыны, *авылныңқы қызлар* — авыл кызлары.

Саннар белән ачыкланып килгән исемнәр, әдәби телдән аермалы буларак, күплектә яраша: *Беш кешеләр* (кеше) *тороп китте*. *Ике қазлар* (каз) *бирдем*. *Қош көн өч қызларға* (кызга) *кәбен салғаладым*. *Мин ике ирнең алты балаларын* (баласын) *үстергәндә*. Чагышт.: шулай ук пермь сөйләшендә дә.

Алмашлыктар. Нократ сөйләшәндә шул күрсәтү алмашлыгы урынына *ул, бу, алай, былай, андай* (шушы, шулай, шушылай, шундый) алмашлыктары кулланыла. Мисаллар: *Андай йил* (шундый жыл), *бер дә барма булмай*. *Ул ук кешеләр* (шул ук кешеләр) *барды бүген дә қалаға*. *Алай йылай абыстам* — Шундый елый апам. *Ул ук йиргә* (шул ук жиргә) *килеп чықтық урманда*.

Нократ сөйләшәндә тагын түбәндәге алмашлыктар кулланыла: *беттегесе* — бөтенесе, *кемки* — кемдер, *ники* — нидер, *нәрсәдер, қайки/кайки* — кая да булса. Мисаллар: *Беттегесе* (бөтенесе) *безнен йәшер бу тирәдә*. *Кемкидә* (кемдә булса да) *бардыр ул йырулар*. *Ники* (ни дә булса) *йазма таптығыз, шәт?Кемки* (кемдер) *әүлийә қабере бар безнең зиратта*.

Фигыльләр. Затланышлы формалар. Хәзерге заман хикәя фигыльләр дә башка сөйләшләрден аермалы буларак, зат кушымчалары булып зат алмашлыгы үзе кабатланып килә.

Төрләнеш үрнәге: *мин бармаймин* — мин бармыйм, *син бармайсин* — син бармыйсың, *ул бармай* — ул бармый; *без бармайбез* — без бармыйбыз, *сез бармайсез* — сез бармыйсыз, *алар бармайлар* — алар бармый-

лар. Мисаллар: *Қазанча сүләшмә булдырмаймин* (сөйләшә белмим). *Бармаймин* (бармыйм), *утқа салсағыз да қайтмаймин, ди абыстам*. *Мича йағучыға селге саласин* (бирәсең). *Қайтқач әйтәмин* (әйтәм), *абыстай, кийәшеңне күрдем, қулына тайақ тотқан, димин*. *Башыр турайсин* (турыйсың), *ит турайсин*.

Татар теленең мишәр һәм себер диалектларындагы кебек, нәтижәле үткән заман *-ып/-еп* кушымчалары белән ясала. Бу очракта да, башка сөйләшләрден аермалы буларак, зат кушымчалары булып зат алмашлыгы үзе кабатланып килә.

Төрләнеш үрнәге: *мин барыпмин* — мин барганмын, *син барыпсин* — син баргансың, *ул барған*; *без барыпбыз* — без барганбыз, *сез барыпсыз* — сез баргансыз, *алар барған(нар)*. Мисаллар: *Тее китапны мин ынытыпмин* (онытканмын) *ич*. *Йықлап китепмин, сез қайтқанны сизмәпмин* (сизмәгәнмен). *Ызақ тырыпсыз* (торгансыз) *икән Нухратта*. *Арыпсин* (аргансың) *инде, утыр чәй эчмә*. *Йаман шәп бешерепсин* (пешергәнсең) *ди бийағай әйтә, йаман тәмле булған, ди*. *Син торған кеше булдырмапсин* (булдырмагансың) *дә, ниғи йәш килен кеше булдырған, ди*. *Андай тәмле йықлапмин* (йоклаганмын). *Ничек чыдапбыз* (чыдаганбыз) *йәш килен чакта*.

3 нче зат нәтижәле *-ган* формасы белән белдерелә: *ул алған, алар алғаннар*. 3 нче затта үткән заманның *-ып* формасы белән ясалуы сирәк очрақларда гына күзәтелә: *Метик кенә йымырқа салыптыр* (салған). *Соңра күреп* (күргән) *микән соң? Алай булып энде* (булған инде).

Юклык кушымчасы тамырға ялгана: *Самшарны сулы қуймапмин* (куймаганмын) *ич*. *Йәшмәпсез* (чакырмагансыз) *бит мине қунаққа*. *Ашамапсин* (ашамагансың) *ич қоймақны*.

Нократ сөйләшендә, татар теленең башка сөйләшләрәннән аермалы буларак, нәтижәле үткән заман функциясендә *-ганда* формасы, килә: *Ике улы суғышта йуғалғанда* (югалған). *Мында балалар кечкенәдәнтен арча ирәнгәндә* (өйрәнгәннәр). *Син ашыл кейләрен йырлаганда* (жырлагансың). *Атны бик матурлаганда* (матурлаган) *була туйға барғанда*. *Минем әле чалғы да саплағанда йуқ* (саплап куелмаган).

Бу күренеш нократ сөйләшенең төп үзенчәлекле билгеләрәннән берсе булып тора.

Юклык формасының 1 нче зат күплеген *бармамбыз* формасында (ике катлы зат кушымчасы белән) ясау да нократ сөйләшендә бик актив күренеш: *Экәү йермәмбез* (йөрмәбез) *инде сет эчен*. *Аларда ызақ утырмамбыз* (утырмабыз). *Бик тиз қайтмамбыз* (кайтмабыз) *диде*. *Күп арчымамбыз* (әрчемәбез) *барангыны*.

Төрләнеш үрнәге: *мин алмам, син алмассин* — син алмассың, *ул алмас*; *без алмамбыз* — без алмабыз, *сез алмассез* — сез алмассыз, *алар алмас(лар)*.

Күптән үткән заман формасы *-ғала/-гәлә, -қала/-кәлә* кушымчалары ярдәмендә белдерелә: *Ул қайтқалады* (кайткан иде) *мени йәй кен? Мин ул китапны уқығаладым* (укыган идем).

Бу форма тәмамланмаган үткән заманны (*-а/-ә иде*) белдерергә мөмкин: *Уналты йәштән кийәүгә биргәләделәр* (бирәләр иде) *қозларны*. *Эшчән қозлар, қулбашлылар дип безгә йаучыға килгәләделәр* (киләләр иде).

Кабатлаулы үткән заман, әдәби телдәге кебек, сыйфат фигыльнең -ыр/-ер формасы һәм иде (+ -ыйы/-ийе) ярдәмче фигыле белән ясала. Юклык (-мас) кушымчасы фигыль нигезенә, ә зат кушымчалары иде ярдәмче фигыленә дә, төп фигыльгә дә ялгана ала. Мисаллар: *Кистемгә утырмаға барыр идек* (бара торган идек) *түшенчәкләр белән. Йыгырлагач киндырны сугарсын иды, тукмакларсын иды, талкырсын иды* (сугар идең, тукмаклар идең, талкыр идең) *тузан ычында. Сонгра курышларынын чакырырсын иды* (чакырыр идең, чакыра торган идең). *Сылгы бирырсын иды* (сөлге бирә торган идең) *бул 'акка. Чепчәгине майға салып пешерерсен иде* (пешерә торган идең).

Юнәлешләр. Уртаклык юнәлеше формасын (-ыш/-еш) төп юнәлеш функциясендә куллану: *Йушышмаға төшәм — Кер чайкарга төшәм. Сағыз чәйнәшмәгә* (чәйнәргә) *йарамай. Тегешмә* (тегү тегәргә) *беләм. Эзән йушышам* (юам). *Сайрашма* (сөйләшергә) *керделәр. Бейем иртүк тора да йамашып утыра, бәйләшеп утыра* (ямап, бәйләп утыра). *Кучак астында тыннашып* (тыңлап) *йөрибездә чибитйада. Әни андай тегешүче булғалаған* (тегүче булган). *Йәш киләнгә су өчен барасы, пичләр йағышасы була* (ягасы була). *Қаз йушышалар* (юалар) *чишмәкүздә.*

Затланышсыз формалар. Инфинитив. Нократ сөйләшкендә аның берничә формасы бар:

-ма/-мә формасы актив кулланыла һәм инфинитив, исем фигыль мәгънәләрендә килә: *Мин сийләшми* (сөйләшергә) *йаратам. Алдашма* (алдашырга) *биг оста. Туй бағышма* (карарга) *йердем. Чәй эчмә* (эчәргә) *утыр. Чегендер алма* (алырга) *чықтым. Безгә уқыма* (уку) *булмады энде. Бырын астыбызға йеткән печән чапма* (печән чабу). *Ашама* (ашарга) *бетте қәзер, чығып китмә қызым.*

-ма/мә тели формасы әдәби телдәге -ырга/-ергә тели яки -макчы/-мәкче булу формасына туры килә: *Кемгә қат йазма* (язарга) *телисин? Қалаға барма* (барырга) *телим. Йегер йегерләмә телим* (эрләргә телим, эрләмәкче булам).

-маға/-мәгә кушымчалы инфинитив төрле мәгънәләрдә кулланылырга мөмкин: *Урманға китте утын чапмаға* (чабарга). *Бармаға-қайтмаға* (барырга-кайтырга) *йақын. Қызым қалаға уқымаға* (уқырга) *барды. Эткуй урманға шымырт ағач кетәrmәгә* (китерергә) *барды.*

-маға/-мәгә, -ма/-мә формалары йабышу (башлау), булдыру, белү ярдәмче фигыльләре белән килгәндә -а/-ә, -ый/-и, -ып/-еп формалы хәл фигыль мәгънәсендә кулланыла: *Абыстай йылама йабышты* (елый башлады). *Әйтмә булдырасинмы арча — Удмуртча сөйли беләсеңме? Былыт келмә йабышты* (килә башлады). *Йушышма йабышқан* (юа башлаган), *сушы аз ғына. Гурийә-қала ашылына барып қайтма* (барып кайтырга) *йулны белерсинме? Мин рәсем йасамаға белмәйем* (ясый белмим).

-асы/-әсе формалы инфинитив әдәби телдәге -ырга/-ергә формасы белән туры килә: *Әллә сезне тыннашасы* (тыңларга), *әллә чығып кизүләсе* (кизүләргә, ягъни йорт эшләрен карарга). *Уттан бик таза сақланасы* (сакланырга кирәк). *Аш қазанға су саласы* (салырга кирәк). *Миңа қәзер қалаға китәсе* (китәргә). *Килынны кийашқа қаршы кыртасы* (кертәргә кирәк) *дип силәрләр иде.*

-асы/-әсе формасы, *иде* һәм *теләү* сүзләре белән килгәндә, көчле теләк мәгънәсә белдерелә. *Уқысы иде* (уқырга иде) *безгә ул китанны. Ыстанчага китәсе телим* (китәргә телим).

Сыйфат фигыль формалары, әдәби телдәге кебек үк, берничә төрле.

-учы/-үче формалы сыйфат фигыль нократ сөйләшәндә шактый актив кулланыла. Мәгънәләре ягыннан әдәби телдәге формадан нигездә аерылмаса да, аерым очракларда аның кайбер үзенчәлекләре күзәтелә. Мисаллар: *Иргә баручы кызның* (бара торган кызның) *арабасы шатыл-галаган. Ипи қушас белән өйгә керүче, диләрийе өй әбине. Син қайчан қайтучы булыр син* (кайчан кайтырсың)? *Йаман сөйләшүче* (сөйләшә торган) *ийем мин. Чигешүче* (чигүче) *ийек бийемем дә, үзем дә. Өй сақлаучы қала бит, гүчтинәч алып қайтасы.*

-ган/-гән, -қан/-кән формасы: *Үрәнмәгән эш. Қалған ашлықны сушыртма йабыштық.*

Сөйләштә сыйфат фигыльләрнең -асы/-әсе формасы әдәби телдәге -ачак/-әчәк формасын да алыштырып килә: *Дүшәмбе кен туй буласы. Тәтә қаладан беген қайтасы. Эштән қайтасы кешем бар.*

-ыр/-ер/-р формалы сыйфат фигыль, нигездә, «ике йәшәр бала» кебек сүзтезмәләр эчендә генә кулланыла: *Әке йәшәр тай йегеп қалаға йердем. Алтмыш йәшәр қарт инде мин.*

Хәл фигыльләр. Хәл фигыльләрнең актив кулланыла торган формалары түбәндәгеләр.

-гачын/-гәчен: *Қода узгачын* (узгач) *қыз белән кийәүне қунаққа чақыралар. Туй йегетләр, туй қызлар қызны йәрәшкәчен* (ярәшкәч), *селге биргәчен* (биргәч) *дә туйны хәстәрләмә йабышалар. Қыз йақ селге биргәчен* (биргәч), *ол йақ башақча биргәлэгән. Қар беткәчен* (беткәч) *дә сабан туйы булғалады. Рошпо йеткәчен* (житкәч) *чана шуғаладық. Қаз бутқаларны ашап бетергәчен* (ашап бетергәч) *уйнағаладылар.*

-ганның соңгра (соңра, соңгра): *барғанның соңгра* — баргач. *Килен төшкәннең соңгра* (төшкәч) *килен мича йағалар. Сөлге алма килгәннең соңгра* (алырга килгәч) *ол йақтан кийем китерәләр. Бер ай ашатқан-ның соңгра* (ашаткач) *қаз куйкай салма йабыша. Кийәү күрешмә кереп чыққанның соңгра* (чыккач), *қайнана керә килен ашызландырмаға.*

Нократ сөйләшәндә хәл фигыльләрнең -мастан/-мәстән (алда//элек) формалары да еш кулланыла: *Бай қатын қанатны үзе қулы белән бирми, кеше күрмәстән* (күргәнче) *бәреп қалдыра қанатны. Ат белән барғанда, кийәү аттан төшә қапқаға йитмистән алда* (килеп житкәнче).

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр. Максат мәгънәсә, әдәби телдән аермалы буларак, *эчен/ычын* бәйлегә белән белдерелә: *Қоз алу-чылар қоз эчен* (кыз алырга) *баралар чиңгелеләр тағып. Бикәчәме су йулын күрсәтә, бидыра-кушәндә белән су эчен* (суга) *бара йәш килен. Килен иртә белән су ычын* (суга) *барса, ыланнарға садап айырыр иды. Лафкаға икмәк эчен* (ипигә) *барасы. Салам эчен* (саламга) *барғаннар. Артыш өчөн* (артышка) *без қырға барайық.*

Теркәгечләр. Нократ сөйләшәндә кушма жәмләләрдә дә *ки* теркәгече актив кулланыла һәм сөйләмгә төрле мәгънә төсмерләре өсти. Ул иярчен жәмләне баш жәмләгә бәйләүче чара буларак килә һәм әдәби телдәге *эгәр* теркәгеченә якын тора, аңа шарт фигыль мәгънәсә дә

өстәлә: *Китап ки бар* (булса), *йеңел укылар*. *Искерсә ки, таш та тишeklәнә икән*. *Қазан йаққа барсаң ки, безне аңламаслар*. *Қайтмаса ки, бармаса ки, түшенчеген түнәп қуйсын*. *Кийәү кергәндә алдан қоз әндәшсә ки, қозның сүзе өстен була, малай әндәшсә ки, малайның сүзе өстен була*. *Вирба белән суққаласа ки (суқкаласа), ыланның йылағы бетә*.

Гади жөмләләрдә кулланылган ки теркәгече шулай ук сөйләмгә төрлө мәгънә төсмерләре өсти: а) чамалау, билгесезлек мәгънәсен белдерә һәм әдәби телдәге *бугай, шикелле сүзләренә, -дыр/-дер* кушымчаларына туры килә: *Қаа китсен йанйаулығың, кучаг асқа төште ки* (төшкәндер). *Кем ки* (кемдер) *әби йырлап бездә*. *Нәсел-тамыр ни ки булса* (нәрсә дә булса) *да китерә әйбер, тапийын қытлап*. *Кем ки бийи* (кем булса да биесә), *сөлге айыралар*. Анда кем ки (ниндидер) *әүлийә үлгән инде*.

ә) сорау алмашлыклары белән килгәндә сөйләмгә билгесезлек төсмере өстәлә: *Қаа ки* (кая да булса) *барасынмы беген?* *Қаа ки* (кая да булса) *киткән булыр чебиләр?* *Ни ки* (нәрсә булса да) *йазма таптығыз шәй*.

б) шарт фигыльләр янәшәсендә килә һәм шарт мәгънәсен көчәйтә: *Бала йыласа ки, артыш йандырып төсниләр*. *Ыжан булса ки* (эч авыртуы булса), *йылама йабыша ол-қыз*.

Нократ сөйләшендә, әдәби телдән аермалы буларак, *исә* теркәгече дә бик еш кулланыла: *Салқын су кирәк исә* (кирәк булса) *кертмә булдырырсинмы?* *Йаңғыр йауды исә* (яуса), *әйберләргә өйгә керт*. *Сабантуй исә* (булса) *күрше ашыллар килә ийылып*. *Иртә тырдым исә* (торсам), *сине уйатам*. *Хатны биг усал йаздым, танырсыңмы исә* (танырсыңмы икән)?

Исә теркәгече еш кына ки теркәгече белән янәшә килә ала: *Ол йақтан кийем китерәләр исә ки* (китерсәләр), *қоз йақтан да кийем китергән*. *Қоз йақтан ун кеше бара исә ки* (барса), *ун чепчеге йасап илтәләр*. *Дүрт кеше йушалар исә ки* (юсалар), *дастар башы тоталар*.

Шай (< рус. чай) модаль сүзе фараз итүне белдерү өчен кулланыла: *Унны шай бетергән* (бетергәндер) *ул*. *Мында күршегә генә чыққаладым, ызақ тырдым шай* (озак тордым ахры). *Уйлағанға шай* (уйлагангадыр) *йоқыға қырмыйсын*. *Шай ақыл тылатып бетердем* (алжытып бетердем ахры) *тәтәне*. *Кем ки* (кемдер) *килә шай* (ахры), *қарылдым*.

Лексик үзенчәлекләр

Нократ сөйләшендә әдәби телдә булмаган бик күп сүзләр табыла. Аларның күпчелеге төрки-татар сүзләре, шулай ук башка (рус, удмурт) телләрдән кергән алынма сүзләр дә байтак.

Йола терминнары: *беме* — өмә, *йушач* — елганың икенче ягы, *атбақчы* — ат багучы, ягъни туйда атларны карап, саклап тору өчен куелган кеше, кучер (*Атбақчыға зур селге бирилер*. *Қайнананың энесе була атбақчы*. *Атбақчы атлар йанында торма тийеш була*); *қызйәмшик* (кыз + рус. ямщик) — туйда кыз утырган көймәле атны тотып баручы (*Қызйәмшик қыз алма барғанда ат бағып бара*); *қызалдычы* — кызны кияү йортына озата баручы (*Алып китәләр қызны йырлатып қызалдычылар*); *кийәүсақчы* — кияү егете (*Кийәүсақчы белән кийәү йәнәшә утырып борғаладылар*); *кизүче* — туйда аш-су

эзерләүче, өстәл янында хезмәт күрсәтүче (*Кизүчеләр күп булган туйда*); *акашка* — язгы чәчү алдыннан кырга чыгып үткәрелә торган йола, *сабан чабучылар* — сабан туенда катнашучылар.

Туганлык терминнары: *бийем* — килең кеше үзенең кайна-насына шулай эндәшә, *бикәчәм* — иренең сеңлесе, *абыз бикәм* — иренең апасы, *мулла бийағам* — иренең абыйсы, *мулла жанағай* — иренең энесе, *бабач* — абзый, этисенең абыйсы, *амма* — бертуган апасы яки үзеннән олы хатын-кыз, *амыкуй* — бертуган апасына эндәшү сүзе, *зур килең*, *урта килең*, *йәш килең* — кайнана булган кеше килеңнәренә шулай эндәшә, *йәшер* — нәсел, токым, нәсел-ыру.

Өй һәм хужалык әйберләре: *пәтери* — чорма; *чиду°н* — утлык, *кургут* — жылы абзар, *пуйы* — лампа куыгы, *гөлбәч* — идән асты, *мажес* — кул тырмасы, *бишек астылык* — бишеккә салу өчен эзерләнган кечкенә матрац, *йанйаулык* — кулъяулык.

Аш-сулар: *қабарчы* — йомыркага камыр басып, май эчендә пешерелгән күзикмәк, *қылақ қабарчы* — кош теле формасындагы камыр ашы, *тәбәғый* — төче камырдан пешерелгән баллы ашамлык, *чепчәги*, *чепчәк* — чәкчәк, *шанги* — *бәрәңге пәрәмәче*, *т'ап-т'ап шанги* — эче камырдан пешерелгән бәрәңге пәрәмәче, *йумал шанги* — төче камырдан пешерелгән бәрәңге пәрәмәче, *йилләткән қаз* — каклаган қаз, *йулашаулык* — кечкенә ашъяулык, ягъни юлга алып йөрү өчен эзерләнган ашъяулык; *аш айыручы* — аш бүлүче, *чәй табақ* — чәй тәлинкәсе, *йорт ысла* — өй сырасы һ. б.

Үсемлек атамалары: *пугриж* — кыяр, *пу°т* — алабута, *ақ пу°т* — ак алабута, *қара пу°т* — кара алабута, *быры* — жир жыләге, *геби* — гөмбә, *нанай печин* — эт эчәгесе, *шырбыз йафрақ* — бака яфрагы, *қыйбуды* — шайтан таягы.

Хайван һәм бөжәк атамалары: *папа* — күбәләк, *қошо* — саескан, *қара зәлкә* — сыерчык, *чунәри/чурәни* — үрмәкүч, *кужылы* — кырмыска, *бийыра* — жилен.

Биредәге авылларның топонимикасында татар һәм удмурт сүзләре белән ясалган күп санлы географик атамалар бар. Мәсәлән, кыр исемнәре: *ачкон'ук*, *кат'кыз*, *суганбыр*; чокырлар: *гундырлут чокор*, *гондыр аджон*, *лепетешур*, *сорот*, *кондор* һ. б.; урманнар: *карийол урман*, *душко урман*, *йыбык урман* һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

печән чапқанда/ беренчесен боломға барғачын/ йәш килеңне суға бә'рә'ләр// йә'ш килеңнең йоласы алай// печә'н иг'анда су йанына йиткә'ч күтәрәп бәрәләр суға// беренче йылында боломға барғачын белә' инде кә'лен/ қачан да булса бә'рерләр үзен суға// беренче йылында ғына/ икенче йылында түгел// қызларны да бә'ргә'нләр йә'ш килең артынан// менә' иң элек Бибинурны бә'рделәр/ сонғра мине// суға бә'ргә'ч килең кеше икенче кийем кийә//

суға йақын кә'лдиг исә ки килеңне суға кертә идек тартып/ йә'ш килең бар ич/ дип// андай гадә'т булғач үпкә'лә'ми/ кийемнәре йүвешләнә'//

йә'ш килең боломда селге сала// бетен кеше сертсен// қарайса/ алып йуwa// алай тийеш// йә'ш килеңнәр аяғ эстен// аяқтантын торалар боломда// айлапқыч/ йаулык/ йаулығ өстеннән шал' йабыналар иде/ камзул кийәләр// печән чаптық йәш килең йылны// салашлар йасап/ салашларда йоқлағаладылар боломда печә'н чапқанда// күгәвеннәр күп була төн йетсә//

бийагайлар печән чаба// килен кеше ойалып йөри/ су китерә/ саумар қайната/ қазан аса// аяқта басып тора киленнәр// бийатасы/ бийанасы була боломда// чәче ике эрем линта белән үргәндә була//

йәш килен/ буза китер талқан белән/ диләр// китә йәш килен буза эчен// су кирәк булса да йәш килен аяқта тора// саумар йөрткәләде-ләр// килен саумарға ут сала/ утырта/ ашата боломда// саумар морйа алып бара боломға//

йәш килен алғачын боломға баралар/ печән чапма// қозның анасы боломға саламат китерә торғаныйы/ болом саламат дип// печән чапқан вахытларға пешерәләр болом саламатны// саламат ақ бодай ондан болғата// бодай он алып төшә боломға төшкәндә// аны саламат болғата да сыйыр майы белән ашата/ болом саламат дип// сетестесе белән дә пешерәләр саламатны// бик майлы була//

болом затмаға дип йәш килен анасы тавық тутыра йомырқалар белән// ул сап-сары матур була иде// киленнең өйөнә китерә қоз анасы// аны боломға илтә килен// халықны ашата// печәнгә эрәнжеп тормағаннар, печәнне күп чапқаннар ноқратта// йаз үрдәкләр атып алғаннар боломда// элек қор қаз/ қор үрдәкләр/ қор дуңғыз күп булған//

печән чабып бетереп/ үгез суйалар боломда// ашау/ эчке/ йырлап/ бийешеп қайтабыз// убурқы беткәч тужы алай була//

Сөйләүче: Мутукова Мәстүрә, 80 яшь.
Киров өлкәсе, Нократ (Карино) авылы.
1987 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

сабантуй вакытында кырга чыктылар// утырып ашашырларыйы/ сай-рашырларыйы/ сыра ычып/ тын ычып йөрерләрийе// чишмә буйында йәшләр гармушка былан булырларыйы// эч кен итәрләрийе сабантуй дип/ берен-бере чакырып// сыра пешереп сыйларларыйы// бырашкы йок// кереп жырлаучыларны сыйларларыйы// чишмә йәмне булырыйы// йәшләр тешәрләрийе/ эч кен итәрләрийе сабантуй// эч кен аштан йерерләрийе берен-бере чакырып// ир-атлар башка/ кыз-катыннар башка// эч кеннән сын ызатабыз инде сабан туйын дип герләшмәгә тешәрләрийе былымга// андый калийе безнең гумердә// жир эстендә симийә-симийә утырырларыйы//

Сөйләүче: Дюкина Фәрхинур, 72 яшь.
Удмуртия, Яр районы, Бурча (Ворца) авылы.
1982 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

кар астыннан ук йасарларыйы акашканы/ чачмастан ыл'ык чакта// анда барырларыйы/ жыйын дип айтырларыйы// ашау был'а чыгарларыйы корга// ыланнарға сыйыныч булырыйы/ мына акашка айтабыз дип// ансын был'маймын инды ни атарлар// крашын кийым/ кашпулар кийып йаш кил'ыннар/ кашпу был'ан/ ысларына зыбын/ ал'апкыч/ йакшы кийынып чыккаладылар// йырлайлар/ бийышалар//

Сөйләүче: Балтачева Анна Васильевна, 75 яшь.
Удмуртия, Юкамен районы, Тегермән (Тат. Ключ) авылы.
1982 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

алтысындан башлайбыз рошпо диб энде дагын// рошпода божо йачкылап йерейбез/ теге терле-терле кийенеп// йассы итәкле күлмәкләр белән// теге күлмәге эс йактан аг исә ки/ сонгра ал/ козол/ дагын ак салганда/ чылдырма теккәндә/ әллә ни укалар тарткалаганда// андый күлмәкләр божо йачкылап йерәйбез энде// кайсы барган туннар кийеп/ асалы селгеләр белән билне бәйләп йерәбез/ кулларыбызга жңгеле тытып// чылтыр селкетеп керәбез ишекләрдән// кич йерәбез ич инде ут белә// кешеләр йабылганда булалар инде сарайларын//

жиңгелене селкетеп йерәбез/ ачсыннар дип сарайларына керәбез// чыкканда йетенегез уңсын дип/ андай гадәт// андай рошпоны кетәбез кыш айын йәмне дип// анда сонгра аны рошпоны затабыз инде ундуртләрендә// затабыз дип бутка бышырып/ арпа йарма белән бутка бышырып ашайбыз инде//

Сөйләүче: Тютин Минсылу, 60 яшь.

Удмуртия, Балезино районы, Гурья-Кала (Гордино) авылы.

1982 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

КАСЫЙМ СӨЙЛӘШЕ

Касыйм сөйләше вәкилләре Рязань өлкәсенең Касыйм шәһәрендә һәм Касыйм районына кергән татар авылларында яшиләр. Касыйм шәһәрендә татарлар яши торган бистә булган. Хәзер биредә татар гаиләләре яши торган йортлар сирәгәйгән. Касыйм районында татар авыллары, шулай ук, кимүгә таба бара. Алар шәһәрләргә, бигрәк тә Петербуртка китәләр. Кайбер авылларда берничә генә хужалык торып калган. Әмма касыйм татарлары үзләренең сөйләшләрен саклый алганнар. Бу бигрәк тә өлкән буын вәкилләре телендә күзәтелә; урта буын вәкилләре инде, үзләре әйтмешли, күбесенчә «мишәр телендә» сөйләшә.

Касыйм сөйләше махсус рәвештә беренче тапкыр Л. Т. Мәхмутова тарафыннан өйрәнелә. Бу сөйләштән тупланган бай һәм кызыклы материалга таянып язылган кандидатлык диссертациясен ул 1952 елда яклай. Биредә автор касыйм сөйләшенең тел үзенчәлекләренә җентекле фәнни анализ бирә. Сөйләшнең төп үзенчәлекләренә багышланган макаләләр аерым җыентыкларда басылып чыга. 1979 елда Т. Х. Хәйретдинова һәм З. Ә. Исхакова, 1990 елда Д. Б. Рамазанова һәм Т. Х. Хәйретдинова тарафыннан бу төбәккә яңадан диалектологик экспедиция оештырыла. Төп максат — аерым лексик төркемнәр буенча материал туплау. Тәкъдим ителә торган бу тасвирлама күрсәтелгән хезмәтләргә һәм авторның үз материалларына таянып язылды. Сөйләшне өйрәнү дөвам ителә [Баязитова, 2002: 106—116].

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Касыйм сөйләшендә *a* авазы, мишәр диалекты сөйләшләрендәге кебек, ачык, иренләшмәгән аваз. Ләкин нинди тартык авазлар янында килүенә карап, бу аваз теге яки бу төсмерләр белән әйтелергә мөмкин. Мәсәлән, йоткылыкта ясалган ['] (һәмзә) авазы янында килгәндә берникадәр иренләшкән *a°* булып әйтелә: *'a°pa* — кара, *'a°pt* — карт, *'a°l* — кал һ. б.

a~ы: *тура* — *туры*, *бар'ынсы* — барганчы, *малый* — малай.

a авазы бер төркем сүзләрдә *ч* һәм нык палатальләшкән *c'* (*ч*) тартыгы янәшәсендә *ә* авазы белән тәңгәлләшә: *'әйчән* — кайчан, *'әп'әс'* — капкач, *'әрле'әс'* — карлыгач, *сәнде'әс'* — сандугач, *ә'чә* — акча, *ә'әс'* — агач.

Касыйм сөйләшендә *ә* авазы ясалыш урыны буенча татар әдәби телендәге шундый ук аваздан аерылмый. Шунның белән бергә, сөйләш-

тә әдәби *ә* авазына еш кына *и* авазы тәңгәл килә. Бу күренеш нигездә сүз ахырында, шулай ук, сүз ясагыч һәм сүз төрләндергеч кушымчаларда очрый: *чили* — чиләк, *жеби* — диал. жебәк — йефәк, *'ири* — кирәк, *белисен* — беләсең, *'итми* — китмә, *бир'ин* — биргән, *икиш* — икәү һ. б.

Аерым очракларда *ә* авазы урынына *и* сузыгын куллану ижек ахырында гына түгел, башка ижекләрдә дә күзәтелә: *пирипис* — пәрәмәч, *тиризи* — тәрәзә, *чичи* — чәчәк, *сини* — сәнәк.

ә авазы урынына *и* әйтү татар теленең башка сөйләшләрәндә дә (мәсәлән, нократ, пермь сөйләшләрәндә) очрый.

ы—*е* авазлары ясалышлары ягыннан татар әдәби теленнән аерылмыйлар.

ы авазы йоткылыкта ясалган һәмзә авазыннан соң килгәндә иренләшә: *'озол* — кызыл, *'оз* — кыз, *'оро* — кырык, *'ос'ор* — кычкыр, *'ош* — кыш, *'очот* — кычыт, *'он'ор* — кыңгыр һ. б.

э (*е*) авазы алгы рәт сузыгы, *и* авазына караганда түбәнрәк күтәрелештә, ул сүз башында, сүз уртасында, сүз ахырында очрый: *эт*, *'илде* — килде, *бирде* һ. б.

Күп очракта касыйм сөйләшәндәге *э* (*е*) авазы әдәби телдәге *ө* сузыгына тәңгәл килә: *тен* — төн, *'ен* — көн, *сет* — сөт һ. б.

и (*й*) авазы касыйм сөйләшәндә ике вариантта әйтелә. Берсе аның ясалышы ягыннан да, кулланылышы ягыннан да татар әдәби телендәгечә булса (*син*, *бир*, *'ил* — кил һ. б.), икенче вариант беренчесеннән киңрәк, ачыграк булуы белән аерыла (*эний* — эни, *эбий* — эби, *сүлий* — сөйли, *тешлий* — тешли һ. б.). Сүз ахырында әдәби телдәге *ә* авазы урынына сөйләштә *и* сузыгын куллану система буларак күзәтелә: *Син сүли* — син сөйлә, *бездин* — бездән; *сез'и* — сезгә, *'ири* — кирәк һ. б.

о ирен-ирен авазы әйтелешә ягыннан әдәби телдәге *о* авазына тәңгәл килә. Касыйм сөйләшәндә ул сүзнең төрле ижекләрендә әйтелә: *бо'ол* — богол (богыл), *болот* — болот (болыт), *соло* — соло (солы) һ. б.

ө авазы ясалышы ягыннан әдәби телдәгедән аерылмый. Сөйләштә шактый сирәк очрый: *жөзе* — йөзек, *бөрте* — бөртең, *жөри* — йөрәк. Касыйм сөйләшә өчен әдәби телдәге *ө* авазын иренсезләштерү характерлы: *эс* — өч, *сет* — сөт, *'ес* — көч, *сезми* — сөзмә, *'ел* — көл, *теш* — төш, *'елти* — көлтә, *бе'ен* — диал. бөгән (бүгән), *'ез'е* — көзгә, *те'ел* — диал. төгел (түгел), *'енел* — диал. көңел (күңел) һ. б. Киресенчә, әдәби телдәге *ә* авазына сөйләштә *ө* яки *о* авазлары тәңгәл килү очраklары да теркәлгән: *төш* — теш, *сор* — сер.

у авазы татар теленең үз сүзләрендә сүз тамырында гына килә, кушымчаларда исә күзәтелми, ләкин ялгызлык исемнәргә ялганып килгән иркәләү-кечерәйтү кушымчаларында кулланыла: *усал*, *сун* — сул, *мурта* — умарта, *Алийушка*, *Саадуш*, *Маһу* һ. б.

Бер төркем сүзләрдә *у* авазы әдәби телдәге *ы*, *и* авазларына тәңгәл килә: *мулиш* — миләш, *булишес* — биләвеч, *жу'уси* — йук исә (юк исә).

ү авазы сүзнең беренче ижегендә генә очрый. Сүз башында ул, әдәби тел белән чагыштырганда, берникадәр арткырак позициядә ясала: *бүре* — бүре, *'үр* — күр, *ү'и ана* — үги ана, *үрди* — үрдәк һ. б.

Бер төркем сүзләрдә сөйләштәге *ү* авазы әдәби телдәге *и* авазына тәңгәл килә: *'үсиш* — кисәү, *үтми* — икмәк, *'үзлиш* — миш. диал. кизләү (чишмә) һ. б.

е~ү: сепри'-сапра' — чүпрәк-чапрак.

Сузыклар гармониясе. Аңкау гармониясе касыйм сөйләшендә татар әдәби телендәгечә. Сүздә алгы рәт сузыклары яки арткы рәт сузыклары кулланыла: *балалар, 'арамаймын, 'илиндер, тиризи, белисин* һ. б.

Сөйләштә арткы рәт сузыклары урынына алгы рәт һәм, киресенчә, алгы рәт сузыклары урынына арткы рәт сузыкларын куллану очраклары бар: *'әйнәр аш* — кайнар аш, *бәйә* — байа (бая), *бәйнә'* — байнак (баягынак), *әлмә'әс* — алмагач, *бахытсыз* — бәхетсез, *тыйын* — тийен (тиен).

Ирен гармониясе. Әгәр беренче иҗектә иренләшкән *о* авазы әйтелсә, ирен гармониясе соңгы иҗекләрдә дә күзәтелә.

Беренчедән, ['] (һәмзә)дән соң *ы* авазы урынына тирән тел арты авазы йогынтысында *о* кулланыла һәм соңгы иҗекләрдә дә дәвам итә: *'оро'оздан* — коргоздан (кырыгыздан).

Икенчедән, ирен-ирен авазыннан соң да орфоэпик норма саклана: *болон* (болын), *бо'олобоз* (богылыбыз).

Ирен-ирен *ш* сонорыннан соң килгән *ы* сузыгы иренләшә: *ташо'* — тавык (тавык), *ашоз* — авыз (авыз), *чашоп* — чавып (чабып), *ташоп* — тавып (табып).

Әдәби телдәге *ә* авазының *и* авазына тәңгәллегә сүзнең соңгы иҗегенә кадәр күзәтелә: *тиризи* — тәрәзә, *сини'* — сәнәк, *пирипис* — пәрәмәч һ. б.

Аваз өстәлү. Алынма сүзләрдә, татар теленең башка сөйләшләрәндәге кебек, сүз башында *о, ы, э* сузыкларын өстәп сөйләү очрый: *эстил* — өстәл, *эскәтер* — скатерть, *эстә'ән* — стакан, *эскәмикә* — скамья, *эстинә* — стена, *ышкул* — школа, *ыстул* — стул, *әфтүрне'* — вторник һ. б.; *ө: өтөрмөш* — диал. төргән (сызганган); *у: уша'* — вак.

Аваз төшү. *о: 'араптай* — карабодай, *мишинни'* — омшанник; *а: җаннайа'* — жаланайак (яланаяк); *и: мәйтәм* — мин әйтәм; иҗек төшә: *ишмешем бар* — ишеткәнем. бар.

Дифтонглар. Әдәби телдәге *-ый* дифтонгына сөйләштә түбәндәге очракларда *-ай* дифтонгы тәңгәл килә.

Күрсәтү алмашлыкларында: *андай* — андый, *шундай* — шундый, *мондай* — мондый.

Теләк фигыльнең барлык һәм юклык формасы 1 нче зат берлектә һәм күплектә: *барайым* — диал. барыйым (барыйм), *барайы'* — диал. барыйық (барыйк), *бармайым* — диал. бармыйым (бармыйм), *бармайы'* — диал. бармыйық (бармыйк) һ. б.

Нигезе *-а* га беткән хәзерге заман хикәя фигыль кушымчаларында: *'араймын* — карыймын, *'арайбыз* — карыйбыз, *'арамаймын* — карамыймын, *'арамайбыз* — карамыйбыз һ. б.

-өй дифтонгы. Әгәр *-өй* дифтонгы артыннан тартык аваз килсә, ул *и* авазына монофтонглаша (*-өй > -и*): *сири* — сөйрә, *ирит* — өйрәт, *ти-ми* — төймә, *ури* — өйрә, *иди* — өйдә, *или вахыты* — өйлә вакыты, *илиндер* — өйләндер һ. б. Сөйлә сүзендә *-өй > ү: сүли* — сөйли.

-өй дифтонгы сузык аваз алдыннан яки сүз ахырында килсә, монофтонглашмый: *тейен* — төйөн (*төен*), *сейи'* — сөйәк (сөяк), *сей* — сөй, *чей* — чөй, *тий'эс'* // *тэй'эс'* — төйгеч һ. б.

-ow, -өw дифтонглары әдәби телдәге у, ү сузыкларына тәңгәл килә: а) ачык иҗектә: *ошыл* — угыл, *ба'ошчы* — багучы, *жow'ары* — йугары (югары); ә) сүз ахырында: *сow* — су, *'ow* — ку, *жow* — йу (ю), *уkow* — уку, *'ер ow* — кер у, *айа'chow* — аякчу, *'этөw* — көтү, *азow төш* — азу теш, *айow* — айу (аю).

Башка дифтонгларны куллануда әдәби телдән аерымлыклар күзәтелми.

Тартык авазлар. Тартык авазларның ясалышы һәм әйтелеше ягыннан, аерым авазларны исәпкә алмаганда, касыйм сөйләше татар теленең урта диалекты һәм әдәби теленнән аерылмый диярлек. Фонетик үзенчәлекләренең күпчелеге авазлар тәңгәллегенә кайтып кала.

Ирен-ирен тартыклары. п~б тәңгәллегә. Бу күренеш түбәндәге сүзләрдә билгеләнгән: *пот* — бот, *пет* — бет, *петенлий* — бөтенләй, *пота'* — ботак, *пытпылды'* — бытбылдык, *'араптай* — карабодай. Ләкин *бит*, *бат* сүзләрендә саңгыраулашу күзәтелми.

w~б. Ике сузык арасында ирен-ирен б тартыгына ирен-ирен w авазы тәңгәлләшә: *чашоп* — чабып, *ташоп* — табып, *'ашоп* — кауоп (кабып).

Ирен-ирен w авазы, татар әдәби теленең орфоэпик нормасына хас булганча, ике сузык арасында һәм дифтонгларда кулланыла: *ташо'* — тавык (тавык), *ашоз* — авыз (авыз), *пылаш* (дөге, пылау) — пылау, *таш* — тау, *кетеш* — көтү, *'ow* — ку, *тош* — ту һ. б. Ләкин параллель рәвештә, бигрәк тә яшьләр сөйләшендә, югарыда күрсәтелгән сүзләр ирен-теш в авазы белән әйтелә. Ирен-теш в авазы касыйм сөйләшендә алынмаларда да күзәтелә: *вагун* < рус. вагон, *завыт* < завод, *вит* < весть, *вариньә* < варенье, *вәлни'* < валенок, *савитым* (< рус. совет) — дустым, *вахыт* < гар. вакыт.

Ирен-теш ф авазы касыйм сөйләшендә татар әдәби телендәгечә әйтелә. Ул бары тик алынма сүзләрдә генә очрый: *фирма* — ферма, *әфтүрне'* — вторник, *фабрик* — фабрика, *афицийант* — официант, *факыр* — фәкыйрь, *фирештә* — фәрештә һ. б.

ф авазы, төрки телләргә хас булмау сәбәпле, алынма сүзләрдә еш кына п тартыгы белән тәңгәлләшә: *эшкәп* — шкаф, *партү'* — фартук, *әрипи* — гарәфә (көн), *зайып* — зәгыйфь, *Пат'у'* — Фатыйма һ. б. ш.

Тел очы тартыклары. д авазы касыйм сөйләшендә татар әдәби телендәгечә ясала һәм кулланыла. Тик бер сүздә генә, урта диалектның башка сөйләшләрәндәге кебек, й~д күзәтелә: *ийе* — иде. Мәсәлән: *Идинди дүрт 'ешили' чер'елир* (киезләр) *буладыр ийе*.

н~ң тәңгәллегә. Тел арты ң тартыгы касыйм сөйләшендә (*тәңкә* сүзеннән башка) кулланылмый. Сөйләштә бу авазга тел очы тартыгы н тәңгәл килә: *'аран'ы* — караңгы, *ун* — уң (мәсәлән, *ун айа'* — уң аяк) (уң аяк), *монай* — моңай, *мен* — мең һ. б.

з авазы касыйм сөйләшендә үзенең ясалышы белән татар әдәби телендәгә шундый ук авазга туры килә. Сүз башында бары тик алынма сүзләрдә генә очрый: *знәвүскә* < рус. занавес, *завхуз* < завхоз, *зарар*, *Зәйтүнә* һ. б. Сүз ахырында з тартыгы саңгыраулашмый: *'аз* — каз, *тоз*, *аз*. Ләкин саңгырау тартыктан башланган икенче сүз алдыннан

килгәндә ул саңгыраулаша: *тос сал* — тоз сал, *сес торасыз* — сез тора-сыз һ. б.

Йөкләтү юнәлеше кушымчасы составында әдәби телдәге *p* авазы урынына касыйм сөйләшәндә *з* фонемасы кулланыла: *бел'ез* — белдер, *жат'ыз* — йаткыз (яткыр), *мен'ез* — менгер, *'ей'ез* — диал. кейгез (киерт) һ. б.

Әйтергә кирәк, әдәби телдән аермалы буларак, сөйләштә йөкләтү юнәлеше кушымчасының *з*-ләштерелгән варианты киңрәк таралган: *'ер'ез* — керт, *им'ез* — имез, *'үр'ез* — күрсәт. Бу үзенчәлек мишәр һәм көнчыгыш диалектларына хас.

с авазы касыйм сөйләшәндә өч вариантта кулланыла: калын вариант (*сыр* — буяу, *усал* — начар), нечкә вариант (*сүз*, *ис*) һәм бик нечкә вариант (*'ис'* — кич, *'үс'* — күч, *ас'* — ач, *чәс'* — чәч, *ос'* — оч, *'әп'әс'* — капкач, *ә'әс'* — агач, *ал'ас'* — алгач, *петер'ис'* — бетергәч, *әт'әс'* — ачкыч, *бәт'әс'* — баскыч һ. б.). Мисаллардан күренгәнчә, *с* авазының өченче варианты әдәби телдә сүз ахырындагы *ч* авазына тәңгәл килә.

ж авазы касыйм сөйләшәндә бары тик рус теленнән һәм аның аша кергән алынма сүзләрдә генә очрый: *жәл* < жалъ, *жар* < жар һ. б. ш. Сирәк кенә *ж~ж* очраклары да күзәтелә: *джәритли//жәртли* (< жарить + ли), *джулап* (< желоб).

ш авазы сөйләштә ясалышы һәм әйтелеше ягыннан әдәби телдәге эквивалентыннан аерылмый: *шулай*, *ишет*, *аш* һ. б.

Аерым очракларда әдәби телдәге *ч*, *с* тартыкларына касыйм сөйләшәндә *ш* тартыгы тәңгәл килә: *жомыш'а* — йомычка, *Шәмшийә* — Шәмсия, *жаша* — йаса (яса). Киресенчә, аерым сүзләрдә *с*, *ч~ш* тәңгәллегә очрый: *тчис'* — чиш, *тчырпы* — шырпы, *тчартла* — шартла.

ц авазы сөйләштә бары тик алынма сүзләрдә генә күзәтелә. Элегрәк кергән сүзләрдә исә *ц* авазына сөйләштә *тч* кушык авазы (*тчипушка* < цепочка, *тчиптча* < щипцы, *тчаба'ас'* — чабагач, *тчилина* < целина) яисә саңгырау *с* тартыгы тәңгәл килә (*бал'нис* — больница). Бу күренеш татар теленең башка сөйләшләре өчен дә характерлы.

ч авазы — саңгырау кушык аваз (*тч*), ул татар әдәби телендәге шундый ук аваздан көчле шартлау элементы булуы белән аерыла. Сүз башында, сүз уртасында кулланыла: *тчебеш* — чебеш, *тчау'и* — чәүкә, *тчите'* — читек, *әтче* — ачы, *тчытырманлы'* (куаклык) — чытырманлык, *'утчат* (< рус. кочет) — этәч һ. б.

Исем һәм фигыль тамырларының ахырында, шулай ук *-гач/-гәч* формалы хәл фигыльләрдә *ч* авазына, югарыда күрсәтелгәнчә, бик нечкә *с'* спиранты тәңгәл килә: *бар'ас'* — баргач, *кил'ис'* — килгәч һ. б.

Сүз уртасында *с'~ч* тәңгәллегә бары тик *'ос''ор* (кычкыр) сүзендә генә күзәтелә.

ж яңгырау кушык аваз (*дж*) сүз башында һәм сүз уртасында кулланыла (*джир*, *джиралма* — бәрәңге, *'әджи* — кәжә һ. б.). Сүз ахырында очрамый.

Касыйм сөйләше — *ж*-ләштерүче сөйләш, хәтта әдәби телдә кулланылган *й* авазы урынына да бу сөйләштә *ж* әйтелә: *джаз* — йаз (яз), *джул* — йул (юл), *джыл* — йыл (ел), *джомор'а* — (йомырка), *джәтле* — йәтле (хәтерле) һ. б. Ләкин түбәндәге сүзләрдә тел уртасы *й//дж*

очраklärы теркәлгән: *йу'// джу'* (юк), *йа'шы* (яхшы), *йарлы'а* — йарлықа (ярлыка) — кичер.

Сүз башында өлкән буын телендә *тч~дж* күзәтелә: *тчо'ла* — диал. джоқла — йокла, *тчыла* — диал. джыла — йыла (ела), *тчиралма* — диал. джиралма — бәрәңге, *тчир* — диал. джир — жир, *тчыват* — диал. джыват — йушат (юат), *тчери'* — диал. джөрәк (йөрәк), *тчат* — диал. джат — йат (ят), *тчәйәү* — диал. джәйәү (жәяү) һ. б.

Тирән тел арты һәм тел арты тартыклары. Тирән тел арты *қ, ғ, х*, тел арты *к, г, х* авазларына касыйм сөйләшәндә, әдәби телдән аермалы буларак, йоткылыкта ясала торган шартлаулы аваз ['] (һәмзә) тәңгәл килә: *'а'рт* — карт, *'а'тын* — хатын, *'ойаш* — койаш (кояш), *бо'ол* — богыл, *'а'р'а* — карга, *ола'н'а* — оланга, *чәйне'* — чәйнек, *'елит* — келәт, *'ури'* — кирәк, *'үз* — күз, *'ил* — кил һ. б.

Тел арты *г* авазы сөйләштә алынма сүзләрдә очрый: *гереп* < гриб, *гүрши'* < горшок, *ләгүшкә* < лягушка, *гел* < гөл, *гүр* һ. б.

Тирән тел арты тартыгы *ғ* сүз башында һәм сүз уртасында гарәп һәм фарсы алынмаларында төшә: *айыт* — ғәйет (гает), *айып* — ғәйеп (гаеп), *әләмәт* — ғәләмәт (галәмәт), *эмер* — гомер, *мәнә* — мәгънә, *Аптылла* — Габдулла, *Адилә* — Гадиля, *Айшә* — Гайшә, *Алийә* — Галийә (Галия), *Афифә* — Гафифә һ. б.

Тюркологиядә касыйм сөйләшәндә тел арты *к* авазы бөтенләй юк дигән фикер яшәп килгән. Л. Т. Мәхмүтова бу карашның дәрәс түгеллеген исбат итә. Беренчедән, *к* тартыгы рус теленнән кергән алынмаларның күпчелегендә сакланган: *саручка* < сорочка, *калуша* < калоши, *калиткә* < калитка, *знәвүскә* < занавес, *пласкатный* < полоскательница, *крават* < кровать, *эскәмикә* < скамейка, *пәдүшкә* < подушка, *кәнүшнә* < конюшня. Икенчедән, бу аваз гарәп һәм фарсы телләреннән кергән бер төркем сүзләрдә дә кулланыла: *ник'аһ* — никах, *кабер* — кабер, *кәфен* — кәфен, *факыр* — фәкыйрь, *кәм* — ким һ. б.

Өченчедән, татар әдәби теле, күрше төбәкләрдә таралган татар сөйләшләре, шулай ук рус теле йогынтысында тел арты тартыгы *к* хәтта сөйләшнең үз сүзләрендә дә, бигрәк тә яшьләр һәм урта буын кешеләре телендә, акрынлап торгызылуы сизелә: *канат*, *сикер*, *ике*, *черекәй* (комар) — черки, *күл*, *күк*, *'үз/күз*, *'ойар/койар* (кыяр), *'айыш/кайыш* (каеш), *'оро'/кырык*, *чәш'и/чәшки* (< чашка), *эстә'ән/эстәкән* (< стакан), *малату'/малатук* (чүкеч).

х тартыгы. Татар теленәң үз сүзләрендә тирән тел арты тартыгы *х* авазына йоткылыкта ясалган ['] (һәмзә) тәңгәл килә: *йа'шы* — йахшы (яхшы), *'атын* — хатын, *'урла* — хурла, *сыр'аш* — сырхау һ. б. Әйтергә кирәк, *хан* сүзендә *х* авазы сакланган, ләкин ул тел арты тартыгы булып әйтелә. Чагышты: *Ханкирмән* (Касыйм шәһәренең борынгы исеме).

Гарәп алынмаларында *қ/к* авазларына сөйләштә тел арты *х* тартыгы тәңгәл килә: *вахыт* — вакыт, *хадәр* — кадәр, *мәхтәп* — мәктәп һ. б.

Шуның белән бергә, кайбер гарәп һәм рус алынмаларында, тел арты *х* авазына сөйләштә фарингаль *һ* куллану очраklärы күзәтелә: *һалы'* — халык, *аһрысы* — ахрысы, *һат* — хат, *һөрмәт* — хөрмәт, *мәһибәт* — мәхәббәт, *һабәр* — хәбәр, *һәзер* — хәзер, *һа'* — хак, *һамыт* < рус. хомут — камыт, *һазәйствы* < хозяйство — хужалык, *калһуз* — колхоз, *савһуз* — совхоз.

Аерым сүзлөрдә генә күзәтелә торган аваз тәңгәллекләре: *к~т: тчитлеве'* — чикләвек; *пт~бд: ибдәш*(ен бармы) — иптәш; *б~м: ма-лан* — балан; *й~г: шәрийәт* — шәригать; *л~н: фантал* — фонтан.

А с с и м и л я ц и я (о х ш а ш л а н у). Чыгыш килешендә *-дан/-дин* кушымчасында борын авазлардан соң *д* тартыгы охшашланмый: *мон-дан* — моннан, *андан* — аннан, *'азандан* — Казаннан, *синдин* — синнән.

-лы'/-ле' сүз ясагыч кушымчасындагы *л* борон авазыннан соң килгән очракта саклана: *иминле'* — имәннек (имәнлек), *утынлы'* — утын-нык (утынлык), *'омло'* — қомнык (комлык) һ. б.

л тартыгы *н* алдыннан килгәндә түбәндәге сүзлөрдә охшашлана: *аннай* — аңлый, *монно* — моңлы, *тоннай* — тыңлый, *жанныйа'* — жа-ланайақ (яланаяк).

ш, ж авазларына *с* тартыгы охшашлану: *Шәмшийа* — Шәмсийә (Шәмсия), *жаша* — жаса (яса), *жишмин* — йәсмин (ясмин).

Охшашсызлану түбәндәге сүзлөрдә очрый: *'алын бүли'и* — калым бүлгә, *фантал* — фонтан, *банбит'* — бомбить, *бирнә* (< бирмә) — кыз бүлгә.

А в а з ө с т ә л ү. Аерым сүзлөрдә *г* тартыгы өстәлә: *жин'ел* — жи-ңел, *'ән'ел* — күңел, *жан'ы* — яңа, *жан'ылыш* — ялгыш, *ун'айлы* — уңайлы, *'ин'иш* — киңәш. Л. Т. Мәхмүтова *ң* авазын *н + г* авазларына таркатып карарга ярамый, чөнки татар әдәби телендә *ң* авазы кушык түгел, бәлки *г* тартыгының борынгы варианты гына дип күрсәтә [Мах-мутова, 1955, 154].

А в а з т ө ш ү. Сөйләштә татар теленең үз сүзләрендә һәм алынма-ларда *м, н, л*, сирәк кенә сүз башында *в*, сүз ахырында *т* авазлары төшә; *н: чеке* — нечкә; *в: нүчкә/нүтечкә* — рус. внучка, внук, *пирут* — вперед, *полунны'* — половник, *армитизм* — ревматизм; *м: 'үли'* — күл-мәк; *т: мус* — рус. мост, *пәчәркә* — перчатка, *учаска* — участок, *иш-мешем* — ишеткәнем.

А в а з төшү очраклары кушма сүзлөрдә дә очрый: *сапыйа'* — саплы аяк (аяк) — чүмеч, *жәлтми'* < жәйел'ин үтми' — жәелгән икмәк, *мәйтәм* — мин әйтәм, *жанныйа'* — жалан аяк (ялан аяк).

М е т а т е з а. Кайбер сүзлөрдә авазларның урыннарын алыштырып сөйләү очраклары бар: *селен* — сеңел, *азбар* — абзар, *селе'* — сөлге, *үр-минче'* — үрмәкүч, *'аба'* — капка, *пәчәркә* — перчатка, *учаска* — учас-ток, *армитизм* — ревматизм.

Морфологик үзенчәлекләр

Әдәби телдән аермалы буларак, касыйм сөйләшенә хас морфологик үзенчәлекләр исем, алмашлык һәм кайбер фигыльләр ясалышында күзәтелә.

Исемнәр. Ялгызак исемнөрдә, гомумтатар *-қай/-кәй* иркәләү-ке-черәйтү кушымчасы белән беррәттән, рус теленнән кергән *-ушка, -уш* кушымчалары киң кулланыла: *Алийушка* — Алийә (Алия), *Сафи-йушка* — Сафийа (Сафия), *Са'адушка* — Сагадийә (Сагадия), *Ләйлүш* — Ләйлә; *-у' / -ү'* кушымчалары да ялгызак исемнөргә ялганып килә һәм исем беренче ижеккә кадәр кыскара: *Найлу'* — Наилә, *Пат'у'* — Фа-тыйма, *Шар'у'* — Шәрәфетдин.

-ма кушымчасы ярдәмендә фиғыльдән исем ясау еш очрый: *аша + -ма* — аш, *жыла + -ма* — елау (рус. плач), *утыр + -ма* — утыру (рус. посиделка), *'атла + -ма* — йола ашамлыгы.

Бу форма мәкальләрдә дә очрый: *Май атлама джан чы'ма, тирмин тартма — ут джотма.*

Фонетик - морфологик үзенчәлекләрдән исемнең килеш белән төрләнүен күрсәтергә була. Иялек килешендә әдәби телдәге -ның/-нең кушымчасы урынына -нын/-нен кулланыла (*алманын, телнен* һ. б.), юнәлеш килешендә -а/-'и (*алма'а, тел'и*), чыгыш килешендә -дан/-дин (*алмадан, телдин*), урын-вакыт килешендә -да/-ди (*алмада, телди*). Мисаллар: *Бер-ике 'атын 'илилир жашчы'а. 'озно жарашалар инди 'ейүш'и. Андан иртисиндин туй 'или. Башында зур шәл. 'оз 'или анасынын жортонна. Тура без'и 'илилир.*

Килеш кушымчасындагы мондый аерымлыктар (*н~ң, н~э, к/г, к/г~г, һәмзә*) авазларның сөйләшкә хас үзара тәңгәллекләре белән аңлатыла.

Алмашлыктар. Әдәби телдәге *бу, шул, теге* күрсәтү алмашлыктары белән беррәттән, сөйләштә *ошто* күрсәтү алмашлыгы кулланыла һәм конкрет мәгънәне белдерә: *ошто джирди* — шушы жирдә, *ошто джортта* — шушы йортта (торабыз). *Ошто 'оробоздан чы'ты илле бо'ол.*

Тартым кушымчасы *бу, ул* күрсәтү алмашлыктарына турыдан-туры ялгана: *Улсы 'атлама ашаш була. Улсы 'озлар 'ына була. Усы шафир, Мәскәүдәгесе. Усын мин әйти алмайым. Бусы теел, теесе аш пешери. Улсы 'ыйбатыра'.*

1 нче һәм 2 нче зат алмашлыктарының берлеге юнәлеш килешендә *ма'а, са'а* (миңа, сиңа) формасында кулланыла: *Ма'а танда базар'а барма'а 'ири'* (миңа иртә танда базарга барырга кирәк). *Ул са'а 'илми* (ул сиңа килми).

Шәһәр яшьләре *мага, сага* формасын сөйләшкә хас булган ['] (һәмзә) авазын әдәби телдәге тел арты *г* авазы белән алмаштыралар. Чагышт.: *комык, нугай, кыргыз* телләрендә *магъа, сагъа.*

Әдәби телдәге *үзебезнеке* алмашлыгы сөйләштә *үзне'ебез* вариантында очрый: *Без сине үзне'ебез дип санайбыз. Алы'ын, алы'ын, үзне'ебез бит ул.*

Рәвешләр. *Үзенчә* рәвеш сөйләштә *үзенчылата, үзелити* формаларында әйтелә: *Үзенчылата эшлий. Үзелити ди би' начар у'ыймын.*

Фиғыльләр. Затланышлы формалар. Хикәя фиғыль. Хәзерге заман хикәя фиғыльнең әдәби телдәге -ый/-ий күрсәткече сөйләштә -ай/-ий формасы белән белдерелә. Мәсәлән: *сораймын, сорайбыз, сүлий. Юклыгы -май/-мий* формасында кулланыла: *сорамаймын, сорамайбыз, сүләмий, белмий, 'үренмий.*

Нәтижәле үткән заманның касыйм сөйләшендә *ике* формасы бар.

-мыш бар (*йу'//жу'*) — -ган бар (-ган юк): *Алмышым бар иде* — Алганым бар иде. *Аны күрмешен бар* (аны күргәнең бармы)? *'ала'а бармышым бар* (калага (шәһәргә) барганым бар). *Джиненне өтөрмөш булма'ын болай* (жиңеңне болай сызганган булма). *'азанда булмышым бар* (Казанда булганым бар).

-ан/-ин бар (яки *джу'//йу'*). 3 нче зат берлек санда килгәндә тартым кушымчасыннан башка кулланыла: *Безнен хат җит'ин джу'* (безнең хатның барып җиткәне юк). Ул *'ил'ин йу'* (аның килгәне юк). *Мәһфүзә тор'ан йу'* (Мәхфүзәнең торганы юк (тормады әле). *Пет'ин джу'ийе безнен әйебез* (безнең өйебез (ул вакытта) бетмәгән иде әле).

Билгесез киләчәк заман сөйләштә әдәби телдәгедән аерылмый: *алыр, барыр, 'илер*. Мәсәлән: *Танда'а 'енне бу соло 'ибир, 'ип'ис, ташырбыз* (иртәгә бу соло кибәр, кипкәч, ташырбыз). *Андан сун солоно ташырбыз ысклатка* (аннан соң солыны складка ташырбыз).

Билгесез киләчәк заманның бу формасы сөйләштә билгеле киләчәк заман мәгънәсендә дә кулланыла.

Боерык фигыльнең 2 нче зат берлеге, әдәби телдәге кебек, фигыль нигезе белән туры килә. Шуның белән бергә, сөйләштә аның -ы'ын/-е'ен (тартым авазлардан соң), -ын/-ен (-гын/-ген) (сузыклардан соң) формалары да бар.

Боерык фигыльнең бу ике төре семантик яктан беркадәр аерыла. -ын формасы катгыйрак, категорик боеруны, нык үтенүне белдерә: *Савытны арт'а 'итере'ен* (савытны кире китер). *Син 'ите'ен* (син кит). *Ул ча'та шулай әйте'ен* (ул чакта шулай әйт). *Ол'айтыбыра' бире'ен, ма'а да джарар* (зурайтыбрак бир, миңа да ярар). *Джишми 'ени торо'он* (дәшми генә тор). *'ешенен мазасын 'итирми'ен* (кешене бимазалама).

Теләк фигыльнең әдәби телдәге -асы кил- конструкциясе сөйләштә -ы/-е 'елий формасы белән белдерелә. Мәсәлән: *бар'ым 'елий* — барасым килә, *эс'ем 'елий* — эчәсем килә.

Эшнең кем тарафыннан башкарылуы зат алмашлыгының иялек килеше формасы белән дә белдерелергә мөмкин. Мәсәлән: *Анын эс'есе 'елий* (аның эчәсе килә). *Минем аша'ым 'елий* (минем ашыйсым килә).

Сөйләштә кулланыла торган -ма'а/-ми'и 'елий формасы әдәби телдәге -макчы бул конструкциясенә (мәгънәсе ягыннан) белән туры килә: *Ул ма'а тени'ен 'илми'и 'елий иде, ни'тер 'илмиде* (ул миңа кичә килмәкче булган иде, никтер килмәде). *Малый'а нивыл те'терми'и 'елий иде'ез?* (малайга нәрсә тектермәкче була идегез)? *Ул джаз'ан 'илми'и 'елип* (ул килмәкче булып язган). *Хат джазма'а 'елимен* (хат язмакчы була).

Затланышсыз формалар. Инфинитив. Касыйм сөйләшкәндә инфинитивның -ма'а/-ми'и формасы кулланыла: *алма'а* — алырга, *'илми'и* — килергә. Мәсәлән: *Сал'он сош эсми'и джарамай* (салкын су эчәргә ярамый). *'ешелер'и әйтте ташыма'а* (кешеләргә ташырга әйтте).

-ма'а/-ми'и формасы еш кына 'ири' (кирәк) сүзгә белән килә: *Солоно урып петерди'тен сун аны 'иптерми'и 'ири'*, *андан сун аны ташыма'а 'ири'* (солыны урып бетергәннән соң киптерергә кирәк, аннан соң аны ташырга кирәк). *'азларны да 'ошып 'итерми'и 'ири'* (казларны да куып китерергә кирәк). *Җәзәр ише'не джапма'а 'ири'* (хәзәр ишекне ябарга кирәк). *Бәтчи джыл сайын алма бирер иде, тул'кы аны питат'ит-*

ми'и 'ури' (бакча ел сайын алма бирер иде, әмма аны тәрбияләргә кирәк).

Исем фигыльнең сөйләштә -у/-у, -ow/-əw формалары кулланыла: 'оз риза булмаса, никах 'ойow булмай. Ике жа'лата буладыр ийе сыйлашow. Анда була жырлоw, бийеш, түбилишəw (кыйнашу) ди була. Әүвәл бер жа'та сыйлашу була.

Сыйфат фигыль касыйм сөйләшәндә татар әдәби телендәге формалар белән ясала: пеш'ин (пешкән) 'аймак, утыр'ан 'оз, артта 'ал'ан олан, печин жыйа тор'ан вакыт.

Хәл фигыль касыйм сөйләшәндә әдәби телдәге формалар белән белдерелә:

-п, -ып/-еп: ашап, жабып, 'ейеп (киеп) һ. б. Мәсәлән: Жулап'а саламнар чап'алап, тоз белин, он белин бол'ап атлар ашаталар. Татар 'атыннары калпа'ларын 'ейеп, шәллирин битлерени жабып утыралар иде. 'озны алып чы'алар до'а 'олып. Солоны урып петердилер.

-гач/-гәч (сөйләштә -'ас'/'ис'): бар'ас' (баргач), 'уй'ас' (куйгач), бел'ис' (белгәч) һ. б. Мәсәлән: Ул 'озно жараш'ас', анын падругаларын (иптәш кызларын) ча'ыралар инди. Туй вәдәсен 'уй'ас' (куйгач) жыйалар мәжлес. Соло 'ип'ис' (кипкәч) ташырбыз.

-'ынсы/'инсе (-ганчы/-гәнче): Без бар'ынсы (барганчы), пет'ин (беткән). Сез 'ил'инсе (килгәнче) 'ит'ин бул'ан (сез килгәнче киткән булган).

Синтаксик үзенчәлекләр

Сорау жөмлөләр. Сорау касыйм сөйләшәндә өч төрле юл белән белдерелә:

а) -мы/-ме сорау кисәкчәсе сорау юнәлтелгән сүздән соң куела: 'ош балалары'ызны тчы'арды'ызмы ашыл'а? Башынмы су'ан ул, 'айан белийем аны? (башын бәргәнме, каян белим аны)? Бу 'ен сайыммы сез'и джөрий (бу сезгә көн саен килеп йөриме)?

Татар әдәби телендә исә -мы/-ме һәрвакыт хәбәрлек составында килә.

ә) сорау алмашлыклары ярдәмендә: Та'ын ни джазайы' (тагын нәрсә язык)? Са'а 'әйтчан 'ала'а барма'а? (сиңа кайчан калага (шә-һәргә) барырга)? Те'есе 'айа? (тегесе кая)? 'ем 'илде? (кем килде)?

б) интонация ярдәмендә: Бабан урнына чатасын (бабаң урынына ятасыңмы)? Белмисез, хаты 'үпме 'ил'ин? (белмисезме, хаты күпме килгән)?

Сүз тәртибе. Татар әдәби телендә гади жөмләдә сүз тәртибе туры, ягъни ия хәбәрдән алда килә. Башка сөйләшлөрдәге кебек, касыйм сөйләшәндә дә бу тәртип еш кына сакланмый. Логик басым төшкән сүз жөмлә ахырында килә. Мәсәлән: Ул 'ола'ы белин иш'ин шуны? Әллә 'әйтчан эшлий анда. Аны эшлип булыр бе'ен.

Инверсия күренешләре еш очрый, ягъни ия жөмлә уртасында да, ахырында да килергә мөмкин: Джиралманы да утыртып бетер'ендер халы? Джиралма'а йа'шы бу джан'ыр.

Әдәби телдәге күптән түгел тәгъбирен касыйм сөйләшәндә 'үп-тин йу' формасында әйтү очрый: 'үптин йу' (күптән түгел) архитек-торлар 'илде.

Лексик үзенчәлекләр

Касыйм сөйләшенең сүзлек составы кызыклы һәм үзенчәлекле. Нигездә ул татар әдәби теленнән аерылмый диярлек. Диалекталь лексиканы түбәндәге төркемчәләргә бүлүргә мөмкин.

Йола, бәйрәмнәр белән бәйле сүzlәр: *никах 'ыйу* — *никах уку*, *'элитми'и* — кыз сорау, яучы жибәрү, *'ейүш пыстасы* — кызны туйдан соң кияү йортына озату йоласы.

Туганлык терминнары: *ана/анай/эний* — эни, *ата/атай* — эти, *апсен/абсын* — килендәшләр, *абыз туды'* — туганнан туган апа, *туды'а* — ике туган, *тумачай* — өч туган балалары, *тештәтә*, *теш анасы* — балага теш чыканны беренче күргән хатын кыз, *чәсәтий* — баланың чәчен беренче тапкыр алган ир кеше, *тути әби* — кендек әбисе, *апа эни* — әнисенең апасына эндәшү сүзе, *абиkey* — әби, *баба/бабай* — бабай, *тәтә/тәтәй* — апа, *абыстәтәй/әбестәтәй* — берничә кыз туганның иң олысы, апа, *йадаш* — бертуган апа яки сеңел, *әбзий* — абый, *б(ы)рат* (< рус.) — эне, *ыланша'* — бала-чага, *түрәү* — бала табу, *'ейүш* — кияү һ. б.

Хуҗалык, йорт-жир, каралты-кура белән бәйле сүzlәр: *бәт'ес'* — баскыч, *мира* — труба, *азбар/абзар* — ишегалды, *ашыл* — урам, *кумна* (< рус.) — бүлмә, *пич* (< рус.) — мич, *частакул* (< рус.) — утыртма читән, *кәлиткә* (< рус.) — кечкенә капка, *тырнашыс'* — тырма, *себер'е* — тырма (рус. борона), *пу'әриб* (< рус.) — кар базы, *әрчәс'* — тәртә.

Тормыш-көнкүреш өлкәсенә караган лексика, аш-су атамалары: *ашама* — ризык, ашамлык, *'азо* — казы, казылык, *шишири*, *'ийеү шиширисе* — бавырсаk, *үтми'/ү'ми'* — икмәк, *пылаш* — дөге.

Савыт-саба, кухня кирәк-яраклары, өй жиһазлары: *сапыйа'* — чүмеч, *сәйәт* — сәгать, *өстил жабу* — ашъяулык, *селе'* — сөлге, *жүр'ин* — юрган, *чәйне'* — чәйнек, *блүдә* (< рус.) — чынаяк, *чер'е* — сарык йоныннан басылган киез, *тәртеш'и* — кисәү агачы.

Киём-салым, бизәнү әйберләре белән бәйле сүzlәр: *бер'инче'* — бөркәнчек, *сор'а* — алка, *пәчәркә* (< рус.) — перчатка, *'үли'* — күлмәк.

Хайваннар дөньясы белән бәйле сүzlәр: *алаша* — ат, *'ун'ыз* — диал. коңгыз — кыргаяк, *мурта* — бал корты, *тумыр'а* — тукран, *'очо'* — диал. кечек — эт, *жир 'орто* — суалчан, *'уча'* — бәрән, *тчерекий* — черки, *селәшчән* — суалчан.

Үсемлек дөньясы белән бәйле сүzlәр: *'еләйләнеш* — көнбагыш, *жиралма* — бәрәңге, *чичи'* — чәчәк, гөл, *ирипи* (< рус.) — шалкан, *пасунушка* (< рус.) — көнбагыш, *дүшән* — эрем, *пән'е* — гөмбә, *нош жили'э* — жир жиләге, *'адашы'* — тигәнәк, *айу баба жили'и* — артыш жиләге, *'езли'(лер)* — уҗым(нар), *дҗазлы'лар* — сабан ашлыклары, *кугыт* — үлән.

Табигать күренешләре, жир-су, рельеф белән бәйле сүzlәр: *'үзлиш* — чишмә, *тумил* — калкулык жир, *бума* — буа.

Сөйләү үрнәкләре

туй башланадырыйы менә болай/ джаучы 'или/ ыриза булсалар/ туй була/джарашу мәджелесе була/ мулла никах 'ойа// 'ендез 'озлар джыйылышып утыралар айырым бүлмиди/ 'озлар джыйыны дилир// анда байта' халы' була// 'оз утыра тчаршау этченди/ тчыбылды' этченди/ аның падруга 'озлары/ 'айчан мулла никах 'ойа башлай/ 'эйәw дже'етлирин тча'ырып ала/ менә сез 'эйәw дже'етлири ди/ 'ем'и ризалы' бирер 'оз ди/ ул ыриза булырмы йу'мы ди/ вәкәләтен 'ем'и тапшыра ди/ анда 'эйәw дже'етлирин 'ертилер 'оз джанына/ 'озлар джыйынына/шул тчыбылды'/ 'оз йанына 'или ди/ анда төрле шуткалар була/ 'оз исемендин 'ем ди булса әйтә тавышын баш'а итеп/ ни булса башлай шумит итеп/ мин бармаймын/ ыриза теелмен/ или та'ы ни булса// би'ри'ти 'эйәw дже'етлири настуйчиво настаиват' итилер 'озно 'үрми'и/ иминно анын алма'а ыризалы'ы// ул шәрийәт буйынча шулай тийеш булма'а да патаму што нивыл// 'оз ыриза булмаса/ никах 'ойow булмай// шул 'оз инди ахырда угаварит' итилер/ мин ди әтийем'и бирим ыризалы'ымны ди/ сун мулла никах 'ойа бире 'эйәw дже'етлири 'илилир// 'илде'ез/ ыризалы' алды'ызы/ алды' дилир// 'ем'и ыризалы'ын бири/ вәкәләтен бири// әтийем'и дип әйтте// или анда үзенен кардәшләрен нинди булса 'артра' 'еше'и// шул 'еше'и әйтте// мулла никах 'ой'андан сун/ никах 'ой'анда әйтели мәсәлән ике джөз мәһәр бәрибирени хәләл джефетле''и Али Вәли углына ыриза булып 'эйәw'и барасынми/ ну анда ыриза ди 'оз// теенди джеетлир та'ы 'итилир/ менә шулай шулай/ мин ыриза булып барам ди/ сун 'илеп әйтилир// ыриза булып бара// э сез вәкәләтен алды'ыз ди/ аның өчен әтерсезме ди/ те'е әйти ыриза булып бирдем ди 'озомны ди/ и шунын белин никах тамам була// анда укый инди/ до'а 'олалар/ коран укыйлар/ и шунын белин тамам/ сун инди мәжелес'и тчы'ып утыралар бары// аш sow башлана// ара'ы ни гу-гу/йу'/// мужыт 'айсы булса джәшертен 'ени/ э болай өстәл джанында эзер'и шикелле ара'ы эсеп йөрөп йу'/// сун шулай итеп аш-sow тамам бул'ас/ туй хал'ы 'ау'алашалар 'озны алып 'итми'и// э биреди задерживат' итилер нарушнай ыштубы пузныра' 'итсен ул 'итче'ебери' (кичегеберәк) 'итсен// биреди ди үзара берәз 'ына да'ва// туй 'или инди// 'озно алып тчы'алар до'а 'олып// 'озно алып тчы'а 'эйәw// биреди тул'ка абзардан тчы'а башлай джибирмилир/ атларны джибирмилир и фс'о// ике джеет ар'ан тарталар или ура' 'уйалар// эле'е ара'ы йу' иде/ а'ча бирилир иде// шул а'чаны ыризалат'ач инди шул джеетлирни/ утырып 'итеп барадырыйы/ умбиш дже'ерме падвудалар 'итилир// би' зур итеп туйлар буладыр иде// андан сун инди туй джортона бар'ас/ анда йәш 'илен 'улындын тчәй этчи/ 'эйәw джеетлире була// та'ы да шул үз арада бул'ан анда би' 'үп халы' булмай/ джөрөй тор'ан халы' була/ туй мәсәләсе шунын белин петте// джәйдә'тә бер'и бара мылты' белин атып джибири/ 'аба'тан тчы''атч/ барып 'ер'етч жу'// берентче нәүбиттин аяа' 'ейеме барадыр иде/ би' йа'шы аяа' 'ейеме// андан сун 'үли'лир бер-ике 'үли'// андан сун 'айнатасына/ 'айнанасына бүли'лир йа'шы/ йа'шы/ 'араб инди/ нинди хазайства/ зурра' хазайства зурра' бүли'лир/ маламушныйлары 'етч'ени' бүли'лир бирделир// сепри'-сапра'/ шул 'үли'лир/ каличкалар буладырыйы ике йа'лап// туй үт'исиндин буладырыйы 'ода 'ода'ый мәджелеси/ 'ода 'ода'ый мәджелесе би' 'үп халы' джыйыладырыйы// би' йа'шы сый/ ара'ы мәсәләсе булмыйдырыйы// андан сун 'ода'ыйлардан сун ике йа'тан да сыйлашу бул'анда әүвәл бер джа'та сыйлашу була/ анда би' 'үп халы' булмай/ үз кардәшлири 'ени/ икентчи джа'та да сыйлашу буладырыйы//

Сөйләүче: Курмашев Арифүлла, 74 яшь.

Рязань өлкәсе, Касыйм районы, Шилино авылы (Түбән авыл).

1979 ел. Язып алучы: Т. Х. Хәйретдинова

БАСТАН СӨЙЛӘШЕ

Рязань өлкәсендә Бастан (русчасы Бастаново, Бостан, Бустан) авылы бар. 1970 елда бу төбәктә таралган татар сөйләшләрен өйрәнү максаты белән Л. Т. Мәхмүтова тарафыннан диалектологик экспедиция оештырыла. Тупланган бай фактик материалларга нигезләнеп, аның «Бастанский говор татарского языка (говор села Бастаново Сасовского района Рязанской области)» (1974); «Об особенностях в категории местоимений в бастанском говоре татарского языка» (1987) мәкаләләре дөнья күрә. 1990 елда Д. Б. Рамазанова, Т. Х. Хәйретдиновалар тарафыннан бу төбәккә яңадан диалектологик экспедиция үткәрелә. Бастан сөйләшенә характеристика югарыда күрсәтелгән хезмәтләргә һәм авторның үз материалларына таянып языла.

Тикшеренүләр күрсәтүенчә, бастан сөйләше татар диалектлар системасында бик кызыклы һәм үзенчәлекле сөйләшнә тәшкил итә.

Сөйләш шушы төбәктә таралган мишәр сөйләшләре белән чиктәш. Цна елгасы буенда урнашкан Тархан, Тинсупино, Большой Студенец, Алешино авыллары сөйләше бастан сөйләше белән тәңгәл килә. Тик кайбер авазлар әйтелешендә генә аерымлыklar күзәтелә. Мәсәлән, бу авылларда мишәр сөйләшләре өчен характерлы тел арты *к* тартыгы, кушык *ц*, *дз* авазлары сакланган. Кайбер аерымлыklar лексика өлкәсендә дә очрый. Шулай булуга карамастан, Бастан авылы һәм Цна буендагы авыллар сөйләшен бастан сөйләше астында карарга мөмкин.

Бастан сөйләшенең Рязань өлкәсендә таралган касыйм сөйләше белән күп кенә уртақ яклары бар. Бу сөйләшләрнең формалашуында уртақ этник компонентлар катнашкан булса кирәк.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар системасы сан ягыннан татар әдәби телендәгечә (*а—э, ы—е, ый—и, о—ө, у—ү*). Ясалышы һәм кулланылышы ягыннан исә беркадәр специфик үзенчәлекләр күзгә ташлана.

а—э: *а* авазы мишәр сөйләшләрендәге ачык *а* авазыннан да шактый ачыграк булуы белән характерлана. Чагыштыр: дөбъяз сөйләшендәге һәм нугай телендәге *а* авазы белән.

ый—и(й): *и* авазы, әдәби телдән аермалы буларак, телнең түбәнрәк күтәрелешендә ясала (якынча *э (ә)* авазы кебек) һәм акустик яктан бик киң сузык авазны хәтерләтә. Бер төркем сүзләрдә, бигрәк тә бер иҗекле, шулай ук ике иҗекле сүзләрнең беренче иҗегендә ул дифтонгоид *и³*, хәтта *и³э* характерын ала: *ник*//*ни³к*//*и³эк*, *би³р*//*би³эр*, *ки³л*//*ки³эл*, *ки³тер*//*ки³этер*, *ки³т*//*ки³эт* һ. б. Кайбер сүзләрдә ул, тагын да киңәеп, *э* авазына күчәргә мөмкин: *бик*//*би³к*//*би³эк*//*бэк*, *ки³рәк*//*ки³эрәк*//*кэрәк*. Бу күренеш бер үк кеше һәм аеруча еш өлкән буын вәкилләре сөйләшендә очрый. Билгеле булганча, татар телендәге *и* авазы гомумтөрки *е (э)* авазына тәңгәл килә. Димәк, әлеге үзенчәлек гомумтөрки сузык авазның бастан сөйләшендә аерым сүзләрдә саклануын күрсәтә.

Әдәби телдәге *ир*, *иртә*, *ирен* сүзләре бастан сөйләшендә *йер*, *йертә*, *йерен* формасын ала, ягъни биредә *й*-ләштерелгән гомумтөрки *е (э)*

сузыгы саклана. Бу күренеш кыпчак тибындагы төрки телләрнең күпчелегенә, шул исәптән мишәр сөйләшләренә дә хас.

Әйтергә кирәк, кайбер очракларда бер үк кешенең телендә *й* авазы алдыннан *и* элементы барлыкка килә: *"йер* — ир, *"йертә* — иртә, *"йерен* — ирен.

ы—е авазлары сөйләштә актив кулланылалар. Алар әдәби телдәге *о—ө* ирен авазларына да тәңгәл киләләр. Кайбер очракларда *ы^о* иренләшкән төсмер белән дә әйтелергә мөмкин: *сы^орана* — сорана, *ты^орма вақыт* — торырга вакыт, *йе^ори* — йөри һ. б.

о—ө сузыклары бу сөйләш өчен бик үк характерлы түгел. Алар тирән тел арты *қ* тартыгыннан соң кайбер сүзләрдә генә очрыйлар: *қорт*, *қорбан*, шулай ук, факультатив рәвештә әдәби телдәге *ы* авазы урынына килә: *қозом//қы^озым* — кызым, *қоронды^оқ* — кырындык, *қошқо* — кышкы, *қоссон* — кыссын, *тчоққос* — чыгыгыз. Сөйләшнәң бу үзенчәлеге касыйм сөйләшенә дә хас.

Гомумтөрки *о—ө* авазларына тәңгәл килгән *у—ү* сузыклары бастан сөйләшендә татар әдәби телендәгечә һәм урта диалекттагыча әйтелә. Бу сузыклар, кыпчак телендәге кебек, телнең арткырак позициясендә ясала. Мәсәлән, *урман*, *үрдәк*, *күр*, *үкмәк-тыз* — икмәк-тоз һ. б.

Бастан сөйләшендә сүз башындагы гомумтөрки *о* сузыгы кайбер сүзләрдә әдәби телдәге *у* авазына тәңгәл килә: *той* — туй, *болған* — булган, *қорықтым* — курыктым. Еш кына гомумтөрки *о* сузыгы *у* элементы белән әйтелә: *т^уой*, *б^уолған*, *ш^уолай*, *з^уор*, *у^орман*, *й^уоқ* — йук (юк).

Татар әдәби телендәге *ү* ирен авазы урынына, сөйләштә дифтонгид *үө* кулланыла: *үөзем* — үзем, *дүөрт* — дүрт, *күөп* — күп һ. б.

Сузык авазлар системасындагы башка үзенчәлекләр, нигездә, авазлар тәңгәллегенә кайтып кала:

ы~а: *дҗаңғы* — диал. *жаңға* — йаңа (яңа), *кағыз* — кәгазь, *малый* — малай, *тчыққынчы* — чыкканчы; **е (э)~ә:** *мәктеп* — мәктәп, *күгертчен* — күгәрчен, *килгенче* — килгәнче; **е (э)~ө:** *дҗен* — диал. *дҗөн* — йон. Мәсәлән: *дҗен шәл* — йон шәл; **е (э)~ү:** *тчепрәк* — чүпрәк, *тегел* — түгел, *беген* — бүген, *кеңгел* — күңел; **ә~и:** *мәләш* — миләш, *нәүмәт* — нигъмәт, *кәрәк* — кирәк; **и~ә:** *синәк* — сәнәк, *пике* — пәке, *тчитчак* — чәчәк, *дҗитем* — жәтим (ятим), *тирис* — тәрәзә, *биби* — бәби, *кифен* — кәфен; **ү~а:** *дҗүнтөк* — диал. *дҗантык* (янтык), *дҗүк* — диал. *джақ* (як); **и~е (э):** *чебиш* — чебеш; **у~о:** *умер* — гомер; **о~у:** *онлы лампы* — унлы, *тобық* — тубык, *той* — туй, *дҗоқа* — жоқа — йука (юка), *тохта* — тукта, *тохсан* — туксан, *қой* — куй (сарык); **ә~а:** *дҗәбешү* — йабышу (ябышу), *дҗәрәшү* — дҗарашу (ярашу), *әтчү* — әчү, ачу, *әткеш* — ачкыч, *әртчү* — арчу.

Алгы рәт сузыклары урынына арткы рәт сузыклары һәм, киресенчә, арткы рәт сузыклары урынына алгы рәт сузыкларын куллану бастан сөйләшенең характерлы фонетик үзенчәлеген тәшкил итә: *қыйық қаз* — кийек каз (киек каз), *кытчатна* — кече атна — пәнҗешәмбе, *дҗаш* — диал. *жәш* — йәш (яшь), *хазыр* — хәзер, *йәсәнә* — йасана (ясана), *бәренә* — барына, барсына, *дҗен* — йон, *сәтин* — сатин, *әртчү* — арчу.

Аваз төшү: *е:* *бүрк* — бүрек; *а:* *чабат* — чабата.

Дифтонглар, мишәр сөйләшләрәннән аермалы буларак, монофтонглашмыйлар.

-өй: өй//ий, эйләнә//и^йләнә//иләнә — өйләнә, сөйәл//сийәл — сөйәл (сө-ял) һ. б. Тик берничә сүздә генә -ү~-өй: сүләү — сөйләү, үрәнү — өйрәнү.

-ай/-эй: қайнар, қайсы, қайтчан — кайчан, әйдә, бәйрәм, тик: бәли — бәйли.

Сүз ахырында да -ай/-эй, -ый/-ий дифтонглары сөйләштә татар әдәби телендәгечә кулланыла: шулай, болай, булмый, килми(й) һ. б.

Тартыклар. Аларның ясалышы һәм әйтелеше ягыннан бастан сөйләше татар теленең урта диалекты һәм әдәби теленнән аерылмый диярлек.

Саңгырау ч авазы бастан сөйләшендә кушык аваз (тч) булып әйтелә: этч — өч, тчитчәк — чәчәк, тчиләк — чиләк, этчеткән — ачиткан һ. б.

Рус алынмаларында ц авазы урынына да тч кулланылу очраklары бар: тчиликком < целиком.

Бастан сөйләшенең характерлы үзенчәлекләреннән берсе — ж-ләштерү. Тик бер сүздә генә й//дж.: йоқ//й^уоқ//дж^уоқ — йуқ (юк).

ж — яңгырау кушык (дж) аваз. Сүз башында һәм сүз уртасында, сүз ахырында қилә: джен — йон; джымшақ — йомшак, джерәк — йөрәк, джылақ — йылақ (елак), джәшләр — йәшләр (яшьләр), джаулық — йаулық (яулық), баджа — бажа, мохтадж — мохтаж.

Тирән тел арты тартыклары. Бастан сөйләшендә тирән тел арты қ, ғ, х тартыклары кулланыла. қ авазы ижек ахырында ешкына кушык аваз қх булып әйтелә: тоқхта — тукта, оқхта — укыта, бақхса — бакча, тчоқхла — жоқла (йокла).

Сүз уртасында қ авазының х-лашуы да мөмкин: тохта — тукта, тохсан — туксан, ахса — акса.

Бу яктан бастан сөйләшен комык, нугай телләре белән чагыштыру кызыклы.

Гарәп алынмаларындагы ғ авазы сүз башында, сүз уртасында төшөп кала: Алийә — Галийә (Галия), адәт — гадәт, үмер — гомер, мәнәсез — мәгънәсез, Рафат — Рәфғәт (Рәфгәт), саат — сәғәт (сәгать).

Аерым сүзләрдә исә ғ авазы урынына тел уртасы й авазы қилә: Сәйет — Сәгыйт (Сәгыйть), сәйәт — сәғәт (сәгать), нәймәт — нигмәт (нигъмәт).

ң тартыгы әдәби телдәге кебек. Беренчедән, ул ғ/г авазлары янында гына әйтелә: маңгай — маңгай, джаңгыр — йаңгыр (яңгыр), джаңгыз (сирәк джаңыз) — йаңгыз (ялгыз) һ. б. ш. сүзләрдә. Икенчедән, ике сузык арасында қилгәндә, ң авазыннан соң ғ/г өстәлә: сыңғар — сыңар, джаңгы — йаңгы (яңа), сеңгел — сеңел, кеңгел — кеңел — күңел, джиңгел — жиңел. Бу сүзләрдә ң авазы урынына н кулланылырга да мөмкин: кенгел — күңел, сенгел — сеңел һ. б.

Фарингаль һ авазы бастан сөйләшендә кулланылмый: уш — һуш, әрқайсы — һәрқайсы, Минәж — Минһаж. Ләкин: бәғә — бәһа. Чагышт.: нугай телендә ба'а, комык телендә багга.

Фонетик үзенчәлекләренең күбесе аваз тәңгәллекләренә карый.

п~б: петте — бетте, пот — бот, потақ — ботак, петен — бөтен, пәсә — баса, педер — миш. бедер — бөре; н~м: қалын — калым, негес — мөгез; н~ң: жәйәсен — жәйәсең (жәясең), сун — соң, саласын — сала-

сың, урыйсын — урыйсың; м~б: *малан* — *балан*; ф~б: *йебәк* — *йефәк* (ефәк); ф~п: *фәрдә* — *пәрдә*; б~w: *тчобар* — *чувар* (чуар), *тчыбала* — *чувала* (чуала); w~б: *қашып* — *кабып*, *тчашып* — *чабып*, *ташып* — *табып* һ. б.; т~д: *жите* — *жиде*; бд~пт: *абдырау* — *аптырау*; т~к: *үкмәк* // *үтмәк* — *икмәк*, *читләшек* — *чикләшек*; к~т: *кели* — *тели*; т~ч: *тиш* — *чиш*, *тишен* — *чишен*; ч~ж: *тчоқ^хла* — *жоқла* — *йокла*, *тчоқо* — *диал. жоқо* — *йокы*, *тченаза* — *женаза*; з~ж: *кизе* — *киже*; ч~с аерым сүзләрдә: *ситча* — *ситса*, *бәткетч* — *баскыч*; с~ч: *чәс* — *чәч*, *бақса* — *бакча*.

Аваз өстәлү. қ: *қысқақ* — *кыска*; т: *артқылы-тортқылы* — *аркылы-торкылы*.

Аваз төшү: р: *ундык* — *урындык*; л: *итү* — *илтү*, *дәжирама* // *дәжиралма* — *бәрәңге*.

Морфологик үзенчәлекләр

Бастан сөйләшенең төп грамматик категорияләре татар әдәби телендәгечә. Грамматик үзенчәлекләр исемнәр, алмашлыклар, фигыльләр һәм кайбер башка сүз төркемнәрендә дә чагылыш таба.

Исемнәр. Ялгызак исемнәренә, касыйм сөйләшендәге кебек, *-уш* / *-ушк*, *-уқ* иркәләү-кечерәйтү кушымчалары ялгану хас: *Әминуш* — *Әминә*, *Хәдуқ* — *Хәдичә*, *Исмүқ* — *Исмәгыйль*, *Хәлидуш* — *Хәлидә*, *Алийушка* — *Алия* һ. б.

Исемнәрнең килеш белән төрләнешендә кайбер үзенчәлекләр очрый. Бу бигрәк тә традицион сөйләшкә хас. Әдәби телдән аермалы буларак, исемнәр һәм алмашлыклар иялек килешендә кыскартылган *-ны* / *-не* кушымчасы алалар. Мәсәлән: *братымны* (братымның) *ике улы*, *сине* (синең) *белән*, *безне* (безнең) *эти* һ. б.

Мондый үзенчәлек керәшен сөйләшләрәндә, мордва-каратай сөйләшендә, Мордовиянең Торбеево районында таралган мишәр сөйләшләрәндә теркәлгән. Башка төрки телләрдән комык, карачай-балкар телләрен күрсәтергә мөмкин.

Алмашлыклар. Алмашлыклар өлкәсендәге үзенчәлекләр аларның килеш белән төрләнүендә күзәтелә.

1 нче һәм 2 нче зат алмашлыклары юнәлеш килешендә түбәндәге формаларда кулланыла: *маға* — *миңа*, *саға* — *сиңа*, *ағары*, *ағар(ы)ға*, *ағарын* — *аңа*. Мәсәлән: *Маға бер сабын бирер идең. Қуна килерем әле саға. Ағарға бир. Бабам маға әйтә, генаға ағар булыр. Маға чүп тә бирмиләр. Ағарын бардыгыз?*

Бу үзенчәлекнең фонетик вариантлары Рязань өлкәсендә таралган касыйм сөйләшендә һәм шул ук өлкәдәге Әже (рус. Азеево) мишәр авылы сөйләшендә кулланыла. *Мага*, *сага*, *агары* мишәр сөйләшләре өчен характерлы түгел. Бу форманың мишәр авылы Әжедә очравын бастан сөйләше йогынтысы дип карарга кирәк. Юнәлеш килешендәге мондый үзенчәлек комык, нугай телләрендә бар.

Күрсәтү алмашлыклары. *Бу*, *ул*, *шул* алмашлыкларының урын-ара килеш формалары шактый үзенчәлекле. Чагышт.: юн. к. *бы^оғар(ы)*, *шы^оғар(ы)*, *ағар(ы)*, *ағар(ы)ға*; чыг. к. *бы^оғардан*, *шы^оғардан*, *ағардан*; ур.-в. к. *бы^оғарда*, *шы^оғарда*, *ағарда*. Мәсәлән: *Бы^оғар бирәсез. Шы^оғар ошаған. Ағарда душа* (дога) *бар*.

Бу формаларның кайберләре Әже авылы мишәрләре сөйләшәндә дә билгеләнгән. Мишәр диалекты өчен *монарга/мынарга, шонарга/шынарга, анарга* формалары характерлы. Касыйм сөйләшәндә исә мишәр формаларының фонетик вариантлары кулланыла: *монар'а, анар'а*.

Тартым кушымчасын кулланда да алмашлыкларда үзенчәлекләр күзәтелә. *Бу, ул* күрсәтү алмашлыкларына 3 нче зат тартым кушымчасы турыдан-туры алмашлык нигезенә ялгана: *бусы/бысы* — *монысы, улсы/усы* — *анысы*. Мәсәлән: *Минем кебек сүләнчәк бысы, ойалчақ. Бысы этчкә, башырга керә. Улсы эрләмә джымшақ, пәсәсе (баса). Улсы иде булган өтчен эшли ийдә, тывар баға иде*.

Кайсы сорау алмашлыгы бастан сөйләшәндә 3 нче зат тартым кушымчасынан башка кулланыла: *қай* — *кайсы*. Мәсәлән: *Қай (кайсы) тчиләк? Қайлары (кайсылары) килгән? Қайлары (кайсылары) биредә? Қайлар (кайсылары) искетчә уқый беләләр*.

Қай сүзенә күплек кушымчасы ялганып килү түбәндәге очрақларда да күзәтелә: *Қайларға барыйм? Қайлардан қайтасың? Қайларда булдың?*

Рәвешләр. Әдәби телдәге вакытны белдергән *язын, кышын, көзен* рәвешләре бастан сөйләшәндә *джазда, қышта, көздә* формалары белән белдерелә: *Қышта (кышын) инде азбар т^уолы мал, а ват джазда (жәен) қ^уойлар суйабыз. Қышта (кышын) буш тырайегез*.

Сөйләштә *көн буге, тән буге* сүзтезмәләрендәге *буге* сүзе мәгънәсендә мишәр сөйләшләрәндәге *кебек, қата, озон, өзән/эзен* сүзләре кулланыла: *тән қата* — *тән буге, кез қата* — *көз буге, кенезен* — *көнозын, көн буге* һ. б.

Фигыльләр. Бу сүз төркемендә, һәрвакыттагыча, бастан сөйләшәндә дә диалекталь үзенчәлекләр шактый күп табыла.

Затланышлы формалар. Хикәя фигыльләр. Хәзерге заман хикәя фигыльнең 3 нче зат берлек формасы, башка сөйләшләрден (бигрәк тә традицион мишәр сөйләшләрәнән) аермалы буларак, борынгы *-дыр/-дер* күрсәткечәнән башка кулланыла, ягъни әдәби тел нормасы белән туры килә. Мисаллар: *Тоз өтчөн бара. Ишегалныда ул инде йата. Бақ, қазларыбыз Әминә апа джүгеннән (ягыннан) килә. Жаз башында (язын) ит кү^пн булмый.*

Киләчәк заман хикәя фигыльнең 1 нче зат берлеге *-ыр/-ер* заман күрсәткеченә *-ым/-ем* кушымчасы ялганып ясала: *алыр + -ым* — *алырмын, килер + -ем* — *килермен*. Мәсәлән: *Қайтчан ийдән (өйдән) китәрәм (китәрмен), тынытчланырсыз шунда. Иртәгә тағы башларым (башлармын)*.

1 нче һәм 2 нче затларда нигезе *р* авазына беткән фигыльләрдә *-ыр/-ер* заман күрсәткечендәге *р* авазы төшә: *бар-ы-м* — *барырмын, бар-ы-сын* — *барырсың, бар-ы-быз* — *барырбыз, бар-ы-сыз* — *барырсыз*.

Боерык фигыльләр. Бастан сөйләшәндә боерык фигыльнең 2 нче зат берлеге, әдәби телдәге *кебек, фигыль нигезе белән* туры килә. Мәсәлән: *этч, аша, кер, тчық* һ. б. Ләкин сөйләштә, әдәби телдән аермалы буларак, фигыльгә еш кына *-чы/-че* кушымчасы ялганырга мөмкин: *ал-чы, кил-че*.

Теләк фигыльләр. Татар әдәби телендәге *-асы кил-* конструкциясе урынына бастан сөйләшәндә *-ғы кели (барғысы кели)* тибындагы

төзелмә актив кулланыла: *Моно да эшлэгегез келәми* (эшлисегез килми). *Сасуға киткесе келәгән иде* (китмәкче булган иде). *Азабын күргеләре келәми* (күрәселәре килми).

Кабатлаулы фигыльләр, әдәби телдәге кебек, *-ғала/-гәлә* кушымчалары ярдәмендә белдерелә: *Ығзатқаладым қозон. Килгәлиләр безнекеләр бире.*

Юнәлешләр. Бастан сөйләшәндә, башка сөйләшләрдәге кебек, бер юнәлеш урынына икенче юнәлеш куллану очрақлары бар.

Уртақлык юнәлешә кайтым юнәлешен белдереп килә: *Безнең эти сүгешенми* (сүгенми) *иде.*

Кайтым юнәлешә төп юнәлеш мәгънәсендә кулланыла: *тезенә* ләр — төзиләр.

Йөкләтү юнәлешен бастан сөйләшәндә, мишәр сөйләшләрәндәге кебек, *-ғыз/-гез* кушымчалары белән белдерү актив: *көргезү* — кертү.

Затланышсыз формалар. Инфинитив. Бастан сөйләшәндә инфинитивның түбәндәге формалары бар:

-ма/-мә формасы актив: *Сағнып сүләмә* (сөйләргә) *генә қала. Жите-сигез кен ашама* (ашарга) *дҗарамый. Хабер қазыма* (казырга) *барды. Фәрдәләр үлчәмә* (үлчәргә) *баралар. Кифен сырма* (сорырга) *кеше йуқ. Зур пич дҗақма* (ягарга) *дҗарамады.*

-ма формасы исем мәгънәсендә килергә мөмкин. Мәсәлән: *Ашама* (ашарга) *пешерәм.*

-мә: *Исмайыл, тырма вақыт* (торырга вақыт), *систрасы килдә үөзен алма* (алырга). *Предлагат итте Қасимға барма* (барырга). *Петчән тырмама* (тырнарға — җыярга) *бармадым. Син монда укыма* (укырга) *килмәдең.*

-маа: *Қазанға берқат бармаа* (барырга) *кәрәк. Төннә баралар петчән тчапмаа* (чабарга). *Ә-ә, уйнамаа* (уйнарға) *килделәр инде.*

-маға/-мәгә формасы сирәгрәк очрый: *Әтидән башқа кинуға дҗарамый бармаға* (барырга). *Падгатуфкаға дҗөрмәгә* (йөрергә). *Әле укымаға* (укырга). *Ақча алмаға* (алырга) *керә. Вис сәситләрем керә әле тызламаға* (тозларга). *Үзенекеләрне тчақыра ашамаға. Табис* (таба исе) *тчығармаға* (чығарырга) *кирәк.*

Әйтергә кирәк, *-мә*, *-маа*, *-маға* формалары сөйләштә сирәгрәк очрый.

Бу форма исем фигыль мәгънәсендә дә кулланылырга мөмкин, *-ма кели* (барма кели) конструкциясендә дә очрый. Ул әдәби телдәге *-мақчы* бул конструкциясенә туры килә: *Бер кутчаға дҗийма келиләрме* (җыймакчы булалармы)? *Тчебишләрне дҗибәрмә келимен* (чыгарып җибәрмәкче булам).

Исем фигыльләр. Бастан сөйләшәндә исем фигыль, әдәби телдәге кебек, *-у/-ү* кушымчалары ярдәмендә ясала: *Кечкенә чағында құрқудан бозылып қалды. Чәснен алға чығуы дәрәс түгел.*

Хәл фигыльләр. Бастан сөйләшәндә хәл фигыльләрнең, әдәби телдәге формалары белән беррәттән, диалекталь формалары да очрый.

Билгеле булганча, бер үк вакытта башкарылган эш-хәл әдәби телдә *-ып/-еп* кушымчасы һәм күпчелек очракта хәрәкәтне белдергән затланышлы фигыльдән торган сүзтезмә ярдәмендә белдерелә. Сөйләштә бу мәгънәдә *-а/-ә* формалы хәл фигыль кулланыла. Мәсәлән:

Отчамы джәри (очып йөриме)? Әминуш китте халық тчақыра (чакырып) джөрәмә. Сы^орана (соранып) йе^ори иде. Жаңгыр жаумаса, ақтча джыйа (жыеп) йөриләр. Алар китаплар джыйа (жыеп) йөрделәр. Әби джылый (елап) утыра. Бу үзенчәлек мишәр диалектының кайбер сөйләшләре өчен характерлы.

-җач/-гәч, -җанчы/-гәнче, -җынчы/-генче хәл фигыль формаларының функцияләре татар әдәби телендәгечә: Душа қылалар ашағатч. Ийләнгәнче кетү кеткән. Тырмышқа тчыққынтычы бардым.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр бастан сөйләшәндә, нигездә, татар әдәби телендәгечә (белән, кебек һ. б.): Чечели қатламаны жәймә кебек жәйәсен, ыскалкы (уклау) белән урыйсын. Қатламаны бал-май белән қаптыралар.

Кайбер бәйләкләрнең кулланылышында аерымлыклар күзәтелә. Мәсәлән, сартын — өчен: Тоз белән үкмәг аласын, үкмәгем дә, тозым да бар саға, жорт бабам сартын (өчен), жортым сартын дип әйтәсен.

Төркәгечләр сөйләштә әдәби телдәге чаралар белән белдерелә: Салманы да, күмәчне дә тигәнәдә (жилпучта) басалар иде. Бер жома үтә дә тағын пешерәбез жәлүкмәк (күзикмәк).

Кисәкчәләрне кулланды да сөйләш әдәби тел белән уртаклык күрсәтә (да/дә, та/тә, ғына/генә, қына/кенә һ. б.): Ит пилмәне дә була. Чигелдәк шақ қына. Йақшы ғына ашыйбыз. Кушкингә ағары (аңа) әчетке генә салалар. Қысқақ қына фәрдә таққаннар.

Синтаксик үзенчәлекләр

Сорауны белдерү. Сорау еш кына а) сорау интонациясе белән белдерелә: Ағары бардығыз? Утын кергезийем? Әтийен килде? ә) сорау кисәкчәсе -мы/-ме ярдәмендә белдерелә һәм ул логик басым төшкән сүзгә ялгана: Әшкә барасыңмы? Әшкәме барасың? Хикәя фигыльнең 2 нче зат берлектә һәм күплектә -мы/-ме сорау кисәкчәсе фигыль нигезенә ялганьрга мөмкин: барамысын//барасынмы, барамысыз//барасызмы.

Лексик үзенчәлекләр

Бастан сөйләшенең лексика өлкәсендәге үзенчәлекләре, башка татар сөйләшләрендәге кебек, төрки һәм алынма катламнардан тора.

Диалекталь лексиканы берничә тематик төркемгә бүлеп карарга мөмкин.

Туганлык терминнары: биби — бәби, ана/анай/әний — әни, әбә — әби, баба/бабай — бабай, тәтә/тәтәй — апа, б(ы)рат — эне, әбзикәй — абый, лан — олан.

Йола, бәйрәмнәр белән бәйле сүзләр: жаңгыр бәйрәме — яңгыр теләп корбан чалу. Мәсәлән: Жаңгыр бәйрәмендә зират жанында қуй суйабыз.

Хужалык, йорт-жир, каралты-кура белән бәйле сүзләр: азбар — ишегалды, ызба — өй, зәмәт — койма, мира — труба, ашыл — урам, гүрнәтчә (< рус.) — кунак өе, түр як, кас'ак (< рус.) — тәрәзә яңагы, путалак (< рус.) — түшәм, қалуса (< рус.) — тәгәрмәч һ. б.

Тормыш-көнкүрөш белән бәйле сүзләр. Аш-су атамалары: *үкмәк/үтмәк* — ипи, *икмәк*, *жәлүкмәк* — күзикмәк, *чигелдәк* — бавырсақ, *раштыша* (< рус. рождество) *чигелдәге* — яңа елга каршы төндә пешерелә торган бавырсақ, *сыйырчық* — киндер орлыгыннан пешерелгән ашамлык, *қыйық* — кош теле, *тий үрәсе* — тары өйрәсе, *әтчү* — квас, *қырындық үкмәге* — күәсне кырып жыйган камырдан пешерелгән *икмәк*, *шурпа* — шулпа.

Савыт-саба, кухня кирәк-яраклары: *гүршәк* (< рус.) — зур гөл савыты, *карийтча* (< рус.) — жылпуч, *кушкин* — кувшин, *дижа* (< рус.) — күәс чиләге, *кәпкер* — аш чүмече, *саплайақ* — чүмеч, *селек* — сөлге.

Киём-салым, бизәнү әйберләре белән бәйле сүзләр: *күләк* — күлмәк, *кәпәтч* — түбәтәй, *шәлүнкә* — шәл, *былаука* (< рус.) — брошь, *пәлтү* — пальто, *туплий* (< рус.) — киез итек.

Хайваннар дөнъясы белән бәйле сүзләр: *қузы* — бәрән, *бикәтч* — саулык, *баран* — тәкә, *балалау* — бәрәнләү, *тушар* — мал-туар, *терлек*, *қуй* — сарык, *тчерки* — озынборын, *кутчат* (< рус.) — әтәч, *кәнәшкә* (< рус.) — тай, *кәрүк* (< рус.) — көзән, *селәшчән* — суалчан.

Үсемлек дөнъясы белән бәйле сүзләр: *ислекәй* — түндербаш, *дҗиралма* — бәрәңге, *келәйнә* — көнбагыш, *душан* — әрем, *тий* — тары, *тчитчак* — чәчәк, *кугыт* — үлән, *лән* (< рус.) — житен, *өргә* — өрәңге, *ташық чәчәге* — тузганак, *қадашық* — тигәнәк.

Табигать күренешләре, жир-су белән бәйле сүзләр: *дҗаз башы* — яз, *дҗаз* — жәй, *дҗаз қата* — жәй бую, *иртәсте* — иртән иртүк.

Сөйләү үрнәкләре

самый пирвый аш жийында (аш, хатем ашы) ул қывас/ аннан қайнар аш лақша белән/ сун бутқа/ қайсы пылау/ тий (тары) бутқасы пешерә/ қайсы риснықын// сун ит/сун эстәлне себерәләр// қатлама/ бәләш/ ләwәш/ белән/ чәй// сун ашап эчеп қул күтәрәп рәхмәт әйтеп чығып китәләр// қатлама чечелий/ круглый// әчелий қатлама қыйықлап кисәләр// чечели қатламаны жәймә кебек жәйәсен/ ыскалкы белән урыйсын// беген пешерим-ме қатлама уйлыйым/ қоро аш (камыр ашлары) қуйалар// пирый ит қуйалар/ балық жарит итәләр/ қоро аш қуйа башлылар/ бәләшләр/ қатлама/ пичинйәләр// туйда аш сыйық булмый// әлеке буза булған/ үкмәкнекен әшли иделәр/ күшкиннәрдә/ әле буза әшлиләр тчөгәндәрдән// әтчү қуйысы бәрәнә дә йарый// әлеке вит әтчетәп үкмәк йасыйлар/ әтчүне арыш оныннан йасыйлар// күшкингә ағары әтчетке генә салалар// әтчү қуйысы дип қамыр қалдырасын шуны әйтәләр// тчүпрә әшлий идәк үзәбәз қолмақтан/ бодайның көрпәсе белән/ әтчетә/ аннан киптерә күмәтч-күмәтч итеп// әлек үкмәкләр сала идәк көрәкләр белән// кирпетч үкмәкләр/ қалатч кебек үкмәкләр иде// қалатч диб әйтәләр иде/ әлкә базарға баралар иде/ ақ қалатч китерәләр иде// әжә күмәтчә/ үкмәк қамырыннан пешерәләр иде/ үкмәк пәрәмәтчә/ аның әтченә ит қуйа/ кемдә ни бар// пәрәмәтч тчетчелий дә пешерәбәз// үкмәк қамырыннан пешерәләр иде бетермә салма// қырындық үкмәге/кем дә түр (нәзер) була/ әwен үкмәге пешерәләр кетчерәк// үкмәкне кисеп аласын да эскәтер белән бәлиләр дә қуйалар искермәскә// жийыңға пешерә идем/ йарты үкмәкне алып китәләр иде// тчараларда қуллары белән басалар үкмәкне// питч узып беткәтч себерәсен/ көрәккә саласын да тәзисен

су белән дә питчкә көрәк белән// күбрәк торса/ өстен су белән жуwasын/ йөзтүбән қуйасын/ аша жатмасын дип// салманы да/ күмәтчне дә тигәнәдә (жилпуч) басалар иде// ә инде хазыр каструлләрдә/ табақларда басалар// үк-мәкнеке дижа (күәс чиләге) бер өч чиләкләлек/ үкмәктән үкмәккә берни сал-мыйлар/ күтәрәп күтәрәп қуйалар/ бер жома үтә дә тағын пешерәбез жәлүкмәк (күзикмәк)/ ләwәш/ бәләш қамырын татлы басасын/ жәйәсен табаға/ жәлүкмәкне жийыннарға/ хат'ем итмәгә пешерәләр/ унсигезне/ жегермене пешерәләр// без парны парны пешерәбез// жоқа була ул/ қатлама кебек түгел/ қалыңрақ// белән табасына қуйып күмер өстендә пешерә идек// үкмәк күмәче үкмәк қамырыннан/ жийыннарымны жийығыз/ садақалар бирегез/ қорбан да суйабыз/ быратым қорбан суйа анама/ тоз белән үкмәг аласын// үкмәгем дә/ тозым да бар саға/ жорт бабам сартын (өчен)/ жортым сартын (өчен) дип әйтәсен// беләннәр пешерәбез/ ипи беле-не// киледә он эшлиләр тийдән (тарыдан)/ тийне тийәләр дә тий белене пе-шерәләр әчетеп кенә// тий үрәсенә әчетәбез/ қайнар үрәгә атлыйбыз/ жауып қуйабыз// сун дружба (чүпрә) салабыз да белән пешерәбез// қатламаны қыйықлап кисәбез атчылы қыйықлар диләр// чечелий қатлама да була// төрекмән қатламасы бер қабат жәйәләр/ арасына майны сылап қуйасын қаталатасын (тәгәрәтәсен) да/ кискәлисен дә духовкада табада пешерәсен// әле инде жийыннарға жәлүкмәк пешергеләре келәми/ рәжәп/ шоғбан/ рамазан/ қадерле айларда жәлүкмәк пешерәләр иде туғызны/ вәринник пеше-рәбез туваруктан/ жәймә жәйәбез лапшаға кебек/ ағар туварук салып бөкли-без дә қайнар суда пешерәбез// қаймақ белән қағабыз/ йахшы ғына ашый-быз// ит пилмәне дә була// сыйырчық (йола ашы) пешерәбез киндераштан/ түгәрәк итәләр үкмәк белән қатыштыралар// т'ап-т'ап күмәче пешерәләр/ ачыға да/ чечегә дә/ чигелдәк (бавырсақ) вақ қына май эчендә пешерәбез/ раштыға чигелдәкләре (яңа елда пешерелгән бавырсақ) оланнарға// т'ап-т'ап күмәче круглый/ бармақ жуқалығында таптаған//

Сөйләүче: Янглычева Кәшифә Әхмәт кызы.
Рязань өлкәсе, Сасово районы, Бустан авылы.
1990 ел. Язып алучы: Т. Х. Хәйретдинова

Әлеке жәрәшәләр/ жегет жибәрә жәрәшмәгә бер бабый/ сун анасы килдә сигезәү// бирнә алдылар/ ашадылар/ эчтеләр/ аннан сун туй// туйға килделәр унбиш патбудада (рус. подвода)// мулла китерделәр никах уқымаға/ туй булды/ қундық/ повистка килдә иремә// кич сайын жегет килә/ сүләнә/ чәй эчә// қыз фәрделәр тегә/ чыбылдықлар/ чаршавлар караватқа/ кийәү бирә материал/ шуны тегә// фәрделәр үлчәмә баралар// чыбылдык караватқа ике айырлы уртадан караватқа керә/ қайнанам бар/ ничек чыбылдықыз йатасын// қызның малын китерәләр пар-пар// ызбаны (өйне) тайарлылар/ кийендерәләр// қыз вазуклар белән килә/ бал белән авызландыралар// тары сибәләр// башта ит-аш ашыйлар/ сун қораш ашыйлар// қыйықлар (кош теле) була// жегермешәр кушкин (кувшин) буза эшлийләр// элек туйға да бәләш пешерәп алып килгәннәр/ әлдә йуқ инде// қоймақ иртәсте (иртән иртүк) ашаталар// қатламаны бал-май белән қапты-ралар// қоймақ паслитний инде/ ағар ақча салалар// кийәү бездә урын-жир бирә// кийәү ике пәдушка (мендәр) бирә дә түшәк бирә/ түшәк-урнысын бирә// туйда бирәләр бирнә// тәрәзәгә умергә (гомергә) қашаға таққаннар/ қысқақ кына фәрдә таққаннар/ хәзер ыштур/ тул'//

жаңғыр жаумаса ақча жыйа йөриләр/ шул ақчаға қуй (сарык) алалар/ қорбан суйалар// қорбан суйа торған жир бар/ жантықта// әрқайсы үзенең чашкасы белән бара// кәтүлдә (казан) пешерәләр// жаңғыр бәйрәмен көтеп алалмый идек//

Сөйләүче: Канеева Фәридә Хәниф кызы.
Рязань өлкәсе, Сасово районы, Бустан авылы.
1990 ел. Язып алучы: Т. Х. Хәйретдинова

УРАЛ ТӨБЭГЕНДӘ ФОРМАЛАШКАН СӨЙЛЭШЛЭРГӘ КАРАТА КЫСКАЧА МӘГЪЛУМАТ

Бу төркемгә Урал алды, Урта Урал, Урал арты һәм Көнъяк Уралда таралган татар сөйләшләре керә.

Тарихта, хәтта хәзерге көнгә кадәр бу сөйләш вәкилләре төрле исемнәр белән аталып йөртелгәннәр: дәүләт крестьяннары, йомышлы татарлар, татарлар, башкортлар, типтәрләр, бобыльләр, мешаннар, казаклар, ясачныйлар (ясаклылар) һ. б. ш. Бер үк авылда башкорт очы һәм типтәр очы, йасашныйлар очы һәм башкорт очы, керәстийәннәр һәм типтәрләр һ. б. ш. атамаларны очратырга мөмкин. Әмма алар рухи мәдәниятләре, тормыш-көнкүреш итүләре ягыннан бер-берсеннән аерылмыйлар, бер-төсле үк сөйләшәләр. Бу хәл галимнәрдә һәрвакыт кызыксыну тудыра, шуңа күрә аларның тарихларына еш мөрәҗғәгать ителәр.

Халык арасында таралган легендаларда мишәр диалекты вәкилләре үзләрен Ука (русча: Ока) суы буеннан килгәнбез, дип аңлаталар, кайберләре чукундырудан качып килгәннәр; бер өлеше исә иреккә рәвештә күчеп килә, чөнки XVIII—XIX гасырларда Рус дәүләте башкорт җирләрен бик интенсив рәвештә үзләштерә, төрле юллар белән төрле катлау кешеләренә өлешә башлый.

Урта диалект вәкилләре исә, социаль яктан кем булып (типтәр, башкорт, ясаклы һ. б. ш.) йөртелүләренә карамастан, еш кына «Без Казан ягыннан чукундырудан качып килдек, җир алыр өчен генә башкорт булып язылганбыз» дип аңлаталар.

Уфа, Пермь, Оренбург һәм Мәскәү архивларында күпсанлы документларны, Урал тирәсенә караган тарихи әдәбиятны җентекләп өйрәнү XVI гасырда Идел буеннан татарларның киң масса төсөндә күчеш булуын, Ык, Агыйдел елгаларының түбән агымы буйларында яшәгән җирбиләүчеләрнең биләмәләрендә 20, 30, хәтта 40 лап яңа авыллар барлыкка килүен күрсәтә. Килгән халык белән җирле халыкның телләре, мәдәниятләре бер үк булу күчеп килүчеләргә яңа җирләрдә урнашуны җиңеләйткән. Бу уңайдан тагын бер моментны искәртеп үтәргә кирәк: көнъяк-көнбатыш Башкортстандагы аз санлы чын башкорт авыллары, берничә йөз еллар татар авыллары чолганышында яшәп тә, татарлашмаганнар, халык буларак үзгәлекләрен саклап килгәннәр.

XVII гасырда Идел буе тирәләреннән күчеп килүчеләр дә башта бобыльләр дип йөртеләләр, бобыль ясагы түлиләр, хужалыклары ныгыгач башкорт ясагына языла баралар, ягъни башкорт исеме белән атала башлыйлар.

XVI гасыр азагыннан башлап XX гасыр башына хәтле башкорт сүзе, башкорт халкын гына түгел, Уфа өязендәге өстенлеккә җирбиләүчеләр катламын да белдерә. Бу турыда XVIII гасырга караган язма документларны һәм дәүләт эшлеклеләренең һәртөрле язмаларын, шулай ук галимнәрнең (Р. Г. Кузеев, Ф. С. Фәсиев, Д. Б. Рамазанова һ. б.) хезмәтләрен карарга мөмкин.

Шул күчеп килгән «яңа башкортларның» бер өлешен XVIII гасырның 30—40 нчы елларыннан башлап «типтәр» исеме астында аерып йөртә башлыйлар, шуннан типтәр (категориясе) катламы аерылып чыга.

Йомышлы мишәрләр 1570 елдан соң яңа җирләрдә, төгәлрәк әйткәндә Уфа өязендә, хезмәт итү өчен күчәрәп китереләләр. Аларга әле яңа гына Рус дәүләтенә кушылган башкорт җирләрендә тәртип саклау бурычы йөкләнә. Йомышлы мишәрләр Уфа тирәсендә хәзерге Чишмә, Кушнаренко һ. б. районнары эченә алган җирләрдә (стәрлетамак сөйләшенең бер өлеше), Оса даругасында хәзерге Байкыбыш һәм аның белән чиктәш районнарда (байкыбаш сөйләше) утыртылалар, алар утырган җирләре өчен вотчинникларга оброк түләп торырга тиеш булалар. XVIII гасырга алар арасында да башкорт, типтәр дигән катламнар барлыкка килә. XVII гасыр азагында, XVIII гасырда алар көнчыгышка (златоуст сөйләше), көньякка Стәрлетамак өязенә (стәрлетамак сөйләше) күчеп, яңа җирләр алып утыралар. Йомышлы татарларның бер өлеше Урта Уралга һәм Урал артына да күчәрелгәннәр һәм алар красноуфим, эчкен, учалы, сафакүл сөйләшләре формалашуда зур роль уйнаганнар. Бакалы крепостена караган йомышлы керәшеннәр 1842 елда Көнъяк Урал аръягындагы хәрби сызыкларга күчәрелгәннәр, нәтижәдә нагайбәк керәшеннәре сөйләше формалашкан.

XVIII гасырның урталарынан хөкүмәт рөхсәте белән яки ирекле рәвештә казан татарлары, мишәрләр, адмиралтейство татарлары (соңгыларының зур өлеше йомышлылар катламына язылган казан татарлары тәшкил иткән) һ. б. күчеп килеп яңа авылларга нигез салалар.

Күчеп килүчеләрнең зур күпчелеген казан татарлары тәшкил иткән. Бу исә Башкортстан шартларында да татар теленең ролен арттыра, татар халкының һәм аның мәдәниятең борынгы генетик уртаклыгын-якынлыгын, Идел буе татарлары белән борынгы уртак тамырын тагын да тирәнәйтә, ныгыта барган. Инде XVI гасыр азагынан ук күпмилләтле булган Уфа өязендә дә татар теле аралашу теле булуын дәвам итә. Яңа күчеп килүчеләр белән җир биләүче вотчинниклар арасындагы килешүләр, төрле табигый байлыктардан файдалану турындагы шартнамәләр татар телендә төзелә. Е. Пугачев восстание (1770—1772 еллар) вакытындагы барлык фәрманнар, барлык эш кәгазьләре татар телендә алып барыла. Тормыш-көнкүреш дәрәжәсе, рухи мәдәнияте ягыннан югарырак дәрәжәдә торучы буларак, татарлар күрше халыкларга көчле йогынты ясыйлар.

Менә мондый факторлар Башкортстандагы татар сөйләшләренең барлыкка килүендә, аларның алгарышында төп хәлиткеч рольне уйныйлар, алай гына да түгел, биредәге сөйләшләрнең татар әдәби теленә бик якын (Бессонов А. Г., 1888; Катанов Н. Ф., 1900; Мәхмүтова Л. Т., 1962; Рамазанова Д. Б., 1984, 1985, 1990, 1992, 1996, 1997, 1998, 2001, 2002; Урта Идел һәм Урал төбәге татар халык сөйләшләре атласы, 1989 һ. б.) булуларына да китерә.

Башкортстанда таралган сөйләшләрнең сузык һәм тартык авазлар системасы, аларның кулланылышындагы үзенчәлекләр, грамматик категорияләргә ясау һ. б. ш. төп закончалыклар барысы да татарча. Аларда башкорт теленең специфик үзенчәлекләре бөтенләй табылмый (минзәлә, бөрә, пермь, стәрлетамак, байкыбаш эчкен, нагайбәк), яки өлешчә генә күзәтелә (златоуст, тепекәй, учалы), сафакүл сөйләше исә башкорт теленә хас үзенчәлекләрнең күпчелегә белән аерылып тора һәм, гәрчә бу сөйләш вәкилләре үзләрен «без — татар» дип нык торсалар да,

сафакүл сөйләше әлегә хезмәттә татар сөйләшләре системасына шартлы рәвештә, мәгълүмат буларак кына кертелде.

Биредә шушы кыска гына күзәтү белән чикләнәбез. Урал төбәге татарлары тарихы турында тулырак мәгълүмат алырга теләгән укучылар түбәндәге хезмәтләргә мөрәжәгать итә ала: Рамазанова Д. Б., 1978, 1979, 1980, 1982, 1984, 1985, 1986, 1990, 1996, 1997, 1998, 2000, 2001, 2002; Хайрутдинова Т. Х., 1979, 1985; Садыкова З. Р. 1979, 1985; Баязитова Ф. С., 2003; Юсупов Ф. Ю., 1974; 1976; 1979; 2003; Хисамова Ф. М., 1981; 1990; 1999; Кузеев Р. Г., 1974; Рахматуллин, 1981 һ. б.

ПЕРМЬ СӨЙЛӘШЕ

Пермь өлкәсендә татарлар Тол (Тулва), Муллы (Мулянка), Ирен, Сөлил (Сылва), Сеп (Сыпь), Шауба (Шаква), Бөрмә (Бырма) һәм аларның кушылдыклары буйларында яшиләр.

Аларны үз араларында икегә бүлү гадәткә кергән: Гайнә ягы һәм Көңгер ягы. Ләкин Гайнә ягы вәкилләре үзләрен болай атауны яратып бетермиләр. Мондый бүленешнең сәбәпләре Пермь өлкәсе татарлары кичергән тарих белән бәйләнгән. Казан ханлыгы җимерелеп, аның протекторатындагы җирләр әкреләп Рус дәүләтенә кушылган чакта, пермь татарлары ике административ үзәккә карый башлый.

Гайнәләр дип хәзерге Барда районында яшәгән татарларның бер өлешен атыйлар. Революциягә кадәр алар Оса өязенә кергәннәр. Рус язма чыганаclarыннан күренгәнчә, Оса шәһәре Казанның бистәсе булып саналган [Борынгы документларның үзәк дәүләт архивы — БДУДА, 1209 ф., 1 тасв., 153 китап].

Билгеле булганча, Урта Кама тирәләре, Агыйделнең түбән агымы борын-борыннан Урта Идел татарлары белән бер үк тарих кичергәннәр. XV—XVI гасыр язма чыганаclarда Агыйдел җире, башкорт улуслары, Нугай Урдасы кебек мөстәкыйль бүленешләр булган. Урта Кама һәм Түбән Агыйдел тирәләре, билгеле бер традицион чикләр эчендә, мәйдан-административ нисбәтлек ягыннан тотрыклы даимилек саклыйлар: Болгар дәүләте составында, — ул монгол яулары тарафыннан җимерелгәч, — аның дәвамчысы Казан ханлыгында, ул Рус дәүләтенә кушылгач, Казан өязендә. Бу традицион административ нисбәтлек 1728 елга, ягъни губерналар оешканга хәтле, сакланып килгән.

Казан ханлыгы җимерелгәч, «бөтен Көнбатыш Уралны Рус дәүләтенә кушарга мөмкинлек туа» [История, 1976: 45] һәм Түбән Агыйдел-Оса төбәге (хәзерге Барда районының бер өлешен дә кертеп) Казан Приказына кертелә, ә пермь татарлары яши торган мәйданның калган көнчыгыш өлеше Себер приказына (башта Чердын өязенә, аннан соң Көңгер өязенә) карый башлый. Көңгер өязенә кергән татарлар яsakлы крестьяннаp катламына (сословиесенә) язылалар һәм «ясаклы татарлар» дип атала башлыйлар. Ягъни аларга карата татар этнонимын куллану дәвам итә.

Оса тирәсе татарларының язмышы исә берәз катлаулырак. Казан үзәгенә караган Уфа провинциясе (соңрак: өязе) оеша. Аңа Оса тирәсе, бөтен хәзерге төньяк-көнбатыш Башкортстан җирләре кертелә, андагы җирбиләүчеләр — татармы, чувашмы, удмуртмы — барысы да башкорт дип аталып китәләр, аларга үз җирләрен вотчина хокукында биләргә

рөхсәт ителә. Башкортстан тарихын архив документлары нигезендә өйрәнүгә күп еллар бue зур көч куйган У. Х. Рәхмәтуллин күрсәтүенә караганда, хәтта руслар да башкорт булып аталып китәләр [1981: 7]. Шулай итеп, пермь татарларының бер өлеше — хәзерге Барда районы тирәсендә булган берникадәр авыллар «башкорт» катламына кереп кала. «Башкорт» сүзенең билгеле бер тарихи чорда административ атама да, катлам да, милләт тә белдерә торган термин буларак кулланылуы тарихчыларга билгеле. Бу турыда киңрәк мәгълүмат аласы килгән кешегә түбәндәге хезмәтләрне карап чыгу кызыклы булыр дип уйлыйбыз: Гурвич, 1974; Рамазанова, 1984; Исхаков, 1985; һ. б.

Башкорт катламына кергән кешеләр яsakны чагыштырмача азрак түлиләр, солдатка алынмыйлар, Рус дәүләтенең көньяк-көнчыгыш һәм көнчыгыш чикләрен саклауда катнашырга тиеш булалар, шулай итеп «башкорт» дигән, берникадәр өстенлекләре булган йомышлылар катламы барлыкка килә. Бу хәл яңа күчеп килгәннәрнең дә «башкорт» исеменә керергә тырышуына, «башкорт» икәнлекләрен бик тырышып сакларга омтылуга китергән. Башкорт җирләрен тартып алып бетергәч, Себер җирләрен үзләштерә башлагач, Рус хөкүмәтенә башкорт дигән йомышлы катламның кирәге бетә һәм XIX гасыр урталарында бу катлам юкка чыгарыла, ә «башкорт»лар исә башка крестьяннар белән бертөсле ук катламга кертелә. Ләкин «башкорт»ларга җан башына җир, типтәрләр, крестьяннар, яsakлы татарлар һ. б. белән чагыштырганда, күбрәк бирелгән булган һәм алар революциягә кадәр үзләренең җирләрен аерым биләүне дәвам итәләр. Шул рәвешле, берикадәр өстенлекле катлам булу сәбәпле, «башкорт»лар берничә гасыр бue аерып йөртеләләр. Хәтта бер үк авылда «башкорт», «типтәр» яки «яsakлы татар» яшәгән очракта да, алар җирләрен аерым билиләр, төрле икътисади мәсьәләләрдә аерым идарә ителәләр.

Менә бу фактлар Оса башкортлары һәм Көңгер татарлары дигән ике төркемнең бүленеп чыгуына китерә, ул халык күңеленә дә сеңә бара. Шуңа күрә хәзерге Барда районында «без башкорт татарлары» яки «без ни башкорт, ни татар» дигән сүзләрне ишетергә мөмкин. Әмма ләкин бу ике төркемнең тормыш үзенчәлекләре дә, сөйләм телләре дә бертөсле. Бу турыда тарихчылар да, телчеләр дә кабат-кабат күрсәтеп үтәләр.

Пермь сөйләше Пермь өлкәсенең көньяк өлешендәге районнарда таралган, исеме дә шуннан алынган. Аның турында беренче кечкенә генә мәгълүмат 1801 елга карый [Историко-географическое..., § 37]. А. Г. Бессонов Урал тирәсендәге «нарекание»ләренә чагыштырып өйрәнә һәм пермь сөйләшен казан татарлары сөйләшенә якынлыгы буенча типтәрләрдән кала икенче урынга куя; андагы көн исемнәрен санап чыга, кайбер аваз тәңгәллекләрен күрсәтә [Бессонов, 1881: 232—233]. Шулай итеп, үткән гасырның соңгы чирегендә үк пермь сөйләшенең урыны бик дөрес билгеләнә. Моңы Атлас материаллары тагын бер кабат раслады. Л. Жәләй, кайбер үзенчәлекләре буенча мишәр диалекты белән дә уртаклык күрсәтүеннән чыгып, пермь сөйләшен диалектара сөйләш дип билгели [1947: 118]. Моңың сәбәпләреннән берсе — ул чорда сөйләшне чагылдырган материалларның бик ярлы булуы.

Пермь өлкәсе татарларының сөйләше беренче мәртәбә Д. М. Сарманаваның кандидатлык диссертациясендә махсус тикшерелә. Бу

хезмәттә автор Пермь һәм Свердловск өлкәләрендә яшәүче татарларны Урта Урал татарлары дип атый һәм әлегә төбәктә табыла торган үзенчәлекләрен күрсәтә, аларның татар теленә караганлыгын тел фактларына таянып раслый. Үзенә фикерен исбатлау өчен, ул тарих, этнография өлкәсенә караган дәлилләр дә китерә [Сарманаева, 1948]. Эмма 40 нчы еллар азагында әле татар диалектларын һәм сөйләшләрне барлау чоры бара, сөйләшләр аз өйрәнелгән, мәгълүматлар җитәрлек булмый. Шуңа күрә, Д. М. Сарманаева Барда төбәген урта диалектның барда сөйләше, Ирен бассейны төбәген — мишәр диалектының Өя сөйләше, ә Свердловск өлкәсендәгә сөйләшне диалектара сөйләш дип билгели. Уз вакытында Д. М. Сарманаева хезмәте татар тел белеме өчен зур әһәмияткә ия була. Сөйләшләрне билгеләүдәгә төгәлсезлекләр мәгълүматның җитәрлек булмавы, пермь сөйләшенең муллы, шауба, сылва, карьево (ягъни Көңгер төбәге) урынчылыкларын эченә алган зур өлеше автор тарафыннан бөтенләй өйрәнелмәве, күп кенә үзенчәлекләр авторның игътибар үзәгеннән читтә калган булу белән бәйле.

Безнең тарафтан бу сөйләш лингвистик география методы белән өйрәнелде, аның буенча микроатлас төзелде, 20 ләп мәкалә һәм монография [Рамазанова, 1996] бастырып чыгарылды. Нәтижәдә, сөйләшнең диалекталь үзенчәлекләргә гаять бай икәне, эмма төп үзенчәлекләре буенча аның урта диалектка караган мөстәкыйль сөйләш булуы ачыкланды.

Билгеле, пермь сөйләше шактый зур территориядә таралып формалашкан. Хәзерге көндә аның төрле төбәкләре арасында аралашу, мәдәни-иқтисади бәйләнешләр кими. Кайбер төбәкләр төрле халыклар белән үзара мөнәсәбәткә керәләр. Мәсәлән, Ж. Вәлиди хәзерге Пермь районы авыллары белән нократлар арасындагы аерым бәйләнешләргә игътибар иткән [Валиди, 1927: 143]. Безнең тарафтан исә бу ике төбәкнең үзләре өчен генә урта булган үзенчәлекләр табылды: *үзененкесе* (нокр.) — *сапкузныңқысы* (муллы урынчылыгы) һ. б. Пермь сөйләше таралган территориянең кайбер төбәкләрендә төрле яктан күчеп килгән татар нәселләре күпчелекне тәшкил иткән булырга мөмкин. Мәсәлән, ирен һәм сылва урынчылыкларында *да-дә, та-тә* теркәгечен *дағын-дәген, тағын-тәген* дип әйтү күренеше гомумтөрки күләмдә карасак та, татар сөйләшләре яктылыгында алсак та, сирәк очрый торган үзенчәлек: ул тагын Казан артындагы мамадыш сөйләшендә генә табыла. Ирен елгасының югары агымы бассейнындагы авылларның сөйләшенә төньяк-көнбатыш Башкортстандагы сөйләшләрнең йогынтысы булган һ. б.

Менә мондый факторлар пермь сөйләшендә урынчылыклар барлыкка килүгә сәбәпче булган. Атлас материалларына таянып, сөйләштә түбәндәгә урынчылыклар бүлеп чыгарылды: барда (Пермь өлкәсенең Барда (Тол елгасы бассейны, Чернушка районнарында таралган); муллы (Пермь районындагы авыллар); шауба (Березовка, Лысьва, Кишерт районнарында); сылва (Суксун районы; Сылва (тат. Сөлил) елгасы бассейны); карьево (Кунгур, Орда районнары; Ирен елгасының түбән агымы бассейны); ирен//югары ирен (Октябрь районы; Ирен елгасының югары агымы бассейны). Соңгы биш урынчылык көңгер төркемен тәшкил итә.

Фонетик үзенчәлекләр

Пермь сөйләше үзенең авазлар составы ягыннан әдәби телдән аерылмый. Шул ук вакытта бу сөйләштә шактый характерлы фонетик үзенчәлекләр, борынгы күренешләр сакланган.

Сузыклар. Алардан тик *a* авазы гына саф, иренләшү төсмере булмавы белән әдәби телдәге *a* авазынан беркадәр аерыла.

Муллы, шауба, сылва һәм карьево урынчылыклары өчен *a* авазының, барда, югары ирен урынчылыклары белән чагыштырганда, аеруча ачык, артка этәрелгән (кара: дөбъяз сөйләше) варианты хас.

Башка сузык авазлар үзләренең ясалышлары ягыннан әдәби телдәге эквивалентларыннан аерылмый, фонетик үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләре һәм төрле фонетик күренешләргә кайтып кала.

Сузыклар тәңгәллегә. **а~ы:** *чаңга* — чаңгы, *қабақ* — кабык, *қапқан* — капкын, *қаңғырау* — кыңгырау һ. б. Киләчәк заман хикәя фигыль формаларында: *қайтармын* — кайтырмын, *саларбыз* — салырбыз һ. б.

ы~а: *йаңы* — йаңа (яңа), *тағын* — таган, *аудыру* — аудару, *тайғылақ* — тайгалак һ. б. Бу күренеш эшнең кабатлануын белдерә торган кушымчаның беренче ижегендә даими рәвештә күзәтелә: *барғылый* — баргалый, *суққылый* — суқкалый, *қалғылый* — калгалый һ. б. ш.

ә~э (е) күпчелек очракта сүз башында: *әндәшү* — эндәшү, *әшкәртү* — эшкәртү, *беләнми* — белеңми, *гәл* — гел, *әнә* — энә. Шулай ук: *күгәрчән* — күгәрчен (сирәк). Алынмаларда: *йәкшәмбә* — якшәмбе һ. б. Фигыль формаларында: *беләрсез* — белерсез, *күрәрбез* — күрербез һ. б.

ә~и күренеше бары беренче ижәктә һәм күбесенчә *к, ш, ч* авазларыннан соң күзәтелә: *кәм* — ким, *кәрәк* — кирәк, *кәртә* — киртә, *кәләп* — киләп, *кәгәшен* — кигәвен, *кәбин* — кибән, *кәбәк* — кибәк, *кәштә* — киштә, *кәметү* — киметү, *кәмсетү* — кимсетү, *шәкәр* — шикәр, *чәтләшек* — чикләшек, *әпәй* — ипи һ. б. Сүз азагында: *жиңгә* — жиңги, *йезнә* — жизни. Алынмаларда: *шәрбәт* — ширбәт, *Мәнзәлә* — Минзәлә, *дәстә* — дистә һ. б.

и~ә беренче ижәктә: *чичкә* — чәчәк, *тирәзә/тирзә* — тәрәзә.

Сүз ахырында — ябык ижәктә: *чекмин/чепкин* — чикмән, *печин* — печән, *кәбин/кибин* — кибән; *милиш/милиш* — миләш, *имин* — имән, *белин/беле* — белән, *икмик* (сир.) — икмәк, *жөгин/жүгин* — йөгән, *жирин* — жирән, *билчин* — билчән, *тирмин/тегермин* — тегермән, *төгөрик/түгәрик* — түгәрәк, *чегерткин* — кычыткан, *чеприк* — чүпрәк, *мөрлигин* — бөрлегән һ. б.; *пелмин* — пилмән, *мешик/мешәк* — капчык, *әлбиттә* — әлбәттә һ. б.

э (е)~ә, күбесенчә, икенче ижәктә: *төгөрик* — түгәрәк, *чирем* — чирәм, *белә/беле* — белән, *күгерчин* — күгәрчен, *кибен* — кибән, *милеш* — миләш, *жиренү* — жирәнү һ. б. Өченче ижәктә: *мөрлиген* — бөрлегән һ. б. Кабатлаулы фигыльләрдә: *бәргелә* — бәргәлә, *килгелә* — килгәлә, *күргели* — күргәли һ. б.

е~и сүз башында (ягъни беренче ижәктә): *чекмин/чепкин* — чикмән, *ненди* — нинди, *әпей* — ипи, *белчин* — билчән, *делбигә* — дилбегә, *кебит* — кибет, *четләшек* — чикләшек, *керпич* — кирпеч һ. б.

и~а: *қашиға* — кашага.

и~э (е) төрле позицияда: *чиркәй* — черки, *чирек* (бәрәңге) — черек, *чигән* — чегән, *күгерчин* — күгәрчен, *чүмич* — чүмеч, *мөрлиген* — бөрлегән, *эли* — эле, *бәлиш* — бәлеш, *шүрәли* — шүрәле, *делбигә* — дилбегә, *кебит* — кибет, *пичән* — печән, *ақрин/әкрин* — әкрен, *чүгиндер* — чөгөндер, *ирләү* — эрләү, *тийақ* — теге як һ. б.; *мәчит* — мәчет, *белит* — билет, *пелмин* — пилмән һ. б.

и~э (е) һәм шулай ук **и~ы** тәңгәлlege позиция (ч аязыннан соң) характерда да булырга мөмкин. Мәсәлән, *-ғанчы/-гәнче* кушымчасында: *килгәнчи* — килгәнче, *сизелгәнчи* — сизелгәнче, *боролғанчи* — борылғанчы, *қартайғанчи* — қартайғанчы һ. б.; теләк формаларында: *килсәчи* — килсәче, *булсачи* — булсачы, *жауын жаусачи* — яңгыр яусачы һ. б.; башка кайбер формаларда: *аңынчи* — аңынчы (аңа кадәр), *моңончи* — моңынчы (моңа кадәр) һ. б.; шулай ук югарыда күрсәтелгән *чирек* (черек), *чиркәй* (черки), *күгерчин* (күгәрчен), *чийон* (чуен) һ. б. шундый сүзләрдә.

Мисаллардан күренгәнчә, киң әйтелешле *э* аязының тараюы аның соңгы иҗектә булуы белән бәйләнгән. **и~э** тәңгәлlege, закончалыклы күренеш буларак, урта диалектның касыйм сөйләшенә хас.

и~ы күренеше, нигездә, урынчылыкларның көңгер төркемендә күзәтелә: *ақрин* — акрын, *ишану* — ышану, *тастимал* — тастымал. Шауба урынчылыгында бу үзенчәлек киңрәк күләмдә табыла: *утл'иқ* — утлык, *башл'иқ* — башлык. Соңгы ике сүздәге **и~ы** күренеше бик нык нечкәргән *л'* сонорының йогынтысында барлыкка килгән булуы мөмкин.

и~у: *сәндиғач* — сандугач, *қарлиған* — қарлыған (сир.), *қарлиғач* — қарлығач.

ы~у~и: *мынчақ/минчақ* — муйынчак (муенчак), *бийыл/бийыл* — быйыл (быел), *бийау < быйау* — буйау (буяу), *мунча/минча/мича/моча* — мунча, *мунчала/мынчала/мичала/мочала* — мунчала, *чийон* — чуйын (чуен), *бийақ* — бу йак (як).

Алгы рәт сузыкларына арткы рәт сузыклары тәңгәл килү: *айран* — әйрән, *сурат* — сурәт, *ачыту* — әчетү, *ышлага* — эшләпә, *мулак* — мүкләк, *курка* — күркә, *йанаша* — йәнәшә (янәшә), *ақрин/әкрин* — әкрен һ. б.

Киресенчә, ягъни, арткы рәт сузыкларына алгы рәт сузыклары тәңгәл килү сөйләштә киңрәк күләмдә табыла: *кечү* — кычу, *сәленү* — салыну, *жән* — жан, *эшәнү* — ышану, *әтнә* — атна, *йәбешү* — йабышу (ябышу), *зәмәнә* — замана, *чиркәнү* — чиркану, *жөн* — йон, *мөржә* — моржа, *чептә* — чыпта, *Йәркә* — Ярулла, *Жәмәли* — Жамалый, *Зәйерә* — Заһирә, *әрзән* — арзан, *сәмәлүт* — самолет һ. б.

Киң әйтелешле ирен сузыкларының тарайтылуы һәм, киресенчә, тар әйтелешле иренләшкән сузыкларның киңәйтелүе. Бу күренеш түбәндәге тәңгәллекләрдә чагыла.

у~о: *сурау* — сорау, *ғумер* — гомер, *ултан* — оltан, *уқшау* — ошау, *улан* — олан, *соң/сун* — соң һ. б.

о~у: *отораш* — утрау, *олақ* — улак, *олау* — улау (эт турында), *сосар* — сусар, *отау* — утау, *йоқа* — йука (юка), *ойану* — уйану (уяну), *булды/болды* — булды, *йуқ/йоқ* — йук (юк), *мунча/моча* — мунча, *булышу/болошу* — булышу, *Әтнәғожа* — Әтнәгужа, *Йонос* — Йуныс (Юныс) һ. б.

ө~ү: *жөтәл* — йүтәл (ютәл), *чәмәлә* — чүмәлә, *төбә* — түбә, *көмәч* — күмәч, *төгәрик/түгәрик* — түгәрәк, *көпчәк/күпчек* — мендәр, *чөмөч/чүмич* — чүмеч, *түбәнтен/төбәнтөн* — түбән һ. б.

Мисаллардан күренгәнчә, *о~у*, *ө~ү* күренешләре кайбер сүзләрдә факультатив характерда, шул ук вакытта алардагы вариантлылык аерым төбәкләрдә генә дә күзәтелергә мөмкин. Мәсәлән: әд. *түгел* сүзе сылва урынчылыгында даими рәвештә *төгөл* дип, ә әд. *сука* сүзе шауба һәм муллы урынчылыклырында *соқа* дип тә әйтелә.

Рус телендәге басымлы *о* сузыгы татар телендә *у/ү* авазына күчә: *пушты* — почта, *фурмы* — форма, *дум* — дом, *чилус* — силос һ. б.

Рус алынмаларындагы басымлы иҗектән алда торган һәм әдәби әйтелешә белән татар телендәге *а* авазына якын булган *о* авазы да, башка сөйләшләрдән һәм татар әдәби теленнән аермалы буларак, *у* авазы белән алмашына: *упирәтсә* — операция, *прубурный* — проворный, *сукат* — сохатый, *уграт* — ограда, *укрушка* — окрошка, *Кузлов* — Козловка, *гурчис/гүрчичә* — горчица, *утбит* — ответ, *курупка* — коробка, *дукемин* — документ һ. б. Бу күренеш күрше рус сөйләшләренә *о*-лаштыру үзенчәлегә белән аңлатыла [Смолякова, 1959: 302].

Димәк, алынма сүзләр, алар кабул ителгән телнең (яки сөйләш-нең) фонетик закончалыкларына буйсыну белән бергә, үзләрендә чыгана-к телнең диалект яки сөйләш-нең үзенчәлекләрен дә өлешчә саклап калырга мөмкин.

С и н г а р м о н и з м. Пермь сөйләшенә иренләшү гармониясе та-мырдагы *о—ө* ирен сузыкларының үзләреннән соң килгән иҗекләрдәге тар әйтелешләр *ы—е* сузыкларына тәэсир итүләрендә чагыла. Бу яктан пермь сөйләшендәге әйтелеш урта диалектның күпчелек сөйләшләре һәм әдәби телнең орфоэпик нормалары белән туры килә [Жәләй, 1953: 29—30]: *қоно* (мәчесыман ерткыч хайван), *төндөк* — төннек, *сосон* — сусын, *төлкө* — төлке, *соло* — солы һ. б.

Кайбер сүзләрдә аңкаулашу гармониясенә жимерелү очраклары күзәтелә: *қалпақ* — калфак, *қорбан* — корбан, *суткә* — сутки, *талпан* — талпан.

Алу ярдәмчә фигыле, киресенчә, аңкаулашу гармониясенә дучар ителә: *житәлми* — житә алмый, *күрәлми* — күрә алмый, *киләлми* — килә алмый, *беләлмийем* — белә алмыйм һ. б.

А в а з т ө ш ү. Кайбер сүзләрдә башлангыч сузык аваз төшә: *рақы* — аракы, *зақ* — озак, *шәнү* < эшәнү — ышану, *ләктерү* — эләктерү, *лағу* — олағу һ. б.

А в а з ө с т ә л ү. Сүз башында: *ычық су* — чык, *ышақ* — вак, *эрақәт* — рәхәт, *эрақмәт* — рәхмәт, *эрәт* — рәт, *эчәй* — чәй, *эшәп* — шәп, *эшкәп* — шкаф, *озор* — зур, *эжән* — жан, *эсфирлау* — Свердловск, *ыстукан* — стакан һ. б.

Сүз уртасында: *тәмсез* — тәмсез, *күрешә* — күрше, *шоморы^от* — шомырт, *тамычы* — тамчы, *жөрөми* — йөрми, *керетү* — кертү, *әребир* — диал. әрбир — әд. әйбер (сирәк); *жөмаға* — жомга, *Нигәмәт* — Нигъмәт, *Мәғәпүр* — Мәгъфүр, *зәғәперән* — зәгъфрән һ. б. Сүз азагында *үз* алмашлыгында күзәтелә. Мәсәлән, *үзе сүзлә* — үз сүзлә, *үзе кешеләр* — үз кешеләр һ. б.

Шулай ук, ике янәшә тартыкка беткән алынмаларда: *тыракты* — тракт, *кыранты* — диал. крант — эд. кран, *акты* — акт һ. б.

А с с и м и л я ц и я. Алай алмашлыгы исә теркәгече алдында килгәндә кире ассимиляциягә дучар була: *әйсә* (< алай исә) — алайса.

Дифтонглар. *-ай/-әй:* *үгәй* — үги, *йезнәй* — жизни. Хикәя фигыльләрдә *-ай/-әй* дифтонгы барда урынчылыгында сирәк кенә күзәтелә: *жәри әлмәйем* — йәри алмыйм. Ләкин бу дифтонг халык җырларында сакланган: *Ағ ызбаларға керәйек, Хужаларға сәләм бирәйек...* (сөрән җырларыннан).

Рәвешләрдә *-лай/-ләй* кушымчасына *-луй/-лий* кушымчасы тәңгәл килә: *алый* — алай, *болый* — болай, *шулуй* — шулай, *тегелий* — тегеләй, *чүрәли* — диал. тирәлий — тирә-яклап, *бушлуй* — бушлай, *тиклий/тиклей* — бушлай, *иңчелий* — икенчеләй һ. б.

Ирен һәм сылва урынчылыкларында исә рәвеш алмашлыкларының әдәби әйтелеше активрак.

Маныш һәм Юмран авылларында югарыдагы очракларда *-ый/-ий ~ -ай/-әй* тәңгәллекләре гомумән күзәтелми.

Ачык иҗектәге яки абсолют сүз азагындагы *-у/-ү* авазларына *-ыш/-э(е)ш* дифтонглары тәңгәл килә: *барыш* — бару, *үрелеш* — үрелү — әйләнү, *қызыш* — кызу, *китеш* — китү, *күзәтеш* — күзәтү; *жыш* — йу (ю), *қыш* — ку, *ыш* — у һ. б.; *қышыш* — куыш (куыш), *қышып* — куып (куып), *шышма* — шума, *ышрам* — урам, *тышган* — туган, *ышрал* — Урал, *ыштын* — утын, *шышлуй* — шулай, *сышы* — суы һ. б.

-өй дифтонгы монофтонглаша: *үрә* — өйрә, *үрәнү* — өйрәнү, *сүрәү* — сөйрәү, *сүрәтке* — сөйрәтке, *сүләү* — сөйләү; сузыклар алдында *-өй* дифтонгына *-үш* тәңгәл килә: *бүшер* — бөйөр (бөөр), *бүшәт* — бөйәт (бөят), *сүшәм* — сөйәм (сөям), *күшәнтә* — көйәнтә (көянтә), *сүшенеч* — сөйенеч (сөөнеч), *вақ-түшәк* — вак-төйәк (вак-төяк) һ. б.

Кайбер сүзләрдә *-өй* дифтонгы ө авазы белән тәңгәлләшә: *сөли* — сөйли, *өрәнә* — өйрәнә, *сөрәгән* — сөйрәгән һ. б.

-өй дифтонгына *-өш, -еш* дифтонглары туры килү очраклары бар: *өш/еш* — өй; *кеш* — көй; шуннан: *шы кеше/шы көшө* — шул көе; *чөш/чеш* — чөй; *өшмә* — өймә һ. б.

Кайбер искәrmәләрне да күрсәтеп китәргә мөмкин. Мәсәлән, *өй* (дом) сүзен *өй/ү/үй/ий* вариантларында ишәтергә мөмкин; шул ук вакытта: *өйләнү*; *тәшә* — дөя, *кәмә* — көймә (лодка), ә «кибитка» мәгънәсендә *көймә* сүзе кулланыла. *Өйләнү* сүзен әдәби тел йогынтысында кәргән дип исәпләргә мөмкин, чөнки сөйләштә бу мәгънәдә *бичә алу* тәгъбире йөри.

Пермь сөйләшендә сүз яки сүз тамыры ахырында *и* сузыгына кайбер очракларда *-ей* дифтонгы тәңгәл килә: *әней* — әни, *әтей* — әти, *Хажей* — Хажә, *тей* — ти, *кей* — ки, *бәрәнней* — бәрәнни, *күрей* — көйри, *китмей* — китми, *иткелей* — иткәли һ. б.

Пермь сөйләшенең муллы һәм барда урынчылыкларында *-ау/-әү* дифтонгларына *-оу/-өү* дифтонглары тәңгәл килә. Безнең күзәтүләргә караганда, *а, ә* сузыкларының тараюы төрле дәрәжәдә булырга мөмкин. Мәсәлән, *бозау* сүзенең *бозош, бозу* вариантлары очрый, ә *қыңгырау* сүзе кайбер авылларда *қаңгыру* формасына күчкән. Мисаллар: *қырош/қырош/қыру* — кырау; *қаңгырош/қангырош/қаңгыру* — кыңгырау;

чолҭow/чолҭ^ow/чолҭу — чолгау; кийəw/көй^ow/кийү — кияү, соровсыз — сораусыз; ашow — ашау, шаршow/шарш^ow/шаршу — чаршау; олов/олау — диал. олау — ялгау; турow/турау/туру — турау; шартлов — шартлау; өндəw — өндəү, түлəw — түлəү, теркү, теркəw — диал. теркəү — бирнə; жəдəw — жəдəү; берəw/берү — берəү; өчəw/өч^ow — өчəү; икew/ик^ow/икү — икəү һ. б.

Тартыклар системасында авазлар әйтелешенə караган мондый үзенчəлеклəр бар.

Сүз яки иҗек башында тел очы *т* авазы, шартлау элементы бик нык йомшару нəтижəсендə, үзенəң ясалышы ягыннан əдəби телдəгə *ч* авазын хəтерлəтə. Аның ясалу урыны тел уртасы белəн каты аңкауның алгы өлешендə, ул рус телендəгə палатальлəшкəн *т'* авазыннан да нечкəрəк булып ишетелə. Без аны шартлы рəвештə *т'* билгесə белəн күрсəтəбез. Тупланган материалларга караганда, ул бер тəркəм сүзлəрдə генə күзəтелə: *бет'еки* — кечкенə, *эт'и/ат'и* — эти, *қəрт'эт'и* — диал. карт эти — бабай, *т'əпи* — тəпи, *қыт'ық* — кытык, *т'им'и* — тəти, *бот'оқа* — болганчык су, сыек балчык, *т'өнəй/түни* — киез итек, *т'əғаж* — кəғазь.

Рус алынмаларында да сүз яки иҗек башындагы *т* авазы йомшара: *пат'ир* — фатир, *инт'ирнат* — интернат, *т'үркə/чүркə* — рус. терка, *пат'иңка* — ботинка, *полт'инə* — плотина, *т'үрик* — кəтүк һ. б.

Бер тəркəм алынмаларда *л* авазының Европа теллəренə хас булган нечкə *л'* варианты кулланыла: *л'апақ* — кандала, *л'ыңку* — күп такылдау, *л'ыңқыл'* — такылдык, *л'апайу* — яньчелү, *л'амбық* — базык, *кукмал'* — күк җилəк (рус. голубика) һəм *қарамал'* — кара җилəк (рус. черника), *қал'пайу* — кабарып тору, бүлтəеп тору (обой турында), *ыш-кол'а* — мəктəп һ. б. Шулай ук: *қал'пақ* — калфак.

Палаталь *л'* күршə рус сөйлəшлəрендə дə күзəтелə һəм фин-угыр теллəрə белəн бəйлə субстрат күренеш булырга мəмкин [Смолякова, 1959: 304].

Составында арткы рəт сузыклары булган кайбер сүзлəрдə даими рəвештə тел арты *к* авазы әтелə: *туракан* — таракан, *анакай* — əнкəй, *купка/кумка* — чүмеч, *танакай* — танакай, *курка* — күркə, *калпак* (сир.) — калфак, *ачыкай* (сир.) — əчекəй һ. б.

Калган авазлар ясалышлары һəм яңгырашлары ягыннан əдəби телдəгечə. Диалекталь үзенчəлеклəр исə тəрлə фонетик күренешлəргə кайтып кала.

Аваз тəңгəллəклəрə. *б~м*: *буйын* — муен, *буйынса* — хəситə сүзлəрендə, шулай ук *мин* һəм *бу* алмашлыкларының кыек килеш формаларында (*бийəн* — миннəн, *бийəң* — диал. минəң — минем, *бунда* — монда, *буныңча* — моныңча һ. б.) сүз башында *б* авазы әтелə.

м~б тəрлə позициядə: *чымылдық* — чыбылдык, *майтақ* — байтак, *мөр* — бəрə, *мөрлəнү* — бəрəлəнү, *чымық* — чыбык, *дəрмешлек* — дəрвишлек, *кəкрə-мөкрə* — кəкрə-бөкрə, *печтек/бечтек/мечтек* — рус. пестик һ. б.

Болардан тыш, бер тəркəм сүзлəрдə сүз башындагы ирен-ирен *б* авазы, өлешчə регрессив ассимиляция нəтижəсендə булса кирəк, *м* авазы белəн тəңгəллəшə: *мерлиген* — бəрлəгəн, *митун* — бидон.

Сүз яки иҗек башында *б~п*. Кайбер татар сүзлəрендə даими: *эч бошу* — эч пошу, *бешерү* — пешерү, *бəкə* — пəкə, *быр тузу* — пыр тузу,

керпеч/кербич — кирпич, *бочмақ* — почмак, *бештек* (< пештек — булган, хәстәрле), *қалдық-бостоқ* — калдык-постык, *қурбы* — курпы *h. б.*

Алынма сүзләрдә: *биғамбәр* — пәйгамбәр, *ысбылош* — сплошь, *тубил* — тополь, *будрат* — подряд, *бикәрни* — пекарня, *ботулук* — потолок, *башборт* — паспорт, *беринник* — пряник, *бот* — пуд (авырлык үлчәве), *бота* — пута *h. б.*

Алынмаларда шулай ук *б~ф*, ләкин бу күренеш *п* авазы аша килеп чыга: *Бәрқыйамал* — Пәрқыйамал — әд. Фәрхиямал, *Лотбула* — Лотфулла, *Бәсиқа* < Пәсиқа — Фәсихә, *Кәшибә* < Кәшипә — Кәшифә, *Бәрқеттин* < Пәрқеттин — Фәрхеттин, *Бати/Батима* < Патима — Фатыйма, *бәлән* < пәлән — фәлән *h. б.*

Сөйләштә киресенчә күренеш, ягъни ирен-ирен *б* яңгырау авазының саңгыраулашу очраklары да бар: *пот* — бот, *палан* — балан, *пелән* — белән, *этпорон* (барда урынч.) — гөлжимеш, *пичә* — бичә (ир хатыны), *пичура* — бичура, *пежмиң* — бизмән, *пикә* (*в > б > п*) — бике (< рус. вика), *патинка* — ботинка *h. б.*

Пермь сөйләшендә татар теленең үз сүзләрендәге ирен-ирен *п* тартыгы саклана: *тупрак* — туфрак, *жибәк* — йефәк (ефәк), *йапрак* — йафрак (яфрак), *қалпақ* — калфак, *керпек* — керфек. Алынма сүзләрдә *п~ф*: *пәлән* — фәлән, *пайда* — файда, *Нәпиға* — Нәфига, *Шәпиқ* — Шәфик *h. б.*

Сөйләшкә соңрак кергән сүзләрдә *ф* авазы саклана: *камфит* — конфет, *фирме* — ферма, *куфты* — кофта *h. б.*

Кайбер сүзләрдә, киресенчә, алынмалардагы *п* авазына *ф* тәңгәл килә: *фамидур* — помидор, *сифарат* — сепарат, *айрофлан* — аэроплан, *фырахтиканнар* — практикантлар *h. б.* Бу үзенчәлек *ф* авазының сөйләшкә тулысынча кереп бетмәгәнлеген күрсәтә.

м~н: *йалқым* (шауба урынчылыгында *йалқын*) — йалкын (ялкын), *чормау* — чорнау, *берәм-сәрәм* — берән-сәрән, *нәстә/мәстә* — нәрсә; *чабымлык* — чабынлык *h. б.*

н~м: *туғын* (шауба: *туғым*) — тугым, *иләнтек* (шауба урынч.) — диал. иләмтек — әд. көрпә; *бушам/бушан* — буа; *ағын* — агым; *йашын* — йашым (явым).

н~л: *тешни* — тешли, *исне* — исле, *сөрнөгү* — сөрлегү, *қатнау* (мәсәлән, чабатаны) — катлау, *чәнтер* (мәләкәс, чистай сөйләшләрәндә *чәлтер*, байкыбаш, стәрлетамак сөйләшләрәндә *чәндер*) — сыйрак, *Индус* — Илдус, *алчеприк/(сир.) анчеприк* — алъяпкыч, *тастимал/тастыман* (сир.) — тастымал *h. б.*

д~т түбәндәге сүзләрдә даими рәвештә күзәтелә: *дары* — тары, *дуғым* — тугым, *дуғару* — тугару, *дегәнәк* — тигәнәк, *қаралды* — каралты; *тарма/дарма* — киндер орлыгы, *төгәрик/дөгәрик* — түгәрәк.

т~д: *тип*, *тиде* — ди-фигыленнән, *тулқын* — дулкын, *тәшә* — диал. дәшә — әд. дөя, *жите* — жиде, *аташу* — адашу.

т~к: *өстә* — өске (ягы), *итмәк* — икмәк (чагышт.: бор.-тат., себ. диал. — *итмәк*); *чәтләшек* — чикләвек (чагышт.: кузн. *читлавык*); *теләү/келәү* — теләү.

Сылва, ирен урынчылыкларында, әдәби әйтелеш белән беррәттән, *з~д* күренеше дә теркәлгән: *қадақ/қазақ* — кадак, *изән/идән* — идән; *мидал/мизал* — медаль; *Халидә/Хализә*, *Ағыйдел/Ағыйзел*, *Пәридә/Пәридел*

Пәризе — *Фәриде*, *Идел/Изел* һ. б. Мондый үзенчәлек бөре һәм минзәлә сөйләшләрәндә дә күзәтелә, шулай ук казан арты һәм тау ягы төркеме сөйләшләрәндә дә азмы-күпме табыла.

Аерым кешеләр телендә сирәк-мирәк кенә теге яки бу сүзләрдә «сакау» *d~з* чагыла: *дәрәтә/зәрәтә* < сәрдә, *бармағыд* — бармагыз, *камдул* — камзул, *радничә* — рус. разница һ. б.

Бу күренешнең таралыш ареалы *d>z* күчеше изоглоссасы белән тәңгәл килә дияргә мөмкин.

з~с: *зәрәтә* — сәрдә; *зөңгө* — сөңге, *зумнау* — агачны кирәкле үлчәмдә эшкәртү (гомумтөрки формасы — *сумлау*; якут телендә *умла*, чөнки сүз башындагы позициядә башка төрки телләрдәге с авазы якут телендә бөтенләй әйтелми), *мазайу* — масайу (масаю).

с~ч тәңгәлlege, норлат сөйләшендәге кебек, *-гач/-гәч* кушымчасында гына күзәтелә: *килгәс* — килгәч, *салгас* — салгач һ. б. Мондый тәңгәллек пермь сөйләше өчен характерлы түгел. Тагын сылва урынчылыгында *этәч* сүзен *этәс* формасында да әйтү очрый (чагышт.: минз. *этәс*).

ч~с (аерым сүзләрдә): *чаташу* — саташу, *чидерү* — сидерү (кычыткан чагу турында), *буйынча/буйынса* — хәситә.

Сөйләшкә *ж*-ләштерү хас: *жавап* — жавап, *жаматай* — начар, *жаңыш* — йалгыш (ялгыш), *жылан* — йылан (елан), *жәй*, *жиләк* һ. б.

Башлангыч *й* белән кабул ителгән сүзләрдә дә *ж*-ләштерү күзәтелә: *жақшы* — йахшы (яхшы), *жастық* — йастык (ястык), *жул* — йул (юл), *жаңы* — йаңа (яңа) һ. б. Бу күренеш сүз уртасында да күзәтелә: *мөржә* — моржа, *дөнжә* — дөнья, *аржақ* — арйак (аръяк), *бержулы* — берйулы (берьюлы) һ. б.

Кайбер сүзләр *ж* белән дә, *й* белән дә әйтелә: *йул/жул* — йул (юл), *йуқ/жуқ* — йук (юк), *йықамыш/жықамыш* — юка итеп жәеп пешерелгән камыр ашы, юка, *жомақ/йомақ* — табышмак, *жашын/йашын* — яңгыр, *жабу/йабу* — скатерть һ. б.

Киресенчә, әдәби телдә *ж* белән кабул ителгән сүзләр *й* белән дә әйтелергә мөмкин: *йеппәрде/йебәрде* — жиберде, *йемеш/жимеш* — жимеш, *йер* — жир, *йезнәй* — жизни, *йыру* — жыр.

Пермь сөйләшендә тагын бер кызыклы күренеш бар: *ж* авазының саңгыраулашуы: *ченаза* — женаза, *чумарт* — жумарт (юмарт), *чепайалангач* — йап-йалангач (яп-ялангач). Бу үзенчәлек башка кайбер сөйләшләрдә дә аерым сүзләрнең башында очрый: касыйм сөйләшендә, себер диалектларында: *ченаза*; сүз уртасында: *Начийа* — Наңия, *Тацахмәт* — Тажихәмәт һ. б.

ж-ләштерү урта диалектның төп үзенчәлекләреннән берсе, шулай итеп пермь сөйләшенең шушы диалектка каравын күрсәтә.

г~к, г~к: *йаға* — йака (яка), *чегерткин* — кычыткан, *чегеркә* — чикерткә, *тағыл/тақыл* — сау, яхшы, *гомбағыш/қомбағыш* — көнбагыш, *бағыр* — бакыр; *гүләү* — көйләү, *гөдрә/көдрә* — бөдрә, *гәрәчин* — керосин, *гәрниз* (сир.) — карниз, *кәләңфүр/гәләңфүр* — канәфер һ. б. Ләкин: *қырықар* — бүлем саны, *сулақай* — сул.

қ~х: *қан* — хан, *қатын* — хатын, *йақшы* — йахшы (яхшы), *ақық* — ахак, *қыр-қыр* — хыр-хыр (йоклау).

Бу күренеш алынмаларда аеруча актив: *пәрқәт* — бәрхет, *қәтфә* — хәтфә, *қәтер* — хәтер, *қәл* — хәл, *мәқрүм* — мәхрүм, *Қәмит* — Хәмит,

Мөхәмәт — Мөхәммәт, *Хәснийә* — Хәсния, *сиқырләү* — сихерләү, *қазерәт* — хәзрәт, *нақақ* — нахак, *қәрәп* — хәрәф, *сәқнә* — сәхнә һ. б.

қ~х һәм шулай ук **п~ф** тәңгәллекләре каръев, шауба, югары ирен һәм сылва урынчылыкларында аеруча системалы күренеш булып тора.

х~қ: *вахыт* — вакыт, *хәдәр* — кадәр, *хүшәт* — кушәт (куәт), *хәләңфүр* — канәфер. **х~к** тәңгәллегә борынғы төрки язмаларда, шул исәптән кабер ташларындагы язмаларда да чагылган.

Аерым сүзләрдә генә очрый яки сирәк күзәтелә торган тәңгәллекләр: **w~н:** *шуван* — шуннан; **w~л:** *шувый* — шулай; **д~ж:** *қаралдым* — каралжым; **й~һ:** *Зәйерә* — Заһирә, *зийен* — зиһен һ. б.; **ғ~х:** *чағарда* — чехарда; **қ, к~н:** *искәү* — иснәү; *тосқау* — төсмерләү; **ң~к:** *иңече* — икенче; **нд~нл:** *салқындық* — салкынлык, *төндөк* — төнлек. Шулай ук: *шәндекле* — ышанычлы; **рб~лп:** *шурба* — шулпа.

Фарингаль *h* авазы тарихи яктан караганда төрки телләр, шул исәптән татар теле өчен дә, ят аваз буларак, кулланылмый: *Таир* — Таһир, *Омманый* — Өммеһаный, *Зини* — Зиһени, *әр* — һәр, *аман* — һаман, *ава* — һава, *әргиз* — һәргиз (һич), *өнәр* — һөнәр һ. б. Яшъ буын вәкилләре сөйләшкәндә *h* авазы тел арты *x* белән тәңгәл килергә мөмкин: *хәр* — һәр, *хәм* — һәм, *хава* — һава һ. б.

Аваз өстәлү. Әдәби тел белән чагыштырганда аваз өстәлү күренеше булып санала торган диалекталь үзенчәлекләрнең кайберләре, тарихи яктан караганда, еш кына борынгырак форма булып чыгалар. *р* янына *т* өстәү: *йомортқа* — йомырка, *чыбыртқы* — чыбыркы, *себертке* — себерке, *чегерткә* — чикерткә, *чортма* — чорма һ. б.; *т* янына *р* өстәү: *шарт* — шат, *қортлау* — котлау, *чегерткин* — кычыткан; *иң элек* сүз тезмәсендә ике сүз арасында өстәмә *г* авазы барлыкка килә: *иңгелек*.

Билгеле булганча, аваз өстәлү күренеше чит телдән кергән сүзләргә үзләштерү процессында да барлыкка килә. Мәсәлән, *кәшәмбир* — кашемир, *эскәмбийә* — рус. скамья, *Илдин* — рус. Ильин (день), *пырзумит* — позумент, *қәләмфүр* — канәфер һ. б. Өстәлгән авазлар үзләре янындагы авазларга ясалыу урыннары буенча охшаш.

Ассимиляция күренешләре. Туры ассимиляция. Кушымчалардагы *л* тартыгы, *м, н, ң* авазларына беткән сүзләргә ялганганда, өлөшчә охшашлана: *тәмне* — тәмле, *йәмне* — йәмле (ямьле), *бөтеннәй* — бөтенләй, *печиннек* — печәнлек, *жиңне* — жиңле һ. б.

Түбәндәге сүзләрдә саңгырау *ш* авазы *ч* авазына системалы рәвештә тулысынча охшашлана: *чич* — чиш, *чичен* — чишен, *чебеч* — чебеш.

ш~с: *Шәмши* — Шәмси (кеше ис.), *шиш* — шест, *шиштырна* — шестерня.

Борын авазларына тәмамланган сүзләргә ялганганда, чыгыш килеш кушымчасындагы *д* авазы, әдәби телдән аермалы буларак, ассимиляцияләнми: *күндән* — күннән, *Қазандан* — Казаннан, *йаландан* — йаланнан (яланнан), *урмандан* — урманнан, *райундан* — районнан, *урамдан* — урамнан, *башлағандан* — башлаганнан, *меңдән* — меңнән, *кичтәндән* < кичтәннән — кичтән, *күптәндән* — күптәннән, *үзәндән* — үзеннән, *андан* — аннан (алмашлыктарда бу күренеш сирәк) һ. б.

Кире ассимиляция. Тел очы *н* тартыгы, ирен-ирен *б* тартыгы алдында өлөшчә (*н > м*), ирен-ирен *м* тартыгы алдында тулысынча (*н > м*)

охшашлана: *қомбағыш* < көн + бағыш, *умбиш* — унбиш, *умбер* — унбер; *симме* — синме, *мимме* — минме, *килгәмме* — килгәнме һ. б.

н тартыгы, тел арты *к, г* һәм тирән тел арты *қ, ғ* тартықлары алдында килгәндә, өлешчә охшашлана: *йалаңға* — йаланга (яланга), *урмаңға* — урманга, *чолаңға* — чоланга, *уңға* (унга — сан), *күреңгели* — күренгәли, *Көңгер* — Кунгур; алынмаларда: *биләңке* < рус. биянка — гөмбә исеме һ. б.

Тел очы *с, ч* тартықлары саңғырау *ч, ш* тартықлары йогынтысында тулысынча (*с > ш, ч > ш*) охшашланалар: *Шараш* — Сараш (ав. ис.), *шуғыш* — сугыш, *шүләшү* — сөйләшү, *шушилкә* — сушилка, *шәжин* — сажень, *шишмә* — чишмә, *шаршау* — чаршау, *шыршы* — чыршы, *бачқыч* — баскыч һ. б.

Түбәндәге сүзләрдә тел очы саңғырау *т* тартыгы өрелмәле *ч* авазына тулысынча охшашлана: *чөчкөрү* — төчкерү, *чичқан* — тычкан, *чөчө* — төче. Бу сүзләр системалы рәвештә шулай кулланылалар. Чагышт.: златоуст сөйләшендә *сөсө*, себер диалектларында *цицқан*, *цөцө* һ. б.

Ике сүз арасында күзәтелә торган фонетик күренешләр, нигездә, урта диалекттагыча һәм, шулай ук, әдәби телнең орфоэпик нормаларына да туры киләләр: алар, гадәттә, охшашлануга нигезләнгән булалар. Болар белән беррәттән, пермь сөйләшенең үзенә генә хас, хәзергә әле башка сөйләшләрдә билгеләнмәгән үзенчәлекләре дә бар.

Икенче сүзнең башында сузык яки саңғырау һәм өрелмәле тартықлар килгәндә, беренче сүзнең азагындагы саңғырау *к, қ, п* тартықлары өлешчә яки тулысынча яңгыраулашалар, мәсәлән: *биг усал* — бик усал, *қысығ икә* — кысык (тар) икән, *йазыб утыра* — язып утыра, *йазыб йөри* — язып йөри һ. б.

Шундый ук позициядә (ягъни беренче сүзнең азагында һәм аннан соң килә торган икенче сүзнең башында) бер төрле тартықлар барлыкка килсә, аларның берсе төшә: *ачы + беткән* (< ачыб беткән < ачып беткән), *аша + бет* (< ашаб бет < ашап бет — ашап бетер) һ. б.

Шауба урынчылыгында *йебәрү* (жибәрү) ярдәмче фигылә һәм *-ып/-еп* формалы хәл фигыль белән оешкан сүз тезмәләрендә *п* тартыгы төшә: *Сезне кем үрәте + йебәрде ни?* (өйрәтеп жибәрде). *Кичкедә килдийе, бире йебәрдем* (кич белән килгән иде, биреп жибәрдем) һ. б. Ирен һәм сылва урынчылыкларында шундый ук позициядә икенче сүз башындагы *й* авазы төшә: *Кәртүк бақчада суған жолқоб + өри* (йолкып йөри). *Мәсә йазыб + өрисез ни* (нәрсә язып йөрисез)? *Нә қый, шуны жәйеб атырсын* (жәеп ятарсың).

Мондый күренеш сирәк һәм башка позицияләрдә очрамый.

Авазлар төшү. *лл > л*: *Аптула* — Габдулла, *Қәмдилә* — Хәмидулла, *Патқула* — Фәтхулла, *шикеле* — шикелле, *әлә* — әллә, *мәлә* — мәллә һ. б.

нн > н: *үзенән* — үзеннән, *тегенән* — тегеннән, *анан* — аннан, *монан* — моннан (алмашлыктарда бу күренешнең активлыгын ассызык-лап үтәргә кирәк); *артынан* — артыннан, *ағачынан/ағачнан* — ағачыннан, *суғынан* — соңыннан, *орғанап* — диал. органнау — тирбәлеп тору (ағач, сәгать теле, багана һ. б. турында), *барамсыни* < барамсын-ни — барасыңмени, *Қанан* — Ханнан һ. б.

сс > с: 2 нче зат киләчәк заман хикәя фигыльнең юклык формасы (берлектә һәм күплектә): *алмасын* — алмассың, *әйтмәсез* — әйтмәссез, *тапмасын* — тапмассың, *қайтмасынмы* — қайтмассыңмы? *һ. б.*; башка сүзләрдә: *эсе* — эссе, *эселей* — эсселей (эссе килеш) *һ. б.*

кк > к: *урақайым* — ураккаем; *йөрәкәйем* — йөрәккәем; *элке* < *элекке*, *теләкәйем* — теләккәем, *қарчықай* — карчыккай, *қырықач* — кырыккач, *ақош* — аккош *һ. б.*

тт > т: *чатқыты* — диал. чатқытты — чап итеп сукты, *Шәйқәтәр* — Шәйхәттәр *һ. б.*

рр > р: *үткерәк* — диал. үткеррәк — үткенрәк, *берәттән* — беррәттән *һ. б.*

жж > ж: *дәжәл* — дәжжал.

Ике сузык арасындагы *ғ/г* авазының төшүе: *теге* > *тее* > *те*; *чығып* > *чыып* > *чып*; *жығылып* > *жылып*; *бармағаңға* > *бармааңға*; *нигә* > *нийә* > *нә*; *бүген/бүшен*, *түгел* > *түшел*, *шуғыш* > *шушыш* *һ. б.*

Тел очы *н* тартык авазы сүз ахырында төшә: *бармас боро* — бармас борын, *күргән сайы* — саен (себер диалектларында: *сай*), *белә/беле/биле/былы/билә* — белән, *икә* — икән, *микә* — микән *һ. б.*

Тел очы тартыклары алдында: *асат* — ансат, *мунча/муча* — мунча; *монсо/мосо* — монысы *һ. б.*

л сонорының төшүе: *жуғату* — йугалту (югалту), *күзәү* — күзләү (энә саплау), *көчәү* — көчләү, *бире* — бирле.

р авазы инфинитивның *-ырға/-ергә* формасында, киләчәк заман хикәя фигыльләрдә кыскарырга мөмкин: *барыға* — барырга, *күрегә* — күрергә, *бирем* — бирермен, *керем* — керермен *һ. б.* Аерым сүзләрдә: *утыту* (утырту) варианты теркәлгән.

Ирен-ирен йомык *б* авазы ике сузык арасында килгәндә ярым йомык *ш* авазы белән тәңгәлләшә яки төшә: *қашып/қаып* — кабып; *ташып//таып* — табып; *йашып/йаып* — йабып (ябып), *чашып/чаып* — чабып; *кебек/кешек*, *қабат/қаат* — кабат *һ. б.*

к авазының төшүе: *арбыз* — карбыз, *байна* — байагынак (баягынак).

Нимә алмашлыгы *-ар/-әр* формалы сыйфат фигыльләр белән сүзтезмә оештырганда *н* тартыгы төшә: *кийәримә* — кийәр нимә — кияр әйбер, *эчәримә* — эчәр нимә, *беримә* — бер нимә (бу мисаллар шауба урынчылыгына караган авылларда һәм Чернушка районы Сулмаш авылында язып алынды).

Сөйләштә кайбер сүзләрдә сонор авазлар гына түгел, алар янындагы сузыкларның бөтен бер комплексы да яки бөтен бер иҗек тә йотылырга мөмкин: *мә қынып* (< нимә қыланып) — нәрсә эшләп, *қам белим* — каян белим; *ичақ* (< иртәнчәк) — иртән; *әйсә* — алайса; *арта* (< ары табан) — аннан соң; *қәйләнәп* (хәйләләнәп) — хәйләләп; *йәшенәп* — яшеренәп; *шуши* (*шушый/шулуй*) — шулай; *шуннары* — шуннан ары; *қәймикә* — диал. каенбикә — әд. каенигәч; *қәртти* — карт әти; *нә/нийә* — нигә; *әләйди* — әллә нинди; *қурқыч* — куркыныч, *ишегал* — ишегалды, *қапқал* — капка алды, *шамта* < шырамта — юыну яки идән юу өчен теленгән мунчала *һ. б.*

Авазларны төшереп сөйләү, сүзләрнең кыскаруы кебек күренешләр сөйләшнәң лексик составының аерылгысыз өлеше булган кеше

исемнәрендә дә интенсив. Кайбер исемнәр бөтенләй танымаслык булып үзгәрәләр. Мәсәлән: *Апул* < Габдулла, *Әжмек* < Әжмөхәммәт, *Мөкәт* < Мөхеттин һ. б.

Метатеза: *азбар* — абзар, *чичкә* — чәчәк, *ырзык* — ризык, *элке* — элек, *чепкин* — чикмән, *үрмәкче* — үрмәкүч һ. б. *Сарана*, *манара*, *чәкән* сүзләре сирәк кенә *санара*, *марана*, *кәчән* формасында әйтеләләр.

Арадаш метатеза: *ырдын* — ындыр, *чегерткин* — кычыткан, *қума-лақ* — колмак.

Карьево, сылва, шауба урынчылыкларында метатеза күренешенең таралу сферасы арта төшә: *тақсақ* — сөйләштә *тасқақ* — әд. лапас, *очлан* — чолан, *қунчы* (чагышт.: алт. *конйы*, тув. *хончу*, туба-кижи. *кончы*) — куныч.

Метатеза күренеше башында янәшә ике тартык аваз булган алынма сүзләрдә протеза ролен дә үти: *пуржинә* — пружина, *кулып* — клуб, *туртармийә* — трудармия, *туритнә* — трудовень, *полтинә* — плотина, *Урмынжә* — Румыния, *порт* — пруд һ. б. Мондый күренеш, башлыча, өлкән буын кешеләрнең сөйләменә хас.

Морфологик үзенчәлекләр

Пермь сөйләшендә сүз төркемнәре һәм аларга хас төп грамматик категорияләрнең (зат, сан, тартым, синтаксик бәйләнеш, төр һәм форма ясалышы һ. б.) зур күпчелеге әдәби тел белән бертөрле. Шуның белән бергә, бу сөйләштә диалекталь үзенчәлекләр дә хәзерге көнгә кадәр сакланып килә.

Нисбәтлек. Билгеле булганча, татар әдәби телендә *-нықы/-неке* кушымчасы, башка төрки телләрдәге кебек, исемнәргә яки исемләшкән башка сүзләргә һәм алмашлыкларга ялганып, әйберләрнең кемгә яки нәрсәгә караганын белдерә, жөмләдә исә ул хәбәрлек оештыра, аерылмышыннан башка килгәндә тәмамлык яки ия функциясен дә башкара.

Пермь сөйләшендә исә *-нықы/-неке* кушымчалы сүзләр еш кына аергыч булып килә. Мәсәлән: *Тегеләрнеке* (тегеләрнең) *сүләшкәне дә қолаққа керми*. *Бирнәне қызнықы* (кызның) *жиңгәсе тарата қақ бәләшне ашағанда*. *Хәзер инде танықсыз рәвештә тормош үзгәрде калхузнықы* (колхозның). *Үзе белә қый үзенеке* (үзенең) *әдерисен*. *Сиңке* (синең) *исемең нимә?*

-нықы/-неке кушымчасы ярдәмендә ясалган аергычлар бер-берсен ачыклап та килергә мөмкин: *Килгәннәр безнеке ашылнықы истүрийә* (безнең авылның тарихын) *үрәнмәгә*. *Шу қоданықы быратынықы* (коданың энесенең) *хатыны үлгән*. *Минеке сеңелнеке* (минем сеңелнең) *чәче ақсағ* (тез) *астыннан*.

Китерелгән мисалларда *-нықы/-неке* кушымчасы нисбәтлекне хәбәр итү функциясен үтәми, ә ачыклаулы мөнәсәбәт оештыра.

Шунысы характерлы, бу аергычлар еш кына жөмләдә башка урында да килә, инверсияләнү күренеше кайбер очракларда хәтта системалы төс ала. Мисаллар: *Анда қызлар миңке* (минем кызлар) *икәш* — *Анда минем кызларым икәү*. *Күзем ашыртқаны йуқ миңке* (минем күзем). *Өч апасы бар ашылда киленнеке* (киленнең өч апасы). *Исемнәрегезне әйтең әле икегезнеке дә* (икегезнең дә исемнәрегезне).

Мондый күренеш урта диалектның нократ, тау ягы керәшеннәре, златоуст сөйләшләрәнә, себер диалектына хас. Мишәр диалектында да *-нықы/-неке* кушымчалы сүзләрнең аергыч булып килү очраклары күзәтелә.

Югарыда телгә алынган сөйләшләрне өйрәнүче авторлар да *-нықы/-неке* кушымчасы белән ясалган аергычларның урыны шактый ирекле булуын, аларның аерылмышның алдында да, соңында да яки бөтенләй ераклашкан хәлдә дә килә алуын махсус билгеләп үткәннәр.

Уйгыр диалектларында да *минеке, кешенеке* тибындагы формалар ачыкклаулы мөнәсәбәт белдерәләр.

Муллы һәм шауба урынчылыгында аергыч функциясендәге *-нықы/-неке* кушымчалы исем һәм алмашлыкларның тартымлашкан формалары да очрый: *Аптулла абзыйнықысы* (абзыйның) *сеңеле була. Сиңкесе* (синең) *энийең бармы?*

Тартымлашу *-нықы/-неке* формалары исемләшеп киткәндә яки хәбәрлек белдереп килгәндә дә күзәтелә: *Сатыб алдым әле өч кила суған, үземнекесе шақ. Ансы миңкесе* (минеке). *Син алый булгач берәз қырыйғарақ қуй минекесен* (минекен).

Мисаллардан күренгәнчә, муллы һәм шауба урынчылыклары нократ сөйләше белән уртаклык күрсәтә. Бу күренеш бик борынгы, хамий уйгырлары телендә булган.

Пермь сөйләшендә нисбәтлекне хәбәр итү функциясен иялек килешә кушымчасы башкара, ягъни сөйләштә *-нықы/-неке* һәм *-нын/-нең* кушымчаларының функцияләре алмашына. Мәсәлән: *Ул оя тургайларның* (тургайларныкы) *була. Моносы Мәликәнең үзенең* (үзенеке), *тегесе қунақ. Ул қайс + ашылның кеше ни* (ул кеше кайсы авылныкы)?

Мондый күренеш сөйләш өчен гомуми характерда һәм яшь буын, интеллигенция телендә дә күзәтелә.

Бу ике нисбәтлек кушымчаларын бер-берсе функциясендә куллану буенча пермь сөйләше нократ, тау ягы керәшеннәре, златоуст сөйләшләре һәм себер диалектлары белән аерым уртаклык күрсәтә [Бурганова, 1962: 38; безнең материаллар].

Исемнәр. Кайбер исем ясагыч кушымчалар әдәби тел белән чагыштырганда киңрәк кулланыла.

-ма/-мә: өтмә (өтү фигыленнән) — мунча ташы; *чима* (чийу сүзеннән, әд. сызу) — шырпы; *шартлама* (шартлау сүзеннән) — жир жиләге; *бүкмә* (бүгү, әд. бөгү) — бөккән; *күтәрмә* (күтәрү сүзеннән) — өйгә керә торган баскыч һ. б.

-у/-ү формалы исем фигыльнең исемләшүе: *йабу* — япма (ашъяулык, клеенка, жәймә, мендәр япкычы һ. б.), *сөртү* — сөлге, тастымал; *чабу* — болын (печән чабыла торган жир).

-гыч/-геч: жәйгеч — ипи камырын таба зурлыгында жәеп, мич алдында пешерелгән юка камыр ашы, *чапкыч* — китмән, *тырнашыч* — тырма, *жабугыч* — юрган, *челкәшеч* (селкү сүзеннән) — жилпуч.

-ыш/-еш: қуныш, айырыш — күч (кортчылык белән бәйле терминнар).

-мтық/-мтек: иләмтек — көрпә, *йарымтық* — шүрәле.

Исемнәрнең иркәләү-кечерәйтү формалары, әдәби телдәгечә, *-қай/-кәй* кушымчасы белән ясала: *әтекәйем* — әткәем, *балақай* — мәрхүмкәй, *чебечкәй* — тавыккай, *бозошқай* — бозаукай һ. б.

Кеше исемнәренә исә түбәндәге иркәләү-кечерәйтү кушымчалары ялгана.

-қай/-кәй, -қа/-кә: *Йәркә* — Ярулла, *Миңкәй* — Миңнәхмәт, *Майкә* — Маһиҗамал, *Шәмкәй* — Шәмсетдин, *Әлкәй* — Әлхамра һ. б. Бу күренеш борынгы язма документларда чагыла. Мәселән, 1679 елга караган налог язу кенәгәләрендә хәзерге Пермь өлкәсе татарларының бабаларына нисбәтле язма чыганақларда *Батырко*, *Байгунко*, *Уракчийко*, *Сылгазейко*, *Аблайко*, *Кунчюрайко*, *Канмурзачко*, *Исенийко*, *Ураско*, *Алийко*, *Маматкунко*, *Тебенейко* һ. б. ш. исемнәр теркәлгән. *Йәркә*, *Миңкәй* кебек формаларда шул күренешнең калдыклары яшәп килә булса кирәк.

-ич: *Данич* — Дания, *Чирач* — Сираҗетдин.

-иш/-еш: *Бәлеш* — Вәлиулла, *Майкәш* — Маһикамал, *Кубриш* — Квра (бу исем мамадыш сөйләшәндә дә бар), *Абыраш* — Габдрахман һ. б. ш.

-ий/-әй: *Бәрхий/Бәрқый* — Фәхретдин; *Миптий* — Мифтах, *Сибәй* — Сөбхәтдин, *Мәрпий* — Мәрфуга, *Мәптий* — Мәфтуха, *Жәмәй* — Жамалия, *Пәүҗий* — Фәүҗиһан, *Нәпий* — Нәфисә, *Бәйтий* — Бәйтулла, *Каупий* — Кауфетдин, *Шәйқый* — Шәйхулла, *Шәйхетдин* һ. б. ш.

Тартымлы исемнәрнең төшем килеше угыз тибында да, кыпчак тибында да формалашырга мөмкин: *әтийеңе//әтийеңне*, *қызымы//қызымны*, *чебечләреме//чебечләремне*.

Пермь сөйләшәндә тартымлы исемнәрнең чыгыш килешәндә -н төшә: *әтийемән* — әтиемнән, *қызыман* — кызымнан.

Тартымлы исемнәрнең бу рәвешле формалашуы мордва-каратай сөйләшәндә, көнчыгыш диалектларда бар.

Алмашлыктар. Пермь сөйләшәндә алмашлыктарның төркемнәре һәм башка грамматик категорияләре әдәби телдәгечә. Тик күрсәтү һәм сорау алмашлыктарының составында гына аерымлыктар күзәтелә.

Күрсәтү алмашлыктары: *шул/шу/шы* — шул, шушы; *ул/у/шы/ш* — ул; *анықый/әнықый/нықый* (< *әнә* + -қый кисәкчәсе); *менә/мона/мыны/менәкәй/мени*; *теге/тее/ти* — теге. Рус теленнән кергән күрсәтү алмашлыгы: *шат/шәт*. Мисаллар: *Қашаға анықый* (әнә бит) *жуғарғысы була*. *Менәкәй шунқы* (менә шуның) *заты-зөрийәте мондағы урманнар*. *Моны* (менә) *шулуй булды да қалды безнең тормош*. *Мени* (менә) *бу қызлар белә бит, үрәнерсең*. *Тее* (теге) *қыз нимә + йсемн + әле? Ти* (теге) + *йаққа чығабызмы, басмаға басабызмы?*

Ул, шу күрсәтү алмашлыктарының сөйләштә борынгы формалары да кулланыла: *У* (ул) *жулны үгеж жул* (үгез юлы) *диләр*. *Сездә дә у қумалағ* (колмак) *үсәме? Сандықта шу* (ул). *Қаймағы булса, зәәр була шы* (ул) *мәшкә*. *Сүләшкән қызы ш + аның* (ул) *әлеке* (элекке), *мин + алмас борон*. *Иң әшәл шуш* (шул) *ашыл булған*. *Шы күшенә* (шул көенә) *қалдымы эшең*.

У, шу формалары тубыл-иртыш диалектының төмән сөйләшәндә, башка төрки телләрдә дә бар.

Ул зат һәм күрсәтү алмашлыгының *а* һәм *о* вариантлары да очрый: *А чакта* (ул чакта) *жүкәдән эшләнгән сумка*. *Бармадыңмы о таба* (< ул таба — анда таба)?

Ул алмашлыгының *а* варианты кыргыз, чуваш, лобнор телләренә хас.

Кайбер очрактарда *мин* алмашлыгының *б* авазына башланган, ягъ-ни угыз телләре өчен характерлы булган варианты әйтелә. Шулай ук, *бу* күрсәтү алмашлыгын да кыек килешләрдә *б* вариантында төрлөндерү очрактары бар. Мисаллар: *Бийән* (миннән) *алғарақ килгәннәр*. *Боно* (монь) *қуй*. *Искечә булсын, буныңча* (моньча) *булсын*. *Мин үзем эшләмәдем буңа* (моңа) *барғанчы*. *Буғысын* (моньсын) *ишеткәнем жуқ* һ. б.

Тикшерелә торган сөйләштәгә *шу//шы* алмашлыгы борынғы төрки телдәгә *уш/ош* формасына якын тора. Ул норлат сөйләшендә, көнчыгыш диалектларда *шул/шал*, төмән сөйләшендә *шал, ша, ошо*, касыйм сөйләшендә *ошто* рәвешендә әйтелә.

Сөйләштә түбәндәгә сорау алмашлыклары бар: *нәрсә/нимә/мә* (барда урынч.), *нәстә, мә, нимә, мәстә* (көңгер урынчылыклар төркеме), *мәгә/мәә* — нигә, *нәрсәгә, ни өчен, қайа* — кая, *қайда, қайчан, ничек, ничә, қайсы/қайсығысы*. Мисаллар: *Нимә эшләб утырасың, қызықай? Мә* (нәрсә) *йазасыз, әйдәң, мине дә йазың. Қайтсам да бер мәм* (бер нәрсәм) *дә жуғыйы, қалдым шунда. Нимә* (нәрсәгә) *қысыласын сун әйсә? Башына мәсә* (нәрсә) *қаплаған. Мәстә хәлдә йатасыз? Мәә* (нигә) *кермисен? Мә қынып* (нәрсә эшләп) *жатасыз?*

Алмашлыкларның төрлөнеше. Пермь сөйләшендә алмашлыкларның төрлөнеше нигездә әдәби телдәгечә. Шулай да кайбер аерымлыктар, борынғы күренешләр дә сакланып килә.

Әдәби телдән аермалы буларак, *мин* алмашлыгы иялек килешендә, күбесенчә, *минен* формасында йөри: *Читтә минен қызлар күп. Қумрық* (дүләнә) *минен ишегалдында да бар. Төшөп күреште минен белән* һ. б.

Мин, син алмашлыклары юнәлеш килешендә *мийә, сийә* формасында әйтелә: *Бу мийә + ләкми* (миңа эләкми) *қалды. Бабай, сийә* (сиңа) *дә салыйммы май? Бирнә булғач, бир сийә дә, бир мийә. Чагышт.: дөбъяз, нагайбәк керәшеннәре сөйләшләрәндә мийа, сийа. Сөйләштә сирәк кенә миңә, сиңә формалары очрый: Wät шуңар қызлар қызығалар шул миңә. Сиңә берни дә төгөлдер инде.*

1 нче һәм 2 нче зат алмашлыклары чыгыш килешендә *мийән, си-йән* рәвешендә кулланыла: *Ул тутай була мийә, мийән* (миннән) *олорағ ул. Ул сийән* (синнән) *биш йәш оло* һ. б.

Пермь сөйләшенә генә хас үзенчәлекле күренешләрнең берсе — зат һәм кайбер күрсәтү алмашлыкларының урын-ара килешләрәндә катлауландырылган кушымчалар белән формалашуы. Юнәлеш килешендә: *Аныға* (аңа) *кереп-чыгып йөргән кеше булған. Шуныңа* (шуңа) *сумнық* (бөтен тәңкә) *тегәләр дә дүртне, аннар таба тәңкә тезәләр ий. Моно гел шушыныңа* (шушыңа) *уқшатам. Моноға* (моңа) *қаршы зурырақ балалар килеп чыққан да бу йығылған. Миненә* (миңа) *зур кәрәк. Мин синенә* (сиңа) *йақшы күлмәкләр биремен.*

Чыгыш килешендә: *Ул миненән* (миннән) *олорақ. Безнен тутай аныңан* (аннан) *алда үлдә. Тегененән* (тегеннән) *озур була, чара табақ тибез. Боноңан* (моннан) *зур ашыл бар, йырақ төгөл. Шуныңан* (шуннан) *иләп төшөрсәләр қорт анасы өстә қала.*

Урын-вакыт килешендә: *Синендә* (синдә) *қайғы йуқ та, малай бар бит анда. Моноңда* (монда) *зур урман, қарағайлық. Ана шушыныңда* (бишпектә; шушында) *үскәмбез* һ. б. Бу күренеш уйғыр диалектларына хас.

Барда, шауба, муллы һәм карьево урынчылыкларында *-нықы/-неке* кушымчалы *мин, син, ул, бу, шул* алмашлыкларының кыскарган фонетик вариантлары да кулланыла: *моңқо* — *моныкы*, *миңке* — *минеке*, *аңқы* — *аныкы*; *шуңқы* — *шуныкы*. Мәсәлән: *Миңке ғыйлемлегем сиңкеннән* (синекеннән) *артыфрақ. Миңке* (минем) *иремнеңке элекке бичәсенеңке* (бичәсенең)... *Сиңке* (синең) *малайың қайда уқый? Моңқо* (< *моныкы*, әд. *моның*) *исеме дә жуғинде. Малайы шуңқы* (*шуныкы*, әд. *шуның*) *читтә тора*.

Билгеле булганча, *-нықы/-неке* формасы иялек килеше *-ның/-нең* һәм нисбәт (*-қы/-ке*) кушымчаларының кушылуы нәтижәсендә барлыкка килгән. Ләкин *-ныңқы/-неңке* кушымчасы төрки телләрдә, ул телләренең фонетик закончалыклары белән бәйле рәвештә, төрлечәрәк үсеш алган.

Миңке, сиңке, аңқы һ. б. шундый типтагы тартым алмашлыклары татар теленең нократ һәм себер диалектлары сөйләшләрендә теркәлгәннәр.

Барда, карьево урынчылыкларында әдәби телдәге *анысы, монысы, шунысы, қайсы, шушысы* алмашлыклары *ағысы, боғысы, шуғысы, шушығысы, қайсығысы* рәвешендә дә әйтеләләр: *Тағы буғысына* (*монысына*) *бардым қышқыда. Қайсығысын* (*кайсын*) *әйтәсез икән ни? Қурқа шы* (*ул*) *ағысы* (*анысы*) *бигрәк тә. Әби, қайсығысы* (*кайсы*) *кәрәк, алып қал. Боғысын* (*монысын*) *ишеткәнем жуқ. Килен төшкән жир тиләр ағысын* (*анысын*). *Шушығысын әйтәмсең ни? — Шунысын әйтәсеңме?*

Күрсәтү алмашлыкларының чыгыш килеше формасы, урынны белдергәндә, өстәмә *-тын* кушымчасы ала. Мәсәлән: *Тегенәнтен* (*тегеннән*) *кийәшне барып алалар. Төшең анантын* (*аннан*)! *Суны шунантын* (*шуннан*) *ғына алың. Сөз қунақлар қайантын* (< *кайан*, әд. *кайдан*) *килдәгез? Монантын* (*моннан*) *тағын қайсы йаққа китәсез? Ул ызба түбән ийе, анантын* (*аннан*) *монда мендерделәр*.

Көңгер төркеме урынчылыкларында *бу* алмашлыгының *бул/был* вариантлары да актив күзәтелә: *Бул умбиштә житенчене бетте. Был төшөн беләзек тибез. Был қар бетмәс микәнни? Бул апа белә аны. Бул малай гел урында тордо* һ. б.

Саннар. Бу сүз төркемен сыйфатлый торган грамматик категориялар пермь сөйләшендә дә әдәби телдәгечә. Шуның белән бергә, сөйләштә кайбер үзенчәлекле күренешләр дә бар.

Әдәби телдән аермалы буларак, төп саннар урынына жыю саннарын куллану (ягъни жыю саннары да аергыч функциясен башкара алалар): *Безнең ашылда берәш* (*бер*) *әби бар. Икәш* (*ике*) *қышлаған бозашы бар. Бишәш* (*биш*) *абзый үлдә* (*суғышта*), *унике йәшле энекәй үлдә*.

Билгеле булганча, төрки телләрдә саннарның саналмышны берлек санда башкаруы гомуми закончалык булып тора. Татар телендә дә ул шулай. Пермь сөйләшендә исә саналмыш күплектә дә башкарылырга мөмкин: *Алт + уланнарлы* (*алты балалы*) *кеше ти у* (*ул*). *Кананукадан* (*Ханнановка — ав. ис.*) *килә ике малайлар. Мин Пиремдә ике қызлар* (*кыз*) *белә тордом. Ике татар бичәләр* (*ике татар хатыны*) *бар ий, көләргә йәбештеләр. Биш уланнар белә қалдым ий* — *Биш бала белән калган идем. Мондый күренеш нократ сөйләшләрендә һәм көнчыгыш диалектларында да очрый*.

Китерелгән мисаллар саннарның күплекне башкаруы бары кешене белдергән саналмышларга гына таралуын күрсәтә.

Сыйфатлар. Бу сүз төркеме үзенең грамматик формалашуы, синтаксик функцияләре белән әдәби телдән нигездә аерылмый. Шулай да бу өлкәдә күзәтелә торган түбәндәге күренешне билгеләп үтүне кирәк дип таптык.

-қы/-ке кушымчалы нисби сыйфатларның актив булуы күзгә ташлана: *йақыңғы ашыл* — якындагы авыл; *йақынғы байлар* — якин тирәдәге байлар; *йыраққы қызлар* — ерактан килгән кызлар; *бөркөннеге хатыннар* — беркөнге хатыннар; *искедәңге ашыл* — иске, борынғы авыл; *башлапқы йыл* — беренче ел; *беркөннөге жыйылыш*; *қалдыққы* (соңгы) *кич*; *қалдыққы* (төпчек) *қыз* һ. б.

Рәвешләр. Пермь сөйләшәндә актив кулланыла торган рәвеш ясагыч кушымчалардан түбәндәгеләрне күрсәтергә мөмкин.

-лай/-ләй, -луй/-луй. Бу кушымчалар әдәби телдә дә кулланыла, ләкин пермь сөйләшәндә аның аеруча актив булуы күзгә ташлана. Ул, исемнәргә, сыйфатларга ялганганда, шулардан аңлашылган билгенең үз хәлендә калуын белдерә торган рәвешләр ясый, ә саннарга ялганганда әдәби телдәге *тапкыр*, *мәртәбә* мәгънәсен белдерә: *Сауған сөтнө чөчөлий* (төчө көе, әд. кайнатмыйча) *ойотоп та эчәләр*. *Йәшләй* (чи көе) *суқмадық без*, *әшәндә суқтық* (ашлыкны). *Нийә икмәккә житешмәдәң*, *қақлай* (бер нисез) *эчтең инде чәйеңне*. *Йуқ*, *сөрәмний* (сөрәмле көе) *кермибез мунчаға*. *Ачлуй* (ач көе) *чығасызмыни*, *чәй эчмәгән күгә?* *Кешене тиклей* (бушлуй) *эшләтергә!* *Вақ-түшәк кәзәләр бар*, *қысырлуй* (кысыр килеш) *ғына сашам*. *Икенче рәт әйтер әле*, *өченчелий* (өченче тапкыр) *мин әйтәм*. *Иңчелий* (икенче тапкыр) *паралич суққан ийе қый*.

-лата/-ләтә кушымчасы исемнәргә, сыйфатларга ялгана һәм югарыда каралган -лай/-ләй кушымчасы белән бер үк төрле функцияне башкара: *Самышар сушыған да сушықлата* (суык көе) *эчтек*. *Анда ипиләтә бит*, *онната сатмыйлар*. *Ақчалата түлиләр*. *Фәрқийамал соро шәл йабынған читләтә* (чите белән). *Әлек йер пирейезләтәйе*, *диктарлата түгел ийе*.

Берләтә бер сүзтезмәсе әдәби телдәге бердәнбер сүзенә туры килә: Берләтә бер баласын анасыннан айырып кеше шулай жибәрми инде.

-ча/-чә: *Боларның безнекечә ақ төгөл*. *Сезнеңчә* — *пич баш*, *миңеңчә* — *пич түбә*. *Әлекке кеше үзечә* (үзенчә) *иген игәде*, *үзечә суқасын сәрде* һ. б.

Вакыт рәвешләре күбесенчә -қы/-ке кушымчалы нисби сыйфат формаларына -лық/-лек, -ын/-ен һәм урын-вакыт килеше кушымчалары ялганып ясала: *Кичкедә* (кичен) *мин сине узыр әбийенә* (зур әбиеңә) *аппарам әле*. *Көзгәдә* (көз көне) *сатам бозауны*. *Чикерткә кебек сай-рарсың арта* (аннан соң) *қышқыда* (кышын). *Жәйгәдә* (жәен) *тырак-торда эшли*, *қышқыда* (кышын) *лисаучастокта*. *Жәйгелектә* (жәен) *урамдан уссам*, *йаннарына утырып сүләшәп китәм*. *Хәзер кәнүшнәй тиләр қышқылықта* (кышын) *мал йаба торғанны*. *Кәкүк йазғысын* (язын) *ғына чақыра* (кычкыра) *да туқтый*. *Кичкесен* (кичен) *алтыда ача кибетне*.

Пермь сөйләше -ғыда/-гәдә, -ғысын/-гесен формалы рәвешләр белән, әдәби телдән генә түгел, татар теленең башка күпчелек

сөйләшләрәннән дә аерылып тора, чөнки күрсәтелгән үзенчәлек әлегә бары себер диалектларында гына билгеләнеп үтелгән [Тумашева, 1977: 139].

Мәгълүм булганча, урын-ара килешләрә урын һәм вакытны, төрлө хәлләрне белдерүләре белән рәвешкә бик якын торалар, урын-вакыт килеше формасындагы вакыт рәвешләренә башка төрки телләрдә яки аларның сөйләшләрәндә дә киң таралган булуы, һичшиксез, шуның белән аңлатыла да. Ә *қышқыда, кичкедә, қышқысын, жәйгесен* тибындагы специфик формалары белән тикшерелә торган сөйләш ойрот, шор, хакас [Дыренкова, 1940: 75; 1941: 73; 1948: 40] һәм кыргыз телләре белән зур уртаклык күрсәтә, ягъни себер диалектлары аша алтай телләренә барып тоташа.

Дәвамлы вакытны белдерә торган рәвешләр дә сөйләштә берничә ысул белән ясалалар:

Әдәби телдәге кебек, *озон, буйы* сүзләре белән: *төн озон, көн озон буйларына, көн озонона, көн озон, төн озонда, кыш буйы, жәй буйына, төн буйына, төннөң төн буйына, төн буйы* һ. б. ш. Бу — иң актив кулланыла торган конструкция.

-лый/-лий кушымчасы ярдәмендә: *қышлый, жәйли* һ. б. (басым беренче ижеккә төшә.) Мисаллар: *Алар икесе қышлый (кыш бую) көрәштеләр, бетекийе (кечесе) жиңә. Йазлый (яз бую) чирләдем. Мийән чыққач сырқаулап жәйли (жәй бую) йатты.*

Төн сүзеннән белән/белә/беле бәйләге ярдәмендә ясала: *Төнә белә (төне бую) йоқлый алмадым. Көндөз урабыз, төнә беле суғынабыз ий суғыш шахытта.*

Рәвеш дәрәжәләре, аларның төрләре һәм ясалышлары белән сөйләш әдәби телдән аерылмый. Тик кайбер очракларда чагыштыру дәрәжәсе икеләтелгән кушымчалар ярдәмендә формалашырга мөмкин: *тизерәгрәк* — тизрәк, *кечерәгрәк* — кечерәк, *азырағырак* — азрак һ. б.

Фигыльләр. Пермь сөйләшендә бу сүз төркеме грамматик категорияләре, аларның формалашуы һәм функцияләре буенча әдәби телдәгечә.

Затланышлы формалар. Хикәя фигыль. Югары ирен урынчылыгында 1 нче зат берлек сандагы хәзерге заман хикәя фигыльләрдә зат кушымчасының тулы формасы кулланыла. Мәсәлән: *Мин унжите йәшәр қызмын дийеп йеримен қый әле. Этәң қырына барамын. Мин йәреңә (киләсе елга) қайтамын.*

-ыр/-ер кушымчалы киләчәк заман хикәя фигыльнең 1 нче зат берлек формасы кыскарырга мөмкин: *Картупны үзем жийарым (жыярмын). Ашарым (ашармын) әле, эссе қый.*

Тамырлары -р га беткән фигыльләрдәгә янәшә килгән -ыр/-ер еш кына тагын да кыскара: *Жарар, үзем жийыштырым (жыештырыммын) әле. Ничек булса да керем инде (керермен). Үтечен бирем (бирермен) тиб әйткән.*

Күрсәтелгән фигыль формалары татар теленә күпчелек сөйләшләрәндә кулланыла.

Хәзерге һәм киләчәк заман хикәя фигыльнең 2 нче зат берлек формасы, әдәби телдән аермалы буларак, -сын/-сен кушымчасы белән ясала. Мондый күренеш, асылда, өлкән буын кешеләре сөйләшендә факультатив характерда очрый һәм таралышы ягыннан сөйләшнәң гомуми характердагы үзенчәлекләреннән берсен тәшкил итә.

Мисаллар: *Мәсәгә чәчәсен күзенә балчык, суқыр итәрсен. Күкәй сьта-сын да аҗ + он туқыйсын, май саласын да табаҗа саласын. Ойалмый-сынмы? һ. б.*

Бу үзенчәлек фигыльдән башка сүз төркемнәре белән белдерелгән хәбәрнең икенче зат берлек формасында да табыла: *Сықтақсын, йаратмыйм мин сине. Әле син йәшсен, ыспайысын* (яшьсең, матурсың) һ. б.

Барда урынчылыгында киләчәк заман хикәя фигыльне киң әйтелешле варианттагы кушымчалар белән формалаштыру очраklары бар. Бу күренеш нигездә өлкән кешеләр телендә сакланган: *көн айазар* (аязыр), *кичкедә қайтармын* (кайтырмын), *шунда керәрсез* (керерсез), *үзегез күрәрсез* (күрерсез) һ. б.

Пермь сөйләшенең муллы урынчылыгында *-ыр/-ер* кушымчалы киләчәк заман хикәя фигыльнең 1 нче зат юклыгын *-мар/-мәр* кушымчасы ярдәмендә дә формалаштыру очраklары күзәтелә: *Сийә йурған йук, қатмассыңмы? — Қатмарым.* — Сиңа юрган юк, туңмассыңмы? — Туңмам.

Мондый үзенчәлек урта диалектның тепекәй [Рамазанова, 1988: 92], тубыл-иртыш диалектының саз ягы сөйләшләрендә дә бар [Тумашева, 1961: 67].

Күптән үткән заман хикәя фигыль (*барган иде*) категорик үткән заман хикәя фигыль һәм *иде* ярдәмче фигыле ярдәмендә ясала. Грамматик күрсәткечләр, сорау кисәкчәсеннән кала, һәрвакыт төп фигыльгә ялганалар. Ярдемче фигыль исә, урта диалект сөйләшләрәндәгечә, *ийе* формасында йөри, сөйләм барышында төрле фонетик үзгәрешләргә дучар була: *Боларның сумкәсен йастыҗ араҗа* (арасына) *тығып қуйдым ийе* (куйган идем). *Әле бүген килдегез ийме* (килгән идегезме) *сез? Пенсийәгә күчте генә + -й* (чыккан гына иде). *Әйттеләр + -ий* (әйткәннәр иде) *үзләре. Өстәмә дә алыштым + -ый* (алыштырган идем), *бақчаҗа чыҗам дип.*

Тәмамланмаган үткән заман *-а/-ә, -ый/-и(й)* һәм *иде* ярдәмче фигыле белән ясала, грамматик күрсәткечләр төп фигыльгә ялганалар, *иде* ярдәмче фигыле төрле фонетик үзгәрешләргә дучар була: *Әлек озур итеп бәләш пешерәбезий* (пешерә идек). *Сийә барған чақта икмәк тә пешермәгә белмимий* (белми идем). *Мине бетекий камбайын тип жөрөтәләри* (йөртәләр иде). *Житми қалай* (кала иде), *тормыш на-чар булҗас. Самышар қуйсақ, моңа чақ қайныйыйы, эчеп китәсеңий* (эчеп китә идең) һ. б.

Пермь сөйләшендә бу форманың катлауландырган төре дә киң кулланыла: *Киндер кийә + йег + ий житендән* (< кия идек иде — кия идек). *Үз урманыңа бара + йың да кисә + йең + ийе* (< бара идең дә кисә идең иде — кисә идең). *Жыл да сизгәрне суйа + йым + ий әле қаз* (< суя идем иде — суя идем). *Йәш чақта эшли + йем + ий* (эшли идем иде — эшли идем).

Бу типтагы формалар татар сөйләшләрендә әлегә кадәр билгеләнмәгәннәр һәм пермь сөйләше өчен специфик үзенчәлекләренең берсе булып торалар.

Ирен урынчылыгында тәмамланмаган үткән заман, югарыда каралган *-а/-ә + -ыйы/-ийе* формасы белән беррәттән, *-ыр/-ер, -әр + -ыйы/-ийе* һәм *-адыр/-әдер + -ыйы/-ийе* формалары ярдәмендә дә белдерелә: *Бер*

жоморқаны жуғатмый жийыб аладырыйы. Хатыны эшләмәсий (эшләми иде). Қалпақ тегәрләрийе (тегә иде), тәңкәле қалпақ тийерләрийе (диләр иде) ансын.

Қабатлаулы үткән заман хикәя фигыль, әдәби телдәгечә, -а/-ә, -ый/-и(й) торған иде формасында кулланыла: Чамасыз була торғаний у (ул). Шәпиқ бабай, мәрқүмкәй, әйтә торғанийы.

-ған/-гән формалы сыйфат фигыльгә нигезләнгән нәтижәле үткән заман хикәя фигыльнең төрләнеше әдәби телдәгедән берни-кадәр аерыла. Аның 1 нче зат берлек һәм күплек формалары тартым кушымчалары белән дә ясалырга мөмкин: Онопқаным (онытканмын) көндөз қыздырыб әчмәгә. Кичә белмәгәнбез шу (белмәгәнбез шул) без аны. Әнидән сизгә йәштә қалғаным (калганмын). Қара, мин матур булғаныммы (булганмынмы)?

Мондый күренеш барда урынчылығында системалы рәвештә, калган урынчылыкларда факультатив характерда күзәтелә. Ул урта диалектның мамадыш, тубыл-иртыш диалектының тевриз, тара сөйләшләрәндә бар.

Теләк һәм ниятне белдерә торған формалар. Әдәби формалар (-асы/-әсе килә) белән беррәттән, пермь сөйләшәндә диалекталь формалар да күзәтелә. Ләкин монда бер нәрсәгә игътибарны юнәлтергә кирәк. Әдәби формаларның кулланылышында һәр очракта да тикшерә торған сөйләшкә хас фонетик күренешләр чагыла.

Пермь сөйләше өчен характерлы теләк һәм ният формалары түбәндәгеләр.

Шартлы теләк формасы әдәби телдән бары грамматик күрсәткечләрнең күпчелек очракта төп фигыльгә ялганган булуы белән генә аерылып тора: Әчсәм әйтмәсемий (әтмәс идем) әле сийә. Миң кечкенә булмасам хәтерләремий дә суң шуларны (хәтерләр идем). Үтечкә дип сураб алсаң биремий (бирер идем). Миңке шундый тавыш булса йырлап қына йөрөмийе (йөрер идем).

Инфинитив + итә: Нимәгә тутырдығыз чәй табаққа, ашамағайтәсезме (ашамакчы буласызмы)?

Инфинитив + итә аналитик төзелмәсе ният белдерә торған төп форма булып тора. Ул сөйләм телендә генә түгел, балаларның язма эшләрәндә, хәтта җирле вакытлы матбугатта да очрый.

-ырмын/-ермен ди- төзелмәсе үткән заманга караган ниятне белдерә. Бу конструкция беренче затта ешрак күзәтелә: Мин отпускаттан сүләрем тидемий (сөйләшмәкче булган идем). Теге йағын да сырларым дийемий (буямакчы идем). Әқлимәдән сорарым дидемий (сорармын дигән идем), онопқаным.

Инфинитив + кәрәк: Сәғәтне бирәлмим, төзәттерергә кәрәк булайы (төзәттерәсе бар иде). Суға барамсыни, йазынырға кәрәк була бит сийә (язасың бар бит синең). Марлы қыйбат түгел, ақ чымылдық йасарға кәрәк (ясыйсы бар) чебеннән қачып йоқларға. Қаймақ туқыма кәрәк булайы, май жуқ (май юк, май язып аласы бар). Вахыт жуқ, өстәл сырламаға кәрәк булайы (вакыт юк, өстәлне буйыйсы бар иде).

Кушу аркылы киңәш итү төшенчәсе сөйләштә боерык фигыль һәм + -ыйы/-ийе (иде) ярдәмче фигыле белән белдерелә: Хәй-

бэтай, син бер сүздән туқтатый (туктатырга иде) аны. Сез тығып қуйыңый (куярга иде) тәғәжгезне (кәгазгезне). Майлап йебәрийе (жибәергә иде). Читег алып килеңий (алып килергә иде) сез, қайған читек. Сез сураңий аңан (сезгә сорарга иде аннан) һ. б.

Кайвакыт шундый ук функциядә -у/-ү, -ма/-мә кушымчалы фигыльләр һәм кирәк модаль сүзе тибындагы төзелмәләр килә. Мондый очрақларда логик ия билгесез килештә башкарылырга мөмкин яки жөмлә иясез була: *Туп-туры безгә килү кәрәгий* (килергә кирәк булган) *сез. Жәй көн килмә кәрәг икә* (килергә кирәк иде) *сез урман қырына. Боларны кертү кәрәкми* (кертергә кирәк булмаган) *икә, аңғай* (һаман) *мине сүлиләр. Монда төшү кәрәкмәсий* (төшмәскә иде) *сез* һ. б.

Көчле эмоцияле теләкне белдерү өчен, әдәби телдәге кибек үк, шарт фигыль яки 3 нче зат боерык фигыль һәм -ий (иде) ярдәмче фигыле белән ясалган аналитик форма кулланыла: *Мәскәүгә мине чақырсыннарый дим. Их, утыз йәшлек чақлар булса икән, диб әйтеп қуйабыз. Бейек тауға менгән чақта, Таймас табан булсайде, Сездең белән утырғанда, Таң атмас кич булсайде* (халык жыры).

Болардан башка, өйрәнелә торган сөйләштә теләк, исәп итү, ният төшенчәләрен белдерә торган, чагыштырмача сирәк кулланылышта булган кайбер аналитик конструкцияләре һәм әйләнмәләре дә күрсәтергә мөмкин: *Анда сашыт-сабаны жумаға барый* (юасы бар иде). *Башыңы тишеп сары май қойасы булды* (қоясы калган) *тийем, азырақ ақыл алырайың тим. Гөлби, монда чығ әле, киңәш итәрәмә бар, ти* (киңәш итәсем бар). *Менә бу бичәкәй өмөжөгә* (кура жиләгенә) *барыға йөри шай* (бармакчы булып йөри, ахрысы) һ. б.

Боерык фигыльнең 2 нче зат күплеге -ың/-ың кушымчасы белән ясала: *Дару ашаң* (ашағыз) *сез жаңа чағында. Сез жатып жоқлаң* (йоклагыз), *мине көтмәң* (көтмәгез). *Мийә танытың* (танытығыз) *әле, кемнәр сез? Теендә кунихта қарап китең* (китегез) *сез аны, шаққатарсыз.*

Катгый кушуны, үтенүне белдергәндә яки чит кешеләргә хөрмәт белән мөрәжәгать иткәндә, шул ук форма берлек санда да кулланылырга мөмкин: *Инде син кийеп қараң. Ай* (< алай) *булса мине қалдырмаң әле, Сәкинә. Төшөң анан тын! Иршемәң* (үчекләмә) *аны!*

Йә, әйдә, мә, ди- сүзләренә дә -ң кушымчасы ялгана: *Әйдәң* (әйдәгез), *утырың* (утырығыз), *түрдән үтең* (үтегез). *Қурқам жыландан, диң* (дийең). *Йәң* (ягез), *балалар, ашый башлаң* (башлагыз), *қорсағығыз ачты сезнең. Мәң* (мәгез) *әле, алың* һ. б.

Юнәлешләр. Йөкләтү юнәлеше, нигездә, әдәби телдәгечә, ягъни -дыр/-дер, -қыр/-кер, -ғыз/-гез, -т кушымчалары һәм аларның фонетик вариантлары ярдәмендә формалаша. Ләкин кайбер кушымчалар, әдәби тел белән чагыштырғанда, киңрәк табыла.

-тыр/-тер, -дыр/-дер кушымчасы урынына архаик -қыр/-кер, -ғыр/-гер кушымчасы кулланыла: *Барда* (ав. ис.) *жыйында чүлмәк шатқырдылар* (ваттырдылар). *Кипкергәч* (киптергәч) *тупырчаға урыйлар. Илләрдә* (башка авылларда) *қачқырып* (қачырып) *тора торғаннарыйы қызны. Вафа қарт утынны монда тартқырды* (тарттырды) *мени? Үксез генә қараб үскердийе* (үстергән иде) *инәсе. Малайны күздән йазғырасы* (яздырасы) *килми. Ызба туй узғырдық.*

Кидерү, меңгерү, житкерү сүзләренең йөкләтү юнәлеше төрле вариантларда очрый. Меңгерү/меңгезү/мендерү: Бураны күтәреп беттең исә, матча меңгезәсең. Шул тауға кечкенә чана белән сүрәп меңгердек. Қара, инәңне мендер.

Кийерү/кийертү/кидерү: Күләсән + инде арба + ш зәккә кийертеп қуйалар. Қыршау кидерәләр йарылмасқа (тәгәрмәчкә). Пал'та алдығый, үзенә кийереп қарамағач, озурақ (зуррак) булған.

Фигыльләрдә бер юнәлеш урынына икенче юнәлеш формасын кулланыу очрақлары бар. Әдәби телдәге төп юнәлеш сөйләштә башка юнәлеш формасы белән бирелә.

Конкрет бер эшнә башкару турында сүз барса һәм жөмләдә тәмамлык аталган булса, фигыльләр, әдәби телдәгечә, төп юнәлештә киләләр: *Қат йазыб алмаға кәрәк була. Ашаң әли шәңгәсен эселей. Әнә у (ул) қашағаныңын да ул бәйләде.* Кешенең гомуми эшен, шөгылен белдергән очракта шул ук фигыльләр күчемсез булалар һәм, әдәби телдән аермалы буларак, кайтым юнәлешендә киләләр, ә эшкә дучар булған әйбер анык билгеле түгел, ягъни эш башкару объекты аталмый, сүз бары ниндидер эш төре турында гына бара: *Сөтөгөзне тотоныйммы (то-тыйммы). Йазыну хәтәр (язу читен) эш. Ишегалда жылгәренеп (жылгәреп) жәрибез шулай. Тегенмәгә белә (тегә белә). Өшдә, әле үтүкләнә (үтүкли).*

Түбәндәге фигыльләрдә әдәби телдәге төп юнәлеш урынына йөкләтү юнәлеше кулланыла: *жығыту — егу, алдату — алдау.*

Пермь сөйләшендә кайбер фигыльләр төп юнәлеш формасында сакланганнар, ә әдәби телдә исә алар фәкәть кайтым яки йөкләтү юнәлешләре формасында гына кулланыла: *Үрә сушый (суына), утырың тизерәк. Сигезне генә бетте (бетерде) микән у (ул)? Чирле булғанда алтайлық қынайы, хәзер өчнә тулды (тутырды). Аз ғына жашын жаудисә бездә жул пычрап (пычранып) китә. Сәли ағачқа (бишек сирт-мәсенә) асылдым (асылындым да) да шушылай, қарап тик торам.*

Затланышсыз формалар. Инфинитив. Сөйләштә инфинитивның -ырға/-ергә формасы кулланыла, ләкин ул төп форма түгел.

Югары ирен урынчылыгын исәпкә алмаганда (анда, нигездә, -ырға/-ергә формасы), пермь сөйләше өчен инфинитивның -маға/-мәгә кушымчалысы төп форма булып тора: *Иптәш қызын апкилгән қунақламаға (кунакка, кунак булырга). Үдиккә (ав. ис.) уқымаға (уқырга) йебәрделәр. Қазлар ашамаға (ашарга) сорыйлар. Йулда йоқламаға мөмкин қый (йокларга).*

Сөйләштә инфинитивның, -ма/-мә формасы да күзәтелә; ләкин ул чагыштырмача сирәк кулланыла һәм, аеруча, составында *кирәк, итә* сүзләре булған конструкцияләрдә очрый: *Казаннар итек басма (басарга) оста булалар ый. Тегеләрнең ызбасына барыйм әле, чебечләрен туйдырып килмә (килергә) кәрәк. Шушы ызбаларны жаңырт-майтәм (яңартмакчы булам). Сез шушы чоланга йатмайтәмсез (ятмакчы буласызмы)?*

Инфинитивның сөйләштә кулланылган барлык формалары да (-маға/-мәгә, -ырға/-ергә, -ма/-мә), белү, йәбешү (башлау) сүзләре белән килгәндә, әдәби телдәге -а/-ә, -ый/-и(й) кушымчалы хәл фигыль мәгънәсен белдерә: *Жырламаға белмим (жырлый белмим). (Бала) қарамаға белмә-*

сәң (карый белмәсәң) йәбешмә. Мин йафырақны белмим сындырыға (сындыра белмим). Бураны күтәрмәгә йәбешәләр (күтәрә башлылар).

Бул ярдәмче фигыле белән ясалган аналитик төзелмәдә инфинитив әдәби телдәге *-ып/-еп* кушымчалы хәл фигыльгә туры килә: *Тырактыр үтәлми, бармаға булмый* (барып булмый). *Тым (тын) бәтә, жүгермәгә булмый* (йөгереп булмый).

Сыйфат фигыльләр. Хәзерге һәм үткән заман сыйфат фигыльләрнең ясалышлары һәм мәгънәләре әдәби телдәгечә. Диалекталь күренешләр фәкәт киләчәк заман сыйфат фигыльләр өлкәсендә генә табылды.

Билгеле булганча, бу төр сыйфат фигыльләр әдәби телдә өч төрле кушымча ярдәмендә ясалалар: *-ыр/-ер, -асы/-әсе* һәм *-ачақ/-әчәк*. Пермь сөйләшендә исә *-ыр/-ер* төп форма булып тора, ул киңрәк мәгънәгә ия, чөнки әдәби телдән аермалы буларак, һичшиксез үтәлергә тиешле эшне белдерү өчен дә актив кулланыла. Мәсәлән: *Өчәр йез митыр қазар* (казыйсы) *жирләргә тырактыр бирегә тийешләр*. *Ул малайның быйыл әрмийгә китәр жылы* (китәсе елы). *Беренчегә керер* (керәсе) *қыз ийе*. *Барыр жир* (барасы жир). *Аяз булыр* (буласы) *булса салават күпер қороға төшә, шуңан беләсең аны*.

Шушы ук сыйфат фигыль, *чакта, вакытта* сүзләре белән килгәндә, әдәби телдәге *-ган/-гән* кушымчалы сыйфат фигыльгә туры килә: *Йылқылдық (ажаган) арыш баш бешәр* (пешкән) *чақта була шы* (ул). *Сәғәт унике тулыр чақта* (тулганда) *жыйдымыйы*. *Бездә айдан артық қоро булды, картуб үсәр* (үскән) *вақытта*.

-ыр/-ер кушымчалы сыйфат фигыльнең тартымлашкан формасы, *бар* сүзе белән килгәндә, шикләнүне, куркып саклануны, шөбһәләнүне белдерә һәм әдәби телдәге *-уы/-үе бар* аналитик тезмәгә туры килә: *Азаланып* (азып) *китәре* (китүе) *бар аның*. *Әллә кем килеп керере* (керүе) *бар*.

Күргәнебезчә, *-ыр/-ер* формалы сыйфат фигыльнең функциясе әдәби тел белән чагыштырганда, шактый киң. Бу исә, үз чиратында, *-асы/-әсе* формасының сыйфат фигыль буларак сирәгрәк кулланылуына китергән.

-ачақ/-әчәк формасы пермь сөйләшендә сирәк очрый, нигездә, ул *ал, бир, күр* тамырларынан ясалган, исемләшкән сүзләрдә генә очрый: *Бар икән күрәчәкләр*. *Йарар, алачақ булса бирер*. *Сийә бирәчәк барийе* һ. б.

Хәл фигыль. Алар әдәби телдәгечә, үзенчәлекләр исә аларның юклык формаларында гына күзәтелә. *-ып/-еп* кушымчалы хәл фигыльнең юклыгы түбәндәге кушымчалар ярдәмендә ясала:

-мый/-ми (иң актив вариант): *Белми үкенгәнче, белеб үкенерсең*. *Картуп жыйып бетми эш бетмәс инде*. *Барып қайтмый йарамый*.

-мыйча/-мичә, -мыйнча/-мийнчә, -мыйынчы/-мийенче: *Ашыл жирендә эшләмичә ничек торасың? Бәрәңгене қажамийынча* (әрчемичә) *ашқа турылар*. *Сүли торған нимә алдыңа килмийенчә қалмый у* (ул). *Анасына кермийнчә нишләсен инде* һ. б.

Хәл фигыльнең *-ганчы/-гәнче* кушымчасындагы *-ы/-е* сузыкларына факультатив рәвештә *-и* сузыгы тәңгәл килә: *Аталары қартайғанчи* (картайганчы) *тороп үлделәр*. *Килеп кергәнчи* (кергәнче) *ут сүнгән*. *Әлег үк* (иртүк) *кит тә өмөжә ашарсың туйғанчи* (туйганчы). *Мунча индергән қәле беткәнчи* (беткәнче). Мондый үзенчәлек бары пермь сөйләшендә генә теркәлгән.

Хәл фигыльнең *-мастан/-мәстән* кушымчалы формасы да күзәтелә: *Пешмәстән* (пешкәнче, пешмәс борын) *ачы була шы*.

Югарыда китерелгән хәл фигыль күрсәткечләренә синоним буларак, түбәндәге формалар кулланыла:

-мас/-мәс боро(н) яки *борондан*: *Сүләшкән кызы ш (ул) аның элекке, мин алмас борон. Бу хәлләр чықмас борондан (чыкканчы) ике йөздүм ийе.*

-мастан/-мәстән боро(н)/элек: *Печингә төшмәстән элек* (төшкәнче) *себертәбезий* (тырмалыйбыз) *жирне ағач тырма белән.*

-ғанчыға/-гәнчегә яки шушы форма + чикләүне белдерә торган бәйлек: *Әрмийгә киткәнчегә қәдәр эшләде қый. Учитель булғанчыға қәдәр укып, Қарманда (ав. ис.) тордо. Йаратамы-йаратмыймы тора-ларыйы үлгәнчегә қәдәр.*

Санап кителгән формалар, жирле сөйләшләрдә генә түгел, әдәби телдә дә очрыйлар.

Хәл фигыльнең, әдәби *-ғач/-гәч* кушымчасы белән беррәттән, аның түбәндәге диалекталь вариантлары да кулланыла: *-ғас/-гәс*, *-ғачын/-гәчен*, *-ғасын/-гәсен*, *-ғачтын/-гәчтен*, *-ғастын/-гәстен*. Мәсәлән: *Унны беткәсен қый Асада* (Оса шәһәре) *уқыды. Жүл өстө булғачын да оланнар да кереб апчығып китәләр аны. Чәчкәчтен тырма-маталарыз жирне. Туғаннан туған була, әтиләр бертуған булғасын* һ. б.

-ғачтын/-гәчтен формасы татар теленең күпчелек сөйләшләрендә теркәлгән; *-ғас/-гәс* варианты касыйм, дөбъяз, норлат сөйләшләренә хас, *-ғачын/-гәчен* — бәрәңге сөйләшендә, себер диалектларында бар; ә *-ғасын/-гәсен* формалары белән сөйләш урта диалектның бәрәңге, минзәлә (*-ғачыннан*) сөйләшләренә һәм себер диалектларына (*-ғансын/-гәнсен*, *-ғасын/гәсен*) якын тора.

Күреп үткәнебезчә, сөйләштә хәл фигыль формаларының вариантлары шактый күп төрле, ләкин алар семантик яктан әдәби телдән һәм башка сөйләшләрдән аерылмыйлар.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр. Пермь сөйләше өчен характерлы бәйлекләр түбәндәгеләр: *кебек/кешек/көмөк/күк* — әд. кебек, шикелле; *сыман/семән/сымақ/семәк* — сыман; *төслө; хәтле/қәтле/хәтлеге; қәдәр; хәдәрлеге; чақ/чақлы; тиң/тиңне/тиңе/тиңкә/тиклем* (сирәк); *шайы* (сирәк); *сайын/сайы/сай; борон/боро; бире* (бирле); *үзгә* (башка); *өчөн; бала* (шауба урынч.)// *бәлә/бола* (барда урынч.) — әд. була; *чикле, таба, аша*. Санап кителгән бәйлекләрнең бер өлеше әдәби телдә дә кулланыла.

Өчен бәйлеге башка сүз төркемнәре белән дә сәбәпне белдерә торган конструкцияләр оештырырга мөмкин: *Эссе өчөн* (эссе булганга күрә) *тәрәзәне ачты. Чәче ишүдә тормый қый, қаты өчөн* (каты булганга). *Бездә алма шақ була, салқын өчөндөр* (салкын булгангадыр). *Инәсе үзе генә қалған өчен* (калганга) *монда килде. Бик халық керә мийә, жүл өсте өчөн* (юл өсте булганга).

Өчен бәйлеге татар теленең башка кайбер сөйләшләрендә дә берникадәр үзенчәлеклелек күрсәтә. Мәсәлән, мишәр диалектының кузнецк, темников, ләмбрә, чистай, урта диалектның нократ сөйләшендә ул максат хәлләрен дә белдерә.

Таба бәйлеге пермь сөйләшәндә, әдәби телдән аермалы буларак, баш килешне башкара: *йуғары таба, бу таба, шу таба; бармый бер таба да* (бер кая да). Мәсәлән: *Йылғаның берсе бу табаға, берсе теге табаға ағып торсон* (әкияттән). *Анда теге таба озон ийе ашыл.*

Бала/была/бәлә/бола максатны яки сәбәпне белдерә: *Суға бәлә* (сү өчен) *дә килгәннәр инде, шишмә дә шишмә безнең, тегенән чыға, монан. Сәғәт ничәдә уйанам, йоқламыйм, шул баланы җибәрмәгә была* (озатып җибәрәсе булганга).

Бәйлек ролендә йөри торган сүзләр: *башлап* — бирле, *тышында* — арасында, *тирәсендә* һ. б.: *Аны қыштан башлап* (қышын) *қына алдылар райунға, монда эшлидерийе. Қарабодай ике-өч йыл тышында* (ике-өч елдан бирле) *йуғ әле, чәчмиләр. Әле өч-дүрт көннөң тышында ғына таптымый* (өч-дүрт көн эчендә генә тапкан идем) һ. б.

Йары: кич йары — кичкә таба. Мәсәлән: *Мәк тә шундый була, кич җары булд + исә, җомола* һ. б.

Теркәгечләр. *Исә* теркәгече әдәби телдә тулы булмаган эчке каршылыкны белдерә. Аның грамматик функциясе — ике мөстәкыйль җөмләнең логик бәйләнешен формалаштыру. Пермь сөйләшәндә *исә* теркәгече, нократ, минзәлә, златоуст, эчкен сөйләшләрәндәге кебек, киң кулланыла, *-ды/-де* формалы фигыльләр белән килә, хәбәрләр яки җөмләләр арасындагы вакыт, шартлы, сәбәп бәйләнешләрен белдерә һәм әдәби телдәге *-гач/-гәч, -са/-сә* формаларына туры килә: *Җан ийәсе тудисә* (тугач та), *ашарға сорый. Мал-мазар қышдисә* (кугач та), *керә дә җата, ашырта* (авырый). *Ашасы килдисә* (ашыйсы килсә) *эчеб утырмасый әле.* Башка очракларда *исә* теркәгече икеләнүне, билгесезлекне, шөбһәләнүне белдерә: *Кемгә исә* (кемгәдер) *алар барып қайтқаннар. Бер ни исемне булса* (кем исемнедер) *кеше килде. Қайда булса* (кайдадыр) *эленеп тора мамық.*

Әмән — гүя, әйтерсең. Мәсәлән: *Сүли, әмән инде күргән.*

Сөйләштә *әгәр* теркәгеченәң кушма формасы да кулланыла: *Әгәрренки ун йыл ғына элек шушы мәктәп чыққан булса, мәйтәм, без уқуға эләгәбез ий. Әгәрренки берәр имә* (нәрсә) *күтәрсәң бала асрағач* (бала тудырғач), *өзлөгүшең бар* һ. б.

Кисәкчәләр: *қый* — бит, ич, инде; *маса/баса* — ахрысы, *томро* — чем, *қап* — нәкъ; *төмә* — тома, *дөм* — бик. Мәсәлән: *матур қый* — матур бит, *эч қый* — эч инде, *кеше маса* — кешеме соң, *қап уртасы* — нәкъ яртысы, *дөм ач* — бөтенләй ач, *томро қара* — чем кара.

Қый раслау кисәкчәсе, сузык авазга башланган сүз алдында килгәндә, сөйләү темпы белән бәйле рәвештә булса кирәк, еш кына фонетик деформациягә дучар була: *эли китте қ^оәнә* (китте бит әле әнә); *әлдә дә була қәланда* (әле дә була бит әле анда); *йуқ қалешыл* (йук бит әле ул...) һ. б. ш.

Сорау кисәкчәсенәң (*-мы/-ме*) кулланылышы. Әдәби телдән аермалы буларак, 2 нче зат хәзергә һәм *-ыр/-ер* кушымчалы киләчәк заман хикәя фигыльләрдә сорау кисәкчәсе турыдан-туры фигыльнәң тамырына ялғана: *аламсыз* (аласызмы)? *Тәләсне* (ав. ис.) *беләмсез* (беләсезме)? *Алма + шийымсың* (ашыйсыңмы)?

Кирәк модаль сүзенәң кулланылышы. Билгеле булганча, *кирәк* модаль сүзе әдәби телдә грамматик яктан ярдәмче фигыльләр белән

генә формалаша. Пермь сөйләшәндә исә аңа фигыльгә хас кушымчалар (зат, сан, заман һ. б.) да ялганьрга мөмкин: *кәрәкте, кәрәккәч, кәрәксә, кәрәгә, кәрәгер* һ. б. Мәсәлән: *Аңчалғанда ышағ аңча кәрәген* (кирәк булып) *китә. Вақ-түшәккә кәрәгер* (кирәк булып). *Йоморқа кәрәктисә* (кирәк булса) *безгә килең. Мә! Кәрәккәч* (кирәк булгач) *алып жийасың шифырын. Өч туғаннар булғачтын, берсен салдатқа бирү кәрәгә* (кирәк була).

Синтаксик үзенчәлекләр

Пермь сөйләшәндә табыла торған синтаксик характердагы диалекталь үзенчәлекләр төркеме кайбер жөмлә кисәкләрәнең белдерелүе, аларның инверсияләнүе, сорау белдерү юллары, кушма жөмлә төзелеше һәм башка шундый күренешләрне үз эченә ала.

Сүзтезмәләрнең ясалышы белән бәйләү үзенчәлекләр. Исем-ле исем сүзтезмәләрнең (изафәләрнең) кушымчасыз тибы сөйләштә доминант булып тора: *Кул арйақта торалар* (чокыр аръягында). *Милеш бәләш* — миләш бәләше, *өмөжә қақ* — кура жыләге кагы, *утын чана* — утын чанасы, *сол + он* — солы оны.

Бу изафә нигезендә яңа сүзләр дә ясалган: *қапқал* — капка алды, *этпорон* — диал. эт борыны — гөлжәмеш; *үкәртә* (< өй кәртәсе < өй киртәсе) — ишек алды; *дымқорт* (дым корты) — кыргаяк һ. б.

Исем-исем сүзтезмәләрнең архаик төрән куллану белән пермь сөйләше аеруча нократ сөйләшенә [Бурганова, 1962: 49], себер диалектларына [Тумашева, 1961: 38] якын тора.

Бер саны, кайбер сыйфатлар һәм алмашлыклар, ияртүче кисәк белән бергә килгәндә дә, тартым кушымчасы ала: берсе китап, олосы малайым, кечесе сеңлем, тегесе чебеч һ. б.: *Берсе ызбаны сатып килдемийе. Кунақлар қайттылар: бүген берсе пары, кичә берсе пары. Төрлөсә эшләр эшлийем мин. Кечесе быратым әрмийәдә.*

Бер-берсен ачыклап килә торған иярүче кисәкләр дә тартымлаштырга мөмкин: *Менә минем берсе кечесе малай* (кече малайларымның берсе) һ. б. ш.

Муллы һәм шауба урынчылыкларында *-нықы/-неке, -ңқы/-ңке* кушымчалы аергычлар да, нократ сөйләшәндәгә кебек, тартым кушымчасы ала: *үзебезнекесе өстәл, миңкесе ү* (өй).

Аергычлы-аерылмышлы сүзтезмәләрендә иярүче кисәкнең *-сы/-се* кушымчасы алу күренеше татар теленең башка сөйләшләрәндә әлегә билгеләнмәгән. Мондый күренеш караим телендә бар. [Мусаев, 1964: 138—139].

Ияртүче кисәк баш килеш формасында торганда, саннар, сыйфатлар һәм алмашлыклар белән белдерелгән иярүче кисәк төшем килеш кушымчасы ала. Мәсәлән: *Икене кибин* (ике кибән) *артық салдық. Қыйбатлысын пичинйә йарты кила үлчә, берне балық* (бер балык) *бир. Берәрне күмәч* (бер күмәч) *ашап қарарсыз. Өчнө чебеч* (өч тавык) *алдым ий. Озонно күлмәк* (озын күлмәк) *кийәләр. Кийәше ызба йасый йаңыны* (яңа өй).

Исем-фигыль сүзтезмәләрендә исемне һәм алмашлыкны, әдәби телдән аермалы буларак, башка килештә куллану.

Әдәби телдә чыгыш килешен таләп итә торган көлү фиғыле сөйләштә даими рәвештә төшем килешен башкара: *Аны (аннан) көлмәгә йәбештег икебез дә.*

Әдәби телдә юнәлеш килешен сорый торган бер төркем фиғыльләр (*суғу/чапқыту, тийү, өрү*) даими рәвештә төшем килешен башкаралар: *Мине (миңа) ул суқмады, мин аны (аңа) суқмадым, шулуй тордоқ без. Тағы жыласа, тағы чапқытам мин аны (аңа), арқырайып йөрмәсен. Сез аны (аңа) тимәң. Төлкө кешене (кешегә) тими. Сезде (сезгә) өрөр у берәр этнә торғанчы.*

Әдәби телдә чыгыш килешен таләп итә торган гарык булу, бизү мәғһәсендәгә туйу фиғыле юнәлеш килешен башкара: *Әлек бетекий ызбаға (кечкенә өйдән) туйдық.*

Кушу (исем кушу) фиғыле юнәлеш килешне башкара: *Молла бабай Шәми исемгә қушқан.*

Утыру, басу фиғыльләре даими рәвештә чыгыш килешен таләп итәләр: *Тәрәзә төптән (тәрәзә төбенә) утыр. Сигез сәғәтнең буйына аяқтан (аякка) басып тормаға кәрәк.*

Ияртүче кисәгә сыйфат яки рәвеш булган сүзтезмәләр.

Күп, күбрәк, артық сүзләре ияртүче кисәкне баш килештә башкаралар: *Белмим, илле йәш күберәк (илле яшьтән артыграк) бардыр. Без үзебезгә ике бидрә (ике чиләктән) күбрәк қуйабыз су. Өчнә қаз апардық, утыз қазақ (кадактан) күберәк бал алып пардық туйға. Ике атна (атнадан) күберәг әлек; йөз йыл (елдан) артығырақ; йарты митыр күп (метрдан артыграк).*

Хәбәрлекнең формалашуы белән бәйле үзенчәлекләр. Хәбәр, әдәби телдән аермалы буларак, фиғыльдән башка сүз төркемнәре белән белдерелгәндә дә, хәбәрлек кушымчалары ала: *Қайдалар (кайда) икә суң болар? Сиз Қазанның үзенекесезме (үзенекеме)? Без генә йуқбыз (юк) икән. Хәзер сиксән дүрттәмен (дүрттә).*

-ған/-гән кушымчалы фиғыльләр бар, юк сүзләре белән хәбәр булып килгәндә, субъект белән хәбәр ярашмау очрақлары бар: *Сиз әле әлек килгәнәгез жуғ + ыйдер бу ашылға? Бичәсен без күргәнәбез жуқ. Алар да күргән йуқ икә безнең йақларны, без дә күргән йуқ алар йақны.*

Сорау жөмлә төзелешендәгә үзенчәлекләр. Сорау кисәкчәсе (*-мы/-ме*) фиғыльнең нигезенә үк ялгана: *Син беләмсен (беләсеңме) у йақны? Сиз шартламаға барамсыз ни (барасызмыни)?*

Сорау алмашлыҡлары еш кына ни алмашлығы белән бергә киләләр. Мәсәлән: *Қайда ни у (кайда ул)? Қайа киттикән ни? Өстөңә сиңке йуқ мәллә? Мә кимисең ни? Монда мәгә килдийе ни (нәрсәгә килгән иде)?*

Сорау сорау интонациясе белән генә дә белдерелергә мөмкин: *Әуқыйсыз монда Пирмедә (Пермьдәме)? Сиз мунчаға житешәлерсез (житешә алырсызмы)? Әлә анда кердегез?*

Барда һәм муллы урынчылықларында үзенчәлекле сорау жөмлә бар. Ул бирелгән сорауны кире кайтарып сораганда күзәтелә һәм, гадәттә, бер сүздән тора. Мәсәлән: *Бозашығыз чоланда йөри. — Бозаш? Қарағыш ашыл йырақмы? — Қарағыш ашыл (Қарағыш авылымы)? Сиз кемнәр буласыз ни? — Қунақлар. — Қунақлар (кунақлармыни)? Әни дә китте + йе? — Әни дә (әниң дәме)? һ. б.*

Лексик үзенчәлекләр

Катлаулы формалашу юлы үткән пермь сөйләшененң үзенә хас лексик-семантик системасы да барлыкка килгән. Әлбәттә, аның нигезен гомумтатар сүзләре тәшкил итә. Шунның белән бергә, күрше халыклар белән аралашу, мәдәни-икътисади һ. б. бәйләнешләр нәтижәсендә, сөйләштә алынмалар (рус, гарәп-фарсы, фин-угыр) да урын алган.

Диалекталь лексиканы тематик планда яктыртып үтик.

Йолалар һәм рухи мәдәният белән бәйле диалектизмнар: *мендәрле кунак* — яучы; *кунаҗ өй сурау* (муллы, шауба урынч.) — кияү кыз куенына керер алдыннан башкарыла торган йола, кияү егетләре кызның әти-әнисеннән кияү белән кызны кавыштырыр өчен урын сорыйлар, җырлар белән бара; *тун* (бор. төрки *тун* — беренче) *йабу/йаулык йабу* (көңг.)// *чымылдыкка керү// ашқа керү* (барда урынч.)// *кыз қуйынына керү* (ирен урынч.) — зөфаф кичәсе; *терлек//терлег әрбир* (барда урынч.), *теркөү* — бирнә; *гөлбәдия* — 3—7 (так була) катлы ритуаль бөлеш, эчлегә кабатланмаса тиеш, ул ничә катлы булса, туйга килгән кодалар да шунның хәтле кич кунак булалар.

Йола исемнәрененң башка сөйләшләр белән уртақ булганнары: *қаз бозу* — туй мәҗлесендә кодалар алып килгән қаз белән кунакларны сыйлау, *тайанчық* — килен төшкән чакта аңа бүләк ителгән терлек, *өндәүле* — кыз ягыннан килгән сыңарлы кунак, *тарту* — егет ягыннан кыз өчен бирелә торган 1) өс-баш; 2) туй үткәру өчен май, бал, ит, чәй; 3) акча, әйберләренң акча өлеше; *чымылдык // аш чымылдык* — чаршау корып ясалган, кыз белән кияү беренче күрешер өчен әзерләнгән урын, гадәттә, түшәк ничә кат булса, беренче килүдә егет тә шунның хәтле көн кунак була, көн саен бер кат түшәкне ала баралар; *чымылдык җыры* — кыз янына егетне керткәндә башкарыла торган җыр; *ақлашу* — кызны килешү; *эткеч ботқа* — туй кунакларын озатканда әзерләнгән соңгы мәҗлес; *кәбен* — никах һ. б.

Башка кайбер йолалар, гореф-гадәтләр, төрле ышану-юраулар белән бәйле атамаларның да күпчелеге татар телененң башка сөйләшләрендә дә табыла: *йаулык тарту* — тел яшерү, *таң сушы* — сары белән авырган кешене дөвалау өчен таң атканда алып кайткан чишмә суы, *қот қойу* — курыккан кешене дөвалау алымы, *сөрән суғу* — сабан туге уздыру өчен әйбер җыю, *бөкәй* — мич артында, идән астында һ. б. яши торган серле җан иясе (мам. *бүки*, мәл. *бөкәй/бокай*, злт. *буқай*) һ. б.

Матча майы ашау — яңа өй салганда, матчаны менгергәч була торган мәҗлес (чагышт.: қазан арты сөйләшләрендә — *нигез боткасы*).

Пүмич — өмә: *орчоқ пүмич*, *қаз пүмич*, *ызба пүмич* һ. б.

Туганлык терминнары: *инә* (ана) — Урал тирәсе сөйләшләрененң барысы өчен да характерлы; *қарт әни* — әби, *қарт әти* — бабай, *абыз түтәй* — әти яки әниненң иң өлкән апасы; *үзәрнәй/узыринәй* — әби, *үзәрәтәй/узырәти* — бабай (муллы, шауба һәм, өлешчә, карьево урынчыкларында); *чибәрнәй* — әти яки әниненң олы кыз туганы, *чибәртәй* — шуларның ук олы ир туганы (шауба, муллы урынчылыклар).

рында); *эби* — 1) эти яки әнинең олы кыз туганы, 2) хатынына эндәшү сүзе; *бабай* — 1) эти яки әнинең олы ир туганы, 2) иренә эндәшү сүзе; *бичә* — хатын, *бичә алу* — өйләнү, *апсын* — килендәш, *абышқа* — ире, *қәймикә* — иренәң яки хатынының апасы; *балдыз* — хатынының сеңлесе (ягъни әдәби телдәгечә) яки әнесе.

Кешене тасвирлый торган сүзләр: *жашырын//жашрым-баш* — калак сөяге, *балан тайақ* — имән бармак, *тақылайу* — терелү, сәләмәтләнү, *түкмәлдериг ату* — мәтәлчек ату, *ләжбек* — сытык, елак, *мыжгы* — вакчыл, *менчел* — 1) нәзберек, 2) шикләнүчән, *сере* — үзсүзле, *әпәч* — көяз, *ыспайы* — матур, *алмаша* — жылбәзәк, юләрсымак, *азман* — азгын, *азымтық* — ялкау, *шәпле* — көчле, *эч өзөлү//жән киселү* — үзәк өзөлү, *жән қарайту* — ачуландыру, эч пошыру һ. б.

Көн исемнәре турында берничә сүз: *туган көн* — дүшәмбе, *атланган көн* — сишәмбе, *қан көн* — чәршәмбе, *кечәтнә/кичәтнә* — пәнжешәмбе, *жомға*, *қоро көн* — шимбә, *урсәтнә* (< урыс атнасы) — якшәмбе. Шушындый ук әчтәлектәге көн исемнәре тагын бары чувашларда гына күзәтелә. Татар теленәң башка сөйләшләрәндә шулардан кайберләре генә билгеле: *кан көн* (чст., подб.), *урыс атнасы* (миш.) һ. б. Мәжүсилектән калган, әмма башкачарак яңгырашлы көн исемнәре татар теленәң күп кенә сөйләшләрәндә табыла.

Йорт-жир, каралты-кура белән бәйле сүзләр: *күтәрмә* — баскыч, баскыч төбе, *қазнау* — казна (мич), *үкәртә* < *өй киртәсе* — ишек алды, *уша* — мич янындагы кечкенә эскәмия, *әлгәре* (йақ) — түр, *ызба* — өй, *гөрнәчә* — өсте ябулы баскыч төбе, *кәжүнкә* — чолан һ. б.

Йорт кирәк-яракларын белдерә торган лексикада жирле элементлар, шушында гына барлыкка килгән һәм яши торган атамалар күбрәк очрый: *түгеч* — тукмак, *сөзгәк* — сөзгеч, *тықышыч* — гөбе таягы, *чомоқ* (< чум) — чүмеч итеп кулланыла торган вак-төяк савыт-саба, *үлчәмеч* — үлчәү, *табатотқоч* — табагач, *түркә/чүркә* — кыргыч, *хышат* — ухват (каз. ар. *ухшат*), *айақ* — чынаяк чокыры, стакан, *чара* — зур агач табак, *күнәк* — туз чиләк. Кайбер диалекталь сүзләр мәгънә күчү, аның киңәюе яки тараюы нәтижәсендә барлыкка килә: *қашық* — аш чүмече, *табақ* — чынаяк тәлинкәсе, *су қашық* — чүмеч, *пелмин қашық* — тишекле чүмеч һ. б.

Аш-су исемнәре: *жықамыш//майжоқа* — юка (йомыркага гына басып, майда пешерелә), чагышт.: бор. төрки *йупқа*; *чәлпәк* (< фарс.) — кош теле; *үрә* — теләсә нинди аш; *жим* — төш (кабак, көнбагыш һ. б.); *очлоқ* — тәмәке төпчеге, *ачы* — агу, *бау қалач* — крендель, *он өре/өнөрө* — көрпә, *қалақ салма* — чумар, *қуржым/қуржау* — ачиткы һ. б.

Киём-салым атамалары: *күлмәк*, *чабата*, *жилән*, *бишмәт*, *камзул*, *казаки*, *жаулық/йаулық*, *шәл* һ. б. әдәби телдәге кебек үк. Шуның белән бергә, диалекталь сүзләр дә шактый табыла: *чоба/чыба* — астарсыз киндер өс киеме (плащ тибында), *бохаптан* — камзул, *чекмин/чепкин* — чикмән, *өститәкле күлмәк//итәкле күлмәк* — икешәр киң балайтәкле күлмәк, *әлдек/әлдек бау* — күлмәк изүе бавы, *кәйтән салу* — итәккә матур тасма тегеп чыгу, *алчеприк* (ал + чүпрәк) — алъяпкыч, *бишмармақ* — перчатка, *қытат* — кара тукуыма, *чөлкә* —

оек, *чөлкәбаш* — оекбаш *h. б.*, *қонжорыйқ* — ат яки сыер аягы тиресеннән галош формалы тегелгән аяк киеме (сөйләштә: *күн* — тире + *чарық* — күн аяк киеме); *бышымны қонжорыйқ* — киндердән өс куелган *қонжорыйқ*.

Бизәнү әйберләре: *арқалық* — чәчкап; *мыйынса//йақатәп//йақа* — тар тукумага ике рәт тәңкә тезеп ясалган, муенга киелә торган бизәнү әйбере; *чылбыр йаға* — яка чылбыры (дүрт-биш чатлы, һәр чат очында чулпыдагы төсле кашлы һәм челтәрле элементы булган бизәнү әйбере, муенга кысып киеп куела, тамак астында кашлы каптырма белән каптырыла); *буйынса/буйынча* (барда, муллы, карьево урынч.), *әмәйлек* (ирен, сылва, өлешчә шауба урынч.), *хәйкә* (ирен урынчылыгының көньяк өлешендә), *қыйықча* (өлешчә шауба урынч.) — хәситә *h. б.*

Хайваннар дөньясы: *инәч* (барда урынч.) / *инәчкә* (көңгер төркеме урынч.) — чебинең ана булганы; *чебеч/чебеш* — тавык, *әкәр* — ата (песи, эт); чагышт.: алт. *эгер* — эт, бараб. *игәр*, шор. *эгәр*, чагат. *игар* — ау эте; чув. *вәкәр*, монг. *ухер*, тат. *үгез* [Егоров, 1964: 23]. *Суқа чыпчық/жәйелмә чыпчық* — тургай, *парқилдақ/барқылдақ* — сыерчык (алт., тув. — шулай ук), *шөшле* — чуртан, *этнәшкә* — эт балыгы, *өнчөрө//чор//әнчүре* — вак балыклар *h. б.*

Қонжоғор — кәлтә (дөңяз сөйләшендә *чыгыр* — елан), *сағызақ/сағадақ/қондоға* — шөпшә, *әрә* — ата корт, *дөңгөш* — төклетура, *рашқы/эрешке* — зур чебен, *дымқорт* (< дым қорты) — кыргаяк, *сөгөзлин* — суалчан, *ислекәй* — кандала, *зәңге* — ук (бал корты һәм елан угы).

Үсемлекләр дөньясы белән бәйле сүзләр: *чаған* — өрәңге, *терке* (< тирәк?) — яшь нарат, *чашыл* — каен; *печин* — үлән; *тити/т'ит'и/чәчкә* (барда урынч.), *печин* (көңгер төркеме урынч.) — чәчәк, *ақ тити* (барда урынч.) // *ақ печин* (көңгер төркеме урынч.) — ромашка, *шәңгә тити*, *шәңгә печин*, *ак шәңгә* — ромашка, *сары шәңгә* — сары ромашка, *эрек печин* (яки *тити*) — меңьяфрак, *әбәк печин* — суқыр кычиткан (әбәкле уйнаганда шул үлән белән сугалар), *қар чәчәге* — умырзая *h. б.*

Ашый торган үләннәр (яшелчә *h. б.*): *қымыз* (барда урынч.), *қымызлык* (көңгер төркеме урынч.) — какы, *пикан* — шома көпшә, *зәрәтә* — сәрдә, *кәжә көпшә//қырлы көпшә* — кәжә сакалы, *чигерткин/чегерткин* — кычиткан, *жимеш/йемеш/бақча йемеш* — яшелчә (шулай ук: нокр., т.я.-крш., м.-кар.), *кәртүк* (көңгер төркеме урынч.) / *картуп* (барда урынч.) — бәрәңге, *қызыл торма* — чөгендер, *сары торма* — кишер, *төгөрик шалқан* — шалкан, *сыйыр шалқан* — турнепс, *тарма* — киндер (үсемл.), *тармарлоқ* (< тарма орлык) — киндер орлыгы *h. б.*

Табигать белән бәйле һәм рельефны белдерә торган сүзләр: *мәте* — кызыл балчык, *бүшерташ* (бөөр + таш) — эре чуерташ, *тақта таш* — яссы таш, *гүмбек*, *шәймек*, *дүсмәк* — түмгәк, *йепсәк* — юеш, су тибеп тора торган (жир), чагышт.: тат. әд. *йепшек кар*; *қул* — үзән, чокыр (ике тау арасындагы), *тоба* — чокыр, *уба* — калкулык (кырг. *ового*, алт. *ового*, *ово* — өем, курган [Рясянен, 1955: 148]), *чәкрә* — текә һәм ташлы тау бите *h. б.*; *көн* — кояш (бор.-төрки: шулай ук), *йалағай*, *назығыш* — ажаган, *түкмә йаңғыр* — көчле яңғыр *h. б.*

Сөйләү үрнәкләре0

иңгелек (егетнең) этийе энийе бара// (кыз ягы) ақча сала анар таба/ ақча сала да эти эни қайтып китә// суңыдан жегет бара қызны күрмәгә// алар бер дә қыз беле жегет күрмиләр/ бере берсен күрмәгәнне жәрәшеб алалар шулуй қыйланып// ә аннар таба жегет ашқа кермәгә барған была// ашқа кереп қайта да/мунча инеп/ нитеп/ жоқлап/ қыз беле йоқлап/ суңыдан аннар таба қодалаталар//түшәк қоралар// чымылдык қоралар түшәк беле// аннар таба жегетне түшәккә сикертәләр// эти/ эни қодалап бара/ алдан алға атлар жигеп/ йәмешекләр беле/баллар қойоп/ гөлбәдийәләр (берничә катлы итеп пешерелгән пирог, эченә һәр кат саен төрле жыләк-жимеш салына, алар арасына юка камыр куеп калдыра баралар) жасап// қодалаталар/ аннар таба қызны тағы моннан нинеке/ этинең/ энинең ниләре (туғаннары) йәмешек беле барыб ала// қодалар арғыш беле киләләр/ ике пар киләләр// қодалар гөлбәдийәләр әпкиләләр/ бүләк сәләк әпкиләләр// қызнықы этийе энийе чәкчәк пешереп тора// қалын гөлбәдия қатлы мотло була// биш қат була гөлбәдийә// төрлө/ төрлө жимеш/ өмөжеләр/ йөзөмнәр/ мәкләр/ орлоқлар// гөлбәдийә ничә қат була/ шуны қуна жегетнеке атасы/ қызның атасында// түшәк тә биш қат була// кийәw биш кич йоқлуй да/ тағы да әнә шул кийәwнеке атасыннан ат килә дә/ алдан алға атлар жигеп/ қызны апқайтып китәләр мендәрләр сүкәп (сөйкәп)/ артыннан озатқычлар бара// тағы қызнықын чақыра/ тағы қызның атасы шулуй бара// қунақа йөриләр ү беренә/ қунақ жийалар// иңгелек қодаға барған кеше анықый қунақ жийа/ кийәw үзе генә бер ызбада йата wу/ элек ни белә жөрөмийе/ эти эни беле/ кийәw үзе генә қунақа йөри йе wы арттан ғына/ кийәw жегете была анықы/ қыз жиңгәсе была/ үзе бер ызбада була ул//

Пермь өлкәсе, Барда районы, Беренче Әржән
(рус. Краснояр 1) авылы.

1967 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

тарту ул чақта ни/ ақча салалар инде қызға// аныңа кәбен уқытқач// кийәwгә аныңа чымылдык қоралар// аш чымылдык тип сүлиләр//дүрт мөгөшенә дүртне баланы кертеб утырталар/ дүрт кешене/ қызны// шунан аларға кийәw берсенә бирә житеме тәңкә/ берсенә бирә дүртме тәңкә/ көмөш тәңкә бирә// дүрт мөгөшкә тәңкә бирә wыл// аннан артаба тәңкә биргәч/ те кийәw керә қый инде ул чымылдыкның эченә// ул билбаw бәйләп килә/ аның/ билбаwның очон жуғата// тее қыз шунда тора инде// чаршаwға кергәч қыз билен чичә йнде анықы// бич эзли//билбаw очон жуғатып килә инде малай кеше// чичәләр дә арта чичкәч салдыра инде кийәwне// артта ашарға + чәргә утыралар инде икесе үдә// анда ана шулай минең қызым күк кеше әзерли инде аныңа/ қыз жиңгәсе була//

Сөйләүче: Мөхәммәтханова Бибисара, 75 яшь.
Пермь өлкәсе, Октябрь районы, Әдел авылы.
1966 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

Кәккүк соң шулайтеп чақыра (кычкыра) waқыт житкәч/ артаба ашлықлар баш чығарғач чақырмый// кәккүк тип чақырмый ни/ әйтеп торам қый/ тегесен/туғанын сағынып чақыра имеш күрәсе килеп// берен бере күрәлми ти йалар// ике туған булғаннар/ берсе кәккүк булған/ берсе зәйнәп булған//

[Мәзәк] бер әби йулға чыгып киткән ди// мәстә табылса да алырым тип әйткән// бара йкә ти/ туқмақ тапқан ти// бара йкә ти/ күкәй тапқа ти// бара йкә ти/ жылан тапқа ти// туқмағын китереб ишег өстөнә қуйған ти// күкәйен китереб учаққа күмгән ти// арта әнәсен сикегә қаққан ти// жыланын су чапчаққа йебәргән ти// артаба күкәйен қарарға барған икә ти күзеннән атылған ти// артаба алла күзем/ күзем дип сикегә барыб утырған икә әнәсе қадалған ти// артаба алла// алла тип су чапчаққа барып қулын

тыккан икә ти жылан қулын чакқан ти// әнәқый йулға чықсам нәрсә тапсам шун + алырым тип чыққан да барысы да үзенә петнә булған/ ғәмәленә йарамаған//

Сөйләүче: Бахтиярова Минсорур, 92 яшь.
Пермь өлкәсе, Октябрь районы, Төшбаш авылы.
1966 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

МИНЗЭЛӘ СӨЙЛӘШЕ

Минзэлә сөйләше Татарстанның көнчыгыш (Әгерҗе, Бөгелмә, Зәй, Азнакай, Сарман, Баулы, Минзэлә, Мөслим, Әлмәт, Актаныш), Удмуртиянең Малая Пурга, Алнаш, Башкортстанның көнбатыш (Бишбүләк, Благовар, Борай, Бәләбәй, Дүртөйле, Илеш, Кармаскалы, Краснокама, Кушнаренок, Миякә, Мөләвез, Стәрлебаш, Стәрлетамак, Туймазы, Федоровка, Чакмагыш, Чишмә, Шаран, Янавыл, Әлшәй) районнарында таралган.

Бу сөйләш күптән инде галимнәрнең игътибарын үзенә җәлеп итә. XIX гасырның соңгы чирегендә А. Г. Бессонов Урал тирәсе татарлары сөйләшләренә күзәтү ясый. Ул аларны татар теленә якынлыклары ягыннан чагыштыра һәм типтәр (билгеле булганча, минзэлә сөйләше вәкилләренең зур өлеше типтәр дип йөртелгән) сөйләшләрен казан татарлары теленә иң якын тора торган сөйләш дип билгели [Бессонов, 1881: 231]. Галимнең күзәтүләре чынбарлыкка туры килә. А. Г. Бессоновның нәтиҗәләре Урта Идел һәм Урал төбәге татар халык сөйләшләре атласы материаллары белән дә расланды [Атлас., Казан, 1989].

Н. Ф. Катанов 1898 елда Бәләбәй өязенең мишәр, типтәр, керәшен татарлары һәм башкортлар яшәгән авылларында була, аларның сөйләү телен тасвирлый. Ул типтәрләр белән мишәрләрнең сөйләше керәшен-нәрнекенә бик якын тора һәм башкорт теленнән аерыла дип ассызык-лап күрсәтә.

Татар галимнәреннән Л. Жәләй Тымытык (хәзерге Азнакай районы) һәм аңа якын булган районнарның сөйләшен аерып күрсәтә (1938), соңрак бу төбәктәге сөйләшне минзэлә сөйләше дип карый (1947) һәм үzeneң докторлык диссертациясендә әлегә сөйләш буенча булган материалларны берникадәр баета, Краснобор һәм Әгерҗе районнары территориясендә кайбер аермалар да булуын искәртә һәм краснобор-әгерҗе урынчылыгын аерып чыгара.

1950 елда А. А. Юлдашев учалы типтәрләре сөйләшен хәзерге Башкортстанның Туймазы, Кандра, Бүздәк һ. б. районнарында таралган татар сөйләше белән чагыштырып өйрәнә һәм типтәрләргә казан татарлары дип, ә аларның сөйләшенең татар теленә якын икәнен кабат-кабат күрсәтеп бара [Юлдашев, 1950: 246—249].

Башкортстанның төньяк-көнбатыш районнарындагы сөйләшләр Л. Т. Мәхмүтова тарафыннан өйрәнелә. Ул күп кенә авылларда булып, әлегә төбәктә берничә сөйләш таралганлыгын ачыклай: урта диалектның минзэлә, Аскын төбәге сөйләшләре (соңрак бу төбәкнең златоуст сөйләшенә караганлыгы мәгълүм була), мишәр диалектының байкыбаш сөйләшләре. Автор тел материалларын тикшергәндә, тарих, этнография һәм башка өлкәләр буенча да бай мәгълүматларны күздә тотып эш итә һәм татар диалектологиясендә шушындый комплекслы өйрәнү методын

куллануны кертә, «типтәр», «башкорт» сүзләренең билгеле тарихи чорда, этноним гына түгел, сословие дә белдерүләрен күрсәтә.

50 нче елларда Көнбатыш Башкортстанның көньяк-көнбатыш (Ә. Ш. Әфләтунов), Дүртөйле һәм Илеш (Ж. Алмаз) районнарына да экспедицияләр уздырыла. Һәр ике автор да әлеге төбәкләрдәге сөйләш-нең татар теленә бик якин икәннен ассызыклап үтәләр, сөйләш вәкил-ләренең бер өлеше башкорт дип аталу фактларына игътибар итәләр һәм, үз кулларында булган материалларга таянып, аларның бабалары кайчандыр җир алу өчен башкорт булып язылган булуын ачыкыйлар.

50 нче елларның азагында татар диалектологлары, төрки халыклар арасында беренчеләрдән булып, сөйләшләрне лингвистик география методы белән өйрәнүгә керешәләр. Махсус төзелгән «Татар теле диалектологик атласын төзү өчен материал җыйнау программасы» (Казан, 1959) нигезендә, билгеле бер сетка буенча бөтен татар сөйләшләрен өйрәнү башлана. Минзәлә сөйләше дә шушы ук метод белән тикшерелә. Бу юлларның авторы тарафыннан әгерҗе (1965, 1974), бәләбәй (1968—1975), өлешчә яңавыл (Т. Х. Хәйретдинова белән бергәлектә: 1965; 1983) һәм төп (1966; 1974; 2000; 2001) урынчылыклар, Ф. С. Баязитова тарафыннан төп (1969—1973) һәм өлешчә бәләбәй (1970) урынчылыклары, Ф. Ю. Юсупов тарафыннан Чакмагыш, Илеш һәм Кушнаренко районнары өйрәнелә, монографияләр һәм күп санлы мәкаләләр (Баязитова, 1971; 1973; 1989; 2001; Рамазанова, 1969; 1970; 1979; 1982; 1984; 1985; 1986; 1987; 1988; 1990; 1998; 2001 һ. б.) бастырыла.

Шулай итеп, минзәлә сөйләшен өйрәнүнең 100 елдан артыкка сузылган бай тарихы бар. Ул төрле чорда төрле галимнәр тарафыннан һәм төрле методлар белән өйрәнелгән. Шунысын аерым ассызыклап үтәргә кирәк, минзәлә сөйләшенең урыны турында әлеге галимнәрнең фикерләре уртак булу күзгә ташлана: минзәлә сөйләше татар теленең төп диалектларынан берсе булган урта диалектка карый, татар әдәби теленә якин булуы белән аерылып тора.

Минзәлә сөйләше көнбатышта чистай, мамадыш, балтач, төньяктан нократ, пермь, көнчыгыштан златоуст, турбаслы, тепекәй, көньяктан стәрлетамак, богрыслан, камышлы сөйләшләре белән чиктәш.

Шулай да минзәлә сөйләше таралган территориянең аерым төбәкләрендә яшәүче төркемнәрнең сөйләшендә, төрле факторлар (тарихи, мәдәни, географик һ. б.) йогынтысы астында, үзләренә хас үзенчәлекләр барлыкка килгән. Бу исә, үз чиратында, минзәлә сөйләшендә берничә урынчылык (әгерҗе, яңавыл, төп, бәләбәй урынчылыклары) аерып чыгарырга мөмкинлек бирә [Рамазанова, 1998: 67—69].

Биредә без бу урынчалыкларның кыскача формалашу тарихына кагылып китәбез, кыскача гына аларга хас тел үзенчәлекләрен күрсәтеп үтәбез. Сөйләшне тасвирлау барышында ул аерымлыкларга тулырак тукталырбыз.

Әгерҗе урынчылыгы. Бу урынчылыкка, Татарстанның Әгерҗе районынан тыш, күрше Удмуртиянең Малая Пурга, Алнаш районнарындагы татар авыллары да керә, көньякта Кама елгасы табигый чик булып тора. Архив документларынан билгеле булганча, бу төбәккә нократ һәм казан арты татарлары күчеп утырган [Рамазанова, 1990: 20—35; 1992: 22—23]. Бу урынчылык әдәби телнең көчле йогынтысына

бирелгән, монда алдынгы укыту алымнары белән тирә-якта дан казанган Иж-Бубый мәдрәсәсә дә зур өлеш керткән. Шуңа күрә бу урынчылыкта язма әдәби телгә хас формалар шактый актив кулланылалар: *-мақ/-мәк* формасы (*күрмәккә* — күрергә, *бәйләмәкле* — бәйлисе, бәйли торган; *мисале* — кебек, төсле чагыштыру бәйлегә һ. б. ш.). Бу әгерҗе урынчылыгының төньягындагы авылларда бигрәк тә ачык сизелә.

Яңавыл урынчылыгы төньяк-көнбатыш Башкортстанда, Яңавыл, Краснокама, өлешчә Борай районнарында таралган. Бу урынчылык төньяк күршесе булган пермь сөйләшенең йогынтысына дучар булган. Мәсәлән, тартым кушымчалы изафәне кушымчасыз куллану (*бакча ихата* — диал. бакча ихатасы, әд. киртәсе, *өй төп* — өй нигезе), икеләнүне, шөбһәләнүне белдерә торган *-дыр/-дер* кушымчасын зат кушымчаларыннан алда ялгау (*белгәндерсең* — белгәнсеңдер, *күрәдерсең* — күрәсеңдер), *-ың /-ең* кушымчалы боерык фигыль (*барың* — барыгыз, *килең* — килегез, *қараң* — карагыз) һ. б. Боерык фигыльне *-ың/-ең* кушымчасы белән формалаштыру яңавыл урынчылыгын пермь, бөре, эчкен, байкыбаш, златоуст сөйләшләре һәм себер диалектлары белән берләштерә.

Бәләбәй урынчылыгы. Ул Башкортстанның көньяк-көнбатыш районнарында таралган. Бу төбәккә татарлар төрле чорда һәм төрле төбәкләрдән күчеп утырганнар, аларның күпчелеген казан татарлары белән мишәрләр тәшkil иткән. Күчеп килүчеләр белән җирле төрки халыкларның тыгыз аралашуы барышында минзәлә сөйләшенә хас төп үзенчәлекләренең системалылыгы берникадәр дәрәҗәдә югалган. Мәсәлән, сакау *d* авазын, *-ай/-әй* дифтонгын куллану пассивлаша төшкән. Икенче яктан, бәләбәй урынчылыгында мишәр диалектының көчле йогынтысы сизелә. Мәсәлән, *кирәк* модаль сүзен төрлөндерү: *кирәгә, кирәкте, кирәккәч* — кирәк була, кирәк булды, кирәк булгач һ. б.

Төп урынчылык Татарстанның Азнакай, Актаныш, Баулы, Бөгелмә, Зәй, Минзәлә, Мөслим, Сарман, Ютазы, Әлмәт, Башкортстанның өлешчә Бәләбәй районнарында таралган. Билгеле булганча, әлегә төбәк элек Минзәлә өязе составына кергән һәм сөйләшнәң исеме дә шуннан алынган. Бу урынчылыкта минзәлә сөйләшенә хас үзенчәлекләр, башка урынчылыктар белән чагыштырганда, шактый системалы рәвештә сакланган: сакау *d* авазы, *-ай/-әй* дифтонгы, ике сузык арасындагы әдәби *ð* авазына тел-теш *з* авазының тәңгәллегә һ. б. Төп урынчылыкта әдәби тел белән уртақ туганлык терминнары сакланып килә: *әби, бабай, әни* һ. б. Ә бәләбәй урынчылыгында инде *қартәни, қартатай, инә* һ. б.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Сузык авазларның составы һәм әйтелеше ягыннан минзәлә сөйләше әдәби телдән нигездә аерылмый. Сөйләшкә хас үзенчәлекләр авазларның позицион үзгәрешләренә, төрле тәңгәллекләргә кайтып кала.

Бер төркем сүзләрдә *а~ы* күзәтелә: *алжадым* — алжыдым, *жасмақ* — йасмык (ясмык), *уңдару* — уңдыру,

ы~а: *апыра* — апара, *соңадын* — соңыннан, *қатырқа* — катыргы.

Әгерҗе, яңавыл урынчылыктарында тагын *чаңға* — чаңгы, әгерҗе һәм бәләбәй урынчылыктарында: *йаңы* — йаңа (яңа).

Бәләбәй урынчылыгында *-ыр/-ер* кушымчалы фигыль формаларында шулай ук **ы~а** тәңгәллегә күзәтелә: *сатырға/сатарға* — сатарға, *йағырбыз/йағарбыз* (яғарбыз), *оторға/отарға* һ. б.

Шул ук урынчылыкта **э (е)~ә** тәңгәллеген күрсәтеп үтәргә кирәк: *күмерләр* — күмәрләр, *төзәтәргә/төзәтергә* — төзәтергә, *өзәр/өзәр* — өзәр һ. б. Әгерҗе урынчылыгында тагын *өзлөгәрсен* — өзлегерсең, *жәрәсем килә* — йөрисем килә, *йәкшәмбә* — якшәмбе. Бәләбәй урынчылыгында шулай ук: *билдә* — билге.

Минзәлә сөйләше таралган бөтен территориядә *бәк/бик* — бик, *Чәрмәсән* — Чирмешән сүзләрендә *ә* авазы *и* авазына тәңгәл килә.

Бәләбәй, яңавыл урынчылыклыларында ул тагын *кәм* — ким, *кәмсетү* — кимсетү, *билдә* — билге сүзләрендә теркәлгән. Бу урынчылыкларда көнчыгышка таба әлегә күренеш активлаша бара: *кәбән* — әд. кибән, *кәбәк* — кибәк, *кәртә* — киртә, *кәтмән* — китмән, *кәштә* — киштә, *кәгәшен* — кигәвен.

Түбәндәге сүзләрдә, киресенчә, **и~ә** теркәлгән: *сике* — сәке, *дисбе* — тәсбих, *ә* бәләбәй, яңавыл урынчылыклыларында бу күренеш тагын *тирәдә/тәрәдә* — тәрәзә, *чичкә/чәккә* — чәчәк, *инә/инәй/әни* сүзләрендә дә чагыла.

Минзәлә сөйләшендә **о~ө** һәм **у~ү** сузыкларының мондый тәңгәллекләре бар.

у~о: *туқмач* — токмач; **о~у:** *йоқа* — йука (юка), *чобан* — чуван (чуан), *жобату* — йуwату (юату), *чобалу* — чуwалу (чуалу), *мунча/монча* — мунча, *бола* — була һ. б.

Болардан тыш, яңавыл урынчылыгында *сосар* — сусар (шулай ук пермь сөйләшендә дә), төп урынчылыкта *боғаз* — бугаз, бәләбәй урынчылыгында *ақбор* — акбур, *топса* — тупса, *орлашу* (мишәр диалектында да шулай ук) — урлашу, яңавыл һәм бәләбәй урынчылыклыларында *оңгай* — һәрвакыт, һаман, *топлау* — туплау һ. б.

ө~ү: *төбә* — түбә, түшәм; *төбәкәй* — түбәтәй; бәләбәй урынчылыгында тагын *бөгөн* (мишәр диалектында да шулай ук) — бүген, *шөрләү* — шүрләү, бәләбәй һәм төп урынчылыкларда *өрмәкүч* — үрмәкүч, *чөмәлә* — чүмәлә һ. б.

Билгеле булганча, татар һәм башкорт телләре **о—ө, у—ү** авазларының кулланышы буенча башка төрки телләрдән һәм шулай ук борынғы төрки телдән аерылып торалар, аларда әлегә авазлар бер-берсе белән алыштырыла. **о—ө** һәм **у—ү** авазларының үзара күчеше диалектларда тәмамланып бетмәгән һәм шуңа күрә күрсәтеп үткән тәңгәллекләр төрле дәрәжәдә барлык сөйләшләрдә дә табыла.

ы~у: *была* — була, *быйау* — буйау (буяу), *быйақ* — бу йак (як), *мынча* — мунча, *ықлау* — уклау; бәләбәй урынчылыгында *тыплау* — туплау; төп, яңавыл һәм бәләбәй урынчылыклыларында тагын *Чылпан* — Чулпан, *намыс* — намус, *матыр* — матур һ. б.

Тел уртасы **й** тартыгы алдындагы **у, ы** авазлары **и** сузыгына да күчә. Бу күренеш барлык урынчылыкларда да күзәтелә, тик бәләбәй урынчылыгында әлегә күренешнең активрак булуы күзгә ташлана: *быйау* — буйау (буяу), *быйақ* — бу йак (як), *Туймады* — Туймазы, *тийына* — туйына (туена), *бийына* — буйына (буена), *сийыр* — сыйыр (сыер), *тийақ* — теге йак (як) һ. б.

Кайбер сүзләрдә, аеруча ч авазы янәшәсендә, *ы—е* сузыкларына *и* тәңгәл килә: *ич* — эч, *пичән* — печән, *ичке* (эчке) — эчемлек һәм эчке (внутренний), *ичү* — эчү, *чир(е)гән* — чергән, *чиллә* — челлә, *чиршы/чыршы* — чыршы, *ичқыну* — ычкыну, *пичқы* — пычкы *һ. б.*

Шулай ук: *җигерләү/җегерләү* — эрләү, *инә/энә* — энә, *тиге* — теге *һ. б. ш.*

Бәләбәй урынчылыгында *э(е)* авазын иренләштерү очраклары бар: *мөң* — мең, *дөбөт* — дебет — мамык, *өлдөрәп* (йелтерәп) — җилтерәп *һ. б.*

Алгы һәм арткы рәт сузыкларының үзара тәңгәллекләре минзәлә сөйләше таралган бөтен территориядә күзәтелә: *җәр* — йар (яр), *җөн* — йон, *мөрҗә* — моржа, *тәрих* — тарих; *чыган* (бор. төрк. *чыгай* — ярлы) — чегән, *тыш* — төш (урын, җир).

Урынчылыкларда тагын мондый мисаллар теркәлгән: әг. *дәмәнә* — замана; төп. *кәкишәү* — какшау, *нәчәрлек* — начарлык, *әңгерә* — аңгыра, *Кәмә* — Кама; бәл. *сәленү* — салыну; бәл., яң. *чәк* — чак (көчкә), *йәбе-шү* — йабышу (ябышу), *әлсә/әләйсә* — алайса; яң. *сәйесқан* — саескан, *йәрәр* — йарар (ярар).

Нечкә авазларны кулланып сөйләү тенденциясе рус алынмаларында да актив: *пәлтә* — пальто, *әрмийә* — армия, *эшкәп* — шкаф, *әк-тиф* — актив, *кәнсә/кәнсәләр* — канцелярия, *сәмәлүт* — самолет, *сә-шит/сәшет* — совет, *шәринҗә* — варенье *һ. б.*

Иренләшү гармониясе буенча минзәлә сөйләше татар әдәби теленәң орфоэпик нормаларына туры килә: *қоро* — коры, *боролош* — борылыш, *тормош* — тормыш, *төлкә* — төлке, *төзөлөш* — төзелеш.

Сузыклар өстәлү. Татар теленә хас, ләкин сүз башында кулланылмый торган авазларга (*л, р, ч*) башланган алынма сүзләрдә сүз башында сузык аваз барлыкка килә: *эрәт* — рәт, *эрәхмәт* — рәхмәт, *элинте* — лента *һ. б.* Шулай ук чагыштыр: *эчәй* — чәй, *өтөрмән* — төрмә, *эчерек* — черек *һ. б. ш.*

Минзәлә сөйләшендә, татар теленәң башка сөйләшләрәндәге кебек үк, аваз өстәлүнең икенче бер төре дә билгеле бер төркем сүзләрдә күзәтелә: *җөрәмә* — йөрмә, *җомага* — җомга, *күреше* — күрше, *қарышы* — каршы *һ. б.*; әгерҗе урынчылыгында тагын *керетү* — кертү, төп урынчылыкта *михәнәт* — михнәт, *Нигәмәт* — Нигъмәт; бәләбәй урынчылыгының көньяк-көнчыгышында тагын *төйлөгән* — тилгән *һ. б.* очраклар бар.

Сузыклар төшү. Казан арты сөйләшләрәндәге кебек үк, бу сөйләштә дә кайбер сүзләрдә сүз башындагы сузыклар төшә: *йәңке/өйәнке* — өянке, *йалды/өйалды* — өйалды, *ләгү* — эләгү, яңавыл һәм бәләбәй урынчылыгында тагын: *шану* — ышану *һ. б.*

Сөйләштә шулай ук кыска сузыкларның, кыскарып, бөтенләй төшү очраклары күзәтелә: *қайсы/қайссы/қайсысы* — кайсысы, *олгайу/ол°гайу* — олгаю, *шушылай/шушлай* — шушылай *һ. б.*

Дифтонглар. Минзәлә сөйләшенең аеруча үзенчәлекле билгеләреннән берсе — әдәби телдәге *-ый/-ий* дифтонгларына *-ай/-әй* дифтонглары тәңгәл килү. Тик бу күренеш барлык урынчылыкларда да бер үк төрле чагылмый.

Төп, әгерҗе (бигрәк тә көньяк өлешендә), яңавыл урынчылыкларында *-ай/-әй* системалы рәвештә түбәндәге очракларда кулланыла:

фигыль формаларында: *сораймын* — сорыйм, *бармайым* — бармыйм, *белмәйем/ белмәм* — белмим; *күрсәтәйем* — күрсәтийем — күрсәтим, *чығайым* — чығыйым — чыгыйм һ. б.; алмашлыктарда: *андай* — андый, *мондай* — мондый, *шундай* — шундый; *ниндәй/нидәй* — нинди; түбәндәге бер төркем сүзләрдә: *песәй* — песий (песи), *үгәй* — үгий (үги), *жизнәй* — жизний (жизни), *тәпәй* — тәпий (тәпи), *жиңгәй* — жиңгий (жиңги); алынмаларда: *културнай* — культурный, *биглай* — беглый, *сутай* — сотый, *маннай* (сөйләм телендә *манный*, рус. манная) — ман-ный, *пикәрдәй/пикәрни* — пекарня һ. б.

Әгерҗе һәм төп урынчылыктарда тагын туганлык терминнарында: *әтәй* — әтий (әти), *әнәй* — әни, *әбәй* — әби, *абай* — абый.

Шуның белән бергә, әгерҗе урынчылыгында -әй дифтонгының тарайтылган варианты да күзәтелә: *сүлей* — диал. сүләй — сөйли, *кит-мей* — диал. *китмәй* — китми һ. б.

Бәләбәй урынчылыгында -ай/-әй дифтонгының кулланылышы чикле. Даими рәвештә ул бары *үгәй, жизнәй, жиңгәй, тәпәй* сүзләрендә генә күзәтелә, калган очрактарда әдәби вариант белән параллель кулланыла. Урынчылыкның көньяк өлешендә (Федоровка, Стәрлебаш районнары) -ай/-әй очрамый.

-өй дифтонгының әйтелешендә дә әдәби телдән тайпылышлар күзәтелә. Минзәлә сөйләшенең барлык урынчылыктары өчен дә *үрә* — өйрә, *күрәү* — көйрәү, *сүрәү* — сөйрәү сүзләрендәге -өй > -ү күчеше уртақ күренеш булып тора. Бу дифтонгның монофтонглашуы әгерҗе урынчылыгында күбрәк сүзләрдә күзәтелә: *сүкәлү* (диал. сөйкәлү) — сөялү, *түмә* — төймә, *бүшәт* — бөйәт (бөят), *өй/ү/уй* — өй (дом), *сөйләү/сүләү* — сөйләү, *шак-түшәк* — шак-төйәк (шак—төяк), *сүшәк* — сөйәк (сөяк), *күшәндә* — көйәнтә (көянтә) һ. б.

Минзәлә сөйләшенең калган урынчылыктарында *сүләү/сөйләү/сийләү, өй/уй, үрәнү* — өйрәнү.

Төп һәм әгерҗе урынчылыктарында: *бүшә* — диал. *бөйә* — буа.

Киресенчә, бәләбәй урынчылыгында әдәби телдәге -ай/-әй дифтонгына -ый/-уй дифтонгы тәңгәл килә: туганлык терминнарына ялганган иркәләү-кечерәйтү кушымчаларында (*түткәй/түткий, инәкәй/инәкий, әткәй/әткий*); -лай/-ләй кушымчасында (*икенчелий* — диал. икенчеләй, *бүтәнчәлий* — диал. бүтәнчәләй — бүтәнчә, башкача); чагыштыру кушымчасында (*айудый* — аюдай); аерым сүзләрдә (*бийәлий/бийәләй* — бияләй) һ. б.

Тартыктар. Тартык авазлар системасы белән минзәлә сөйләше әдәби телдән аерылмый. Традицион сөйләш өчен 3 авазына интерденталь, ягъни тел-теш *d* («сакау» з) тәңгәл килү хас: *дур* — зур, *қыдыл* — кызыл, *беләдек* — беләзек, *бед* — без, *йаңышасыд* — ялгышасыз һ. б. Ләкин бу күренешнең системалылыгы төрле урынчылыктарда төрле дәрәжәдә.

Минзәлә сөйләшен өйрәнгән галимнәрнең бердәм фикеренчә, *d* авазы башкорт телендәге з авазына караганда, татар әдәби *д* авазына якынрак торуы белән аерыла. Тагын шунысын ассызыклап китәргә кирәк: башкорт телендәге «сакау» з авазының саңгырау пары с да бар. Ә минзәлә сөйләшендә исә *d* авазының (мәсәлән, венгр телендәге кебек) саңгырау пары юк. Шуңа күрә бу авазның тарихын угыр субстраты

белән бәйләп карарга кирәктер. Интерденталь *d* авазы төп һәм яңавыл урынчылыклыларында гына системалы рәвештә диярлек сакланган. Әгерҗе һәм бәләбәй урынчылыклыларында бу күренеш үзенә системалылыгын югалткан. Бәләбәй урынчылыгының күпчелек авылларында әдәби *з* авазы активрак. Типтәр авылы дип йөртелә торган авылларда (мәс.: Сарай — Әлшәй районы, Югары Услы, Корманайбаш — Миякә районы һ. б.) ул системалы рәвештә кулланыла. Шул ук вакытта йомышлы яки Адмиралтействога караган татарлар тарафыннан нигезләнган (Кыска-Елга — Бүздәк, Тәүкәй Гайны, Әйдәрәле, Канбәк — Миякә, Турмай, Янгурча, Яшырган — Стәрлебаш, Казанлы-Тамак — Бәләбәй районнары һ. б.) авылларда интерденталь *d* белән сөйләүчеләр бик сирәк очрый.

Стәрлебаш, Федоровка районнарында бу аваз бөтенләй юк. Чөнки бу төбәккә, нигездә, Сәет бистәсе (Оренбург өлкәсе) һәм нократ татарлары утырган. Архив документлары күрсәтүенчә, Оренбург шәһәренә Арча, Мамадыш һәм Зөя якларынан килгән татарлар нигез салган.

Башка тартыклар ясалышлары буенча әдәби эквивалентларынан аерылмыйлар. Сөйләшнәң үзенчәлекләре нигездә аваз тәңгәлләкләренә һәм башка фонетик күренешләргә кайтып кала.

Түбәндәге сүзләрдә әдәби телдәге *б* авазына *п* саңгырау авазы тәңгәл килә, бу күренеш әгерҗе урынчылыгында гына теркәлгән: *пийәләй* — бийәләй (бияләй), *пиннек* (< бинек < рус. веник — мунча себеркесе), *пүкән* — бүкән, чагышт.: *мамадыш*, нократ сөйләшләрендә *пүкән* — урындык.

Ике сузык арасындагы ирен-ирен йомык *б* авазының шартлау элементы кими һәм *б* белән *ш* арасында тора торган аваз барлыкка килә: *тәб^шәш* — тәбәнәк, *җиб^шәк* (җибәк) — ефәк һ. б., *чоб^шан* /чобан — чуван (чуан), *чоб^шар*/чобар — чувар (чуар), *җоб^шату*/җобату — йулату (юату) һ. б.

-ып/ -еп кушымчалы хәл фигыльләр ясалганда тамыр ахырында *п* > *б* > *ш*: *қашып* — кабып, *йашып* — йабып (ябып), *чашып* — чабып һ. б.

Бу күренеш татар теленәң орфоэпик нормаларына туры килә.

Татар теленәң үз сүзләрендә *п* саклана: *керпек* — керфек, *тупрак* — туфрак, *җапрак* — йафрак (яфрак) һ. б.

Алынмалардагы өрелмәле ирен-теш *ф* авазы, татар теленәң күпчелек сөйләшләрендәге кебек, *п* саңгырау авазы белән тәңгәлләшә: *хәләмпер* — канәфер, *пәйдә* — фәйдә, *чәпчим* (*сафсим* < совсем) — бөтенләй, *панар* — фонарь, *пылак* — флаг һ. б. Бу күренеш ялгызлык исемнәрендә дә күзәтелә: *Нәпис* — Нәфисә, *Җапид* — Хафиз, *Җәнипә* — Хәнифә, *Майпәршәз* — Маһифәрвәз, *Җарип* — Гариф һ. б.

Киресенчә, алынма сүзләрдәге *п* урынына *ф* тәңгәл килү очрый: *фимидур* — помидор, *сифарат* — сепарат һ. б.

Урта диалектның башка сөйләшләрендәге кебек, рус алынмаларында ирен-теш *в* авазына әйтелешә белән аңа якынрак торган ирен-ирен *ш*, *б* авазлары тәңгәл килә: *сәшет* — совет, *җәншәлит*/җәмбәлит/*йанбалит* — инвалид, *миннек*/пиннек (рус. веник) — мунча себеркесе, *кәмбирт* — конверт, *дийәблинҗә* — заявление һ. б. Чагышт. шулай ук: *ағус* — август.

Бәләбәй урынчылыгының көньяк һәм көнчыгыш өлешендә түбәндәге сүзләрдә *м~б* тәңгәллегә теркәлгән: *мәке* — бәке, *мышый* (< бышый) — поши, *мичкә* — бочка һ. б.

н~л мондый очрақларда күзәтелә: билгеле бер төркем сүзләрдә: *нәзәтле* — ләззәтле, *жондоз/йондоз/йолдоз* — йолдыз, *Индус* — Илдус; *-ла/-лә* сүз ясагыч кушымчасында: *тешнәү* — тешләү, *қатнау* — катлау, *аннау* — аңлау, *тәкәрнәү* — диал. тәкәрләү — тәгәрәү һ. б.

з~д. Бу тәңгәллек ике сузык арасында күзәтелә: *Изел* — Идел, *изән* — идән, *бозай* — бодай, *йозороқ* — йодрык, *қазақ* — кадак, *қозағый/қодағый* — кодағый, *қазала* — кадала, *назан* — надан, *Бәзериттин* — Бәдретдин, *Мизехәт* — Мидхәт, *Фәризә* — Фәридә, *Ғәзенийә/Ғәдениә* — Гадения, *мизал* — медаль, *узарник* — ударник һ. б.

з~д сүз башында да табыла. Бу очрақта еш кына *з//d* параллельлегә күзәтелә: *зару/dару* — дару, *дәшәт/зәшәт* — диал. дәшәт — хәситә, *Зәмирә* — Дамирә һ. б.

ч~с рус алынмаларында еш очрый: *чимжә* (< семья) — гаилә, *чилсәшәт* (< сельсовет) — авыл советы.

т~д: *Маматыш* — Мамадыш, яңавыл, бәләбәй урынчылыкларында тагын *тулқын* — дулкын; яң. *ти/ди* — ди; әг. *хәтерләү* — кадерләү.

д~т: *дары* — тары, *дүңгәк* — түмгәк; әг. тагын *сушындын* < суынтын — соңыннан, *күшәндә* — көйәнтә (көянтә), *түгел /дүгел/ дүшәл* — түгел; бәл. *дигәнәк* — тигәнәк, *өлдөрәп* — жылтерәп һ. б.

Тел очы *т* тартыгы бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге *к* авазына тәңгәл килә. Бу күренеш төрле урынчылыкларда төрле сүзләрдә күзәтелә: бәләбәй урынчылыгында *читләшәк* — чикләвәк, *асты* — аскы (мәсәлән: *асты қат*), *өстө* — өске; яң. *тәлтәш* < диал. тәлкәш — тәлгәш, *типке* — кепка; әг., яң. *тырахмал* — крахмал һ. б.

Урта диалект сөйләшләрәнә хас булганча, минзәлә сөйләшенә дә *ж-ләш*төрү характерлы: *жәд* — йөз, *жадған* — йазган (язган), *жорт* — йорт, *жылан* — йылан (елан), *жиләк*, *жир*, *жәйәү* (жәяү) һ. б.

Бәләбәй урынчылыгында еш кына *ж* һәм *й* параллель йөри: *йәшел// жәшел* — яшел, *йаңғыр// жаңғыр* — яңғыр, *йул// жул* — юл һ. б. Бу хәл мишәр диалекты һәм әдәби тел йогынтысы белән аңлатыла. *ж-ләш*төрү кушма сүзләрдә дә саклана: *аржақ* — арйак (аръяк), *бержулы* — берйулы (берьюлы), *алжапқыч* — алйапкыч (алъяпкыч) һ. б.; алынмаларда: *дөнжә* — дөнья, *Мәржәм* — Мәрьям, *милжон* — миллион, *кумпанжум* — компаньон, *мөржә* — моржа, *фамилжә* — фамилия, *шәринжә* — варенье һ. б.

з~ж: *кәзә/кәжә* — кәжә.

Әгерҗе урынчылыгында әд. *ж* авазына *з* тәңгәл килү очрақлары теркәлгән: *зуқ* (< жүк) — йук (юк), *зортон* (< жортым) — йортым, *засадым* (< жасадым) — йасадым (ясадым) һ. б.

Моннан тыш, сүз башындагы *ж* (< й) авазына *д* авазы тәңгәл килү очрагы да теркәлгән: *дифәк* (*дифәк* < *зифәк* < *жифәк* — йефәк (ефәк)).

Билгеле бер төркем сүзләрдә *х~к* тәңгәллегә күзәтелә: *вахыт* — вакыт, *хәдәр* — кадәр, *хәләмпер* — канәфер, *хәрендәш* — карендәш, *хәтерләү* — кадерләү. Бу сүзләрнең, диалекталь вариантлары белән беррәттән, әдәби формалары да актив кулланыла. *қ~х*: *қатын/хатын* —

хатын, *эрәкмәт* — рәхмәт, *Ғафиз* — Хафиз, *қутыр* — < рус. хутор, *қамыт* — < рус. хомут *h. б.*

ғ/г тартыкларының минзәлә сөйләшендә саңғыраулашу күренешләре бар: *көнжәлә* — гөнжәлә, *сулақай* — сулагай; әг. тагын *чикер* — чигер, *тәкәрнәү* — тәгәрәү; яң., бәл.: *чикә* — чигә, *тәлкәш* — тәлгәш, *сискер* — сизгер, *қатырқа* — катыргы *h. б.*

Түбәндәге сүзләрдә, киресенчә, *ғ/г* тартыклары әдәби телдәге *қ/к* авазларына тәңгәл килә, ягъни яңғыраулашу күренеше күзәтелә: *гәмбағыш* — көнбағыш; яң. *гәрниз* — кәрниз.

Минзәлә сөйләшендә бер төркем сүзләрнең азагында *ң* авазына тел очы *н* тартыгы тәңгәл килә: *ин* — иң, *ан* — аң, *аннамый* — аңламый.

Әгерҗе урынчылыгында бу күренеш ешрак очрый: *тун* — туң, *ун* — уң, *уна* — уңа, *сул/сун* — сул, *жин* — жиң *h. б.* Мәсәлән: *Тун жирне сөрөп булмай бит. Элгәре салдатлар унны-сунны белмәгәннәр, дип сүлидерийе Шәмсеттин абзый.*

Иялек килеше кушымчасында, әдәби форма белән параллель рәвештә, *н~ң* күренеше дә бар: *анын* — аның, *беднен* — безнең, *басунын* — басуның, *Нәдирнен* — Нәдирнең *h. б.* Мәсәлән: *Нажарнын* (ав. ис.) *шишмәсен күрдәгезме?*

Әгерҗе урынчылыгында бу күренешнең активрак булуы күзгә ташлана. Ул тагын 2 нче зат тартымлы исемнәрнең юнәлеш килешендә дә очрый: *әтәнә* < *әтәңә* — әтиенә. Мәсәлән: *Әтәнә ашарға алып барырға + йтәм. Бабан үлгәндә сәд қырыйда + йығыд* (читтә идегез).

Хәзерге заман хикәя фигыльнең, шарт фигыльнең 2 нче зат берлек сан кушымчасында: *керәсен* — керәсең, *суғасын* — сугасың, *жапмасаң* — йапмасаң (япмасаң), *төртсән* — төртсәң, *көлдөн* — көлдең *h. б.*

-сын/-сен варианты этимологик чыганакка (*син*), әдәби телдәге вариантына караганда, якынрак торуын да күрсәтеп үтәргә кирәк.

Билгеле булганча, фарингаль *h* авазы — башкорт һәм якут телләренә, төрекмән теленең аерым диалектларына гына хас аваз. Татар телендә дә алынмалар белән кергән бу аваз төшә яки ясалышы буенча якын булган икенче бер авазлар белән тәңгәлләшә. Минзәлә сөйләше дә бу яктан татар сөйләшләреннән аерылмый: *ич* — һич, *аман* — һаман, *әм* — һәм, *әмме* — һәммә, *аһа* — һава, *уш* — һуш (*уштан язу* — һуштан язу), *әһәс* — һәвәс, *Әдийә* — Һәдия *h. б.*

Ике сузык арасында да *h* авазы төшә. Бу вакытта ике бертөрле сузыклар кушылып озын, кайбер очракларда гадәти сузык барлыкка килә: *шәәр* — шәһәр, *зәәр* — зәһәр, *тәәрәт* — тәһарәт; чагышт.: әд. *чәршәмбе* (< чәһәршәмбе) *h. б.*

Күтәрелешләре төрле булган сузыклар арасындагы *h* авазына *й* тәңгәл килә: *зийен* — зиһен, *Тайир* — Таһир, *Фәймә* — Фәһимә, *Шәйәхмәт* — Шаһиәхмәт, *Шәйет* — Шәһит, *Жыйангир* — Жһиһангир.

Төп һәм әгерҗе урынчылыкларында, казан арты сөйләшләрендәге кебек, *h* авазы үзе дә актив кулланыла: *һәм*, *һаһа* — һава, *һаман* *h. б.*

Минзәлә сөйләшендә аерым сүзләрдә генә очрый торган тәңгәллекләр дә бар. Алар сөйләш таралган бөтен территориядә табыла. *к~т*: *жикмеш* — житмеш (казан арты, норлат, эчкен, мэләкәс сөйләшләрендә дә шулай ук), *түбәкәй* — түбәтәй; *ч~ш*: *ачаулық* — ашъяулык, *чәбен/шәбен* — күбә, бер сәнәклек печән; *р~н*: *үткер* (Урал төбәге

сөйләшләрәнең барысында да) — үткен; *н~м*: *ағым/ағын* — агым; *яң. йашын* — йашым; *м~н*: Микфар — Никифорово (ав. ис.); *з~с*: *жиләз* — жиләс; *д~з*: *дакс* — загс; *с~ш*: *қамсау* — капшау, *Чәрмәсән* — Чирмешән; *п~т*: *усапкы* — усадьба; *м~п*: *қамсау* — капшау; *м~н*: *чормау* — чорнау, *патмус* — поднос, *кәмбирт* — конверт, *кәмпит* — конфета; *й~л*: *қарайу* — каралу; *р~л*: *сарфиткә* — салфетка һ. б.

А с с и м и л я ц и я (о х ш а ш л а н у). Сүз башындагы *с, ч* тартыклары билгеле бер төркем сүзләрдә үзләрәннән соң килгән *ш* тартыгына тулысынча охшашланалар: *шиш* — чиш, *шишмә* — чишмә, *шаршау* — чаршау, *шишәмбе* — сишәмбе һ. б. Әдәби тел йогынтысында аларның әдәби вариантлары да кулланыла.

л, н сонорлары үзләрәннән соң килгән *қ—ғ, к—г* тартыкларына ясалу урыннары буенча өлешчә охшашланалар: *жаңғыз* — йалгыз (ялгыз), *жаңғыш* — йалгыш (ялгыш); *урмаңға* — урманга, *килгәңгә күрә* — килгәнгә күрә һ. б.

Сүз азагындагы *н* тартыгы сорау (-*мы/-ме*) һәм 1 нче зат берлек сан (-*мын*) кушымчасындагы *м* авазына тулысынча охшашлана: *симме* — синме, *уммы* — унмы, *барғаммын* — барганмын һ. б.

н авазы үзеннән соң килгән ирен-ирен *б* авазына ясалу урыны буенча өлешчә охшашлана: *күргәмбез* — күргәнбез; шундый ук күренеш ике сүз арасында да булырга мөмкин: *гәмбағыш* — көнбағыш, *умбер* — унбер һ. б. Бу очраklar татар теленең орфоэпик нормаларына туры килә.

Д и с с и м и л я ц и я. Прогрессив диссимиляция: *чүкеш* — чүкеч. Регрессив диссимиляция: *чешү* — шешү, *чөшлө* — шөшлө һ. б.

Т а р т ы к л а р т ө ш ү. Ике бертөрле сузык арасындагы *ғ/г* авазлары төшәргә мөмкин: *белмәңгә/ белмәңгә* — белмәгәңгә (белмәгәнгә); *чыып/чып* — чыгып; *теә/те* — теге һ. б. Ике бертөрле аваз озын сузыкка әйләнә.

Калган очраklarда *ғ/г* авазларына *ш* яки *й* сонорлары тәңгәл килә: *нийә* — нигә, *түшел* — түгел, *йушалу* — йугалу һ. б. Әгерҗе урынчылыгында тагын *бүшен* — бүген, *түшәрәк* — түгәрәк һ. б.

Ике сузык арасындагы *ш* авазы үзеннән соң килгән сузык белән бергә төшәргә мөмкин: *сушық/сүқ/суқ* — сушық (суык); *сушынды/сүнды/сунды* — суынды; *қушыш/ қўш/қуш* — кушыш (куыш) һ. б.

Ике сузык арасындагы *й* соноры да үзеннән соң килгән сузык белән бергә кыскара: *тийен/тийн/тин* — тийен (тиен), *жийып (бирде)/жип* — жыйып (жыеп), *сийырчық/сийрчық/сирчық* — сыйырчык (сыерчык) һ. б.

н төшү: *асат* — ансат, *нидәй/ ниди* — нинди, *муча/мынча/мича* — мунча, *мучала* — мунчала. Сүз азагында: *белә/была* — белән; *л*: *ниши-сен, нишәп, нишәтә* (< ни эшләү); *көчәп* — көчләп һ. б.; *эг.*: *бичән* — билчән, *бүмич* (< бүлмич < гүлмич < рус. голбец) — өйнең мич алды ягы; *й*: *өлдөрәп/ өлтөрәп* — жылтерәп; *м*: *қапа-қаршы* — капма-каршы.

Ике бертөрле тартыкның берсе төшү, кыскару. *нн > н*: *Зинур* — Зиннур; *кигәнәр* — кигәннәр, *алғанар* — алганнар һ. б.; *кк > к*: *чықан* — чыккан; *тамақайым* — тамаккаем; *мм > м*: *қыймәт* — кыймәт; *лл > л*: *әлә* — әллә; *зз > з*: *нәзәтле* — ләззәтле һ. б.

Әлегә үзенчәлек аеруча яңавыл һәм бәләбәй урынчылыкларына хас.

Позицион характерда барлыкка килгән *ғ/г* авазларының тотрыксызлыгын да шушында ук күрсәтеп үтәргә кирәк: *жаңғыш/ жаңыш* — ялгыш, *жаңғыз/жаңыз* — ялғыз, *иңгәчәй/ жеңә* — жиңгәчәй, *қурқыңғыч/қурқыңыч* < *қурқынғыч* — куркыныч, *қызғаңғыч/ қызғанғыч* — кызганыч *һ. б.*

Кайбер сүзләрдә ижекләр төшү: *әлсә* — алайса, *иләшү* — ийәләшү (ияләшү); әгерже урынчылыгында тагын: *ишелү* — ишетелү *һ. б.*

Тартыклар өстәлү. Бәйлекләр һәм *-ғанчы/-гәнче* кушымчалы хәл фигыльләр ахырына *к/қ* өстәлү: *чақлық* — чаклы, *тиклек* — тикле, *хәтлек* — хәтле, *киткәнчәк/ киткәнчек* — киткәнче *һ. б.*

Бәләбәй урынчылыгында, аеруча аның көньяк-көнбатыш өлешендә, һәм төп урынчылыкның көньягында *қ* өстәлү киңрәк күләмдә күзәтелә: *лутчық* — рус. *лучше*, *ичмасақ/ ичмасам/ ичмаса* — ичмасам, *тағын дақ* — тагын да, *йалғанчық* — ялғанчы *һ. б.*

р: *шартлану* — шатлану, *қортлау* — котлау, *қычыртқан/кечерткән* — кычыткан *һ. б.*

т: *себертке* — себерке, *чыбыртқы* — чыбыркы, *йомортқа* — йомырка *һ. б.*; бәл. тагын *кәсәркә/кәсәрткә* — кәлтә, шушы ук урынчылыкның көньягында *кәбәркә/кәбәрткә* (диал. *кәбәркә*) — мич белән стена арасындагы урын, аралык; әг. *артқылы* — аркылы *һ. б.*

ғ/г өстәлү ике сузык арасындагы *ң* авазы белән янәшәлектә күзәтелә: *аңғарчы* — аңарчы, *шуңғынчы* — шуңынчы, *оңғай* (уңай) — һәрвакыт, *иңгелек* — иң элек *һ. б.*

Метатеза (авазларның алмашынуы): *чәчкә* — чәчәк, *күгәлә* — күләгә, *күсәртү/күрсәтү* — күрсәтү, *жалағай/нәжәғай* — ажаған, *торпоша* — торыпша, *синил* — сирень; бәл. тагын *бедәлек* — беләзек; бәл., яң. *чиккән* (п~м) — чикмән.

б авазына башланган саннар алдында килгәндә, егерме сүзенең соңгы авазлары урыннарын алмаштыралар: *йегерем бер* — йегерме бер (егерме бер), *йегерембиш* — йегерме биш (егерме биш).

Морфологик үзенчәлекләр

Минзәлә сөйләшәндә сүз төркемнәре һәм аларга хас төп грамматик категорияләрнең (зат, сан, тартым *һ. б.*) зур күпчелеге әдәби телдәге кебек. Шуның белән бергә, бу сөйләштә дә кайбер диалекталь үзенчәлекләр табыла.

Исемнәрнең иркәләү-кечерәйтү формалары, әдәби телдәгечә, *-қай/-кәй* кушымчалары белән ясала: *балақайым, гөлкәйем* *һ. б.*

Сөйләшнәң үзенчәлегә шунда, *-қай/-кәй* иркәләү-кечерәйтү кушымчасы абстракт мәгънәле яки жансыз әйберләрне белдерә торган исемнәргә дә, сыйфатларга, ымлыкларга да ялганып килә. Мәсәлән: *Пичкә йақтым, йылықай* (жылы) *булсын. Хәтеркәйем* (хәтерем) *жуқ* (юк). *Дыружийым нәчәр, онқайымы* (онымны) *ғына әрәм иттем.*

-қай/-кәй иркәләү-кечерәйтү кушымчасы, кешене белдерә торган сүзләргә, *нәрсә* алмашлыгына ялганып килгәндә, эмоциональ-экспрессив мәгънәсен югалтырга да мөмкин: *Теге хатынқай* (хатын) *әйтмәгән. Ул иркәй* (ир кеше) *зур кеше булған. Монау қыдықай* (бу кыз) *Ыслақтан* (Слак — ав. ис.). *Нәстәкәй* (нәрсә) *әшлисен әле.*

Әгерже һәм төп урынчылыктарда иркәләү-кечерәйтү мәгънәсе *-қачай/-кәчәй* кушымчалары ярдәмендә дә белдерелә: *қыдықачқайларым* — кызкайларым, *балақачайым* — балакаем, *гөлөкәчәйем* — гөлкәем, *бәбекәчәйем* — бәбекәем һ. б.

1 нче һәм 2 нче зат тартым кушымчалары алган исемнәрнең төшем килеше уғыз тибында да, кыпчак тибында да формалашырга мөмкин: *улымы/улымны* — улымны, *чәчләреңе/ чәчләреңне* — чәчләреңне һ. б. Мәсәлән: *Төшкәчтен, килен, табадағы бәләшләрне қуҙғатқала, диде, мөндәргә басқанымы* (басқанымны) *белмим. Шәрәфи абзый, бер малайыңы* (малаеңны) *бир әле атың белә. Үземнең қыдымы* (кызымны) *сорап килгәннәрийе, жәш әле, мәйтәм. Мине дә, пичкәчәләремә* (каенсеңелләремне) *дә ашқа чақырдылар.*

Борын авазларына беткән исемнәрнең чыгыш килешендә кушымчадагы *д* авазы охшашланмый, сакланып калә: *Тәгәрмәчнең тулкасы қайындан* (каеннан) *була. Имәндән* (имәннән) *жасаған қазықлар белән тотсаң, ихата* (киртә) *озақ чыдай. Қазандан* (Казаннан) *жырақ түгел бер ашылдан ул. Урмандан* (урманнан) *қайтып керми.*

Бу үзенчәлек алмашлыктарның чыгыш килеше формаларында да очрый: *Миндән* (миннән) *олорақлар* һ. б.

Әгерже урынчылыгында 3 нче зат тартымлы исемнәрнең юнәлеш килешен, нократ сөйләшендәгә кебек, *-гә* кушымчасы белән формалаштыру очрактары теркәлгән: *Сөт өстөгә* (өстенә) *ачы тәм кергән.*

Исем-исем сүзтезмәләре икеләтелгән тартым кушымчалары белән дә формалаша: *Өйәлдәсы* (өйәлдә) *тақта белән қоршап қына қуйған. Мәйет қаршысына* (каршына) *чықмайлар беддә. Алқамы кийәмен дисәм, сыңарысы* (сыңары) *жуқ, тапмадым әле.*

-лар/-ләр кушымчасы төрлә сүзләргә ялғанып килергә һәм эмоциональ-экспрессив мәгънә белдерергә мөмкин: *Искәйләрәм, ақылқайларым* (исем-акылым) *да бетте. Сибәләпләр* (сибәләп) *генә жаша, бәрәңгеләргә дәәр* (бигрәк) *йақшы. Ансын қайаннар* (кайдан) *ғына белеп әйтәйем соң сиңа.*

Алмашлыктар. Аларның составы, мәгънә үзенчәлектәре һәм кулланылышы белән дә минзәлә сөйләше әдәби телгә бик яқын тора. Шулу вакытта кайбер аерымлыктарны да күрсәтеп үтми мөмкин түгел.

Зат алмашлыктары. Бәләбәй урынчылыгында *мин* алмашлыгының иялек килеше ике вариантта кулланыла: *минем//минәң.* Мәсәлән: *Минем қыдым уқырға керәм дип йөри. Минәң* (минем) *әчәсе килми. Минәң бала-чаға күп булды. Минем өйнәң диңгезе* (нигезе) *қарамаған, өйәм сушық була.*

1 нче һәм 2 нче зат берлек сандагы алмашлыктарның юнәлеш килеше әгерже, төп урынчылыктарда, әдәби телдәгә кебек, *миңа, сиңа* һәм тағын *миңға, сиңға* вариантларында кулланыла: *Миңа тар итәкле күлмәк килешми. Сиңа хат килгән икән. Миңға* (миңа) *жаучы булып бийатамның ағасы килде. Миңға да миңға дип қычқырышмағыз, көтөп тороғыз. Сиңға таба бараларыйы бу қыдлар, танымағаныйым.*

Яңавыл урынчылыгында: *миңә/мийә, сиңә/сийә.* Мәсәлән: *Сийә* (сиңа) *дә халат кирәкме? Миңә* (миңа) *хәдер жикмеш жиде йәш. Сағалдырықлы чачқаплар сиңә* (сиңа) *дә + ләктеме?*

Бәләбәй урынчылыгында: *миңа* (сир.) /*мийә/мийа/миңә* (сир.), *сиңа* (сир.) /*сийә/сийа/сиңә* (сир.). Мәсәлән: *Син мийә* (миңа) *әйт. Шул вахытта мийа* (миңа) *қыстыбый китерде. Сийә* (сиңа) *матур қызлар керткәннәр. Сиңәме* (сиңамы)? *Аның бийанасы миңә* (миңа) *туған.*

Әгерҗе урынчылыгында *мәңа* вариантын куллану очрақлары теркәлгән: *Мәңа* (миңа) *килгән икән инде, дошманыңа бирмәсен. Мәңа* (миңа) *килделәр, сорадылар.*

Яңавыл урынчылыгында, бәләбәй урынчылыгының төньягында *мин*, *син* зат алмашлыкларының урын-ара килешләрен икеләтелгән кушымчалар белән төрлөндөрү күренеше бар.

Юнәлеш килеше: *мийәргә/миңәргә/миңарға, сийәргә/сиңәргә/сиңарға*. Мисаллар: *Сиңәргә* (сиңа) *ти* (ди) *ул қайыш. Аны мийәргә* (миңа) *дә әйткәннәрийе. Миңарға* (миңа) *иртәрәк бару йақшырақ.*

Чыгыш килеше: *мийәрдән/миңәрдән/миңардан, сийәрдән/сиңәрдән/сиңардан*. Мәсәлән: *Миңардан* (миннән) *сорамағыз. Сиңардан* (синнән) *жырақ түгел. Мийәрдән* (миннән) *алдарақ килгәндер. Сиңәрдән* (синнән) *ала да миңәргә* (миңа) *бирә.*

Урын-вакыт килеше: *мийәрдә/миңәрдә/ миңарда, сийәрдә/ сиңәрдә/ сиңарда*. Кайбер мисаллар: *Пичәт миңәрдәйе* (миндә иде). *Сиңәрдә* (синдә) *торсон. Тее шуфир миңәрдә* (миндә) *торғаныйы.*

Бу күренеш күрше бәре һәм златоуст сөйләшләрендә дә бар. Карап үткән диалекталь формалар урта диалектта киң таралган *моңарда шуңардан, аңарға мишәр диалектына хас мынарда, шынардан, анарга* тибындагы формалар белән аваздаш.

Яңавыл сөйләшендә берлек сандагы зат алмашлыкларының урын-ара килешләре икенче типтагы икеләтелгән кушымчалар белән ясалы очрақлары бар: *Минеңә* (миңа) *әйтте бу таба бар тип* (тип). *Синеңдә* (синдә) *ничә бидрә* (чиләк)? *Синеңә* (сиңа) *нәрсәкәй сүлийем икәнни? Аныңда* (анда) *жырулар бетәсе түгел.*

Мондый үзенчәлек яңавыл урынчылыгында шактый сирәк күзәтелә һәм ул күрше пермь сөйләше йогынтысы нәтижәсе булып тора. Пермь сөйләшендә (тиешле бүлекчәне кара) исә бу күренеш зат һәм күрсәтү алмашлыкларында тулы парадигма хасил итә, *-ның + -ға, -ның + -дан, -ның + -да* формаларына кайтып кала.

Күрсәтү алмашлыклары: *бу* (бәләбәй урынчылыгында: *бу/бы*), *шул, шушы, теге/тиге/те/тийе/ти/те*; *ул* (бәләбәй урынчылыгында сирәк кенә *у* варианты да очрый), *мондый/мондай, шундый/шундай, андый/андай* һ. б.

Бу/бы алмашлыгы килеш белән төрлөнгәндә тамырдагы *б* авазы сакланьрга да мөмкин: *Буны* (моны) *жибәрәләр урман кисәргә. Бынан* (моннан) *жырақ түшел памишшик йерләре булган. Боно* (моны) *әзерәг аңный ул.*

Әгерҗе урынчылыгында күрсәтү алмашлыкларының юнәлеш килешендә дә аерымлыктар күзәтелә: *аңар/аңгар, шуңар/шуңгар, моңа/моңгар, тееңгәр/тиңгәр/ тиңәр/ тееңәр/теңәр/теңгәр* һ. б. Мәсәлән: *Әнәй белән бертуған абай барыйы, шуңгар* (шуңа) *әйттем. Қамырға аңгар* (аңа) *қаймақ қушсаң әйбәт була. Тиңгәр* (тегеңә) *дә бирдем, моңгар* (моңа) *да бирдем, әйбер тормай миндә. Ачқычны теңәр* (тегеңә) *биреп қалдырдым.*

Бәләбәй урынчылыгында, кайбер очрактарда төп һәм яңавыл урынчылыктарында да *анау/ана у/анашы, монау/мона у/монашы* күрсәтү алмашлыктары кулланыла. Тарихи яктан алар әдәби телдәге *әнә, менә* күрсәтү кисәкчәләре һәм *ул* алмашлыгынан торган аналитик төзелмәләргә кайтып калалар. Мәсәлән: *Анау лафка қырында. Анашы сөтнө песәйгә бир. Ана у жақ урамнар... Мона умы? Монау таудан* һ. б.

Анау, монау алмашлыктары тартым, зат, килеш кушымчалары алалар, тотрыклы сүзтезмәләрдә дә күзәтеләләр: *Анаусы (монысы) матур. Әнә ұсының (шунысының) лампычкысы йуқ. Тарма (кыргый киндер) мона улай (болай) озон була. Безнең ашыл ана ундарақ (тегендәрәк) булған. Менә монауда (монда) урыс ашылы. Монаулар (болар) қарайды.*

Әгерҗе урынчылыгында, яңавыл урынчылыгының төньяк өлешендә *анау, монау* алмашлыктарына *әнәтерә/анатыра, ана/әнә шул, менәтерә/монатыра, менә/мона шул, менә/мона бу* тезмәләре тәңгәл килә. Мәсәлән: *Ана шул өйнө күрсәсизме? Анатыра кер йуша торған тағарақ. Менә шулай эшләнә ул. Менә шушы йергә уналты дама-хажәйен килдек. Әнә шул бидерәдә булыр.*

Сорау алмашлыктары: *кем, ний/ни/нәрсә/нәстә//нәстәкәй/нәрсәкәй/ нийәстәкәй/нийәрсәкәй//нимә/нәмә* (болары яңавыл урынчылыгы һәм төп урынчылыкның аңа күрше булган авылларында иң актив кулланыла торган формалар) *//нәмәрсә//нәмәрсәкәй; ничә; ничек; қайсылай* — *ничек, ничек итеп; нихәлле* (нигездә бәләбәй урынчылыгында) — *ничек (каково); ник, нигә, нийә/нә//нәрсәкәйгә/ нәмәрсәгә/нийәстәкәйгә* һ. б.; *күпме; қайа, қайан; қайчан/качан; қайсы//қайсысы /қайссы; нинди/ниндәй/нидәй/ниди*; төп урынчылыкта тагын *нәмәдәй/нимәдәй/ нәмәди*. Мисаллар: *Нәрсәкәй сөйлиләр, бич йаза барасыз. Нийәстәкәй (нәрсә) сора, шуны бирә ул. Нәстәкәй өчөн йазасығыз? Нәстә китергәнән күрмәдем. Нәмәди йаду булғандыр, күрсәтмәдә бит ул. Йазышасыз да йазышасыз, қайсылай (ничек) эшкәртеп бетәрсез. Бы йағы нихәлле (ничек)? Бийыл бодай нихәлледер (ничектер) инде. Ул тәрәзәне ачсақ нихәлле (ничек) булыр?*

Қайсы сорау алмашлыгы, урта диалектның казан арты төркеме һәм башка күп кенә сөйләшләрәндәге кебек, икеләтелгән тартым кушымчасы ала: *Қайсысын (кайсын) әйтәсең? Қайсысы (кайсы) бара?*

Икеләтелгән тартым кушымчасы ялгану әгерҗе һәм төп урынчылыктарда күрсәтү алмашлыктарында да күзәтелә: *Монсосо (монысы) бийатам. Ансысы (анысы) бигрәк йақшы сыйыр. Бососо (монысы) икенче ашылға китте.*

Шундый, нинди алмашлыктары *-ын* кушымчасы алалар һәм гаҗәпләнүне, соклануны белдерәләр: *Шундыйын (шундый) тирән су аға! Ниндийен (нинди) йақшы кешеләр бар!*

Яңавыл урынчылыгында *үз* алмашлыгы, пермь сөйләшендәге кебек, тартым авазларга башланган сүзләр алдында килгәндә, *үзе* вариантында да кулланыла: *Үги бала үзе балаң (үз балаң) кебек йақын буламы? Бәбекәчәйеме үзе қырыма (үз яныма) утыртам.*

Билгеләү (бары, һәр/әр, һәрбер/әрбер, һәммә/әммә, барлық, бөтөн), билгесезлек (әллә кем, кемдер, әллә нәрсә, нәрсәдер һ. б.),

юклык (беркем, бернәрсәкәй, һичкем, һичқайчан/ичқайчан һ.б.) алмашлыкларының лексик составы, мәгънә үзенчәлекләре һәм грамматик күрсәткечләре буенча минзәлә сөйләше татар әдәби теленнән аерылмый.

Саннар. Бәләбәй урынчылыгының көнчыгыш өлешендә исемләшкән саннарга тартым кушымчасы жыю формасына ялгана: *Читтәләрийе дә, берәүсе (берсе) монда қайтты. Икәүсе (икесе) әрмийәдә. Бишәүсе (бишесе) дә исән әле. Қызларым икәү, берәүсе (берсе) Ислам-ғолда (ав. ис.), берәүсе (берсе) Бәләбәйдә.*

Рәвешләр. Сыйфатлардан хәл рәвешләрен *-лай/-ләй, -луй/-ли, -лата/-ләтә* һәм аларга мәгънәдәш төрле лексик чаралар ярдәмендә ясау актив: *йәшләй/йәшлий/йәш көйө (көйөнә, көйгә) — йәшләй (яшьләй), йомрылай/йомролата — йомры килеш; тереләй/тереләтә/тере көйөнә — тере көе, чиләй/чи көйөнә — чи көе һ.б.*

Бәләбәй, яңавыл урынчылыкларында *-лай/-ләй* кушымчасы *-ча/-чә* кушымчалы рәвешләргә дә ялганьрга мөмкин: *Көтү көттө, бахырқайым, бүтәнчәли (башкача) нишләсен. Төрлөчәли (төрлечә) килә шикәр, әле рафинат, әле башлы.*

-лата/-ләтә кушымчасы ярдәмендә исемнәрдән рәвеш ясау да еш очрый: *Қода сарықлата бирде. Онната сата. Ақчалата түли.* Бу күренеш яңавыл һәм бәләбәй урынчылыкларында активрак күзәтелә.

Ел фасылларын һәм тәүлекне белдерә торган сүзләрдән вакыт рәвешләре түбәндәге кушымчалар ярдәмендә ясала.

-ын/-ен (әдәби форма): *кышын, кичен* һ.б. ш. *Укыл бирделәр иртәсен, кичен, көндөзөн.*

-ны/-не: *Қышны (кышын) икәүләп бергә эшләдек. Шул йадны бедикмәк чәчтек. Жикмеш думы (хужалык) йанды бер жәйне.*

-кы/-ке + -лық/-лек: *Төңгөлөк (төнлә) салқын була. Кичкелек (кичен) тағы жыйылабыз. Шулай асырыйларийе жәйгелек (жәен), қышқылық (кышын) мал абзарда тора.*

-лық/-лек һәм урын-вакыт килеше кушымчалары ярдәмендә: *Көлне қышлықта (кыш көне) жыйаларыйы. Умарталарны йаланға чығаралар жәйлектә.*

-луй/-луй (бу очракта басым беренче ижеккә төшә): *Қышлуй (кыш бую) эшли торғаннарийы Қазан тегүчеләре.*

-қысын/-кесен, -ғысын/-гесен: *Сарықлар қайтмады кичкесен (кичен).*

Бәләбәй урынчылыгында лексик-семантик ысул актив: *Йад* (яз көне, язын) *өйләндем. Баланны көдөрәк (көз көнерәк) жыйсаң, тәмне була. Көндөз эшләде, кич укыды.*

Лексик чаралар (алар алдыннан *-кы/-ке* нисбәтлек кушымчасы да килергә мөмкин): *Кич көннө (кичен, кич белән) қайта ул, печәнгә киткәнийе. Төш көнө (төш вакытында) ут чығып ашыл йаны + беткән. Қышқы көннө (кыш көне) мәкегә салғаннар. Жәйге көннө (жәен) май эреп кенә тора. Қыш өстөндә (кышын) қышлап булмый утынсыз.*

Дәвамлы вакыт белдерә торган рәвешләр әдәби телдәге чаралар белән ясала: *қыш буйы/қышның буйына, көннәр буйы, озон көн буйына* һ.б.

Болардан тыш, сөйләштә түбәндәге чаралар да күзәтелә: *белән* бәй-
леге: *Төнә белә* (төне бue) *жүтәлли*. Бу күренеш пермь сөйләшендә,
себер диалектларында да бар. *Озон сүзе: Көн озонына* (көне бue) *йаша*
h. б.

Минзәлә сөйләшендә катып калган килеш кушымчалары, фигыль
формалары яки сүзтезмәләрдән ясалган үзенчәлекле рәвешләр дә бар:
тенәген — кичә, *кичәгенәк* — кичә, *иртәнчәк/ иртәнчәген* (бәл.) —
иртән, *кисәге белән* (әг.) — бөтенләй, тоташ; *чамалы* — уртача, азрак,
начаррак; *бетәсе жуқ, белеп түгел* — бик күп, *уртағышлай* — урта-
лай, *иртәгә суңға* — берсекөнгә, *әшәлдән* — башта, *тәү башлап* — баш-
та, *сушындын* — соңыннан h. б.

Фигыль. Минзәлә сөйләшендә фигыльнең аспектлары, юнәлеш-
ләре һәм наклонениеләре ясалышы һәм функцияләре әдәби телдәгечә.
Шуның белән бергә, сөйләштә кайбер аерымлыклар да табыла.

Затланышлы формалар. Хикәя фигыль. 1 нче зат бер-
лек сандагы хәзерге заман хикәя фигыль *-ыйым/-ийем* кушым-
часы белән ясала, бу форма аеруча бәләбәй урынчылыгына хас: *Әл дә*
сүлийем (< сүләйем — сөйлим) *әле мин әбигә. Сезде жаратып жыр-*
лыйым (< жырлайым — жырлыйм).

Хәзерге һәм киләчәк заманның, шулай ук нәтижәле
үткән заманның 2 нче зат күплек саны *-сығыз/-сегез/-сығыд/*
-сегед (*-сыз/ -сез*) формасында да ясалырга мөмкин: *Береgez генә*
керәсегез (керәсез) *инде. Сед қайа барасығыд* (барасыз)? *Беднең ашылға*
да килерсегедме (килерсезме)? *Сез дә жыләкне күп жыйғансығыз*
(жыйғансыз). *Сусағансығыд* (сусағансыз) *икән. Бер әби жырлад + әле,*
дип көләрсегез (көләрсез) *үзегез. Мистедә ашығыз бар, йылытыб*
эчәрсегез (эчәрсез — ашарсыз). *Сед ашыл сайын йөрисегедме* (йөри-
сезме)?

Татар диалектлары буенча тупланган материаллар һәм диалек-
тологик атлас бу үзенчәлекнең татар һәм башкорт телләре өчен уртак
тарихи күренеш булуын күрсәтте.

Хәзерге заман хикәя фигыль 1 нче зат берлек санда тулы (*бара-*
мын) һәм кыска (*барам*) вариантларда була: *Мин аларны жақшы белә-*
мен. Өйдән чығамын — тауны күрәмен, жалаңға чықсам — қырны
күрәмен. Иптәшемә әйтәмен, мында ғына утырыйғ әле димен.

Киләчәк заман хикәя фигыльнең 1 нче зат берлек саны да
һәм тулы, һәм кыска вариантларда кулланыла: *Мин сезгә аны да күрсә-*
термен әле. Мин үзем бәйләрем (бәйләрмен). *Аларға кереп чыгарым*
(чыгармын). *Кергәч әйтерем* (әйтермен). *Сатарым* (сатармын).

р авазына беткән фигыльләрдә киләчәк заман күрсәткече
төшә: *Қарлығаннап чәй эчерем* (эчерермен) *дигән ийем мин сезне. Ба-*
рым, барым (барырман), *йарар.*

Дәвамлы үткән заман, урта диалектның күпчелек сөй-
ләшләрәндәге кебек, түбәндәге формалар белән белдерелә.

-а торған иде (форма): *Әлек шәп была торған ийе бездә читләшек.*
Жийын жомға көн ийе, атнасына бер, эшкә төшкәнче, жыләк өсләрен-
дә була торғаныйы.

-адыр иде: Әби-сәби дәшәт кийәдерийе. Чачқап буладырыйы, озон
итеп тәңкә тезеп, бөтөн дидерийек, тезеп тағадырыйық чәчкә. Без

Жаңантауға (тау исеме) барадырыйық жийынға. Тула өмәсе буладырыйы қыш көнө, қаз өмәләре буладырыйы қар жауғач.

-ыр иде: Жатып жоқларийе көтү қуғач та. Бәрәңге чәчәрийек бу бақчаға.

Төп һәм бәләбәй урынчылыҡларының көнъяк өлешләрендә *-а иде* формасы да очрый: *Этиләр астайларға безне ийәртеп жиберәйе* (жиберә иде).

Боерык фигыль. Минзәлә сөйләшәндә бу наклонениенә ясалышы һәм мәгънә функцияләре нигездә әдәби телдәгечә.

Яңавыл урынчылыгының төнъяк өлешәндә боерык фигыльнәң 2 нче зат күплек саны, әдәби форма белән беррәттән, *-ың/-ең* кушымчасы ярдәмендә дә ясала: *Эчең (эчегез) жаратсағыз. Ташлаң (ташлагыз) шул борчағығызны. Қайда нәмә табасыз, шуны кийең (киегез).*

Атлас бу үзенчәлекнәң таралу территориясе Урал төбәгенәң пермь, красноуфим эчкән, өлешчә златоуст, бөрө, учалы, сафакул сөйләшләрән һәм себер диалектларын эченә алуын күрсәтте.

Минзәлә сөйләшенәң башка урынчылыҡларында бу кушымча *диң/дийең* формасында сакланып калған: *Уйный белмәй дип әйтмәгез, диң (диген). Алып қайтқач сиңа биребез, диң (диген).*

Теләк формалары. Сөйләштә теләк фигыльнәң 1 нче зат берлек саны *-айы/-әйе/-ыйы/-ийе* кушымчасы белән ясала: *Мин бөтөннәй апчығийым (алып чығыйм) әле, үземә дә кирәгер. Мин синең белә барыйым (барыйм). Күрсәтәйем (күрсәтим) әле мин сезгә бер палас.*

Мондый форма бәләбәй урынчылыгында актив күзәтелә. Бу исә әлегә урынчылыҡка стәрлетамак сөйләше йогынтысы белән аңлатыла. Билгеле булганча, теләк фигыльнәң 1 нче зат берлек санды *-ийе* кушымчасы белән формалаштыру мишәр диалекты өчен характерлы.

Ниятне белдерү өчен, әдәби телдәгә *-асы кил* (барасым килә), *-маңчы бул* (килмәкче була) формалары белән беррәттән, *-ырға/-ергә + итү* (*//булу//исәпләү//уйлау//йөрү*) конструкциясе дә кулланыла: *Гуртқа барырға булдық шулай. Әллә чығарғайтәсезме? Энекәй эшкә китәргә йөри.*

Минзәлә сөйләшәндә шартлы теләк, көчле теләк, үкенүле теләк, киңәш-теләк мәгънәләрен белдерә торган формалар да әдәби телдәгечә.

Сөйләштә фигыльнәң юклык формасына борынғы *-ғай/-гәй* кушымчасы ялғанып ясалған теләк формасы да күзәтелә. Урта диалект сөйләшләрәндәгә кебек, бу форма шикләнүне, алдан искәртүне белдерә: *Суға төшмәгәйләре, ди, чебиләрен чыбық белән қушып жөри. Шамилләр булмағайы дип уйладым.*

Бәләбәй урынчылыгында бу форма ике мәгънәдә кулланыла: а) шикләнү, курку, хәвефләнү: *Қурқам әле берәр нәрсә әйтмәгәйе дип.* Бу мәгънә казан арты сөйләшләрәндә дә күзәтелә; ә) ис китмәү, битафлык: *Ачуланыр бит — Ачуланмағайы.*

Бәләбәй урынчылыгында икеләнүне, шикләнүне, саклануны белдерү өчен тагын *-ыры бар* конструкциясе дә кулланыла: *Кеше килеп керере (керүе) бар, ишегегез ачық тора. Чит илләрдә әллә кемгә очрадың (очравың) бар. Көннәшен китәре (китүе) бар, әйеме?*

Фигыль дәрәжәләре, әдәби телдәге кебек үк, -ғала/-гәлә, -ыштыр/-ештер кушымчалары белән ясала.

Сөйләштә тагын -ынқыра/-еңкерә формасы да бар. Ул, әдәби тел белән чагыштырганда, шактый актив кулланыла һәм түбәндәге мәгънә төсмерләрен белдерә.

Эшнең житәрлек һәм тулысынча башкарылмавы: *Быйыл төчкөроңқырай* (бөраз төчкерә), *болай таза ғына эшлидерийе*. *Хәзер бит йул да күчеңкери* (күчә төшә) *ашлық чәчеп*. *Бөраз қатыңкерәгәчтен* (ката яки кибә төшкәч), *таш белә бастырып қуйасың* (әремчекне).

Башкарыла торган эшнең гадәттәгечә булуы, әледән әле кабатлануы: *Жылқы майын даруға эчеңкериләр* (гадәттә дару итеп эчәләр). *Усақ белә сөйәнне тақтаға йарыңкериләр* (гадәттә такта итеп яралар).

Эшнең тиешеннән күбрәк башкарылуы: *Қоймақ ачыңқыраған* (ныграк ачыған). *Әлгәре өйәңке утыртыңқырыйлар ийе, хәзер чаған* (күбрәк өянке утырталар иде, хәзер — өрәңге).

Тупланган материаллар әлегә форманың минзәлә сөйләшендә тигез таралмавын күрсәтте, ул аеруча сөйләш таралган территориянең көнчыгыш өлешендә актив, әгерҗе һәм төп урынчылыктарда сирәк очрый.

Юнәлешләр. Минзәлә сөйләшендә юнәлешләрнең ясалышында да кайбер аерымлыктар күзәтелә. *Мен-фигыленең йөкләтү юнәлеше -дер* кушымчасы ярдәмендә ясала: *Матча мендергәндә* (менгезгәндә) *тастымал бәйлиләр, май қуйалар. Малайны атқа мендереп* (менгезеп) *утыртқан*. Бу үзенчәлек әгерҗе һәм төп урынчылыктарда сирәгрәк. Яңавыл урынчылыгында *мендер/меңгед/меңгез*: *Жуван ағачқа мендереп утырталар. Тағы мендерегә мени? Түшәмгә хәтле меңгедгән*.

Бер төркем фигыльләрнең йөкләтү юнәлешендә -з һәм -р вариантларының икесе дә кулланыла: *кигез/кигер, үткәр/үткәз, тигез/тигер/тидер/тийер/тигез(d), йатқыз/йатқыр* һ. б.

Түбәндәге фигыльләр, әдәби тел белән чагыштырганда, башка юнәлеш формасында кулланылалар. *Бет* (әд. бетер): *Эшләрен эшләп беткәннәр* (бетергәннәр). *Улым институт бетте* (бетерде). *Йазышу* — язу: *Әллә сез ашағанда да йазышыб* (язып) *утырасызмы? Очрау* — очрату: *Теге тырактырисларны қайа очрадың* (очраттың)? *Пычрау* — пычрану: *Пычрый* (пычрана) *да — үземә тазартырға. Суу* — суыну: *Суып* (суынып) *китмәс микән ашығыд*. *Алдау* — алдау: *Аман алда-тып* (һаман алдап) *торалар*.

Затланышсыз формалар. Инфинитив. Минзәлә сөйләше өчен инфинитивның, әдәби телдәгечә, -ырға/-ергә формасы хас: *Күрергә килдем. Сүләшергә йарата. Уқырға китте*.

Сөйләштә инфинитив булу, башлау, белү фигыльләре белән дә кулланыла һәм әдәби телдәге -а/-ый, -ып/-еп кушымчалы хәл фигыльләргә туры килә: *Белмим мин җырларға* (җырлый белмим). *Алты йәштән башлайлар укырға* (укый башлайлар). *Эшләргә* (эшләп) *булмый, хәл жуқ*.

Урта диалектның башка сөйләшләрәндәге кебек үк, инфинитив ролендә -асы/-әсе формасы да актив кулланыла: *Кичәгенәк Жаңашылға китәсийе. Сарықны да жулласы* (эзләргә) *булмады. Малайым қайтасы*

быйыл көзгә. Нийә майны барыбер җазасы инде (майны барыбер атларга).

-маға/-мәгә. Кайчандыр урта диалект сөйләшләрәндә системалы рәвештә кулланылган булган бу форма хәзер нигездә перифериядәгә сөйләшләрдә генә үзенең активлыгын саклап кала алган. Минзәлә сөйләшәндә ул, урта диалектның казан арты сөйләшләрәндәгә кебек, алмаға килү сүзтезмәсендә генә даимилеген саклый: *Җыд алмаға киләләр пар атлар җигеп.*

Башка кайбер очраklar да теркәлгән: *Ашамаға бернәрсәләре булмаган. Аңа өй җиткермәгә кирәк. Бер үземә дүрт кылас, ничек белем бирмәгә кирәк.*

Әгерҗе урынчылыгында өлкән буын сөйләшәндә бу форма шактый актив күзәтелә: *Ташық чебиләрәнә ашамаға (ашарга) бирдем. Җунаққа чакырмаға (чакырырга) килделәр. Чәй эчмәгә (эчәргә) кермәдегез. Печән чапмаға (чабарга) төшәбез инде.*

Әгерҗе һәм бәләбәй урынчылыгында -ма/-мә формасы да бар, тик аның кулланылышы бик чикле: *Ат эзләмә (эзләргә) барырга җурқа торганыйым.*

Бәләбәй урынчылыгында бу форма шулай ук бик сирәк очрый. Ул нигездә *кирәк* модаль сүзә белән бергә кулланыла: *Запасқа әпәй алып чықма кирәк.*

-ма/-мә формасы да перифериядәгә сөйләшләрдә (нократ, касыйм, бастан, керәшен, норлат) актив. Ул шулай ук мишәр сөйләшләрәндә дә күзәтелә.

Сорау алмашлыклары һәм *кирәк* модаль сүзә белән булган конструкцияләрдә -мак/-мәк формасы да инфинитив ролендә килә: *Төбә ничек буйамақ кирәк (түшәмне ничек буярга кирәк), идән бийап күз тондо. Бу әпине ничек ашамақ кирәк. Барысын да қайан белеп бетермәк кирәк.*

Тагын шушы күрсәтеп үтәргә кирәк, әлеге конструкциянең әгерҗе һәм яңавыл урынчылыкларында башкачарак формасы да күзәтелә, бу очракта -мақ/-мәк формасына юнәлеш килешә кушымчасы да ялгана: *Ничек йөрмәккә (йөрергә) кирәг алай итеп? Қайан тапмаққа (табарга) кирәк ул баланы? Ничек итеп қыш чықмаққа (чыгарга) кирәк шул итек белән?*

Әгерҗе урынчылыгында -мақ/-мәк активрак кулланыла. Аның тагын мондый мәгънәләрен күрсәтеп үтәргә мөмкин:

а) инфинитив: *Иртәгә тағы моно күрмәк кирәк бит инде.*

ә) *бар* хәбәрлек сүзә белән килгәндә, ул курку, шикләнү, хәвефләнү, фараз итүне белдерә һәм мәгънә ягыннан әдәби телдәгә -уы *бар* конструкциясенә туры килә: *Әллә ни булмағы (булуы) бар, ашырып китмәге (китүе) бар. Адашмағың (адашуың) бар бит. Газиткә чыққачтын мужыт судит итмәк тә (итү дә) бардыр. Үлеп китмәге (китүе) дә бар.*

б) әгерҗе һәм яңавыл урынчылыкларында, юнәлеш килеш кушымчасы алгач, эшнең максатын белдерә: *Аңгар кимәккә (кияр өчен) бау йасай торганыйык. Менә хәдер чәй эчмәккә (эчәргә) чакыра.*

Исем фиғыль. Минзәлә сөйләшәндә исем фиғыль, әдәби телдәгә кебек, -у/-ү кушымчалары ярдәмендә ясала: *Җаңыз йәшәү әйбәт*

түгел. Хәзер қорбан чалу күб инде. Энем қайтушына жорт салынып бетә.

Сөйләштә -ыш/-еш кушымчалы исем фигыль дә актив: *Иген-не басуға қуйыш булмады. Су буйына төшөш булған қад жушарға элеке. Соңғо өмөтнө өзөп китеп барыш. Ақ бозай чәчеш жуғыйы. Печәнне болонда кибәңә қуйышыйы. Элек бит инде мулладан никах уқытыш.*

Сыйфат фигыль. Киләчәк заман сыйфат фигыль, әдәби телдәге кебек үк, -ыр/-ер/ -ар/-әр/-р, -асы/-әсе/-ийсы/-исе, -ачақ/-әчәк кушымчалары белән ясала. Аларның кулланылышы һәм мәгънә үзенчәлекләре белән дә сөйләш әдәби телдән аерылмый. Бары тик бәләбәй урынчылыгында -р кушымчалы сыйфат фигыльләренң активрак булуыны күрсәтеп үтәргә кирәк, ул тиешлек, кирәклеке мәгънәсен дә бедерергә, исемләшеп, тартым, килеш кушымчалары да алырга мөмкин: *Қайчан туй булырын (буласын) белеп китә. Ничек көтәрне (көтәсе икәнән) белә бит инде көтүче үзе. Жир астында нәмә булырын (буласын) без белмәйбез бит әле.*

Сөйләшнң характерлы үзенчәлекләренән берсе — сыйфат фигыльләренң -малы/-мәле формасы актив булу. Ул гадәттә даими билгене белдерә, хәбәр составында кулланыла һәм әдәби телдәге -арлык яки -а торған сыйфат фигыльләренә туры килә: *Сырға (тәңкәләрдән һ. б. торған муен бизәнү әйбере) болай ғына бәйләмәле (бәйли торған), чылбыр (яка чылбыры) буладыр ийе асылыномалы (асылынып тора торған). Суқа қул белән тотмалы (тота торған). Элек мылтықлар бит дары белә генә қормалы (кора торған).*

Түгел сүзе белән килгәндә бу форма эшнң булмаслыгын (-арлык түгел) белдерә: *Ихатасы кермәле түгел (керерлек түгел), гел бүрәнә. Ул йылғаны йөзөп чықмалы (чыгарлык) түгел, ағымы шундайын көчлә. Анда берәү дә кермәле (керерлек) дә түгел, чықмалы (чыгарлык) да түгел.*

Кайбер очрақларда -малы кушымчалы фигыльләр тиешлекне, кирәклеке белдерә һәм функциясе белән инфинитивка якыная: *Анда мунча кермәле (керергә) инде, мунча керми жарамый.*

-ышлы/-ешле мәгънә төсмерләре, кулланылыш үзенчәлекләре ягыннан алда карап киткән -малы формасының синонимы булып тора һәм төрле модаль мәгънәләр (эшнң даимилеген, мөмкинлек, кирәклеке, тиешлек, гадәтилек, дәвамлы кабатлану һ. б.) белдерә: *Гөлжүмеш бездә әз, жийышлы (жыярлык) түгел, ыздашайт итешле (итәрлек) түгел. Ындыр табағына ат белә йөрөшлө (йөри торған). Элгәре ақ чепкән (чикмән) кийешлейе (кия торғаннар). Андағыларны сүләп бетерешле (бетерлек) түгел. Тышы-тышы (урыны-урыны) белән үдгәрешле (үзгәрә килә) инде тел.*

-ыш/-еш һәм аның нигезендә ясалған формаларның таралыш территориясе Казан артын да эченә ала. Минзәлә сөйләшнңдә бу үзенчәлекнң таралышы тигез түгел: -малы/-мәле формасы актив булған авылларда ул бик сирәк күзәтелә яки бөтенләй табылмый. Бу исә Казан арты сөйләшләре вәкилләренң XVI—XVII гасырларда Урал ягына күчеш юнәлешләрен, яңа жирләрдә урнашу урыннарын чагылдыра торған факт булып тора.

Әгерже урынчылыгында *-мақ/-мәк* кушымчалы фигыльләрден ясалган *-мақлы/-мәкле* формалы сыйфат фигыльләр дә актив кулланыла, алар *-малы/-мәле* һәм *-ышлы/-ешле* формалары белән бер үк мәгънә белдерәләр: *Уу, син генә йөрмәкле* (йөри торган) *минем белән. Адрақ җиле бар әле, җиле булмаса үлмәкле* (үләрлек) *бөтөннәй. Моно тид генә сүләп бетермәкле* (бетерерлек) *түшел.*

Шунысын күрсәтеп үтәргә кирәк, бу форма әгерже урынчылыгында бик актив кулланыла һәм төрле мәгънә төсмерләрен белдерә.

Тиешлекне, кирәклекне белдергәндә бу форма инфинитивка якыная: *Башта Сарапулга қайтмақлы* (кайтырга кирәк), *аннан өйгә. Сабан туйына қайтмақлы ийе* (кайтырга тиеш) *ул қыдлар. Сырғаны* (муен бизәнү әйбере) *да шулай артына бәйләп куймақлы ийе* (куясы), *муйынсаны* (күкрәккә киелә торган бизәнү әйбере) *да шулай бәйләмәкле* (бәйлисе).

Ниятне, теләкне дә белдерә: *Ийәрәп китмәкле* (китмәкче) *дә булып торғаныйы. Моно апа кийәүгә бирмәкле* (бирмәкче) *була.*

Шулай итеп, әгерже урынчылыгы *-мақлы/-мәкле* формасы белән минзәлә сөйләшенең башка урынчылыктарынан аерыла.

Бәләбәй урынчылыгының бигрәк тә көнчыгыш һәм төньяк-көнчыгыш өлешендә, сирәк очракларда яңавыл урынчылыгында да *-учан/-үчән* кушымчалы сыйфат фигыль күзәтелә. Байкыбаш сөйләшендәге кебек үк [Махмутова, 1962: 75], ул хәбәр булып килә, нәрсәгәдер әвәс булуны, гадәтне белдерә: *Бетүне түбәтәйгә тағучаныйы, баш чирләгәндә. Төмәннәр* (мишәрләрнең бер төркеме) *бер фимилийә белән йөрүчән.*

Бәләбәй урынчылыгында тагын *-улы/-үле* кушымчалы сыйфат фигыль дә табыла. Ул да нигездә хәбәрлек составында кулланыла һәм әдәби телдәгә нәтиҗәле үткән заманга (*-ган*) туры килә: *Қайтушына ипийе пешүле* (пешкән), *туқмачы җәйүле* (җәйгән). *Йаттың исә урын җәйүле* (җәйгән). *Эт бәйләүле* (бәйләгән), *қурықмағыз. Кер әйдә, ут йанулы* (янган, ягъни кабызылган).

Хәл фигыль. *-ып* кушымчалы хәл фигыльләрнең юклыгы берничә вариантта кулланыла: *-мый/-май*, *-ми/-мәй*, *-мыйынчы/-майынчы*, *-мийенче/-мәйенче*, *-мыйчы/-майчы*, *-миче/-мәйче*, *-мыйча/-мичә*. Шулардан киң вариантлар (*-май*, *-майынчы* һ. б.) минзәлә сөйләшенең характерлы үзенчәлеген тәшкил итә. Алар төп, яңавыл урынчылыктарында, әгерже урынчылыгының көньягында төп форма булып торалар, ә бәләбәй урынчылыгында бу вариантлар үзләренең системалылыгын шактый югалтканнар һәм биредә тар сузыклы вариантлар (*белмиче*, *белмийенче* һ. б.) күбрәк кулланыла. Шулардан *-мый/-мий*, *-мыйча/-мичә*, *-мыйчы/-миче* вариантлары — әдәби формалар, алар мишәр диалектында [Махмутова, 1978: 186], урта диалектның казан арты төркеме һәм башка сөйләшләрәндә киң таралган.

Кайбер мисаллар: *Атларны сорамай* (сорамыйча) *җигеп китәләрйе. Кийенмәй* (киенмичә) *барса, салқын була. Күрмиче киткән. Қайтмыйча унтуғыз йыл тордоқ. Шуну уқып бетермәйенче* (бетермичә) *җатмадым. Икмәк тырышмайынчы* (тырышмыйча) *булмай.*

Бәләбәй урынчылыгының көньяк һәм көньяк-көнчыгыш өлешләрендә *-ып* кушымчалы хәл фигыльнең юклыгы *-мастан/-мәстән*

кушымчасы белән дә ясалырга мөмкин: *Элек солдатлар хәбәр-хәтердә булмастан* (хат алышмыйча, хәл-әхвәлне белешмичә) *хезмәт иткән нәр*. *Ундүрт йыл кеше қарыйм, бер йыл қалмастан* (калмыйча). *Искәрмәстән генә килеп чыға да қарап жөри утны* (монтер турында).

Әдәби *-ғач/-гәч* кушымчасы белән беррәттән, сөйләштә аның түбәндәге төрле вариантлары һәм синонимнары бар: *-ғачтын/-гәчтен*, *-ғачтан/-гәчтән* (сирәк), *-ғачыннан/-гәченнән*, *-ғачын/-гәчен* (ягъни, казан арты сөйләшләрәндәге кебек үк). Бу форма, әдәби телдәге кебек үк, эш яки хәлләр арасындагы сәбәп һәм вакыт мөнәсәбәтләрән белдерә: *Инәки нық чирле булғачтын эшкә чықмадым. Тәгәрмәчне йасабеткәчен* (ясап бетергәч) *эченә тулка* (< рус. втулка) *қуйалар. Йаңғырда чыланғачтан күшегәм. Қыдны килешкәчтән тарту салалар. Миңа, килеп төшкәчтен дә, килен, табадағы бәләшләрне қузғатқала, ашлы-сулы булырсың, диде. Сабан туйы хәдер эш беткәчтән жасыйлар.*

-ған(ның) соңонда, -ған(нан) соң: *Аш тамам булған соңонда ақча салып чығалар. Ит ашаған соң бирнә тараталар.*

Хәл фигыльнең *-ғанчы/-гәнче* (ягъни әдәби) формасы сөйләштә актив кулланыла: *Бәрәңгеләрән ашағыз сушынғанчы. Өй жушарға кәргәнче бидрәләрән апчығып қуй әле. Сабан туйны йадғы көннө эшләй торғаннарыйы, сабанға чыққанчы. Бәләбәй урынчылығының мишәрләр дә кушылып утырган авылларында әлегә кушымчаның тар варианты да очрый: жаңғыр жауғынчы (яуганчы) бар.*

-ғанчыға/-гәнчегә + бәйлек: *Әрекмән өлгергәнчегә хәдәрле жыләк пешми. Қапқаны кәргәнчегә хәдәр чәчәләр башырсақ, қыд жортоннан әдерләп алып киләләр.*

Әгерже урынчылығында бу вариант еш кына бәйлексез кулланыла: *Үзем пешергәнчегә* (пешергәнче) *балалар ашап бетерә торған ийе қоймақны. Хатлары килеп житкәнчегә үзләре қайтып житкән. Жаңғыр йауғанчыға жийарға бит печәнне. Қойаш чыққанчыға қуадырыйық көтүне.*

-ғанчық/-гәнчек, -ғанчақ/-гәнчәк (нигездә бәләбәй урынчылығында): *Әрмийәгә киткәнчәк* (киткәнче) *институт бетеп қайтты. Син килгәнчәк* (килгәнче) *қайтып йитәлдеме соң? Алар килеп житкәнчәк* (житкәнче), *бед бер чүмәлә печәнне өйгәнийек.*

-мастан/-мәстән (бәләбәй урынчылығының көньягында): *Ашылға житмәстән* (житкәнче) *туқты. Зийаратқа барып житмәстән* (житкәнче, житмәс борын) *бер өй тора. Мин килмәстән* (килгәнче) *сигез йыл тордоғызмы?*

-мастан элек //әлгәре//алда: *Қойаш чықмастан элек барасың қырға.*

-мас борон (сөйләшләрдә киң таралған форма): *Әрмийәгә китмәс борон өйләнде.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр. Минзәлә сөйләшендә түбәндәге чагыштыру бәйлекләре кулланыла: *кебек/күшек/күбек/кешек/күк* — *кебек, төслө, шикелле, ише, сыман/сымақ*. Мәсәлән: *Қаз ойасы күбек нәмә* (кебек нәрсә) *жуқмы? Безнең ише кеше туйлап бардық. Сатин кин күлмәк, қабық күбек* (кебек) *була ул. Әлегә кебек ийәртеб алу йуғыйы, башқода булып бараларыйы. Күлмәк, йаулық, шәл, менә шун ише нәрсәләр салалар қызға.*

Әгерже урынчылыгында, болардан тыш, сыйфатлы, мисале/мисалы/мисаллы (төсле, шикелле) чагыштыру бәйлекләре бар: *Шуңа бер муча җиткез, оҗмах мисале* (шикелле) *булсын. Шушы мисаллы* (кебек) *тәңкә тедеп, қыйғач кийәләр ийе дәшәтне. Җуша эче қуш, барыбер суған сыйфатлы* (кебек).

Сөйләштә чикләүне белдерә торган түбәндәге бәйлекләр кулланыла: *тикле/тиклем/тикlege; чикле/чикlege, чақ/чақлы/чақлым/чақлык; хәтле/хәтlege/хәтлек; хәдәр/хәдәре/хәдәрле/хәдәрлек/хәдәрlege; тиңне/тиңенте(н)/тиңелте/тиңелтен/тигелтен*. Болардан тыш, әгерже урынчылыгында *тиңне/тине/тинесен/тиңнесен/тиңле*, бәләбәй урынчылыгында *чиңне/чәңне* вариантлары теркәлгән.

Кайбер мисаллар: *Өч бармағым киселде, сөйәккә чикле. Арпаны өчкә чиңне имнисең. Муйын тине лабраға* (балчыкка, пычракка) *батып қайта. Ул тиннесен белеп бетмибез. Шикәрне шуның тиңле генә бирерләрийе. Бәләбәйгә* (ав. ис.) *тиңелтейергә утқа йөргәннәр. Питырауға чақ төшөрә торғаннарийы* (киленне). *Туфырак белә күмәсен изәнгә чәңне. Қунычқа чақлым чобар булайы итекләр.*

Төп, яңавыл, бәләбәй урынчылыкларында өчен бәйlege юнәлеш килеш кушымчасы ала: *Җалан* (һаман) *аш пешермәйсең, бер кеше өчәңгә* (өчен). *Сине күрер өчәңгә килдем.*

Сөйләштә әдәби телдәге соң бәйlege урынына түбән бәйлеген куллану актив: *Моннан түбән* (соң) *балаларның балалары күрмәсен суғышны. Пинзегә чыққаннан түбән* (соң) *эшләмәде.*

Бәләбәй урынчылыгында *тапқырында, тәңгәлендә* сүзләре әдәби телдәге *турысында* бәйлек сүзенә туры килә һәм урын-ара мәгънәсендә кулланыла: *Машина тапқырында* (турысында) *ғына өйө. Кылуп тәңгәлендә* (турысында) *генә тора. Қайсы тапқырда?*

Сөйләштә урын-араны һәм вакытны белдерә торган ала (алып) бәйлек сүзе күзәтелә, ул чыгыш килешен башкара: *Әлгәре тегеннән ала* (алып) *ашыл булған. Теддән ала қарлы су җырып симәнә ташыдык суғыш йылларында.*

Минзәлә сөйләшәндә була бәйlege әдәби тел белән чагыштырганда активрак кулланыла, ул юнәлеш килешне башкара һәм сәбәпне, максатны белдерә. Мәсәлән: *Бик әйбәт җылға бар аста, шуңа була* (шуның өчен) *күчкәннәр. Бүген өйдә қалды, әпәй салырға була* (салу өчен).

Бирле бәйlege бәләбәй урынчылыгында -ған формалы сыйфат фиғыльне чыгыш килешендә (әдәби телдә: -ғаннан бирле) түгел, бәлки төшем килешендә башкара: *Қайтқанны бирле пинсе ала. Әбисе үлгәнне бирле бабайыбыз чирләп җата.*

Әгерже һәм яңавыл урынчылыкларында таба бәйlege шактый актив күзәтелә, әдәби телдән аермалы буларак, ул баш килешне башкара: *Минеңә ул бабай әйтте, бу таба* (монда таба) *бар дип. Теге таба* (тегеләйгә таба) *озон ийе ашыл. Менә шушылай таба* (шушылайга таба) *урнаштырдылар башта.*

Әгерже урынчылыгында бу бәйлек чыгыш яки урын-вакыт килешләрендәге исемнәр белән дә кулланыла: *Теге башта* (башка) *таба бар бер әби. Қара әле эченнән таба, эчтәрәк йомшағрағы җуқмы? Әле җәридерийе, ишегалдында таба микән?*

Теркәгечләр. Сөйләштә *исә* теркәгече, әдәби тел белән чагыштырганда, активрак (әгерҗе урынчылыгында аеруча актив) кулланыла. Ул билгеле үткән заман формасындагы хикәя фигыль белән килә, зат, сан кушымчалары төп фигыльгә ялгана: *-ды/-де исә*. Мондый конструкциянең түбәндәге мәгънәләре бар.

Эш яки хәлләр арасындагы шартлы бәйләнешләрне белдерә һәм әдәби телдәге шарт фигыльгә туры килә: *Йадмыш булды исә* (булса), *килешеп китәрләр ие*. *Бозайдан пештисә* (пешсә), *ул жувача пешергән, диләр ие*. *Қыдыңнан да артығикән ул кийәү, күдеңә мәхәппәтле күрендисә* (күренсә).

Эш яки хәлләрнең үтәлү вакытын, эзлеклелеген белдерә һәм әдәби телдәге *-ғач/-гәч* кушымчалы хәл фигыльгә яки *-у/-ү* белән, *-ғач та/-гәч тә* конструкцияләренә туры килә. Мәсәлән: *Менә шул аралықтан чықтың исә* (чыгу белән яки чыккач та), *қара қапқа булыр*. *Ике йәшлек булды исә* (булғач), *тай була*. *Басуға чықтылар исә* (чыгу белән) *баса қарчыға*.

Бәләбәй урынчылыгында зат кушымчалары еш кына төп фигыльгә түгел, бәлки *исә* теркәгеченә ялгана. Кайбер очракларда бу кушымчалар төп фигыльгә дә, *исә* теркәгеченә дә ялганырга мөмкин. Мәсәлән: *Йараттисәгез* (яратсағыз) *ашағыз*. *Қулығызға кидисәгез* (кисәгез), *чә нечмәсиейе кыржауник*. *Наилне күрдисәң* (күрү белән), *әйт*. *Қыз бирдисәң* (бирсәң), (бүләккә) *кәмзүл килә*. *Күрдисәләр* (күрү белән), *әби, исәнме, диләр*.

Минзәлә сөйләшендә *-ды иде* конструкциясе бигрәк тә икенче мәгънәдә кулланыла, әгерҗе урынчылыгында ул аеруча актив.

Сорау һәм билгесезлек алмашлыктары белән килгәндә, *исә* теркәгече билгесезлекне, икеләнүне, фараз итүне белдерә: *Хәле ничектер исә, белмим*. *Бау қайда исә* (кайдадыр) *шунда тора бит*. *Белмәйем, нидәй сүд булған исә* (булгандыр). *Бу арада нишләб исә* (нишләптер) *күренми әле*. *Кемгә исә* (кемгәдер) *биргән*. *Ничә қат була торғандыр исә*.

Бу үзенчәлек аеруча әгерҗе урынчылыгында актив күзәтелә.

Да-дә теркәгече, билгеле бер төркем сүзләр белән килгәндә, кабатланырга мөмкин: *Алар әл дә-дә* (әле дә) *айырым*. *Менә әл дә-дә* (әле дә) *сулы әле ул*. *Әлгәрге фурма белә килә туй хәзер дә-дә* (хәзер дә).

Кисәкчәләр. Хәбәр составында килгән һәм икеләнүне, фараз итүне белдерә торган *-дыр/-дер* кисәкчәсе 2 нче затта фигыльнең нигезенә ялгана: *Қандырға* (ав. ис.) *барадырсыз әле?* *Ақылбайда* (ав. ис.) *булғандырсың* (булғансыңдыр). *Анда күп жатқандырсыз* (ятқансыңдыр) *әле*. Бу үзенчәлек яңавыл урынчылыгында һәм бәләбәй урынчылыгының төньяк өлешендә күзәтелә.

Минзәлә сөйләшендә түбәндәге сүзләр көчәйткеч кисәкчәсе ролендә кулланылалар. *Нық: Нық* (бик) *арыдым*. *Тамаша: Тамаша* (бигрәк) *қыйын заманнар булған*. *Харап* (бәл.): *Мунчам бер үземә харап* (бик) *йарый*. *Һәләк/һаләк/һайлак/һәлак: Кич белән дә һәләк* (бик) *қызу*. *Чийә чыбықлары аппақ, чәчкәсе һайлаг ийе* (искитәрлек иде).

Төп урынчылыкта (бигрәк тә аның көньяк өлешендә) *ачы* — (әле, кара әле) кисәкчәсе теркәлгән: *Китәм ачы ни* (китәм әле хәзергә).

Бу кисәкчәне карсун сөйләшендәге *әче* (кая әле, ярар инде) сүзе белән дә чагыштырырга мөмкин.

Яңавыл урынчылыгында *соң, инде, бит* кисәкчәләре урынына *ни* сүзе кулланыла: *Тарту ни* (инде), *адрақ бирделәр дә без сораб + алма-дық. Бу ни* (бит) *хан даманасындағы магазин бит. Соң, шулай да ни* (соң), *нишлисең соң. Нийә, кич булд + исә була инде ни. Үрәммә-гәч ни* (соң), *үрәммәдем инде. Мескен фәқыйрнең ни* (инде), *нәмәкәй аның.*

Ымлык. Әгерҗе урынчылыгында гаҗәпләнүне, кинәтлекне, көтелмәгәнлекне белдерә торган *чы/че* ымлыгы теркәлгән: *Чы, аңча алғач байыққан, күрмәй дә бара. Че, қунақлар!*

Кайбер фигыльләр, әдәби телдән аермалы буларак, башка килешне таләп итә: *ат* (атка) *атлану, урындықтан* (урындыкка) *утыру* һ. б.

Хәрәкәтне белдерә торган фигыльләр юнәлеш ноктасын белдерә торган исемнәрне, юнәлеш килешендә түгел, баш килештә башкаларар: *Бәләбәй* (Бәләбәйгә) *китте. Чақмағыш* (Чакмагышка) *бардыңмы? Гәйнәдән Ыслақ* (Слакка) *китәсең. Турырақ, дисәгез, Шатман* (Шатманга) *төшәсез инде. Колоп* (клубка) *мендеңме?*

Синтаксик үзенчәлекләр

Хәбәр. Хәбәрлек кушымчылары исем хәбәрләргә дә ялгана: *Алар өйдә йуқлар. Син бәг усалсың икән әлсә. Мин жылақмын үзем бик. Иптәшләр өчәүләрийек без. Ничәүсез сез? Без алты бертуған, исәмбез.*

Әгерҗе урынчылыгында, берникадәр дәрәҗәдә башка урынчылыктарда да үзенә бер төрле төзелештә булган гади җөмлөләр күзәтелә: ия яки аны алыштыра торган алмашлык җөмләнең азагында да кабатланып килә. Мәсәлән: *Ул бармақчы булган ул. Алар аннатсыннар ийе алар. Хәзер без қартайғамбыз без. Дускайыфлар* (кушамат) *тартардан таралған нәсел алар.*

Галимнәр фикеренчә, борынгы төрки телгә дә гади җөмлөгә шушындай ук төзелеш хас булган.

Минзәлә сөйләшкендә дә сорау җөмлөләр әдәби телдәгечә үк оештырыла: *Карточкаға төшү қартайғачыннан нигә кирәк соң ул? Тәрәзәне ачмалы итәсегедме?*

Сөйләштә сорау интонация ярдәмендә генә дә белдереләргә мөмкин: *Сабантуйга бармайсыз* (бармыйсызмы)? *Синнән дурлар, кечеләр* (зурлармы, кечеләрме)? *Әнәң алып бармай* (бармыймы)? *Син дә бардың* (бардыңмы) *балыққа?*

Минзәлә сөйләшкендә сорау интонация һәм *әллә* сүзе белән дә белдерелә: *Әллә кина килгән* (килгәнме)? *Әллә Наҗийә дә монда* (мондамы)? *Әллә чәй эчмәдегез* (эчмәдегезме)? *Туйдың да* (дамы) *әллә?*

Билгеле булганча, сөйләм телендә интонациянең төрле функцияләрен белдерү мөмкинлекләре зур. Шуңа күрә дә, сорауны интонация ярдәмендә генә белдерү җирле сөйләшләрдә таралган күренеш. Мәсәлән, касыйм [Махмутова, 1952: 9], нократ, чистай, богрыслан, каргалы, пермь һәм шулай ук мишәр сөйләшләрен өйрәнүче галимнәр мондый фактка еш кына игътибар итеп килгәннәр.

Яңавыл урынчылыгында сорау җөмлөләрдәгә сорау алмашлыгы, күрше пермь сөйләшкендәгә кебек [Рамазанова, 1996: 127], еш кына *ни*

сүзе белән бергә кулланыла: *Қайда эшләнә икән ни? Қемне сорайсығыд ни? Қайсығыд ни?*

Бу күренеш татар әдәби телендәге *-мыни/-мени* сорау кичәкчәсе составында да сакланган: *Килдеңмени?*

Кайда... ни, кемне... ни тибындагы аналитик төзелмәләр югарыда карап үткән ия — хәбәр — ия рәвешендәге конструкцияне хәтерләтә. Татар сөйләшләрендә хәзер дә күзәтелә торган мондый тип конструкцияләрнең борынгы уйгыр язма истәлекләрендә дә кулланылганлыгы билгеле.

Кушма жөмлөләрнең төрләре, аларның компонентларын үзара бәйләгеч чараларның составы ягыннан да минзәлә сөйләше әдәби телдән аерылмый. Шулай да кайбер үзенчәлекләренә күрсәтеп китми мөмкин түгел.

Иярчен сәбәп жөмлөләрнең баш жөмлөгә *-лык/-лек* кушымчасы һәм *белә(н)* бәйлеге ярдәмендә бәйләнүе актив: *Ирем көннәште, сабранжаларға барганның белә* (барганга күрә). *Икмәк унулык белә* (уңганга күрә яки уңганлыктан), *тормош начар түгел*.

Минзәлә сөйләшендә *аннан соң* тезмәсенең күпсанлы синонимнары күзәтелә: *аның соңонда, аннан болай, аннан түбән, аннан килә, аннан сун табатын, аннан ары бай табатын* һ. б. Кайбер мисаллар: *Шушы чоңорлар йанында марилар утырганнар ийе, аннан болайгысын татарлар килеб утырганнар. Аннан сун табатын келәтләре су қаршында ғына. Атлар күб ийе, аннан болай табатын сыйырны ике-өчнө асрадық. Су булмаған, урман булмаған, аннары табатын жир бик начар икән. Арба күршеләрдән, аннан ары бай (< болай) табатын без бирдек ат.*

Бу формалар бигрәк тә өлкәннәрнең сөйләшендә очрый.

Лексик үзенчәлекләр

Сөйләшнеч гомуми сүзлек фонды, лексик-семантик системасы да аның урта диалектка һәм әдәби телгә бик якин торуын раслый.

Минзәлә сөйләше бик зур территориягә таралган. Татарлар анда төрле төбәкләрдән күчеп барганнар. Бу факторлар лексик үзенчәлекләрдә аеруча нык чагылыш тапкан: сүзләрнең яки мәгънәләрнең күп вариантлылыгы, кечкенә төбәккә генә хас синонимнар яшәп килү һ. б.

Минзәлә сөйләшенә хас лексиканың икенче үзенчәлекле билгесе — анда аерым кечкенә төбәкләрдә генә табыла торган сүзләр булу. Мәсәлән, туганлык терминнарының таралыш ареаллары бүленеп чыга: әг., төп. *әнә* — ана, *әтә* — ата; Ык елгасы бассейнында *әни*, ә көнчыгышка таба *инә/инәкәй* һәм аның вариантлары *нәки/инәки* һ. б. «Әби», «бабай» төшенчәләрен белдерә торган терминнар минзәлә сөйләшен икегә бүлә: әгерҗе, төп урынчылыктарда, бәләбәй урынчылыгының Бәләбәй, Ярмәкәй районнары өлешендә *әби*, *бабай*, калган өлештә (яңавыл, бәләбәй урынч.) — *қартинәй*, *қартәтәй*.

Аерым урынчылыктар өчен генә хас булган сүзләрнең кайберләрен күрсәтик. Әгерҗе урынч.: *дайа* — бишек эленә торган агач (бор. тат. *дая* — туйдыручы, сөт анасы), *чыгыт* — корт, кызыл эремчек, *шыған* — төз, шома һәм биек агач, *эрпек* — эрбет чикләвеге һ. б.

Яңавыл урынч.: *кәлиткә* — чолан, *текмә* — рәшәткә, *рауда* — сирень, *атқый* — ат кузгалагының орлык сабагы, *қаптал* — күлмәк изүе, *сәүрәшек* — юкә туерасы.

Бәләбәй урынч.: *чақыруға бару* — егет ягын туйга чакыра бару, *аграмат* — борма-борма итеп тотыла торган зияк, *арпалау* — арпа имнәү, *арчи* — кызны килен булып төшкәндә озата баручы кунаклар, *барнау* — 3 тиенлек акча, *қырла* — көлтә чүмәләсенәң бер төре.

Бер төркем сүзләр бәләбәй урынчылыгының көньяк өлешендә генә табыла, аларның кайберләре күрше Оренбург өлкәсендә таралган татар сөйләшләрендә дә бар: *көртлөк буғы* — арахис, *оргачы* — ана сарык, *бәрәч* — сарык бәрәне, *кыз өтү* — кыз куенына керү, *тақыйа* — түбәтәй һ. б.

Кайбер диалектизмнарның таралыш ареалы берничә урынчылыкны берләштерә: *чарача* (әг., яң.) — мунча өйалды, *диңгез* (әг., төп., яң.) — нигез, *уртағышлай* (әг., бәл.) — урталай, *пичкә/печкәчә* (әг., төп.) — каенсеңел, *жанагай* (әг., төп.) — каенәне һ. б.

Тематик яктан түбәндәге төркемнәрне күрсәтеп үтик.

Туганлык-кардәшлекне белдерә торган сүзләр: *әби* (яң., бәл.) — әти-әнинен олы кыз туганнары, *бабай* (яң., бәл.) — әти-әнинен олы ир туганнары; *түтәй/түти/түтки* — апа (*тутасы* — чит кеше сөйләмәндә), *апайым* (-ың, -ы) — үзеңнән кечерәк булган туганнарга һәм чит кешеләргә иркәләп эндәшү формасы; бәләбәй урынчылыгының көньягында (Бишбүләк, Стәрлебаш, Федоровка, Күмертау районнары) *иркәм* (-ң, -се) — шул ук мәгънәдә, *бийана*, *бийем* — каенана; *бийата* — каената.

Туй йолалары: *тарту* — егет ягыннан кыз ягына туй чыгымнары өчен бирелә торган акча, *бирнә* — кыз ягыннан егет ата-анасына һәм туганнарына бирелә торган бүләк, *ийәрчен/ийәрчен қода* — төп кодаларга ияреп кыз ягына туйга килгән яшь кода; *аш арбасы/аш чанасы* — килен төшергәндә күчтәнәчләр төялгән арба; *қапқа бавырсагы* (бәл.) — кызның кияү ишек алдында сибәр өчен махсус алып килгән бавырсагы; *тайанчык* — киленгә кияү ягыннан бүләк ителгән терлек; *түрәләп чыгу* — бөтен йолаларны үтәп кияүгә чыгу; *бәбәй үстерү* — бәби туге; *йорт күрсәтү* — өй туге; *тустаган эчү* — колак тешләтү.

Айақ тоту (бәл.) — бөлгән кеше тарафыннан оештырылган махсус мәжлес, кунаклар хужага акча яки чәчү орлыгы алып киләләр (чагышт.: үзбәкчә *этак тутмок* — шул ук мәгънәдә). *Киртәгә (урамга) тагу* — гөнаһы эшләгән (урлаган һ. б.) кешегә, киртәгә бәйләп, халык жазасы бирү (суктыру). *Сәғәт/сәғәт суққан көн/унҗиде сәғәт* — көннең озынлыгы 17 сәгать булган вакыт, күп кенә авылларда аны билгеләп үтәләр: яшьләр уеннары була, дару үләннәре җыялар һ. б. *Қырлайчы* — кырык тартмачы.

Қаршы уйын атнасы/қаршы (бәл.), *җыйын* (яң., төп.), *жуша җыйыны* (әг.) — язгы кыр эшләре беткәч уздырыла торган күңел ачу атнасы (Казан арты һәм Тау ягы төбәкләрендә *җыйын* — бер төркем авылларда ел саен язгы кыр эшләре беткәч уздырыла торган традицион халык бәйрәме [Бурганова, 1982: 20—78]). Минзәлә сөйләшәндә күрсә-

телгән уен атнасы шушы жыеннар уздыру гадәтенең бер чагылышы [Махмутова, 1962: 57—86; ИИДТЯ, 1985: 5—92]. Моннан Урал тирәсенә күчеп киткән татарлар үзләренең традицион йолаларын һәм бәйрәмнәрен яңа жирләрдә дә сакларга тырышканнар һәм «жыен»нар яки «каршы атна»лары уздыру әлеге регионнардагы барлык сөйләшләрдә дә табыла.

Тыңга йөрү//тыңга бару — берәр эшне, хәлне фаллау өчен, кичен тәрәзә артына барып, өйдәгеләрнең ни сөйләгәннәрен тыңлау.

Кешене тасвирлый торган сүзләрдән кайберләрен күрсәтик: *қаңғыл* — чандыр, *сақбай* — чукрак, *нәз басу* — авыраеп тору, *очончоқ* — мактанчык, *чәмнәнү* — гарьләнү.

Тормыш-көнкүреш белән бәйле яки төрле кирәк-яракны белдерә торган сүзләр: *бүлмә* — чолан, *диңгез/ниңгез* — нигез, *қурқылык* — карачкы, *түмгәләк* — божра, *буғалақ* — кыргый атны тотар өчен, башы әлмәкле аркан, *салабаш* — 1) юкә кабыгы, 2) мунчала, *чәбен/шәбен* — күбә, *утыртма читән* — читән, *йатқырма читән* — жир өстенә параллель үреп барылган читән, *текмә* — рәшәткә, *кәбәркә* — мич арасы, *ашлау* — зур агач табак, *тастымал* — сөлге, *бақрач//уҗау* — аш чүмече, *бидрә* — чиләк, *кәлкүн* — таган, атынчык һ. б.

Ашамлыктар: *сәмбүсә/сәмүлсә/салмиса* — кечкенә пирог, *йушача* — төче күмәч, *сыйыр ағы//ақ* — сөт азыктары, *тура* — жыләк кагы, *теш өстө* — киндер орлыгы белән пешерелгән рулет һ. б.

Киём-салым атамаларына кайбер мисаллар: *балдақ* — куныч, *башалтай/башантай* — оекбаш, *бәйләм* — бәйләгән, трикотажд һ. б.

Бизәнү әйберләре: *дәшәт* — хәситә, *изү* — хатын-кызларның күлмәк өстеннән алга күкрәккә киелә торган бизәнү әйбере, *уқа* — чачактан тегеп эшлängән, маңгайга бәйләп куела торган бизәнү әйбере, *айчық//тупса* — бизәнү әйберләрендәге металл каптырма, *сақал* — хатын-кызларның муенга тага торган көмеш, челтәрле бизәнү әйбере, *маңгайча* — яулык өстеннән башка киелә торган, хатын-кыз бизәнү әйбере, сай түбәтәй рәвешендә тегелә һәм алды энҗе яки вак тәңкәләр белән бизәлгән була, *тупсалы беләзек* — каптырмалы беләзек һ. б.

Терек һәм терек булмаган табигать белән бәйле сүзләр: *гөрөндө* — гөрләвек, *тау қойосы/қойо* — чишмә, *нәжәғай* — аҗаган, *уба* — зур булмаган калкулык һ. б.

Хайваннар дөньясы: *бүлтерек* — 1) көзгә бәрән, 2) кечкенә буйлы кеше; *ту* — 1) кысыр, 2) кайчандыр коелып калган, орлыктардан махсус чәчелмәгән килеш чыккан иген культуралары; *дувадақ/дуғадақ/дуғазақ* — 1) бәбкә чыгармаган каз, 2) ялгыз кеше. *Көзләч* — көзгә бәрән, *шешәк сарык/шешәк* — бәрән сарык, *шешәк каз* — бала каз; *пошый//қыр аты* — поши, *болан сийыры (үгезе)* — болан, *қайау* — бал кортынын угы, *кисәркә/кисәрткә* — кәлтә.

Үсемлекләр дөньясы: *йар бөрлегәне* — кара бөрлегән, *чыпчык бөрлегәне* — эт миләше, *бөрмәкәй* — эт эчәге, *бохар шөлөгә* — сәрви агачы, *чауқа* — яшь каен, *қарағай* — нарат, *қамыр җимеше* — дүләнә, *кәшәңке* — тәлгәш һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

кийәү жегете булып туйларда жөрдө/ теге қыз арчи қызы булып барды// кәләшкә ийәреп килә торған йәш қыз/ йә туғаны/ йә йақыны// ул үткерәк булырға тийеш// киленнең әйберләрен түләб алырға сондоқ өстөнә менәләр дә утыралар/йә миңа йәшеле (доллар турында) ди/ сатулаша// уйаурақ кийәү жегетләре эләктереп тә китә қызны өйдән алып чыққанда// беднең қодача утырған ийе/ сондого нийе белән күтәреп апчыгып киттеләр кийәү жегетләре// қыдны сорарға жә йаучы қарчық/ жә атасы белән инәсе бара/ тағын бер ир белән хатынны аппаратныйық/ бед малайларым белән бардық// оло туғаннары барып сорый инде/ парлап баралар/ парлап йәшәү өчен// барып керәләр дә/ балағын итег эченә тықмыйча баралар бит инде// элек сорарға килгәннәргә алманың алы/ шикәрнең балы кебек чибәр қызны күрсәтеп/ қартлар/ қарчықлар никах уқытып қайтқан/ әле кийәү буласы авылында қала// қода белән қодағый қайтып киткәннәр/ кийәү төңгөлөккә қуна кергән/ теге чибәр урнына икенче бер/ кеше қыдықтамай қызларын жабып қуйған// жаучы исәнмесез ди/ исәннәшә/ утыра/ безнең нигә килгәнне беләсездер дип балағын күрсәтә// ыриза булсалар көнөн сүләшәләр/ фәлән көнне никах була// никах туйына қодалар килә йақыннарын ийәртеп бер-ике пар// асылда булса/ никах ашына бар туғаннарын да чақырта// никах ашына килгән қодалар йә ике/ я дүрт/ йә алты кич қуна// айдан суңмы/ атнадан суңмы кийәү килә// кийәүне күпме вақытқа сүләшәләр/ аймы/ йылмы /аннан туй килеп ала// халық өйгә сыйышлы түгел// элек шундый хәлләр булған/ сийырын сатып/ бурасын сатып кийәү сыйлаган// аннары атна кич килгән/ атна көн (жомга) торған/ шимбә қайтып киткән/ безнеңчә базар алды көн була инде// кийәү килгәч үзенең гәйрәтен күрсәткән/ сәкедәге мачыны идәнгә атып бәргән дә мачы үлгән// хатыны қурқып йәшәгән// бу жегет үлгән дә/ килен бик йақшы булған/ киленне жиберергә теләмәгәннәр/ энесенә сүләшкәннәр// килен бара-бара усаллашқан/ бу кийәвеннән қурықмаған// энесе-кийәү әйткән/ абый белән бик йақшы йәшидерийегез/ хәдер усаллаштың// абыйың килеп кергәч тә сәкедәге мачыны идәнгә атып бәрде дә/ шуннан қурқып йәшәдем// мин мачы ғына түгел ат үтерәм/ теләсән дигән// килен әйткән/ айу үтерсән дә қурықмыйм инде хәзер/ сынадым дигән// мал биргәннәр/ қыз йағына ат/ башмақ тана/ мамық шәлләр/ фыранцуз йаулық/ күлмәк/ читек-галуш/ әбиләргә-бабайларға (ягъни, кызның анасына һәм атасына) бөтөн кийем була// әбигә фыранцуз йаулық/ йефәк шәл озон чачақлы/ мамық шәл/ затлы күлмәк/ читек-кәвеш/ монсо әбигә бөтөн кийем// байлығына қарап мал бирешкәннәр/ бөтөн кийемнәр ике йақтан да булған// никах туйына барғанда пар қаз/ бер сарық түшкәсе/ бер оло мал бото/ рәте булса// бағырсақ жуқ тигәндә жегерме күкәйлек/ көчкә күтәреп керешле/ аны бит писүкне қайнатып қатыралар// бағырсақның патнұсына матуррақ қәғәз жәйәсең/ икенче бер табаққа саласың бағырсақны/ ширбәтне саласың/ баллап патнұсқа тезәсең/ камфит белән чуварлыһысың/ балан матур тора/ чийә/ қарлығын/ өстөнә қақ қапһыйсың қақ өстөнә ике пачқа индийский чәй/ ул бит ике табынға/ қартлар йанына никахқа/ қарчықлар йағына да// икесен чәйне ике табынчы ала// чәйнең ике йағында икешәр бик шәп алма/ аларны да ике табынчы ала// бик шәп жаулық/ икенче йаққа түбәкәй йә ақча// никах ашына шулай + теп киләләр// қыдны алып киткәндә дә қыдның атасы белә инәсе шушы уқ фурмада пешерергә тийеш бағырсақны// бағырсақ белә бергә тее бөтөн кийемнәр дә килә// туй қотлап биргән бүләкләр шушы бағырсақ чыққач бирәләр// қодаға дигән кийем-салымны да никах туйына алып киләләр// элек ақлашып қайтқаннар/ ақлашу билгесе итеп қыздан буқча алып қайтқаннар/ ни дә булса йаман сүз ишетелсә/ буқчаны кире дә илткәннәр// қыд әдерли суққан палас/ сәлгәләр/ мунча жәймәләре/ өстәл ашйаулығы/ қода сәлгәсе айырым/ намазлық/ аяқ сәрткөче/ кийәүгә чолғау/ урауыч// мишәрдә бер сарық/ бер бот китерәләр/ бездә татарда/ пар қад//

озата барғаннар арчи була бер-ике пар/ арчи жегетләр/ арчи қызлар машинаға сыйған хәтле була хәдер// килгәчтен дә кийәү күтәрәб ала қыдны/ ишек төбөнән мендәргә бастыралар/ башланмаған ипинең икесе дә бер урыныннан тешләп ипи қабалар/ бер тарилкыға бал белән май салып қалақ белән қабалар// өйгә кереп моржаға сөйәлгәннәр әлке/ моржа кебек торсон дип// қапқаны кергәнче чәчәләр канфитмы/ бағырсақмы/ қыз йортоннан / әдерләп алып киләләр/ монда килеп житкәч чәчәләр// элек суға киткәннәр/ йәш киләнгә су йулы күрсәткәннәр// көйәнтә-чиләкне үдә күтәрә// сыныйлар/ суны түкми-чәчми алып қайта аламы// судан қайтқач чәй эчәләр//

Сөйләүче: Батталова Хәдичә.

Татарстан, Әлмәт районы, Миңлебай авылы.

2000 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

безнең бабайлар қазан йағыннан килгәннәр// татарстанда қорған дигән асыл әл дә бар// қасыйм дигән қарт килгән башлап// башқортлар булған монда/татарлар да булған// күп түгелийе башқортлар// без қайан килеп башқорт булғамбыз/ белмәйем/ нинди нәселдән// жир безгә бирелмәгән// беднең асылның утыруына күп жыл бит// пугачоф йашына қадәр бу асыл булған// элек суға белән сәрәдерийек сабанны// ике кешегә бер суға булған// дүрт ат жигәдерийек/ ағач сабан ийе// жирне үлчәп бирәләрийе әчминникләп//

Сөйләүче: Харисов Кәрим бабай.

Башкортстан, Бишбүләк районы, Кеңгер-Менеуз авылы.

1969 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

перипушенникларның да жире булған// перипушенниклар килгән кешеләр алар/жирләре дә йуқ/ күмер йандырғаннар алар/ кешедә эшләгәннәр/ гади керәстийәннәр тәбәшәк/ қарындық белән қапланған кечкенә тәрәзәле өйләрдә йәшәгәннәр// халықның кәсеп/ иркәм/ без белгән вақытта күмер йандырып/ чабата туғып/ бау ишәп/ чыпта бәйләп/ қурыс сату булған// жәй булдисә тәйәлеп чығып китә иде эшкә// әнә йырақ та түгел/ тором тавы күмер йандырудан калған/читтән өй эшләгәнче қушта тороп тора торғаннар ийе/ қыш көне алып ашый да/ жәйгелеккә шул кешенәң урағын ура// жәйгә чықтисә утын өмәсе иткән була фәқыр// олауға китәбез/ атна буйы йөрисәң/ ат арық дип сүли торған ийе қартәтәй// қайсыберсе ышанмый бит әле ул/ йәшләргә шуны сүләсәң/ тора белмәгәнсез ди әлегә йәшләр// хәзерге шикелле заман/ белмим/ нәстәкәй генә йуғ инде хәзер/ ашарға дисеңме/ кийәргә дисеңме/ эчәргә дисеңме//

Сөйләүче: Гимазов Хәбеттин, 77 яшь.

Башкортстан, Стәрлебаш районы, Яшырган авылы.

1969 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

безнең бабайлар килгән вахытта чәрмәсән буйыннан килгәннәр/ болгар бабайлары булған// әлгәре жиде баба килгәннәр// қаржаудыңдан субханқул/ рахманқул/ субайыфларның тамыры шулардан килә/ типтәрләр алар// дилчемби/ йапарби/ сафарби/ қачқынби/ қәнзәфәрби/ асаба башқортлары бик күп жирле булғаннар/ мәселән/ қаңны төркәй/ кобаулар (ав. ис.) нәстәйашний башқортлар алар/ әтәмби түгел// бүздәкләр — бәләбәй мишшә-ннәре// қазанны кешеләре чуқындырудан қачып килгәннәр/ мең жиде йөз йе-герменче йылны килгән дип тә сүлиләр// қартлар жағыннан қәрдәш инде күрәсәң/ бер тоқомнан// тимәбергә (тиктомалга) килеп керми/ үзеңнеке булғанға килеп керә бит инде// қазан татарлары элек төбәкәй чигеп/ қалпақ чигеп/ бар да өнәрле эштә булғаннар жир булмағанға күрә//

Сөйләүче: Дистанов Зиязетдин, 82 яшь.

Башкортстан, Бүздәк районы, Кыска Елга авылы.

1970 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

БӨРЕ СӨЙЛӘШЕ

Бөре сөйләше Башкортстанның төньяк-көнбатыш районнарында, нигездә элеккеге Бөре өязе (хәзерге Борай районында, Калтасы районының көньяк-көнбатыш почмагында, Балтач, Янаул, Тәтешле, Караидел, Бөре, Мишкә районнарының бер өлешендә) территориясендә таралган.

Бөре сөйләше татар тел белеменең күренекле галиме Л. Т. Мәхмүтова тарафыннан өйрәнелә. Аның житәкчелегендә 1954—1957 елларда Башкортстанның төньяк-көнбатыш районнарына махсус диалектологик экспедицияләр оештырыла. Галимәнең тупланган бай фактик материалга нигезләнган зур күләмле макаләсә дөнья күрә. Биредә ул тел үзенчәлекләренә җентекле анализ ясый һәм берничә сөйләш бүлөп чыгара, сөйләшләрнең таралыш чикләрен билгели. Теге яки бу тел үзенчәлекләрен яктырткан карталар да бирә. Бу регионда таралган сөйләшләрнең татар әдәби теленә бик якын булуын күрсәтә һәм аларны, шул исәптән бөре сөйләшен, татар диалектлары системасында каралырга тиешле дигән нәтиҗә ясый [Махмүтова Л. Т. О татарских говорах северо-западных районов Башкирской АССР // МТД, 1962: 57—85].

Күпчелек башкорт телчеләре дә (Ж. Г. Киекбаев, Ә. Ә. Юлдашев, Н. Х. Ишбулатов, Т. М. Гарипов һ. б.) бу сөйләшләрне татар диалектлар системасында карыйлар.

«Татар теленең диалектологик атласына материал җыйнау программасы» нигезендә материал туплау максаты белән бу төбәкләргә 1975 (Т. Х. Хәйретдинова житәкчелегендәге экспедиция), 1977—1978 (Д. Б. Рамазанова, Т. Х. Хәйретдинова катнашындагы экспедиция) елларда яңадан экспедицияләр үткәрелә. Нәтиҗәдә бу юллар авторының «Бирский говор татарского языка» [1985: 36—62] макаләсә басылып чыга. Тупланган материалларга анализ да Л. Т. Мәхмүтова ясаган нәтиҗәләрнең дөреслеген тагын бер кат раслыйлар. Тасвирлама югарыда күрсәтелгән макаләләргә таянып язылды.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Бөре сөйләшендә, татар әдәби телендәге кебек, ун сузык аваз бар: *а—ә, о—ө, ы—э(е), у—ү, ый—и*. Сузык авазлар ясалышлары һәм әйтелешләре белән татар әдәби телендәге шундый ук авазлардан аерылмый. Фонетик үзенчәлекләр, нигездә, авазлар тәңгәллегенә карый.

Бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге *и* авазына сөйләштә *ә* авазы тәңгәл килә: *бәк* — бик, *кәм* — ким, *кәбән* — кибән, *кәртә* — киртә, *кәтмән* — китмән, *кәбәк* — кибәк, *кәгәшен* — кигәвен, *кәштә* — киштә. Әмма *кирәк, тирән, киңәш, шикәр* сүзләрендә, татар әдәби телендәге кебек, *и* авазы әйтелә. *ә~и* тәңгәлlege теге яки бу дәрәҗәдә татар теленең өч диалектында да табыла. Әмма Урал төбәгендә таралган татар сөйләшләрендә *ә~и* күбрәк сүзләрдә сакланган.

Киресенчә, аерым сүзләрдә *и~ә* тәңгәлlege дә күзәтелә: *чичкә* — чәчәк, *җийәү* — җәйәү, *сике* — сәке, *инәй* — әни, *тирәзә//тәрәзә* — тәрәзә, *әлбиттә* — әлбәттә, *пирәмәч* — пәрәмәч, *пилмин* — пилмән, *фирештә* — фәрештә.

и~э тәңгәллегә Урал төбәге татар сөйләшләрендә билгеләнгән, мишәр сөйләшләрендә аерым сүзләрдә күзәтелә, касыйм сөйләшендә исә күп иҗекле сүзләрдә система буларак очрый.

Бер төркем сүзләрдә татар әдәби телендәге *у—ү* авазларына сөйләштә *о—ө, ы—е* авазлары тәңгәл килә: *оңгай* — уңай, *жоқа*//*йоқа* — йуқа (юка), *сосар* — сусар, *жомарт* — йумарт (юмарт), *чобалу* — чуwалу (чуалу), *жобату* — йуату (юату), *оклау* — уклау, *сым* — сум, *быйау* — буйау (буяу), *был* — бул, *көмәч* — күмәч, *төбә* — түбә, *үрмәкеш* — үрмәкүч.

о—ө~у—ү тау ягы, казан арты төркемнәре сөйләшләрендә, Урал төбәге сөйләшләрендә билгеле; *э чобалу, йобату* сүзләре исә мишәр диалекты өчен характерлы.

Киресенчә, бер төркем сүзләрдә сөйләштәге *у—ү* сузыклары әдәби телдәге *о—ө, ы—е* сузыкларына тәңгәл килә: *тукмач* — токмач, *қумған*//*қомған* — комган, *суңыдан* — соңыннан, *қарлуғач* — карлыгач, *қарбуз* — карбыз, *күпшәкләнү* — көпшәкләнү, *чәйнүк* — чәйнек.

у—ү~о—ө/ ы—е тәңгәллекләре төрле дәрәжәдә төрле сүзләрдә татар теленең башка сөйләшләрендә дә табыла.

Киң *а—ә* авазларын тарайтып әйтү түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *апыра* — апара, *йаңы* — йаңа (яңа), *бәлекәй* — бәләкәй, *мәктеп* — мәктәп. Бу күренеш кушымчаларда да очрый: а) *-ғанчы/-гынчы* формалы хәл фигыльләрдә: *барғанчы*//*баргынчы* — барганчы, *килгәнче*//*килгенче* — килгәнче; ә) кабатлаулы эш-хәлләрне белдергән кушымчаларда: *барғылау* — баргалу, *килгеләү* — килгәләү һ. б.

Киң сузыкларның тараюы теге яки бу дәрәжәдә татар теле сөйләшләрендә таралган барлык төбәкләрдә дә табыла. Бигрәк тә мишәр диалектында һәм аның йогынтысында формалашкан урта диалектның кайбер башка сөйләшләрендә дә сакланган.

Аерым сүзләрдә, киресенчә, әдәби телдәге тар *ы—е* авазларына сөйләштә киң *а—ә* сузыклары тәңгәл килә: *қабақ* — кабык, *қатырқа* — катыргы, *чаңға* — чаңгы, *билдәле* — билгеле, *алдаңғы* — алдынгы.

Арткы рәт сузыкларының алгы рәт сузыкларына тәңгәллегә дә күзәтелә: *сәленү* — салыну, *йәбешү* — йабышу (ябышу), *кечеткән* — кычыткан, *жөн* — йон, *мөржә* — моржа, *сиңә* — сиңа, *миңә* — миңа, *тәрих* — тарих, *кәрәчин* — керосин һ. б.

Дифтонглар. Бөре сөйләшенең татар әдәби теленнән аермасы дифтонглар кулланылышында да күзәтелә.

Әдәби телдәге *-ый/-ий* дифтонгына сөйләштә *-ай/-әй* тәңгәл килә, икенче төрле әйткәндә, бу дифтонгның борынгы варианты сакланган:

а) хәзерге заман хикәя фигыль һәм теләк фигыль, шулай ук *-ып/-еп* формалы хәл фигыльнең юклык кушымчаларында: *ашай* — ашый, *сорай* — сорый, *сорайық* — миш. д. сорыйық — сорыйк, *барайык* — миш. д. барыйык — барыйк, *киләйек* — миш. д. килийек — килик, *бармай* — бармый, *уйламайчы* — уйламыйча һ. б.

ә) күрсәтү алмашлыкларында: *андай* — андый, *шундай* — шундый, *тегендәй* — тегенди.

б) сорау алмашлыгы: *ниндәй* — нинди.

в) аерым сүзләрдә: *үгәй* — үги, *черкәй* — черки, *жизнәй* — жизни, *жиңгәй* — жиңги.

Бу үзенчәлек, Урал төбәгендәге татар сөйләшләреннән тыш, тагын касыйм, нократ, керәшеннәр сөйләшләренә дә хас.

-өй дифтонгының, тартык авазлар алдында килгәндә, монофтонглашуы түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *үрә* — өйрә, *түмә* — төймә, *үрәтү* — өйрәтү, *күрәү* — көйрәү, *сүләү* — сөйләү. Ләкин *өйләнү*, *көймә* (кибитка) сүзләрендә әдәби телдәгечә -өй дифтонгы саклана. -ү~-өй күренеше мишәр диалекты өчен характерлы үзенчәлекләрнең берсе, аерым сүзләрдә урта диалектның тау ягы, нократ, минзәлә, эчкен, пермь һәм златоуст сөйләшләрендә дә табыла.

Тартыклар. Сөйләшнеч тартык авазлар системасы татар әдәби телендәге тартыклар системасы белән туры килә. Башкорт теленә хас специфик үзенчәлекләрнең бу сөйләштә күзәтелмәве турында диалектологик әдәбиятта күп тапкырлар әйтелгән иде инде [Махмутова, 1962]. Татар әдәби теленнән аермалы үзенчәлекләр аваз тәңгәллекләренә кайтып кала.

Бөре сөйләшенә, урта диалектның казан арты төркеме, тау ягы төркеме, касыйм, минзәлә сөйләшләрендәге кебек, сүз башында *ж*-ләштерү хас: *жүкә* — йүкә (юкә), *жул* — йул (юл), *жаңгыр* — йаңгыр (яңгыр) һ. б. Гарәп-фарсы алынмаларында исә сүз башында *ж* һәм *й* авазлары параллель кулланыла: *жан*//*йан*, *җаһан*//*йаһан* һ. б. Сүз уртасында алынма сүзләрдә *й* урынына *ж* авазы әйтелә: *дөнҗә* — дөнья (дөнья), *шәринҗә* — варинйә (варенье), *сабранҗә* — сабранйә (собрание), *праблинҗә* — праблинйә (правление) һ. б.

Бөре сөйләше *ч*-ләштерүче сөйләш. Тел очы *ч* тартыгы сүздә барлык позицияләрдә дә очрый: *чебен*, *пычак*, *кич* һ. б. Ләкин әдәби телдәге *әтәч* сүзендә генә *ч* урынына *с* әйтү (*әтәс*) күзәтелә.

Ирен-ирен тартыклары. Ирен-ирен *п* тартыгының сүз башында яңгыраулашмавы белән дә бөре сөйләше татар әдәби теленә якын тора: *печән*, *пычак*, *пешү* һ. б.

Киресенчә, бөре сөйләшенә караган кайбер авылларда (Түбән Сикияз, Тучыбай, Яңа Кизгән) мишәр диалектының байкыбаш сөйләше йогынтысында сүз башында әдәби телдәге *б* авазы урынына *п* тартыгы кулланыла: *пет* — бет, *пот* — бот, *потақ*//*ботақ* — ботак.

Татар теленеч үз сүзләрендә, башка сөйләшләрдәге кебек, этимологик *п* саклана: *қалпақ* — калфак, *керпек* — керфек, *тупрақ* — туфрак, *йапрақ* — йафрақ (яфрак). Яшьләр сөйләшендә, татар әдәби теле йогынтысында, бу сүзләргә *ф* тартыгы белән әйтү активлаша бара. Шулай ук алынма сүзләрдә дә *п~ф*: *Шәрип* — Шәриф, *Пәтих* — Фатыйх, *Мәптуха* — Мәфтуха, *Халис* — Хафиз. Ләкин: *Фатыйма*, *Фәнйә* сүзләрендә *ф* тартыгы саклана.

Киресенчә, кайбер алынма сүзләрдә *п* авазы урынына *ф* әйтү күренеше дә бар: *фамидур* — памидор, *сифарат* — сипарат, *фәрдә* — пәрдә.

п~ф тәңгәлlege — гомумтөрки күренеш, чөнки төрки телләр өчен *ф* авазы характерлы түгел.

Әдәби телдәге *б* тартыгы урынына *м* авазын куллану түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *малан* — балан, *мәке* — бәке, *майтақ* — байтак, *муқча* — букча, *мөрә* — бөре, *мөртнөк* — бөтнек, *чымылдық* — чыбылдык, *мөгөш* < бөгеш — почмак.

Ирен-теш авазлары. Рус алынмаларында сүз башында ирен-теш *в* авазына бу сөйләштә, урта диалектның кайбер башка сөйләшләрәндәге кебек, ирен-ирен *б* яки *ш* авазлары туры килә: *бакзал* < вокзал, *багун* < вагон, *бидрә* < ведро, *билисафит* < велосипед, *шәринжә*//*шәринйә* < варенье, *прашлинжә*//*прашлинйә* < правление *h. б.*

Тел очы тартыклары *с, з* авазларын куллануда да бөре сөйләше татар әдәби теле белән уртаклык күрсәтә: *сары, қулсыз, төс, зәңгәр, қаз, бозау h. б.*

Кайбер сүзләрдә сүз уртасында *з* авазы әдәби телдәге тел очы *д* тартыгына тәңгәл килә: *изән* — идән, *қазақ* — кадак, *қазалу* — кадалу, *бозай* — бодай, *йозорық* — йодырык, *Изел*//*Идел* — Идел, *Рәзиф* — Рәдиф, *Хәлизә* — Хәлидә *h. б.*

Сүз башында *д* тартыгы бөре сөйләшендә саңгыраулашмый: *дүрт, дулқын, ди*. Киресенчә, *тары* сүзендә *т* тартыгы системалы рәвештә яңгыраулаша: *дары* — тары.

Ләкин пермь сөйләшенең беркадәр йогынтысы астында Бәдрәш, Аксәет, Иске Күрдем авылларында яшәүче татарлар сөйләшендә *т~д* күренеше аерым сүзләрдә билгеләнгән: *ти* — ди, *тулқын* — дулкын. Әмма шул ук авылларда яшәүчеләр сөйләшендә *т* авазының яңгыраулашуы да күзәтелә: *дигәнәк* — тигәнәк, *дүгәрәк* — түгәрәк, *дүмәр* — түмәр.

Тел арты (*к, г, х*) һәм тирән тел арты (*қ, ғ, х*) тартыкларының ясалышы һәм кулланылышы татар әдәби телендәгечә. Үзенчәлек авазлар тәңгәллегенә карый.

қ~х тәңгәлlege түбәндәге сүзләрдә очрый: *қатын* — хатын, *мәсқәрә* — мәсхәрә, шулай ук: *Қәдичә* — Хәдичә, *Әсқәт* — Әсхәт, *Фәтқулла* — Фәтхулла *h. б.*

Киресенчә, бер төркем сүзләрдә *қ* тартыгы урынына *х* авазы кулланыла: *хәдәр* — кадәр, *вахыт* — вакыт, *хәнәфер* — канәфер, *Өрхыйа* — Өркыя, *трахтыр* — трактор.

қ~х, х~қ күренешләре теге яки бу дәрәжәдә татар теленең башка сөйләшләрәндә дә табыла.

қ/к тартыкларының бөре сөйләшендә яңгыраулашу очраклары бар: сүз башында: *гәрнис* — карниз, *гәмбағыш*//*гумбағыш* — көнбағыш; ике сузык уртасында: *тығырық* — тыкырык, *чигерткә* — чикерткә.

Түбәндәге сүзләрдә, киресенчә, *ғ/г* авазлары саңгыраулаша: *қа-тырқа* — катыргы, *тәлкәш* — тәлгәш, *сулақай (йақта)* — сулагай (кул).

Фарингаль *h* тартыгы татар теленә, гомумән төрки телләргә хас түгел. Шуңа күрә ул гарәп-фарсы алынмаларында төшә яки *х* тартыгы белән тәңгәлләшә.

Сүз башында *h* авазы түбәндәге сүзләрдә төшә: *аман* — һаман, *ава* — һава, *әркем* — һәркем, *өнәр* — һөнәр, *Әдийә* — Һәдия. Сүз уртасында *h* урынына *й* әйтелә: *Жыйан* — Жһиһан, *Майнур* — Маһинур, *Майкамал* — Маһикамал, яисә *й* элементы жиңелчә генә ишетелә: *Та^йирә, Фә^ймә, За^йирә h. б.*, әгәр дә ике бертөрле аваз арасына туры килсә, төшөп кала: *шәәр* — шәһәр, *зәәр* — зәһәр. *h* авазы еш кына яшьләр телендә тирән тел арты тартыгы *х* белән алмаштырыла: *шәхәр* — шәһәр, *Илхам* — Илһам, *һәм*//*хәм*, *Тахира* — Таһирә *h. б.* Ләкин бу тарихи

яктан соңгы чорларда татар әдәби теле йогынтысы астында барлыкка килгән күренеш.

Тартыклар системасында сирәк очрый торган тәңгәллекләр түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *н~л: тешнәү* — тешләү; *м~н.: патмус* — поднос; *р~л: сарфиткә* — салфетка; *й~л: қарайу* — каралу; *т~к: читләшек* — чикләвек; *к~т: карындас* — тарантас; *ч~к: чөртләү* — кыртлау; *к~н: искәү* — иснәү; *д~г: билдәле* — билгеле, *диктар* — гектар.

Авазлар ассимиляциясе. Прогрессив ассимиляция. Күплек кушымчасындагы (-лар/-ләр) сонор *л* тартыгы, *м, н, ң* тартыкларына тәмамланган сүзләргә ялганганда, татар әдәби телендәге кебек, сонор *н* булып әйтелә: *урманнар, көннәр, таңнар* һ. б.

Регрессив ассимиляция. *н* тартыгы ирен-ирен *б, м* тартыклары алдында ассимиляцияләнә: *сиксәм биш* — сиксән биш, *җамбаш/йамбаш* — йанбаш (ян башы), *алғаммын* — алганмын һ. б.

Сүз башындагы *ч, с* тартыклары үзеннән соң килгән иҗектәге *ш* авазына охшашлана: *шаршау* — чаршау, *шыршы/чыршы* — чыршы, *шуғыш* — сугыш, *шушилкә* — сушилка, *шушки* — сушки.

қ/ғ тартыклары алдындагы сонор *н* авазы тулы булмаган ассимиляциягә дучар була: *соқлаңғыч* — соклангыч, *алдыңғы* — алдынгы, *урмаңға* — урманга.

ңғ~лғ тәңгәлlege *җаңғыз/йаңғыз* — ялғыз сүзендә күзәтелә. Әдәби телдәге *ялғыш* сүзе исә бөре сөйләшәндә *йаң(ы)лыш* формасында кулланыла.

Аваз өстәлү. *р: мәртнек* — мөтнек — бөтнек, *кечерткән* — кечеткән — кычыткан; *т: чабыртқан* — чабырган, *кәберткә/кәберкә* — мич белән стена арасында калдырылган урын, *әкертен* — әкрен.

Аваз төшү. *л: йуғатма* — йугалтма (югалтма); *т: тапату* — таптату.

Метатеза: *қомалақ* — колмак, *сашей* — шоссе.

Грамматик үзенчәлекләр

Исем. Бөре сөйләшәндә исем ясалышы, аның төп грамматик категорияләре, нигездә, татар әдәби телендәге чаралар белән белдерелә.

Кайбер аерымлыктар тартым категориясендә генә күзәтелә. Татар әдәби телендәге формалар белән беррәттән, 3 нче зат берлек санда тартым икеләтелгән кушымча ярдәмендә белдерелә: *Афтабусның иң алдысына* (алдына) *барыб утырған. Сәт өстесе* (сөт өсте) *өчен асырадым бер үземә бер сыйыр.*

Икеләтелгән тартым кушымчасы татар сөйләшләрәнә хас күренеш.

Сөйләштә сүзтезмәләрнең кушымчасыз борынгы тибы, ягъни татар әдәби телендәге I тип изафәгә туры килгән формасын куллану очраклары да бар: *қолағ алқа* — колак алкасы, *өй төбә* — өй түбәсе, *йылға арйақ* — йылға арйағы (елга арьягы), *усақ утын* — усак утыны һ. б.

Исемнәр һәм алмашлыктар *-нықы/-неке* кушымчасы белән килеп, сөйләштә, әдәби телдәге кебек, хәбәрлекле мөнәсәбәтне белдерәләр: *Хатыны ашылнықы. Бу өй минеке.*

Тәтешле районы авылларында (Бәдрәш, Аксәет, Иске Күрдем) яшәүче татарлар сөйләшкәндә пермь сөйләше йогынтысында *-нықы/-неке* кушымчалы сүзләр аергыч функциясендә йөри: *Ашқазаны ашырта қызымнықы* (кызымның). *Иптәшләре бар анықы* (аның иптәшләре). *Хәтерем ничава минеке* (минем хәтерем).

Алмашлыклар. Зат алмашлыкларын куллануда бөре сөйләше татар әдәби теленнән нигездә аерылмый. Аерма зат алмашлыкларының берлек санда килешләр белән төрләнешендә генә күзәтелә. Юнәлеш килешендә: *миңә//мийә//миңәргә//мийәргә* — миңа, *сиңә//сийә//сиңәргә//сийәргә* — сиңа, *аңа//аңарға* — аңа.

Чыгыш килешендә: *миңәрдән//мийәрдән* — миннән, *сиңәрдән//сийәрдән* — синнән, *аңардан* — аннан. Урын-вакыт килешендә: *миңәрдә//мийәрдә* — миндә, *сиңәрдә//сийәрдә* — синдә, *аңарда* — анда.

Аксәет, Бәдрәш авылларында яшәүчеләр сөйләшкәндә исә урын-ара килешләрендә, пермь сөйләшкәндәге кебек, *минеңә, синеңә, аныңа, минеңдән, синеңдән, аныңдан, минеңдә, синеңдә, аныңда* формалары да очрый.

Күрсәтү алмашлыкларының әдәби формаларынан (*бу, шул, теге*) тыш, *монау/мынау* (< менә ул, менә бу) алмашлыгын куллану очраклары бар: *Монау хатында қаз жөне булған. Мынашы мөгөштән килеп чығалар.*

Анау, монау алмашлыклары Урал төбәгендә таралган татар сөйләшләрендә актив. Урта диалектның лаеш, тау ягы төркеме сөйләшләрендә, мишәр диалектының *ц*-лаштыручы сөйләшләреннән тыш, татар теленең һәр өч диалектына караган башка сөйләшләрендә дә күзәтелә. Бу күренеш кыпчак төркемен тәшкил иткән (башкорт, нугай һ. б.) телләрдә очрый.

Сорау алмашлыклары нигездә, әдәби телдәгечә. Тик *нәрсә* алмашлыгының *нәрсәкәй, нәмә, нәмәкәй* вариантлары диалекталь күренеш булып калалар. Алмашлыкларның башка төркемчәләре татар әдәби телендәгечә кулланыла.

Рәвешләр. Рәвешләр татар әдәби телендәге ысуллар һәм чаралар ярдәмендә ясала. Тәүлек һәм ел фасылларын белдергән сүзләрдән ясалган вакыт рәвешләре өлкәсендә беркадәр үзенчәлекләр күзәтелә.

Вакыт рәвешләренең, әдәби телдәге *йазын, қышын* һ. б. белән беррәттән, сөйләштә түбәндәге диалекталь формалары да актив кулланыла.

Йазгы, көзге, кичке тибындагы нисби сыйфатлар урын-вакыт килешендә кулланыла: *йазғыда* — язын, *қышқыда* — кышын: *Қышқыда* (кышын) *йомро суған ашайдырыйы. Бүген кичкедә* (кичен) *кина була. Анда қышқыда* (кышын) *қомған тора.*

Бу үзенчәлегә белән бөре сөйләше пермь сөйләшенә якын тора.

-лық/-лек кушымчалары алган *көз, кыш, яз* һ. б. шундый исемнәр һәм *язгы, көзге* тибындагы нисби сыйфатлар килешләр белән төрләнәләр.

а) юнәлеш килешендә: *қышқылыққа* — кышка, *йазғылыққа* — язга: *Қышқылыққа* (кышка) *әзерләйләр күмер. Төнгелеккә* (төнгә) *абзарға йабалар. Диңгез* (нигез) *күмәбез қышқылыққа* (кышка). *Жәйгелеккә* (жәйгә) *бик матур.*

ә) урын-вакыт килешендә *жәйлектә, жәйгелектә* (жәен): *Көзлектә* (көзен) *ите тәмне була пошының. Жәйлектә* (жәен) *сақлаб үстерәләр.*

Рәвешнең бу типтагы формалары Урал төбәге татар сөйләшләре өчен характерлы. Мишәр һәм урта диалектның кайбер сөйләшләрендә *-лыкта/-лектә* кушымчасының тәүлек һәм ел фасылларын белдергән сүзләр нигезенә турыдан-туры ялганып килүе билгеле: *қышлыкта, йазлыкта, жәйлектә, көзлектә, кичлектә.*

Әдәби телдәге *кыш буйы, йаз буйы* рәвешләре белән беррәттән, бөре сөйләшендә *кыш буйына//кышның буйына, жәй буйы// жәйнең буйы, йаз буйы//йазның буйы, төнө белән, көнө белән* рәвешләрен куллану да актив: *Көннең буйы, төннең буйы су сақлайбыз. Төнө белән жүтәлләйем. Жаз буйына киндер суға ийе инәй.*

Әдәби телдәге *югары, түбән* рәвешләре сөйләштә *йугартын, түбәнтен* формасында кулланылалар.

Фигыльләр. Фигыль категорияләре, аларның ясалышлары, кулланылышлары, мәгънәләре ягыннан бөре сөйләше татар әдәби теленнән аерылмый диярлек. Кайбер үзенчәлекләргә түбәндәгеләр керә.

Затланышлы формалар. Хикәя фигыльләр. Бөре сөйләшендә хикәя фигыльләренең заманнар ясалышы татар әдәби телендәгечә. Тик кайбер борынгы формаларның, хәзерге әдәби тел белән чагыштырганда, сөйләштә активрак сакланып килүен күрсәтергә мөмкин. Мәсәлән, XX гасыр башына кадәрге язма әдәби телгә хас булган *-адыр/-әдер + -ыйы/-ийе* формасы урта диалект сөйләшләрендә, шул исәптән бөре сөйләшендә дә актив.

Бу форма үткәндә тәмамланмаган, даими кабатланып торган гадәти эш-хәлләрне белдерә: *Жеб ойоқ кийәдерийек сүстән. Сикеләрдә кийез буладырыйы. Төм буйы орчоқ эрлидерийек. Житен чәчәдерийек.*

Киләчәк заман формалары сөйләштә татар әдәби телендәгечә. Киләчәк заманның 1 нче зат берлегендә, татар теленең башка сөйләшләрендәге кебек, кыскартылган формасы кулланыла: *Күрсәм әйтерем. Анда бер-ике көн қунарым.*

Фигыльнең нигезе *р* авазына бетсә, киләчәк заман күрсәткечендәге *р* авазы төшә: *барымын — барырмын, керемен — керермен.*

-ачақ/-әчәк формалы киләчәк заман сөйләштә сирәк кулланыла. Нигездә ул 3 нче зат берлек санда килә һәм киләчәктә һичшиксез башкарылачак, үтәлуенә шик булмаган эш-хәлләрне белдерә: *Ул төшләргә дә су менәчәк. Икенче йылга укырға керәчәк.*

Боерык фигыль нигездә татар әдәби телендәге чаралар белән ясала. Тик 2 нче зат күплеген куллануда гына аерма бар. Әдәби телгә хас булган *-ғыз/-гез* урынына *-ың/-ең* кушымчасы ялгана: *барың — барыгыз, килең — килегез.* Тарихи яктан бу кушымча борынгы *-гын/-ген* кушымчасынан килеп чыккан [Махмутова, 1978: 163]: *Үзегез кереб утырың* (утырыгыз). *Рәхмәт, балақайларым, рәхәт йәшәң* (яшәгез). *-ың/-ең* формасы күрше татар сөйләшләрендә һәм башка төрки телләрдә дә бар.

Теләк фигыльләр. Теләк фигыльнең юклык формасы сөйләштә, татар әдәби телендәге кебек, *-мағай/-мәгәй <-ма/-мә +* архаик *-ғай/-гәй* кушымчасы ярдәмендә ясала. Ул түбәндәге мәгънәләргә ия:

а) эш яки хәлнең үтәлүенә шөбһәләнүне, мөмкинлекне белдерә: *Сез әле йазучылар булмагыйыгыз* (булуыгыз бар). *Дарудан булмагыйы* (була күрмәсен) *баш ашыртушы*.

ә) эшнең үтәлүенә шик булмау, битараф карау (булу): *Мулла малайы булмагыйы* (була бирсен) *әллә нәстә булсын, закун шундый*.

Теләк, ният сөйләштә түбәндәге формалар белән белдерелә:

а) -ырға + -йы (иде): *Барып қайтырғайы* (кайтасы булган) *сиңә*. *Сиңә ақча бирергәйе* (бирәсе булган). Юклык формасы -масқа/-мәс-кә + -йы (-йы)/-ийе (-йе): *Нийә миңә туғаннарны қырыма жыймасқайы*. *Нийә сиңә өйләнмәскәйе?*

ә) -асы/-әсе + -йы (-йы)/-ийе (-йе) (иде) югарыдагы форма белән чагыштырганда, сирәгрәк очрый.

б) боерык фигыль + -йы/-ийе (иде): *Миңәргә дә жибәрийе*. *Жәйеп қуйыйы* (куярга иде).

в) -асы/-әсе килә: *аласы килә, жәшәсе килә*.

г) -мақчы/-мәкче бул-; -мақчы/-мәкче + -йы (-йы)/-ийе (-йе) (иде): *қайтмақчы була, бармақчийы, бүлмәкчейе*.

д) -ырға/-ергә итә формасы актив кулланыла һәм әдәби телдәге -мақчы/-мәкче бул- төзелмәсенә туры килә: *Миңә суғарға итә*. *Миннән қотолырға итә*.

Эшнең үтәлү дәрәжәсен белдерә торган формалар. Сөйләштә алар әдәби телдәге чаралар белән белдерелә.

-ғала/-гәлә һәм аның диалекталь варианты -ғыла/-гелә тартык авазга беткән сүзләргә ялгана: *Әле дә килеп чыққалайлар кийез итек басучылар*. *Кискеләп* (кискәләп) *чығаралар итне*. *Йәшен бик суққылай* (суққалый).

Кайбер фигыльләргә -ыштер/-ештер кушымчалары ялгана: *Әзерәк йөрештереп алды ул жыләккә*. *Мин әйтештердем* (әйткәләдем) *инде белгәнне*. *Минем туғаннар килештерәләр* (килгәлиләр).

Фигыль юнәлешләре. Юнәлешләрнең кулланылышында бөре сөйләшәндә әдәби телдән беркадәр аерымлыктар күзәтелә.

Уртаклык юнәлеше кушымчасы -ыш/-еш төп юнәлеш мәгънәсендә дә кулланыла: *Чағышмайлар* (чакмыйлар) *алар, қортлар*. *Қызлар, монда йазышасызмы* (язасызмы)?

Татар әдәби телендәге бетерү фигыле, Урал төбәгендәге башка татар сөйләшләрәндәге кебек, *бетү* формасында йөри: *Икене генә беттем* (бетердем). *Әле син унны беттеңме* (бетердеңме), *қызым?*

Кайтым юнәлеше төп юнәлеш мәгънәсен белдерә: *Қурқынам* (куркам), *өйдә бәйләнеп* (бәйләп) *утырам*. *Ақчаны тотынырға* (тотарға) *бирәләр*. *Өйгә кереп йазынығыз* (языгыз).

Сөйләү фигыленең кайтым юнәлеше уртаклык юнәлеше мәгънәсендә килә: *Сез килгәч, әйбәт булды әле, рәхәтләнеп сүләнәбез* (сөйләшәбез).

Затланышсыз формалар. Инфинитив. Бөре сөйләшәндә инфинитивның төп формасы -ырға/-ергә: *Теге малай әтәләренә әйтергә китте*. *Кеше белән күңелле тороға*.

Нигезе *р* авазына беткән сүзләргә ялганганда, -ырға/-ергә кушымчасының *р* авазы төшәргә мөмкин: *Иртәдән суңға туйға барыға* (барырга) *торабыз*. *Аңарға керегә* (керергә) *кирәк булмаған*.

-ырға формалы инфинитив белү, башлау фигыльләре белән килгәндә хәл фигыль функциясен үти: *Қыйбла йақтан йәшнәргә* (яшни) башлады. *Сүләшергә* (сөйләшә) беләсең ич. *Сүләргә* (сөйли) генә белә ул, иштергә (ишетә) белмәй.

Исем фигыльләр. Исем фигыльнең -у/-ү формасы сөйләштә татар әдәби телендәгечә. Мисаллар: *Сыйырымны сатуға ике жыл әле. Атна йуқтыр әле китүшенә. Мин килүгә ут қабызып торалар.*

Сөйләштә исем фигыльнең -ыш/-еш формасы да очрый. Ләкин ул барлык фигыльләргә дә ялганмый: *Қазанның утырышына* (утыруына) мең жыл. *Ашылның чығышы кирәг инде сезгә. Аның йөреше шулай. Гел бездәйе аның йатышы.*

-ыш/-еш кушымчалы исем фигыль казан арты төркеме, бәрәңге, минзәлә, златоуст сөйләшләре өчен характерлы.

Сыйфат фигыльләр бәре сөйләшендә дә әдәби телдәге чаралар белән белдерелә: -а торған, -ған/-гән, -ыр/-ер, -асы/-әсе. Мәсәлән: *эчә торған су, укыған кеше, әйтер сүз, сатыр мал, қыз аласы йегет.* Ләкин әйтергә кирәк, сөйләштә -асы/-әсе формасы сирәгрәк очрый, ә -ыр/-ер формалы сыйфат фигыль, әдәби тел белән чагыштырганда, шактый актив.

Шулай ук сыйфат фигыль функциясендә -малы/-мәле һәм түгел сүзеннән торган конструкция дә кулланыла. Ул әдәби телдәге -арлык түгел тезмәсенә туры килә: *Аның чүбе утап бетермәле түгел* (бетерерлек түгел). *Тышқа чықмалы* (чыгарлык) *түгел. Беркем дә кермәле* (керерлек) *түгел бабай қырына.*

-малы/-мәле формасы системалы рәвештә *искитмәле* (искиткеч, искитәрлек), *уш китмәле* (һуш китәрлек), *шаққатылмалы* // *шаққатмалы* (шаккатарлык) сүзләрендә очрый.

Ул аеруча тау ягы төркеме һәм минзәлә сөйләшләре өчен характерлы, Түбән Кама тирәсендәге керәшеннәр сөйләшендә дә билгеләнгән.

Бәре сөйләшендә сыйфат фигыльнең тагын -ышлы/-ешле формасы бар. Ул әдәби телдәге -а торған сыйфат фигыленә туры килә. Еш кына бу форма сөйләштә түгел сүзә белән бергә очрый: *Сезнең өйдән керешлемә* (керә торганмы) *базға? Өйегез утын йағышлы* (яга торған) *түгелме? Бер қайа да чығышлы* (чыга торған, чыгарлык) *түгел.*

-ышлы/-ешле формалы сыйфат фигыль теге яки бу дәрәжәдә урта диалектның казан арты төркеме, минзәлә, каргалы сөйләшләрендә билгеләнгән.

Хәл фигыльләренең, әдәби телдәге -ғач/-гәч, -ғанчы/-гәнче формалары белән беррәттән, аларның түбәндәге диалекталь вариантлары да бар.

-ғачтын/-гәчтен, -ғачтан/-гәчтән (-ғач/-гәч): *Бер сүзен дә төшереп қалдырмасқа ул купийә булғачтын* (булғач). *Барысын да сүләп биргәчтән* (биргәч) *аңлады. Бала тугачтан* (туғач) *да барам.*

-ғаннан/-гәннән соңонда (-ғач/-гәч): *Баздан чығарғаннан соңонда* (чыгарғач) *қортларның исәнлеген тикшереп, чистартыб аласың.*

-мас борон (-ғанчы/-гәнче): *Зимнәмир килмәс борон* (килгәнче) *күчкәннәр. Без тумас борон* (туғанчы) *үлгән қартәтәбез.*

-мастан алда, -мастан элек сүзләрәннән торган төзелмә әдәби телдәге -ганчы/-гәнче формасына туры килә: *Суғыш сықмастан элек (чыкканчы) тегүдә эшләдем. Дания китмәстән алда (киткәнче) қайтты ул.*

-май/-мәй, -майчы/-мәйче, -майынчы/-мәйенче кушымчалары -ып/-еп, -а/-ә формалы хәл фигыльнең юклык күрсәткечләре: *Мин аны укымай (укымый) да беләм. Бүген ашамайчы (ашамыйча) китәргә кирәк. Сәгәт умбер тулмайынчы (тулмыйча) әйтмәс инде. Киндерне күрсәтмәйенче (күрсәтмичә) кийәләрийе.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Бөре сөйләшәндә түбәндәге бәйләкләр актив кулланыла.

Урынның һәм вакытның чиген белдерә торган бәйләкләр: *хәтле, хәдәр, чақлы//чәкле.* Мәсәлән: *Монда хәтле афтабус белән килә. Сушыққа хәдәре үсәләр алар. Ойоқны тубыққа чақлы бәйләйләр. Дүрткә чикле барып килерсең. Тай ике йәшкә чәкле була.*

Чагыштыру бәйләкләре: *кебек//кешек//күк.* Мәсәлән: *Сыйыр ите кебек булмай ат ите. Аның кешек кеше булмас.*

Корал килешен таләп итүче бәйлек: *белән//белә.* Мәсәлән: *Кийәш дә бергә килә аталары инәйләре белән.*

Әш яки хәлнең үтәләш юнәлешен, якынча вакытын белдерә торган бәйләкләр: *таба//табатын.* Мәсәлән: *Иртәгә кичкә таба қайтабыз. Йазға табатын.*

Сәбәп-максат мөнәсәбәтләрен оештыра торган өчен бәйлеге бөре сөйләшәндә, минзәлә сөйләшәндәге кебек, юнәләш килеш кушымчасы ала: *өчөнгә — (өчен).* Мәсәлән: *Кәнүшнәй өй кебек эшләнә жылы булсын өчөнгә. Жылы булсын өчөнгә салалар бүрәнәдән.*

Аша, бирле бәйләкләре сөйләштә әдәби телдәгечә кулланыла: *Балаларым килгәннән бирле ашайым (ашыйм). Шулийә (су ис.) дигән сыуны аша чығасыз инде.*

Теркәгечләр. Бөре сөйләшәндә теркәгечләрнең әдәби формалары белән беррәттән *исә* теркәгече актив кулланышта йөри. Нигездә ул катгорик үткән заман формалы фигыль янында килә: *Қойаш байдисә (баеса), улайлар бүреләр. Күтәрмәгә чықтым исә (чыksam), урман күренә иде. Тозла, савыт таптың исә (тапсаң).* Бу үзенчәлеге ягыннан да бөре сөйләше урта диалектның нократ, пермь, эчкен, нагайбәк сөйләшләре белән уртаклык күрсәтә.

Кисәкчәләр. Бөре сөйләшәндә, татар әдәби телендәге кисәкчәләр белән беррәттән, түбәндәгеләр кулланыла: *ласа/наса — ләбаса, хәләк — бик: Қызлар монда дидем наса. Чишенеп беттең наса. Хәләк күп.*

Шулай итеп, тупланган материаллар бөре сөйләшенең татар әдәби теленә гажәп якин булуын тагын бер кат раслый.

Төп диалекталь үзенчәлекләр аның урта диалект сөйләшләре белән уртаклыгын күрсәтәләр (иренләшкән *а°*, тирән тел арты *қ, ғ, х; -ай/-әй* дифтонгы, *-адыр/-әдер + ийе, -а/-ә торган + ыйы, -асы килә* һ. б.). Бөре сөйләшенә мишәр диалектының байкыбаш сөйләше йогынтысы булуы да сизелә. Мәсәлән, аерым сүзләрдә *-өй > ү (түмә, үрә, күрәү), п~б (пет, потақ, пот, пөтөн),* инфинитивның *-ырға/-ергә* формасын актив куллану һ. б. күрсәтергә мөмкин.

Бөре сөйләшенең төп сүзлек составы татар әдәби телендәгечә. Лексик үзенчәлекләре ягыннан караганда, сөйләш Урал буе регионнда таралган башка татар сөйләшләре белән зур уртаклык күрсәтә. Диалекталь лексиканы берничә тематик төркемчәгә бүлөп карарга мөмкин.

Туганлык терминнары: *абыз әби/абыз әбекәй* — әтиләренең жиңгәсенә балалары шулай эндәшә, *атай-инә, атайнә(й)* — ата-ана, *инәй* — әни, *әтәй* — әти, *бийагай* — каенага, иренең абыйсы, *бийанай* — каенана, иренең әнисе, *бийатай* — каената, иренең әтисе, *бичә* — хатын, ир хатыны, *зур инәй* — әтисенең абыйсының хатыны, *жырақ қартинәй* — әнисенең әнисе, *жырақ қарттай* — әнисенең әтисе, *йанагай* — каене, *зур әтәй* — әтисенең яки әнисенең әтисенә эндәшү сүзе, *жырағ әби* — әнисенең әнисе, *кендекәй* — кендек әбисе, *балдыз* — хатынының әнесе яки сеңлесе.

Хужалык, йорт-жир, каралты-кура, инвентарь белән бәйле сүzlәр: *друга* (рус.) — утын арбасы, *душалка* (рус.) — көлтә арбасы, *қалтақай* — ау чаңгысы (пермь сөйләшендә дә шулай ук), *қолға* — кое сиртмәсе, *кәберкә* — мич белән стена арасында калдырылган урын, *чарача* — мунча алачыгы, *мөгөш* — почмак, *қарындас* — тарантас, *сәндәрә* — печәнлек, *милек* — йорт урыны.

Тормыш-көнкүреш лексикасы. Савыт-саба, кухня кирәк-яраклары, өй жиһазлары белән бәйле сүzlәр: *тустыған* — чынаяк, *бидрә* (рус.) — чиләк, *йомро* — чынаяк, *тастымал* — сөлге, *тәрәзә чаршавы* — тәрәзә пәрдәсе, *жуғыч* — мунчала, *чапчақ* — кисмәк, *пысқый лампы* — сукуыр лампы, *тезмә* — матча кашагасы.

Аш-су атамалары: *көләчә* — тәбикмәк, *кәлҗемә* — чергән бәрәңге күмәче (байкыбаш, минзәлә сөйләшләрендә дә шулай ук), *төрмә* — эченә киндер орлыгы яки эремчек салып пешерелгән бөккән, *қабақ төрмәсе* — кабак бөккәне, *жәймә* — кыстыбый тышы, *қуғыл* — кабак бөккәне, *йушаца* — бодай оныннан пешерелгән вак күмәч.

Киём-салым, бизәнү әйберләре белән бәйле лексика шулай ук Урал буе сөйләшләре белән уртаклык күрсәтә: *дәшәт* — тәңкәләр тезелгән, бер иң башыннан икенче култык астына киелә торган укалы киң тасма, хәситә; *муйынса тәңкә* — бауга бер рәт тәңкәләр тезеп ясалган, муенга киелә торган бизәнү әйбере; *муйынчақ* — тар материягә тәңкәләр тезеп ясалган һәм муенга киелә торган бизәнү әйбере; *чулкибаш* — оекбаш, йон носки, *бөтү* — бөти, догалык; *бәйләм* — бәйләнгән оек, *бөтөн ойоқ* — озын кунычлы йон оек, *сеңер* — будырмалы резин тасма, будырғыч һ. б.

Хайваннар дөньясы белән бәйле сүzlәр: *қызыл тун* — камка, чуар таракан; *кәсәртке/кәсәрткә* — көлтә (стәрлетамак сөйләшендә дә шулай ук), *озон қойроқ* — күсе, *тәкерлек* — әкәм-төкәм, *пили* — бәпкә, *озонайақ* — озынборын, *йуша* — поши, *қомақ* — күсе, *су қомағы* — су күсесе.

Үсемлек атамалары: *бөдөр* — бөре (қайын бөдөрөсе), *ирен йарғыч* — кәжә сакалы, *ислекәй* — түндербаш, *қомалақ* — колмак, *гом-*

бағыш — көнбағыш, чаған — өрәңге, қарағат — карлыган, қызыл ағач — ылыслы ағачлар.

Жир-су, рельеф белән бәйле сүзләр: дүмгәк — түмгәк, түбән итәк — тау итәгенен түбәнге өлеше, ләте балчық — кызыл балчык, ләпек — пычрак.

Бөре сөйләше қыйышу — маташу, зиңкү — алжү, арып бетү, қутару — сүтү, вату, қыздыру — жылыту, қызу — кызыгу һәм башка шундый күп кенә диалекталь сүзләр кулланылу буенча да Урал төбәгендә таралган башка татар сөйләшләре белән зур уртаклык күрсәтә.

Сөйләү үрнәкләре

умартачылық һөнәре// умартаны қарашның бик күп йуллары бар// иң беренче баздан чыгарғаннан соңонда/ қортларның исәнлеген тикшереп чистартып аласың// чөнки көздән кергән қортлар алар үлеп бетәләр/ аны чистартырға кирәк// қортларның чығу йулларын тазартырға кирәк// әгәр дә көннәр әйбәт булса/ қорт чығып бер ике көн торғач та умарталарны әйбәт итеп селте белән қайнарлап жуварға кирәк// ул вақытта қортларны икенче бер умартаға күчереп торасың// чағышмайлар алар ул вақытта// алар эш белә мәшгүлләр/ алар очалар/ йал итәләр// ә аннан соң инде көннәр тағы да әйбәтләнә башлағач/ умарталарның эрәтә (рамнар рәте) араларын қарайсың// нық қарайған эрәтәләрне алып қуйасың/ баллырақ эрәтәләрне читкәрәк күчерәсең/ уртаға бал қорто анасы бала салырдай булған/ әзерәк сарғайғанрақ булған чарышлы (чыршын, бал корты икмәге) булған/ қорт икмәге дип йөртәбез бит инде аны/ серкәләр жыйа торғанрақларны урталыққарақ қуйабыз// қортноң анасы барлығын қортларның сары ташувыннан беләбез// әгәр дә қортлар сары ташысалар/ димәк ул умартаның анасы бар дигән сүз// қортның анасы қорт табышының чығанағы булып тора// ана йәш булса/ бер ике йәшлек/ өч йәшлек булса/ қорт әйбәт эшләй/ ана һәр көнне ике меңгә йақын йоморқа сала// һәр күзәнәккә бер генә йоморқа сала/ эрәттән тезеп кенә салса/ димәк ул ана көчле/ әйбәт// әгәр дә инде төрле жиргә сикергәләп салса/ ул вақытта ана қартайған була// ул вақытта қортның көче эзәйә һәм жәй уртасында алар бары соро қортлар ғына сала башлайлар// шуннан инде қортчо уйлап тора/ димәк бу умартаның анасын йаңартырға кирәк// әгәр дә бу умарта жәй көне айырса/ қарт ана чығып китә/ йәш ана қала// әгәр дә ул айырмаса/ икенче бер айырған қорттан/ күчтән айырып алған йәш ананы жиберергә була/ йәки әле анасы чыкмаған ана төпләре була/ шушындай бармақ башы қәдәре генә/ шушы ана төбөн кисеп алып/ бу умартаның эрәтәсенә йәбештереп қуйарға кирәк була// шулай эшләгән вақытта қорт йаңарып китә/ йәшәрәп китә// ирем үлгәнче мин бер дә ихтибар итмәгәммен/ ул қарағач// китабын алып қайттым/ китабыннан уқыдым// шуның буйынча эш итә башладым инде// йаз көне нинди эшләр башқарырға кирәк/ күч айыру нәрсә ул/ күч жыйарға кирәк/ ничег аны йабарға кирәк/ барсын да белергә кирәк// күч жыйған вақытта элегерәк мин пирчәткә кийеп жыйа идем/ бик күп қортларны үтерә идем// соңорақ төтөнгә кулны бик нығытып төтәслисең дә күрүктән/ ул вақытта қортлар чағышмайлар// ағачқа сарыса/ тубалға ағачны селкеп кенә жыйасың// әгәр дә тигез урынға сарыса/ тубалың белә қырдырып қына аласың// қырдырып алғаннан соңонда қалған қортлар үзләре кереп бетәләр / бер дә курықмайчы селкисең/ төшәләр/ таралып китмийләр/ инәсе эләкт + исә/ ул вақытта алар бер қайа китмәй// тубалыңны шул урынға йә элөп қуйасың/ йә қырыына қуйасың// бар да кереп беткәч кенә тубалны қаплап салқын урынға қуйасың// жылы урынға қуйсаң/ эсселектән алар эре[п] бетәләр/ үләләр/ йә жыл өрөп тора торғанырақ ышық ағач төбөнә қуйасың/ йә мынча алдына

қуйасың// кич белән/ мәхсүс аның қорт йаба торған үзенәң читлеге бар/ шул читлекне қорт өслөгән ачып/ шушы читлекне урнаштырасың да тубалдағы булған қортларны нық қына қағып шунда төшәрәсең// алар бу вақытта очмайлар// йаңа умартаға/ йәки үзенекенә йабасың// шуннан соң қапқачын қаплап қуйасың да төтөн өрдәрәсең// эшче қортлар бар да түбәнгә төшөп бетәләр// ана қорт белә соро қортлар читлекнең эчендә тороп қалалар// бар да төшөп беткәч/ йәки анда бер биш алтысы қалған булырға мөмкин/ читлекне аның өстөннән алып эләктереп қуйасың// аннан соң умартаның өстөн башта мәхсүс алдан эшләнгән киндере была аның/ шул киндерне йағып/ газитасын йағып/ газитаны қуйабыз көйә кисмәсен өчен/ чөнки газитаның исен йаратмай ул көйә/ аннан соң жылытқыч қуйып умартаны қаплап қуйабыз// анасын алабыз// анасын жибәрмәйбез аның/ сақлайбыз икенче бер умартаның анасы булмаса/ аңа бирәбез// йәки ул ана йаңадан кире шул умартаға килеп керә/ икенче көнне айырыб алып чығып китәргә мөмкин// ананың үзенәң читлеге була// ана башқа қортлардан нық айырылып тора// аның башы зурырақ/ ә қорсак өлөшә озонча была// ул таныла// аның тавышы да бар/ чәрелдек тавыш чығара ул// шуның тавышына қарап/ ананы тавып була// анасын читлегенә йапқаннан соңонда әз генә эләктереп қорт умартасының төп урынына/ ике эрәтә уртасына төшөрөп қуйасың// бу ананы қортлар туйдыралар// йаңа чыққан йәш қортлар аны мәхсүс сыйықлық белә туйдырып торалар// жәй буйына тотсаң да ана үлмичә шунда сақлана// гәдәттә қорт күчен жыйу өчөн бер тақтаны митыр йарым күләмендәрәк кенә бағанаға қағып қуйарға қушалар// аны әзерәк төтөн белән ысландырып/ қарайтып/ шуңарға бер ананы сөртсәң/ ананы ышқысаң/ башқа қортлар гел шуңа саручан былалар/ жыйу өчөн биг әйбәт// қорт бақчаларда моно эшләйләр/ мин аны бер йылны үзем эшләп қарадым да/ күрәсең/ аны ошатмағаннардыр/ алмағачқа саручаннар/ аны йарата төшәләр// шуңа саралар/ шуннан жыйыб алам инде// күрүге бар аның төтөн өрдәрә торған// тимер/ кәкере тимер тайағы була инде/ эрәтәләре аның рамалары/ моносон магазин эрәтәсе дип йөртәбез// төптәгесе аның қортноң үзенәң қышқы запасы өчөн сала// анасы моноң қәдәр ике была// ә моносон магазин дип йөртәбез//

Сөйләүче: Аитова Гөлйөзем Хәмәтжановна,
58 яшь.

Башкортстан, Борай районы, Кузбай авылы.
1983 ел. Язып алучы: Т. Х. Хәйретдинова

ОРЕНБУРГ ӨЛКӘСЕНДӘГЕ СӨЙЛӘШЛӘР

Оренбург өлкәсе Урал тавының көньягында урнашкан. Ул төньякта Татарстан, көнчыгышта — Башкортстан һәм Чиләбе өлкәсе белән, көнчыгышта һәм көньякта Казакъстан, көнбатышта Самара һәм Саратов өлкәләре белән чикләнә.

Оренбург өлкәсе территориясендә 100 ләп татар авылы бар. Аларның иң зур күпчелеге, тарихи документлардан билгеле булганча, «Яңа Мәскәү юлы» («Новомосковская дорога») һәм «Оренбург чик сызыгы» («Оренбургская пограничная линия») буйлап утырганнар. Бу авылларда урта диалект вәкилләре яши.

Өлкәнең төньяк һәм көньяк-көнбатыш районнарында мишәр авыллары урнашкан.

Тарихи чыганақлардан һәм архив документларыннан күренгәнчә, хәзерге Оренбург өлкәсе территориясенә татар халкының күпләп күчеп утыруы XVIII гасырның беренче яртысында башлана.

XVI гасыр ахырында «кыргый далалар» дип йөртелгән Идел аръягында башкортлар, казакълар, калмыклар яшәгәннәр. Шул ук вакытта билгеле бер санда (бигрәк тә Жәек казаклары арасында) татарларның да булуы билгеле.

Оренбург краендагы татарлар төрле социаль төркемнәрдән торган. Алар типтәрләр, бобыльләр, ясаклы татарлар, ямчылар, чөмөдәнлы татарлар, хәрби хезмәттәге татарлар, тарханнар, нагайбәкләр, казаклар дип йөртелгәннәр. Каргалы яки Сәет бистәсенә күпчелек кешеләре сәүдәгәрләр булган.

Оренбург өлкәсе территориясендә төрле диалект һәм сөйләш вәкилләре 250—300 еллар буе тыгыз аралашып яшәгәннәр, һәм аларның сөйләшләрәндә урта тел үзенчәлекләре барлыкка килгән. Шул ук вакытта бу сөйләшләр хәзергә кадәр специфик үзенчәлекләрен шактый дәрәжәдә саклап калганнар.

«Оренбург татарлары сөйләшләре» бүлегә З. Р. Садыкованың шул исемдә рус телендә басылып чыккан монографиясе (Казан, 1985) һәм кандидатлык диссертациясе (Казан, 1986) материаллары нигезендә язылды. Материал 1964—1969, 1971, 1974, 1983, 1989 елларда автор җитәкчелегендә Оренбург өлкәсенә оештырылган диалектологик экспедицияләр вакытында тупланды.

Оренбург өлкәсендә яшәүче татарларның сөйләшләрен лингвистик география методы белән өйрәнү анда урта диалектка һәм мишәр диалектына караган өч сөйләш һәм берничә урынчылык булуын күрсәтте:

1. Урта диалектның богрыслан сөйләше (моңа кадәр абдуллин сөйләше дип аталып килде).
2. Урта диалектның каргалы сөйләше.
3. Мишәр диалектының шарлык сөйләше.

БОГРЫСЛАН СӨЙЛӘШЕ

Богрыслан сөйләше Оренбург өлкәсенә төньяк өлешендә таралган.

Ул Абдуллин, Әсәкәй, Богрыслан, Матвеевка, Пономарев, өлешчә Шарлык һәм Северный районнарын эченә ала. Революциягә кадәрге административ бүленеш буенча, бу җирләр Самара губернасы Богрыслан өязенә кергән.

Оренбург шәһәренә нигез салынгач, 1743—1744 елларда Оренбург — Мәскәү (Казан аша үткән) почта тракты — «Яңа Мәскәү юлы» төзелә. Бу тракт буйлап 20—25 чакрым ара белән «ям бистәләре» («ямские слободы») барлыкка килә. Аларга Казан арты, Тау ягы, Сембер, Алатырь якларыннан күчәрәп утыртылган татарлар нигез сала.

Хәзерге Оренбург өлкәсенә Идел буе татарларын күчәрәп утырту II (1747), III (1762 ел) һәм IV нче (1782 ел) халык санын алу чорларыннан соң да дәвам иткән.

Архив документларыннан күренгәнчә, «Яңа Мәскәү юлы» буендагы авылларга хәзерге Татарстан территориясеннән килеп утырганнар.

XVIII гасыр ахырында Кинәле (Самара елгасы кушылдыгы) бассейнындагы авылларга (Иске Колшәрип, Иске Солтангол) хәзерге Башкортстан территориясенән «тарханнар», «башкортлар» сословиесенә караган татарлар килеп утырганнар.

Богрыслан сөйләше формалашуда, нигездә, урта диалектның Казан арты, өлешчә Тау ягы һәм минзәлә сөйләшләре вәкилләре катнашкан. Ул урта диалектның минзәлә, камышлы һәм мишәр диалектының шарлык, стәрлетамак сөйләшләре белән ызандаш булып тора.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Богрыслан сөйләшендә, әдәби телдәге кебек, 10 сузык аваз бар. Кайбер сузыклар ясалышлары һәм яңгырашлары ягыннан әдәби телдәге шундый ук авазлардан берникадәр аерылалар. Алар түбәндәгеләр:

а авазы беренче, икенче иҗекләрдә, нигездә, әдәби телдәгечә олаштырып (*а°*) әйтелә. Кинәле елгасы бассейнындагы авылларда (Иске һәм Яңа Солтангол, Иске һәм Яңа Колшәрип авылларында) беренче иҗектә *а°* белән параллель ачык *а* авазы да еш кулланыла: *ба°ш//баш*, *та°ба//таба*, *ба°ғана//бағана*. Бу төбәктәге *а°//а* күренеше күрше мишәр сөйләшләренәң йогынтысы дип каралырга мөмкин.

Сүзнең беренче иҗегендәге *о—е* ирен-ирен сузыклары *о^в—ө^е* төсмерләре белән яки тулысынча иренсезләштереп (*о^в, ө^е//ы, е*) әйтелә: *сө^ет/сет* — әд. сөт, *то^врмыш/тырмыш* — тормыш, *тө^езелеш/тезелеш* — төзелеш.

Мондый үзенчәлекләр белән богрыслан сөйләше ызандаш камышлы сөйләше белән уртаклык таба.

Сузыклар тәңгәлләге: *ы~а* аерым сүзләрдә: *йылтырау* — йалтырау (ялтырау), *йаңы/жаңы* — йаңа (яңа), *тотош/то^втыш* — то-таш, *қағыз/кийағыз* — кәгазь, *қылыну* — кылану, *ғыжныды* — гыжлады, *малый* — малай, *сондоқ/со^вндық* — сандык.

ы~а, э(е)~э кушымчаларда: а) хәл фигыль формаларында: *-ғынчы(қ)/-генче(к), -ғынча(қ)/-генчә(к)*: *барғанчы//барғынчы* — барғанчы, *килгәнче//килгенче(к)* — килгәнче; ә) *-ар/-әр* формалы киләчәк заман фигыльләрдә: *үсер* — үсәр, *көлөр* — көләр, *табыр* — табар; б) инфинитивта: *китәргә//китергә* — китәргә, *сатарға//сатырға* — сатарға; в) фигыльләр дәрәжәләрендә: *-ғыла/-гелә*: *қайтқала//қайтқыла* — кайткала, *киткәлә//киткелә* — киткәлә; г) *-асы* формалы фигыльләрдә: *ашасы* — ашыйсы, *йыласы* — йылыйсы (елыйсы), *утасы* — утыйсы.

ә~и. Бер төркем сүзләрдә сүзнең беренче иҗегендә әдәби телдәге тар *и* авазына киң *э* авазы тәңгәлләшә: *бәк* — бик, *кәм* — ким, *кәбән* — кибән, *кәртә* — киртә, *кәштә* — киштә, *мәләш* — миләш. Шул ук сүзләрдә *ә~и* тәңгәлләге Урал төбәгенәң башка татар сөйләшләренә дә хас.

и~э сөйләштә берничә сүздә күзәтелә: *пирәмәч* — пәрәмәч, *пилмин* — пилмән, *сәке//сике* — сәке, *фирештә* — фәрештә, *бәләкий* — бәләкәй, *түбәтий* — түбәтәй.

ы~у: *хушбый* — хушбуй, *намыс* — намус, *йамансы* — йамансу (ямансу), *быйақ* — бу йақ (як), *бысы* — бусы, *быйау* — буйау (буяу).

у, ү~о, ө. Күп кенә сүзләрдә беренче иҗектәге у—ү сузыклары әдәби телдәге о—ө сузыклары белән тәңгәлләшә: *ғүмер* — гомер, *суң* — соң, *бутқа* — ботка, *туқмач* — токмач, *қумған* — комған, *нуғыт* — ногыт, *қуңғыз* — коңғыз, *тумбыйық* — төнбоек, *унық* — онык, *суң* — соң, *йүткерү* — йөткерү, *йүгерү* — йөгерү, *бүгелү* — бөгелү, *гүбе* — гөбе, *мүгез* — мөгез, *бүкләү* — бөкләү, *үнәр* — һөнәр.

о, ө~у, ү. Бер төркем сүзләрдә сөйләштәге о—ө авазлары әдәби телдәге у—ү сузыкларына тәңгәлләшә: *қолйаулық* — кулйаулық (кулъяулык), *қоллану* — куллану, *боталу* — буталу, *тоқмақлау* — тукмаклау, *топса* — тупса, *орлау* — урлау, *боғаз* — бугаз, *молла* — мулла, *ноқта* — нукта, *жоқа* — йуқа (юка), *тоң* — туң, *төбә* — түбә, *төбәкәй/төбәтәй* — түбәтәй, *төп-төбәрәк* — түм-түгәрәк, *көзәт* — күзәт, *көмәк* — күмәк.

Сирәк очрый торган тәңгәллекләр: **у~а:** *утамаң* — атамаң; **ү~е:** *күбек* — кебек.

Сузыклар гармониясе. Әдәби телдә арткы рәт сузыклары белән әйтелә торган бер төркем сүзләр сөйләштә алгы рәт сузыклары белән әйтелә: *көңгерт* — коңгырт, *мәтәшү* — маташу, *йәбешү* — йабышу (ябышу), *йәнәдән* — йаңадан (яңадан), *йәтеш* — йатыш (ятыш), *чәк кенә* — чак кына, *аз* — аз, *әче* — ачы, *йәрән гөл* — йаран (яран) гөл, *шер* — шыр, *жөн* — йон, *мөржә* — моржа.

Әдәби телдәге алгы рәт сузыклары белән әйтелә торган кайбер сүзләр сөйләштә арткы рәт сузыклары белән әйтелә: *сақы/сәке* — сәке, *ана* — әнә, *мына* — менә, *шиша* — шешә, *чабалану* — чәбәләнү.

Сузыклар төшү. Сүз башында сонор авазлар алдыннан килгән о, ө, и авазлары төшә: *йәңке* — өйәңке (өяңке), *йалу* — ойалу (оялу), *лақтыру* — олактыру, *зату* — озату, *йәрү* — ийәрү (иярү). Сузыклар төшү сүз уртасында һәм ахырында да очрый: *иләшү* — ийәләшү (ияләшү), *қуш* — кушыш (куыш), *тәрәз* — тәрәзә.

Сузыклар өстәлү: *ылампы* — лампы, *ыриза* — риза, *ырумка* — рюмка, *эчерек* — черек, *өрөхсәт* — рөхсәт, *өтөрмә* — төрмә.

Дифтонглар. -ү~-өй тәңгәллегә берничә сүздә күзәтелә: *сүләү* — сөйләү, *үрәнү* — өйрәнү, *сүрәү* — сөйрәү, *үрә* — өйрә. Бу үзенчәлегә белән богрыслан сөйләше камышлы һәм бигрәк тә Урал төбәгә татар сөйләшләр якыная.

Кайбер ике иҗекле сүзләрдә һәм туганлык терминнарында сүз ахырында -ай/-әй дифтонглары әдәби телдәге -ый/-и(й) дифтонгларына тәңгәлләшә: *песәй* — песи, *мәмәй* — мәми (балалар телендә), *әпәй* — ипи, *тәпәй* — тәпи, *бәбәй* — бәби, *үгәй* — үги, *йеңгәй/йеңгәчәй/җиңгәчәй* — җиңги, *йезнәй/җизнәй* — җизни, *әтәй* — әти, *инәй/инәкәй* — әни. Бу үзенчәлек сөйләшнең минзәлә һәм златоуст сөйләшләре белән уртаклыгын күрсәтә.

Кинәле бассейнындагы авылларда аерым фигыль формаларында һәм алмашлыкларда әдәби телдәге -ый/-и(й) дифтонгларына -ай/-әй дифтонглары тәңгәл килә: *эшләй* — эшли(й), *барайык* — барыйк, *күрмәй китте* — күрми китте, *шундай* — шундый, *андай* — андый.

Мондый борыңгы үзенчәлек урта диалектның нократ, касыйм һәм Урал төбәгендәге татар сөйләшләренә, көнчыгыш диалектларга хас.

Тартыклар системасы сөйләштә әдәби телдәгедән аерылмый диярлек. Үзенчәлекләр исә авазлар тәңгәллекләренә кайтып кала.

б~w. Әдәби телдәге ирен-ирен ярык *w* авазына ике сузык арасында ирен-ирен йомык *б* авазы тәңгәл килә: *чобар/чыбар* — чувар (чуар), *чобан/чыбан* — чуван (чуан), *чобалу/чыбалу* — чuwалу (чуалу), *йобану/йыбану* — йувану (юану).

б~м күренеше ике генә сүздә күзәтелә: *буйын/муйын* — муйын (муен), *гарбун* — гармонь. **м~б.** Бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге ирен-ирен йомык *б* авазына ирен-ирен *м* авазы тәңгәл килә: а) сүз башында: *малан* — балан, *мәке* — бәке, *мөрө//бөрө* — бөре, *машак* — башак, *метнек* — бөтнек; ә) ике сузык арасында: *чымылдык* — чыбылдык.

м~н. Түбәндәге сүзләрдә тел алды *н* тартыгына ирен-ирен *м* авазы тәңгәлләшә: а) сүз уртасында: *тырмау* — тырнау, *чор^врмау* — чорнау, *тыму* — тыну, *йәремгә* — йәренгә (яренгә); ә) сүз ахырында: *күрше-күләм* — күрше-күлән, *мәрийәм* — мәржән, *үләм* — үлән, *жилем* — жилен.

н~м күренеше берничә сүздә күзәтелә: *қалын* — калым, *бердән булу* — бердәм булу; *ынтылу* — омтылу, *ағын су* — агым су, *парун* — паром.

п~б: *пот* — бот, *потақ* — ботак, *пөтөн* — бөтен.

п~м тәңгәллегә ике сүздә генә бар: *пичкә* — мичкә, *пич* — мич.

п~ф. Әдәби телдәге ирен-ирен ярык *ф* авазы (шулай ук рус алынмаларындагы ирен-теш *ф* авазы да) сөйләштә ирен-ирен *п* авазы белән тәңгәлләшә: *тупрак* — туфрак, *йапрақ* — йафрак (яфрак), *қалпақ* — калфак, *керпек* — керфек, *нәпсе* — нәфес, *тәпсирләү* — тәфсирләү, *Патыйма* — Фатыйма, *Сәпәр/Сәфәр* — Сәфәр, *Жапар* — Ягъфар, *пурман* — фурман, *пирме/фирма* — ферма, *пурашкы/фурашкы* — фуражка, *пилтә* — филтә, *сапхуз* (< сафхуз) — совхоз, *ышқап/ышқаф* — шкаф. Башка барлык алынма сүзләрдә этимологик *ф* авазы саклана: *файда*, *дәфтәр*, *кәйеф*, *Рафик*, *Сафа*, *Фәрит* һ. б.

д~т. Бер төркем сүзләрдә сүз башында саңгырау *т* авазына яңгырау *д* авазы тәңгәл килә: *домбойық* — төнбойык, *дағана* — таган, *дары* (ярмасы) — тары (ярмасы).

з~д аерым сүзләрдә теркәлгән: *изән* — идән, *сызыру* — сыдыру, *йозорық* — йодрык, *қазақ* — кадак, ләкин: *бодай*, *надан*.

з~р фигыльләрнең йөкләтү юнәлешендә, әдәби телдәгегә караганда, ешрак очрый: *үткәрү//үткәзү* — үткәрү, *йеткезү//йеткерү* — житкерү, *тигезү//тигерү* — тидерү, *тергезү//терелтү* — терелтү, *атқызу//йатқыру* — йаткыру (яткыру).

р~л тәңгәллегә берничә сүздә теркәлгән: *шурпа* — шулпа, *артқыры* — аркылы.

й~ж. Сүз һәм ижек башында *ж* һәм *й* авазлары параллель кулланыла: *йул/жул*, *йөн/жөн*, *йөк/жөк*, *арйақ/аржақ* — арйак (аръяк), *йөгөрү/жөгөрү* — йөгерү, *йақын/жақын* — йакын (якын), *дөнья//дөнжа* — дөнья (дөнья).

й һәм *ж* авазларының параллель кулланылуы белән богрыслан сөйләше күрше минзәлә сөйләшенә якын тора.

к~н: *ойалчақ* — оялчан (оялчан), *искәү* — иснәү.

к~т: *түбәкәй* — түбәтәй, *кизәк/тизәк* — тизәк, *диктум* < рус. детдом.

ғ/г~қ/к берничә сүздә ике сузык арасында яки сүз башында күзәтелә: *тығырық* — тыкрык, *туғый* — тукий, *ғымбағыш/кымбағыш* — көнбагыш, *игенче/икенче* — икенче.

қ~х. Бер төркем татар сүзләрендә һәм кайбер алынмаларда да қ авазы әдәби телдәге х авазына тәңгәл килә: *қатын//хатын* — хатын, *қушбый* — хушбуй, *йақшы* — йахшы (яхшы), *мәсқәрә* — мәсхәрә.

х~қ тәңгәллегә берничә сүздә күзәтелә: *вақыт//вахыт* — вақыт (вакыт), *қәдәрә//хәдәрә* — кадәр, *духтыр* — доктор, *тырахтыр* — трактор.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр: б~г: *төп-төбәрәк* — түм-түгәрәк; м~п: *қамшау* — капшау; д~г: *билдәле* — билгеле; з~ж: *кәзә* — кәжә; ж~з: *жиреклек* — зиреклек; н~л: *йындыз* — йолдыз; л~р: *сиклитар* — секретарь; т~д: *туға* — дуга; т~к: *читләшек* — чикләшек (чикләшек); р~н: *үткер* — үткен; й~г: *нийә* — нигә; й~д: *ийе* — иде, й~л: *қарайу* — каралу; й~р: *берәйсе* — берәрсе; й~н: *чалқай* — чалкан; к~г: *чикә* — чигә; ғ~w: *йуғырту* — йувырту (юырту), ң~л: *суң* — сул.

Тартыклар төшү. *лт* тезмәсендәге л авазы төшә: *йугату* — йугалту (югалту), *қузғату* — кузгалту, *итеп қуй* — илтеп куй; б: *күк* — кебек.

ғ/г: *Аптулла* — Габдулла, *Әптеләхәт* — Габделәхәт, *йома/жөма* — жомга, *Бырыслан* — Богрыслан, *тирмән* — тегермән, *оро* — угры, *тыйақ* — теге йак (як).

н авазы сүз уртасында төшә: *муча/мунча/монча* — мунча, *мучақ* — муйынчак (муенчак), *анан соң* — аннан соң.

т авазы сүз башында һәм сүз уртасында төшә: *шау* — тышау, *шаулау* — тышаулау, *тапау* — таптау, *ишелә//ишетелә* — ишетелә.

й: *ашаулық* — ашйаулык (ашъяулык), *қачан* — кайчан.

Традицион сөйләшкә хас булмаган, гарәп-фарсы алынмалары белән кергән һ авазы төшә: *аман* — һаман, *уш* — һуш, *әр* — һәр, *әләк* — һәләк, *үнәр* — һөнәр.

Ижек төшү: *мучақ* — муйынчак (муенчак), *апкилү* — алып килү, *апкитү* — алып китү.

Тартыклар өстәлү. *т* тартыгы күбрәк *р* авазынан соң өстәлә: *чыбыртқы* — чыбыркы; *артқылы* — аркылы; *көңгөрт* — коңгыр, *қортлау* — котлау; шулай ук: *пич башты* — мич башы.

Ике сузык арасындагы ң авазынан соң ғ/г тартыгы өстәлә: *жиңгел* — әд. жиңел, *көңгөл* — күңел, *уңғай//оңғай//ыңғай* — уңай, *йаңға//йаңа* — йаңа (яңа), *қурқыңғыч* — куркыныч, *сыңғары* — сыңары; шулай ук: *мөңгөри* — мөгри.

қ/к тартыгы кайбер сүзләрдә, хәл фигыльләрдә, бәйлекләрдә, кисәкчәләрдә сүз азагына өстәлә: *барғанчық* — барганчы; шулай ук: *килгәнчек* — килгәнче, *әйтмиңчәк* — әйтмиңчә, *чақырмайынчық* — чакырмыйча, *сорамыйчық* — сорамыйча, *хәдәрәк*, *хәтлек* — кадәр, *шикеллек* — шикелле, *кичәгенәк* — кичә генә, *байағынақ* — байагына (баягына), *тағы дақ* — тагы да. Шулай ук: *экемнек* — әд. эчемлек, *үрмәкләү* — үрмәләү.

Ассимиляция һәм диссимиляция күренешләре. Кайбер сүзләрдә *н* тел очы тартыгы үзеннән соң килгән ирен-ирен *б* авазына өлешчә (ясалу урыны ягыннан) охшашлана: *умбиш* — унбиш, *умбер* — унбер, *қомбағыш*//*ғомбағыш* — көнбағыш.

н, *л* тел очы тартыклары үзләреннән соң килгән *қ/к*, *ғ/г* авазларына өлешчә (ясалу урыны ягыннан) охшашлана: *Сәнтанғол* (ав. ис.) — Солтангол, *әңкәй* — әнкәй, *урмаңға* — урманга, *меңгерү* — менгерү, *патиңка* — ботинка.

л авазы үзеннән соң килгән *ғ* авазына өлешчә (ясалу урыны ягыннан) охшашлана: *йаңғыш*/*йаңғылыш* — йалгыш (ялгыш), *йаңғыз* — йалғыз (ялғыз), *йаңғал* — йалган (ялган), *суңға* — сулга.

Сүзнең тамырындагы *м*, *н*, *ң* сонор авазларыннан соң *-дан/-дән* чыгыш килеше кушымчаларындагы *д* авазы саклана: *мындан* — моннан, *қатынындан* — хатыныннан, *шундан* — шуннан.

Диссимиляция күренеше күбрәк аваз ияртеме нигезендә ясалган фигыльләрдә чагыла: *шыңғыртау* — шыгырдау, *лығыртау* — лыгырдау, *қыймылтау* — кыймылдау, *мәжелтәу* — межелдәу.

Метатеза: *йегерем бер* — йегерме бер (йегерме бер), *айлапқыч* — алайпқыч (алъяпқыч), *эчертү* — черетү, *чәчкә* — чәчәк, *самарау/самырау* — самовар, *саша* — шоссе.

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. Богрыслан сөйләшендә түбәндәге очрақларда 3 нче зат берлек санда икеләтелгән тартым кушымчасы ялгана:

а) *бер* санына, *ул*, *қай* алмашлыкларына һәм *туры*, *қаршы* кебек бәйлек сүзләргә: *Қайсысы* (кайсы) *инде кәжә*, *сарығ әйтә* (вәгъдә итә), *қайсысы әйбер сала* (туйда). *Малайның берсесе* (берсе) *Ырымбурда*, *берсесе салдатта*. *Бу қыз гел көзге қаршысында* (каршында). *Ийләре турысында* (турында) *ғына қо^вйы*.

ә) вакытны белдерә торган *-ғы/-ге* кушымчалы нисби сыйфатлар, шулай ук өстәмә *-сы/-се* кушымчасы белән килә алалар: *Хәзергесе* (хәзерге) *шақытта халығ әдәпле*. *Былтырғысы* (былтыргы) *йылны эштән туқтады нәмуи* (< рус. немой) *апа*. *Быйылғысы* (быелгы) *йылны қар күп йауды*.

б) икеләтелгән тартым кушымчасы төрле башка сүзләргә дә ялганып килә: *Сарайы*, *өй алдысы* (өй алды) *белән сатып киттек өйөбезне*. *Сыңарысы* (сыңары) *мында пирчәткәнең*, *сыңары йуқ*. *Һәм-мәсен қыз алып бара былғанысын* (булганын).

Килеш кушымчаларын куллану, нигездә, әдәби телдәгечә. Кайбер үзенчәлекләр дә күзәтелә. 1 нче зат берлек сандагы тартымлы исемнәрнең төшем килеше баш килеш формасы белән белдерелә: *Менә шуларны күрәмен дә күңелем* (күңелемне) *йушатам*.

1 нче һәм 2 нче зат берлек сандагы тартымлы исемнәрнең төшем килеше, уғыз төркеме телләрендәге кебек, кыскартылган *-ы/-е* кушымчалары белән ясала: *Суганыңы* (суганыңны) *эштән чығарғаннар ташықлар*. *Хөсәйен исемне малайымы* (малаемны) *мин үлгәч син алырсың, ди*. *Әни, утырт чәйеңе* (чәеңне). *Хәлемне* (хәлемне) *белүче кеше былмады*.

Бу үзенчәлек күрше минзәлә, камышлы, мамадыш һәм пермь сөйләшләрендә, кайбер мишәр сөйләшләрендә (кузн., хвл.) билгеле.

-*қай/-кәй* иркәләү кушымчасы сөйләштә әдәби телдәгегә караганда активрак кулланыла:

а) күбрәк туганлыкны белдергән исемнәргә һәм кайбер башка сүзләргә ялгана: *әтекәй, әбәкәй, инәкәй, бабақай, абзықай, түткәй, апақайым, ыланқайым, сабықайым, бәбекәйем, балақай, йанықай, бахырқай, жегеткәй* (егеткәй).

ә) жансыз предметларны белдергән сүзләргә ялганырга мөмкин. Бу очракта иркәләү мәгънәсә ачык чагылмый: *әпекәй, күмәчкәй: Магазинда мынашынды әйберкәйләр* (әйберләр) *тулып йата.*

б) *нәрсә* сорау алмашлыгына еш ялгана: *нәрсәкәй, нийәстәкәй, нәстәкәй, нәмәрсәкәй.*

Бу үзенчәлекләр Урал төбәгендәгә башка татар сөйләшләрендә дә билгеле.

Алмашлыклар. З а т а л м а ш л ы к л а р ы. Богрыслан сөйләшендә зат алмашлыкларының берлек саны юнәлеш килешендә, әдәби *миңа, сиңа, аңа* формалары белән беррәттән, икеләтелгән (-ар + -ға) кушымчалар да алырга мөмкин (*миңарға, сиңарға, аңарға*): *Миңарға гел сорау биреп кенә торалар. Ачылмалы тәрәздән чығарға булган сиңарға. Умбиш ситныр бодай йаз аңарға.*

Күрсәтү алмашлыклары. Әдәби телдәгә *менә, әнә* күрсәтү алмашлыклары белән параллель *мынашы (менә ул), анашы (әнә ул)* алмашлыклары да еш очрый. Мәсәлән: *Мынашы малайыбыз арық бик, нәзберек. Қарале, ашале мынашы ләшәшне. Эш өстөнә эш алғаннар анашы көнне.*

Мынашы, анашы алмашлыкларына -лай, -(н)дый сүз ясагыч кушымчалар ялганып, алмашлык сыйфатлары һәм алмашлык рәвешләре ясала: *Дәшәтне мынашылай (менә болай) кийәләрийе инәйләр. Зур өйийе безнең, мынашынды (менә мондый) бүлемийе.*

Исемләшкән *бу, ул, шул, теге* күрсәтү алмашлыклары төрләнгәндә, юнәлеш, чыгыш һәм урын-вакыт килешләрендә икеләтелгән кушымча ялгана: *моңарға, моңардан, моңарда; аңарға, аңардан, аңарда; шуңарға, шуңардан, шуңарда.* Мәсәлән: *Моңарға (моңа) сала (туйда) баштан аяққа һәрбер нәрсәкәйен. Мал тиресен ачитқыға салып ачиталар да, шуңардан (шуннан) тегәләр чапчур* (тиредән тегелгән чүәк).

Сыйфатлар. Сыйфатларның грамматик формалары кулланылышы агыннан сөйләш әдәби телдән аерылмый.

Саннар. Богрыслан сөйләшендә саннарның ясалышы һәм кулланылышы әдәби телдәгечә.

Рәвешләр. Лексик рәвешләр. Сөйләштә, әдәби телдәгә рәвешләр белән беррәттән, диалекталь характердагылары да кулланыла: *йалан/йалан-йалан, тәү/тәүдә, йәреңгә, душамалға, үлемгә ару, ару, шилә.* Мәсәлән: *Йалан (һаман) күрешеп булмый. Йалан-йалан (һаман) бу қызлар белән утырмам әле. Бала туғач, тәү (башта) мәселманча исем қуйғаннар* (нагайбәкләр). *Душамалға* (бер сәбәпсез) *йыласым килә. Үлемгә ару* (шактый ерак) *жирдән икән балалар. Өй үлемгә ару* (ярыйсы) *бит инде, бәләкәй түгел. Безнең ашыл үлемгә ару* (хәйран) *матурланып бара.*

Кеше белән шилә (бик яхшы) үтелә инде аш. Шилә (бик) йаратам қаймақ салынса, пилминне.

Ясалма рәвешләр. Әдәби телдә кулланылган ясалма рәвешләр белән беррәттән, сөйләштә шактый үзенчәлеклеләре дә бар:

а) *-лата/-ләтә* кушымчалары әдәби телдәгегә караганда киндрәк кулланыла: *И, салқын сулата* (салқын су килеш) *эчәргә тәмне инде безнең қойо сушы. Йәш сыйырыбыз бар да, саумадық, йәшләтә* (яшь килеш) *бызаулады.*

-лата/-ләтә ярдәмендә урын рәвеше ясалу очрагы бар: *Қырлата* (кыр буйлап) *тау буйыннан барғанда йегерме сигез чақырым.*

ә) вақыт рәвешләре *йазгы, көзге, кышкы, жәйге, кичке* тибындагы нисби сыйфатлардан *-лық/-лек* һәм килеш кушымчалары ярдәмендә ясала: *йазгы-лық-қа, көзгә-лек-кә* (йазга, көзгә). Мисаллар: *Қышқы-лыққа бәрәңгене өй базына қуйабыз, жәйгелеккә қар базына салабыз. Қунақлар күб иде көндөз, кичкелеккә берәү дә қалмады. Бу малай — абзый малайы, жәйгелектә монда тора.*

б) *кышын, жәйен* тибындагы вақыт рәвеше мәғнәсендә *қыш-ның, көне/қышның, көнөндә, қышқы, көннө, жәйнең, көне/жәйнең, көнөндә/жәйге, көннө* тизмәләре кулланыла: *Қышның, көнө* (кышын) *килгәнийе ул. Шушылай итеп суғабыз да кирпечне, жәйнең, көнөндә* (жәен) *кибә.*

Фигыльләр. Затланышлы формалар. Хикәя фигыль. Богрыслан сөйләшендә хәзерге заман хикәя фигыльнең 1 нче зат берлек саны тулы (*барамын, киләмен*) һәм кыска (*барам, киләм*) вариантларда кулланыла: *Эшкә дә элгерәмен, балаларны да қараймын. Менә шуларны күрәмен дә күңеләм йушатам. Мин керәм шушы йортқа да, сорыйм. Мин сызланғанға күрә йатам.*

Хәзерге заманның 2 нче зат күплек саны *-сыз/-сез* һәм диал. *-сығыз/-сегез* кушымчалары белән ясала: *Тарихны Хөсәйен бабайдан аласыз. Бу йазуны уқы әле, сез йақшы күрәсегез* (күрәсез) *бит. Кил-мисегез* (килмисез), *хәләме белмисегез* (белмисез). Әдәби форма актив-рак кулланыла

Бу үзенчәлек сөйләшнәң казан арты төркеме, минзәлә, бәрәңге сөйләшләре белән уртаклыгын күрсәтә.

Үткән заман. Категорик үткән заман, әдәби телдәгечә, фигыль нигезенә *-ды/-де* кушымчасы ялганып ясала: *бар-ды-м, кил-де-м.*

Нәтижәле үткән заман фигыль нигезенә *-ған/-гән* кушымчасы ялганып ясала: *күр-гән-мен, күр-гән-сең.* 2 нче зат күплектә, әдәби телдән аермалы буларак, *-сығыз/-сегез* варианты да актив йөри: *Сез ачлықны күрмәгәнсегез* (күрмәгәнсез), *күрмәгез дә. Кичә кылупқа барғансығыз* (барғансыз) *икән, миңә әйтмәгәнсегез* (әйтмәгәнсез).

Нәтижәле үткән заман зат һәм сан кушымчаларынан башка да кулланыла. Зат күрсәткече булып зат алмашлыклары килә: *Мин қызларға үрәнгән. Син миңә әйтми киткән. Без шунда туған, үскән. Мин аны күрмәгән. Синең энеңме өйләнә, сеңлеңме инде кийәүгә барған, шуның артыннан син барған.*

Нәтижәле үткән заманның кушымчасыз формасы урта диалектның Казан артында, Тау ягында, Пермь өлкәсендә таралган сөйләшләренә һәм мишәр диалектына хас.

Тәмамланмаган үткән заман, әдәби телдәге кебек, *-а иде* (сөйләштә *-а/-ә + -ыйы/-ийе*) формасы белән белдерелә (*барайым, барайың, барайы*): *Андый әйберләренң барысын қызлар хәзерлиләрйе. Әлек улым йышрақ қайтайы.*

Кабатлаулы, дәвамлы үткән заманның сөйләштә түбәндәге формалары бар: а) *-а торған + -ыйы (-а торған иде): Сырға кийә торғаннарыйы* (кия торганнар иде) *мыннан, муйыннан. Элгәре ағач уңаулар была торғаныйы* (була торған иде); ә) *-адырыйы (-адыр иде): Қарақыш (каракош) без бәләкәй чағында киләдерийе әнә шул тауға. Шундый әйберләрне барын қызлар әзерлидерийе* (туйға); б) *-ырыйы (-ыр иде): Безгә чаршау артыннан чынайақны менә шулай сузарларыйы. Тирес суғарға йалланырларыйы байға.* Соңгы 2 форманың сөйләштә активрак булуы күзәтелә.

Билгесез киләчәк заман. 1 нче зат берлек санының, әдәби телдәге тулы (*-ыр + -мын*) формасы белән беррәттән, кыска (*-ыр + -ым*) варианты да кулланыла: *Қоймақ пешереп, шул қызны чақырып алырмын. Өлгерсәм (баланың) битен йувармын. Зачут бирүгә қайтырым дип китте. Мин сезгә килерем.*

2 нче зат күплек сан әд. *-сыз/-сез* һәм диал. *-сығыз/-сегез* зат кушымчалары ярдәмендә ясала: *Исемен йазып қуйарсығыз, гәжиткә басарсығыз. Ләһәш салам, чәй әчәрсегез.*

Фигыль нигезе *р* авазына беткән очракта, 1 нче һәм 2 нче зат берлектә һәм күплектә кушымчадагы *р* авазының берсе төшә: *барымын — барыбыз, барысың — барысыз/барысығыз.* Мәсәлән: *Эшли әлми башлағач, сиңа барымын, димен. Менә кылупқа барысың, йәшләрне күресең. Бабай әйтер, сез йаза барысыз.*

Билгеле киләчәк заман *-ачақ/-әчәк* (барачақ, киләчәк) формасы сөйләштә сирәк очрый: *Өченчесе быйыл бишенчедә уқыйачақ. Аларында зур алма булачақ.*

Боерык фигыль. Боерык фигыльнең 2 нче зат берлек саны, әдәби телдәгечә, фигыль нигезе белән тәңгәл килә: *уқы, эшлә.*

Боерык фигыльнең 2 нче зат күплек санында *-ың/-ең* формасы Шарлык районы Тукай авылында өлкән буын телендә, ягъни традицион сөйләштә күзәтелә: *Сүләшергә бирең (бирегез) әле. Менә камфитлап эчең, үзөбезнең магазиннықы. Барығыз безнең урманға, йөрөп килең (килегез).*

Теләк фигыль. Теләкне, максатны, эшләргә өндәүне белдерү өчен 1 нче зат берлектә *-айым/-ыйым/-ыйм* һәм күплектә *-айық/-ыйық/-ыйқ* кушымчалары кулланыла.

барайым/барыйым/барыйм
эшләйем/эшлийем/эшлим

барайық/барыйық/барыйқ
эшләйек/эшлийек/эшлик

Киң сузыклы вариант *-айым/-әйем* Кинәле бассейнындагы авылларга хас: *Хужа Насырттинға әйткәннәр, иртәгә қыйамат қуба икән, әйдә бүген синең симез сарығыңны суйайық, дигәннәр. Көтәйем инде әз генә. Һаман шул чөгөндәрне бетерәйем, бетерәйем дип тырыштым.*

Сөйләшнең күпчелек авылларында тар сузыклы вариантлар: *-ыйым/-ыйм, -ыйық/-ыйқ* кулланыла: *Ата нигезеннән чықмыйық, шунда ғына торыйық. Барып килийем суға, сыйыр да қайтыр.*

Эчке теләкне *-асы кил* формасы белдерә. Моның белән беррәттән, мишәр диалекты вәкилләре дә катнашкан Тукай һәм Зубочистка II авылларында *-асы кели*, *-асы кили* конструкцияләре дә бар: *Ашасы да киләми йаңғыз кеше, өйгә керәсе дә киләми. Ашылда торасым келәми, қызларым йанына барасым кели.*

-мақчы/-мақчы бул-, -рға телә-, -рға ит- формалары ният, максатны белдерә: *Иске пиманы хут қалыпқа сал, кечерәйтергә телә, шунның кебез инде ул кеше (үзгәрми). Сине без өйләндергә итәбез, ди. Менә бит тәпи тороға итә. Эти мине шул салдатқа бирмәкче былды. Теге йегет араға кереп алмақчы была инде.*

-асы/-әсе + -(ы)йы/-(и)йе (*-асы иде*) формасы, әдәби телдәге кебек, теләкне, киңәшне, кайвакыт үтенечне белдерә: *Сыйырығыз абзарда бит сезнең, чығарып ашатасыйы. Бер күрәсейе Қазанны. Шул китапны укыйсыйы әле.*

Фигыль юнәлешләре. Богрыслан сөйләшендә фигыль юнәлешләре системасы, нигездә, әдәби телдәгечә. Шулай да бу өлкәдә дә кайбер тайпылышлар булуын күрсәтеп китәргә мөмкин.

а) Төп юнәлеш урынына еш кына кайтым юнәлеше кулланыла: *Төнә буйына алар йазыныб (язып) утыралар. Миннән бизенде (бизде). Керә дә ашанып (ашап) чығып китә песәйебез, өйәлдә ишеген үзе ача да.*

Кайтым юнәлешен төп юнәлеш урынында куллану Урал һәм Көнбатыш Себер регионнарында таралган татар сөйләшләренә хас. Бу үзенчәлек мишәр сөйләшләрендә дә билгеле.

ә) Кайтым юнәлеше еш кына уртаклык юнәлеше формасы белән белдерелә: *Зерә қырылашты (корыланды) бит жир. Нийә тавышлашасын? (тавышланасың). Йегерме беренче йылға хәтле бу ашыл теге ашылға теркәшә (тоташа) йазды.*

Эш һәм хәрәкәтнең үтәлеш дәрәжәсен, кабатлануын яки тулы булмавын белдерү өчен әдәби телдәгечә *-ғала/-гәлә* (*барғала, килгәлә*), *-(ы)штыр/(-е)штер* (*йазыштыр, бәйләштер*) формалары кулланыла: *Мин аны бабайдан сораштырғаныым. Тирмәнгә барғалыйбыз.*

«Яңа Мәскәү юлы» буендагы авылларда бу кушымчаның тар сузыклы варианты да *-ғыла/-гелә* (*йазғыла, кергелә*) күзәтелә: *Шулай иткеләсә әйбәт булыр. Урамға да чығып йөргели. Киндерне дә чәчкелләрийе.*

-нқыра/-нкерә кушымчасы, билгеле булганча, әдәби телдә чикләнгән сандагы фигыльләргә генә ялгана һәм эшнең тулы булмавын күрсәтә. Мәсәлән: *тартынқырый* (бөраз тартына); *житенкерәми* (житеп бетми). Сөйләштә исә бу кушымча теләсә нинди фигыль тамырына ялгана ала: *Жиденчегә күченкерәмәгән* (күчеп житмәгән) *ахыры*. Мондый очракта ул сингармонизм законына буйсынмаса да мөмкин: *Ишетенқырамый* (ишетеп бетерми) *чақ. Қыз әнисенә ошанкерәгән* (азрак охшаган). Бу форма, әдәби телдәге мәгънә белән беррәттән, эш яки хәлнең көчәюен дә белдерә: *Харис қартның қортқасы сүләңкерәр* (күбрәк сөйләр). *Кем данны йаратыңқырый* (күбрәк ярата), *шул әйбәтрәк сала бүләкне. Ышл'ун* (мамык) *күперенкери* (ныграк күперә) *бит ул.*

-нқыра/-нкерә формасының таралыш территориясе Урал төбәгендәге барлык татар сөйләшләрен берләштерә.

Затланышсыз формалар. Инфинитив. Богрыслан сөйлөшөндө аның *-ырға/-ергә* кушымчалысы төп форма булып тора (*барырға, килергә*).

Инфинитивның *-маға/-мәгә* формасы күбрәк традицион сөйлөштө (өлкән буын телендә һәм халык ижатында) *утыру, алу* фигыльләре белән кулланыла: *Җыз алмаға килгән кийәү йегетләренен танау (борын) аслары йалтырый (шаян туй жырыннан). Утырмаға барабыз қызлар белән. Хәзер мин утырмаға барсам, дүртәр ай торып қайтам.*

Сыйфат фигыль. Сөйлөшкә сыйфат фигыльнең, нигездә, әдәби формалары хас: *-ыр/-ер: җигәр атлары, эчәр сулары, күрер күзе; -асы/-әсе* — шактый актив кулланыла: *Күлмәгем дә бар тегәсе. Қодағый буласы кеше. Қазлар бар суйасы.*

-асы/-әсе формалы сыйфат фигыль, бул *ийе* (иде), *икән*, *қал* ярдәмче фигыльләре белән килгәндә, төрле модаль мәгънәләр белдерә: *Үзем белән алып киләсе булған. Ирең қайтасы булғач, бикләмисең инде ишекне. Шулай дисә, моңа хәл кереп қаласы икән.*

-малы/-мәле формалы сыйфат фигыль (юклыгы: *-малы түгел*) а) эшнең үтәлү мөмкинлеген (яки мөмкин түгеллеген) белдерә: *Урамға чықмалы (чыгарлык) түгел, йаңғыр. Бармақ сыймалы (сыярлык) йарық; ә) процессның гадәтилеген белдерә: Тырмыш хазер искизмәле (искиртәрлек). Әлгәреге вақытта мөржәгә чүпрәк тықмалы (тыга торған) булған. Йаланча аяқ өйгә кермәле (керү гадәте).*

-малы/-мәле формасы минзәлә, тау ягы төркеме сөйләшләрәндә дә билгеле. Мондый үзенчәлек уғыз телләре, чуваш теле (*-малла*) өчен характерлы.

-ышлы/-ешле формалы сыйфат фигыль процессның гадәтилеген белдерә, ул богрыслан сөйлөшенең төньяк районнарында актив кулланыла: *Тиресне йаланға түгешле (гадәттә түгелә). Шәһәргә барған сайын кина қарап қайтышлы (гадәттә кино карап қайталар). Туйға ийәреп килгән һәр туғанына да бүләк бирешле (гадәттә бүләк бирәләр), шул бүләкне бүләкләб алышлы (гадәттә бүләк биреп алалар).*

Хәл фигыль. *-ып/-еп* кушымчалы хәл фигыльнең юклыгы, әдәби *-мыйча/-мийчә* формалары белән беррәттән, *-май/-мәй, -мыйчақ/-мичәк, -мыйчы/-миче, -мыйнча/-минчә, -мыйынча/-мийенчә, -мыйчан/-мичән* вариантларында да әйтелә: *Томан күтәрелмичәк чықмадылар йулға. Йоқосы да туймай торды ахры. Шул қыз иргә чықмыйчан, шул балаларны үстерде. Бер эш эшләтминчә үстерделәр малайларын. Ишекне бикләмийенче киткәнийем.*

Кинәле бассейнындагы авыллар сөйлөшенә *-майчы/-мәйче, -майынча/-мәйенчә* вариантлары хас: *Кийәүне алдан күрмәйенчә барулар булған. Шуннан озақ тормайынчы үзе дә үлдә. Белмәй қалдым буйау кибеткә қайтқанны.*

-ғач/-гәч, -ғачтын/-гәчтен, -ғачын/-гәчен кушымчалы фигыльләр актив кулланыла: *Түшәк-йастықны итеп қайтқачын (кайтқач) қызны җыйындыралар. Быйыл сулар ташымағачтын (ташымағач) шулай қалды күл. Әтәй бирмәгәчтен, өч көн дигәндә, теге йегеткә чықтым да киттем.*

-ғанчы/-гәнче кушымчалы хэл фигыльнең -ғынчы/-генче, -ғынча/-генчә вариантлары да актив: *Тик йөрегенчә* (йөргәнче) *сез тақта йарығыз түбәгә. Тырмышқа чығып йафаланып йатқынчы, бармыйм, ди. Зашычныға кергәнче, башта эшкә керергә кирәк.*

-ышлый/-ешли, -ышлай/-ешлэй кушымчалы хэл фигыль сирәгрәк күзәтелә: *Әсәкәйдән қайтышлай ғына керде ул безгә. Әптүллингә барышлай керә, қайтышлай тағы керә бу. Қодаларға без әле керми-без, қайтышлай керәбез.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Сөйләштә түбәндәге бәйләкләр актив кулланылышта:

1. Исемнең баш килешен һәм алмашлыкның иялек килешен башкара торган бәйләкләр.

а) *белән//белә* бәйлеге: *Ат белә йөриләр эшкә.*

ә) Сыйфат ягыннан чагыштыру, охшату мөнәсәбәтен белдерә торган бәйләкләр: *кебек, күк, кешек, ише (кебек), шикелле, сыман, сымақ, төсле, хәтле, хәдәрә, хәдәрәм, хәтлек, хәтлеге (кадәр).* Мисаллар: *Битйаулық, йаулық, шуның ишене (кебекне) китергәннәр киләннәр. Айаз көннө күренә ул нәжағай йәшен сымақ (кебек).*

б) Сан һәм күләм ягыннан чагыштыруны белдерү өчен *хәтле/хәтлек, қадәр/қадәрле/хәдәр/хәдәрле/хәдәрәм, тиңентен, чәке, шәйе/шәйенә* бәйләкләре кулланыла: *Бәнәтның қызы менә шуның чәке (хәтле). Син тәртипсез гүпчим, балалар шәйенә (кебек) чишенгәнсең. Ул хәдәрәм (кадәр) ансы хәтерәмдә йуқ.*

2. Юнәлеш килешен башкара һәм эш яки хәлнең вакыт һәм урын ягыннан чиген белдерә торган бәйләкләр: *чақлы/чикле, шәйен/шәйе, тиңле/тиңелте/тиңентен, хәтле/хәтлек/хәтлеге.* Мисаллар: *Туксан ничә йәшләргә шәйе (кадәр) йәшәде. Анау қайа хәтлек (кадәр) ул ашыл. Туйға хәтлеге (хәтле) қызға икешәр шәл бәйләп алаларыйы.*

Күргәнебезчә, сөйләштәге бәйләкләр лексик составлары ягыннан әдәби телдән аерылмыйлар. Тик аларның фонетик, кайберләренең морфологик яктан кайбер үзенчәлекләре генә күзәтелә.

Теркәгечләр. Сөйләштә әдәби телдәге теркәгечләр кулланыла: *да/дә, та/тә, ни, әле, ә, тик, йә, әллә, әгәр, әгәр дә ки, исә.*

Исә теркәгече, әдәби тел белән чагыштырганда, ешрак кулланыла. Ул категорик үткән заман фигыльгә ялгана һәм зат кушымчасы ала: *Йаучы бард(ы) исә (баргач), әти белән әни әйбәтләп қаршы алалар. Кийәү ишек башын тотт(ы) исә (тоткач та), аны кертми торалар.*

Кисәкчәләр. Богрыслан сөйләшендә түбәндәге кисәкчәләр актив кулланылышта: *бит, хәтта, -чы, ки һ. б.* Бары шуны ғына билгеләп үтәргә мөмкин: әдәби телдәге *ич* раслау кисәкчәсе биредә бөтенләй кулланылмый, аны *бит* кисәкчәсе алмаштыра. Көчәйткеч кисәкчәнең *бик/бәк* вариантлары таралган.

Кайбер синтаксик үзенчәлекләр. Богрыслан сөйләшендә юнәлеш килешендәге исемнәр *йөр-, бар-, кит-, мен-* кебек хәрәкәтне белдергән фигыльләр янында еш кына баш килештә кулланылалар: *Шарлық (Шарлыкка) киткән диләр әйбер алырға. Әле мин базар (базарга) китмәкчәйем. Күбесе ишәк (ишәккә) менеп йөри Ташкин йағында.*

Иярченле кушма жөмләләрдә еш кына баш жөмлә белән иярчен жөмләләр арасындагы бәйләнеш бәйлек яки бәйлек сүзләр (*шуның*

белән, шунның белән, шуңа күрә, шуның өчен), яки алмашлыктар (қайчан, қайсы, қайсыдыр ки) аша белдерелә: *Йөрәк тә беткән, ди, шунның белә минем памет та* (хәтер дә) *йуқ. Тозло су, шуның өчен мында жир йақшы булған.*

Лексик үзенчәлекләр

Богрыслан сөйләшенең лексик составын, нигездә, төрки сүзләр һәм тамырлар тәшкил итә. Сөйләштә, татар сүзләреннән тыш, алынмалар да кулланыла. Диалекталь лексиканың шактый өлеше күрше минзәлә һәм камышлы сөйләшләрендә дә табыла. Лексик үзенчәлекләренең кайбер семантик төркемнәренә тукталып үтик.

Туганлык-кардәшлекне белдерә торган сүзләр: *инәй//инәкәй//әнкәй* — әни, *әбкәй/қартәни//қартинәй* — әби, әтисенең яки әнисенең әнисе, *бабайқай/қартәтәй//қартәти* — бабай, әнисенең яки әтисенең әтисе, *йырақ әби* — әнисенең әнисе, *йырақ бабай* — әнисенең әтисе, *зур инәй* — әнисенең яки әтисенең апасы; *зур әтәй* — әнисенең яки әтисенең абыйсы, *түтәй//түткәй//тәтәй/абыстай* — 1) үзе белән бертуган апа, 2) үзеннән олы хатын-кыз; *тутасы* — бертуган апасы, *абзый/аға* — үзеннән олы ир-ат; бертуган абыйсы; *олан/ылан* — бала, *апайы(-м, -ң)* — 1) бертуган энесе яки сеңлесе, 2) үзеннән кечеләргә иркәләп эндәшү сүзе; *тума* — 1) туганнан туган, 2) туган, нәсел (*Аның атасы белән минем инәй бертуган, тума булабыз*), *бийем/бийана(й)* — каенана, *бийата(й)* — каената, *жиңгәчәй* — жиңги, *қортқа* — карчык.

Кешенең тән төзелешен, сыйфатларын белдерә торган диалекталь сүзләр: *танау* — борын, *таңғай* — каты аңкау, *шақай сөйгә* — тубык сөяге, *бахырқай* — мескен, бичара, *дәллә* — явыз, усал (*Инәсе бер дәллә хатын инде*), үткен, кыю, *йәптәш* — оста, сәләтле, *дәверле* — көчле, хәлле, *кийәләк/чәүчәләк* — юкка-барга борчылучан, *чәмне* — дәртле, гарьләнүчән, *әлекәй* — аумакай (*Әлекәй кешегә без ғомбағыш дибез*).

Йолалар, бәйрәмнәр белән бәйле сүзләр: *қанат* — кызны егет ягына озатып килүче парлы арчыйлар (*Қыз киткәндә хәзер пар қанатлар аппаралар*); *сашым/саума* — 1) туйга алып барыла торган ашамлык, күчтәнәчләр, 2) туйга алып килгән ризыктарны ачу мәжлесе (*Кичкә сашым жыйалар, шул сашымда сашым ачалар*); *тарту* — киленне кияү йортына алып кайткач, бүләк итеп бирелә торган аяккы мал (*Сарык китереп бирде бирнә биргәч тартуға*); *урнаш* — 1) аулак өй, 2) аулак өйдә пешерелгән ризык (*Ике күкәй алып барасың, он алып барасың бер қоштабақ, урнаш пешерәсең шунда*); *керешү* — аулак өй ясау (*Әшәле керешәдерийек, нәрсә пешерәсе килсә, шуны пешерә*); *чылыққа чыгу* — кырга хозурга чыгу, *элү* — кызның сөлге, ашъяулык, тастымал кебек әйберләре.

Хужалык, тормыш-көнкүреш белән бәйле сүзләр: *абзар//сарай* — саманнан (сирәгрәк — бүрәнәдән) салынган жылы мал урыны, *ихата* — 1) ишегалды, 2) койма; *мөйөш* — почмак, *кәжәнкә* — өй алдында бүлеп алынган бүлмә, *түбә тақтасы* — түшәм, *тупса* — бусага, *мөржә/мөрийә/пич* — мич, *төп* — туган нигез (*Төп безнең Иске*

Йақупта), *битйаулық* — сөлге, *бәллү* — бишек, *күпчек* — мендәр, *жәм-ки* — кыскыч, *тустаған* — савыт-саба (*Тустағаннар ағач булды бит*), *чебешки* — касә, *чүбәтә/чүгәтә* — кечкенә ағач яки эмаль савыт (*Бер тийен ийе бер қап шырпы йә бер чүгәтә он*), *қоштабақ* — эмаль табак, *ужау* — аш чүмече, *пыснай* — суқыр лампа.

Киём-салым: *дәшәт//дәғшәт* — хәситә, *сырмыш* — сырып тегелгән жиңсез киём, *пима* — киез итек, *түбәкәй/түбәтий* — түбәтәй, *хәшәп, хәләпә* — өсте юкәдән, сүстән үреп ясалған яки күн өсле ағач табанлы аяк киеме, *чылбыр* — тармакларының очына көмеш тәңкәләр тезеп ясалған 3—4—5 тармаклы хатын-кыз бизәнү әйбере.

Ашамлыктар: *ачығашыз* — ит, повидло, эремчек ягып пешерелгән пәрәмәч, *бөкәри* — бөккән, *самбуса* — эчле пирог, сумса, *йушача* — бодай оныннан пешерелгән вак күмәч, *қатлама* — юка гына итеп жәеп, өстенә киндер орлығы ягып, аны катлы-катлы итеп шакмаклап төргәч, кискәләп мичтә пешерелгән азык, *уралма* — юка гына итеп жәелгән камырны майлап, өстенә киндер орлығы, варенье яки шикәр комы ягып, аны катлы-катлы итеп төреп мичтә пешерелгән камыр ашы; *күмәч* — югары сорт оннан колмак белән пешерелгән калач, *кәртмәйенке* — суга гына басылған камырдан пешерелгән жәймә, *төчөкәй* — төче күмәч, *шишара* — бавырсақ, *қағыт* — как.

Табигать белән бәйле сүзләр: *нажағай* — ажаған, *уба* — калкулык, *чөгөрмәк/чөгөрмәшек* — уйсу, чокырлы жир, *татырлы су* — каты су.

Хайваннар дөньясы: *шыптақай* — озын сыйраклы (сарык), *ырғач* — саулык бәрән, *түлгән* — тилгән, *чәберчек* — сиртмәкойрык, *шә-рә тарақан* — кара таракан, *селәүчән* — суалчан, *бөгәләк* — бөгәлчән, *әнә буры* — чикерткәнәң бер төре (әнәкарак).

Үсемлекләр дөньясы: *бүлбә* — бәрәңге, *қарағай* — нарат, *кәзәкәй/кәжәкәй* — йонлы көпшә (*Кәзәкәйнәң сабағын, төбөндәге шак шалқаннарын ашыйлар*), *чиртләшек* — чикләвек.

Сөйләү үрнәкләре

киндер чәчтек менәтерәк/ киндер суқтық/ киндер ыштан былды/ башта киндер йавлық/ өстә киндер күлмәг ийе/ урақлар урдық/ сүсләр талқыдық/ нужаларны күп күрдәк/ менә хәзер эрәхәткә чықтық/ безнең өстебездә йефәк тә/ аяқларыбызда алтын көмеш// киндерне суғабыз/ менә ике йаққа ағач қуйасың да// үзенәң қылычы белән менә шулай тартыб утырасың//

киндер дә суқтым кийергесез/ кийереп суққаннарға биргесез//

сайлап қына алған йарым түгел/ сайлап алғаннарға биргесез//

сарықның қарыны была бит/ шуны аласың да/ шуны киптерәсең дә/ шуны тәрәзәгә қорасың// пыйала йуқ бервақытта (сугыш вақыты)// инәй чыгып китә утынға арыаққа/ биленә бау бәйли/ биленә балта қыстыра/ утын йуқ// бервақытны әйтә/ пич башында утырабыз/ өй сувық// шул үлгән сеңлебез әйтә/ инәй/ қайа барасың ди// сез мине күрмәгез/ мин сезне күр-мим ди// мин ди чыгып китәм ди/ сез ди миннән ди ашарға сорайсыз ди/ йағарға сорайсыз ди// ашарға йуқ/ йағарға йук менәтерәк// инәй/ инәй/ чықма дип пич башыннан теге сеңлебез йығылып та төшә/ шушы йере йарыла да тегенәң// мына йылашабыз// инәй утынға китә буранда// шуннан мин алты йәшкә йеткәч инәй тормошқа чықты// икенче ире мына безне қарады// шушылай үстереп кийәүгә биреп/ хәзер без зур булып беттег инде//

мына урыстан ни алып қайтып бирәләр/ теге күчәне была бит/
кәбестәсен қыралар да/ шуны чоқойсың-чоқойсың да/ чүпрәккә урыйсың да/
мынавылай итеп қадап қуйасың// әзерәк кенә майлай биреп// шуны
йандырыб утырасың// шуның белән жеб әрләгән булабыз/ чығыр белән
мынавылай итеб утырып//

йеб әрлимен/ йеб әрлимен/ йебем нечкә былмасын/
йәштән күргән йәнекәйем үкенечкә былмасын//
йеб әрлимен/ йеб әрлимен/ чығыр йепләрем чирақ/
әллә жылгә очто микән безнең теләгән теләк //
ник/ менә шушылай итеп утырған былабыз//

биш бала үстердем кийәүгә барғачтын// биш балаға/ туғанқайым /жеб
эрләп күлмәк суғам// мында кәчтүм суғасың/ күлмәк суғасың/ йаулығың
киндер/ мендәр тышың киндер/ йурғаның киндер// без элек менә шушы-
лайға буйға қуйған дәвәт кидек/ анда была торғаныйы уникешәр/ унөчәр сум
ақча// ақчадан/ теге микулай ақчасы// артқа тақтық мынавындый көйән-
тәле чулпылар/ қолақта алқа була торғаныйы/ сырға кийә торғаннарыйы
мыннан муйыннан/ ойоқ/ чабата/ йеб ойоқ/ шулай иттереп йөрөдөг инде//
айлапқычны киндерне суғып бәйләдек/ мыннан итәк қуйдық әлеге матур
айлапқычлар түгел ийе анда/ киндер аймапқычларыйы// хаман да йеб
эрләп/ йепне әйтеп бетердем инде мин аны// бөркәнчек бөркәнгән былдық/
мынавылай итеп бийатайдан ойалған былдық// битне қаплаған былдық//
шулай итеп йөрөдөг инде/ ул кийемнәр белән сабан туйы былса/ шунда
чықтығ инде/ килен кеше қайа барсын// ашқа барған была торғаныйық инде
ул кийем белә/ әбиләр инде тағып йөрдөләр аны шалтыр шолтыр иттереп/
әбиләрдән үзөбез көлгән была торғаныйық/ үзөбез ашқа барғанда ғына кийә
торғаныйық/ аулағ өйләргә бардығ инде/ ашлағ өйгә ике күкәй алып
барасың/ биш тин ақча алып барасың/ он алып барасың бер қоштабақ/
урнаш пешерәсең шунда/ қоймақтыр/ белендер// йегетләр была инде/
йегетләрсез эш быламыни// ул йегетләрне кертмисең инде/ ул вахытта кер-
мәделәр алар// қайсы тәрәздән қарый/ қара қашым/ қарлығачым керт әле/
бер генә үбим әле/ дип қычқырған былалар// шулай иттереп/ йөрдөг ин-
де// йуваға бара торғаныйық тау башына/ анда гарбун/ тауның башына
менәбез дә биібез чабата белә// ақ чабата ағ ойоқ/ чабата башы қыйық
дип//

Сөйләүче: Фәйзуллина Шәмсия, 80 яшь.

Оренбург өлкәсе, Шарлык районы, Дүсмәт авылы.
1971 ел. Язып алучы: З. Р. Садыкова

йөзәй белән кәзәңкә (ав. ис.) арасында безнең бер тиләгәз дигән тәмне
сувыбыз бар// элгәреге заманда бийемнәр киленнәрен шул суға/ шунда қыш
кене дә/ жәй кене дә суға йебәрәп/ қышның кенендә мәкеләр уйыб алғаннар
суны// хәзер инде алай түгел// шул тиләгәзебезнең турында ғына әйтеп
йеппәрим әле башлап//

ай былбылым/ вай былбылым/ тиләгәзе қамышы/
тиләгәзе су буйында килә қызлар тавышы //

исәпләб уйлый башлайым да/ уйласам йылай башлайым//
бу бәхетсез башларымны қайларға илтеп ташлайым//

тайанмыймын талларыма/ талларым чыбық қына/
тилергән кәккүкләр кебек/ қычқырмайым чығып қына //

алдым бидерә/ бардым суға/ алдым суның салқынын/
уйлап йылайым/ йырлап басам йерәгемнең йалқынын //

Жырлаучы: Габбасова Зәйнәп, 70 яшь.

Оренбург өлк., Шарлык районы, Йөзәй авылы.
1971 ел. Язып алучы: З. Р. Садыкова

КАРГАЛЫ СӨЙЛӘШЕ

Урта диалектның каргалы сөйләше Оренбург өлкәсенә көньягында һәм көньяк-көнчыгышында Переволот, Тоцкий, Ташлы, Сорочин, Новосергеевка, Элэк, Тоз-Түбә, Октябрь, Сакмар, Оренбург, Саракташ, Билэй, Куандык районнарында таралган.

Каргалы сөйләше урта диалектның богрыслан, камышлы, минзәлә сөйләшләре һәм мишәр диалектының шарлык сөйләше белән ызандаш булып тора. Ул көньякта казакъ, көньяк-көнчыгышта башкорт сөйләшләре белән күршеләктә формалашкан.

Бу бүлек авторның «Говоры оренбургских татар» (Казань, 1985) исемле монографиясе һәм шул исемдәге кандидатлык диссертациясе (Казан, 1986) материаллары нигезендә язылды.

XVIII гасырның 30—40 нчы елларында Жәек, Самара, Сакмар ярлары буйлап Оренбург хәрби чик сызыкларын һәм андагы ныгытмаларны төзү эшенә патша хөкүмәте 400 казан татарын, Уфа өязеннән 500 ясаклы татарны, 500 мишәрне күчәрәп утырта. Соңрак бу ныгытылган пунктларга (редут, крепостьларга) Урта Идел буеннан яңадан татарлар, руслар һәм башка халыклар килеп утыралар. Идел буе татарларынан тыш, Оренбург хәрби сызыгына, ягъни Сакмар буена, казак хезмәтен үтәү максаты белән «салтанаул татарлары» һәм «кындырау татарлары» дип йөртелгән әстерхан нугайлары күчәрәп утыртыла.

XVIII, XIX гасыр архив документларында һәм тарихи әдәбиятта бу төбәктәге авыллар халкы «әстерхан нугайлары», «кырым нугайлары», «кындырау татарлары», «салтанаул татарлары» исеме астында йөртелә.

Сакмар бассейнында (Саракташ районы) яшәүче татарларның күпчелеге хәзерге вакытка кадәр үзләрен әстерхан нугайлары дип исәплиләр.

1743 елда Оренбург шәһәре төзелә, 1744 елда Оренбург губернасы оеша. Шуннан соң рус хөкүмәте бу җирләргә дә халыкларны күчәрәп утырту чараларын күрә башлый. Эчкә һәм тышкы базарны киңәйтү максаты белән Оренбург тирәсенә сату-алу белән шөгыльләнүче казан татарлары чакырыла. 1744 елда Оренбург шәһәреннән 18 чакрым ераклыкта Сакмар елгасы бассейнында 200 ләп хәллә тормышлы гаиләдән торган казан татарлары Сәет бистәсен нигезлиләр. Аның рәсми атамасы Каргалы, соңрак — Татар Каргалысы дип йөртелә. Шунан әйтергә кирәк, авылның бу исеме елга исеменнән алынган.

1747 елда үткәрелгән II ревизия (халыкның санын алу) мәгълүматларына караганда, Татар Каргалысының иң зур күпчелеген Казан арты, өлешчә — Тау ягы, Минзәлә ягы татарлары тәшкил иткән.

Урал бассейнындагы авылларга (Ильинка, Алабайтал, Айгырьял), казан татарларынан һәм берникадәр руслардан тыш, Бакалыдан (Бәләбәй өязеннән) нагайбәк татарларын да күчәргәннәр. Аларны, христиан динендә тоту өчен, Нежинка редутына нигез салган украиннар белән аралаштырып утыртканнар.

Архив документларынан күренгәнчә һәм легендаларда сөйләнгәнчә, хәзерге Оренбург өлкәсенә татарларның күчеп утыруы XVIII гасыр ахырына таба тагын да көчәя. 1788—1796 елларда көньяк-көнбатышта — Бозаулык елгасы (Самара кушылдыгы) буендагы авылларның

күпчелегенә Казан ягыннан һәм Минзәлә өязеннән чыккан урта диалект вәкилләре нигез салган. Элек яшәгән урыннары буенча аларның кайберләрен «сеңрәннәр», «каратайлар» дип йөрткәннәр.

XVIII гасыр ахырында һәм XIX гасыр башында Урал елгасы һәм аның кушылдыклары — Эләк, Кондызлы бассейннарындагы бер төркем авылларга хәзерге Башкортстан, Казан якларынан, шулай ук солдат хезмәтеннән качып килгән татарлар тарафыннан нигез салынган. Бирегә Әстерхан ягыннан килүчеләр дә булган.

Шул рәвешле каргалы сөйләше формалашуда нугайлар да азмы-күпме роль уйнаган. Сөйләш ызандаш казакъ һәм башкорт телләренең дә берникадәр (морфологиядә һәм лексикада) йогынтысына дучар булган. Шунунң нәтижәсендә анда төрки телләрнең нугай төркеме өчен гомуми үзенчәлекләр барлыкка килгән. Моннан тыш, сөйләшнең аерым төбәкләренә генә хас тел күренешләре дә күзәтелә.

Каргалы сөйләшендә ике урынчылык аерылып чыга. **Урал-сакмар урынчылыгы** Оренбург өлкәсенең көньяк-көнчыгыш өлешендә (Урал һәм Сакмар бассейннарында) таралган. Урынчылыкка хас специфик үзенчәлекләр: нугай тибындагы ачык *а* авазы; 1 нче һәм 2 нче зат алмашлыкларының юнәлеш килешендә *миңә*, *сиңә* формалары; сыйфат фигыльнең *-(а)қай/- (ә)кәй* (*ашақай жыләк*, *кийәкәй кийем*) формасы; *-а йат-* (*килә йата*), *-п қал-* (*өшеп қалыр*) фигыль формаларының актив кулланылуы; *тақан*, *тайын*, *чикем*, *чиңгел* бәйләкләренең, *қайта*, *қуй*, *тәқа*, *индеге* кебек кисәкчәләрнең булуы һ. б. **Бозаулык урынчылыгы** өлкәнең көньяк-көнбатыш районнарында (Бозаулык бассейны һәм Урал кушылдыклары бассейннары) таралган. Урынчылык өчен характерлы төп үзенчәлекләр: иренләшкән *а°* һәм ачык *а* авазлары параллель кулланылу; сүз башында һәм ижек башында *ж*-ләштерү; зат алмашлыкларының *миңә//мийә*, *сиңә//сийә* формалары; хәл фигыльнең *-уышлай/-үшешләй* формасы һ. б.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Каргалы сөйләшендә, әдәби телдәге кебек үк, 10 сузык аваз бар. Алар ясалышы һәм кулланылышлары ягыннан әдәби телдәгедән, нигездә, аерылмыйлар. Бары *а* авазының вариантлары булуына күрсәтеп үтәргә кирәк.

а авазының сөйләштә ике варианты бар: берникадәр иренләшкән *а°* варианты, әдәби телдәге кебек, беренче, икенче ижекләрдә кулланыла: *ба°ға°на*, *та°ра°қ*.

Сакмар бассейнындагы бер төркем авылларда (Рәдүт, Чишмә, Желтое) өлкән буын телендә тирән тел арты *қ*, *ғ*, *х* тартыклары янында ачык *а* авазы әйтелә: *қапқа*, *ғариза*, *хат*.

Нугай тибындагы мондый *а* урта диалектның дөбъяз, нократ, пермь, касыйм, бастан һәм керәшен сөйләшләрәндә дә билгеле.

о^и/ы~о, *ө^е/е~ө*. Сөйләштә ирен сузыклары өлешчә яки тулысынча иренсезләштерелә. Бу күренеш, бигрәк тә Бозаулык һәм Сакмар бассейннарындагы авыллар (Рәдүт, Чишмә, Желтое, Кызыл Мәчет, Әмирхан, Хөсәен, Зубачи-I, Зубачи-II) өчен характерлы: *бороло^иш// бо^ирылыш//бырылыш* — борылыш, *төзөле^иш//тө^езелеш//тезелеш* — төзелеш, *то^ирмыш//тырмыш* — тормыш.

Сөйләшкә хас фонетик үзенчәлекләр комбинатор үзгәрешләргә һәм төрле башка күренешләргә кайтып кала.

Сузыклар тәңгәллегә. **ы~а** түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *йылтырау* — йалтырау (ялтырау), *йылмырау* — йылмайу (елмаю), *йаңы//жаңы* — йаңа (яңа), *тото^иш//тотыш* — тоташ, *қылыну* — кылану, *кийағыз* — кәгазь, *абай* — абый, *апа*; *абзай* — абзый, *сонды^оқ//сындық* — сандык.

ы~а, э(е)~ә; *-ғанчы/-гәнче* формалы хәл фигыльләрдә: *йазғанчы(қ)//йазғынчы(қ)* — йазғанчы (язғанчы), *күргәнче(к)//күргенче(к)* — күргәнче; *-ыр/-ер* формалы киләчәк заман хикәя фигыльләрдә: *табар//табыр* — табар, *қабар//қабыр* — кабар, *көләр//көлөр* — көләр, *үсәр//үсер* — үсәр; инфинитивта: *китәргә//китергә* — китәргә; *тотарға//тотырға* — тотарға; кабатлаулы фигыльләрдә: *йазғала//йазғыла* — йазғала (язғала), *күргәлә//күргелә* — күргәлә.

Рус теленнән һәм аның аша кергән сүзләрдәге *о, е, ы* сузыклары артикуляцияләре ягыннан аларга якын булган татар теле авазлары белән алмаштырылалар. Беренче иҗектә басым астындагы *о* авазы сөйләштә *у* га күчә: *гурыт* (< рус. город), *духтыр* (< доктор), *курмы* (< корм). Басым төшмәгән *о* авазы урынына сөйләштә *а, ә* әйтелә: *калхуз* (< рус. колхоз), *сафхуз* (< совхоз), *патмус* (< поднос), *кәчтүм* (< костюм), *кәчәк* (< косяк), *кәнсирт* (< концерт), *кәмфит* (< конфета).

Басымлы *ы* авазы сөйләштә *и* белән алмаштырыла: *криса* (< рус. крыса), *пасилка* (< посылка), *матик* (< мотыга), *кәчиңкә* (< косынка).

ә~и. Бер төркем сүзләрдә беренче иҗектәге *ә* авазы әдәби *и* урынына кулланыла: *кәм* — ким, *бәк* — бик, *кәртә//киртә* — киртә, *мәләш* — миләш, *йәмерек* — җимерек; туганлык терминнарында: *йеңгәй/йеңгә/йеңә* — җиңги, *йезнә/йезнәй* — җизни, *әтәсе* — әтисе, *әнисе/инәсе* — әнисе.

и~ә сөйләштә еш очрый торган күренеш: *сике//сәке* — сәке, *җитем* — йәтим (ятим), *чикчәгәй* — чәкчәк, *пирәмәч/пәрәпәч* — пәрәмәч, *пилмин* — пилмән, *тирәзә//тәрәзә* — тәрәзә, *мәрҗин/мәрйәм* — мәрҗән, *фирештә* — фәрештә, *пирле* — пәриле.

ы~у: *қушбый* — хушбуй, *намыс* — намус, *йамансы* — йамансу (ямансу), *быйақ* — бу йак (як), *Наурыз* — Науруз, *сыбатник* — рус. субботник, *пыхавай* — рус. пуховый.

у/ү~о/ө: *ғумер* — гомер, *бутқа* — ботка, *тумбыйық* — төнбоек, *нуғыт* — ногыт, *суңыннан* — соңыннан, *йүткерү* — йөткерү, *йүгерү* — йөгерү.

о, ө~у, ү. Күп кенә сүзләрдә сөйләштәге *о/ө* авазлары әдәби телдәге *у/ү* сузыкларына туры килә: *жоқа//йоқа* — йука (юка), *боғаз* — бугаз, *ноқта* — нукта, *чобар* — чувар (чуар), *чобан* — чуван (чуан), *чобал* — чувал (чуал), *орлау//ырлау* — урлау, *оро//о^иры* — угры, *оңғай//ыңғай* — уңай, *қоллану* — куллану, *монча* — мунча, *көзәтү* — күзәтү.

Сирәк очрый торган тәңгәллекләр: **а~у:** *қаштан* — куштан; **у~а:** *утаман* — атаман; **ү~е:** *күбек* — кебек; **ү~и:** *күгәшен* — кигәвен; **ә~ө:** *әрүк* — өрек.

Сузыклар гармониясе. Эшнең башкарылу характерын белдерә торган *-нқыра/-нкерә* кушымчасы сузыклар гармониясенә буйсынмый: *кименқырау* — кими төшү, *пешеңқырамау* — пешеп җитмәү, *тынқысынкерәү* — берәз тын кысу, *ошанкерәгән* — берәз охшаган.

Әдәби телдә алгы рәт сузыклары белән әйтелә торган сүзләр сөйләштә арткы рәт сузыклары белән әйтеләләр: *кудыра* — көдрә, *мазақ* — мәзәк, *сихырлау* — сихерләү, *табанақ* — тәбәнәк, *қыйммат* — кыйммәт, *чабалану* — чәбәләнү, *хаммасы* — һәммәсе, *шал* — шәл, *сауда* — сәүдә, *чиған* — чегән, *шиша* — шешә, *мына* — менә, *ана* — әнә, *кукай/күкәй* — күкәй, *хорасам* — хөрәсән.

Әдәби телдә арткы рәт сузыклары белән әйтелә торган кайбер сүзләр сөйләштә алгы рәт сузыклары белән әйтеләләр: *қоңғорт* — қоңгырт, *йәбешә* — йабыша (ябыша), *йәнәдән* — йаңадан (яңадан), *йәтешле* — йатышлы (ятышлы), *чәк кенә* — чак кына, *йәрән гөл* — йаран гөл (яран гөл), *хәс* (диал. хас) — нәкъ, *мәтәшә* — маташа, *миңә//мийә* — миңа, *сиңә//сийә* — сиңа.

Сузыклар төшү. Сүз башында сонор авазлар алдыннан килгән *о, ө, и* авазлары төшә: *йәңке* — өйәңке (өянке), *йал* — ойал- (оял-), *йық* — ойык (оек), *лақтыр* — олақтыр-, *зат* — озат-, *йәр* — ийәр (ияр). Мондый үзенчәлек сүз уртасында яки ахырында да очрарга мөмкин: *буны* — буыны (буыны), *қуш* — куыш (куыш), *қой* — койы (кое), *Ғәззә* — Газизә, *тәрәз/тәрзә* — тәрәзә һ. б.

Сузыклар өстәлү: *ы—е (ө)* авазлары өстәлә: *эчерек* — черек, *ылампы* — лампы, *ыриза* — риза, *чықы* — чык, *өтөрү* — төрү.

Дифтонглар. -өй дифтонгын монофтонглаштыру каргалы сөйләшенең Бозаулык, Киндәл, Эләк бассейнындагы (Кызыл Мәчет, Әмирхан, Хөсәен, Кондызлы, Мохран, Мостай, Үжәркә) авылларда бер төркем сүзләрдә күзәтелә: *сүлә* — сөйлә, *үрән//өрән* — өйрән, *сүрә* — сөйрә, *үрә* — өйрә.

Бу үзенчәлек сөйләшнәң Урал-Сакмар бассейнындагы (Нежинка, Рәдүт, Чишмә, Желтое, Алабайтал һ. б.) авылларда ике сүздә генә билгеле: *сүлә* — сөйлә, *үрә* — өйрә.

Сөйләштә кайбер ике иҗекле сүзләрдә һәм туганлык терминнарында әдәби телдәге -ый/-ий (-и) дифтонгына -ай/-әй дифтонгы тәңгәл килә: *абай* — абый, *абзай* — абзый, *үгәй*, — үги, *песәй* — песи, *әнәй* — әни, *әтәй* — әти.

Бозаулык бассейнындагы Кызыл Мәчет һәм Кондызлытамак авылларында фигыл формаларында һәм күрсәтү алмашлыктарында тар сузыклы -ый/-ий дифтонгларына киң сузыклы -ай/-әй дифтонглары тәңгәл килә: *сорай* — сорый, *сорамай* — сорамай, *барайық* — диал. *барыйық* — барыйк, *күрмәй китте* — күрми китте, *андай* — андый, *мондай* — мондый, *ушындай* — шундый.

Тартыклар системасы каргалы сөйләшендә әдәби телдәгедән, нигездә, аерылмый. Үзенчәлекләр авазларның үзара тәңгәллекләренә кайтып кала.

б~w: *чобар//чыбар* — чувар (чуар), *чобан//чыбан* — чуван (чуан), *йобан//йыбан* — йуван (юан).

м~б бер төркем сүзләрдә күзәтелә: *мәке//бәке* — бәке, *мөре//бөре* — бөре, *малан//балан* — балан, *машақ* — башак, *мич машы* — мич башы, *чымылдык* — чыбылдык.

б~м: *бүкәйләп* — мүкәләп, *гарбун* — гармонь.

п~м күренеше берничә сүздә генә бар: *йәнәпәсе* — диал. *йәнәмәсе* — йәнәсе (янәсе), *пичкә* — мичкә, *пич* — мич, *пәрәпәч* — пәрәмәч.

п~б тәңгәллегә түбәндәге сүзләрдә билгеле: *пот* — бот, *потақ* — ботак, *сеперү* — себерү, *йапалақ* — йабалак (ябалак).

б~ф. Әдәби телдәге ирен-ирен *ф* авазына берничә сүздә ирен-ирен йомык *б* авазы белән тәңгәл килә: *бәлән*, *бәләнчә* — фәлән, фәләнчә, *йебәк* — йефәк (ефәк).

м~н. а) сүз уртасында: *тырмау* — тырнау, *чормау* — чорнау, *тыму* — тыну, *йәремгә* — йәренгә (яренгә), *нәмәрсә/нимәрсә* — ни нәрсә; ә) сүз ахырында: *күрше-күләм* — күрше-күлән, *мәрийәм* — мәржән, *үләм/үлән* — үлән, *жилем/жилен* — жилен, *хорасам* — хәрәсән.

н~м берничә сүздә генә билгеле: *ағын су* — агым су, *қалын* — калым, *ынтылу* — омтылу.

п~ф. Әдәби телдәге ирен-ирен *ф* авазына *п* авазы тәңгәл килә: *тупрақ//туфрақ* — туфрак, *йапрақ//йафрақ* — йафрак (яфрак), *қалпақ* — калфак, *керпек* — керфек, *нәпсе* — нәфес, *Патыйма* — Фатыйма, *Сәпәр* — Сафар, *Йапар* — Ягъфәр. Бу күренеш рус алынмаларына да хас: *пурман* — фурман, *пирме//фирме* — ферма, *пурашкы/фурашкы* — фуражка, *пилтә* — филтә (фитиль), *ышқап* — шкаф. Ләкин гарәп һәм фарсы алынмаларының күпчелегендә этимологик *ф* авазы саклана: *файда*, *дәфтәр*, *кәйеф*, *фирештә* (фәрештә), *Рафик*, *Сафа*, *Фәрит* һ. б.

з~с берничә сүздә генә күзәтелә: *жиләз* — жиләс, *афтабуз* — автобус, *пинзе* — пенсия.

з~р фигыльләрнең йөкләтү юнәлешендә шактый актив: *меңгер//меңгез//мендер* — менгер, *кигер//кигез* — кидер, *тигер//тигез* — тидер, *йеткер//йеткез* — житкер, *белгерт//белгез* — белгерт, *үткәр//үткәз* — үткәр, *йатқыр//йатқыз* — йаткыр (яткыр), *уздыр//узғар* — уздыр, *сыйдыр//сыйғыз* — сыйдыр. Мисаллар: *Иренгә су да тигезмиләр* (тидермиләр). *Шул меңгезгән суны қазлар пычраталар*. *Искене йушасың да кигезәсең* (кидерәсең). *Туй үткәзергә* (үткәрергә) *бер сарық сала йегет йағы*, *мәһәр сала*. *Өч қызны сыйғызмады* (сыйдырмады) *бу қатын*.

н~л сүз уртасында тел очы *д*, *т* тартықлары күршеләгендә күзәтелә: *йондыз* — йолдыз, *чатнама сушық* — чатлама сушык (суык), *шандыр-шондыр* — шалдыр-шолдыр.

т~к: *читләшек* — чикләшек, *түнү* — күнү, күнегү.

р~л: *шурпа* — шулпа, *артқыры* — аркылы, *кыриңкур* — коленкор.

й~д: *ийе* — иде, *тийерү*: *салқын тийерү* — салкын тидерү.

с~ч: *сүмеч* — чүмеч, *сәч* — чәч, *кас* — кач, *тоқмас* — токмач, *умас* — умач. Бу күренеш Урал — Киндәл, Эләк бассейннарындагы авылларда (Кондызлы, Мостай, Мохран) яшәүче өлкән буын хатын-кызлар сөйләшендә сакланган.

й~ж. Сүз һәм ижек башында бу авазлар параллель кулланыла: *йул//жул* — йул (юл), *йон//жөн* — йон, *йөк//жөк* — йөк, *жомға//йома* — жомга, *дөнья//дөнжа* — дөнья (дөнья), *арйақ//аржақ* — арьак (аръяк), *гөлйемеш//гөлжимеш* — гөлжимеш.

Шуның белән беррәттән, Киндәл, Эләк бассейннарындагы авыллар (Кондызлы, Мостай, Мохран, Үжәркә) өчен сүз һәм ижек башында *ж*-ләштерү характерлы: *жамғыр* — йаңгыр (яңгыр), *жақын* — йакын (якын), *жөрәк* — йөрәк, *аржақ* — арьак (аръяк), *көнжақ* — көнйак (көнъяк), *дөнжа* — дөнья, *прашлинжа* — рус. правление, *маржа* < рус. Марья. һ. б.

к~т: *түбәкәй* — түбәтәй, *кели* — тели, *кизәк* — тизәк, *крантас* < рус. тарантас, *диктум* < рус. детдом.

ғ/г~қ/к. Берничә сүздә ике сузык арасында яки сүз башында саңгырау *к* авазы яңгыраулаша: *игенче* — икенче, *туғый* — тукий, *Қарағыш тавы* — Каракош тавы, *ғомбағыш* — көнбағыш, *чигеркә* — чикерткә.

қ~х. Сөйләштәге *қ* авазы кайбер татар сүзләрендә, шулай ук алынмаларда да әдәби телдәге *х* авазы урынына әйтелә: *қатын*//*хатын* — хатын, *қушбый* — хушбуй, *қаста* — хаста, *қужа* — хужа, *йақшы*//*йахшы* — йахшы (яхшы), *мәсқәрә* — мәсхәрә.

Бер төркем сүзләрдә **х~қ:** *вақыт*//*вахыт* — вақыт (вакыт), *қәдәрә*//*хәдәрә* — кадәр, *нихәдәр* — никадәр, *бахча* — бакча, *махтанчық* — мактанчык, *духтыр*//*дуктыр* — доктор, *тырахтыр*//*тырактыр* — трактор.

х~һ. Әдәби телдәге фарингаль *һ* тартыгына сөйләштә еш кына хавазы тәңгәл килә: *хава* — һава, *хаман/аман* — һаман, *хаммасы/әм-мәсе* — һәммәсе, *хәм* — һәм, *хәр/әр* — һәр, *хәйбәт* — һәйбәт **һ. б.** *һ* авазын куллану өлкән буын телендә күбрәк кеше исемендә күзәтелә: *Гөлчәһрә*, *Ғидийәт*, *һәркем/әркем* — һәркем.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр: **б~г:** *түбәрәк* — түгәрәк; **м~ң:** *йамғыр* — йаңгыр (яңгыр); **д~г:** *билдәле* — билгеле; **ж~з:** *Үжәркә* (ав. ис.) — Озерки; **л~н:** *тиңентен/тиңелтен* — кадәр; **р~й:** *йылмырау* — йылмайу (елмаю); **р~н:** *үткер* — үткен; **й~р:** *берәй* — берәр; **й~л:** *қарайу* — каралу; **й~ң:** *мийә* — миңа, *сийә* — сиңа; **к~н:** *ойалчақ* — оялчан (оялчан); **ң~л:** *суң* — сул; **к~г:** *чикә* — чигә.

Тартыклар төшү. *лт* тезмәсендәге *л* төшә: *қузғату* — кузгалту, *йугату* — йугалту (югалту), *итү* — илтү; **б:** *ақчи* — бакчы; **ғ/г:** *Аптулла* — Габдулла, *Йапар* — Йәғфәр (Ягъфәр), *йома* — жомга, *Борыслан* — Богрыслан, *оры* — угры, *тирмән* — тегермән, *тыйақта* — теге йакта (якта); **м:** *күләк* — күлмәк; **н** авазы сүз уртасында һәм сүз ахырында төшә: *муча* — мунча, *соңодан* — соңыннан, *сушыды* — сувынды (суынды), *белә* — белән; **д:** *ине* — инде; **р:** *пичәткә* — пирчәткә; **т** авазы сүз башында һәм сүз уртасында төшә: *шау* — тышау, *шаулау* — тышаулау, *тапау* — таптау, *чигеркә* — чикерткә; **х** авазы сүз башында төшә: *әсерәт* — хәсрәт, *әстәрлә* — хәстәрлә, *әзерлә* — хәзерлә.

Традицион сөйләшкә хас булмаган *һ* авазы гарәп-фарсы алынмаларында төшә: *аман* — һаман, *әр* — һәр, *үнәр//өнәр* — һөнәр, *әләк* — һәләк, *ушы* — һушы, *Әдийә* — Һәдийә (Һәдия), *йәт* — жәһәт.

И ж е к төшә: *мучақ* — муйынчак, *күчти* — күчтәнәч.

Тартыклар өстәлү. *т* тартыгы күбрәк *р* авазынан соң өстәлә: *арқылы/артқыры* — аркылы, *чыбыртқы* — чыбыркы, *кырант* < кран; *р* авазы *т* алдынан өстәлә: *шарт* — шат.

й авазы сүз башында һәм сүз ахырында өстәлә: *йатаж* — этаж, *йарапурт* — аэропорт, *йараплан* — аэроплан, *арқылый* — аркылы, *қурай йеләге* — кура жиләге.

ғ/г тартыгы ике сузык арасындагы **ң** авазынан соң өстәлә: *күңгел* — күңел, *жиңгел* — жиңел, *уңғайсыз* — уңайсыз, *ыңғай* — уңай, *йаңға* — яңа, *қурқыңғыч* — куркыныч.

қ/к тартыгы кайбер сүзләрдә, хәл фигыльләрдә, бәйлекләрдә, кисәкчәләрдә өстәлә: *чырақ* — чыра, *қыңғырашық* — кыңгырау, *чыққанчық* —

чыкканчы, *килгенчэк* — килгәнче, *күрмичэк* — күрмичә, *хәтлек* — хәтле, *хәдәрлек* — кадәр, *кичәгенэк* — кичә генә, *тағындақ* — тагын да, *байағынақ* — байагына (баягына).

Ижек өстәлү: *индеге* — инде, *хәтлеге* — хәтле.

Ассимиляция һәм диссимиляция күренешләре. Кире ассимиляциянең түбәндәге очраklары бар.

Кайбер сүзләрдә тел очы *н* тартыгы үзеннән соң килгән ирен-ирен *б* авазына өлешчә (ясалы урыны ягыннан) охшашлана: *умбиш* — унбиш, *умбер* — унбер, *көмбағыш*/*ғомбағыш* — көнбагыш, *тумбыйық* — төнбоек, *Ырымбур* — Оренбург.

н, *л* тел очы тартыklары үзләреннән соң килгән *қ/к*, *ғ/г* авазларына өлешчә (ясалы урыны ягыннан) охшашлана: *борыңғы* — борынғы, *басыңқы* — басынқы, *урмаңға* — урманга, *Сонтаңғол* (ав. ис.) — Солтангол, *әңкәй* — әнкәй, *күтәреңке* — күтәренке, *меңгер* — менгер, *исәңгерәү* — исәнгерәү.

л авазы үзеннән соң килгән *г* авазына өлешчә (ясалы урыны ягыннан) охшашлана: *йаңғыш* — йалгыш (ялгыш), *йаңғыз* — йалгыз (ялгыз), *йаңғал* — йалган (ялган), *суңға* — сулга.

м, *н*, *ң* сонор авазлардан соң килгән *-дан/-дән* кушымчаларындагы *д* авазы саклана: *Қырымдан* — Кырымнан, *күндән* — күннән, *Қазандан* — Казаннан, *муйындан* — муйыннан (муеннан), *кулыңдан* — кулыңнан, *этийемдән* — этийемнән (этиемнән), *синдән* — синнән һ. б.

Аваз ияртемле фигыльләрдә кушымчадагы *д* тартыгы үзеннән алда килгән *р* авазына өлешчә (ясалы урыны ягыннан) охшашлана: *шатырлау* — шатырдау, *чықырлау* — чыкырдау, *кетерләү* — кетердәү, *дөбөрләү*/*дөмбөрләү* — дөбердәү, *пықырлау* — быкырдау, *гелдерләү* — гөлдөрдәү һ. б.

Диссимиляция күренеше аваз ияртемле фигыльләрдә чагыла. Сүзнең тамыры белән кушымча арасындагы *р* һәм *д* авазлары янәшә килгән очракта яңгырау *д* саңгыраулаша: *лығыртау* — лыгырдау, *шақылтау* — шақылдау, *межелтәү* — межелдәү, *чежелтәү* — чежелдәү. Мондый үзенчәлек Урал-Сакмар бассейнындагы авыллар өчен характерлы.

Сүз башындагы тел очы *н* тартыгы үзеннән соң килгән *м* авазын ясалы урыны ягыннан тулысынча охшашсызландыра: *нимәрсә*/*нәмәрсә* — ни нәрсә.

Метатеза: *йегерем бер* — йегерме бер (егерме бер), *қаулады* — диал. кувалады — куды, *нәпсе* — нәфес, *бүрке* — бүрек, *самырау* — самовар, *саша* — шоссе.

Морфологик үзенчәлекләр

Каргалы сөйләше грамматик төзелеше ягыннан әдәби телдән аерылмый диярлек. Кайбер үзенчәлекләр исемнәрдә, алмашлыкларда, рәвешләрдә, фигыльләрдә, бәйләкләрдә, теркәгечләрдә, кисәкчәләрдә күзәтелә.

Исемнәр. Сөйләштә тартым категориясе, нигездә, әдәби телдәге чаралар белән белдерелә. 3 нче зат берлек санда икеләтелгән тартым кушымчасы ялгану очраklары бар, бу аеруча бәйлек сүзләрдә күзәтелә: *Әни урнысыннан* (урыныннан) *тороп сүли*. *Ишегалдысы* (ишегалды) *таш белә кыруклаган*. *Правлинья қаршысына* (каршына) *килә машина*.

Бу кушымча теләкне белдерә торган *-ғыры/-гере* формалы фигыль-ләргә дә ялганырга мөмкин: *Их, читләп* (каймалап) *бәйләгән булғыры-сы* (булса иде) *шалны! Әй, чуқынып киткересе* (киткере)!

Икеләтелгән *-сы/-се* кушымчасы бер санына, *ул, кай, кем* алмашлыктарына ялгана: *Берсесе* (берсе) *туғызынчыда, берсесе унынчыда уқый. Қурқыб утыра инде ансысы* (ансы). Анда *аның кемесе* (кеме) *бар?*

-ғы/-ге формалы вакытны белдергән нисби сыйфатлар *-сы/-се* кушымчасы белән кулланыла: *Печән әз булды быйылғысы* (быелгы) *йылны. Әлегесе* (әлеге) *шахытта эшли сизез кеше. Минем кичәгесе* (кичәге) *кенне нихәтле планнарым барыйы.*

2 нче зат берлек сандагы тартымлы исемнәрнең төшем килеше сирәк очракта уғыз тибында формалаша: *Бу бал'нис, қызымы, улымы* (кызымны, улымны) *шунда тудым. Әллә ни иттеләр, қарадылар инде қызымы* (кызымны). Мондый очракта килеш кушымчасы төшеп калырга, яғъни нуль форма да булырга да мөмкин: *Әллә, балам, балық тытқаннарың* (тотқаннарыңны) *сүлисеңме? Йуқ минем хәлем* (хәлемне) *сораған хәрендәшем.*

Сөйләштә *-ча/-чә* кушымчасы исемнәргә ялганып, аларга берникадәр кечерәйтү төсмерен бирә һәм мәгънәсе белән әдәби телдәге *-қай/-кәй, -чық/-чек* кушымчаларына туры килә: *Сарайча* (кечкенә генә бер сарай) *салып қуйдым. Ике сеңелчәне* (диал. сеңелкәшне, сеңелкәйне) *кийәүгә бирдек. Бер хатынча* (хатынкай) *көргәнийе безгә. Йаланча аяқ* (яланаяк) *йөри.*

-қай/-кәй кушымчасының сорау алмашлыктарына ялганып килүе дә актив: *нәрсәкәй, ниәстәкәй, нәстәкәй, нәмәрсәкәй* (нәрсә): *Бу нәмәрсәкәй* (нәрсә), *ғумер күргәнем йуқ. Кийәше әллә нәстәкәйдән уқыта инде.*

Алмашлыктар өлкәсендә түбәндәге үзенчәлектәрне күрсәтергә мөмкин.

Каргалы сөйләшенең урал-сакмар урынчылыгында зат алмашлыктарының юнәлеш килеше берлек санда, *миңа, сиңа* формалары белән беррәттән, *миңә, сиңә* вариантларында да еш кулланыла: *Былар қәдерле миңә, бик алыстан* (ерактан) *килгәннәр. Аны китерермен мин сиңә. Сөйләшнең бозаулык урынчылыгында миңа//миңә//мийә, сиңа//сиңә//сийә* формалары хас: *Пинзе бирәләр мийә. Мин әйттем сийә. Мынау җир миңә, мынау җир сиңә.*

Ушы (*ул + шул*) күрсәтү алмашлыгы әдәби телдәге *шул* алмашлыгына туры килә: *Туған ашылым ушы Микул* (Никольское). *Борон мөсөлман халқы ушы йақта булған, урыслар йуғарыда.*

Каргалы сөйләшендә киң таралган *мынау, мынашы, анау, анашы*, алмашлыктары *менә + бу, әнә + ул* сүзләреннән ясалган: *Мынашы* (менә бу) *малайыбыз бабасына ошаған. Мынашы күлнең анау* (әнә ул, әнә теге) *йағында бер йул бар. Тәүдә* (иң башта) *безнең бабайлар анашы йылға буйына барыб утырғаннар.*

Сөйләштә *анашы, мынашы* һәм *ушы* алмашлыктары сүз ясагыч *-лай, -(н)дай* кушымчалары ярдәмендә сыйфат алмашлыктары һәм рәвеш алмашлыктары ясый: *Бер мынашылай* (менә болай) *ғына таш, шуннан су ағып йата. Хәзер мынашындый* (менә мондый) *кипкы кийәбез. Ул бер дышурның эчендә, менә ушындый* (шундый) *өйдә.*

Анау/анашы, монау/мынау/мынашы алмашлыктарына сан, зат, килеш һәм тартым күрсәткечләре ялгана ала: Мынсы Наил', анаусы (әнә ансы) нинди қыз? Күмәчләр мынашының (менә моның) бийеклеге була торғаныйы. Мынауларны (менә боларны) төшөрөб аласыйы. Анашында (әнә анда) зур тегермән барыйы.

Сөйләшнең урал-сакмар урынчылыгында, *аңа, аңарға, моңа, моңарға, тегеңә, тегеңәргә, шуңа, шуңарға* формалары белән беррәттән, *аңар, моңар, тегеңәр, шуңар* вариантлары да кулланыла: *Теге бай, бу йарлы, малайын рабутникка бирде тегеңәр. Ниграмытний булды халық, ни әйтсә, шуңар ышанды.*

Әдәби телдәге *нәрсә, ни* сорау алмашлыктарынан тыш, *нәстә, нәстәкәй, нийәстә, нийәстәкәй, нийәрсә, нийәрсәкәй* алмашлыктары актив йөри: *Гурытта қамыр апқайта да, нийәрсә пешерәсе килә, пешерә.*

Урал-Сакмар бассейнында *нимәстә, нәмәстә, нимәрсә, нәмәрсәкәй, нәмәрсә, нимәрсәкәй* һ. б. вариантлар да бар: *Нәмәрсә силибез? Ул оно нимәрсәкәй нинди яхшы! Қәғыздә нимәрсә бар, шуны әйтә. Жә, нәмәстәгә кирәк алары, кирәккәнне әйт.*

Бу төбәктә *ничек, нинди* мәғнәсендә қалай сорау алмашлыгы да актив кулланыла: *Қалай (нинди) әйбәт өйнөң зурлығы! Эре қалай бәрәңге!*

Қалай алмашлыгы қай тамырына -лай кушымчасы ялғанып ясалган. Бу үзенчәлек кыпчак төркеменә караган (каз., нуг., башк., к. калп.) телләр өчен характерлы.

Каргалы сөйләшендә *ничек?* алмашлыгының синонимы қасылай? кулланыла: *Тордом да қасылай итәргә (нишләргә) белмим. Элгәре калхузда қасылай (ничек) эшләгәнегезне сүлә.*

Сөйләшнең урал-сакмар урынчылыгында *теләсә кем, һәркем, әллә кем, теләсә нәрсә, һәрнәрсә* мәғнәсендә *тимәбер, тимәберәү* билгеләү алмашлыктары актив йөри: *Әчеташ сорыйм тимәберсеннән (һәркемнән). Тимәберсеннән (һәркемнән) көннәшеп эшлие. Тимәберәүнең (һәркемнең) арқасыннан сыпыра да китә ул әби. Ашылда бер ишәк бар, тимәберәүгә (теләсә кемгә) қыдырып (эшләп) йөри инде. Тимәбер нәрсә (һәрнәрсә) йазып, кирәкмени? Тимәбер (әллә кем), бер белмәгән кеше кав'ур салды безгә.*

Саннарның ясалышы, кулланылышы, нигездә, әдәби телдәгечә. Биредә бер генә үзенчәлекне билгеләп үтәргә мөмкин.

Тартым кушымчалы төп сан мәғнәсендә, әдәби форма белән беррәттән, жыю саны да актив кулланыла: *Әрмийәдән қайттылар инде икәүсе (икесе), берсе уқып йөри. Икәшенә (икесенә) бер қарашат. Сарықның бишәше (бишесе) батқан. Өлкән бозауның күзе суқырайған ди, икәше (икесе) дә.*

Бу күренеш бигрәк тә сөйләшнең Урал-Сакмар бассейнында таралган авыллар өчен характерлы.

Рәвешләр. Лексик рәвешләр. Сөйләштәге лексик рәвешләрнең күпчелеге әдәби телдә кулланыла. Шул ук вакытта диалекталь булганнары да шактый күп: *башала* (бөтенләй), *душамалға* (кинәт, тик торганда), *йәремгә* (киләсе елга), *үлемгә* (ару) (шактый, хәйран), *әзким* (аз гына, азмы-күпме): *Башыннан сыпырдым душамалға шулай. Нәрсәгә көләсең душамалға? Йәремгә шул шахытқа анда буласызмы?*

Аларның өстәлләре башала йуқ. Бездә дә урман бар, әзким (аз ғына) генә тик. Һәркем әзким (азмы-күпме) печән хәзерли инде.

Каргалы сөйләшәндә теркәлгән түбәндәге лексик рәвешләрнең байтагы күрше башкорт, казакъ һәм нугай телләре белән уртаҡ: *бикәр* (юкка), *қәдимге* (хәйран, шактый), *тепте/әптәм* (< оптом; бөтенләй), *тәүдә* (иң элек, башлап), *ылғый* (гел, һаман, чат), *әңки* (гел, бөтенесе), *анча* (ул хәтле), *бер қатар* (бер чама, берәз), *бер килке*, *бер талай* (берәз), *бөткөл/бөткөлөк/бөткөлгесе/көллө* (барысы) һ. б. Мисаллар: *Озон чәчле қыз күрсә, и, бикәр кискәнмен чәчемне, ди. Қәдимге уқыйдырыйым, менә хәзер күзләрем начар күрә башлады. Иликтыр йанмаған көннө унны лампы йандырсаң, тепте қараңғы. Әптәм терелеп, әптәм төзәлгәч кенә чығардылар бал'нистан. Ылғый ғына бала қычақлап утырмыйлар инде. Әңки менә шуның кебек йәшләр. Безнең ашылда бик анча ақ шәл бәйләмиләр. Барыбыз да бер қатар (бер чама). Бер қатары иптәшләрнең уқырға киттеләр. Бер килке изаланып, таң алдында йоқлап киттем. Бер талай барғач, дөйә ташы күренеп тора. Бөткөлөк (барлык) әйберне ушында қуйам. Бөткөлгесенә дә (барысына да) сиби́мме, қыйарға ғына сиби́мме? Без тәүдә (башта, элек) Сарақташта булғамбыз, бу Жайық буйында қазақ булған.*

Ясалма рәвешләр сөйләштә, нигездә, әдәби телдәге чаралар ярдәмендә ясалалар. Шулай да кайбер үзенчәлекләргә тукталырга мөмкин.

-*лата/-ләтә* кушымчасы белән рәвешләр ясалыу сөйләштә активрак: *Малны башлата* (аяклата) *сату йуқ хәзер. Қуқай күп, хут бөтөн-нәтә* (бөтен көе) *пешереб ашағыз.*

-*лай/-ләй, -луй/-ли(й)* кушымчалары белән рәвеш ясау әдәби тел белән чагыштырганда активрак: *Мин әсселәй* (кайнар көе) *қабамашны. Аяқлай* (аяклата) *сатқан кеше сыйырны аяқлата сата. Мин башқачалый* (башкача итеп) *эшли алмыйм.*

-*дай/-тай* кушымчасы исемнәргә, нисби сыйфатларга, сыйфат фигыльләргә ялғанып, чагыштыру, охшату мәғнәләрен белдерә торған рәвешләр ясый. Бу кушымча еш кына кебек бәйлегә мәғнәсендә кулланыла: *Балалары судай* (су кебек) *белә татарча. Битәм табақтай* (табак кебек) *булып шешә. Һаман да әшәлгедәй* (әвәлге кебек) *жәйәү йөрү йуғинде.*

Көн (төн) буйы, кыш (жәй) буйы, йаз (көз) буйы тизмәләре белән беррәттән, *көнө (төнө) буйы, қышның (жәйнең) буйы, йазның (көзнең) буйы* һ. б. ш. катлаулы рәвешләр дә кулланыла: Мәсәлән: *Көннөң озонына* (көн буе) *шул қызлар белән сүләшеп утырымын. И, туймыйсығыз да икән көнозынына* (көн буена) *йазып. Мин ташыдым қышның буйы* (кыш буе) *амыркәски прадуктыны. Жәйнең буйына* (жәй буе) *балниста йатты Ырымбурда.*

Фигыльләр. Затланышлы формалар. Хикәя фигыль. Хәзерге заман хикәя фигыль. Каргалы сөйләшәндә 1 нче зат берлек сан (*барам, киләм*) тулы (*барамын, киләмен*) вариантта да кулланыла: *Салма пешерәм, салма ашатырмын. Син хәзер бар, ди, курсыға, мин сиңа қәғыз бирәмен ди. Бабай жаңа жиргә күчәмен дип ғари́за биргән. Жәйен йөрмимен эшкә, жәйен уңғайсыз.*

Хәзерге заманның 2 нче зат күплек саны -*сыз/-сез* һәм -*сығыз/-сегез* кушымчалары белән ясала: *Әле ишегегез биклейе, қайда йорисез?*

Сәләм әйтәрсегез барсағыз, шунда барасығыз ахырсы. Менә монашы йортны ташлуйсыз да, шул йортқа керәсез. Қырымны ишетә беләсегездер, шуннан күчеп утырған халық.

-а/-ә яки -ып/-еп кушымчалы хәл фигыль һәм йат-/жат- ярдәмче фигыле белән ясалған кушма фигыльләр сөйләү моментында башкарыла торған эшнә белдерә: *Афтабусқа бара жатам* (барам). *Без сүләгәннә йазып йатасызмы* (яза барасызмы)? *Ничек бетте сезнең қырмысқа, безнеке бетми жата* (бетми тора). *Китеп бара жатабыз* (барабыз). *Қуйып йаталар* (куялар) *эсвит*. *Мынашыннан килеп йаталар* (киләләр). *Шәрифүлла бара йата* (бара) *икән Саруққа* (Сорочига)

Бара йат-, *килеп йат-* формасы бигрәк тә Урал-Сакмар бассейнындагы авыллар сөйләшенә хас.

Үткән заман. Категорик үткән заман формалары әдәби телдәгечә фигыль нигезенә -ды/-де кушымчасы ялғанып ясала (*барды-м, кил-де-м*).

Нәтижәле үткән заман. Әдәби телдәгечә, фигыль нигезенә -ған/-гән кушымчасы ялғанып ясала (*күр-гән-мен, күр-гән-сең*), 2 нче зат күплектә -сыз/-сез һәм -сығыз/-сегез кушымчалары параллель кулланыла. Мәсәлән: *Сез ташышқа өйрәнмәгәнсез*. *Бик матур шәл алғансығыз* (алғансыз), *Гөлчәһрәнәң ақ шәлен миңа жиберерсегез*. *Тарихны белергә чыққансығыз* (чыккансыз) *икән*.

Каргалы сөйләшендә нәтижәле үткән заман, зат һәм сан кушымчаларыннан башка кулланылған очракта, билгеле үткән заман мәгънәсен белдерә. Зат күрсәткече зат алмашлыклары функциясен үти: *Син чәй салмағанмы* (салдыңмы) *чәйгүнгә?* *Үзебез кермәгән* (кермәдек) *әле мунча*.

Дәвамлы үткән заман сөйләштә әдәби телдәге формалар белән белдерелә. -а/-ә + -ыйы/-ийе (-а/-ә иде): *Урнаш булғанда ақча салайықта кибетләрдән әйберләр алайық*. *Дайаркалар жинап қайталарыйы жиләкне*. *Қазахлар қызларны орлап алып китәләрийе*. *Ну индеге бабайлар мәчеткә йөриләрийе*.

-а/-ә торған + -ыйы (-а/-ә торған иде): *Әбийем әйтә торғаныыйы, тәү монда утырған Мөхәrrәм дигән кеше, шуннан Мөхран ашылы булған дип*. *Мин белгәндә генә шул урыннар күл була торғаныыйы*.

-адыр/-әдер + -ыйы/-ийе (-адыр/-әдер иде): *Атым шәбийе дип сөйләдәрийе инде*. *Борон Урал (елгасы) күп ташый торғаныыйы, қар күп буладырыйы*. *Әнә шул прафисырның энесе қайтадырыйы*.

-ыр/-ер, -ар/-әр + -ыйы/-ийе (-ыр/-ер иде): *Бер тастымал йуса да Сақмарға апкитәрийе чайқарға, қаз төшкәнче, дип*. *Миңа печән чабарға ике пот бодай оны бир, дийәrlәрийе*. *Хатыннаp бәйрәмендә ирләр альяпқычлар бәйләп ухаживат' итәrlәрийе*.

Киләчәк заманның сөйләштә ике формасы бар.

Билгесез киләчәк заман. 1 нче зат берлек санның, әдәби телгә хас тулы (-ыр/-ер + -мын/-мен) формасы белән беррәттән, сөйләштә кыска (-ыр/-ер + -ым/-ем) варианты да кулланыла: *Син уқырға бар, мин сиңә ақча йебәрәп торырман, димен*. *Мыңа ничек мин түләрем* (түләрмен), *диб әйтә ди, түләргә дип белә икән*. *Йуғаным йуқ әле шалны, йушарым* (юармын) *әле*.

2 нче зат күплек сан -сығыз/-сегез (барырсығыз) һәм әдәби -сыз/-сез (барырсыз) зат кушымчалары ярдәмендә ясала. Беренче вариантның сөйләштә шактый актив булуы күзәтелә: *Бәрешмәгез, күзегезгә тигерерсегез* (тидерерсез). *Вәлеттин бабай йаныннан қайта да алмассығыз* (алмассыз). *Күрерсегез* (күрерсез) *безнең зиратны да*.

Фигыль нигезе *р* авазына беткән очракта, 1нче һәм 2нче зат берлектә һәм күплектә кушымчадагы *р* авазының берсе төшә (барымын — барыбыз, барысың — барысыз/барысығыз): *Қызымны (улына) биремен (бирермен) дип торам. Қыш чыққанчы шәлне (юка шәлне) бәйләп бетеремен әле*.

Билгеле киләчәк заман (-ачақ/-әчәк: бараचाқ, киләчәк) формасы сөйләштә актив кулланылышта: *Анда йазылған була, Аримбурдан Қазанға хәтле оло йул булачақ дип. Йатачақ бу, теге дә озақ йатты. Мин нәрсә әйтсәм, шуны эшлийәчәкләр. Бу форманың юклыгы -ма/-мә яки түгел модаль сүзе белән белдерелә: Мин самал'утка утырмыйм да, утырачақ та түгел. Менә диләр, йәш хатын сине житәкләп йөрмәйәчәк*.

Теләк фигыль. Теләкне, максатны, эшләргә өндәүне белдерү өчен 1 нче зат берлектә -айым/-ыйым/-ыйм һәм күплектә -айық/-ыйық/-ыйқ кушымчалары кулланыла:

барайым/барыйым/барыйм
эшләйем/эшлийем/эшлим

барайық/барыйық/барыйқ
эшләйек/эшлийек/эшлик

Киң сузыклы вариант (-айым/-әйем) Бозаулык бассейнындагы авыллар (Қызыл Мәчет, Кондызлытамак) сөйләше өчен характерлы: *Пуйызға утырғанда қарайым* (карийм) *дисә, йығылған да киткән. Алыныбызны эшләп бетерәйек* (бетерик) *тә қайтайық* (кайтыйк), *иптәшләр. Бозау эчерергә килдем дә, килеп житәйем* (житим) *дидем*.

Сөйләшнең башка авылларында тар сузыклы вариантлар -ыйым/-ыйм, -ыйық/-ыйқ кулланыла: *Йыламыйқ, дуслар, түкмик йәшләр, без күрәсен кем күрсен* (бәеттән). *Чәй қуйып эчийек* (эчик).

-рға ит, -рға әйт төзелмәсе эшнең максатын белдерә һәм әдәби -мақчы бул конструкциясенә туры килә: *Айағым сызлый, әллә аскулка чығарға итә* (чыкмақчы була) *микән? Әллә өч киленнең берсе чакырыға итә* (чакырмақчы була) *инде, иренем қычыта. Туғаным, мин әйтәм, йортны сүтәргә әйтәм* (сүтмәкче булам).

Инфинитивның борынгы -мақ кушымчасы һәм бул ярдәмче фигыле белән ясалган форма (-мақ бул) сөйләштә шактый актив: *Инде күрәсен, сыйырны кечерәкне алмақ* (алмакчы) *булалар. Қушандыққа чығып Әнжелгә бармақ буласызмы? Сез шуның ишене тикшереп бер тарих йасамақ буласыз инде. Бер шақытны теге тәрәзәне ачмақ булған*.

-мақ формасы ярдәмче фигыльдән башка да кулланыла ала: *Менә бит, йәш қодачаны үзенә алмақ* (алмакчы), *улына жиңгәсен алып бирмәк* (бирмәкче).

-асы/-әсе + -(ы)йы/- (и)йе (-асы/-әсе иде) формасы, әдәби телдәге кебек, теләкне, киңәшне, үтенечне белдерә: *Қазанға барып бер күреп қайтасыйы* (кайтасы иде). *Шуны өйләндерәсейе* (өйләндерәсе иде), *дибез. Шул китапны алып уқыйсыйы* (уқыйсы иде). *Калхуз* (машинасы) *китәсе булған* (китмәкче булған) *да Ырымбурға, аннан кире айныған*

(китмәскә булган). *Туйға қунақ чақырасы булсақ, ләшеш пешерәбез. Шул кеше безнең йезни буласы.*

Фигыль дәрәжәләре. Эш яки хәлнең үтәләш дәрәжәсен белдерә торган түбәндәге формалар бар.

Эш яки хәрәкәтнең кабатлануын яки тулы булмавын белдерү өчен, әдәби телдәгечә, *-ғала/-гәлә (барғала, килгәлә), -(ы)штыр)/-(е)штер (уқыштыр, йөрештер)* формалары кулланыла: *Без бабайлар, жиналып өйгәлиийек ул ташларны. Шалны бәйләштерәм мин.*

Шуның белән беррәттән, тар сузыклы *-ғыла/-гелә* варианты да сөйләштә актив: *Хажжи абзай, синен ағачларны кискеләрмен (кискәләрмен) әле, димен. Күз қысқылаған (кыскалаған) бул шунда.*

Эш һәм хәрәкәтнең кабатлануын белдерү өчен, сирәгрәк булса да, катлаулы кушымча да кулланыла: *Жиләк жинаштырғаладылар (жый-галадылар). Үзем шул калхузда эшләштергәләдем(эшләштердем) инде. Әле, әбекәй, жәй буйына йауғалаштырыр (яугалар), дигән.*

-нқыра/-нкерә кушымчасы әдәби телдә аерым фигыльләргә (мәсәлән, *тартынқыра-, житенкерәми*) генә ялгана. Каргалы сөйләшендә исә бу кушымча теләсә нинди фигыль тамырына ялганып килә һәм ул авазлар гармониясе законына буйсынмаса да мөмкин.

-нқыра/-нкерә кушымчасы фигыльгә түбәндәге мәгънәләргә өсти:

а) эш-хәрәкәтнең берникадәр көчәюен, артуын, арттырылуын белдерә: *Суғанны нигә салынқырамыйсыз? (сала төшмисез?). Тай була үсеңкерәгәч (үсә төшкәч), башта қылын була. Тоз өстәнқырыйбыз (өсти төшәбез). Әченкерәде (ачый башлады) шаринйы. Уражай булды, чүп басынқырап (берникадәр чүп басып) қалды. Күберәк төшөрәнқырасаң (сала төшсәң), чәй чыға инде.*

ә) эш-хәрәкәтнең тулы булмавын белдерә һәм, гадәттә, фигыль юклык формасында була: *Аңа қычқырыбрак әйтергә кирәк, ишетенкерәми (ишетеп бетерми, аз ишетә). Гөбөрле тауларға безнең таулар кереп бетенқырамый (тулысынча керми). Йармасы пешенқырамаған (пешеп житмәгән).*

Фигыль юнәлешләре. Каргалы сөйләшендә фигыль юнәлешләре системасы, нигездә, әдәби телдәгечә. Шулай да бу өлкәдә кайбер диалекталь үзенчәлекләргә күрсәтеп үтәргә мөмкин:

а) төп юнәлеш урынына еш кына кайтым юнәлеше кулланыла. Бу очракта фигыль күчемле дә, күчемсез дә булырга мөмкин: *Тегеләр мунча керенде (керде). Быйыл өшөнде (өшеде) дә алмағач, алмасы булмады.*

ә) кайтым юнәлеше мәгънәсендә төп юнәлеш формасы әйтелә: *Нигә ачулуйсың? (ачуланасың) алай? Фискултурадан безне уқытты, ачулуй (ачулана) да белми. Чыршыны кискәнгә хәзер ачулуйлар (ачуланалар). Шуңа менә тавышладым (тавышландым).*

б) йөкләтү юнәлеше мәгънәсендә кайвакыт төп юнәлеш кулланыла: *Туғызны тудым (тудырдым), дүртесе дөнйада. Хәзер күп тумайлар (тудырмыйлар) индеге. Шул йылны Гирман суғыш қузғады (кузгатты, башлады).*

Затланышсыз формалар. Инфинитив. Каргалы сөйләшенә инфинитивның *-(ы)рға/-(е)ргә* формасы хас. Тик Бозаулык бассейнында гына өлкән буын телендә *-маға/-мәгә* формасы очрый:

Сыйламаға (сыйларға) сыйың булмаса, сыйпамаға телең булсын. Үрэн-гән йау суғышмаға йахшы. Эчен пошормаға қызның үзенең сәбәпләре булған. Йегет кешенең машинасына утырмаға йарамыймыни?

Исем фигыльнең, әдәби телдәге -у/-ү формасы белән беррәттән, сөйләштә -ыш/-еш кушымчалысы да актив:

Унике көн булды барышы, қайтышы (баруы, кайтуы). Қызым да уқышны (укуны) бетерде. Сөләйман бабай Чебенленең (ав. ис.) утырышыннан (килеп утыруыннан) алып әйтер. Қурқыштан (куркудан) шулай булған инде ул. Әллә инде оялышыннан (оялуыннан), мине күргәч йылап жибәрде. Иманқылның (ав. ис.) килеше (килүе) әллә қайчан. Сүләб алды тырмышларның барышларын (баруларын). Йылның килешләрен (килүләрен) генә қара син! Әйтешләренә (әйтүләренә) қарағанда, әулийалар булған.

Кирәк сүзе белән килгәндә, зарурилыкны белдерә һәм әдәби телдәге инфинитивка туры килә: Бала туғач йахшы исем биреш (бирергә) кирәк, дигән китап. Ул китапны табыш (табарға) кирәк сезгә.

Сыйфат фигыль. -(а)қай/-(ә)кәй кушымчалы сыйфат фигыль каргалы сөйләшенең специфик үзенчәлеген тәшкил итә: кийәкәй куфты (кия торган кофта), ашақай жыләк (ашый торган жыләк). Бу форма бигрәк тә Урал-Сакмар бассейнындагы авыллар сөйләшенә хас.

Юклык формасы -ма/-мә кушымчасы һәм сирәгрәк түгел сүзе белән ясала: Бу нинди ашамақай (ашамый торган) қыз? Бәләкәй генә эт, үсмәкәй (үсми торган). Син сүзеңдә торақай түгел (тора торган кеше түгел).

-(а)қай/-(ә)кәй кушымчалы сыйфат фигыль әдәби телдәге -а торган формасына туры килә һәм предметның гадәти билгесен белдерә: Аш тиз генә пешәкәй (пешә торган) булсын, безгә шәл бәйләб утырыға булсын. Әйдә киттек, йаңғыр тынмас! — Тынақай (тына торган) йаңғыр түгел-мени? Бу қызларны танымадым — Танықай (таный торган) балалар түгел алар. Дебетем әйбәт, күперәкәй (күперә торган).

Әдәби телдәге -асы/-әсе, -ачақ/-әчәк формалы сыйфат фигыльне белдерә: Йаучы киләкәй (киләсе) көнне бармыйм, дидем дә қуйдым. Қартайған көнөңдә үзеңне қарақай (караячак) малай.

Бу кушымча тиешлек мәғнәсен белдерә һәм әдәби телдәге -рга тиеш формасына туры килә: Чебенлегә (ав. ис.) барағай (барырга тиеш) булсаң, ыстансада төшәсең пуйыздан. Тырнаққа ақ төшсә дә, улжа (бүләк) киләкәй (килергә тиеш).

-(а)қай/-(ә)кәй кушымчалы сыйфат фигыль исемләшеп килгәндә килеш, сан, зат белән төрләнәргә мөмкин: Чебен үтерәкәйем (үтерә торғаным) қайа киткән? Шалны йуғач кийерәкәйдә (киергедә) тора. Өй ағартақайың (ағарта торғаның) әйбәт икән.

Хәл фигыль. Каргалы сөйләшендә иң актив форма булып, -а/-ә кушымчасы ярдәмендә ясалған хәл фигыльләр кулланыла (ишетә беләм, күрә йөри). Мондый хәл фигыльләр бер үк вакытта яки параллель башкарыла торган эшнә белдерә һәм әдәби телдәге -ып/-еп формасына туры килә: Мында чүкеч тота (тотып) килгәнийе. Мин аңа сыный (сынап) қарадым. Сүли (сөйләп) утыр бороңғыларны. Иске тарихлардан ишетә (ишетеп) беләм. Мин инде анда керә (кереп) тормыйм. Без аны ишетә, күрә (ишетеп, күреп) генә қалдық. Сәрби әби китте сыйыр

қуша (куып). Ишетә қалдық, шул Зубачи (ав. ис.) утырған шахытта бер әфисәр кеше теш тапқан.

-а/-ә кушымчалы хәл фигыльләр, төп фигыль янында килеп, эшнең максатын белдерә һәм әдәби телдәге -ырға/-ергә формасына туры килә: *Су керә* (керергә) *барабыз*. *Рәдүткә* (ав. ис.) *йорт күрә* (күрергә) *килгән*. *Сөлөк сала* (салырға) *килдем*. *Кешегә утыра* (утырырга) *чығып китәм дә, бозам шәлне*. *Мин синең хәлеңне белә* (белергә) *килдем*, *самашырыңны қара, дип әйтәсең қазақ тамырыңа* (әхирәтеңә) *барсаң*. *Әйдә, чәй эчә* (эчәргә) *керегез*.

Сөйләштә -ып/-еп формалы хәл фигыльләр сирәгрәк булса да табыла: *Ул йалмап* (ябырылып) *килә минем йанға*. *Бу қаранып* (карап) *торғанда, бер ач бүре чығып қалған*.

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыльнең юклыгы әдәби телдәге -мый/-ми, -мыйча/-мичә формалары ярдәмендә белдерелә. Шуның белән бер-рәттән, -мыйчақ/-мичәк, -мыйчы/миче, -мыйынча/мийенчә, -мыйчан/-мичән вариантлары да еш кулланыла: *Ашыл кешесе әптәм аяқтан йығылмыйчан бармый инде шырачқа*. *Қайтқач, бер ашамыйчақ, шарт-шарт тибә сыйыр*. *Үз ашылыңны йақламыйынча, кемне йақлыйсын инде?*

Бозаулык бассейнындагы Кызыл Мәчет авылына -май/-мәй, -майчы/-мәйче, -майынча/-мәйенчә вариантлары хас: *Бара торған йеренә йетмәйенчә* (житмичә) *бер өйгә керә*. *Әзерәк тылқышмайрақ* (катышмый) *торсалар әйбәт була шул*.

Каргалы сөйләшендә -ғач/-гәч һәм аның вариантлары булган -ғачтын/-гәчтен, -ғачтан/-гәчтән, -ғачын/-гәчен, -ғачыннан/-гәченнән кушымчалы хәл фигыльләр кулланыла: *Үжәркәдән* (Озерки — ав. ис.) *чыққачтын, берталай барғач, Дөйә ташы күренеп тора*. *Мал күп булғачтан, тирес тә күп була*.

-ғанчы(қ)/-гәнче(к), -ғынчы(қ)/-генче(к), -ғынчақ/-генчәк формалары актив: *Тормошлар ыңғайланғынчақ дөйә жөнөннән бәйләгәннәр шәлне*. *Әбкәй бөкерәйгәнчек эшләде инде*.

Сөйләштә -мастан/-мәстән кушымчалы хәл фигыльләр кулланыла. Ул әдәби телдәге -мыйча/-мичә формасына туры килә һәм төп эшнең башкарылу рәвешен белдерә: *Син инде пешермәстән ашамыйсың*. *Бер жыл тытты бизгәк айнытмастан*. *Дүрт йыл эшләмәстән тихникумда уқыды*. *Бер йары китмәстән, жиде йыл чабан булып эшләдем*.

-мастан/-мәстән төп эшнең максатын белдерә һәм әдәби телдәге -мас өчен/-мәс өчен формасына туры килә: *Йгеннәрен қараулағаннар йомраннан ашатмастан*. *Қарға басмастан ғына инде ул чабатаны кийәсең*.

Бу кушымча әдәби телдәге -ғанға (күрә)/-гәнгә (күрә) формасына туры килә һәм төп эшнең сәбәбен белдерә: *Уқытучы иде, эшли ал-мастан фабрикада эшли*. *Күп йыллар мында қайтмастан белмичә йазған инде*.

Бозаулык бассейны авылларында әдәби телдәге -ышлый/-ешли формасының -ушышлай (-үшешләй)/-ушышлый диалекталь варианты да очрый. Кызыл Мәчет һәм Кондызлытамак авылларында бу вариант даими кулланыла: *Аримбургә барушышлай* (барышлай) *керәм*. *Қунып*

китәрсез инде бездә китүшешлэй (киткәндә). Китеп барушышлай (барганда) булмас микәнни машина.

қал- ярдәмче фигыле, -ып/-еп/-п кушымчалы хәл фигыль белән килеп, төп фигыльгә төрлө мәгънә төсмерләре (нәтижәлелек, кинәтлек, гадәтилек, эшнең берәр хәлгә килүе һ. б.) өсти. Мисаллар: Чық бәләкәй қойашқа, күгәрәп қалғансың. Үлеп қаласың бит сөйәге белән ашасаң шомыртны. Аталмаған, бүреләр китеп қалған. Үзебездән киткән кешеләр Ташкин йағында шәл бәйләмиләр, онотоп қалғаннар. Әни ачуланып қалыр, қайтыйм.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр. Каргалы сөйләшәндә сыйфат, сан һәм күләм ягыннан чагыштыру, охшату мөнәсәбәтләрен белдерү өчен, әдәби телдәге бәйлекләр белән беррәттән, аларның фонетик вариантлары һәм лексик эквивалентлары да кулланыла: күбек/күшек/күк, ише, хәтлем, хәтлек, хәтлеге, хәдәрәм, хәдәрле, тықы, тиңентен, чәке, шәйе, шәйенә, сымақ. Мисаллар: Нық күперә шал, бүкәй (карачкы) күбек булып күперә. Шуның күшек (кебек) алмалар, ағачы күтәрәлми утыра. Зур муйынны чүлмәге барыйы шуның күк (кебек). Читтә йөри тилгәннән қачқан чеби сымақ (сыман). Бәнәтның қызы менә шуның чәке (хәтле). Ул хәдәрәм (кадәр) ансы хәтерәмдә йуқ.

Урал-Сакмар бассейнындагы авылларда, юнәлеш килеш белән килеп, эшнең вакыт, урын һ. б. ягыннан чиген билгели торган түбәндәге диалекталь бәйлекләр теркәлгән: *тиңелте/тиңентен, тиңне, чикем, чиңне, чиңгел, чикле, тақан, тайын, шәйем*: Тимер көрәккә чикем (хәтле) бирделәр. Калхуз арганизавайт иттек утызынчы йылға чиңне (хәтле). Унтуғызынчы йылларға чиңгел (хәтле) булды бу хәл. Таңға чиңне (кадәр) эзләделәр. Суға тақан (хәтле) ур (канау) йасағаннар. Қайда тайын (хәдәр) аппарыға кирәк бит әле аны.

Теркәгечләр. Әдәби телдәге теркәгечләрдән тыш, сөйләштә: *әгәр дә ки, әгәрәнки, ату* (а то), *йә, ыштубы* (< чтобы), *пытамушты* (< потому что) кебек диалекталь вариантлар да еш кына кулланыла: *Өстәлгә йақыңрақ утырығыз, ату сезгә жайсыз булыр. Әгәр дә ки машина булса, иртәгә Ақташқа барабыз.*

Исә теркәгече сөйләштә әдәби телдәгедән ешрак кулланыла, билгеле үткән заман хикәя фигыльгә ялганып, зат кушымчасы ала. -ды *исә* конструкциясе сәбәп-шарт мөнәсәбәтләрен яисә эшнең эзлеклелеген белдерә: *Хәзер эшләд(е)исәң* (эшләсәң), *уч тутырыб ақча аласың. Кийәү ишек башын тотты(й)сә* (тоткач), *аны кертми торалар. Утырды(й)сә* (утыргач), *ишекне ачалар.*

Кисәкчәләрне кулланудагы үзенчәлекләр, нигездә, Урал-Сакмар бассейны төбәгендә теркәлгән. Алар түбәндәгеләр:

-чы/-че кисәкчәсе хәбәрлек функциясендә кулланылган сүзгә ялгана һәм әдәби телдәге *ич, бит* кисәкчәләренә тәңгәлләшә: *Тепте* (бөтенләй) *жимерелгән ырадийу, тавыш тыны йуқчы* (юк бит). *Без аны бал дибезче* (дибез бит). *Ринатчы* (Ринат бит) ансы.

Бит, ич раслау кисәкчәләре мәгънәсендә *ғуй* (чагышт.: казакъ ғой) кисәкчәсе актив кулланылышта: *Хәзер уч тутырып ақча алалар, безнең ғумер үтте ғуй* (бит). *Иркәсен тарқычлап* (тарткалап) *алып қайтты ғуй* (бит). *Сарақташта булдығыз ғуй* (ич).

Бик көчәйткөч кисәкчәсе мәгънәсендә *қайта*, *тәқа* сүзләре кулланыла: *Әни, ди, миңа умач қына пешерсәң, қайта* (бик) *рәхәтләнеп ашарийем, ди. Күргәч, қайта* (бик) *йараттым инде. Тәқа* (бик) *ачушым килде. Тәқа* (бик) *нық беткәнийе инде бабай, ничек исән қалғандыр. Тәқа* (бик) *матур, дибез бик матур әйберне. Чагышт.: казакъ., нуг. кайта* — яңадан, кабатлап.

Тәқа сүзенәң мәгънәсе борынғы төрки *taqi* (тагы да, бик) сүзенә барып тоташа.

Хәтта, хәтта ки көчәйтү кисәкчәсе әдәби телдә үзе мөнәсәбәттә торган сүз яки сүз тезмәсе алдыннан килә. Мәсәлән: *Мин сөям, хәтта акылымнан шашам. Урал-сакмар төбәгендә исә* (*хатта*), төрле позициядә килеп, гомумән, әйтелгән фикернең мәгънәсен көчәйтә: *Аның сыйыры йаман қычқыра хатта. Әйбәт ийе хатыны хатта ки.*

Модаль-экспрессив әү кисәкчәсе соклану, гажәпләнү, үкенү һ. б. ш. тойгыларны белдерә һәм әдәби телдәге *әй* ымлыгына туры килә: *Әү, аш эчми теге қыз. Икебез жиде йөз көлтә бәйлибез, әү. Туғани, әү, шал бәйләүне шич онотқаннар, ди. Казакъ телендә ау, нугай телендә ав* вариантлары шулай ук төрле эмоциональ тойгыларны белдерә.

Каргалы сөйләшәндә тагын *әйтәшер* модаль кисәкчәсе кулланыла. Ул шикләнү, чамалау, раслау мәгънәләрен белдерә һәм әдәби телдәге *әллә, инде, кара инде* сүзләренә туры килә: *Ашыл булғанмы теге очқа қадәр, әйтәшер* (әллә). *Сәләмәтлек белән қартайығыз, әйтәшер* (инде). *Әйтәшер* (я инде), *киттек тизрәк. Миңә күрсәткән тәрбийәне үзләре дә күрсен, әйтәшер* (инде).

Беренчел мәгънәсен әле югалтмаган *қуй, қуйчы* модаль кисәкчәләр актив кулланыла: *Йаңғыз, қуй* (кирәкми), *бармыйм да, курқам. Қуй* (әйтмә дә инде), *кемнеке тиг утыра бала. Элек бер табақтан ашадық, қуйчы* (кара инде). *Қуй* (кирәкми), *сүләп утырыға шахыт йуқ.*

Модаль кисәкчә *ине/индеге/инде* (инде): *Кийәүнең пәкесе була ине* (инде). *Өмәсенә дә бардым, индеге* (инде) *қартайдым. Киткәнәнә утыз йыллар була индеге* (инде).

Синтаксик үзенчәлекләр

Каргалы сөйләше синтаксик төзелешә белән әдәби телдән аерылмай. Үзенчәлек итеп түбәндәгене күрсәтергә мөмкин.

Әдәби телдәге *йөр, бар, кит, мен* кебек хәрәкәт фигыльләре юнәлеш килешен таләп итәләр, ә сөйләштә алар еш кына төп килешне башкаралар: *Записка ғына йазып қалдырған, мин Қушандық* (Куандыкка) *киттем, дигән. Ул бик Куйбышыф* (Куйбышевка) *йөрөде.*

Иярченле кушма жөмләләрдә баш һәм иярчен жөмләләр *шунуың белә(н), шуннық белә(н), шуңа күрә, шунуың өчөн* бәйләкләре һәм бәйлек сүзләре, *қайчан, қайсы, қасыдыр ки* алмашлыктары белән бәйләнәләр. Мәсәлән: *Қайчан тегендә приказ булғач, алар килеб утыра башлағаннар* (тегендә приказ булғаннан соң, алар килеп утыра башлағаннар). *Шунуың өчөн монда күчтек, бодай йахшы уңған* — (бодай йахшы уңғанга күрә, бирегә күчтек).

Лексик үзенчәлекләр

Каргалы сөйләшенең лексик составы, нигездә, әдәби телгә якин тора. Диалекталь сүzlәрнең дә зур өлешен төрки-татар сүzlәр һәм тамырлар тәшкит итә. Сөйләштә, татар сүzlәреннән тыш, алынмалар да кулланыла. Диалекталь лексиканың кайбер семантик төркемнәренә мисаллар карап үтик.

Туганлык-кардәшлекне белдерә торган сүzlәр: *инәкәй/әңкәй/әнәй* — әни, *әткәй/әтәй* — әти, *әбкәй/қартинәй* — әби, әтисенең яки әнисенең әнисе, *зур әнәй* — әтисенең әнисе, *йырақ әнәй* — әнисенең әнисе, *бабақай/қартәтәй* — бабай, әтисенең яки әнисенең әтисе, *зур инәй/дәшәни/зур абай* — әтисенең яки әнисенең апасы, *зур әтәй/дәшәти* — әнисенең яки әтисенең абыйсы, *апай/абай/түтәй/түтий/тәтәй* — 1) үзе белән бертуган апа, 2) үзеннән олы хатын кыз, *абзай/ақай/абай* — 1) бертуган абый, 2) үзеннән олы ир-ат, *ылан* — бала, *иркә* — эне яки сеңел, *тума-тушышқан* — туган-тумача, *әбийе* — хатыны, *бабайы* — ире, *байым* — ирем; *печкәчә(й)* — иренең сеңлесе, *йанағай* — каене, *әүкәй/әкү/дусай* — дус, ахирәт, *тамыр* — дус казакъ хатыны.

Кешенең сыйфатларын белдерә торган диалекталь сүzlәр: *мирас бала* — әтисеннән тумый калган бала (*Мирас бала иде, үсеп житкән*), *аңқау* — аңгыра, *оры* — карак, *чапак* — сәләтле, *оста, орыз*, — тыйнаксыз.

Йолалар, бәйрәмнәр белән бәйле сүzlәр: *тарту* — егет ягыннан кыз ягына туй расходларын күтәрү өчен бирелә торган акча, *элү* — кызның сөлге, тастымал, ашъяулык кебек әйберләре, *сашым* — туйга алып барыла торган күчтәнәч, *баш этү* — кызны килешеп кечкенә мәжлес үткәрү, *булыш* — аулак өй, *айақчылар* — туйда аш хәзерләүчеләр.

Хуҗалык, тормыш-көн күреш: *қапқа* — хуҗалык, йорт, *алачық* — ишек алдында җир идәнле, саман кирпичтән төзелгән корылма, җәйге кухня, *мөгәҗәй* — гомуми келәт, амбар, *сарай* — кышын терлекләр ябу өчен җылы урын, *түбә тақта* — түшәм, *мөйөш* — почмак, *кәҗәнкә* — өй алдында бүлеп алынган бүлмә, *күпчек* — мендәр, *бақрач* — аш чүмече, *тустақай* — чынаяк, *чара* — дүрт тоткалы зур агач савыт, *саған* — кастрюль, *қуймалақ/кәнди* — кечкенә агач савыт, *алпама табағы* — зур агач табак, *тәгәч* — зур булмаган эмаль савыт, *җәмкә* — күмер кыскыч, *мүгәлдәк* — тирән арба.

Киём-салым: *билдәмчә* — җиңсез сырма, *йабаға бау* — ирләр күлмәгендә изү бавы, *пайпақ* — киез итек, *сәмсәмне читек* — төрле төстәге күннәрдән бизәкле итеп тегелгән читек, *сура* — ефәк тукуманың бер төре, *тақыйа/кәпәч* — түбәтәй (*Бабайлар тақыйа кийә, қаранымы шунда, чәкәнненеме*).

Каргалы сөйләше өчен характерлы булган шәл бәйләү һөнәренә караган лексиканың кайберләрен күрсәтеп китәргә кирәк: *қатлық//кәләбә//сүренте* — кәҗә мамыгы җебе белән катыла торган кижә-мамык җеп, *йатақай/йатақ дебет* — киезләнүчән кәҗә мамыгы, *шал/шәл* — мамык шәл, *қалын шал // қара шал // йушан шал* — караңгы төстәге мамык шәл, *кәтиткә/катиткы* (< рус. катет) — кечкенә

өчпочмак мамык шөл, *путинка/путинкә* (< рус. паутинка)//*нәзек шал//ақ шал* — ак төстәге шөл, *бума//бағана* — мамык шөлнең уртасын читеннән аерып торган ачык күзләр рәте, *қабырға* — шөл читенең кырыендагы ачык күзләр рәте, *кәймә// бизәк//сыр//чәкән* — шөлдәге бизәк, *кикерик* — шөл кырыендагы тел, *шапталақ/шапылтық* — кәжә мамыгын тетә торган бер пар тараклар, *чабым* — бер тапкыр аяга (*ая* — кәжә мамыгын аялый торган махсус тарак) куеп тетәрлек күләмдә кәжә мамыгы, *төпчек//түбер/төбөр* — мамыкны теткәннән соң калган чүбе, *төйдәк/төйләк//көнжәлә* — бер тапкыр көнжәләгә куеп эрләрлек күләмдә мамык, *қыллау // дебет чүпләу* — мамыкны кылдан чистарту.

Аш - су: ачығашыз — шәнгә, *йушача* — әче сыек камырдан юкагына итеп табада пешерелгән коймак, *белен, қазы* — казылык, өйдә хәзерләнгән колбаса, *қыйғача* — кош теле, *күчти* — күчтәнәч, *ләшәш* — пирог, *самбуса/самуса* — сумса, бәрәңге яки кәбестә сумсасы, *сарқыт* — кунактардан калган ашамлык, *тамақ* — ашамлык, азык, *тебетий бутқа* — тары ярмасы боткасы, *чәлләк* — төче камырдан йомыркага басып вак жәймә итеп казанда майда пешерелгән камыр ашы, *чәкчәги* — чәкчәк, *жәүжә* — май аенда әзерләнгән сары май.

Табигать белән бәйле сүзләр: *нажағай* — ажаған, *жамгыр* — яңгыр, *қулқа* — кечкенә урман, агачлык, *қырчын* — чуерташлыком, *күлләшек* — сусыл жир, *уйпат* — иңкү жир, *чүгәрмәк* — уйсужир, *уба* — калкулык өсте, *қашлақ ур* — тирән канау, *сайса* — чокырлы-чакырлы урын, *саз//лай* — пычрак, *қырынның* — авышрак жир, *күләңке* — күләгә.

Хайваннар дөньясы: *бәрәскәй//бәрәч* — сарык яки кәжә бәрәне, *қачар* — бер яшьлек тана, *йалман* — кушаяк, *талпан* — урман бете.

Үсемлекләр дөньясы: *алморон // эт бороны* — гөлжимеш, *дурман* — тилебәрән, *гәзнич* — кәжә сакалы, *кәрешкә* — зәңгәр чәчәк, *майран* — камыр жимеше, *тирәк* — ботак, *шырлық* — вак агачлы урын.

Сөйләү үрнәкләре

мәһәргә бер шөл бирәләр инде/ қалын шөл элеке заманда/ ул вахытта пәлтә былмады анда/ бишмәт ти тырғаннарыый/ билле бишмәт бирә хәле йеткән инде шул/ кәлүш/ читек анда/ бүтән нәрсә шул/ мәһәренә бирсә шул ике йез тәңкәне йаздыра да қуйа ала тырған йегеттән// шуннан инде қыда бара/ ике йақлап әбиләр баралар/ башқыдалар баралар/ аннан сыйланып қайталар инде/ элеке вахытта анда арақы былмаған сыйланған вақытта/ итне ашый да/ чара ди тырғаннарыый элек/ хәзер аны ашлау диләр/ шул чараның дүрт тытқасы былған/ астына ит салғаннар/ эстенә қазы/ қаз салып/ дүрт ир аны чақ күтәрәп керткән// шуннан шул қыда былған анда/ арақы эчмәгәннәр анда/ итне ашаған ашаған да инде /қайтқаннар тегеләр/ килешеп қайталар қызны / башны этү ди тырғаннарыый// аны қызның башын эттек дип қайталар шул/ ашый эчә дә/ қыз бернәрсә дә белми инде/ шунда утыра/ кийәү белән бер йақын ғына бер кешесен ала да// шуннан бу қыдалар қайтып китә/ шуннан инде кийәү дә қайтып китә инде// шуннан инде туй была бит инде/ туй былған вахытта кийәү былған кешегә кийәү күлмәгенә менә мында/ аны элек кеше йабаға бау ди тырғаныый/ шул тимә

йуқ/ йабаға бауны былай итеп бэйли дә икән теге кийәүгә/ кийәү күлмәге тегәләр инде/ кийәүгә ыштан керимбердән (коленкор?) қызыл/ қызыл керимбердән ыштан/ ул вахытта чалбар йуқ анда/ кәчтүм дә йуқ// шуннан инде тегеңә тағын ни бирә сың әле/ шарыф дебәттән бәйләп/ зур йуван итеп шарыф бәйлиләр/ мыннан билбау/ билбауны инде буйлы-буйлы тавардан алып бәйлиләр биленә кийәүнең/ аның асубы бер кешесе була бил бәйләргә/ ул кеше аның ычын йуғалта тапмаслығ итеп// шуннан бу қыз йанына бара бит инде кийәү/ и теге қыз эзли/ эзли/ бер дә ычын тапмый/ шуннан қыз тапмағач аптырый бит инде/ кийәү әйтеп бирә инде/ менә уң йақтан қара дип/ шуннан теге қыз кийәүнең билбауының ычын тавып/ шуннан инде тынычланып/ кийәүне чишендереп инде/ чыбылдыққа керә кийәү/ бу йегетләр белән қыз қала инде тышқы йақта/ шуннан инде қызлар бу йегетләрне чәметәләр/ энә тығалар икән тегеләргә/ шуннан бу йегетләр келәләр икән/ бу чебеннәрегез ачыға башлағаннар ахыры/ дип тегеләргә қуллары белән аш бирәләр инде шунда/ келчәләрне инде шунда пешергән/ итме/ қазмы// ул вахытта тәриңкә йуқ/ қул белән бирә /ашый бирә қызлар шуны тытып/ жирәнми дә нитми дә/ биргәнне ашый бирәләр// шулай итеп инде бу йегетләр қайтып бетә/ қызлар китә/ қыз белән кийәү генә қала бит инде// мунча йеңгәсе тегенең айақларын чишендерә/ чылғауны алған эчен бу йеңгәгә бирә инде теге азырақ ақчамы шунда инде/ бүләкме бирә// шуннан сың кийәү йеңгәсе быларны чәй эчереп қайтып китә// бәлән хәтле ақча теште ди теге/ йеңгә былған кеше қуwana инде// шулай итеп бик әйбәт кенә тыралар инде былар//

Сөйләүче: Муртазина Сәүри, 74 яшь.

Оренбург өлкәсе, Саракташ районы, Желтый авылы.

1974 ел. Язып алучы: З. Р. Садыкова

Жырлар

йерәнчәкәй белән көрәнчәнең
тау биткәйләрендә аның лай тийәге/
утларда да йанмай/ суға батмай
асыл йегетләрнең дәй сөйәге//
имәннәр дә кистем ай тирбәлеп/
қалды йәш имәннәр чайқалып/
үлмәсә дә йегет үлми икән /
ата инәләрден йәш қалып//
бурай ғынай бурай қарлар уқ йауса/
бийек мен(ә) алмай былбылның баласы
илләрендин бизеп, жиһан гизмәй/
ир булалмай атаның баласы//
аримбурқай асты ай минауный/
байлар сату итә лә қуй белән//
ахирәт тә күрке иман белән/
дөһйә күрке сөйгән жәр белән//
аққайыңқайларның ай жәмнәре
йәшел йафрақ белән туз ғына/

өстәл өстекәйләренең йәмнәре
ипикәйләр белән тоз ғына/

безнең басу жәмнәнәдер
арыш серкәдә чақта/
жылама/ иркәм/ ташламам
башларым исән чақта//
әримбур/ қарғалы/
қарғалыда калунйа/
калунйада эшлөгәннәр
бик күп ала жалунйа/
бәләбәйне ут алған ди/
байтақ жирләре йанған//
ашаб эчү/ уйнап көлү
борынғылардан қалған//
әримбур/ қарғалы/
жиде чақрым гел бина//
сағынғанда қарар өчен/
кәртешкәңне бир миңа//

Жырлаучы: Шәяхмәтов Хөснетдин, 67 яшь.

Оренбург өлкәсе, Саракташ районы, Кылчым авылы.

1971 ел. Язып алучы: З. Р. Садыкова

КАМЫШЛЫ СӨЙЛӘШЕ

Хәзерге Самара өлкәсе территориясендә татар халкының урта һәм мишәр диалектлары вәкилләре яши.

Урта диалектка караган камышлы сөйләше өлкәнең төньяк өлешендә — Камышлы һәм Похвистнево районнарындагы авылларда таралган. Ул урта диалектның көнчыгыштан богрыслан сөйләше, төньяктан минзәлә һәм мишәр диалектының мәләкәс сөйләше белән ызандаш.

Урта Идел һәм Урал төбәге татар халык сөйләшләре атласын төзү өчен махсус программа нигезендә 1959—60 елларда Г. К. Якупова җитәкчелегендә бу районнарда диалектологик экспедицияләр оештырыла. Жыелган материаллар нигезендә Г. К. Якупованың «Куйбышев өлкәсе татарлары сөйләшенең кайбер морфологик үзенчәлекләре (1962) һәм «Камышлы сөйләшенең фонетик үзенчәлекләре» (1974) исемле мәкаләләре басылып чыга. Моннан тыш, 1978 елда Г. К. Якупова һәм Д. Б. Рамазанова Самара өлкәсе авылларына контроль чыгышлар оештырып, өстәмә материаллар туплыйлар.

Бу бүлекне язганда автор югарыда күрсәтелгән материаллардан файдаланды.

Легендаларга караганда, Камышлы төбәгендәге татар авылларының кайберләре XVII гасыр урталарында Казан арты һәм хәзерге Татарстанның Тау ягы регионнарынан күчеп килгән кешеләр тарафынан нигезләнгән. Бирегә Минзәлә ягынан килүчеләр дә булган. Архив материаллары күрсәтүенчә, камышлы сөйләше вәкилләренең күпчелеге типтәрләр, ясаклылар дип атап йөртелгән.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыкларның ясалышлары һәм составлары ягынан камышлы сөйләше әдәби телдән аерылмый диярлек, тик *а* авазының гына барлык ижекләрдә дә әдәби телдәгедән ачыграк, ягъни иренләшмәгән варианты кулланылуын күрсәтеп үтәргә кирәк: *бала, тарала, қарама* һ. б.

Сүзнең беренче ижегендәге *о—ө* ирен-ирен сузыклары *o^{bi}—ө^e* төсмерләре белән яки тулысынча иренсезләштереп (*o^{bi}—ө^e//ы—е*) әйтелә: *кө^eн//кен* — көн, *тө^eзелеш//төзелеш*, *то^{bi}з* — тоз, *то^{bi}рмыш//тырмыш* — тормош (тормыш).

Сузыклар тәңгәллегә. *ы~а* аерым сүзләрдә билгеле: *йаңы* — йаңа (яңа), *қыяғаз/қийағыз* — кәгазь, *сындық* — сандык, *апыра* — апара, *тытыш* — тоташ.

ы~а, э (е)~э күренеше кушымчаларда күзәтелә: а) хәл фигыль формаларында: *барғынчы//барғанчы* — барганчы, *килгенче//килгәнче* — килгәнче; ә) *-ыр/-ер* формалы киләчәк заман фигыльләрдә: *йашыр//йашар* — йашар (явар), *табыр//табар* — табар, *үсер//үсәр* — үсәр, *көлөр//көләр* -көләр; б) инфинитивта: *сатырға//сатарға* — сатарға, *қабырға//қабарға* — кабарға, *сөзәргә//сөзәргә* — сөзәргә, *көтәргә//көтәргә* — көтәргә.

а~ы: *хайаллану* — хыйаллану (хыяллану), *қапқан* — капкын (Қапқанға бер тычқан эләккән).

э (е)~ә: *мәктәп* — мәктәп, *байбетчә* — байбәтчә, *мөхәппәт*//
мөхәппәт — мөхәббәт.

ә~и бер төркем сүзләрдә беренче иҗектә күзәтелә: *мәләш*/*миләш* —
миләш, *кәртә* — киртә, *кәм*//*ким* — ким, *әләс-мәләс*//*әләс-миләс* —
иләс-миләс.

и~ә: *сәке*//*сике* — сәке, *пирәмәч* — пәрәмәч, *пилмин* — пилмән, *ти-
нич* — тәпәч, *тирәзә*//*тәрәзә*//*тәрзә* — тәрәзә, *жәйәү*//*жыйәү* — жәйәү
(жәяү), *әлбиттә* — әлбәттә, *фирештә* — фәрештә.

о, ы~у: *монча*//*мынча* — мунча, *ысақ*//*сақ* — усақ, *ырлау* — ур-
лау, *ышалу* — увалу (уалу), *йыбату* — йуwату (юату), *чыбалу* — чуwa-
лу (чуалу), *была* — була, *быйау* — буйау (буяу), *йамансы* — йамансу
(ямансу). Алынма сүзләрдә: *намыс* — намус, *хушбый* — хушбуй, *бы-
лафкы* — булавка; у~ы: *йасмуқ* — йасмык (ясмык), *қарбуз* — карбыз;
ы~у: *бысы* — бусы.

у, ү~о, ө: *бутқа* — ботқа, *қуңғыз* — коңғыз, *тумбыйық* — төн-
бойық, *бүгелү* — бөгелү, *йүткерү* — йөткерү.

ө, э (е)~ү: *бөгән*//*беген* — бүген, *көңөл*//*кеңел* — күңел, *төгөл*//
тегел — түгел. Алынма сүзләрдә: *хекемәт* — хөкүмәт, *мәлген* — мәлгунь.

Сирәк очрый торган тәңгәллекләр: у~а: *мурта* — умарта; и~э(е): *мә-
чит* — мәчет, *чили-пешли* — чиле-пешле; ү~ө: *үрүк* — өрек; ү~и: *күгә-
шен* — кигәвен.

Әдәби телдәге арткы рәт сузыклары белән әйтелә торган бер төр-
кем сүзләр сөйләштә алгы рәт сузыклары белән әйтеләләр: *йен* — йон,
берчә — борча, *әкрән* — акрын, *әрчиләр* — арчилар, *мәтәштерү* —
маташтыру, *селәүчән* — суалчан, *бәлчәк* — балчык, *чебек*//*чыбық* —
чыбык, *кечерткән* — кычыткан, *эмсенү* — ымсыну, *әлсә*//*алсәк* — алай
исә. Алынма сүзләрдә: *күкшин* — кувшин, *әртис* — артист, *әптик* —
аптека, *әтрәт* — отряд, *әрмийә* — армия һ. б.

Бер төркем сүзләрдә әдәби телдә алгы рәт сузыкларына арткы рәт
сузыклары тәңгәл килә: *ана* — әнә, *мына* — менә, *анчық* — әд. әнчек,
кукай/*күкәй* — күкәй, *кыдра* — көдрә, *мый* — ми, *йанаша* — йәнәшә
(янәшә), *чиклашык* — чикләшек, *шиша*/*шешә* — шешә, *waғда* — wәгъ-
дә, *сихырлау* — сихерләү, *чиған* — чегән.

Сузыклар төшү. Сүз башында сонор авазлар алдыннан килгән
и, э, о, ө сузыклары төшә: *йәр* — ийәр (ияр), *ләкмәү* — эләкмәү, *рем-
чек* — эремчек, *шалун* — эшелон, *зақ* — озак, *зату* — озату, *йат* — оят
(оят), *лақтыру* — олактыру, *йалды* — өйалды. Сүз уртасында һәм ахы-
рында ә авазы төшә: *тәрзә*/*тәрәз* — тәрәзә, *иләшә* — ийәләшә (иялә-
шә). Сүз башында у төшә: *мурта*/*марта* — умарта. Рус алынмаларында
сүз ахырындагы а төшә: *гәжит* < газета, *әптик* < аптека, *кәрҗин* <
корзина.

Сузыклар өстәлү. ы(е), ө авазлары өстәлә: *эчерек* — черек,
өтөрмә/*этермән* — төрмә, *өтөрү* — төрү, *эшәл* — шәл, *эшешенгән* —
шешенгән, *ылампы* — лампы, *өрөхсәт* — рөхсәт, *ыриза* — риза.

Дифтонглар. Камышлы сөйләшендә дифтонгларның монофтонгла-
шуы ике очракта күзәтелә.

Тартык авазлар алдыннан килгәндә, -өй дифтонгына -и^й дифтонго-
иды туры килә: *си^йкемле* — сөйкемле, *и^йлә* — өйлә, *си^йлә* — сөйлә, *ки^й-
лә* — көйлә.

Өйрә, өйрәнү, сөйрәү, сөйләү, төймә сүзләрендә -өй дифтонгы монофтонглаша: үрә, үрәнү//өрәнү, сүрәү, сүләү, түмә. Әйтергә кирәк, әлеге үзенчәлек Урал төбәгендә таралган башка сөйләшләргә дә хас.

-өй дифтонгы сузык авазлар алдыннан килгәндә -ей(эй) яисә -ий дифтонгы белән тәңгәлләшә: *сейәк//сийәк* — сөйәк (сөяк), *кейәнтә//кийәнтә* — көйәнтә (көянтә), *кейә//кийә* — көйә (көя), *сейәл//сийәл* — сөйәл (сөял), *сейенеч//сийенеч* — сөйенеч (сөенеч) һ. б.

Бу үзенчәлек ө ирен авазының сөйләштә иренсезләшүе белән бәйле.

Сузыклар һәм тартык авазлар алдыннан килгәндә: -ой > -ый: *ыйа* — ояа (оя), *қыйа* — койа (коя), *қыйма* — койма, *қыймақ* — коймак, *қыйаш* — койаш (кояш).

-ай/-әй дифтонгының монофтонглашуы ч тартыгы алдыннан гына теркәлгән: *қачы* — кайчы, *қачан* — кайчан, *қачақта* — кайчакта.

Тартык авазларның әйтелеше камышлы сөйләшендә әдәби телдәгечә. Бу сөйләшкә хас фонетик үзенчәлекләр кайбер авазларның тәңгәлләшүенә, һәр төрле комбинатор үзгәрешләргә кайтып кала.

б~w. Ике сузык арасында килгәндә, әдәби телдәгә *w* авазына сөйләштә *б* тартыгы туры килә: *чыбар* — чувар (чуар), *чыбан* — чуван (чуан), *йыбату* — йуwату (юату), *чыбалу* — чуwалу (чуалу).

w~в. Рус сүзләрендәгә ирен-теш *в* авазы сөйләштә ирен-ирен *w* белән тәңгәлләшә: *шагун* — вагон, *силсәwит* — сельсовет, *зашут* — завод, *шакзал* — вокзал, *шәринйә* — варенье.

м~б. Бер төркем сүзләрдә ирен-ирен *б* авазына *м* авазы тәңгәл килә: а) сүз яки ижек башында: *мере* — бөре, *мереләнгән* — бөреләнгән, *малан/балан* — малан, *мәке/бәке* — бәке, *бүлме* — бүлбе, *мамажи* — бу-мази; ә) ике сузык арасында: *чымылдык* — чыбылдык; б~м: *гарбун* — гармонь, *бучкы* — мичкә (ягъни соңгысында чыганак аваз сакланып кала).

м~н сүз уртасында: *нәмәрсә* — ни, нәрсә, *чырмау* — чорнау, *йәремгә* — йәренгә (яренгә), *үләм* — үлән, *патмус* — поднос; н~м: бер төркем сүзләрдә сүз башындагы *м* авазы *н* белән алмашына: *негез//мөгез* — мөгез, *нүшек/мүк* — мүк, *нүшеш* — диал. мөгеш (почмак), *парун/парум* — паром.

п~ф: *керпек* — керфек, *йапрақ* — йафрак (яфрак), *тупрак* — туфрак, *қалпақ* — калфак; алынмаларда: *нәпсе* — нәфес, *пән//фән* — фән, *Зарыйп* — Зариф, *Инсап* — Инсаф, *Латыйп* — Латыйф, *Пәрқый* — Фәрхи һ. б. Китерелгән мисаллардан күренгәнчә, сөйләштә төрки сүзләрнең борынгы формалары сакланган.

ф~п: *фәрдә* — пәрдә, *сәдәф* — сәдәп.

д~т берничә сүздә генә күзәтелә: *кийәнтә/күшәндә* — көйәнтә (көянтә), *дуфан* — туфан; д (й)~г: *диктар/йектар* — гектар.

з~р тәңгәлләгә фигыльләрнең -қыр/-кер формалы йөкләтү юнәлеше кушымчаларында күзәтелә: *йатқызу//йатқыру* — йатқыру (ятқыру), *менгерү//менгезү//мендерү* — менгерү, *кигезү//кигерү//кидерү* — кидерү, *йеткезү/йеткерү* — житкерү, *белгезү//белгертү//белдерү* — белдерү, *тигезү//тигерү//тидерү* — тидерү, *үткәрү//үткәзү* — үткәрү.

н~л: *йындыз* — йолдыз, *Нытфулла* — Лотфулла, *шаунатып* — шаулатып.

р~л: *пирмин//пилмин* — пилмән, *шурпа* — шулпа, *сарфитка* — салфетка.

н~ң хәзерге заман хикәя фигыльләрдә, күрсәтү алмашлыкларында: *барасын//барасың* — барасың, *киләсен//киләсең* — киләсең, *уқыйсын//уқыйсың* — укыйсың; *анарға* — аңарға, *шунарға* — шуңарға, *тегенәргә* — тегеңә.

т~ч. Берничә сүздә әдәби телдәге *ч* авазына *т* тәңгәлләшә: *тишмә/чишмә* — чишмә, *тишен/чишен* — чишен.

ч~с: *печнәк* — песнәк; алынмаларда: *чиннек* < сенник, *кәчтүм* — костюм, *чимийә* < семья, *чәйке* (оны) < сеянка һ. б.

й~д: *йәшү* — дәшү, *ийе* — иде.

ж~з алынма сүзләрдә: *гәжит* — газета, *мамажи* — бумази, *кәржин* — корзина, *эрижинке* — резина (галош).

й~ж. Камышлы сөйләшенә сүз башында, нигездә, *й*-ләштерү хас: *йетү* — житү, *йемеш* — жимеш, *йегү* — жигү, *йеппәрәм* — жибәрәм, *йайсыз* — жайсыз, *йеп* — жеп, *йезнәй* — жизни, *йәнлек* — жәнлек. Шулай ук гарәп теленнән кергән сүзләрдә дә: *йан* — жан, *йаза* — жәза, *йәмәгәт* — жәмәгать, *йәрәхәт* — жәрәхәт, *йымға* — жомга, *йәһәт* — жәһәт, *йәһәннәм* — жәһәннәм, *Йамал* — Жамал. Ләкин аерым сүзләрнең башында, сирәгрәк сүз уртасында да, *ж* авазы кулланыла: *жыйәү//жәйәү* — жәйәү (жәяү), *жиде*, *житен*, *жилтерәтү*, *жыйнаулашу*, *жәймә*, *мәржән*, *көнжәлә*, *мөржә*, *Минжамал*.

й һәм *ж* авазларының параллель куллану очраklары да бар: *йыр//жыр* — жыр, *йер//жир* — жир, *йелпуч//жилпуч* — жилпуч, *йемерү//жимерү* — жимерү, *йавап//жавап* — жавап (жавап), *Йамал//Жамал* — Жамал, *Йәмилә//Жәмилә* — Жәмилә һ. б.

й~һ. Кайбер ялгызлык исемнәрендә сүз уртасында сузык авазлар алдындагы *һ* авазы төшөп, аның урынына *й* барлыкка килә: *Фәйм* — Фәһим, *Фәймә* — Фәһимә, *Майкәүсәр* — Маһикәүсәр, *Майтабан* — Маһитабан, *Шийап* — Шиһап, *Жангир* — Жиһангир, *Межат* — Мөжәһит, *Зәйдулла* — Заһидулла һ. б.

г~қ/к. Бер төркем сүзләрдә ике сузык арасында яки сүз башында саңгырау *қ/к* авазы яңгыраулаша: *игенче//икенче* — икенче, *туғу* — туку, *йаға* — йака (яка), *тығырық//тықырық* — тыкрык, *ғымбағыш//гембағыш* — көнбағыш.

к~т. Берничә сүздә әдәби телдәге тел очы *т* тартыгына сөйләштә тел арты *к* тәңгәл килә: *түбәкәй* — түбәтәй, *кели* — тели, *келәнче* — теләнче.

қ~х түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *йақшы* — яхшы, *қатын* — хатын, *Қәдичә* — Хәдичә, *Қәнәфийә* — Хәнәфия, *Әқсән* — Әхсән, *Исқақ* — Исхак, *Әсқәт* — Әсхәт, *қаста* — хаста, *қазна* — хәзинә.

х~қ. Кайбер сүзләрдә әдәби телдәге *қ* авазына *х* туры килә: *вахыт* — вакыт, *хәдәр//қәдәр*, *хәдәрле//қәдәрле*, *хәтлек* — кадәр, *махтый* — мактый, *хәрендәш* — кардәш, *әрекмән//әрехмән* — әрекмән, *духтыр* — доктор, *трахтыр* — трактор.

Бер сүздә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр: **п~м:** *пичкә* — мичкә; **л~д:** *липутат* — депутат; **т~к:** *читләшек* — чикләшек; **р~и:** *әрбир* — әйбер; **р~н:** *үткер* — үткен; **й~р:** *йәшәйтү* — йәшәртү (яшәртү); **й~л:** *қарайу* — каралу; **ш~н:** *тәбәшәк* — тәбәнәк; **ң~л:** *суң* — сул; **т~с:** *йеремтәк* — йөрөмсәк.

А с с и м и л я ц и я (авазларның охшашлануы). Түбәндәге сүзләрдә тел очы *н* тартыгы үзеннән соң килгән ирен-ирен *б* авазына өлөшчә охшашлана: *умбиш* — унбиш, *умбер* — унбер, *ғымбағыш* — көнбағыш, *тумбыйық* / *тембыйық* — төнбойық, *Ырымбур* — Оренбург.

Тел очы *н, л* тартыклары үзләреннән соң килгән авазларга өлөшчә (ясалы урыны ягыннан) охшашланалар: *бырыңғы* — борынғы, *әллә қа-чаңғы* — әллә кайчанғы, *йаңғыш* — йалгыш (ялгыш), *йаңғал* — йалган (ялган), *исәңгерә* — исәңгерә, *килгәңгә* — килгәнгә, *әңкәй* — әнкәй.

м, н, ң тартыкларына беткән сүзләргә *-лы/-ле, -лық/-лек, -лай/-ләй, -лар/-ләр, -лап/-ләп* кушымчалары ялганып килгәндә, туры ассимиляция чагылыш таба: *йашымны* — йашымлы (явымлы), *тәмне* — тәмле, *исәннек* — исәнлек, *суғымнык* — сугымлык, *бетеннәй* — бөтенләй.

Тел очы *с, ч* тартыклары билгеле бер төркем сүзләрдә үзләреннән соң килгән авазларга тулысынча охшашланалар: *бачкыч* — баскыч, *чы-йырчык* — сыйырчык (сыерчык), *шиш* — чипш, *шишен* — чишен, *шиш-мә* — чипшмә, *шаршау* — чаршау.

н авазына беткән нигезгә чыгыш килеш кушымчасы ялганганда *д* авазы охшашланмый, ягъни $n + d > nd$: *синдән* — синнән, *үзөндән* — үзеннән, *мондан* — моннан, *Қазандан* — Казаннан, *қомдан* — комнан, *китабыңдан* — китабыңнан.

Д и с с и м и л я ц и я (охшашсызлану) күренеше берничә сүздә теркәлгән: *чешле* — шөшле, *чүкеш* — чүкеч; *гарбун* — гармонь, *патмус* — поднос (өлөшчә охшашсызлану).

Алынма сүзләрдә *б* авазы алдыннан килгән *м* авазы *н* белән алмашына: *шинбә* — шимбә, *йәкшәнбе* — йәкшәмбе (якшәмбе), *канбай* — комбайн, *транбай* — трамвай *h. б.*

Т а р т ы к л а р т ө ш ү: *лт* авазлар тезмәсендәге *л* авазы төшә: *итеп куй* — илтеп куй, *йугату* — йугалту (югалту), *қузғату* — кузгалту. Тагын: *нишәде* — нишләде, *меғалим* — меғаллим.

ғ/г: *сәәт* — сәгать, *тирмән* — тегермән. Гарәп алынмаларында: *адәт* — гадәт, *азап* — газап, *азаплану* — газаплану, *Аптулла* — Габдулла, *Аптырахман* — Габдрахман, *Аптылхақ* — Габделхак, *Әптеләхәт* — Габделәхәт, *Усман* — Госман, *Әптерәшит* — Габдерәшит; *й:* *ашаулық* — ашйаулык (ашъяулык); *н:* *сыңыдан* — соңыннан, *анан* — аннан, *минән* — миннән, *белә* — белән, *ниди* — нинди.

һ авазы гарәп-фарсы теленнән кергән сүзләрдә төшә: *әwәс* — һәвәс, *әйбәт* — һәйбәт, *Әдийә* — Һәдия, *Идийәт* — Һидият.

т авазы сүз башында һәм сүз уртасында төшә: *шау* — тышау, *шаулау* — тышаулау, *тапау* — таптау, *тапату* — таптату.

И ж е к т ө ш ү очрақлары: *кизитек* — кийез итек, *тин* — тийен, *кечәйтү* — кечерәйтү, *қайкенне* — кайсы көнне, *мәйтәм* — мин әйтәм, *әлсә/әлисәк* — алай исә, *аппарым/аббарым* — алып барырмын, *Хәмәт-нур* — Мөхәммәтнур.

Т а р т ы к л а р ө с т ә л ү: *р* авазы *т* алдыннан өстәлә: *қычыртқан* — кычытқан; *ғ/г* тартыгы ике сүз арасындагы *ң* авазыннан соң өстәлә: *уңғай/ыңғай* — уңай, *жңгел* — жиңел, *көңгөл* — күңел; шулай ук: *мөңгөри* — мөгри.

И ж е к ө с т ә л ү: *бүтәнчәләй* — бүтәнчә, *ниндийен* — нинди, *алай-ға* — алай.

Метатеза. Янәшә яки арадаш торган авазларның урыны алмашыну күренеше түбәндәге сүзләрдә очрый: *чәчкә* — чәчәк, *урны* — урын, *айлапкыч* — альяпкыч (алъяпкыч), *қаулау* — ку(ала)у, *чырату* — очрату, *йегерем биш* — йегерме биш (егерме биш), *бүркесе* — бүреге, *қымрысқа* — кырмыска, *элке* — элек, *йаңғал* — йалган (ялган), *мәптек* — мәктәп, *нәпсе* — нәфес, *тырыпша* — торпыша, *тырба* — труба, *тәрлекә* — тарелка, *фиришел* — фельдшер, *чәйгүн* — чәйнек.

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. 1 нче һәм 2 нче зат берлек сандагы тартымлы исемнәрнең төшем килеше угыз телләренә хас кушымча (-ы/-е) ярдәмендә дә формалаша: *битеме* — битемне, *китабыңы* — китабыңны. Бу күренеш бигрәк тә өлкән буын вәкилләре сөйләшәндә чагыла.

Икеләтелгән тартым кушымчасы *қай* сорау алмашлыгында, *қаршы*, *туры* бәйлек сүзләрендә һәм кайбер башка сүзләрдә очрый: *Қайсысы* (кайсы) *Қазаннан да килгән мында*, *қайсысы қайан килгән*. *Кылуп қаршысында аларның ийләре*. *Ашылның тарихы турысында бабай әйтер*. *Киленесе үдә тыра*, *баласы бар*.

-*қай/-кәй* иркәләү кушымчасы сөйләштә әдәби телгә караганда активрак кулланыла: а) туганлык терминнарында: *инәкәй/әңкәй*, *әткәй*, *абзықай*, *бабықай*, *сеңелкәй*, *улқай*, *балақай*; ә) кешегә карата кулланыла торган иркәләү һ. б. ш. сүзләрдә: *йанықайым*, *мескеңкәйем*, *бәбекәм/бәбекәйем*; б) *ипекәй* сүзендә: *Арыш ипекәйен кисәдерийек*, *чими-йәлеййек*; в) *нәрсә*, *нәстә* сорау алмашлыкларында: *нәрсәкәй*, *нәстәкәй*.

Сан категориясе. Әдәби телдән аермалы буларак, -*лар/-ләр* күплек кушымчасы 3 нче зат хәбәрлек исемнәргә ялганып килә ала: *Алар өйдәләр*. *Үзебезнең ашылларда да күпләр* (машина турында). *Атасы белә инәсе мондалар*. *Қызларым бергәләр иде*, *аннары сың ылы қызым Алмалыққа китте*.

Алмашлыкларның составы һәм ясалышы ягыннан сөйләш әдәби телдән аерылмый диярлек. Шулай да берникадәр үзенчәлекләр табыла.

Зат алмашлыкларының юнәлеш килеше берлек санда, *миңа*, *сиңа*, *аңа* формаларынан тыш, икеләтелгән кушымча белән ясалган *миңарға*, *сиңарға*, *аңар/анарға/аңарға* рәвешендә дә кулланыла: *Аңарға инде*, *ашыл бәйрәменә*, *бер йыл хәзерләнделәр*. *Йулда бер бабай очрады миңарға*.

Күрсәтү алмашлыклары. Әдәби телдәге күрсәтү алмашлыклары (*менә*, *бу*, *ул*, *шул*, *шушы*, *теге*, *әнә* һ. б.) белән беррәттән, сөйләшкә *мона*, *мына*, *монау*, *мынашы*, *ана*, *анә*, *анау*, *анашы*, *шана* (< рус.) алмашлыклары да хас: *Мынашы* (менә + бу) *күзем күрми*. *Қызым, ана* (әнә) *қыйарларны жый әле*. *Анашы* (әнә + ул) *ғына йыртлары ана*. *Мына* (менә) *Ғәзнур қатынының қызы берсе Қазанда бит*.

Сорау алмашлыклары әдәби телдәгечә. *Нәрсә?* сорау алмашлыгы белән параллель *нәстә*, *нәстәкәй*, *нәмәстә* вариантлары да кулланыла: *Тын ала алмый, бер нәстә ашамый*.

Сөйләштә тагы *нинди* һәм *ниндийен* вариантлары йөри.

Рәвешләр. Камышлы сөйләшәндә кайбер үзенчәлекле ясалма рәвешләрне билгеләп үтү дә урынлы булыр.

Ел фасылларын белдерә торган сүзләрден *-ны/-не, -лыкта/-лектә, -ғылықта/-гелектә* кушымчалары ярдәмендә вакыт рәвешләре ясау актив: *қышны, қышлықта, қышқылықта* — кышын; *жәйне, жәйлектә, жәйгелектә* — жәен.

-ләй/-лэй, -луй/-лий кушымчалары ярдәмендә рәвеш ясау очраklары бар: *Хәзер тырмыш бүтәнчәләй* (бүтәнчә) *бит. Башқачалый* (башкача) *ишетелгәне йуқ.*

Юнәлеш килешендәге кайбер исемнәрдән *-ча/-чә* кушымчасы ярдәмендә рәвеш ясалу сөйләштә әдәби телдәгедән активрак күзәтелә: *Эйнең қыйықларынача* (кыекларына хәтле) *қар күмеп китәйе. Илле алтынчы йылгача* (елга хәтле) *Куйбышта эшләде.*

Өлкәннәр сөйләшендә *элгәргечә, йаланча аяқ* (яланаяк) кебек ясалма рәвешләр дә теркәлгән: *Бездә ураза элгәргечә* (элеккечә), *қырбан бәйрәме элгәргечә. Йаланча аяқ йөрмә.*

Көне, төне һ. б. ш. сүзләрден *белән* бәйлеге ярдәмендә вакыт рәвешләре ясалу очраklары бар: *Тене белән* (төн буе) *сызлады тешем.*

Иртә белән, кич белән дип сөйләү әдәби телдә дә билгеле.

Сөйләштә лексик рәвешләр составы ягыннан шактый үзенчәлекле булуы белән аерылалар. Биредә берничә мисал китерү белән чикләнәбез. *Айырым-суйырым* — аерым-аерым: *Айырым-суйырым йөрмәгез инде. Душамалға* — тик торганда, кинәт: *Нәрсәгә келәсең душамалға? Башала* — бөтенләй. *Шилә* — шулай да: *Шилә сүләп бетермәдең инде. Бер мәлне* — бервакыт. *Бер терит* (< рус. треть) — бер тапкыр: *Без ашадық бер терит, син булмадың. Беткелгесе* — барысы да: *Мында беткелгесе шундый. Зерә* (< рус.) — бик: *Зерә тәмне безнең бәрәңге. Замат* — бик тиз, тиз генә: *Замат кисеп бетерделәр утынны. Тыйана* — сәбәпсез. *Уйдығы-уйдығы белән* — урыны-урыны белән: *Жүләк бит уйдығы-уйдығы белән.*

Фигыльләр. Затланышлы формалар. Фигыльләр нигездә әдәби телдәгечә. Хәзерге заман хикәя фигыльләренәң 1 нче зат берлек саны тулы һәм кыска вариантларда кулланыла: *барам// барамын, күрәм//күрәмен: Жәй булгач қызым йанына барамын гурытқа. Мин аны күреп беләмен, хәтерли алмыймын. Улым белән мин мында ғына тырамын.*

Нәтижәле үткән заман хикәя фигыль (онытқанмын, онытқансың һ. б.) сөйләштә тартым кушымчалары ярдәмендә дә төрләнәргә мөмкин: *барғаным, күргәнем* (барганмын, күргәнмен), *барганың, күргәнең* (баргансың, күргәнсең), *барганыбыз, күргәнебез* (барганбыз, күргәнбез), *барганығыз, күргәнегез* (баргансыз, күргәнсез): *Җәсимә апа, қыйарны қуйарға онытқаным* (онытканмын) *бит. Син ийдә булмағаныңдыр* (булмагансыңдыр). *Мин эштә булғанымдыр ул шақытта.*

Дәвамлы үткән заман әдәби *-а/-ә иде* (*-а/-ә + -ыйы/-ийе*) (*қайта иде*), *-а/-ә торған иде* (*килә торған иде*), *-адыр/-әдер иде, -идер иде* (*-ыйы/-ийе*) (*сүлидер иде*) формалары белән белдерелә. Соңгысы киңрәк кулланылуын күрсәтеп үтәргә кирәк: *Күшәсне пычмаққа күтәреп кертәп булмыйдырыйы. Элгәре ул песи бик уйныйдырыйы. Йаз тызлап қуйадырыйым да итне, пичтә киптерәдерийем.*

Камышлы сөйләшендә *-а булған* формасының да аеруча киң таралуын ассызыклап әйтергә кирәк: *Әч ашыртса, киндер майы эчә булғаннар. Чәккәннәр алап* (тубал) *белән, аны муйынға асқаннар, бөр-*

төкне ала булғаннар да сибә булғаннар. Үзләренәң ипийен беркәүгә (ындыр табагына) қуяа булғаннар, ындырға.

Киләчәк заманның сөйләштә ике формасы күзәтелә.

Билгесез киләчәк заман. 1 нче зат берлек санның, әдәби телдәге тулы (-ыр/-ер + -мын/-мен) формасы белән беррәттән, кыска (-ыр/-ер + -ым/-мен) варианты да кулланыла: килермен//килерем, барырман//барырым: Ындырда да чабармын дигәнийе ул. Суфийа апаны күрермен әле. Сөз қайтуға чәй қайнатып қуяарым (куярмын). Мин аны күрсәм әйтерем (әйтермен).

Фигыльнәң нигезе р авазына беткән очракта, 1 нче һәм 2 нче зат берлек һәм күплек формаларында кушымчадагы р авазының берсе төшәргә мөмкин: барымын — барырман, барыбыз — барырбыз, барысың — барырсың, барысыз — барырсыз, күремен — күрермен, күресез — күрерсез.

Билгеле киләчәк заман (-ачак/-әчәк) формасы сөйләштә сирәк очрый: Жир дыр селкенәчәк, дигән ул бабай. Күтәрәп бәрмәсәң, шатылачақ түгел. Туғаннарға да эшләйәчәк түгел ул.

Боерык фигыльнәң 2 нче зат берлек һәм күплек саннары, әдәби телдәгечә, фигыль нигезе белән тәңгәл килә: укы — укығыз, эшлә — эшләгез.

Теләк фигыль. Әдәби телдә борынгы -ғыры/-гере формасы усаллык теләүне белдерә: Тамагына тап кергере (әтәккә карата әйтелгән). Теләң, қырығыры.

Сөйләштә мондый фигыльләргә -сы тартым кушымчасы ялгана, алар кире һәм уңай теләкне белдерә ала: Их, шәле читләп бәйләгән булғырысы (булса иде). Әй, чуқынып киткересе (чуқынып китсен).

Әчкә теләкне белдерү өчен, әдәби телдәге -асы килә формасы белән беррәттән, сөйләштә аның -асы кели варианты да кулланыла: Мыннан жәйәү йөрисе килми аның. Суғыш туқтап, минут та тырасы килми анда. Қайтасы келидерийе. Бик сүләсем дә келәми әле.

Ният, максатны белдерү өчен -мақчы, -мақчы бул, -рға телә, -рға келә, -ма келә, -рға ит, -рға (дип) исәплә, -рға йөрә формалары таралган: Кыбра (кеше исеме) қайтмақчы, ди. Аны қалаға малайы апармақчы була. Ул тағы өй йасатырға йөри. Мине қарт дийергә келәгән нәрдер. Мин қызыма барырға келим. Пич йақма келәп йөри идем. Мында кизләү йасама келиләр. Хәжәр йанына барырға дип исәпләгәнийе.

Камышлы сөйләшәндә -рға келә, -ма келә (-рға телә) формаларының да кулланылуын ызандаш мөләкәс сөйләше йогынтысы белән аңлатырға мөмкин.

-асы/-әсе + -(ы)йы/-(и)йе (-асы/-әсе иде), -ырға/-ергә + -(ы)йы/-(и)йе (-ырға/-ергә иде), -сын/-сен + -ыйы/-ийе (-сын/-сен иде), -са/-сә + -(ы)йы/-(и)йе (-са/-сә иде) формалары, әдәби телдәге кебек, теләкне, киңәшне, үтенечне белдерә: Менә мында нүештә бер калуңка булырғайы (булсын иде). Тарихны йазасыйы. Менә бәпкә генә асырап торасыйы, мәйтәм. Вәт сөзгә күрсәтәсейе шул киндер күлмәкләрне. Бер-ике йыл эшлисейе. Менә шул қарчықны күрәсейе, күрергәйе аны. Аларға билет алырғайы, урманға керү өчен. Балығын аласыйы. Сөз йазырғайы чын-чынын. Шушы тырмыш булған булсайы без эшләгән шахытларда. Йаңғыр килә, кирпечләрне қаплайсыйы. Жәй жылы булсыныйы.

Затланышсыз формалар. Инфинитивның сөйләшкә әд. -ырға/-ергә формасы хас һәм аның, мишәр сөйләшләрәндәге кебек, кинрәк кулланылышта булуы күзәтелә: *Халық әллә қайа бара, әллә миңа да китергә инде. Үзебезгә дип эшләргә! Утадық, матыйқладық, менә хәзер күмеп чығарға булыр тағы. Эрәхәт, утын кертергә түгел, су кертергә түгел.*

Тамыры *p* авазына тәмамланган фигыльләргә -ырға кушымчасы ялганганда, кушымчадагы *p* төшә (барыға, керегә).

Әдәби телдәге -асы бар формасы урынына сөйләштә еш кына -ырға бар варианты кулланыла: *Әйләр йуварға эшләребез бар* (юасы эшләребез бар). *Ғәйшәгә дә барыға* (барасы) бар, *Мәрийәмне дә күрегә* (күрәсе) бар.

Инфинитивның -асы/-әсе формасы сөйләштә сирәк очрый: *Утырып бардық, утырып қайттық, жәйәү йөресе түгел. Маннийны қамыр изгәндә саласы булған.*

Исем фигыльнең сөйләштә әдәби телдәге -у/-ү кушымчалы формасы актив кулланыла: *Дүрт йез йыл диләр инде ашыл утыруға.*

-ыш/-еш һәм -мыш/-меш кушымчалы исем фигыль сөйләштә сирәк очрый: *Начар сүз сүләш* (сөйләү) *йуқ мында. Менә һаман әле уқымыш* (уку).

Сыйфат фигыль. Сөйләштә сыйфат фигыльнең -ыр/-ер формасы кин кулланылышта йөри: *Килер кеше килми қалмас. Булышыр кешем йуқ. Барыр шахыт житә. Этәсе қайтыр йылны хезмәткә китте. Ашлық чәчәр урын әз. Ит сақлар урыныбыз йуқ.*

Хәл фигыльләр. Сөйләштә, нигездә, әдәби телдәге формалар кин таралган. Аерма аларның фонетик вариантларын куллануга кайтып кала.

-ып/-еп кушымчалы хәл фигыльнең юклыгы, нигездә, әдәби телдәгечә, ягъни -мый/-ми, -мыйча/-мичә кушымчалары ярдәмендә ясала: *Мунча керәлмичә қала. Шуның белән беррәттән, -мыйчы/-миче фонетик варианты да актив йөри: Йықламыйчы китаб уқыб утыра. Куйбыштан йазу килмиче хәл итә алмыйбыз, ди. Көтүче қумыйчы маллар да китми. Чәй эчмиче китәсез.*

Хәл фигыльнең, әдәби -ганчы/-гәнче кушымчалары белән параллель, -ғынча/-генчә фонетик вариантлары да кулланыла: *Сез уқып чыққынчы* (чыкканчы) *тигез жырлар түмгәккә әйләнер әле. Эрмийәгә киткенче* (киткәнче) *трактырда эшләде. Урысқа қатышқынчы* (урыслар белән аралашканчы) *булған бу эшләр. Бәрәңге чәчкенчә* (чәчкәнче) *малай қайтты. Қайтқынча* (кайтканчы) *хаты булмады.*

Әдәби телдәге -ғанда/-гәндә (қайтқанда, киткәндә), -ышлый/-ешлий (қайтышлый, китешли) формалары белән беррәттән, сирәгрәк булса да -ушышлый, -үшешлий (қайтушышлый, китүшешли), -ушынча, -үшенчә (қайтушынча, китүшенчә) кушымчалы хәл фигыльләр дә очрый: *Қайтушышлый* (кайтышлый) *сезгә дә керербез. Китүшешлий генә күрдем мин аны. Қайтушынча* (кайтышлый) *пажарный машинаға чырағаннар.*

Әдәби телдәге -ғач/-гәч һәм аның катлаулы варианты -ғачтын/-гәчтен кушымчалы хәл фигыльләр сөйләштә бер үк мәгънәдә йөриләр: *Быраз барғачтын туқтап йал итеп ала. Йаңғыр йауғачтын жыл дә туқтады. Йаучылар йаулық алып китәләр қыз килешкәчтен.*

-*мастан/-мәстән* кушымчалы хәл фигыль сөйләштә актив кулланыла. Ул әдәби телдәге *-мыйча/-мичә* формасына туры килә һәм төп эш-нең башкарылу рәвешен белдерә: *Ийенә бармастан* (бармыйча) *безгә килгән. Бер туктамастан* (туктамыйча) *эшкә йөри.*

-*мастан/-мәстән* төп эш-нең максатын белдерә һәм әдәби телдәге *-мас өчен/-мәс өчен* формасына туры килә: *Нигез саласың буралап су-шык кермәстән* (кермәсен өчен). *Тузан кермәстән* (кермәсен өчен) *эләм инде ул пәрдәне. Шин кидерәләр шушы тәгәрмәч таралмастан* (тарал-масын өчен) *инде. Йаңгыр тимәстән* (тимәсен өчен) *түл йабып қадақ-луйлар түбәне.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Камышлы сөйләшкәндә, ни-гездә, әдәби телдәге бәйләкләр кулланыла. Шунның белән беррәттән, аларның түбәндәге вариантлары да бар: *белә/белән. Атасы белә анасы мындалар. Чаңлы/чикле/чәкле/тигелтен/тигентен/тикле/хәдәре* — хәтле: *Анда чикле* (хәтле) *тормабыз инде, күмәрләр инде анда чикле. Утауға тикле* (кадәр) *утыннарыгызны китерегез, диде персидәтел. Тәрәзә асты тигентен* (кадәр) *бүрәнә йаңыны қыстырдык. Тәрәзә ти-гелтен күмәләрийе эргәне. Мының ғына хәдәре малайы. Брон бирделәр дикәбергә чәкле* (кадәр). *Ашагач йоқларсыз уникагә чаңлы* (хәтле).

Сынны, тесле, сыман, кебек/күк — кебек, шикелле: *Минем ба-лам тесле* (кебек) *бала йуқ кебек иде. Җәйшәмдә дә минем сынны* (ши-келле) *җиде бала. Қош сыман* (кебек) *җиңел ийем мин.*

Теркәгечләр. Сөйләштә, нигездә, әдәби телдәге теркәгечләр кул-ланыла. Түбәндәге үзенчәлекне генә күрсәтеп үтәргә мөмкин: *исә* тер-кәгече, әдәби телгә караганда, сөйләштә активрак күзәтелә: *Алайса* (алай + исә) *үземә кире бир, мин әйтәм. Атуса* (югыйсә) *күп кенә ши-гырлар дә йаздым. Қаптың исә ул даруны, ақырта.*

Исә теркәгече кушма жөмләләрдә ешрак кулланыла. Ул сәбәп жөмләдәге үткән заман фигыльләргә ялгана һәм күпчелек очракта зат кушымчасы ала: *Йыртқа чықтисәң* (чыктың исә) *малың-тушарың, терлекләрең бар. Эшеңнән чықтисәң* (чыктың исә) *пинсийә бирәләр. Печән чапт + исәм, күлмәкнең арқасы өзәләп төшә. Жәйгә чыктым исә, йөридерийем эшкә. Йазға чықтылар исә, тырмалыйлар бер қат.*

Синтаксик үзенчәлекләр

Сөйләштә, әдәби телдәге чаралар белән беррәттән, *әллә, эрәзе/эрә-же* (< рус. разве) сүзләре ярдәмендә (сорау кушымчаларыннан башка да) сорау жөмләләр ясала: *Әллә кийәүләре қайтқан* (кайтканмы)? *Әллә Ғали абый үгили башлады* (башладымы)? *Әллә ул да берәй* (берәр) *йары киткән* (киткәнме)? *Әллә мунча йақтың* (яктыңмы), *қодача?*

Иярченле кушма жөмләләрдә ияртүче һәм иярүче жөмләләр, әдәби телдәге чаралар белән беррәттән, *шунның белән* һ. б. бәйләк сүзләр яр-дәмендә үзара бәйләнәләр: *Әле қул ашыртқанның белән* (авыртканга) *ипи салалғаным йуқ. Бүген йәкшәмбе, шунның белән* (шуңа күрә) *безгә килде ул. Әлгәре су қаты булды, шунның белә* (шуңа күрә) *ашлық уң-мады.*

Кушма жөмләләрдәге компонентлар интонация ярдәмендә генә дә үзара бәйләнәләр: *Кеннең буйына сүләтеп утыр, сүли ул.*

Камышлы сөйләшенең лексик составы әдәби телгә якын тора. Диалекталь сүzlәр тормышның төрле өлкәләренә карый. Аларның зур өлешен төрки сүzlәр һәм тамырлар тәшкил итә. Сөйләштә, татар сүzlәреннән тыш, алынмалар да кулланыла. Лексик үзенчәлекләренең кайберләрен күрсәтеп үтик.

Туганлык терминнары: *инәй//инәкәй//әнәкәй/әний* — әни, *әткәй/әтәй/әтий* — әти, *әбкәй/әбий* — әби, *бабақай//бабай* — бабай, *абыстай* — 1. үзе белән бертуган апа, 2. үзеннән олы хатын-кыз; *тута(й)* — үзе белән бертуган апа, *түтәй/түткәй* — 1. үзе белән бертуган апа, 2. әтисе яки әнисенең апасы яки сеңлесе, 3. иренең апасы; *бырат//абзый//абзықай* — бертуган абый, *бырат//эне//әнәкәш* — эне, *аға-бырат* — агай-эне, *ылан* — бала, *берләч* — бер генә, бердәнбер бала, *бийем* — каенана, *биата(й)* — каената, *бийаға* — иренең абыйсы.

Йолалар: *ақлашу* — кызны яучылаган егеткә бирергә риза булу, *әрчиләр* — арчыйлар (кызны егет йортына озатып баручылар), *сашым* — туйга алып барыла торган күчтәнәч, азык-төлек; *урнаш* — 1. аулак өй, 2. аулак өйдә пешерелә торган ризык.

Кеше белән бәйлә сүzlәр: *алап ашыз* — зур авызлы, *зеш* — явыз, *иләпән* — симез, *ирмирән* — ирдәүкә, *йеремдәк* — биләмче, *йәншек борын* — почык борын, *қырчын* — әрсез, *мышый* — мыштым, астыртын, *сийәк-сандырақ* — вак-төяк, төрле кешеләр, *телен телчә йарған* — тел бистәсе, *түкән* — кечкенә, *йамбыз* — янбаш, *танау* — борын, *чәлтер* — балтыр, *чәркә* — сыйрак, *ғузна* (< рус. козны) — ашык сөяге, *дайна чабу* — күп йөрү, *қорсағ ачу* — ачыгу, *мәрәләү* — акрын кыймылдау, *маташу//мәтәләнү* — азаплану, *тәкмәрләп төшү* — мәтәлеп төшү.

Төзелеш, каралты-кура һ.б.: *бүлкә* — бүлмә, *ваздуш* (< рус. воздушный) — саман кирпичтән яки таштан төзелгән корылма, аш өе, *тупса* — бусага, *түбә тақтасы//түбә* — түшәм, *түшәм* — өсте турыга япкан лапас, *кәчәк//тәрәзә йаңағы* — тәрәзә яңагы, *ишегалды* — өй алды, *табақлык* — аш өендә савыт-саба кую өчен стенага беркетеп ясалган шүрлек, *усатбы* — йорт урыны, *чиннек* (< рус. сенник) — печән, арба, чана һ. б. йорт кирәк-яраклары өчен такталардан ясалган каралты, *абзар//сарай* — кыш көне мал ябу өчен жылы каралты, *карды* (< рус. карда) — жәен мал ябу өчен өсте ачык каралты.

Ашамлыктар: *бабырсақ* — чәкчәк, *шырпылы қатлама* (йомыркага һәм каймакка басылган камырны юка итеп жәяләр, аны берничә кисәккә кисеп, һәр кисәкне аерым-аерым майда кыздырып алалар һәм берсе өстенә берсен куеп, катлы-катлы итеп төрәләр; катлама таралып китмәсен өчен, аңа каен агачыннан ясалган шырпылар кадыйлар); *қыда күкәйе* — йомыркага баскан камырдан йомры формада ясап пешерелгән чәй ашы, *бекери* — пирог, *қатлама* — чәкчәк камырыннан юка итеп жәеп пешерелгән камыр ашы, *келчә* — кабартма, *бүлме келчәсе* — бәрәңге пәрәмәче, *бүлме//бәрәңге* — бәрәңге, *күмәч* — бодай оныннан пешерелгән ипи, *тура* — төелгән шомырт.

Көн күреш: *битйаулық//селге* — селге, *бәллү//бишек* — бишек, *күпчек//мендәр* — мендәр, *бидрә//чиләк* — чиләк, *кәнди* — кечкенә эмаль табак, *тустыған* — чынаяк чокыры, *мискин* — кастрюля,

чуман — үрелгән зур кәрзин, *киндерә* — бау, *матик* (< рус. мотыга) — китмән.

Киём-салым: *түбәкәй* — түбәтәй, *дәүгәт* — хәситә, *муйынса* — яка чылбыры, *айлапқыч* — алъяпкыч, *қуштан* — итәк очына тагыла торган киң бала итәк, *дун* (< рус. дублennyй) *тун* — эшләнгән тиредән тегелгән тун, тышсыз тун, *себерке* — ат тырмасы.

Табиғатъ, жир-су: *ақлан* — ачыклык жир, *нажағай* — ажаған; *ләкә* — чәчми калдырган жир (буразна), *салулық* — салу, *уйдық-уйдық* — урыны-урыны белән, *чалчық* — туш, *чаған* — өрәңге, *умит//амит* (< рус. омет) — печән эскерте.

Хайваннар: *бастурғай* — бүдәнә, *мәчет тарақаны* — кызыл төрткеле озынча урам тарақаны (рус. солдатики), *чабата тарақаны* — зур кара тарақан, *селәүчән* — суалчан; *дувадақ* — 1. бала чыгармаған ялгыз кош-корт, 2. йортсыз, нәсел-нәсәпсез кеше; *умарта* — 1. умарта оясы, 2. бал корты.

Сөйләү үрнәкләре

безнең асыл мында терле йартын жыйылған// мында булған чуаш/ муқшы// мында килеп тырған усман атлы кеше// мыннан күчкәннәр эч йырт// анда да усман асылы булған/ мында да усман// шул эч йырт булғанға/ эчиле дип тырған// хәзер генә бетте ул/аны белмиләр дә// элгәре эчиле дип йертә тырған-нарийе// усман асылында йартысы мишәр/ йартысы башқырт булған// шуңа анда ике терле сүлиләр// аларның башқыртлары алданрак килгән/ мишәрләре сыңрақ килгән//башқырт жире булмаған булувын// мында керәшен булмаған/ татарларға керәшен буласыңмы дип әйткәннәр// мына бу тықырықның теге йағы унике йырт урыс булған// хәзер дә әле ике йырт урыс бар//

мында булған микитин чуашлары йез дә ун/ йез дә унеч йыл диме// әле микитингә киткәнә йартысы ғына/ күбесе киткән абдуллинға// анда да усман керә ди/ ничектер атала ди// сүләшәләр ди алар шуннан киткәнбез дип/ чиннекләре бар ди// нәзер биргән жир/безгә күчтәнәчкә биргән жир//

Сөйләүче: Шәйдуллин Гайфулла, 67 яшь.

Самара өлкәсе, Камышлы районы, Иске Усман авылы.
1960 ел. Язып алучы: Г. К. Якупова

элгәре [кызны] урламыйларийе/ сырап алаларийе//кийәү атна сайын бара/атна кич килә/ йымға тыра/ шимбә кен китә// аннан сың туй тешә әрчиләр белән//кызны биргәч тә никахқа хәтле мәһәр китерәләрийе// мәһәрне тутырмыйчы никах уқымыйларийе// күлмәк/ ыштан/ күкрәк/ аяқ серткече/ намазлык/ [болар] бирнә қыз йағыннан// хәзер күкрәк бетте инде// мәһәргә қызға ике күлмәк/ шәл сырыйларийе// кийәү йағыннан сындық/ тас/ қымған бар да бар/ түшәк/ йастық/йурған/ нәрсә булса да бер мал/ кәжәме/ сарықмы йаздыралар/ мал илтәләр инде/күреп түгел/ күрәргә түгел/ тәрәзәдән қаратмыйларийе// безнең әтәй/ инәй бик усал булдылар// әтәй дә бик ғәйрәтлийе/ инәй дә бик усал// шуңа күрә мин үзем дә бик усал булдым/ балаларны бер қайа чығармадым// башқыдаға берәү килгәндәр инде қыз сырағға// бер дә килә/ ике дә килә/ эч тә киләле ул// бүтән сыраучылар да барийе дә бер-ике йергә/ аларға булмады// бер муллаға сырағаннарыйе дә/ әтәй бирмәде/ минем мулла қарарға кечем йуқ дип//

қыз йағыннан зур бағырсақ/ йегет йағыннан шырпылы қатлама пешерәләрийе// малай йағыннан қыдағый пиругы/ қыда күкәйе/ паптит пешереп киләләрийе//

Сөйләүче: Сафина Шәмсия, 73 яшь.

Самара өлкәсе, Камышлы районы, Татар Байтуған авылы.
1960 ел. Язып алучы: Г. К. Якупова

бақый бабай шушы тауның башына килеп басқан ди ақбүз атқа атланып// алар аға-бырат булғаннар/ йөрмәкнең балалары// берсе ғәли/ берсе усман/ берсе бақый// бу йөрмәк бабай бик шәп палкабудис булған// ул үзе төп башқорт икән// бер патшаны суға ырғытқаннар ачу белән// шушы йөрмәк саздан чығарған// ул нәрсә бүләк итим дигән// ул уйлаған-уйлаған да/ мәңгелек жир бир дигән/ суқ буйыннан бақыр қазық белән гранавайт итеп/ патша зимләмирләре айырып биргәннәр// өч улы жіткәч/ йөрмәк бабай аларны урнаштыра менә шушы жіргә// қайсығыз қай тешне тели/ ат атланып эзлиләр// ул үзенә дә усатбы ала// менә шушы бақый бабай ат менеп килә дә шушы тау башына ақбүз ат белә// қарап тора хәзер/ қарый да бу қай төш удобный утырырға/ суқ буйын су баса/ теге йақтан қайынлы йылғасы килә// қайынлы йылғасы буйына утырмый/ бу йақны қарый// мында да йылға бар/ чишмәләр дә бар// шушы чишмәле жіргә йылға буйына урнаша/ шушында йәши// йақыннарын әпкилә/ туған-тумачасын// баш малайын өйләндерә// балалары була бақыйның да// бу килән бик уңған/ бик чибәр/ бик чиста/ ақ тәнле була/ ақ ана диб атыйлар аны// бер истәлек булсын/ тарихқа кереп қалсын дип ақана-ақана дип атыйлар шушы суны// шуннан бақай авылы башланып китә инде// ә менә йөрмәктә йөрмәк бабай үзе утыра// бик ипле/ бик йайлы жир/ қырлар зур/ башта мәтеби дигән авылға утыра/ иске усманға// шуннан суқ буйына дип йаңа усманға килеп урнаша балалары// йөрмәк бабай килгән хәзер тоқомы белән// кешә әз/ йер буш қала// әлгәре бит күчмә халықлар була// паузкалыларны туқтата да/ давай утырығыз/ түлке мәсәлман булсағыз ғына/ дингә килсәгез генә// бу халықлар мишәрләр/ типтәрләр була// без диләр үзебез чуқындырудан қачып киттек// урнашалар/ бер мәхәллә була// аннар соң унике павазкәле чувашларны китертә/ аларны да дингә китерә/ бер йаққа урнаштыра аларны//

Сөйләүче: Бәшарова Зәйнәп, 50 яшь.

Самара өлкәсе, Камышлы районы, Бакай авылы.

1978 ел. Язып алушы: Д. Б. Рамазанова

КРАСНОУФИМ СӨЙЛӘШЕ

Урта Урал төбәгенәң Свердловск өлкәсе Түбән Сырга, Әчет, Әрти, Красноуфим районнарында яшәүче татарлар сөйләше шартлы рәвештә красноуфим сөйләше дип атала.

Бу сөйләш 1966—1968 елларда диалектологлар Ф. Ю. Юсупов һәм Л. Ш. Арслановлар тарафыннан «Татар теленәң диалектологик атласын төзү өчен материаллар жыйнау программасы» нигезендә жентекләп өйрәнелгән һәм ул материаллар «Урта Идел һәм Урал төбәге татар халык сөйләшләре атласы»нда (1989) чагылыш тапкан.

2001 елда бу юлларның авторы тарафыннан биредәге авылларга уздырылган экспедиция барышында бай материал тупланды. Нәтижәдә әлегә төбәктә яшәүче татарларның теленә, рухи мәдәниятенә караган китап дәнъя күрдә: Урта Урал (Свердловск өлкәсе) татарлары. Рухи мирас: Гаилә-көнкүреш, йола терминологиясе, фольклор.— Казан, 2002.— 420 б.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. *a* авазы иренләшә, ягъни әдәби телдәгечә әйтелә: *a°л-ма*, *a°лтын*, *a°рба*, *қа°рға*.

Искәрмә: Әчетле, Красноуфим районнарының кайбер авылларында (мәсәлән, Гәйнә, Кәрши, Торош) аерым кешеләр сөйләшәндә *a* авазы ачык итеп тә әйтелә. Биредә күрше Пермь өлкәсе татарлары белән

аралашып, кыз алышып-бирешеп яшиләр. Ачык *а* — шуның нәтижәсе булырга мөмкин.

Аваз тәңгәллекләре.

ә~а: *йәбешә* — йабыша (ябыша), *сәленә* — салына, *йән* — жан, *ахирәт* — ахирәт, *әтнә* — атна, *әнән әре* — аннан ары, *әләсәң* — алайса, *әждәһә* — аждаһа, *сәтин* — сатин.

ы~а: *йаңы* — йаңа (яңа), *ушылып* — увалып (уалып), *аудыра* — аудары; **а~ы:** *қапқан* — капкын, *қатырға* — катыргы, *қаңғырау* — қыңғырау, *қабақ* — кабык, *қазарға* — казырга, *қайа* — кайый.

ә~и: *сәтләшек* — чикләшек, *кәштә* — киштә, *кәрәк* — кирәк, *кәмә* — көймә, *кәм* — ким, *тәрән* — тирән, *шәкәр* — шикәр, *шәрбәт* — ширбәт, *кәбән* — кибән, *кәртә* — киртә, *әпәй* — ипи, *кәгәшен* — кигәвен, *кәләпләй* — киләпли, *бәк* — бик, *әтәй* — эти, *тәкбәр* — тәкбир.

и~ә: *инәкәй* — әни, *сискә* — чәчкә, *сикә* — сәкә, *печин* — печән, *бели* — белән, *чеперик* — чүпрәк, *печиннек* — печәнлек, *пилмин* — пилмән, *гүлбич* — гөлбәч (идән асты), *фирештә* — фәрештә.

и~э (е): *әкрин* — әкрен, *чебин* — чебен, *бөрлигән* — бөрлегән.

ә~өй: *кәмә* — көймә. Ләкин: *өй*, *сөйәк* (сөяк), *көйәнтә* (көянтә), *сөйәл* (сөял).

и~у: *минча* — мунча, *минчала* — мунчала.

э(е)~ү: *сепрәк* — чүпрәк; **э(е)~и:** *дөгәнәк* — тигәнәк.

ө~ү: *төгөл* — түгел, *бөгөн* — бүген, *бөкәй* — бүкәй, *төбәтәй* — түбәтәй, *чөмәлә* — чүмәлә, *төбә* — түбә, *мөк* — мүк, *көзәтү* — күзәтү.

ү~ө: *жүгән* — жөгән (йөгән), *күпшә* — көпшә, *йүткерә* — йөткерә.

у~о: *сурау* — сорау, *туқмач* — токмач; рус сүзләрендә: *кулча* — рус. кольцо, *кутумка* — рус. котомка, *путулук* — рус. потолок.

о~у: *йоқа* — йука (юка), *йобану* — йувану (юану), *боғаз* — бугаз.

ы~у: *мынса* — мунча, *быйау* — буйау (буяу), *была* — була, *былай* *былған* — болай булған, *шыл* — шул, *йышындыра* — йуындыра (юындыра), *алабыта* — алабута; **у~ы:** *сандуқ* — сандык.

Дифтонглар. Сөйләштә исемнәр һәм алмашлыкларда, фигыльләрдә сүз ахырында килгән *-ай/-әй* дифтонгларының әдәби телдәге *-ый/-ий* дифтонгларына тәңгәл килү күренеше дә бар: *инәй* — әни^й, *жизнәй* — жизни^й, *қартнәй* — карт әни, *үгәй* — үги^й, *қодағай* — кодагый, *әпәй* — ипи^й, *тәпәй* — тәпи^й, *андай* — андый, *шундай* — шундый, *бармай* — бармый, *эшләмәй* — эшләми, *тавышланмай* — тавышланмый, *тапмайынсы* — тапмыйчы, *кәләпләй* — киләпли, *тәрәпләй* — тәрәпли.

ү~өй: *түмә* — төймә, *үрәнә* — өйрәнә, *үрә* — өйрә, *сүләй* — сөйли, *сүрәй* — сөйри.

-ей дифтонгы ачык иҗектә килгән тар *и* сузыгы урынына әйтелә: *кейем* — кийем (кием), *тейеш* — тийеш (тиеш), *ней* — ни, *кейек* — кийек (киек).

Иҗек һәм сүз азагындагы ирен-ирен *у—ү* сузыкларына *-ыш/-еш* дифтонглары туры килә: *қышақ* — куак, *сыш* — су, *тышған* — туган, *сышған* — суган, *сышық* — суык.

Тартыклар. Тартык авазлар системасы һәм авазларның әйтелеше ягыннан сөйләш әдәби телдән аерылмый. Аерымлыклар, нигездә, аваз тәңгәллекләрендә генә күзәтелә.

б~в: *бидрә* — рус. ведро (чиләк).

б~м: *буйынса* — муенса; **м~б:** *чымылдык* — чыбылдык, *мөрө* — бөрө, *қорман* — корбан, *майтақ* — байтак, *минашат* — рус. виноват.

н~м: *йашын* — жавым (явым), *тырнау* — тырмау, *ағын (сыу)* — агым (су), *тырнашыс* — тырма. Шулай ук: **н~л:** *сөрнегү* — сөрлегү.

п~ф: *йапрақ* — йафрак (яфрак), *керпек* — керфек, *қалпақ* — калфак, *қанәпер* — канәфер, *панар* — фонарь, *шәпқәтле* — шәфкәтьле. Ләкин: *Фатих*, *Хафиз*, *Фатыйма* һ. б.

з~р: *тотқыза* — тоттыра, *йатқыза* — йаткыра (яткыра), *үткәзә* — үткәрә.

з~д: *изән* — идән, *қазақ* — кадак, *қазай* — кадый.

д~т: *дегәнәк* — тигәнәк, *дәгәрмәс* — тәгәрмәч, *дуғару* — тугару, *дары* — тары; **т~д:** *тиде* — диде, *жите* — жиде, *тип* — дип.

с~ч күренеше аеруча Түбән Сырга районы татар авылларында актив күренеш: *себен* — чебен, *сәй* — чәй, *салғы* — чалгы, *сабата* — чабата, *сормау* — чормау, *бесән* — печән, *бесү* — печү, *бысқы* — пычки, *сыбыртқы* — чыбыркы; хәл фигыль формаларында: *барғас* — баргач, *килгәс* — килгәч.

ш~ч: *шишмә* — чишмә, *шыршы* — чыршы, *шебеш* — чебеш, *шитләшек//сәтләшек* — чикләшек; **ч~т:** *чөчө* — төче; **ч~ж:** *ченаза* — женаза.

ж~ж күренеше Түбән Сырга районының Үрмәкәй, Әрәкәй, Өфө Шигере авылларында билгеләнде: *бажа* — бажа, *жиләк* — жиләк, *кәжәнкә* — кәжәнкә, *жите* — жиде, *жыйылыш* — жыелыш, *жизнә* — жизнә, *хәжәт* — хажәт.

ж//й параллель кулланыла, ягъни сөйләшкә *ж*-ләштерү дә, *й*-ләштерү дә хас: *жул//йул* (юл), *жахшы//йахшы* (яхшы), *жәшел//йәшел* (яшел), *жиләк//йеләк*, *жимеш//йимеш*, *Жамал//Йамал*, *Гөлжәмилә//Гөлийәмилә*, *жан//йан*, *дөнжә//дөнья* (дөнья).

з~ж түбәндәге сүзләрдә: *кәзә* — кәжә, *зибәрә* — жибәрә, *кизеле* — кижеле, *зөзек* — йөзек, *мәзелес* — мәжлес.

ғ/г~қ/к: *йаға* — йака (яка), *тығырық* — тыкрык, *чигерткә* — чикерткә; **қ~ғ:** *сулақай* — сулагай; **қ~х:** *рәқәт* — рәхмәт, *қодай* — ходай.

Ассимиляция күренешләре. Тамырдагы *н*, *м* авазлары тәэсирендә кушымчадагы *л* тартыгы тулысынча ассимиляцияләнә, ягъни әдәби әйтелештәгечә *н* авазына күчә: *уннап* — унлап, *чыннап* — чынлап, *көннәшә* — көнләшә, *урманнык* — урманлык, *болыннык* — болынлык, *бөтөннәй* — бөтенләй; *ашамнык* — ашамлык, *исемне* — исемле, *имнәде* — имләде, *моңно* — моңлы, *тәмне* — тәмле, *онната* — онлата, *төннә* — төнлә.

Ирен-ирен яңгырау *б*, *м* тартыклары алдында тел очы *н* авазы, әдәби телдәге *һәм* урта диалекттагы кебек, ирен-ирен *м* авазына күчә (*нб > мб*, *нм > мм*). Бу күренеш түбәндәге шартларда күзәтелә:

-*ған* формалы хәл фигыльләргә беренче зат берлек (-*мын/-мен*), күплек (-*быз/-без*) һәм сорау (-*мы/-ме*) кушымчалары ялганганда: *барғаммы* — барганмы, *эшләгәммә* — эшләгәнме, *күрмәгәммә* — күрмәгәнме, *теккәмбез* — теккәнбез, *үскәмбез* — үскәнбез, *алғаммын* — алганмын.

Нигезе *н* тартыгына беткән фигыльләрнең юклык формасында: *белеммәй* — белеми, *кейеммәй* — киени, *йылыммай* — жылынмый, *сүләммә* — сөйләнмә.

Ике сүз янәшәлегендә: *барғам була* — барган була, *тәм буйы* — тән буйы.

Әдәби телдәге кебек үк, тирән тел арты *қ—ғ* һәм тел арты *к—г* тартыклары алдыннан килгән *н, л* сонорлары өлөшчә кире ассимиляцияләнәләр, *ң* тартыгына күчәләр: *тоқоңға* — токынга, *урмаңға* — урманга, *қазанға* — казанга, *төңгә* — төнгә.

Диссимиляция күренешләре. Сонор *н, м, ң*, тартыкларына беткән чыгыш килешендәге исемнәргә һәм алмашлыктарга, әдәби телдән аермалы буларак, *-дан/-дән* кушымчалары ялгана: *урмандан* — урманнан, *йаландан* — йаланнан (яланнан), *болондан* — болыннан, *андан* — аннан, *кемдән* — кемнән.

Диссимиляция күренешенә тагын түбәндәге мисалларны теркәргә мөмкин: *төндөк* — төнлек, *борондық (инәй)* — туйда йола буенча икенче «әни» итеп куелган кеше, *миндек < миннек < биннек* — рус. веник.

Аваз төшү. *ы: қайдым* — кайыдым (каедым); *й: қачан/қасан* — кайчан, *қачы/қасы* — кайчы; *л: йуғату* — йугалту (югалту), *итеү* — илтү, *көчәп* — көчләп; *г: нийә* — нигә; *б: арта(а)* — артаба < арытаба — шуннан соң; *н: тәликә* — тәлинка, *икә* — икән, *микә* — микән, *белә* — белән, *асат* — ансат, *муча* — мунча.

Икеләтелгән тартыкларның (геминатларның) берсе төшә: *эсе* — эссе, *кәкүк* — кәккүк. Чыгыш килешендәге алмашлыктар һәм исемнәрдә: *анан* — аннан, *монан* — моннан, *өйөнән* — өйеннән (өеннән); *-ым/-ем* тартым кушымчасына беткән исемнәр һәм алмашлыктарда: *қулыман* — кулымнан, *сүземән* — сүземнән, *үземән* — үземнән.

Ижекләр төшү: *қыну* — кылану: *йүри қынаңмы* — юри кыланасыңмы? *Мә қынаң* — нәрсә кыланасың, *йәшенә* — йәшеренә (яшере-нә), *қараулый* — каравыллый (каравыллый), *қам беләм* — кайан (каян) беләм, *арта* — ары табан, *әләнди* — әллә нинди.

Красноуфим сөйләшендә рус теленнән кергән алынма сүзләрдәге фонетик үзгәрешләр сузык авазларга да, тартык авазларга да карый: *әчки* > рус. *очки* — күзлек, *мишәк* > мешок — капчык, *әбизәтелни* > обязательно, *бал'ниса* > больница — шифаханә, *милисе* > милиция, *дум* > дом — өй, *кантур* > контора, *көзнич* > кузнец — тимерче, *чист-ра* > сестра, *кулча* > кольцо — божра, *сип* > цепь — чылбыр, *өлгөт* > льгота, *кутумка* > котомка, *кутулук* > котелок, *бырт* > пруд — буа, *куруб* > короб — тартма, *гелин* > глина — балчык, *бакус* > покос, *кушув-ка* > кошовка, *хәзәин* > хозяин, *бидерә* > ведро, *кәртүк* > картофель — бәрәңге, *малатук* > молоток — чүкеч, *эрис* > рис — дөгә.

Грамматик үзенчәлекләр

Исемнәр. Күплек санын белдерә торган *-лар/-ләр* кушымчасы, әдәби телдән аермалы буларак, саннарга, исемнәргә *һ. б.* сүз төркемнәренә ялгана һәм көчәйтү төсмере өсти: *Йылаплар* (елап) *киттем ашыл буйлап*. *Үз күзем белә күрепләр* (күреп) *қайттым қаланы*.

-қай/-кәй иркәләү кушымчасы да, әдәби телдән аермалы буларак, жанлы предметны белдерә торган исемнәргә генә түгел, бәлки жансыз әйберләргә белдерә торган сүзләргә яки башка сүз төркемнәренә дә ялгана һәм иркәләү мәгънәсен югалта төшә: *Энекәйе қайтып ишекне*

ачып жибергән. Абышқасын солдатқа алғаннар бу бичәкәйнең. Ике хатынқай утырған да сеңнәгән. Сеңлекәйемнең хаты килгән. Кинжәкәй (төпчек кыз) қайтып килә. Сыйырны өйдә саудылар, бозауқайы да өйдә булды қышқыда. Кәжәкәйебезнең сөте күп. Борондық инәй булыр кеше танақайға тайандыра киленне. Шундыйларны бәк күп күрдек, қолқайым. Анақай бәрәнем йуғалды. Матур бизәкәйле түбәтәй кигән. Қалпақайны үзем бастым қызларға.

Сөйләштә бер генә очракта түбәндәге форма теркәлгән: *пешмәкәйрәк* — пешеп житмәгән. Мәсәлән: *Әлә пешмәкәйрәк* (пешеп житмәгән) *булғанмы минең шәңгәләр?*

Исем сүз төркемнәре хәбәр булып килгәндә, аларға зат кушымчалары ялгана: *Без үсеп килгән қызларбыз. Илле туғыз йәшмен, мин йәш түгелмен инде. Барыбыз да йәш балалыбыз, баймын, биш балам бар. Хәзер без бай кебекбез. Тыңлап утырсаң да барыбер кеше сүләгән кебексең. Син мәнәжәткә остасыңдыр. Икмәк исе искәп үскән кешемән. Мин ашыл баласымын қый.*

Килешләрне кулланудагы үзенчәлекләр. Исем сүз төркеменә караган үзенчәлек тартымлы исемнәрнең чыгыш килеше белән төрләнешендә табыла: *Сыйырыман* (сыерымнан) *айырылдым исе, сөтсез утырым инде. Қаберемән* (каберемнән) *эзе сышытма. Син баламан* (баламнан) *доға көтәм. Күземән йуғалсын, эзе булмасын өйемдә. Қулыман* (кулымнан) *тотып атқа утырттылар мине. Өйәмән* (өемнән) *сығып қастым.*

Сөйләштә исемнәр һәм алмашлыктарда бер килеш урынына икенче килешне куллану күренешләре дә бар: *Бүкәннән утырың* — бүкәнгә утыр. *Айағынан* (айагында) *йөрөп йатайы. Безне* (бездән) *көлмә инде. Сине* (синнән) *көләм мин, тей. Бер-береңне* (бер-береңнән) *көләң инде, син қарт сарық тоттың, қарт кешегә бараң тип. Мийә* (мине) *ороша, мийә қырыша.*

Тартым кушымчалары. Красноуфим сөйләшендә икенче төр изафә актив: *Көлтә бау* (көлтә бавы) *йасыйбыз. Барып қараң, теркелек арада* (наратлык арасында) *мәшкә табарсыз. Қул аркалар* (кул аркалары) *туңып китә. Қозоқ сыу* (бәке суы) *эсәбез қышқыда. Печин кәбән* (печән кибәне) *кәртә буйда* (буенда). *Өйкәртә уртада* (ишегалды уртасында) *тапчық* (йомычка) *йата. Аштабақ* (аш табагы) *кәрәксә мин үзем алырмын. Қолақ сырға* (колак алкасы) *тағып йөрделәр қызлар. Қарсыуға* (кар суына) *керәбез дә чығабыз. Чыныйақ тыш* (чынаяк тәлинкәсе) *кәрәк.*

Әдәби телдән аермалы буларак, красноуфим сөйләшендә -нықы/-неке формалы алмашлыктар һәм исемнәр еш кына аергыч функциясендә кулланылалар һәм аерылмыштан алда да, артта да килә алалар: *Уралнықы сүзләрен* (урал сүзләрен) *йазамсыз? Бүкән йабунықы* (урындык япкычының) *өлгесен сурайыңмы? Безнең ашылнықы* (безнең авылның) *қыз бу. Бисәнеке энесе* (хатынның энесе) *балдыз була, сеңнесе дә балдыз була қатыннықы* (хатынның).

Әдәби телдәге бер күлмәге, олы қызы кебек сүзтезмәләрдә ачыклаучы сүзләр -сы/-се тартым кушымчалары белән әйтелә: *Берсе малайы* (бер малайы) *киткән. Бу олысы қызнықы* (олы кызның) *малайы. Олысы қызыма* (олы кызыма) *бирдем бу мендәрне. Зурсы танақай* (зур тана) *көтүдән қайтмаған. Берсе шәкәр* (бер шикәр) *изәнгә төшкән.*

Алмашлыктар. 1 нче зат мин алмашлыгы иялек килешендә минең (минем) формасында кулланыла: *Минең қызым сыйыр сава фирмедә. Минең инәй бик күп суқты тастымалны. Минең ашны ашыймсыз? Минең сүз күп сүләргә.*

Мин, син зат алмашлыктары юнәлеш килешендә *мийә* (миңа), *сийә* (сиңа) формаларында кулланыла: *Бер бидерә кәртүк (бер чиләк бә-рәңге) бирә мийә (миңа), житте сийә (сиңа) тей. Мийә (миңа) йуғыйы йер. Бирнәне инде аны бир сийә (сиңа) дә бир мийә (миңа) дип әйткәннәр.*

Аерым очрактарда *мин, ул, шул* алмашлыктары юнәлеш килешендә *минеңә* (миңа), *аныңа, аныға* (аңа), *шуныға* (шуңа) формаларында килә: *Минеңә (миңа) бер нәмә дә кәрәкмәй. Аныңа (аңа) қаймақ саламсың? Аныға (аңа) барыға уйлама, нәселе шундый диләр. Алар кемгә бирәсе килә, шуныға (шуңа) бардык кейәүгә. Аныңа (аңа) килеп суға. Минеңә (миңа) күлмәк қайынып утыраңмы?*

Чыгыш килешендә алмашлыктарның түбәндәге формалары бар.

Мийән (миннән), *сийән* (синнән): *Ул мийән олорақ, мийән кечкенәсе энекәй була. Мийән сурашып тора. Сийән зурырағы тутай була. Мийән азаққы балалар тастымал суқтылар, алчепрәкләр қайыдылар. Сийән кечкенә қыз. Мийән кече быратым бар.*

Миңән (миннән), *сиңән* (синнән), *аңан* (аннан), *моңан* (моннан), *үземән* (үземнән): *Миңән (миннән) алда эшләделәр. Аңан (аннан) бер сүз дә ишетә алмассың. Моңан (моннан) белеки баласы. Үземән (үземнән) үзем ойалам. Аңан (аннан) оло қыз. Моңан (моннан) суңырақ килде.*

Минеңән (миннән): *Минеңән (миннән) сурадылар қый.*

Урын-вакыт килешендә *шуныңда* (шунда), *моңода* (монда) формалары да очрый: *Шуныңда (шунда) өйләнде, шуныңда (шунда) тора. Ике кис аныңда (анда), ике кис моңода (монда) қуналар.*

Нәрсә сорау алмашлыгының сөйләштә түбәндәге фонетик һәм лексик вариантлары кулланыла: *мәсә, мәстә, нәмә, нимә, нимәстә. Мәсәлән: Әллә мәсә (әллә нәрсә) қыландырып бетте. Мәсә (нәрсә) алып төштең бәй? Исе ме мәстә (нәрсә)? Мәшкә бик йақшы мәстә (нәрсә). Нәмәгә (нәрсәгә) матчаны сырлыйсың аны? Нә қый, мин малайға қыз алдым исә, жиңгә әзерләде аш-суны. Бөтен нимәне (нәрсәне) йышаң. Нимәстә (нәрсә) телийең, шуны эшлийем. Нимәстә (нәрсә) уқыйдыр, белмим. Безгә теләсә нимәстә (нәрсә) йарый. Нимәстә (нәрсә) генә салмыйлар ашқа.*

Сөйләштә түбәндәге күрсәтү алмашлыктары бар: *әнә/ана, у/шы, бы/был, шуш/шул, анау* (ул), *монау* (бу): *Тастымалларны ағартырға монау (бу) тауға менә торғаныйық. Анауға (аңа) күп салдың, мийә (миңа) әз салдың дип қыйышалар балалар. Әле мин монауда (монда) үзем генә торам. Әнә бәләкәй өй, минеке у (ул). Аның менәше (менә бу) төшендә чире барыйы. Был (бу) әби йырақтан килгән. Анау (ул) таудан монау (бу) тауға баралар. Ана (әнә) қый, йәш йегетләр қайтып килә. Бы (бу) ашылда үзе генә тора.*

Саннар. Сөйләштә төп сан урынына жыю саны кулланыла: *Шулай өчәү малай килеп керделәр өйгә. Икәүме, дүртәүме мендәр кәрәк киләгә әзерләргә. Берәүне генә алып чығығызый. Үзе чыққан икә хужа, күргән, маңлайында берәү мөгеze бар, дей. Мин өс улан таптым, өсәшен*

(өчесен) дә өйдә таптым. Икәшен (икесен) дә қороталар, солони да, бодайны да арта тирмәндә тартып талқан оно йасыйлар. Туйда биш ат булды, бишәшендә (бишесендә) дә тастымал дуғасында. Әтей дийеп энекайем белән икәшебез (икебез) дә қысқырып йибәрдек.

3 нче зат берлек сандагы жыю саннарының тартым кушымчаларын катлауландырып (-сы/-се өстәп) сөйләү очрақлары бар: *Үзеңнең тыуған-тумаларыңның берәшесе (берсе) сыу йулы күрсәтергә сыға. Болар икәшесе (икесе) бер хөкөмдә.*

Берәр сүзенең берәй формасында кулланылуын күрсәтеп китәргә мөмкин: Берәй (берәр) бәйрәмдә, ашта берәй (берәр) кеше сийа ошаса, әхирәт дус итәң, әләсең берәй (берәр) нимә. Берәй нимә (берәр нәрсә) йапқандыр инде бидерәгә нығытып.

Рәвешләр. Сөйләштә вакыт рәвешләрен белдерә торган формалар әдәби телгә караганда киңрәк. Биредә вакыт рәвешләре кушымчалар, бәйләкләр һ. б. ярдәмендә ясалырга мөмкин.

-қы/-ке + -лық/-лек + -та/-тә: *Арқа суғыш уйныйбыз кичкелектә (кичен). Қышқылықта (кышын) утын күп кәрәк.*

Әдәби телдәге қыш буйы, көн буйы тибындагы конструкцияләр сөйләштә вакыт белдерә торган сүзләргә иялек килеше кушымчасы ялғанып кулланылалар: *Қышның буйына (кыш бую) арқан иштем. Этнәнең буйы (атна бую) мунса иңдерә кендек әби уланьы. Жите йылынның буйына (ел бую) қорбанның күтәрдем. Биш көннең буйы (көн бую) туй булды.*

Әдәби телдәге йаз көне, жәй көне тибындагы сүзтезмәләр урынына сөйләштә йаз, жәй дип кенә әйтелү очрақлары да бар: *Йаз кеше кәрәк-мәде аларға. Жәй китерербез сийа утын тейделәр. Йаз қайтмасақ, көз қайтырбыз қунаққа.*

Сөйләштә -луй/-лей, -лай/-ләй, -лий/-ли, -ди кушымчаларының рәвеш ясау активлығы әдәби телгә караганда киңрәк: *Йылылуй (жылы көе) тутырмыйлар күмәсләрне сандыққа. Дүртенчелей суқты паралис. Икенчелей керем дей. Йыларди булып чығып киттем. Үзәккә үтәрди төртмәкәй теле бар. Қыйарлары ашарди булып үскән. Мин беренселәй барғанда шартлама беишмәгәнийе әле, туңнай (өлгермәгән көйе) жыйалар шартламаны.*

-лата/-ләтә кушымчалары белән рәвеш ясау да еш очрый: *Қызға мәһәр сурийбыз, әйберләтә, кийемнәтә дип. Майлата да, сөтләтә дә сатабыз. Итләтә түләдек бурычны.*

Фигыльләр. Затланышлы формалар. Хикәя фигыльләр. Әдәби телдән аермалы буларак, хәзерге заман хикәя фигыльләренең -ай/-әй кушымчалары белән ясалған очрақлары еш күзәтелә: *Йә қыз бармай (бармый), йә малай алмай (алмый), йаратмай, малны кире қайтара қыз атасы. Кәртүкләр дә үсмәй (үсми) быйыл. Ашай (ашай) да йоқлай (йоклуй) бу бала.*

Хәзерге заман хикәя фигыльләренең 2 нче зат берлегендә, әдәби формалар белән беррәттән, қыскартылған (диалекталь) вариантлар да кулланыла: *Бәләш бешерәң (пешерәсең), сарық суйаң (суйасың). Безгә киләңме (киләсеңме)? Бәләкәйдән ат өстендә йөрдем, беләңме (беләсеңме), белмиңме (белмисеңме), сыбай булдым. Кемне көтәң (көтәсең), шул булып килә икә шы бисура.*

Сирәк очракларда түбәндәге диалекталь форма да очрый: *Кызыңны сагынмыйыңмы?* (сагынмыйсыңмы). *Син белмийеңмени* (белми-сеңмени).

Сирәк очракларда хәзерге заман хикәя фигыльнең *-ып/-еп* утыра формасы белән ясалган төре дә кулланыла. Мондый конструкция эш-хәлләрнең нәкъ сөйләү моментында, сөйләүченең күз алдында башкарылуын хәбәр итә: *Минеке сыйыр килеп утыра* (килә). *Килеп утыра* (килә) *икә қунаққа кейәү*. *Урамда сыбай ғына йөрөп утыра* (йөри). *Ат үтеп утыра* (үтеп бара) *қый*. *Теге қортқа қаршы килеп утыра* (килә).

Гадәти, һәрвакыт булып тора торган эш-хәлләрне *-а/-ә*, *-й* торган конструкциясе дә белдерергә мөмкин: *Йеләк бу йердә күп була торған*. *Урманда йылан күп була торған*. *Китәр йерем былса, йоқлый алмый торғамын әле мин*.

Категорик үткән заман формасы, татар әдәби телендәге кебек, *-ды/-де*, *-ты/-те* кушымчалары ярдәмдә ясала һәм зат кушымчалары алып төрләнә: *Байна чәй эчтем қый*. *Тимер миснең өстендә кәртүкне өтөп сәй эстек*. *Гәйнәгә барды қый*. *Сөрәндә сунтарлы тастымал биреп йибәрдем*.

Нәтижәле үткән заман фигыльләрнең 1 нче зат берлек һәм күплек саннарында *-ған* кушымчасындагы *н* тартыгы төшеп калу актив күренеш: *Без сыуны итеп қуйғабыз* (куйганбыз) *мунсаға*. *Без барып қайтқабыз* (кайтканбыз) *қалаға*. *Без қысылып қалғабыз* (калганбыз) *урыс араға*. *Без суқынмағабыз* (чукынмаганбыз). *Мин аш қуймағамын* (куймаганмын). *Мин ипи салғамын* (салганмын) *кесәмә*. *Саташқамын* (саташканмын) *қый*. *Менә монда аралық, мин сығып басқамын* (басканмын).

Аерым очракларда 1 нче зат кушымчасы бөтенләй кыскара: *Кәртүк бешергәм* (пешергәнмен). *Мин бөгөн йатып йоқлагам* (йоклаганмын). *Мин инде эштән қайтқам* (кайтканмын).

Тәмамланмаган үткән заман, әдәби телдәге кебек үк, *-а/-ә*, *-ый/-и* кушымчалы хәл фигыль һәм *иде* ярдәмче фигыле белән ясала һәм зат кушымчалары алып төрләнә. Ләкин *иде* ярдәмче фигыле фонетик яктан үзгәрәп, *-ыйы/-ийе* вариантында кулланыла: *Сыу буйына төшәйек* (төшә идек), *аймақ-аймақ булып утырайық* (утыра идек) *өйләрендә*. *Без көләйек* (көлә идек) *аның сүләшүшеннән*. *Эштән килүләренә ашарға әзерләп торайық* (тора идек). *Сыу ағайы* (ага иде) *урам буйлый*.

Күптән үткән заман формасы (*-ған иде*) үткән заман хикәя фигыльгә (*-ды/-де*, *-ты/-те*) *иде* ярдәмче фигыле кушылып ясала (+ *-ыйы/-ийе*), зат кушымчасы төп фигыльгә ялгана: *Қызым магазинда алдыйы* (алган иде) *күлмәк*. *Жегерме жәштә килдемийе* (килгән идем) *монда*. *Мин белеки чақта ашырдымыйы* (авырган идем). *Бик әйбәт эшләдийе* (эшләгән иде), *бардыйы* (барган иде) *кейәүгә*. *Абзый ашылдан алдыйы* (алган иде) *қызны, шунда қунақлаштылар*. Алар *кәртүк алдыларыыйы* (алганнар иде). *Син мөржәне ачтыңыйы* (ачкан идең).

Кабатлаулы үткән заманның *-а/-ә // -ый/-и* торган *иде* (торган + *-ыйы*) (*бара торған иде*) формасы актив кулланыла, бу яктан сөйләш әдәби телдән аерылмый: *Сүлей торғаннарыйы, сыуның ийәсе бар дип*. *Әлек ышкулда татарча уқый торғаннарыйы*. *Шәңгәне күп пешерә торғаныыйық туйға*.

Сөйләштә сирәк очракта түбәндәге форма да кулланыла: *торғабызый* — торган идек: *Икешәр қат беләзекийе тәңкәле, шулай кейә торғабызыйы (кия торган идек).*

Киләчәк заман хикәя фигыльнең 1 нче зат берлеге, тамыры яки нигезе *-р/-ыр/-ер* гә беткән очракта, бер *р* кыскара, *-ым/-ем* кушымчасы ялгана: *Соңынан ғына әйтерем* (әйтермен), *сине эзләтерем* (эзләтермен). *Торалғанчы тором* (торырмын) *да, торалмый башлагач, қызыма китәрем* (китәрмен). *Бәйләп қуйарым* (куярмын) *бу та-нақайны. Камзул кийәрем* (киярмен), *әмәйлек кийәрем* (киярмен) *дә барым* (барырмын) *әле.*

Боерык фигыль. Сөйләштә 2 нче зат боерык фигыльнең күп-леге һәм берлеге *-ың/-ең/-ң* кушымчасы белән ясала: *Әйдә, сығың* (чык), *ашаның* (аша). *Керең* (кер) *безгә дә, сүләшербез. Йуқ әкийәтне сүләп утырмаң* (утырма). *Бер әтнәсез өйгә кермәң* (кермә). *Сураң да сураң* (сора) *аңан. Жиләккә барың* (барыгыз) *әле, балалар. Әйдәң* (әйдәгез), *сәй эсәргә.*

Теләк фигыль. Татар әдәби телендәге һәм урта диалект сөйләшләрәндәге кебек, *-асы/-әсе килә* формасы белән ясалган форма сөйләштә субъектив теләкне белдерә: *Мынча инәсең киләме? Эшлисе килде исә эшли. Қалаға китәселәре килми. Уқысы килмәсә эшләр.*

Боерык яки билгесез киләчәк заман хикәя фигыль һәм *иде* (+ *-ыйы/-ийе*) ярдәмче фигыле белән килгән формалар теләк-киңәш мәгънәсен белдерә: *Алыйы* (алырга иде) *син ул китапны. Салмаңыйы* (салмаска иде) *айағығыздан. Шунда чығыйы, безне көтийе, берни булмасыыйы сийа.*

-са/-сә + -ыйы/-ийе (*-са/-сә иде*) формасы белән көчле теләк белдерелә: *Әзерәк жиләзрәк булсайы печин қороға, әйбәт булырыйы. Уқыту-чы қыз мийә фатирға керсәйе қый.*

Сөйләштә теләк-ният мәгънәсен *-ырга/-ергә итә* конструкциясе дә белдерергә мөмкин һәм ул форма шактый еш очрый: *Сезгә йыр йырларға итәм* (жырламакчы булам). *Кем белә қайтырға итәң* (кайтмакчы буласың)? *Син мине сүләттерегә итәсең* (сөйләштермәкче буласың) *қый. Аны эшкә қуйарға итәм. Уқымый қалырға итә* (калмакчы була).

Кирәк модаль сүзенең фигыль кушымчалары алуы: *Кисеб алың, кәрәксә* (кирәк булса). *Ипей килеб алың, кәрәксә* (кирәк булса). *Сезгә кәрәксә* (кирәк булса) *мичкә йағарбыз.*

Фигыль юнәлешләрәндәге үзенчәлекләр. Кайбер фигыльләрне кайтым юнәлеше күрсәткече белән куллану күзәтелә: *Тегендем* (тектем) *дә, қайыным* (каедем) *да ғомер буйы. Кичтән утырғанда уйнадық та, бәйләндек* (бәйләдек) *тә. Қаз қанаты белән себеренәбез* (себерәбез). *Сез ашаның* (ашагыз) *әлеке. Йазынып* (язып) *қына эшлимсез?*

Бетү фигыле йөкләтү юнәлешендә *-ыр/-ер/-р* кушымчасынан башка әйтелә: *Һаман кисеп бетмиләр* (бетермиләр) *урманны. Арышны урып беттеләр* (бетерделәр). *Печинне кәбәнгә қуйып беттек* (бетердек).

Сөйләштә әдәби телдәге *-қыр/-кер, -тыр/-тер* кушымчалары урынына йөкләтү юнәлешен *-қыз/-кез, -ғыз/-гез* кушымчалары белән ясау киң таралган: *Қулына тотқозды* (тоттырды) *бүләкне. Тайансық дип сарық китереп тотқызалар* (тоттыралар) *қызға. Таудан ғына күргәз-*

гәннәр (күрсәткәннәр) ашылны. Ашлык башын бешереп житкезә (житкерә) йәшен. Бақчасында маллар йатқыза (яткыра). Безнең хәзрәтебез үлдә, шуның тәүлеген үткәзделәр (үткәрделәр).

Үстерү сүзе, әдәби телдән аермалы буларак, үскерү формасында еш кулланыла: Ашлык үзебез үскердек (үстердек). Жирне күберәк алган кеше күб үскергән (үстергән) ашлыкны. Минең қарт әтийем күп үскергән (үстергән) балаларны.

Әдәби телдәге эсселәндерү сүзе сөйләштә эсетү вариантында очрый: Сәй эсеттем (кайнараттым, жылыттым), эсеп алың.

Эшнәң үтәләш дәрәжәсен белдерә торган фигыль формалары. Татар телендә эш яки хәлнең эзлекле кабатланып торуын белдерә торган -ғала/-гәлә кушымчасы сөйләштә -ғыла/-гелә, -қыла/-келә формасында әйтелә: Мәшкә кискеләп (кискәләп) пычағыммы йугаттым. Булғылый (булгалый) өмөжә бездә. Хаты килгели (килгәли) қызның, үзем дә барғыладым (баргаладым). Барғылайбыз (баргалыйбыз) балыққа, қышқыда балық тотқыладық (тоткаладык). Қыз бәлешен кискелиләр (кискәлиләр) туйда, бөтә кеше ашыз итә.

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Әдәби телдә һәм сөйләшләрдә еш кулланыла торган -ырға/-ергә кушымчалы фигыльләр сөйләштә дә инфинитивның төп формасы булып тора: Мин эрләргә үрәндәм, менә қәйнәм эрләргә белмәй.

-ырға/-ергә формалы инфинитив белү, башлау ярдәмче фигыльләре белән килгәндә, әдәби телдәге -а/-ә, -ый/-и кушымчалы хәл фигыльгә туры килә: Үземнең исемне йазарға беләм (яза беләм). Бездә киптергә белмәйләр (киптерә белмиләр) мәшкәне. Эш күп, чәчәргә башладық (чәчә башладык). Чәч ағырырға башлады (агара башлады). Намаз уқырға белгән (укый белгән) жите әбейгә хәйер таратабыз қорбанықта. Кәмәдә ишәргә дә беләм (ишә беләм), йөзәргә дә беләм (йөзә беләм). Син аңлатырға белмийеңме (аңлата белмисеңме).

Красноуфим һәм Эчит районы авылларында сирәк очрақларда инфинитивның -маға/-мәгә формасы да кулланыла: Йегетнеке әти-әниләре қызнықы әти-әниләренә йәрәшмәгә (ярәшергә) киләләр, димләмәгә (димләргә). Қачан божал қуйабыз (вакытын куябыз) туйға дип сурамаға (сорарға) киләләр.

Сөйләштә инфинитивның -ма/-мә, -маға/-мәгә формасы итә ярдәмче фигыле белән килеп, теләк-ният мәғнәсен белдерү очрақлары да бар: Йегетләрне күрмә итәңме (күрмәкче буласыңмы)? Тағы йаумаға итеп (яумакчы булып) тора йашын. Бы йаққа чығарып қуйма итәм (куймакчы булам).

Сөйләштә сирәк очрақларда инфинитивның борынгы -мақ/-мәк формасы кәрәк сүзе һәм ничек/нисек сорау алмашлыгы белән кулланыла: Нисек моно алмақ кәрәк!

Сыйфат фигыльләр. Сөйләштә киләчәк заман сыйфат фигыльләренәң -ыр/-ер формасы кулланылышы һәм мәғнәсә яғынан әдәби телгә караганда киндрәк, предметның хәзерге заманга карый торган билгесен, сәләтен белдерә һәм -а/-ә торған кушымчалы сыйфат фигыльгә туры килә: Қызны шул алып китәр сақта сеңнейләр. Қарар кешесе былмаса, үзе эшкә чықса, аптырый баланы нишәтергә. Элек чабар жир бирмәделәр. Өшкерүнең әйтер сүзләре бар анықы. Инде

чақырыр кешем дә бетте. Мал сыгарыр йер йуқ. Менә йүкә төшөрер
вахыт йеттеме әле?

-ыр/-ер кушымчалы сыйфат фигыль киләчәктә булырга тиешле
эш-хәрәкәтне ачыклай һәм бу очракта татар әдәби телдәге -асы/-әсе,
-ачақ/-әчәк формаларына туры килә: *Кейәүгә китәр* (китәсе) *қыз қайт-
ты*. *Нимәстә күрерне* (күрәсен) *белмибез*. *Изге сүз әйтерне* (әйтүне)
көтеп торабыз. *Туй төшкәндә, қапқадан кереткәндә, борондоқ инәй
булыр* (буласы) *кеше сарық тотоп тора*.

Сөйләштә -у/-ү формалы фигыльгә -лы/-ле кушымчасы ялганып
ясалган сыйфат фигыльләр дә актив кулланыла: *Мунча йағулы, пил-
мин қайнатулы, қоймақ пешүле булды кейәүгә*. *Чымылдык қайулы,
кулмәк қайулы, запун қайулы, кейәү мендәре дә қайулы булды*.

Хәл фигыльләр. Хәл фигыльләрнең әдәби телдәге -ғач/-гәч
формасы белән параллель, -ғас/-гәс варианты да кулланыла. Соңгысы
бигрәк тә Түбән Сырга районы татар авыллары сөйләшенә хас: *Син йа-
зып беткәс* (язып бетергәч), *сыу төшәргә* (су коенырга) *барабыз*.
Қартайғас (картайгач) *рәт йуқ қый*. *Тирмән булмағач бырт* (буа) *йуқ*.
Қунақлар килгәс (килгәч) *сыйламый булмый*.

Әдәби телдә -ып/-еп кушымчаларына беткән хәл фигыльнең юклык
формасы -мый/-ми, -мыйча/-мичә кушымчалары ялганып ясала. Сөй-
ләштә исә хәл фигыльләрнең, әдәби формалары белән бергә, -май/-мәй,
-майынчы/-мәйенче/-мыйынчы вариантлары да актив: *Қунақлар килгәс
йырламай* (жырламыйча) *утырма*. *Мичкә йақмай* (якмыйча) *бер дә
былмай*. *Кәртүкләр дә үсмәй* (үсмичә) *утыра*. *Балтырған тапмайынсы*
(тапмыйча) *қайттық урманнан*. *Иңгелек қайтмайынсы* (кайтмыйча)
интектерде танақай. *Күрмәйенче* (күрмичә) *генә йазамсыз?*

Сөйләштә -ғанчы/-гәнче, -ғансы/-гәнсе, -ғынчы/-генче, -ғынсы/
-генсе формалы хәл фигыльләр, әдәби телдәге кебек үк, төп эштән соң
булган эшне, төп эшнең үтәлү вакытын яки үтәлү дәрәжәсен белдерә:
Мин сыққансы (чыкканчы) *көтеп утыра*. *Әтийем килгәнсе* (килгәнче)
торалар. *Без килеп житкенче* (житкәнче) *йанып бетте өйе*.

Сөйләштә югарыда күрсәтелгән формаларга параллель -мас/-мәс
кушымчалы сыйфат фигыль һәм *борон* бәйлегә белән ясалган төзелмә
дә еш очрый: *Уналтыға чықмас борон* (чыкканчы) *тотып кейәүгә
бирделәр мине*. *Тормас борон* (торганчы) *чәй қуйған*. *Эшкә китмәс
борон* (киткәнче) *сырла идәнне*.

-мастан алда формасы да -ғанчы/-гәнче кушымчалы хәл фигыль
мәгънәсендә кулланыла: *Әрмийәгә китмәстән алда* (киткәнче) *без ул
ашылға бардық*. *Үлмәстән алда* (үлгәнче) *гел сөйләде*. *Үзләре китмәс-
тән алда* (киткәнче) *хатлары килде*. *Сез килмәстән алда* (килгәнче)
атлы туй узғардылар ашылда.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр һәм бәйлек сүzlәр. Сөйләштә
түбәндәге бәйлекләр һәм бәйлек сүzlәр кулланыла.

Әдәби телдәге чаклы, кадәр, хәтле бәйлекләренә сөйләштә фо-
нетик һәм лексик вариантлары күзәтелә:

чикле: *Иртәгә әбиткә чикле* (чаклы) *йоқларсыз*;

сәкле: *Утызға сәкле* (чаклы) *өйләнмәде*;

тикле: *Қараңғыға тикле* (кадәр) *эшләде*;

тиңке: *Шул тиңке* (кадәр) *ақыл бирдем*.

Өчен бәйлеге, төрле сүз төркемнәре белән килеп, әдәби телдәге булганга күрә мәгънәсенә туры килә: *Йалкыч өчөн* (күңелсез булганга) *бәйләп утыра*. *Кәжиккәдә салкын өчөн* (салкын булганга) *май қуйабыз*. *Чирле өчөн* (чирле булганга) *пинсийгә чығардылар*. *Торба қысқа өчөнгә* (қыска булганга) *қайтара төтөнне*. *Шоморт күп үскән өчөнгә бездә шоморт оны йасыйлар*;

тәңгәлендә: Кылуп тәңгәлендә (янында) *тора*;

қабырғасына: Күрше өйнең қабырғасына (янына) *килеп йатқан сыйыр*;

чүрәсенән: Аның чүрәсенән (тирәсеннән) *қышның буйы китеп булмый*;

бөрнә: Өй бөрнә (саен) *кереп йөрде бер малай*;

арта, артабан: Сықтым да киттем арта (аннан соң). *Мылтық аталар артабан* (аннан соң). *Арта* (аннан соң) *йылға буйда сыу төшәң, теләк телиң йашын йаумағанда*.

Теркәгечләр. Сөйләштә *исә* теркәгече, әдәби телдәгегә караганда, активрак кулланыла: *Сурадылар исә, үзем кереп алам. Печин нық үстисә, чабам. Сөрөме чықтисә, башқа тийә. Беренче боз йаудисә, бала-чаға ашыйлар. Жилләде исә, йаңғыр йаша*.

Сөйләштә *мыса, маса > мы исә* кушылмасы икеләнүне, шикләнүне белдерә һәм ул шактый актив: *Ул йегерме алтының маса. Қызыл күлмәк кигәне кем маса. Нимәстә салалар мыса имнәп. Нимәсә дигән ашыл мәсә? Берәй ыстакан бал бирделәр мыса, йуқ мыса, шул өчәү малайға*.

Сөйләштә әдәби телдәге *да/дә* теркәгеченәң *дағын/дәген* формасы да еш очрый: *Баланы чапты дағын* (чапты да) *мунчада арта төндөктән бәрде йапырақны. Бардым дағын* (бардым да) *кердем өйләренә. Бирдем дәген* (бирдем дә) *қайттым йазуны. Писук алып қуйаң дағын* (куясың да), *варинйә қайнатаң*.

Кисәкчәләр. Сөйләштә қый кисәкчәсе актив кулланыла: *Бал қорт саға қый. Сашытны сайқап тутырыға кәрәк қый. Қайынып утырғас күзең бетә қый. Хәзер ақтан кийенә қый қызлар*.

Сөйләшкә сорау жөмләләрнең ахырында бәй кисәкчәсен куллану хас: *Башы ничек сың әле бәй? Жырның башы ничек бәй? Мәсә алып төштең бәй? Мәсә қынаң бәй?*

Тәңгәл: Белеки баласы тәңгәл (нәкъ) *өс йәштә*.

2 нче зат берлек һәм күплек сандагы хәзерге заман хикәя фигыльләрдә сорау кисәкчәсе фигыльнең нигезенә ялгана: *Син аны беләмсең* (беләсеңме)? *Қазанда торамсың* (торасыңмы)? *Сыуған ашыйымсыз* (ашыйсызмы). *Исән йатамсыз* (ятасызмы)? *Журнал сығарамсың* (чыгарасыңмы)? *Сабантуйны қаршаламсыз. Песәнгә барамсың йаланға*.

Сирәк очрақларда *барамсыңмы* — *барасыңмы* формасы да очрый: *Сабантуйға тастымал бирәмсеңме, шәл бирәмсеңме* (бирәсеңме)?

Модаль сүзләр. Сөйләштә *шай* (бугай) модаль сүзе актив кулланыла: *Безгә килде шай. Ул бармады шай. Хәзер йуқ шай қақсы тутыручы. Хәзер шәңгә пешермиләр шай. Йаланда күп булаты шоморт, быйыл йуқ шай. Суққан тастымаллар бар шай. Қызы бар шай*.

Лексик үзенчәлекләр

Йолаларга караган сүзләр: *бужал//божал//пужал* (< монг. вакыт): *бужал қуйу, пужал қуйу* — кызны сорап, туй көнен билгеләү; *айақсы* — туй өстәлен эзерләп, кунакларны сыйлап йөрүче; *туңайақ* — мәжлескә чакырылмыйча килеп кергән кеше; *күренеш бүләге* — кияүнең кыз ата-анасы белән күрешкәндә биргән бүләге; *қушлап йөрү* — туйда катнашкан кешеләрнең өйдән өйгә кунакка йөрүләре; *сеңнәү//чеңнәү* — кызны елатып җырлату; *тастымал элөп күрөшү* — килеңнең кияү йортындагы кешеләр белән күрешкәндә тастымал бүләк итү йоласы; *кендекәй* — кендек әби; *улан арты* — соңгылык; *пумич* (< рус. помочь): *қаз пумич* — каз өмәсе, *урақ пумич* — урақ өмәсе, *орчоқ пумич* — орчык өмәсе, *пумич башлык* — өмә башлыгы.

Туганлык терминнары: *абышқа* — аерылган ир, *борондық ата, борондық инәй* — туйда килең белән кияүгә икенче әни, икенче әти итеп куелган кешеләр; *қәйембикә//қәймиңкә* — хатынының апасы, *балдыз* — 1) хатынының энесе, 2) хатынының сеңлесе; *қызлар, чибәр қыз, қыз бала* — кияүнең сеңлесе; *ул бала* — кияүнең энесе; *бүрекле җиңгә* — туйда баш җиңгә; *қайын җизнә* — иренәң апасының ире; *кинжә* — төпчек ир бала; *кинжәкәй* — төпчек кыз бала.

Киём-салымнар: *әмәйлек* — хәситә, *алчеперәк* — алъяпкыч, *быйма* — киез итек, *қушйаулык* — ике яулыкны бергә теркәп тегелгән бөркәнчек, *чәчишлек* — чәчүргеч, *мағлайча* — маңгай тәңкә, *сырға* — алка, *түшбау//элдек* — төрле җепләрдән үрелгән ефәк бау, *йаға//йағалық* — тәңкәле муенса, *қытай* — мәрҗән муенса, *қонҗырақ* — атның яки сыерның сыйрак тиресеннән тегелгән аяк киеме.

Аш-сулар: *сәтләшек* — вак бавырсақ, *қақсы* — казылык, *қақсы аш//қақсы үрә* — казылык ашы, *он эре боламық* — көрпә боламыгы, *әпәй* — икмәк, *балық әпәй* — балык пирогы, *бөкмә* — бөккән, *өмөже бөкмә* — кура җиләге бөккәнә, *қақбәләш* — төрле җиләк-җимешләр салып пешерелгән күп катлы бәләш, *питер//пәтер* — төче күмәч, *күмәч* — күчтәнәч, *майкүмәч* — майда пешерелгән вак күмәч, *саламат* — он боламыгы.

Өй эче, хуҗалык әйберләре: *йабу* — тукумадан эшләнгән япкыч, җәймә; *аш йабу* — аш-су тезеп куелган өстәл өстенә ябу өчен эзерләнгән япкыч, җәймә; *бүкән йабу* — урындык көрпәсе; *өстәл йабу* — ашъяулык; *изән йабу* — идән паласы; *чаршау: тоқон чаршау* — чыбылдык, *чымылдык: қору чымылдык* — бәйрәмнәрдә, туйларда кору өчен эзерләнгән чыбылдык; *әйрән сапсақ* — гөбә; *сыу сапсақ* — су кисмәге; *әпәй сапса* — ипи күәсе; *күнәк* — каен тузыннан эшләнгән савыт; *күнәксе* — күнәк ясаучы; *ашқалақ* — кашык; *маибүрәнә* — матча; *урам* — өсте ябулы ишек алды.

Сөйләү үрнәкләре

йавын теләү — яңгыр теләү:

йавын телибез/ теләк телибез дип җәтимнәргә аш/ ботқа пешереп ашаталар сыу буйда// қорбанның кебек шулай суйалар да// анда кешеләр күп җыйыла инде// безнең барғаныбыз бар белеки чақта йавын теләгән җиргә//йавын йауды иртәгесен үк// сыу буйға төшөп сыу сибештеләр

йавын теләп// аққан сыу буйына төшәргә кәрәк// тауға чыгып қара чебеш
суйып пешереп ашағаннар йавын теләгәндә// тауға менеп намаз уқыйла-
рый йавын теләп// йаңғырға кереп китте қый без намаз уқығач// йаусын
дип уқыдығыз/ инде туқтатырға уқың/ дип әйтәләр// йавыным йау/
йавыным йау/ майлы қоймақ биремен/ диләр// инәйем қоймақ пешерә/
майлы қоймақны тотоп торған булабыз шулай// көйәнтә башын/ тырна-
высларны (тырма) сыуға тығайық// йавын булмаса менә әйтәләрийе/
әйдәң/ йылғаға төшийек/ сыу сибешийек/ дип// йавынны туқтатырға булса/
тауға менеп сәй эсәләр// сәйнәк қайнатабыз/ ут йағабыз// шунда йийылып
утырабыз да сәй эсәбез тау башында// мис тәртешкәне (кисәу ағачы)/ әпәй
көрәкләрне/ салғыларны күтәрәп китәң сыу буйға// арта шунда сыу төшәп
(коенып)/ шуларны сыуда йывып/ теләк телисең//

Диалог (Түбән Сырга районы Әрәкәй авылы сөйләшәндә):

— Бесән сабып қайтып утырамсыз?

— Әйе, барғаныйық. Ике көн саптық инде. Быйыл үлән лыстыр,
үсмәгән. Беләңме, былтыр бу көндә ике кәбән қойғаныйық.

— Әрдәнә кистеңме? Мин сақ эшен бетереп киләм әле, көскә.

— Әрдәнәне бакуста кистем.

— Сез эшкә гәпсез лә.

— Гәп тейеп булмый әле. Сыйыр көтәргә дә ошорыт килеп йетте. Сый-
ырларны кәгәвен йөгертә, кискә таба үзебезне озонайақ интектерә.

— Кәртүк өйөп озақ қыйыштық. Қорт күп. Бер мизеннек жыйдық.
Күршәдән қорт жыйаңмы тейеп сурағаныйым, йуқ тей. Сез жыйамсыз?
Жыймасаң өмөже кебек қызарып китә қый әле у^в.

— Мис салдыраңмы? Хәсән килә. Нимәстә кәрәген йазып йебәргән,
тәртүшкәсенә хәтле әзерләргә қушқан.

— Бесәңгә хәтле салдырырға кәрәг әйе. Син минең салғыларны тапап
қуй әле. Өтөк йанғаныйы, аны да төзәтеп куй.

Сөйләүче: Хәкимова Вәрәхия, 82 яшь.

Свердловск өлкәсе, Әрәкәй авылы.

2002 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

ЗЛАТОУСТ СӨЙЛӘШЕ

Златоуст сөйләше Башкортстанның иң төньяк-көнчыгыш төбәгендә
Салават, Кыйгы, Дуван, Белокатай районнарында таралган. Төньякта ул
Пермь, көнчыгышта һәм көньяк-көнчыгышта Оренбург өлкәләре белән
чиктәш, көнбатышта һәм көньяк-көнбатышта элекке Уфа губернасы-
ның Бөре өязе белән чикләнгән.

Бу территориядә яшәүче татарларның бабалары чит җирләрдән
килеп утырганнар. Алар үзләренең килеп чыгышларын Казан өязе
белән бәйлиләр. Ләкин бернәрсә билгеле: алар бирегә турыдан-туры
түгел, бәлки көнчыгышка таба акрынлап күчә-күчә килеп утырганнар.
Татарларның килеп утырулары архив материаллары, аерым авыллар-
ның легендалары, риваятьләре күрсәтүенчә, нигездә, XVII гасыр ахы-
рыннан XIX гасыр ахырына кадәр дәвам иткән. Халыкның төбәктән
төбәккә күчеп йөрүе өяз эчендә дә барган. Күчеп килүчеләрнең кайбер-
ләрен башкортлар үз иманаларына керткәннәр һәм җиргә хокук
биргәннәр, икенче берләре исә ясак түләү хокукына кертелгәннәр,
ә кайберләре үзләре бу җирләргә һичбер рәхсәтсез килеп утырганнар.

Златоуст сөйләше 1970—73 елларда Т. Х. Хәйретдинова тарафыннан өйрәнелә. Барлыгы 25 татар авылы буенча бай фактик материал туплана, шуңа таянып кандидатлык диссертациясе языла һәм 1980 елда яклана. Авторның златоуст сөйләшенә караган күп санлы мәкаләләре һәм «Говор златоустовских татар» (Казан, 1985) исемле монографиясе дөнья күрә. Бу тасвирлама авторның үзе өйрәнгән материаллары, күзәтүләре һәм монографиясенә таянып язылды.

Сөйләшнечә фонетик, грамматик, лексик үзенчәлекләренә җентекле анализ ясала. Нигездә, сөйләш бер бөтенне тәшкил итә. Ләкин кайбер тел үзенчәлекләре билгеле бер төбәктә генә очрый. Шул аерымлыктар златоуст сөйләшендә мәчетле урынчылыгын аерып чыгарырга нигез булды.

Фонетик үзенчәлекләр

Авазларның составы, ясалышы буенча златоуст сөйләше татар әдәби теленнән аерымлы диярлек. Шулай да кайбер авазларның әйте-лешендә дә, кулланылышында да аерымлыктар күзәтелә. Алар сөйләш-нечә фонетик үзенчәлекләрен тәшкил итәләр һәм төрле типтагы аваз тәңгәлләкләренә кайтып калалар.

Сузыклар. *а* авазы, әдәби телдәге кебек, иренләшкән *а°* булып әйтелә: *а°й, а°л, қа°рға°лар, ба°ла°лар* һ. б.

Златоуст сөйләшенечә характерлы үзенчәлекләреннән киң һәм тар сузыкларның, алгы һәм арткы рәт сузыкларының тәңгәллеген санарга була.

а, ә~ы, э (е): *қайа — қыйа* (кыя), *қауақ — кавык, қабақ — кабык, қатырқа — катыргы, билдәле — билгеле, озон торақлы — озын торыклы.*

ы, э (е)~а, ә түбәндәге сүзләрдә билгеләнгән: *йаңы — йаңа* (яңа), *йаңырту — йаңарту* (яңарту), *тотыш — тоташ, аңынсы — аңа кадәр, мыңынсы — моңа кадәр, мәктеп — мәктәп, пейғәмбәр — пәйгамбәр.*

Бу тәңгәллеке сүз тамырында гына түгел, кушымчаларда да очрый: *барғынсы — барганчы, килгенсе — килгәнче, барғылау — баргалау, килгеләү — килгәләү.*

ә~и: *кәм — ким, кәштә — киштә, бәк — бик, йезнә — җизни, мәләш — миләш.* Мәчетле урынчылыгында **ә~и** тәңгәллегә тагын *шәкәр — шикәр, кәрәк — кирәк, кәңәш — киңәш, кәгәшен — кигәвен* сүзләрендә дә күзәтелә. Киресенчә тәңгәллеке, ягъни **и~ә** түбәндәге сүзләрдә билгеләнгән: *сискә — чәчәк, фирештә — фәрештә, сике — сәке, әлбиттә — әлбәттә.*

Златоуст сөйләшендә әдәби телдәге *и* авазына *э(е)* тәңгәл килә: *фекер — фикер, ден — дин, дегәнәк — тигәнәк.*

Һәм, киресенчә, бер төркем сүзләрдә **и~э (е)** тәңгәллегә күзәтелә: *шиш — пеш, шиша — пешә, Сәмсинур — Шәмсенур, Сәмсибану — Шәмсебану.*

Аерым сүзләрдә **о~у** тәңгәллегә теркәлгән: *борсоқ — бурсык, боғаз — бугаз, олақ — улак, оңғай — уңай, осақ — усақ, йоқа — йука* (юка), *қара-қосқол — кара-кучкыл.* Бер төркем сүзләрдә әдәби телдәге *о, ы* авазларына *у* авазы тәңгәл килә: *бутқа — ботка, йунысқа — йомычка, туқмас — токмач, гүмер — гомер, сун — соң, қарлуғас — карлыгач, қарбуз — карбыз.*

ы~у: *сым* — сум, *былыша* — булыша, *қышаулық* — кушъяулык, *қышыз* — кубыз, *алабыға* — алабуга, *алабыта* — алабута, *мыса//муйса* — мунча, *ықлау* — уклау, *намыс* — намус, *Сафыра* — Сафура **h. б.** Мәчетле урынчылыгында **ы~у** тәңгәлlege *шыл* — шул күрсәтү алмашлыгында да очрый.

ы~о түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *бызау* — бозау, *былай* — болай, *мында* — монда, *сырнау* — чорнау, *бығау* — боғау, *бырау* — борау, *тымау* — томау.

ү~ө бер төркем сүзләрдә чагыла: *йүткерә* — йөткерә, *үмә* — өмә, *үнәр* — һөнәр, *йүгән* — йөгән. Беренче ижекте ү авазына ө сузыгы тәңгәл килү түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *бөген* — бүген, *көңөл* — күңел, *көзәтү* — күзәтү, *көркә* — күркә, *сөпрәк* — чүпрәк, *шөрләү* — шүрләү.

Алгы рәт сузыкларының арткы рәт сузыкларына тәңгәлlege түбәндәге сүзләрдә очрый: *йөн* — йон, *бөрсә* — борча, *мөрьә* — моржа, *йәбешү* — йабышу (ябышу), *сәленү* — салыну, *кәмзүл* — камзол, *кесерткән* — кычиткан, *миңә* — миңа, *сиңә* — сиңа.

Арткы рәт сузыкларының алгы рәт сузыкларына тәңгәл килү очраklары да күзәтелә: *йардам* — йәрдәм (ярдәм), *хазина* — хәзинә, *ана* — әнә, *мына* — менә, *сыйған* — чегән, *сихыр* — сихер.

Авазлар төшү. *а, ә* сузыклары сүз һәм ижек ахырында төшәләр: *йәнәштә* — йәнәшәдә (янәшәдә), *гәзит* — газета.

Ике сүз арасында янәшә килгән сузык авазларның берсе төшәләр: *тоталмады* — тота алмады, *тасмал* — тасма ал, *Сафабый* — Сафа абый, *баларбасы* — бала арбасы **h. б.**

Ике төрле сузык янәшә килгәндә, беренче сүзнең ахырындагысы төшә: *карурман* — кара урман, *турат* — туры ат, *китәмикән* — китәме икән **h. б.**

Аваз өстәлү. Алынма сүзләрдә *р* авазы алдыннан һәм ике тартык янәшә килгән очракта *ст, ск, шк, шт* тартыкларына башланган сүзләрдә *ы, ә* авазлары өстәлә: *эрәңйетү* — рәнжетү, *эрәтле* — рәтле, *ыстанса* — станция, *ышқап* — шкаф, *ыштук* — штук, *ысбит* (< сбит) < рус. свет. **h. б.**

Ике тартык янәшә килгән очракта алар арасына *ы, е, ә* сузыклары өстәлә: *кылуп* — клуб, *күреше* — күрше, *тилегән* — тилгән, *көләсә* — көлчә.

Дифтонглар. Дифтонгларны куллануда сөйләштә әдәби телдән аерымлыклар күзәтелә.

Сүз ахырында әдәби телдәге *-и(й)* дифтонгына *-әй* дифтонгы тәңгәл килү түбәндәге сүзләрдә очрый: *бәбәй* — бәби, *тәпәй* — тәпи, *үгәй* — үги, *серкәй* — черки(й), *әпәй* — ипи(й).

Мәчетле урынчылыгында *-ай/-әй* дифтонгларына *-ый/-ий* дифтонгларының тәңгәлlege хәзерге заман хикәя фигыль һәм теләк фигыль кушымчаларында, шулай ук *-ып/-еп* формалы хәл фигыльнең юклыгында очрый: *қараймын* — карыймын, *ашай* — ашый, *барайық* — барыйк, *уйламайлар* — уйламыйлар, *эшләмәйсе* — эшләмичә, *уқымайсы* — укымыйча **h. б.**

-өй дифтонгы. а) тартык авазлар алдында *-өй* дифтонгы монофтонглаша: *түмә* — төймә, *сүләр* — сөйләр, *сүрәү* — сөйрәү, *үрә* — өйрә, *үрәнеү* /

өйрәнү — өйрәнү; ә) сузык авазлар алдында монофтонглашмый: сөйәк (сөяк), көйәнтә (көянтә), төйөн (төен) һ. б.

Әдәби телдәге *-ай/-эй* дифтонгы саклана. Тик *қайчан* сүзен генә *қасан* (қачан) формасында куллану бар.

Сүз яки иҗек ахырында фигыльләрдә һәм кайбер сүзләрдә *-ыw/-ew~-y/-ү* теркәлгән: *китеш* — китү, *килешгә* — килүгә, *сыw* — су, *сышық* — суык, *қышық* — куык, *қышала* — куала.

Сөйләштә *-ей* дифтонгы аерым сүзләренң ахырында әдәби телдәге *-и(й)* авазына тәңгәл килә: *ней* — ний (ни), *кейем* — кийем (кием), *тейеш* — тийеш (тиеш), *Шәмсей* — Шәмси, *Зәкей* — Зәки. Ул, шулай ук, хәзерге заман хикәя фигыльнең 3 нче зат берлеге кушымчасында да очрый: *килмей* — килми(й), *кермей* — керми, *сүләмей* — сөйләми һ. б.

Тартыклар ясалышлары белән әдәби телдәгеләрдән аерылмыйлар. Кулланышта гына кайбер үзенчәлекләр бар.

Ирен-ирен тартыклары. Сүз башында яки иҗек башында ирен-ирен *б* тартыгының саңгыраулашуы түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *пот* — бот, *пет* — бет, *потақ* — ботак, *пөтөн* — бөтен, *пытпылдык* — бытбылдык, *петү* — бетү, *патинка* — ботинка.

б~п сөйләштә бер генә сүздә очрый: *бот* — пот (< рус. пуд). Мәчетле урынчылыгында ул тагын *бысақ//пысақ* — пычак, *бысқы//пысқы* — пычкы, *батша* — патша сүзләрендә күзәтелә.

б~м сүз һәм иҗек башында түбәндәге сүзләрдә билгеләнгән: *буйынса* — муенса, *тарбақлы* — тармаклы.

м~б аерым сүзләрдә: *малан* — балан, *мөрө* — бөрө, көмөрө — бөкере, *сымылдык* — чыбылдык, *мошый* (< бошый) < әд. поши, *миндек* (< биннек) < рус. веник — мунча себеркесе. Мәчетле урынчылыгында **м~б** тагын *майтақ* — байтак сүзендә бар.

Ләкин чагышт.: *белән, бөрләгән, корбан* сүзләре исә әдәби телдәгечә.

Аерым сүзләрдә ике сузык арасында **б~w** тәңгәллегә күзәтелә: *сыбар* — чувар (чуар), *сыбала* — чuwала (чуала), *йыбану* — йувану (юану).

Ике сузык арасында **w~б**: *қышыз* — кубыз, *ташып* — табып, *сашып* — чабып һ. б.

н~м мәчетле урынчылыгында гына табыла: *йунысқа* — йомычка, *тырнашыс* — тырма, *ағын сыу* — агым су, *йашын* — йашым (явым), *қалын* — калым. Сөйләш таралган башка төбәкләрдә исә *ағым, йашым* формасы кулланыла.

Рус алынмаларындагы ирен-теш *в* авазына сөйләштә сүз башында һәм сүз уртасында *б, ф, w* тартыклары тәңгәл килә: *багун* — вагон, *бидрә* — ведро, *фис* — весь, *шаринйә* — варенье, *кәмбирт* — конверт, *телебизыр* — телевизор, *пабиске* — повестка.

п~ф тәңгәллегә татар теленең барлык сөйләшләренә, шул исәптән златоуст сөйләшенә дә, хас. Татар теленең үз сүзләрендә этимологик *п* сакланып килә: *керпек* — керфек, *йапрақ* — йафрак (яфрак), *қалпақ* — калфак, *тупрақ* — туфрак. Кайбер алынма сүзләрдә: *Хапиз* — Хафиз, *ышкап* — шкаф. Киресенчә, **ф~п**: *фәрдә* — пәрдә. Әдәби тел йогынтысы астында яшьләр телендә алынма сүзләрдә ирен-теш *в, ф* авазларын куллану активлаша бара.

Тел очы тартыклары. Мәчетле урынчылыгында иҗек башында **т~д** очрый: *ти* — ди, *тулқын* — дулкын.

д~т сүз башында, сузык аваз алдыннан килгәндә: *дары* — тары, *дегәнәк* — тигәнәк, *дүнгәк* — түмгәк, *дугару* — тугару.

лт, нт янәшә тартыкларындагы т авазы, ике сузык арасында килгәндә, яңгыраулаша: *қаралды* — каралты, *карандас* — тарантас.

Аерым сүзләрдә ике сузык арасындагы д авазы з белән тәңгәлләшә: *назан* — надан, *қазақ* — кадак, *қазалыш* — кадалу, *Фәризе* — Фәриде.

Сөйләшкә хас фонетик үзенчәлекләренң берсе — әдәби телдәге ч авазы урынына системалы рәвештә с тартыгын куллану: *салғы* — чалгы, *сабата* — чабата, *барғас* — баргач, *ашағас* — ашагач һ. б.

ш~ч алынма сүзләрдә: *пушта* — почта, *ушырыт* — очередь, *пашут* — почет, *бишер* — вечер, *тәпешкә* — тапочка, *нәшәл'ник* — начальник, *кәртешкә* — карточка, *пашкы* — пачка һ. б.

Сүз башында әдәби телдәге ж авазына й тартыгы тәңгәл килә: *йеләк* — жиләк, *йер* — жир, *йәйәү* — жәяү, *йаһап* — жаһап, *Йәмилә* — Жәмилә һ. б.

Сүз уртасында исә й~ж алынма сүзләрдә очрый: *мәрийән* — мәржән, *эрәнийетү* — рәнжетү, *мөрийә* — моржа. Бер төркем сүзләрдә татар теленң үз сүзләрендә дә, алынмаларда да ж авазы урынына палаталь ж' кулланыла: *бәж'а* — бажа, *киж'е* — кижә, *хуж'а* — хужа, *ғәж'әп* — гәжәп, *мәж'бүр* — мәжбүр. Ләкин: *кәзә* — кәжә. Сүз ахырында ж~ж түбәндәге алынма сүзләрдә күзәтелә: *хаж'* — хаж, *мохтаж'* — мохтаж. ж~ж тәңгәллегә аерым сүзләрдә дөбъяз, тепекәй сөйләшләрәндә кулланыла.

Палаталь ж' сүз башында да килергә мөмкин. Бу бигрәк тә Белокатай районының Югары Биләнкә авылы сөйләшендә күзәтелә: *ж'әйәү* — жәйәү (жәяү), *ж'ыйу* — жыйу (жыю), *ж'иде* — жиде һ. б.

л~н сүз тамырында: *йондоз//йолдоз* — әд. йолдыз, *песнәк//песләк* — песнәк (сукыр лампа); кушымчаларда: *тешнәү* — тешләү, *ғырнау* — гырлау.

л~й: *қарайу* — каралу, *төзәйер* — төзәлер.

р~л: *шурпа* — шулпа, *сарфитка* — салфетка, *арқыры* — аркылы, *тәргәш* — тәлгәш, *артқыры-торқылы* — аркылы-торкылы.

Тел арты һәм тирән тел арты тартыклары. Златоуст сөйләшенә тирән тел арты қ, ғ, х хас. Дуван районының Еланлы һәм Өлкәнде авыллары сөйләшендә бу авазларга тел арты к, г, х авазлары тәңгәлләшә. Ләкин мишәр диалектына хас шундый ук авазлар белән чагыштырганда алар беркадәр арткырак позициядә ясалалар. Бу авазларны k^k , g^g , x^x дип билгеләү дәрәсрәк булыр иде: k^k ар g^g а, k^k ола k^k һ. б. (Болар әлегә хезмәттә техник сәбәпләр аркасында чагылыш тапмый.)

ғ/г~қ/к сүз башында: *гәмбағыш//гомбағыш//қомбағыш* — көнбағыш, *гәрниз* — кәрниз, *күм-гүк* — күм-күк, *гөрөб алу* — көрөп алу һәм ике сузык арасында очрый: *йаға* — йака, *игенсе* — икенче, *Қазағыстан* — Казакстан — Казакъстан. Киресенчә, аерым сүзләрдә ғ/г авазларының саңгыраулашуы: *сулақай йақ* — сулағай йақ — сул як, *сикә* — чигә, *қатырқа* — катыргы кебек мисалларда теркәлгән.

т~к тәңгәллегә: *итмәк//икмәк* — икмәк, *терпе* — керпе.

Тирән тел арты ғ тартыгы гарәп теленнән кергән алынмаларның кайберләрендә сүз башында һәм сүз уртасында төшә: *Аптулла* — Габдулла, *Аптырахман* — Габдрахман, *Әптелхәй* — Габделхәй, *йома* —

жомга. Ләкин аерым сүзләрдә, әдәби тел йогынтысы астында булса кирәк, *ғ* авазы саклана: *Ғәйшә, Ғәлийә* һ. б.

й~ғ/г: Сәйет — Сәгыйть, *нийә* — нигә.

қ~х: қатын//хатын — хатын, *йақшы//йахшы* — йахшы (яхшы), *қәтфә* — хәтфә, *мәсқәрә* — мәсхәрә, *Қәдисә* — Хәдичә, *Қәнзәфәр* — Ханзафар, *Әсқәдулла* — Әсхәдулла, *Фәйесқан* — Фәезхан, *Исқақ* — Исхак, *қутыр* — хутор, *соқарый* — сухарый, *расқут* — расход.

Киресенчә, бер төркем сүзләрдә *х, х~қ, к* күзәтелә: *хәберлек* — каберлек, *хәдәр* — кадәр, *хәрендәш* — карендәш, *Хасыйм* — Касыйм, *өрөх* — өрек, *вахыт/вақыт* — вакыт, *духтыр* — доктор, *тырах* — тракт.

һ фарингаль тартыгы сүз башында түбәндәге сүзләрдә төшә: *ис* — һич, *аман* — һаман, *аһа* — һаһа (һава), *исбер* — һичбер, *әр* — һәр, *уш* — һуш.

й~һ: Майнур — Маһинур, *Шәйдә* — Шәһидә, *Майкамал* — Маһикамал һ. б.

Яшьләр телендә *һ* авазына еш кына *х* тартыгы тәңгәлләшә: *шәхәр* — шәһәр, *хәм//һәм* — һәм, *хәркем//һәркем* — һәркем һ. б.

Сирәк очрый торган тәңгәллекләр: *д~г: билдәле* — билгеле, *тындықсыз* — тынғысыз; *б~г: түп-түбәрәк* — түп-түгәрәк; *й~з: йерек* — зирек; *к~н: искәү* — иснәү; *м~н: патмус* — поднос.

Тартыклар гармониясе сөйләштә әдәби нормаларга туры килә. Шулай да бу өлкәдә кайбер үзенчәлекләр дә күзәтелә.

Ассимиляция (охшашлану). *н, м* авазларына беткән тамыр сүзләргә чыгыш килешендә *-дан/-дән* кушымчасы ялганганда, әдәби телдән аермалы буларак, охшашлану күзәтелми: *күндән* — күннән, *имәндән* — имәннән, *Қазандан* — Казаннан, *йақындан* — йакыннан (якыннан) һ. б.

н авазының үзеннән соң килгән *б* тартыгына өлешчә охшашлануы татар теленең орфоэпик нормаларына туры килә: *умбер* — унбер, *сиксәмбиш* — сиксэнбиш, *кәмбағыш* — кәнбағыш, *йамбаш* — янбашы, *ум баш* — ун баш, *Ырымбур* — Оренбург, *камба* — канва, *кәмбирт* — конверт һ. б.

ч, ш, с тартыклары түбәндәге сүзләрдә үзләреннән соң килгән тартык авазларга тулысынча охшашланалар: *шишмә* — әд. чишмә, *шебеш* — чебеш, *шишәмбе* — сишәмбе, *Сәмсийә* — Шәмсия, *Сәмсибану* — Шәмсебану.

ғ/г авазлары алдыннан килгән *н* авазы өлешчә ассимиляцияләнә һәм *ң* булып әйтелә: *урмаңға* — урманга, *иртәңге* — иртәнге, *тәңге* — төнге, *биләңке* — биләнке < рус. белянка һ. б.

Бу типтагы ассимиляция татар теленең орфоэпик нормаларына туры килә. Ләкин ул язуда чагылмый.

л авазының *г* тартыгына өлешчә охшашлануы: *йаңғыз* — йалгыз (ялгыз), *йаңлыш//йаң(ы)лыш* — йалгыш (ялгыш).

Яңгырау *з* тартыгы ике сузык арасында килгән саңгырау тартык йогынтысында саңгыраулаша: *ас кистем* — аз кистем, *тос салдым* — тоз салдым һ. б.

қ/к, п тартыклары, сузык авазга башланган сүз алдыннан килгәндә, яңгыраулашалар: *санаб ал* — санап ал, *диб әйтә* — дип әйтә, *бигусал* — бик усал, *ағ он* — ак он һ. б.

Кайбер ялгызак исемнәрдә ике сузык арасында янәшә килгән бд тартыклары саңгыраулаша: *Аптырахман* — Габдрахман, *Аптулла* — Габдулла, *Әптелхәй* — Габделхәй.

Д и с с и м и л я ц и я (охшашсызлану). Бу күренеш златоуст сөйләшәндә чагыштырмача сирәк очрый. Түбәндәге сүзләрдә охшашсызлану даими күзәтелә: *төндөк* — төннек (< төнлек < төтөнлек), *борондык* < боронлык *инәй* (егетнең ата-анасы тарафыннан киләнгә туй вакытында йола буенча әни итеп билгеләнгән якын туганы), *синдек* < рус. сенник, *миндек* < миннек < рус. веник, *кәлидур* — коридор.

А в а з т ө ш ү. *т* авазы янында килгән *л* тартыгы түбәндәге сүзләрдә төшә: *кузгату* — кузгалту, *илт* — илтү, *йыгыту* — йыгылту — йыгу (егу), *йугату* — йугалту (югалту). *Алып килә*, *алып бара* тибындагы сүзтөзмәләрдә *алып* сүзендәге *л* авазы кыскара: *апкилә* — алып килә, *аппара* — алып бара.

н тартыгы сүз уртасында һәм сүз ахырында төшә: *асат* — ансат, *қурқыс* — куркыныч, *мыса//муйса* — мунча, *белә//белән* — белән, *тағыдақ* — тагын да.

р авазы киләчәк заман хикәя фигыльнең 1 нче зат берлек, күплек формаларында, шулай ук тамыры *р* тартыгына беткән инфинитив формасында кыскара: *барымын* — барырмын, *күребез* — күрербез, *тороға* — торырга.

Кайбер сүзләрдә ике бертөрле тартыкның (геминатның) сүз тамырында яки ике сүз кушылганда һәм кушымчаларда берсе төшү күзәтелә: *кәкүк* — кәккүк, *йөрәкәйем* — йөрәккәем, *эсе* — эссе, *шунан* — шуннан, *анан* — аннан. Соңгы икесе мәчетле урынчылыгында гына, әдәби вариантлары белән параллель кулланыла.

А в а з ө с т ә л ү. Златоуст сөйләше өчен *т*, *л*, *к* тартыклары өстәлү хас.

т авазы өстәлүнең аерым очраклары сүз уртасында күзәтелә: *артқыры-тортқыры* — аркылы-торкылы, *әкертен* — әкрен, *себертке//себерке* — себерке, *сыбыртқы* — чыбыркы. Ләкин: *йоморқа* (йомырка).

р, *л* сүз уртасында өстәлә: *кесерткән* — кычыткан, *торлақ* — торак.

Түбәндәге сүзләрнең ахырына *қ* авазы өстәлә: *тулық* — тулы, *сасық* — сасы, *қысқақ* — кыска, *йоқақ* — йука (юка), *тағыдақ* — тагын да.

М е т а т е з а күренеше түбәндәге сүзләрдә генә очрый: *азбар* (мәчетле урынчылыгында — *арбаз*) — абзар, *қырмықса* — кырмыска, *қома-лақ* — колмак, *ғабаз* — газап, *аграмун* — агроном, *көмөрө* (< мөкөрө) — бөкере.

Грамматик үзенчәлекләр

Сүз төркемнәре һәм аларның грамматик категорияләре златоуст сөйләшәндә татар әдәби телендәге шундый ук формалар белән, нигездә, туры килә.

Исемнәр. Исем сүз төркеменә, әдәби телдәге кебек, сан, тартым, килеш категорияләре хас.

Татар әдәби теленнән аермалы буларак, *-лар/-ләр* кушымчасы көчәйтү төсмерен белдереп килергә мөмкин: *Нисекләр итеп тагын барыйм аларға? Күтәрәселәр бар бит әле аны. Биш йылар буйы алдап йөрөде. Алар көн буйы шундалар.*

Хәбәрлек категориясе. Хәбәр исем сүз төркемнәре белән белдерелгәндә, сөйләштә, әдәби телдән аермалы буларак, хәбәрлек функциясендә килгән сүзләргә I төркем зат кушымчалары ялгана (билгеле булганча, алар зат алмашлыкларына кайтып кала): *Мин ул вақытта уналты йәштәмен. Син хат йазарга остасың. Прийезжий халықбыз. Без аның белән ике туған балаларыбыз. Безнең тәрәзәләр бийекләр. Ашылда икәүләр алар. Үзләре қайалар?*

Тартым категориясе. Тартым категориясе златоуст сөйләшәндә, нигездә, әдәби телдәге формалар белән белдерелә.

Ләкин мәчетле урынчылыгында изафәнең борынгы, кушымчасыз төре актив кулланыла: *дөгә йарма* — дөгә ярмасы, *дары ботқа* — тары боткасы, *сыйыр сөт* — сыер сөте һ. б.

Аерым очракларда 3 нче зат берлек сандагы тартым икеләтелгән кушымча ярдәмендә белдерелә: *Элгәре мәчет қаршысында* (каршында) *тордық. Шуғыш турысында* (турында) *қартлар белә инде.*

Сирәк кенә әдәби телдәге 3 нче зат берлек санда -ы/-е тартым кушымчасы төшәргә мөмкин (*қодағыйсына* < *қодағыйысына* < *қодағыйына* (кодагыена): *Түлке үзенең қодағыйсына ғына бирә.*

-нықы/-неке тартым кушымчалы исемнәр һәм алмашлыклар жәмләдә, әдәби телдәге кебек, хәбәр функциясендә килә: *Ике киленем ашылнықы, икесе — ситнеке.* Мәчетле районы Коргат авылы сөйләшәндә -нықы/-неке тартым кушымчасы алган сүзләр аергыч функциясендә киләргә мөмкин. Ләкин ул, гадәттә, аерылмышыннан соң килә: *Дус-иш бар анда анықы. Башлары ғына күренеп утыра кәбестәнеке. Әпәйләре йуқ аларнықы. Тутайым минеке килгән.*

-нықы/-неке кушымчалы алмашлыклар -сы/-се тартым кушымчасы да алырга мөмкин: *Менә малай минекесе* — менә минем малай.

Әдәби телдәге *безнеңчә, сезнеңчә* сүзләре урынына сөйләштә *безнекенсә, сезнекенсә* формаларын куллану актив: *Безнекенсә сүләшә* (безнеңчә сөйләшә). *Үзеңнекенсә үрәт* (үзеңчә өйрәт). Бу үзенчәлек мишәр диалектының байкыбаш сөйләшәндә дә табыла.

Киресенчә, златоуст сөйләшәндә иялек килешәндәге исемнәрнең хәбәр функциясендә килү очраклары бар: *Шул қарсық, мин Түбән Қыйғының дигәс* (Түбән Кыйгыныкы дигәч), *шулай сүләп китте.*

Килеш категориясе. Златоуст сөйләшәндә исемнәрнең килеш белән төрләнүендә диалекталь үзенчәлекләр күзәтелми. Аерма килешләрнең кулланылышында гына чагыла.

Сөйләштә баш килештә килгән исем, әдәби телдән аермалы буларак, а) хәрәкәтнең юнәлешен белдерә: *Берсе Карпашау* (Кропачевога) *киткән. Сатқы бардым* (Саткага бардым); ә) объектны белдерә: *Қайа китте икән, хәлем* (хәлемне) *беләйе.*

Баш килешнең юнәлеш килеше функциясендә кулланылуы татар теленең башка сөйләшләрәндә дә бар. Борынгы төрки телдә төшем килешенең кушымчасыз формасы булуы билгеле.

Түбәндәге фигыльләр сөйләштә үзләреннән соң юнәлеш килешен таләп итәләр: *сагыну, ачулану, күрешү, дус түгел: Ул бик ачуланған инәйләргә* (әниләрне). *Мийә* (мине) *асуланмағыз. Урманға* (урманны) *сағынабыз. Танымасам да күрешим әле быларға* (болар белән). *Балыққа* (балык белән) *дус түгелмен.*

-*қай/-кәй* кушымчасы, әдәби тел белән чагыштырганда, активрак кулланыла. Ул абстракт исемнәргә, хайван исемнәренә, жансыз әйберләргә белдергән исемнәргә ялганып килә һәм мондый очракта иркәләү мәгънәсен белдермәскә дә мөмкин: *Минем танақай күренмәй. Йыйыштырып алғаннар инде песәнкәйләрен. Персидәтелие ул кешекәй. Безнең йәш кенә қызықайны сату итәргә алдылар.*

-*қай/-кәй* кыскартылган ялгызак исемнәргә дә ялгана: *Сәтекәй — Сәетгаффар, Шәкәй — Шәңгәрәй.*

Бу күренеш мишәр, керәшен сөйләшләрендә киң таралган.

-*қай/-кәй* кушымчасы, мишәр сөйләшләрендәге кебек, *ата, ана* сүзләренә ялганып, охшау, охшату мәгънәсен белдерә: *атақай баласы* (атасына охшаган бала), *анақай баласы* (анасына охшаган бала).

-*қай/-кәй* кушымчасы сыйфатларга, аеруча *нәрсә* сорау алмашлыгына еш ялганып килә. Мәсәлән: *Нәстәкәй* (нәрсә) *йазасың. Әллә нәрсәкәй* (нәрсә). *Йылықай* (жылы) *көннәр күпкә бармый шул. Мине қарақай* (кара) *диләр.*

Аерым сүзләрдә -*қай/-кәй* сүз ясагыч кушымча функциясен дә үти. Мәсәлән, *сөтлөкәй* (< *сөтле* + *-кәй*) — *сөтле* үлән, *қолақай* (< *қолақ* + *-қай*) — *чукрак*, *саңгырау*, *көләкәй* — *көләч*. Мисаллар: *Мыны сөтлөкәй диләр бездә, өзгәс, сөтө сыға. Қолақай, ишетмәйсең мәллә? Үзе көләкәй, үзе йомро былған бу қыз.*

Алмашлыklar. Златоуст сөйләшенә күрсәтү алмашлыklarының *бу//бы, мынашы* (менә бу), *анашы* (әнә ул, әнә теге) диалекталь формалары хас: *Мынашы тау Бәйгелде диб атала. Анашы машинада йебе бардыр.*

Сөйләштә кулланыла торган *анашы, мынашы* күрсәтү алмашлыklarын нугай теле йогынтысы итеп карарга мөмкин. *Ни, нәрсә* сорау алмашлыklarының сөйләштә *ней, нәрсәкәй, нийәрсәкәй, нәстәкәй, нәмәкәй* вариантлары актив кулланыла. Килеп чыгышлары яғынан бу алмашлыklar ике тамырдан тора: *нә//ни* + *ирсә*, *нә//ни* + *мә*. Сорау алмашлыгының әлеге диалекталь вариантлары татар теленә башка сөйләшләрендә дә табыла. Шулай ук, сөйләшкә *нийә* (нигә) сорау алмашлыгы хас. Златоуст сөйләшендә *қалай* сорау алмашлыгы да кулланыла һәм әдәби телдәге *ничек* сорау алмашлыгына тәңгәл килә.

Билгеләү алмашлыklarы. Әдәби телдәге билгеләү алмашлыklarы белән беррәттән, сөйләштә *көллө, көллөсә* — *барысы, бөтөн* алмашлыгы да кулланыла: *Көллө йер байыды. Көллөсенең дә ақсасы была.*

Бу алмашлык минзәлә, бөрә, каргалы, пермь сөйләшләрендә дә табыла.

Билгесезлек алмашлыklarы. Сөйләштә *берәй* (берәр) билгесезлек алмашлыгы киң таралган: *Берәй ничек әйт. Берәй кеше килсә, мине сақыр.*

Алмашлыklarның килеш белән төрләнешендә түбәндәге үзенчәлектәр күзәтелә.

Мин зат алмашлыгының иялек килешендә борынғы *минен* формасы (*мин* + *-нең*) кулланыла: *Иң оло қызым минен* (минем) *утызынсы йылғы. Минен әнем Уфада тора.* Бу форма пермь, эчкен сөйләшләренә, шулай ук, мишәр һәм себер диалектларына да хас.

Зат һәм күрсәтү алмашлыкларының урын-ара килешләрендә үзенчәлекле төрләнешләре күзәтелә:

1 нче һәм 2 нче зат алмашлыкларының берлеге юнәлеш килешендә *миңә/мийә* (сирәк) — *миңа, сиңә//сийә* (сирәк) — *сиңа* формаларында кулланыла: *Миңә килгән бу. Сиңә қунаққа килгән. Мийә бер сүз дә әйтмәде.*

Зат алмашлыгының берлеге һәм күрсәтү алмашлыклары (*бу, шул, теге*) юнәлеш, чыгыш, урын-вакыт килешләрендә икеләтелгән кушымчалар (*-ар/-әр + -ға/-гә; -ар/-әр + -дан/-дән; -ар/-әр + -да/-дә*) алалар: *Апиратсийә күп йасалды миңәргә. Мин сиңәргә бирәм утырғыс. Хәлим мыңарға су салды. Бу қызлар сиңәрдә торами? Аңарда магнитафун бар. Миңәрдән сорады. Аңардан алган. Шуңардан ишеткән сүзне генә әйттем.*

Мәчетле урынчылыгында зат алмашлыкларының берлеге (*мин, син, ул*) һәм күрсәтү алмашлыклары (*бу, шул*) юнәлеш килешендә, сирәк кенә чыгыш һәм урын-вакыт килешләрендә түбәндәгечә төрләнеләр: *миңеңә, минеңдән, минеңдә* (*миңа, миннән, миндә*). Мәсәлән: *Өс йөзгә алдык тиде минеңә. Без өсәүләп бардык аныңа. Минеңдән генә күпме йаздығыз. Аныңда минең сеңелкәш тора. Синеңә тимәйләр. Бер йылға йақын шуныңа барып йөрде.*

Мәчетле районының Олы Ака авылы сөйләшендә, чагыштыруны белдергәндә, 1 нче һәм 2 нче зат алмашлыкларының берлеге чыгыш килешендә *мийән* (< *минән* < *миннән*), *сийән* (< *синән* < *синнән*) формаларында да очрый: *Җәйшә мийән йәшерәк. Сийән көннәшәм мин тигән.*

Сыйфатлар. Бу сүз төркеменә дә ясалышы, кулланылышы ягыннан сөйләш татар әдәби теленнән аерылмый диярлек. Кайбер сыйфат формалары ясалышында гына беркадәр үзенчәлекләр күзәтелә.

Фигыль тамырына *-қы/-ке + -сыз/-сез* (*-қысыз, -кесез*) икеләтелгән кушымча ялганып сыйфат ясау, әдәби телгә караганда, бу сөйләштә активрак. Әлеге форма әдәби телдәге *-лык/-лек* сыйфатының юклыгы белән мәгънәдәш: *сыққысыз* — чыкмаслык, *күтәргесез* — күтәрмәслек, *күрсәткесез* — күрсәтмәслек, *беткесез* — бетмәслек, *көргесез* — көрмәслек. Мәсәлән: *Қарап туйғысыз матур бала мына. Қалын урман былған, эт тә үткесез.*

Чагышт.: татар әдәби телендә *ачқысыз: күз ачқысыз буран.*

Саннар. Аларның лексик составы, ясалышы, кулланылышы татар әдәби телендәге кебек. Шулай да кайбер аерымлыклар бар һәм алар түбәндәгеләр:

Әдәби телдән аермалы буларак, чама саны *-лаған/-ләгән* кушымчасы белән ясала: *Утызлаған* (утызлап) *кеше килде. Уннаған* (унлап) *йортқа кереп сықтым. Кисә бүре утызлаған* (утызлап) *сарықны ботарлаған.*

Йөздән артык, меңнән артык тибындагы чама саннары сөйләштә *йөздән ашу, меңнән ашу* конструкцияләре белән белдерелә: *Меңнән ашу ақса алабыз. Қырықтан ашу машина алды сафхуз.*

Мәчетле урынчылыгында *-сы/-се* тартым кушымчалы микъдар саны урынына жыю санын куллану очрақлары бар: *Берәүсе* (берсе) *Силәбедә, икәүсе* (икесе) *Сибайда тора. Үргә өй салып сықты берәүсе* (берсе). *Мында икәүсе* (икесе) *бар.*

-се тартым кушымчасы алган бер саны аергыч функциясендә килә: *Берсе кызым* (бер кызым) *пуйыз белән йөри*. *Берсе малайы тырахтырға укый*.

Саннар, кушымчасыз туры тәмамлыкны белдергән исемне ачыклап килгәндә, төшем килеш кушымчасы ала: *Җамырына берне* (бер) *йомырка сыттым*. *Дүртне* (дүрт) *бағана утырттым*. *Бары өсне* (өч) *мендәр алдық*.

Рәвешләр өлкәсендәге үзенчәлекләр теге яки бу форманың ясалышында да, кулланылышында да күзәтелә.

-луй/-луй, -лай/-ләй кушымчалары белән ясалган рәвешләр сөйләштә, әдәби телдәгегә караганда, активрак кулланыла: *Күкәйне пөтәүли*(й) (бөтен көе) *ашыйсызмы?* *Ул өй бушлуй* (буш көе) *тора*. *Йатлуй* (яттан) *уқыттылар безне*. *Йылылуй* (жылы көе) *ашап алыгыз*. *Нийә қоролай* (коро көе) *сәй эсәң?* *Сәйне йартылай* (яртысына кадәр) *эскәс өстәрбез*.

Бу кушымчалар, тәртип саннарына ялганганда, әдәби телдәгә *мәртәбә*, *тапкыр* сүзләренә туры килә: *Ату мин икенселәй* (икенче тапкыр) *бешермәм ашыгызны*. *Өсөнселәй*, *дүртенселәй* (өченче, дүртенче тапкыр) *уза инде*. *Син үзең тастымал тыгып бар икенселәй* (икенче мәртәбә, тапкыр).

-луй/-луй кушымчасы ел фасылларын белдергән сүзләргә ялганып, вакыт рәвешләре ясала. Басым бу очракта беренче ижеккә төшә: *Йазлуй*, *көзлуй* (яз-көз) *йәрминкә былды*. *Йазлуй-көзлуй* (яз-көз) *йөрөп йаталар инструкташқа*.

-лай/-ләй, -луй/-луй кушымчалары татар теленең башка сөйләшләрәндә дә актив кулланыла. Беренчесе урта диалект сөйләшләрәненә, икенчесе мишәр диалекты сөйләшләрәненә хас.

-лата/-ләтә кушымчасы златоуст сөйләшендә, исемнәрдән генә түгел, асыл сыйфатлардан да рәвешләр ясый: *Онната бирәләр*. *Йеләкләтә апқайтаңмы, қайнатаңмы?* *Эсселәтә* (эссе көе) *генә эсә шул*. *Инде қарсық сәйне йылылата* (жылы көе) *ғына эсә шул*. *Шәл бәйләгәнәм йуқ, пухлата* (мамыклата, мамык көе) *ғына сатам*.

-лата/-ләтә кушымчасы Яңа Мөслим авылында (мәчетле урынчылыгы), пермь сөйләшендәгә кебек, *бер* сүзенә дә ялганып килә ала: *берләтә бер* (бердәнбер).

Сөйләштә *язгы*, *көзгә* нисби сыйфатларына -луй/-лек һәм урын-ара килеш кушымчалары ялганып рәвешләр ясала.

Юнәлеш килешендә: *Төнгөлеккә* (төнгә) *сәй әзерләп қуйам*. *Көзгөлеккә* (көзгә) *икәү тағын китә Биләңгә* (ав. ис.). *Төнгөлеккә* (төнгә) *йаңғыр былыр*. Урын вакыт килешендә: *Қышқылықта* (кышын) *канушнайға йабабыз*. *Йәйгелектә* (жәйгә) *мал китереп тутыралар*, *қышқылықта* (кышын) *йуқ*. Әдәби телдәгә *жәен*, кышын тибындагы рәвешләргә сөйләштә *йәйгесен*, *қышқысын* формасы да тәңгәл килә.

Фигыльләр. Фигыль категорияләренә ясалышында, кулланылышында, мәгънәсендә үзенчәлекләр күп түгел. Мәсәлән, *бай* сүзеннән -ык кушымчасы ярдәмендә *байық* фигыле ясала. Сөйләштә ул бик актив кулланыла: *Азақ байыгып* (баеп) *киттеләр*. *Халықны байықтырырға* (баетырға) *тырыша*.

Затланышлы формалар. Хикәя фигыльләр. Синтетик формалар. Хәзерге заман хикәя фигыльнең 2 нче зат берлеге, әдәби телдән аермалы буларак, кыскартылган формада кулланыла: *Син бараң* (барасың). *Син киләң* (киләсең). *Син нишләп утыраң* (утырасың)? *Йырақ тораңмы* (торасыңмы)? *Наскийыңны нийә кимиң* (кимисең)? *Бар кешене қайан белеп бетерәң* (бетерәсең)?

Мондый күренеш тагын керәшен, эчкен, себер сөйләшләрендә дә бар.

Хәзерге заман хикәя фигыльнең барлык формалары *-ай/-әй* кушымчасы ярдәмендә ясала: *Нәрсә қарайсың* (карыйсың)? *Малайлар минең сыуған ашамай* (ашамый). *Без менә шулай йәшәйбез* (йәшибез).

-ай/-әй кушымчасы урта диалектның барлык сөйләшләрендә дә бар. Бу форма татар әдәби телендә XX гасыр башына кадәр кулланылган.

Аналитик формалар. Хәзерге заман хикәя фигыльнең сөйләштә *-п* утыра, *-п* йата, *-а/-ә* торған күрсәткече белән ясалган конструкцияләре кулланыла.

Бу формалар: а) сөйләү моментында башкарылган эш яки хәлне белдерә: *Мин йәйәүләп китеб утырам* (китеп барам), *ул миңә қаршы килеб утыра* (килә).

ә) Гадәти, дәвамлы эш яки хәлне белдерә: *Қурықмый шул ул, йөрөб утыра* (йөрөп тора). *Утлар былғас, йөрөр йергә йөрөб утыраң* (йөрөп торасың). *Бу қарсық сығып киткәндер, йөрөп йата* (йөрөп тора) *ул. Йаңғыр дип тормай, пушта йөрөп йата.*

б) Дайми кабатланып торған эш яки хәлне белдерә: *Ул талуннарны үзе белән йөртә торған* (гадәттә йөртә). *Ағайның өйдә торорға шахыты булмый торған* (гадәттә булмый). *Сәғәт туғызда Мәскәү шалтырата торған* (гадәттә шалтырата). *Сабира иртүк китә, кис қайта торған* (гадәттә кайта).

-а торған формасы, нигездә, 3 нче затка карый.

Шулай да бу конструкциянең 1 нче затта кулланылган очрақлары да бар. Бу вакыт зат кушымчасы төп фигыльгә түгел, ә ярдәмче фигыльгә ялгана: *Мин салсам, тозны ике тапкыр сала торғаммын* (гадәттә салам), *салмасам, бер дә салмый торғаммын* (гадәттә салмыйм).

Мәчетле районы Яңа Мөслим авылында *-а* торған формалы хикәя фигыльнең 1 нче зат берлек санда тартым кушымчасы алу очрақлары да теркәлгән: *Көн қоро былса, сабып қуйа торғаным да* (гадәттә куям) *йыйып қуйа торғаным* (гадәттә жыеп куям).

Хәзерге заман хикәя фигыльнең югарыда китерелгән формалары татар теленең эчкен сөйләше, себер диалектлары, шулай ук, көнъяк төрки телләр төркеме өчен хас күренеш.

Үткән заман формалары сөйләштә, нигездә, әдәби телдәгечә. Нәтижәле үткән заманның 1 нче һәм 2 нче зат берлегендә өлкән буын телендә тартым кушымчасын куллану очрақлары бар: *Мин урап апкиткәнем* (алып киткәнмен), *урап апкилгәнем* (алып килгәнмен). *Теге куфтыны бәйләгәнең* (бәйләгәнсең) *икән.*

Тәмамланмаган үткән заман *-а/-ә, -ый/-ий* иде конструкциясе белән белдерелә. Иде ярдәмче фигыле төрләнә: *Мин бәрәңге күмәйем. Элек қул пысқы белән пысаыйық. Йерне башқортлардан алаларыйы.*

Күптән үткән заман *-ған/-гән* иде ярдәмче конструкциясе белән белдерелә. Бу заман формасы билгесез үткән заманда булган эш яки хәлне белдерә: *Бақсада шартлама утыртқаныйым. Үткән атнада қура йеләккә барғаныйық. Сез аларға барғаныйығызмы?*

Кабатлаулы үткән заман сөйләштә түбәндәге формалар белән белдерелә:

а) татар әдәби телендәге кебек, *-а/-ә торған* иде конструкциясе.

ә) *-а/-ә* формалы хәл фигыль һәм *-дыр/-дер* (тарихи яктан *тор-*) фигыленнән торган конструкция.

б) *-ыр/-ер + -ыйы/-ийе* (*-р* иде): *барырыйы, килерийе*.

Киләчәк заман, әдәби телдәге кебек үк, *-ыр/-ер* формалы сыйфат фигыльгә нигезләнә. 1 нче зат берлек санда ул тулы (*-ырмын/-ермен*) һәм кыскартылган (*-ырым/-ерем*) вариантта кулланыла: *Йебәрермен иртәгә. Сезгә мин әйтерем. Иртәгә сүләп күрсәтерем*.

Әгәр фигыльнең тамыры яки нигезе *-р* га бетсә, аңа хикәя фигыльнең киләчәк заман күрсәткече *-ыр/-ер* аффиксы ялганганда, кушымчадагы *р* авазы төшә: *Сез кермәсәгез, үзем керем. Алып барсалар, барыбыз. Аш пешеребез*.

Киләчәк заман хикәя фигыльнең 2 нче, 3 нче зат формалары сөйләштә әдәби телдәгечә кулланыла.

Категорик киләчәк заман формасы (*-ачақ/-әчәк*; сөйләштә *-асақ/-әсәк*) сирәк очрый. Аның юклык формасы сөйләштә әдәби телдәгечә.

а) *-майасақ/-мәйәсәк* (*-маячак/-мәячәк*): *Бер-ике атнадан мының бөртеген дә табып былмайасақ*;

ә) *түгел* сүзе белән: *-ачақ + түгел*: *Хәзер берсе дә кийәсәк түгел. Алар безгә йардам итәсәк түгел*;

б) *юк* сүзе белән. Бу очракта киләчәк заман кушымчасына тартым һәм зат күрсәткечләре ялгана: *Минен, қабат киләсәгем йуқ* (килмәячәкмен). *Төшендә дә күрәсәгең йуқ* (күрмәячәксең) *мындыйны*.

Боярык фигыль, әдәби телдән аермалы буларак, 2 нче зат күплектә *-ң/-ың/-ең* кушымчасы ярдәмендә ясала: *бар-ың* (барыгыз), *кил-ең* (килегез): *Азрак йал итең, қызлар. Тазалығығызны сақлаң, балалар. Ишекне йабың*.

Теләк фигыль, әдәби телдәге формаларыннан тыш, златоуст сөйләшендә *-са* иде, *-ыр/-ер* иде, *-ырға/-ергә* иде, *-асы/-әсе* иде һ.б. ысуллар белән ясала. Әдәби телдәге *-макчы* иде (*-макчы* идем), *-макчы* бул (*-макчы* буламын) мәгънәсендә *-ырға* итә (*барырға* итәм) конструкциясен куллануны күрсәтергә мөмкин: *Бирмәде ул, мин алырға иткәнийем* (алмакчы булган идем). *Қайа китәргә итәң* (китмәкче була-сың). *Әткәй қойоға төшәргә итә* (төшмәкче була).

Шарт фигыль, әдәби телдәге формалар белән беррәттән, категория күткән заман хикәя фигыль һәм *исә* теркәгеченнән торган конструкция ярдәмендә дә белдерелергә мөмкин: *Малайым килдисә* (килдә исә — килсә), *инде қунақ кирәкми. Хәзер йандырып йебәрәбез, сүндисә* (сүнде исә). *Инәйләре берәй йергә киттисә* (китсә), *туб уйнайлар йортта*.

Эш яки хәлнең, процессның башкарылу дәрәжәләре. Кабатлаулы, даими булган эш-хәлләр сөйләштә, әдәби телдәге *-ғала/-гәлә*, *-штыр/-штер* формасыннан тыш, сирәк кенә *-ғыла/-гелә* фонетик

вариантлары белән дә белдерелә: *Уфага да килгеләп йөргән. Эшләргә кирәк диб әйткеләй. Соңоннан башка йерләрдән дә килгели башладылар.*

-ыңқыра/-еңкерә формасы сөйләштә, әдәби телдәгегә караганда, активрак кулланыла һәм түбәндәге мәгънәләрне белдерә:

а) эш яки хәлнең тулы булмавын: *Менә бит сығыңқырамады (чыгып житмәде, аз чықты) сәйе. Аларныкы пешеңқырамаган (пешеп житмәгән, аз пешкән) шоморт. Тәжрибәсе йетенкерәмәгән (житеп бетмәгән) башта ук.*

ә) даими, гадәти эш яки хәлне: *Шуфирләр кертәң, кеше тотанқырыйң (гадәттә тотасың) бит инде. Элгәре эсәкне шулла итенқыраганнар (гадәттә шулла итә торган булганнар).*

б) кайбер очракларда эш яки хәлгә артыклык дәрәжәсе төсмере бирә: *Ололар сәй эсеңқырый шул (күбрәк эчә), сез сәй эсмәйсез.*

-ыңқыра/-еңкерә кушымчасын кулланганда, сингармонизм законның бозылу очраклары теркәлгән: *Бинзин белән ышқыдым, бетенқырамады (бетеп житмәде). Ашлык пешенқырамый (пешеп житми) микән әллә, әж'ага бер дә күренгәнә йүк?*

Татар әдәби телендә -ыңқыра/-еңкерә формасы билгеле бер төркем сүзләрдә генә очрый: *житенкерәми, охшаңқырый.* Урал төбәге татар сөйләшләрендә бу форма киң таралган.

Юнәлешләрне кулланудагы үзенчәлекләр. Златоуст сөйләшендә, әдәби телдәгечә, фигыльнең биш юнәлеше бар. Йөкләтү юнәлеше ясалышында түбәндәге үзенчәлекләрне билгеләп үтәргә мөмкин. Бер үк фигыльгә йөкләтү юнәлеше кушымчасының төрле вариантлары ялгана: *мендер-/менгер-/менгез-, кидер-/кигер-/кигез-, тигер-/тигез-, йатқыр-/йаткыз-, йеткер-/йеткез-, тоттыр-/тоткыз-.*

Йөкләтү юнәлешенең -гыз-/гез кушымчасы, башка сөйләшләргә караганда, мишәр сөйләшләрендә киңрәк таралган.

Юнәлешләрне куллануда түбәндәге үзенчәлекләр күзәтелә.

Төп юнәлеш мәгънәсендә башка юнәлеш формалары килә.

а) Кайтым юнәлеше: *Бер гөрәңкә ашлыкка эшләнәп (эшләп) йөри торганыйык. Малай йортта эшләнә (эшли). Тышқа йәбешенәп (ябышып) сыгып керә. Ашанганда да йазынасызмы (ашаганда да язасызмы)? Әгәр бу фигыльләр янында туры тәмамлык булса, фигыль төп дәрәжәдә килә: аш ашау, күлмәк тегү, ақса түләү, бал бирү һ. б.*

ә) Йөкләтү юнәлеше: *йығыту (егу), аязыту (аязу), алдату (алдау): Иртәгә көн әйбәт былыр, аязыта (аяза). Алдатып (алдап) утырма. Баласын йығытты (екты).*

б) Уртаклык юнәлеше: *Ул китсә, тағын йылашып (елап) қалам инде. Йәмилә үпкәләшә (үпкәли). Тимә, қарттайың тиргәшер (тиргәр). Аны тотоп былмый, сәнсешә (чәнчә).*

Төп дәрәжәдәге фигыль йөкләтү һәм кайтым юнәлеше мәгънәсен белдереп килергә мөмкин. Мәсәлән, *бетерү, суыну* фигыльләренең әдәби телдә төп дәрәжәсе юк. Златоуст сөйләшендә исә аларның төп дәрәжәләре сакланган: *Берүзем бер самашыр беттем (бетердем) эсеп. Бер сеңлем бар, туғызны бетте (бетерде). Қыз, сәйең сышый (суына). Самашыр сышыған (суынған) қый.* Бу үзенчәлек Урал төбәгендә таралган татар сөйләшләре, себер диалектлары өчен хас.

Юыну фигыленең кайтым юнәлеше мәгънәсе даими рәвештә уртаклык юнәлеше формасы белән белдерелә: *Қызлар, давай йушышығыз* (юыныгыз). *Йушышырға* (юынырга) *салқын түгелме?*

Эсселәнү фигыленең йөкләтү юнәлеше сөйләштә эсетү формасында йөри: *Көндөз бик эсәтәп* (эсселәтәп) *йебәрде. Қайнаған суны эсетергә* (эсселәндерергә, жылытырга) *қуйғаныйым.*

Төзү фигыленең төшем юнәлеше мәгънәсе әдәби телдәге кайтым юнәлеше формасы белән белдерелә: *Шайдалы* (ав. ис.) *йаңы төзөнгән* (төзелгән) *ашыл. Кәркәй ашылы төзөнә* (төзелә), *инде быйыл эре йортлар салалар.*

Уртаклык юнәлеше мәгънәсендә бер үк фигыльгә уртаклык һәм кайтым юнәлешләре кушымчалары ялғанырга да мөмкин: *Алар сүләшенеп* (сөйләшеп) *йөргәннәр. Көннәшенеп* (көнләшеп) *йөрмәдек иптәшләр белән. Этәс кешедә шуғышынып* (сугышып) *йөрөй.*

Затланышсыз формалар. Инфинитив. Әдәби телнең -ырға/-ергә кушымчалы инфинитивы сөйләштә төп форма булып тора: *барырға, пешерергә, ашарға.* Тамыры -р га беткән фигыльләр янында кушымчадагы р тартыгы төшә: *Сине күрегә* (күрергә) *киләбез. Йәш бисә бәләш пешерегә* (пешерергә) *былған.*

-ырға/-ергә формалы инфинитив, белү яки башлау ярдәмче фигыльләре белән килгәндә, әдәби телдәге -а/-ә кушымчалы хәл фигыль мәгънәсен белдерә: *Йә сүләнергә* (сөйләшә) *белми, йә эшләргә* (эшлi) *белми. Сез уқырға* (укый) *беләсезме? Мин уқытырға* (укыта) *башладым. Үзе тәрбийәләргә* (тәрбияли) *белмидер. Тағы башладымы йашарға* (ява башладымы)? Бу үзенчәлек урта диалектның минзәлә, бөрә, нократ һәм пермь сөйләшләренә, көнчыгыш диалектына да хас.

Златоуст сөйләшендә инфинитивның -мақ/-мәк архаик формасы, *кирәк* яки *нисек* (ничек) сүзләре белән килгәндә, әдәби телдәге -ырға/-ергә мәгънәсен белдерә: *Айға нисек барып йетмәк кирәк* (житәргә кирәк). *Йәйәү нисек бармақ кирәк* (барырға кирәк)?

Инфинитивның -мақ/-мәк формасын сөйләштә юнәлеш (-маққа/-мәккә), чыгыш (-мақтан/-мәктән) килешләрендә куллану очрақлары күзәтелә. Бу форма исем фигыль функциясен үти: *Қарамаққа* (карап торуга, карашка) *йәш тә кебек, йәше байтақ, безнең қарамаққа* (карашка) *йәш инде. Тумақтан* (туудан) *қалмағас, үлмәктән* (үлүдән) *қалмыйбыз инде.*

Сирәк булса да -маға/-мәгә формасы очрый: *Музигә бирдем тастымалны күрсәтмәгә* (күрсәтергә). *Утырдым уйламаға* (уйларга), *Тотындым йырламаға* (жырларга), *Исбер кешеләрем дә йуқ Хәлемне сорамаға* (сорарга) (халык жыры). *Тозласаң, кышның буйына ашатмаға* (ашатырга) *була.*

Инфинитивның бу формасы казан арты төркеме, касыйм, нократ, бәрәңге, бастан, эчкен һәм пермь сөйләшләрендә дә билгеле. Татар әдәби теле истәлекләрендә ул XX гасыр башына кадәр кулланылып килгән.

Инфинитивның урта диалект сөйләшләре өчен характерлы булган -асы/-әсе формасы златоуст сөйләшендә дә еш кулланыла: *Йырлап қарасы микән? Сезде шунда алып керәсе былған. Әллә иртән барасымы?*

Исем фигыль. Әдәби телдәге -у/-ү кушымчалы исем фигыль сөйләштә дә төп форма булып тора: *Әзерне ашашы йеңелерәк шул. Үзән аша йөрөшө қыйын. Күптәнме илдән сығуга (чыгуга)?*

Еш кына исем фигыльнең -ыш/-еш формасы да очрый: *Дөнья көтөше (көтүе) эрәхәт хәзер. Ақсаның китешендә (китүендә) эше йуқ. Шәрип қартның килеше (килүе) Қазаннан. Үзе дә матур, атлашы (атлавы) да матур.*

-ыш/-еш формалы исем фигыль сөйләштә үткән заман сыйфат фигыль функциясендә килергә мөмкин: *Үзеңнең белеш (белгән) кешең былмағас, керең былмый.*

Сөйләштә аның исемләшү очрақлары күзәтелә: *Йөрөшегез (йөрүегез, ягъни юлыгыз) уңышлы булсын. Шиләбедә белешләр бар. Безнең сығыш Қазаннан. Йылқы килеп сыққан Йыланни (ав. ис.) утырышына (урынына).*

Исем фигыльнең -ыш/-еш формасы татар теленең өч диалектында төрле дәрәжәдә билгеле, урта диалектның бәрәңге, казан арты сөйләшләре өчен аеруча характерлы формалардан санала.

Сыйфат фигыль. Сыйфат фигыльләренң ясалышы һәм мәгънәләре ягыннан златоуст сөйләше татар әдәби теленнән аерылмый. Үзенчәлек исә теге яки бу сыйфат фигыль формасының актив яки пассив булуында гына чагыла.

Сөйләштә аның -ыр/-ер кушымчалысы актив. Ул, еш кына әдәби телдәге -асы/-әсе кушымчалы сыйфат фигыль функциясендә очрый: *Кийәү былыр (буласы) кешенең атасы белән инәсе киләләр. Сабантуй былыр көнне (буласы көнне) билгелиләр.*

-ыр/-ер кушымчалы сыйфат фигыль исемләшеп килергә мөмкин. Бу очракта ул исем категорияләрен ала, тартым, сан, килеш белән төрләнә. Мәсәлән: *Бәйләрен бәйләгәммен инде. Быйатырын быйатабыз.*

Бу форма сөйләштә фигыль сүзтезмәләрдә очрый: *Машина табылыр әле, иртәгә әгәр китәр булсағыз (китәсе булсағыз). Килер булса (киләсе булса) йулдадыр. Килерен (киләсен) белми идеңме? Сыйфат фигыльнең бара торған эш, барыр эш тибы, бар, юк модаль сүзләре белән килгәндә, әдәби телдәге -асы/-әсе, -ачақ/-әчәк формалы сыйфат фигыль функциясен үти. Мәсәлән: *Безгә алай да эләгер эше йуқ (эләгәчәк түгел, эләкмәячәк). Булса да бирер эше йуқ (бирәчәге йук, бирәчәк түгел, бирмәячәк). Теләсә нишләсеннәр, барыр эшем йуқ (барачагым юк, барачак түгелмен, бармаячакмын).**

-ыр/-ер кушымчалы сыйфат фигыль сақта (чакта) сүзе белән килгәндә, үткән заман сыйфат фигыль функциясен үти: *Бәрәңге сискә атар сақта (аткан чакта, вакытта) қырау суқты.*

Сөйләштә сыйфат фигыльнең барырдый, килердий тибы актив. Мәгънәсе белән ул әдәби телдәге -лык/-лек кушымчалы сыйфат фигыльгә туры килә: *Алай йаһардый (яварлык, ява торған) болот йуқ. Анда дөнья көтәрдий (көтәрлек, көтә торған) дүрт хатын бар.*

Хәл фигыль, татар әдәби телендәге кебек, берничә форма ярдәмендә белдерелә, алар эш яки хәлнең үтәлү вакытына мөнәсәбәтле.

-а/-ә; -ый/-ий; -ып/-еп: *сикерә-сикерә, йөгәрә-йөгәрә, ашый-ашый, эшләп, басып* һ. б.

-ғас/-гәс/-қас/-кәс (-гач/-гәч/-кач/-кәч): *Килгәс сүләп биремен. Балалар таралғас, инәй кеше йылыйң, икән.*

-*җастын/-гәстен* (-*җач/-гәч*) формасы түбәндәге мәгънәләрне белдерә.

а) эшнең вакытын: *Әрхиб йанҗастын* (янҗач) *сүләп биргәннәр дә йерне закуннаштырып биргәннәр*.

ә) эш яки хәлнең сәбәбен: *Күп кискәстен* (кискәч), *урманнар қорғаннар*.

-*җансы/-гәнсе*, -*җынса/-гәнсә* (-*җанчы/-гәнче*). Бу хәл фигылъ функциясен сөйләштә еш кына -*мастан/-мәстән* формасы үти: *Сез қайт-мастан* (кайтканчы) *қунаққа килгәннәр*. *Суғыш сықмастан* (чыкканчы) *эшли башлаган иде*.

Бу функциядә, шулай ук, -*мастан/-мәстән* + *элек//алда* сүзләреннән торган конструкцияләр дә актив кулланыла. Мәсәлән: *Сәсү сықмастан алда* (чыкканчы) *сабантуй была торғаныйы*. *Аслықлар булып китте сез тумастан элек* (туғанчы). Хәл фигылънең бу формасы мәчетле урынчылыгында ешрак очрый.

Сирәк кенә -*мастан/-мәстән* формасы -*ып/-еп* кушымчалы хәл фигылънең юклыгын белдерә һәм татар әдәби телендәге -*мый/-ми*, -*мыйча/-мичә* формалары белән тәңгәл килә: *Берней белмәстән* (белмичә) *килгәннәр*. *Қайберләре қамыт башын кисеп қуйалар туйдырмастан* (тойдырмыйча, сиздермичә).

Мәчетле урынчылыгында хәл фигылъ -*р* формалы сыйфат фигылънең *чыгыш килеше* формасы һәм *алда* ярдәмче фигылъ белән белдерелә: *Қыз китәрдән алда* (киткәнче) *инде уйынға сығалар*. *Килен песәнгә төшәрдән алда* (төшкәнче) *төшә торғаныйы*.

Хәл фигылънең юклык формалары. -*ып/-еп* формалы хәл фигылънең юклыгы түбәндәге кушымчалар ярдәмендә ясала:

а) -*мый/-ми(й)*, -*мыйса/-мисә*, -*мыйсы/-мисе*. Мәчетле районының кайбер авылларында әдәби телдәге формаларның фонетик варианты кулланыла (-*май/-мәй*, -*майсы/-мәйсе*): *Уйламай әйткән ул*. *Иренмәй утыралар*.

ә) -*мыйсан/-мисән*: *Аз ғына ут йанмыйсан торса, ике қулсыз утыраң иде*;

б) -*мыйынсы/-мийенсе* (мәчетле урынчылыгында -*майынсы/-мәйенсе*): *Ашамыйынсы үрәнеп петкәннәр*. *Тәрбийәләмийенсе былмый қартны*. *Йоқосы туймайынсы торды*. *Сәсү бетмәйенсе мендәр сығармадылар*.

-*җач/-гәч* формалы хәл фигылънең юклыгы, әдәби телдәге кебек, -*ма/-мә* кушымчасы ярдәмендә ясала (*бармағас*, *тапмағас*): *Уқымағас қайан беләң*.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр ясалышлары, кулланылышлары һәм лексик составы ягыннан татар әдәби телендәгечә. Тик *шәйе* (кадәр) бәйлеге генә сөйләшнең үзенчәлеген тәшкил итә: *Уникегә шәйе утыраң*. *Мыңа шәйе қайда булдың?*

Төркәгечләр өлкәсендә әдәби телдән аерма юк. Сөйләштә *исә* төркәгечен куллану актив. Ул, билгеле үткән заман формасы белән бергә килгәндә (-*ды исә*), мәгънәсе ягыннан әдәби телдәге -*җач/-гәч* кушымчалы хәл фигылъгә туры килә: *Кина беттисә* (беткәч) *қайт*. *Сигез класс укыдисә* (укыҗач) *ситкә барырға кирәк*.

Исә төркәгеченең үзенчәлекле кулланылышы турында шарт фигылъ бүлеген карагыз.

Кисәкчә. Әдәби телгә хас кисәкчәләр белән беррәттән, сөйләштә түбәндәгеләр актив кулланыла: *қый/қуй, баса, шай*. *Қый/қуй*, пермь сөйләшәндәге кебек, әдәби телдәге *ич, бит* теркәгечләре функциясендә йөри: *Син бик йырақ утырдың қый. Мин белдем қый барын да. Ул хәзер оло кеше қуй*.

Баса кисәкчәсе әдәби телдәге *соң, бугай* кисәкчәләренә тәңгәл: *Қайа алып киттеләр баса (соң)? Курсыда нисә йыл былды баса (соң)? Анда хәзер райунда татарлар баса (бугай)*.

Сөйләштә *баса* теркәгеченә әдәби телдәге *шунда* сүзә мәгънәсен белдерү очрақлары бар: *Ысуда* (< рус. *скуда*) *қайандыр баса (шунда) табылған. Уқығанда йеңел уқыдым, нийәдер баса (шунда)*.

Модаль сүзләренә составлары һәм кулланышлары ягыннан сөйләш әдәби телдән аерылмый диярлек. Шулай да *кирәк* модаль сүзә хәбәр функциясендә фигыльнә барлык кушымчаларын үзенә алуын күрсәтеп үтәргә *кирәк (кирәксә, кирәкмәс, кирәккәндә, кирәккәнгә)*: *Бу китап мийә кирәкмәс (кирәк түгел, кирәк булмас). Кирәкмәгәс (кирәк булмагач), алмадым. Қызларға ит кирәксә (кирәк булса), кереб + ал. Кирәккәндә (кирәк булганда, кирәк булгач), алырмын*.

Шулай итеп, златоуст сөйләшенә грамматик төзелешен күбрәк татар әдәби теленә хас формалар тәшкил итә.

Лексик үзенчәлекләр

Златоуст сөйләшенә хас диалекталь лексиканың кайбер төркемнәрен күрсәтеп үтик.

Туганлык терминнары: *инәй//әнкәй* — әни (Урал төбәгендә таралган башка сөйләшләрдә дә шулай ук), *әти//әтәй//әткәй* — әти, *абый//абый//ағай* — абый, *апа//тәтәй//түтәй* — апа, *апақай* — үзеннән кечкенә эне һәм сеңелләренә эндәшү сүзә, *әби* — әнисенә, әтисенә олы кыз туганы, *бабай* — әнисенә яки әтисенә олы ир туганы, *қартнәй//қартинәй//қартнә* — әби, *қарттай//қартатай//қартәтәй* — бабай, *хәрендәш//сеңел* — сеңел, *баш бала* — беренче бала, *кинйә//киңгә* — төпчек, *қәйнә* — каенана, *қайны/қәйне/қайната* — каената, *қәйнигәс//қәйнегәс, қайымбикә/қаймикә* — каенигәч, иренә яки хатының апасы, *балдыз* — хатының энесе һәм сеңлесе, *борондоқ инәй, борондоқ әтәй* — кияү ягыннан кияү белән кызга әни, әти итеп билгеләнгән якин туганнары яки дуслары.

Кеше әгъзалары белән бәйлә сүзләр: *қамақаш* — аңқау, *мийәкә* — ми, *тубық* — тез, *шайтан ашығы//шайтан ашқақ//бәкәй//бәбәк* — тубық сөягә, *танау* — борын, *кәмшек танау* — почык борын, *тыржық танау* — жәенке борын, *петәй* — имчәк, ими, *умрау сөйгә* — кулбаш сөягә.

Кешенә характерын, физик һәм рухи халәтен белдергән сүзләр: *ал тел* — юма тел, *алйот* — бирән, туймас тамак, *алсақ* — ачык йөзлө, *бохол//бохыйла* — симез, юан, *илдәтнә* — биләмчә, *ирсәк* — иркә, *йаматай* — начар, *йеп тамақ* — бик аз ашый торган кеше, *қатымыш//қытымыш* — саран, *қолақай* — чукрак, *қуқыр/өлтөк/қотан* — кукраючан, *қупаннау* — кукраю, мактану, *қыйшаннақ* — кыланчык, *осқор* — үткен, *сәркәш* — үз сүзлө, *сүзмә*

кәр — сүзчән, телсәр — телчән, шаталақ — уенчак, әбәләк — түзем-сез, өшәләк — өшүчән һ. б.

Хужалык, йорт-жир, каралты-кура белән бәйле сүзләр: *йапма* — ындыр, *солан* — өйәлдә, *солан келәт* — өй алдында азык-төлек куяр өчен ясалган бүлмә, *түбә тақта* — түшәм, *тырна-шыс* — тырма, *әсәк* — мич янындагы плитә, *бүкән* — урындык, *йафрақ*//*миннек* — мунча себеркесе, *қысмур* — келәшчә, *күмер иләк* — күмер соскычы, *песнәк/песләк* — суқыр лампа, *сызғы* — күмер кыскычы, *сәпәмә* — бәләк, *уша* — киштә, *тәртешкә* — кисәү агачы һ. б.

Тормыш-көнкүреш өлкәсенә караган лексика. Савыт-саба белән бәйле сүзләр: *қомған* — чәйнек, *сәй қомған* — чәй чәйнеге, *тустақ* — чынаяк, *ыжау*//*ужау* — аш чүмече.

Аш-су, ашамлыklar белән бәйле сүзләр: *бийәт* — тутырма, *қарақаш/сабирақаш* — әченә шомырт, нарат җиләге, караҗиләк һ. б. салып, бер урыннан гына тоташтырылган ярым ачык сумса, *кәкере* — сумса, *көләсә/таба әпәйе* — көлчә, *әпәй башы* — ачыткы, *мөш-ник* — өчпочмак, *салма* — токмач, *сәтләшек/тыш* — бавырсақ, сөзөк — өре, *турта* — күбек, аш күбеге, *шәнгә*//*шәңгә* — ачык пәрәмәч (өсте эремчәктән, бәрәңгедән була), *эремек*//*эретке* — эремчәк, *эре*//*өнөре* — көрпә, *әж'екәй* — корт, кызыл эремчәк.

Киём-салым, бизәнү әйберләре белән бәйле сүзләр: *башай* — йон оекбаш, носки, *йаға* — тәңкәләр белән эшләнгән борынғы бизәнү әйбере, *қыйндырақ*//*қыйнырақ* — ат яки сыер аягы тиресеннән тегелгән аяк киеме, *кыра: шәл кырасы*//*йаулық кырасы* — чите, кырые, *кәркеш* — киндерә, *майкы* — йон кофта, *пима/пыйма* — киез итек, *сырға* — алка, *ыступна* — чабата башмак, *әмәйлек* — хәситә.

Хайваннар дөньясы белән бәйле сүзләр: *бәрәкәй* — бәрән, *тешекәй* — саулык бәрән, *қолқай/қолоқай* — колын, *қышлау* — бер яшьлек тана яки үгез, *йуша* — поши, *қыр кәзәсе*//*қоралай* — қыр кәжәсе, *ақсырдақ* — акчарлак, *бибек*//*тәкәрлек* — тәкәрлек, *кулик* — шөлди, *озан* — көртлек, қыр тавығы, *тартай* — тартар, *тумырқа* — тукран, *шебеш* — тавык, *өкө* — мәче башлы ябалак.

Үсемлек дөньясы белән бәйле сүзләр: *айу қамыры*//*қамыр йемеш* — дүләнә, *эт борон/эт порон* — гөлҗимеш, *қарағай* — нарат, *қарағат* — карлыган, *мешә* — сазлыкта, сулырак урында үскән яшь нарат, *муйыл*//*шоморт* — шомырт, *сашыл* — яшь каенлык, *тысқан борсағы* — сәрви агачы, акация, *өмөж'ө* — кура җиләге, *йаңақ* — кузы чикләвеге, *көртмәле/көртмәлек* — кара җиләк, *шартлама* — җир җиләге, *туң бөрө* — өлгермәгән, пешмәгән җиләк, *бийә сөтө* — бадъян, *йебәләй* — йонча, *йылан теле* — кыяк үлән, *қалын қойроқ* — ат кузгалагы, *қарағай үләне* — наратбаш, *йер бете* — сырлан, *қырлы қурай* — кәжә сакалы, *сәрәнә* һ. б.

Рельеф, ландшафт, табигать күренешләре белән бәйле сүзләр: *ақлан* — алан, *бәшелсәк* — сикәлтәле, *дөңгәклек*//*дүндәк* — түмгәклек, *қойо* — бәке, *сеңгәләк* — баткаклык, сазлык, *шар* — дымлы, сулы җир, *сылау* — елгадан тауга менә торган юл, сукмак, *шитәм*//*шөйтәм* — сөрелмәгән җир, *аж'аға/әж'аға/наж'ағай/йалағай* — аҗаган, арыш камчылау, *күкер күкерәү* — күк күкрәү, *ыржа* — рәшә, *ырашқы*//*рашқы* — яңгыр катыш боз, кар һ. б.

Сөйләү үрнәкләре

башқода (яучы) килә торғаныйы ситтән// элек бит сатып бирделәр кызларны// туйына ибә (ризалык билгесе) биреп қайтара торғаннарыйы килешеп// теге ақса биреп қайта инде// туйға әзерләнәләр атасы/ инәсе кызы биргәс// туйға киләләр// қыздан сорап та тормыйлар инде// бирәләр// бирнә бирәләр туйға китергәс// туғызар кис қундыралар// бирнә қыз биргән кеше бирә кийәүнең инәләренә/ аталарына// кийәү әбисенә дә бабасына да күлмәг алып килә инде// туй шәп была инде/ ит күп// эске йук// икешәр өйгә/ ике өй сәйгә// шулай былды туй/ элек эске былмағас// башта қызда была// тәрбийәләп қайтаралар инде// кийәүне сымылдыққа йабалар/ шаршауға// икене қуна да кийәү қайтып китә// қайтқас/ тағын килә// килен төшкән вахытта атасына да инәсенә күлмәк китерә// тағы күрешеп// азақ алыр вахыты йетә// арсый белән китәләр// арсый йеңгәсе белән ағасы была// нәселе былмаса/ икенсе кешене қуйалар/ йақыннарын// килен былып төшәләр// қодалар әзерләнәләр// килен қышаулық (кушъяулык, бөркәнчек) йабына// қыс киткәндә ақса сибәләр/ мылтық аталар киткәндә дә/ төшкәндә дә// халық күп была// суқ (чук) тараталар/ тәрилкәсе белән май сығаралар// ул былаш (әйберне таркалашып бүлү)/ олосы да /бәләкәйе дә былашып тырып алып бетерәләр инде// сыу йулы башлаталар киленне// қыз ойала//қышаулықлар да менә шулай ғына/ төсне күрсәтмиләр сит кешегә бер дә// берәз килгәс/ көйәнтәне киленгә күтәртәләр инде// килен күтәрәп апқайта инде// билен бәйләп ала/ қышаулық йабына/ билне бәйләтәләр алайықс белән/ эшли инде//шулайтеп хезмәт иткәне хезмәт итә//

Сөйләүче: Мостафина Дәстинур, 86 яшь.

Башкортостан, Салават районы, Насибаш авылы.

1970 ел. Язып алучы: Т. Х. Хәйретдинова

иң әлгәре йерне сөрәң/шуннан тырматаң/ шуннан сәсәң/ сәскәс тағы сөрәң//шуннан вақ қына йетен орлоғы была/ сары ғына/бәләкәй генә/ қандаладан бәләкәй инде// шуны сәсәң дә үскәс утыйң// шуннан ул бик матур былып/ күм гүк сискә атып утыра/ фис йере белән күм гүк былып// шуннан ул вақ қына башқа әйләнә сәскә қойғас// аңарда йеде/ сигез орлоқ была/ бер башында// йетенне йолқаң да/ вақ қына көлтә + йтеп бәйлиң дә бер унарны сигезәрне бергә утыртып киптерәң// йә былмаса/икене қаршы сөйиң дә шулай рәткә бараң сөйәп// шуннан ул матур былып кибә// шелдерәп кипкәс/ аны туқмыйң// тақта қуйып топшыйң (тукмыйсың) сәпәмә (кер бәләге, бәләк) белән// туқмағас/ орлоғын йелгәрәң/ теге йетенен йәйәң// бер өс атна йатқас/ йыйып алаң да киптерәң зур итеп көлтә бәйләп// киптергәс/ мусаға (мунчага) күтәрәң// кистән мусаға йағаң да шунда қунаң/иртә белән тағы йағаң/ йаққас/ талқырға йыйаң инде// өмә была инде// талқыйң да аны йегерме тотомны бергә бәйлиң ус была ул// тәрәплиң аны// тәрәпләгәс/ тәрәшли йасыйң да әрлиң қабадан// әрләгәс/ киләпкә салаң// киләпкә салаң да ул йөз йегерме бөртөгә бер басма была/ дүртәр бөртөгә бер сәәм (киләптәге дүрт бөртеңкә жеп) была/ әрли торғаныйық инде йыйылышып// шуннан берәр басма әрлиң/ қайсы сақта күберәк тә әрлиң// шуннан ары йепне киләпкә салаң инде// киләпне төшәргәс/ қайнатаң аны қазанға салып/ көл салып тырып әлегә йепне// шуннан сыу буйына итеп йуаң сәпәп тереп аның көлө сыққансы// шуннан әвернә утыртаң да изән уртасына сорныйң инде// сорныйң да аны озатаң// озатқас ун сәәме бер басма была инде аның// ун сәәме озон была инде аның бик// менә шулай қазаққа әлеп/ менә шулай урап йөриң инде аны// шуннан киндер итеп суғаң инде/ /көрөдән үткәрәң/ қылыстан үтә// аннан соса белән былай-былай иттереп атаң да тартаң// аңардан бар нәрсәне суғаң инде киндердән// киндерен ағарта торғаныйық// аны керлеген (керен) алам дип/ сығық сығға сәпиң/ шуннан қазанға салып қайнатаң// қайнатаң да/ шуны сайқыйң да қойашта йәйәң йәшел үләнгә// шуннан

йәшел үләнгә агарғансы сығға манып йәйеп тораң// шул қойаш ашап ап/ ақ
была инде/ нәзек кенә былып матур былып китә// шуннан аны бүрәнәгә салаң
да/ туқмақ белән ике кеше туқмый инде// бер йақта бер кеше/ бер йақта бер
кеше туқмыйлар инде/ утырғансы киндер// шуннан барын да тегәң инде//

Сөйләүче: Фәхертдинова Фатыйха, 78 яшь.
Башкортостан, Салават районы, Таймый авылы.
1970 ел. Язып алучы: Т. Х. Хәйретдинова

ЭЧКЕН СӨЙЛӘШЕ

Эчкен сөйләше вәкилләре Чиләбе өлкәсенең Усман (рус. Усманово),
Үзбәгәрәк (Усть-Багаряк), Ачлыкүл (Ачлыкулево), Октябрь (Октябрьск)
һәм Курган өлкәсенең Өчкүл (Учкулево), Иванкау (Иванково), Тузау
(Тузово), Әлмән (Альменево), Вишняк (Вишняково), Өчкүл (Трехозер-
ки), Кара елга (Черные речки), Эчкен (Ичкино), Себерке (Сибиркино),
Тагыл (Кызылбаево), Тарсук (Терсюк) авылларында яшиләр. Бу төркем
татарлар халык телендә Себер юлы татарлары, ә рәсми документлар-
да мишәрләр дип йөртелгәннәр. Эчкен татарлары турындагы беренче
мәгълүматлар П. И. Рычков һәм П. С. Паллас хезмәтләрендә бирелә. Эч-
кен сөйләшенең формалашу тарихын, тел үзенчәлекләрен беренче
булып, Ф. Ю. Юсупов җентекле өйрәнгән. Бу сөйләштән тупланган бай
һәм кызыклы материал аның кандидатлык диссертациясенең бер
бүлеген тәшкил итә. Сөйләшнең тел үзенчәлекләре анализланган мате-
риаллар аерым җыентыкларда басылып чыкты: Татар теленең эчкен
сөйләше [Юсупов Ф. Ю., 1976, 72—149]; Көнъяк Урал һәм Урал арты
сөйләшләре (Чиләбе һәм Курган өлкәләрендәге татар сөйләшләренең фо-
нетик һәм грамматик үзенчәлекләре [1979, 184 б.]). Шунда: эчкен
сөйләше [60—134 б.]. Тәкъдим ителә торган бу бүлек күрсәтелгән хез-
мәтләрнең соңгысына таянып язылды.

Эчкен сөйләше формалашуда, нигездә, йомышлы татарлар (мишәр-
ләр) һәм Идел буйларынан килгән татарлар катнашкан. Бу процесста
билгеле бер дәрәжәдә себер татарлары һәм башкорт кабиләләренең дә
роле булган. Нәтижәдә, татар теленең үзенчәлекле мөстәкыйль сөйләше
буларак, эчкен сөйләше формалашкан.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Авазларның составы, ясалышы ягыннан эчкен сөйләше
татар әдәби теленнән аерылмый диярлек. Үзенчәлекләр фәкать авазлар
тәңгәллегенә генә кайтып кала.

ы~а, э (е)~ә тәңгәллекләре аерым сүзләрдә теркәлгән: *аждағы* —
аждаһа, *йаңы* — *йаңа* (яңа), *қағыз* — *кәгазь*, *турада* — *турыда*, *мәк-
теп* — *мәктәп*; *-ғанчы/-гәнче* һәм *-гала/-гәлә* кушымчаларында исә **ы~а,**
э (е)~ә системалы характерда: *йеткенце* — *житкәнче*, *көлгенце* — *көл-
гәнче*, *қайтқынцы* — *кайтканчы*, *булғылау* — *булгалау*, *йыйғылау* —
жыйгалау һ. б.

ә~и. Бер төркем сүзләрдә киң *ә* сузыгы *и* авазына тәңгәл килә:
кәштә — *киштә*, *кәрәк* — *кирәк*, *шәкәр* — *шикәр*, *бәк* — *бик*, *кәбәк* —
кибәк, *кәм* — *ким*, *әпәй* — *ипи*, *кәбән* — *кибән*.

Әдәби телдә *ж* авазыннан соң килгән *и* сузыгына сөйләштә күп очракта *э (е)* сузыгы тәңгәл килә: *йеңә* — *жиңә*, *йеңел* — *жиңел*, *йекмеш* — *житмеш*, *йебәрү* — *жибәрү* һ. б.

у~о түбәндәге сүзләрдә даими күзәтелә: *сура* — *сора*, *суң* — *соң*, *бутқа* — *ботка*.

Киресенчә, әдәби телдәге *о* авазына сөйләштә *у* сузыгы тәңгәл килә. Бу күренеш бигрәк тә Курган өлкәсе Целинный районы Өчкүл (Трехозерки) авылында яшәүчеләр сөйләшенә хас: *монца* — *мунча*, *оқлау* — *уклау*, *шол* — *шул*, *шоны* — *шуну*, *шондай* — *шундый*, *шолай* — *шулай*.

ы~у тәңгәллегә сөйләштә бер төркем сүзләрдә күзәтелә: *ықлау* — *уклау*, *быйау* — *буйау* (буяу), *мынца* — *мунча*, *Ысман* — *Усман*. Бу үзенчәлек күрсәтү алмашлыкларында да очрый: *бы* — *бу*, *шы//шыл* — *шул*, *шының* — *шунуң*, *шындый* — *шундый*.

ө~ү: *көңөл* — *күңел*, *бөгөн* — *бүген*, *төгөл* — *түгел*, *шөрләү* — *шүрләү*.

Кайбер сүзләрдә әдәби телдәге арткы рәт сузыкларына сөйләштә алгы рәт сузыклары тәңгәл килә: *йән* — *жан*, *зәт* — *зат*, *әрзән* — *арзан*, *йәбешү* — *йабышу* (ябышу), *дәрү* — *дару*, *сәләшәт* — *салават*, *бөрцә* — *борча*, *бәшмәк* — *башмак*, *йөн* — *йон*, *Шәдрин* — *Шадринск* һ. б. Киресенчә, бер төркем сүзләрдә, алгы рәт сузыкларына арткы рәт сузыклары туры килә: *қышатлы* — *куәтле*, *былан* — *белән*, *цай* — *чәй*, *масқара* — *мәсхәрә*.

Сузыклар өлкәсендә аерым сүзләрдә очрый торган тәңгәллекләр: *э (е)~ү*: *цепрәк* — *чүпрәк*; *э (е)~и*: *дегәнәк* — *тигәнәк*.

Дифтонглар. *-ай/-әй* дифтонгы аерым сүзләрдә монофтонглаша: *әбер* — *эйбер*, *Бәрәмбикә* — *Бәйрәмбикә*, *Шәхеттин* — *Шәйхетдин*.

-ай/-әй~-ый/-ий туганлык мөнәсәбәтен белдергән кайбер сүзләр ахырында эндәшү формасы буларак күзәтелә: *инәй* — *эни*, *түтәй* — *түти*, *аппай* — *абый*, *атай* — *эти*. Бу күренеш хәзерге заман хикәя фиғыль һәм теләк фиғыль формаларына да хас: *ашай* — *ашый*, *ашамай* — *ашамый*, *бармай* — *бармый*, *сүләй* — *сөйлий*, *сүләмәй* — *сөйләмий*, *әйтәйек* — *диал. әйтийек* — *эд. әйтик*, *әйтмәйек* — *әйтмийек* — *әйтмик*, *қунайық* — *куныйык* — *куныйк*, *қунмайық* — *кунмыйык* — *кунмыйк* һ. б.

-ай/-әй~-ый/-ий татар теленә кайбер башка сөйләшләрәнә (кадыйм, нократ, минзәлә, бөре) хас, шулай ук себер диалектларының төп үзенчәлегә санала. Төрки телләрдән исә башкорт, кумык, карачай телләрендә бар.

-әй дифтонгы монофтонглашуның түбәндәге очраklары күзәтелә: *үрәнәү* — *өйрәнү*, *сүләү* — *сөйләү*, *күрәү* — *көйрәү*, *сүрәү* — *сөйрәү*.

-әй дифтонгына *ү* монофтонгы туры килү Урал төбәгендә таралган татар сөйләшләрәнә хас, ә мишәр диалектында ул киңрәк күләмдә табыла һәм аның специфик үзенчәлеген тәшкил итә.

Ачык иҗектә яки сүз азагындагы *у~ү* сузыкларына сөйләштә *-уу/-еү* дифтонглары туры килә: *сыу* — *су*, *тыуған* — *туган*, *теүгел* — *түгел*, *қайтыу* — *кайту*, *килеү* — *килү*, *ташыу* — *ташу* һ. б. Сүзнең беренче иҗегендәге *о~ө* авазларыннан соң *-уу/-еү > -оу/-өү*: *тотоу* — *тоту*, *тороу* — *тору*, *көтөү* — *көтү*, *көлөү* — *көлү* һ. б.

-ей дифтонгы, әдәби телдән аермалы буларак, эчкен сөйләшәндә ачык иҗектәгә һәм сүз ахырындагы -и(й) гә туры килә: *ней* — ний (ни), *кей* — кий (ки), *теймә* — тиймә (тимә), *тейеш* — тийеш (тиеш), *песей* — песий (песи) һ. б.

Тартыклар. Эчкен сөйләше әдәби телдән тартык авазларның составы һәм ясалышы ягыннан, нигездә, аерылмый. Тик тартыклар системасында *ч* авазының булмавы һәм аның урынына *ц* авазын куллану сөйләшнәң специфик үзенчәлегә икәнән ассызыклап үтәргә кирәк. Тартыклар өлкәсендәгә кайбер башка үзенчәлекләр авазлар тәңгәлләгенә кайтып кала.

Ирен тартыклары: *м~б*: *қумыз* — кубыз, *қорман* — корбан, *цымылдырық* — чыбылдык,

б~п бер төркем сүзләрдә күзәтелә: *бәке* — пәке, *гөбө бешкәге* — гөбө пешкәге, *бешеу* — пешү, *кәбәц* — кәпәч.

б~w түбәндәгә сүзләрдә интервокаль позициядә очрый: *йобатыу* — йулату (юату), *цобар* — чувар (чуар). Шулай ук *вақыт* сүзендә дә *б~w*: *бағыт* — вақыт (вакыт). Киресенчә, кайбер фигыл тамырларындагы *б* тартыгы ике сузык уртасында ирен-ирен *w* авазы булып әйтелә: *ташып* — табып, *қашып* — кабып, *цашып* — чашып — чабып, *йашып* — йабып (ябып) һ. б.

п~ф: *тупрак* — туфрак, *керпек* — керфек, *йепәк* — йефәк (ефәк), *йапрақ* — йафрак (яфрак), *Хапис* — Хапиз — Хафиз, *Патыйма* — Фатыйма.

Тел очы тартыклары. *д~т* сүз башында: *дегәнәк* — тигәнәк, *дүмгәк* — түмгәк, *дугарыу* — тугару. Сүз уртасында *л*, *н* сонорларынан соң килгән *т* авазы яңгыраулаша: *көйәндә* — көйәнтә (көянтә), *қаралды* — каралты, *шалдырау* — шалтырау. Киресенчә, аерым сүзләрдә *т~д* тәңгәлләгә билгеле: *тулқын* — әд. дулкын, *тиңгез* — диңгез, *сәтәп* — сәдәп.

й~ж. Эчкен сөйләшенә *й*-ләштерү хас: *йырыу* — жыр, *йәйәү* — жәйәү (жәяү), *йылы* — жылы, *йелек* — желек, *йебеу* — жебү һ. б. Гарәп-фарсы алынмаларында да сүз башында *й~ж* күзәтелә: *йән* — жан, *йәннәт* — жәннәт, *йәһәннәм* — жәһәннәм, *Йәмилә* — Жәмилә, *Йамал* — Жамал һ. б.

Кайбер авылларда, бигрәк тә әдәби тел йогынтысы көчлерәк булган Чиләбе өлкәсенәң Үзбәгәрәк (Усть-Багаряк) һәм Курган өлкәсенәң Эчкен (Ичкино) авылларында, аерым сүзләрдә *ж* тартыгы кулланыла: *жил*, *жиде*, *жәйәү*.

ж'~ж. Гарәп-фарсы телләреннән кәргән кеше исемнәрендә *ж* авазы *ж'* тартыгы белән алмаштырыла: *Ж'әмилә* — Жәмилә, *Гөл-ж'амал* — Гөлжамал, *Ж'аппар* — Жаббар, *Хуж'а* — Хужа һ. б.

Курган өлкәсендәгә Тагыл (Кызылбаево) һәм Тарсук (Терсюк) авылларында әдәби телдәгә *ж* һәм диалекталь *й* авазларына *ж'* авазы тәңгәл килә: *ж'илкә* — жылкә, *ж'итә* — житә, *ж'әйәү* — жәйәү (жәяү), *ж'әшел* — жәшел — йәшел (яшел), *ж'ылан* — йылан (елан), *ж'ук* — йук (юк).

д~й~ж. Чиләбе өлкәсенәң Үзбәгәрәк (Усть-Багаряк) авылында сирәк кенә әдәби телдәгә *ж*, *й* авазларына палаталь *д'* тартыгы тәңгәл килүе билгеләнгән: *битд'аулык* — битйаулык (битъяулык) — сөлге, *д'ил* — жыл, *д'ир* — жир, *д'ул* — йул (юл), *д'иңги* — жиңги һ. б. *й~д*: *ийе* — иде.

з~ж сүз уртасында түбөндөгө сүзлөрдө очрый: *кэзэ* — кэжэ, *база* — бажа, *эзэт* — эжэт, *эзэл* — эжэл, *хэзэт* — хажэт, *эрэнзү* — рэнжү, *мэрзэн* — мэржэн, *мөрзэ* — моржа, *марза* — маржа. Сүз башында: *заназа* — женаза.

з~ж гарәп-фарсы телләреннән кәргән кеше исемнәрендә дә күзәтелә: *Зәмилә* — Жәмилә, *Гөлзихан* — Гөлҗиһан, *Махизамал* — Маһиҗамал, *Ғыйлаз* — Гыйлаж, *Хәйерзамал* — Хәерҗамал.

з~р тәңгәллегә эчкән сөйләшәндә йөкләтү юнәлешә кушымчаларында билгеләнгән: *йеткезеу* — житкерү, *кигезеу* — кидерү, *йатқызыу* — йаткыру (яткыру), *менгезу* — менгерү, *тотқозоу* — тоттыру, *алғызыу* — алдыру, *утызыу* — утырту һ. б.

н~м түбөндөгө сүзлөрдә очрый: *ағын сыу* — ағым су, *қалын* — калым, *қашын* — кавым (*Ашылы башқаның қашыны башқа*) (кавым). Киресенчә, аерым сүзлөрдә м~н тәңгәллегә билгеләнгән: *цормау* — чорнау, *йелем* — жилен, *тырмау* — тырнау, *әллә мишәу* — әллә нишләу, *Микулай* — Николай.

н~л бер төркем сүзлөрдә күзәтелә: *тешнәу* — тешләу, *йондоз* — йолдыз, *тастыман* — тастымал, *қомнақ* — колмак.

н~ң. Курган өлкәсенәң Тарсук, Тагыл һәм Чиләбе өлкәсенәң Ачлыкүл авылларында барлык позицияләрдә әдәби *ң* авазына *н* авазы туры килә: *тун* — туң, *йана* — йаңа (яңа), *йанақ* — йаңак (яңак), *дингез* — диңгез, *синә* — сиңа, *минә* — миңа, *қулын* — кулың, *улын* — улың, *унай* — уңай, *Миннебикә* — Миңлебикә, *барасынмы* — барасыңмы һ. б.

ц~ч. Югарыда билгеләп үтелгәнчә, *ч* авазы сөйләштә кулланылмый, аңа *ц* тартыгы тәңгәл килә: *цабата* — чабата, *цебен* — чебен, *церкәй* — черки, *цық* — чык, *борцақ* — борчак, *барғац* — баргач, *килгәц* — килгәч.

Бу үзенчәлек рус теленнән кәргән алынма сүзләргә дә тарала: *цитабат* — счетовод, *циновник* — чиновник, *цисный* — честный һ. б.

ш~с тәңгәллегә түбөндөгө сүзлөрдә очрый: *Шәүлийә* — Сәүлийә (Сәүлия), *Шәвийә* — Сәвийә (Сәвия), *Шәрбиназ* — Сәрбиназ, *Шәмши* — Шәмси.

қ/к~ғ/г сүз башында: *гөпшә* — көпшә, *гәрәз* — кәрәз, *гөдрә* — көдрә. Сүз уртасында ике сузык арасында: *тығырық* — тыкрык, *йаға//йақа* — йака (яка), *цигерткә* — чикерткә, *бағыт* — вақыт (вакыт), *игенце* — икенче.

қ~х тәңгәллегә түбөндөгө сүзлөрдә билгеләнгән: *қатын* — хатын, *мәсқәрә* — мәсхәрә, *қисап* — хисап, *Исқақ* — Исхак, *Қисмәт* — Хисмәт һ. б.

Аерым сүзлөрдә, киресенчә, *қ/к* тартықларына *х* авазы тәңгәл килә: *хәнәфер* — канәфер, *хәдәре* — кадәре, *тахы*, *тахыдақ* — тагын, *гөмбахты* — диал. гөмбақты — көнбагыш, *хәбер* — кабер, *духтыр* — доктор, *тырахтыр* — трактор һ. б.

х~ғ: *бахыр* — бәгырь.

к~т аерым сүзлөрдә генә күзәтелә: *йекмеш* — житмеш, *кискәре* — тискәре, *келәу* — теләу, *келәнче* — теләнче.

Киресенчә күренеш *т~к* сөйләштә түбөндөгө сүздә теркәлгән: *тәғәз* — кәгазь.

Фарингаль *h* авазы эчкен сөйләшенә дә хас түгел. Шуңа күрә сүз башында кулланылмый: *аман* — һаман, *өнәр* — һөнәр, *иц* — һич, *әр* — һәр *h. б.*

Сүз уртасында *ғ~h* бер сүздә генә теркәлгән: *аждағы* — аждаһа.

й~һи: *Шәйдә* — Шәһидә, *Фәймә* — Фәһимә, *Майкамал* — Маһи-камал.

х~h: *Махизамал* — Маһиҗамал, *йәхәннәм* — җәһәннәм, *Йәүхәрийә* — Жәүһәрия, *Гөлҗихан* — Гөлҗиһан, *мәхәр* — мәһәр.

А с с и м и л я ц и я (охшашлану). Саңгырау *ш* тартыгына беткән сүзләргә *-сыз* кушымчасы ялганганда, кушымчадагы *с* авазы *ш* авазына охшашлана: *башшыз* — башсыз, *ушыз* — һушсыз, *ташыз* — ташсыз, *ашшыз* — ашсыз *h. б.*

Кушымчадагы *л* авазы тамыр сүздәге *м*, *н*, *ң* авазларына тулысынча охшашлана: *көннәшә* — көнләшә, *төннә* — төнлә, *урманның* — урманлык, *тәмне* — тәмле, *қолонны* — колынлы, *Миннебикә* — Миңлебикә *h. б.*

Саңгырау *ц* (*ч*) тартыгынан соң килгән *с*, *ш*, *й* авазлары сөйләштә тулысынча кире ассимиляциягә дучар булалар: *цицү* — диал. чичү — чишү, *өц цол* — өч йыл (өч ел), *өц цум* — өч сум.

Әдәби телдәге *унбер*, *унбиш* сүзләрендә өлешчә *нб > мб*, ягъни орфоэпик нормага туры килә. Эчкен сөйләшендә исә тагын түбәндәге очраклары да билгеләнгән:

нб > мб: *барғамбыз* — барганбыз, *белгәмбез* — белгәнбез, *килгәмбез* — килгәнбез, *қыстымбай* — кыстыбый. Шундый ук күренеш ике сүз янәшәсендә дә теркәлгән: *барғам була* — барган була, *озом булган* — озын булган *h. б.*

нм > мм: *барғаммын* — барганмын, *килгәммен* — килгәнмен; *йылыммый* — йылынмый — жылынмый, *белеммәй* — белеми; *ышамма* — ышанма, *асылымма* — асылырма, *күреммә* — күренмә. Чагышт. тагын: *мамма* (сыу) — *манма* (су).

Татар әдәби телендәге кебек, сөйләштә тирән тел арты *қ—ғ* һәм тел арты *к—г* тартыкларынан соң килгән *л*, *н* сонорлары өлешчә охшашланалар: *муйыңға* — муйынга, *утыңға* — утынга, *болоңға* — болынга, *йаңғыз* — йалгыз (ялгыз) *h. б.*

Д и с с и м и л я ц и я (охшашсызландыру) күренешенә эчкен сөйләшендә түбәндәге очраклары билгеләнгән.

Әдәби телдән аермалы буларак, *м*, *н*, *ң* тартыкларына беткән исемнәргә чыгыш килеш кушымчасындагы *д* авазы охшашланмый: *Қазандан* — Казаннан, *күндән* — күннән, *йағындан* — йагыннан (ягыннан), *бабамдан* — бабамнан, *қулыңдан* — кулыңнан *h. б.*

Сыйфатларның чагыштыру дәрәжәсендә янәшә килгән ике *р* авазының берсе охшашсызлана — *р > л*: *арлақ* — арырак, *зурлақ* — зуррак, *бирләк* — бирерәк, *тарлақ* — таррак *h. б.*

А в а з л а р т ө ш ү. Гарәп-фарсы алынмаларында тирән тел арты *ғ* тартыгы төшә: *Абдулла* — Габдулла, *Әптелхәй* — Габделхәй, *Усман* — Җосман, *җома* — җомга. Ләкин: *Ғайшә*, *Ғәдәт*, *ғаип*, *ғөрөф*, *Ғабидулла*.

н, *л* авазларына беткән алмашлыкларның чыгыш килешендә янәшә килгән *н* авазларының берсе төшә: *шунан* — шуннан, *монан* — моннан, *синән* — синнән, *минән* — миннән *h. б.*

т авазы алдыннан килгән сүзләрдә *л* авазы төшә: *итү* — илтү, *йугату* — йугалту (югалту).

Кайбер сүзләрдә *р* авазы төшә: *тоған* — торган, *итәгә* — иртәгә, *йәшенеү* — йәшеренү (яшеренү). Аерым сүзләрдә *п* төшә: *кутарыу* — куптару.

н төшә: *урдык* — урындык, *қацқы* — качкын.

м төшә: *күләк* — күлмәк. Эчкен сөйләшәндә, авазларның гына түгел, ижекләренң дә төшү очраклары күзәтелә: *ишегал* — ишегалды, *Мөгелсем* — Өммегөлсем, *Матулла* — Әхмәтулла.

Аваз өстәлү. Сүз башында: *выргытыу* — ыргыту, *ғәрләшеү* — әрләшү, *йыс* — ис, *йескәү* — диал. искәү — иснәү. Сүз уртасында: *хәсилтә* — хәситә, *йүрли* — йүри (юри), *тәгәрнәү//тәгәрләү* — тәгәрәү, *қыстымбай* — кыстыбый, *йобқа//жобқа* — йуқа (юка) (камыр ашы), *цықыртқан//цекерткән* — кычиткан. Сүз ахырында *к* тартыгы түбәндәге сүзләргә өстәлә: *хәтлек* — хәтле, *шикеллек* — шикелле.

Алынма сүзләрдә сүз башындагы *р*, *л* авазлары һәм *шк*, *ст*, *сп* аваз тезмәләре алдында *ы*, *э* (*е*) сузыклары өстәлә: *ылампы* — лампы, *ышкул* — школа, *ыстанца* — станция, *эрәхмәт* — рәхмәт, *Эрәхилә* — Рәхилә, *Ырқыя* — Рокия.

Ике тартык арасында сузык аваз өстәлә: *кикыс* — кекс, *тырактыр* — трактор, *бырат* — брат, *кылуп* — клуб, *пулык* — полк һ. б.

Метатеза күренешенң түбәндәге очраклары теркәлгән: *азбар* — абзар, *қымырысқа* — кырмыска, *цықыртқан//цекерткән* — кычиткан, *тәзәрә* — тәрәзә, *тарлика* — тәлинка, *цүгәрәй* — чүрәкәй (үрдәкнң бер төре).

Морфологик үзенчәлекләр

Исемнәр. Эчкен сөйләше исемнәрнң ясалышы, төрләнеше ягыннан татар әдәби теленнән аерылмый диярлек. Үзенчәлекләргә түбәндәгеләрне кертергә мөмкин. Кеше исемнәрән бер яки ике ижеккә калганчы кыскартып, *-ай/-әй*, *-қай/-кәй* кушымчаларын ялгау актив: *Шақай* — Шакир, *Рамай* — Рәхмәтулла, *Кәләй* — Кәлимулла, *Қисмәт* — Хисмәтулла, *Салықай* — Сәлихҗан, *Әхәй* — Әхмәт һ. б.

Сөйләштә *-қай/-кәй* кушымчасы, әдәби тел белән чагыштырганда, киңрәк кулланыла. Ләкин биредә ул иркәләү мәгънәсен белдерми: *Дөнйәқайлар тыныц! Танақай қайтмаған. Бозауқай қырда йөрөй. Дүрт цебекәйем бар. Әпекәй алып қайтқан.* Бу үзенчәлек Урал төбәгендә таралган татар сөйләшләре өчен хас.

Килешләрнң кулланылышында бер генә үзенчәлек теркәлгән. Баш килештәге исем юнәлеш килеше, сирәк кенә урын-вакыт килешләре мәгънәсендә кулланыла: *Циләбе* (Чиләбегә) *киткән*. *Миненң малай Қазан* (Қазанда) *тора*. *Иртәгә Курган* (Курганга) *цығып китәйек*.

Алмашлыклар. Зат алмашлыкларының килеш белән төрләнешендә, әдәби телдән аермалы буларак, кайбер үзенчәлекләр бар.

Иялек килешендә *мин* зат алмашлыгы *миненң* (минем) формасында төрләнә: *Миненң ат*. *Миненң қарт*.

Мин, *син* зат алмашлыклары юнәлеш килешендә *мийә*, *сийә* формаларында төрләнә: *Мийә кирәгийә ул*. *Ә мин сийә әйтмәйем аны*.

Мин, син алмашлыкларын сөйләштә миңә, сиңә формасында куллану да очрый: Миңә (миңа) әпкилгәнийе бер китап. Сиңә нәрсәгә кирәк ул?

Сөйләштә 3 нче зат алмашлыгы у//ул вариантларында кулланыла. Берлек һәм күплек сан, баш һәм иялек, төшем килешләре у (ул) вариантына нигезләнә: *Кем у (ул)? Уның (аның) белгән йырлары күп. Уны (аны) көтөп йөргән бөгән. Улар (алар) қайсы йаққа бардылар?*

Ул алмашлыгының урын-вакыт килеше сирәк кенә булса да, аныңда (анда) формасында кулланылуы билгеле: *Аныңда (анда) минең китап бар. Аныңда (анда) онытып қалдырган.*

Күрсәтү алмашлыклары: бу//бы, шул//шы, ул//у, ошо, теге, менә, әнә, анау, монау һ.б. Алар арасында анау, монау алмашлыклары аеруча актив кулланыла. Мәгънәләре ягыннан алар *әнә ул, менә бу* тизмәсенә кайтып кала. Бу//бы күрсәтү алмашлыгының сан һәм килеш белән төрләнеше монау алмашлыгы белән туры килә. Күрсәтү алмашлыгының ошо варианты Чиләбе өлкәсенең Үзбәгәрәк (Усть-Багаряк), Курган өлкәсенең Өчкүл (Трехозерки) авылларында да бар. Ул әдәби телдәге шушы алмашлыгына туры килә. Сөйләштә шул алмашлыгының шыл варианты да актив кулланыла.

Сорау алмашлыклары. Аларның әдәби телдәге вариантлары белән беррәттән (мәсәлән, *кая, кайдан* һ.б.), эчкен сөйләшендә кайбер диалекталь булганнары да бар: *кемесе* — кем, *қалай* — ничек, *нәстә, нимә* — нәрсә, *нәмәцек//нимәцек* — ничек, *қана//қәнә* — кая, кайда. Бу алмашлыктар татар теленең башка сөйләшләрендә дә теге яки бу дәрәжәдә очрыйлар (мәсәлән, нократ сөйләшендә: *кемесе*), борынғы язма истәлекләрдә дә теркәлгән.

қана//қәнә алмашлыкларының кулланылышы территорияль яктан чикләнгән. Алар Курган өлкәсенең Тагыл (Қызылбаево), Тарсук (Терсюк), Эчкен (Ичкино), Себерке (Сибиркино) авылларында кулланыла. Бу алмашлыктар әдәби телдәге *кая, кайда* сорау алмашлыкларына яки *я-ле кая* сорау тизмәсенә туры килә: *Қәнә минең жыләк? Қәнә кил монда, үзем бирәм. Қана, үзем күрсәтәм.*

Билгесезлек алмашлыклары сөйләштә, әдәби телдәге кебек үк, сорау алмашлыкларына *-дыр/-дер* кушымчалары ялганып ясала: *кемеседер* — кемдер, *нәмәдер, нәмәцектер, қайадыр, қайдандыр.*

Билгеләү алмашлыклары. Эчкен сөйләшендә *бөтен, барлык, бетерә* билгеләү алмашлыклары кулланыла. Боларның икесе (*бөтен, барлык*) әдәби телдә дә бар, соңгысы (*бетерә*) — диалекталь һәм ул *бөтен, тоташ* мәгънәсен белдерә: *Барлық кешегә дә йетмәс қый ул пешкән ашығыз. Бөтөн йеребез мамма сыу. Ул аларны бетерә белә.*

Тартым алмашлыклары. Әдәби телдәге кебек, тартым алмашлыклары *-нықы/-неке* кушымчалары ялганып ясала. Ләкин сөйләштә иялек килеше кушымчасы алган алмашлыктарны да тартым алмашлыклары ролендә куллану бар: *Бу ат кемнең (кемнеке). Минең (минеке). Бу йерләр дә безнең (безнеке).*

Сыйфатлар. Сыйфатларның ясалышы һәм кулланылышы ягыннан эчкен сөйләше әдәби телдән аерылмый диярлек. Ләкин чагыштыру дәрәжәсенең ясалышы беркадәр үзенчәлекле. Тамыры *p* авазына беткән сыйфатлардан чагыштыру дәрәжәсе *-лақ/-лэк* кушымчасы ярдәмендә ясала: *Зурлақ* (зуррак) *кыз булса, үзе дә йахшы булырыйы. Бирләк* (бирерәк) *утырғаны минең малай.*

Рәвешләрнең ясалышында сөйләштә түбәндәге үзенчәлекләр күзәтелә. Татар әдәби телендәге *язын, көзен* тибындагы рәвешләр *язгы, көзгә* нисби сыйфатларына:

а) *-лық/-лек* кушымчасы ялганып ясала: *көзгелек, йазғылық.* Мәсәлән: *Мин аларга кышқылық (кышын) барган идем. Без кичкелек (кичен) кенә қайтып йеттек.*

ә) *-лық/-лек* + урын-вакыт килеше кушымчасы *-та/-тә* ярдәмендә: *Балық кышқылықта (кышын) боз астында была. Көзгелектә (көзен) бик эссе былды.*

Әдәби телдәге *кыш буйы, йаз буйы* тибындагы рәвешләр эчкен сөйләшендә *кышның буйы, йазның буйы* формасында кулланыла: *Кышның буйы (кыш буге) кызларына да бармады. Йәйнең буйына (жәй буге) йаңғыр да йаңғыр булды.*

Рәвеш тагын *-лай/-ләй, -лата/-ләтә* кушымчалары ярдәмендә дә ясала. Әдәби тел белән чагыштырганда сөйләштә *-лай/-ләй* активрак кулланыла. Ул рәвешләргә, сыйфатларга, исемнәргә ялганып, эшнең үтәлү ысулын белдерә: *Нийә қоролай ғына ашаб утыраң? Йоморқаны йоморлай пешерәйемме? Йылылай ашаймы? Ашамасаң, ақцалай алырсың. Әлек ашлай (ашлыклата) түләй торғаныйық.*

-лата/-ләтә кушымчасы исемнәргә ялгана: *Онлата алаңмы, ақцалата алаңмы? Бәрәнләтә генә суйдық монауны. Сезгә жырулата да, көйләтә дә йаздырырға кирәкме?*

Фигыльләр. Грамматик үзенчәлекләрнең күпчелеге фигыльләр өлкәсенә карый.

Затланышлы формалар. Хикәя фигыль. Хәзерге заман хикәя фигыльнең эчкен сөйләшендә түбәндәге формалары теркәлгән.

Билгеле булганча, һәм әдәби телдә, һәм сөйләштә хәзерге заман хикәя фигыльләр *-а/-ә, -и* формалы хәл фигыльгә беренче төр зат күрсәткечен ялгау юлы белән ясала. Тик тикшерелгән сөйләштә, әдәби телдән аермалы буларак, заман күрсәткеченең борынгы *-ай/-әй* формасы сакланган: *уйлайым — уйлайбыз, уйлайың — уйлайсыз, уйлай — уйлайлар.*

Хәзерге заман хикәя фигыльнең 2 нче зат берлеге кыскартылган вариантта кулланыла: *бараң — барасың, киләң — киләсең.*

Чиләбе өлкәсенең Үзбәгәрәк (Усть-Багаряк), Ачлыкүл (Ачлыкулево), Курган өлкәсенең Өчкүл (Трехозерки) авылларында хәзерге заман хикәя фигыльнең 2 нче зат күплегә, әдәби телдәге *-сыз/-сез* формасыннан тыш, *-ғыз/-гез* кушымчасы ярдәмендә дә белдерелә: *Пилмәнне шулпасыз пешерәгезме (пешерәсезме) сез? Биредә күпме булағыз (буласыз)?*

Хәзерге заман хикәя фигыльнең *-ып/-еп* формалы хәл фигыль һәм *утыра* яки *йата* ярдәмче фигыльләреннән торган аналитик формасы

эш яки хэлнең нәкъ сөйләү моментында башкарылуын хәбәр итә: *мин китеб утырам — без китеб утырабыз, син китеб утырасың — сез китеб утырасыз, ул китеб утыра — алар китеб утыралар*. Күргәне-безчә, зат кушымчалары ярдәмче фигыльгә ялгана. Мисаллар: *Энә өстәлдә цебен йөрөб утыра (йөри) қый. Син ишегал себереп утыраң икән (себерәсең икән). Урамнан сыйыр китеб утыра (узып бара) энә. Энә қый үзе монда килеп йата (килә).*

Сөйләштә хәзерге заман хикәя фигыльнең эш-яки хэлнең гадәтилеген, даимилеген белдергән 2 нче тип формасы да бар. Аны *-а/-ә, -и торған* конструкциясе тәшkil итә, эш-хэлнең кем тарафыннан башкарылуы 1 нче, 2 нче зат алмашлыклары белән белдерелә, ә 3 нче затта алмашлыктан тыш исем дә кулланылырга мөмкин: *Себеркегә төрле-төрле үләннәр қатыштырып бәйли торған мин дә (гадәттә катыштырып бәйлим). Син салқын ашны йаратмый торған (гадәттә яратмыйсың). Цоланда йоқламаң, анда сыу үтә торған (гадәттә үтә). Қоншақ афтобусы йөрмәй торған (гадәттә йөрми), йаңғыр булса.*

Курган өлкәсенең Тагыл (Кызылбаево), Тарсук (Терсюк), өлешчә Эчкен (Ичкино) авылларында *торған* ярдәмче фигылендәге *р* тартыгын төшереп сөйләү очраklары да бар: *Баланы әйбәтләп ашатсаң, утыра тоған (гадәттә утыра). Тағыл халқы үзенең генә йырын йырлай тоған (гадәттә жырлай).*

Чиләбе өлкәсенең Үзбәгәрәк (Усть-Багаряк) авылында бу форманың 1 нче зат берлегендә зат кушымчасы алган очрагы да теркәлгән: *Йуқ, мин бер нәмәне дә ташламай торғам (гадәттә ташламыйм). Мин андайларны сақлай торғам (гадәттә саклайм).*

Үткән заман хикәя фигыль формалары сөйләштә, нигездә, әдәби телдәгечә. Тик аларның ясалышында һәм функцияләрендә генә кайбер үзенчәлекләр билгеләнгән.

Чиләбе өлкәсенең Үзбәгәрәк (Усть-Багаряк), Ачлыкүл (Ачлыкулево) авылларында нәтижәле үткән заманның 1 нче зат кушымчасын кыскартып куллану очраklары теркәлгән: *барғам — барганмын, килгәм — килгәнмен.*

Нәтижәле үткән заманның 1 нче зат формасы *-ғанмын, -ғанбыз* категорик үткән заман (*-ды/-де*) мәгънәсендә дә килергә мөмкин: *Мин туйларға күп йөргәммен (йөрдем). Киңә генә қарағамбыз (карадык) ул кинаны.*

Үзбәгәрәк авылында исә нәтижәле үткән заманның 1 нче затын тартым кушымчалары белән төрләндерү дә бар: *Мин үзем туй белән барғаным (бардым). Мин әле цай эчмәгәнәм (эчмәдем).*

Кабатлаулы үткән заман хикәя фигыльләрнең сөйләштә борынгы *-адыр/-әдер иде (-адыр/-әдер + -ыйы/-ийе)* формасы киң таралган: *Әлек без атлар йегеп көтеп торадырыйық. Сез безгә күтәрелеп тә қарамайдырыйығыз.*

Киләчәк заман хикәя фигыль эчкен сөйләшпәндә, нигездә, әдәби телдәгечә ясала. Шулай да аның, әдәби телдән аермалы буларак, 1 нче зат берлек санда кыскартылган вариантта кулланылуын күрсәтеп китү урынлы булыр: *Қайнар аш биремен (бирермен) сиңә. Китеремен (китерермен) дип йөргәнийе, китермәде.*

Боерык фигыльнең 2 нче зат күплеге фигыль тамырына -ң/-ың/-ең кушымчасы ялганып ясала: *барың* — *барыгыз*, *килең* — *килегез*, *утырың* — *утырыгыз*. Мисаллар: *Керең* (керегез) *өйгә*, *түрдән узың* (узыгыз). *Йабың* (ябыгыз) *инде*, *балалар*, *ишекне*.

Боерык фигыльнең бу формасы 2 нче зат берлек санда да кулланылырга мөмкин: *Өстеңне салып утырың* (утыр). *Қазларны караң* (кара), *Йәмилә*. *Үзең утырмаң* (утырма) *син*.

Теләк фигыльнең әдәби телдәге -ыйқ/-и(й)к (мишәр сөйләшләрәндә -ыйык/-ийек, эчкен сөйләшәндә -айық/-әйек), -асы/-әсе *иде*, -ырға/-ергә *иде*, -ыр/-ер *иде*, -са/-сә *икән* формалары белән беррәттән, җирле сөйләшкә хас -ғалы/-гәле *иде*, -ғалы/-гәле *итә*, -ып/-еп *кирәк* конструкцияләре дә теркәлгән.

-асы *икән*, -асы *иде* фигыль формалары 1 нче затта зат кушымчаларын да алырга мөмкин, алар төп фигыльгә ялганалар: *Уртасына кереп утырасым икән*. *Мин шуны ашасам икән*.

-ғалы/-гәле *иде* (-ырга *иде*), -ғалы/-гәле *итә* (-макчы/-мәкче бул) формалары теләк, ният, киңәш мәгънәләрен белдерә: *Миңа шындағына барғалыйы* (барырга *иде*). *Аны алғалыйы* (алырга *иде*) *сиңа да*. *Йанына кергәле итә* (көрмәкче була), *керә алмый*. *Мин Шәдрингә қызыма барғалы иттем* (бармакчы булдым), *бармадым*, *үземә генә торғалы булдым*.

Курган өлкәсенәң Тарсук (Терсюк), Тагыл (Кызылбаево), Эчкен (Ичкино) авылларында теләк мәгънәсен -ып/-еп + *кирәк*, *кирәк иде* тезмәләре белән белдерү актив. Мондый конструкцияләргә зат кушымчалары ялганмый: *Қунақларға берәр нәмә әзерләп кирәгийә* (әзерләргә *кирәк иде*) *безгә*. *Күп утырдың*, *китеп кирәк* (китәргә *кирәк*) *иде*. *Магазиннан қара икмәк алып кирәгийә* (алып керергә *иде*) *сезгә*. *Безгә пыластинкалар апкилеп кирәгийә* (алып килергә *кирәк иде*) *сезгә*.

Әдәби телдәге битарафлыкны белдерә торган -мағайы формасы урынына сөйләштә тагын -ып/-еп утырсын конструкциясен кулланыу киң таралган: *Барый уқығалы Курган бара* — *Барып утырсын* (бара бирсен). *Рәфийә лафкадан цыға ди* — *Цығып утырсын* (чыға бирсен). *Шәмшийә күп итеп йеләк йыйған* — *Йыйып утырсын* (жыя бирсен).

Эшнең башкару дәрәжәсен белдерә торган фигыльләр. -ғала/-гәлә/-ғыла/-гелә кушымчасы эш яки хәлнең эзлекле кабатланып торуын белдерә: *Ул безгә килгеләп* (килгәләп) *йөри йе*. *Үрдәк атқылаган* (аткалаған) *бар минең*.

-ыңқыра/-еңкерә кушымчалы фигыльләр сөйләштә эш яки хәлнең берәз артыклыгын яки берникадәр кимлеген, гадәтилеген белдерә. Мисаллар: *Қоймағыңны майлаңқырап* (майлабрак) *ашарға йы сиңа*. *Бу арада ашырыңқырап* (берәз авырып, авырыбрак) *тора*. *Малайлар йаратынқырайлар* (гадәттә яраталар) *инде уйнарға*. *Көзгөлектә көннәр алышыңқырап* (ара-тирә, сирәк-мирәк алышынып) *тора*.

Фигыль юнәлешләре. Әдәби телдә булган фигыль юнәлешләре сөйләштә дә кулланыла. Тик аларның ясалышында һәм кулланылышында берникадәр үзенчәлекләр бар. Төп юнәлештә йөри торган

фигыльләрне сөйләштә кайтым юнәлеше белән белдерү очраklары күзәтелә: *пешеренә* — пешерә, *ашана* — ашый, *тегенә* — тегә һ.б.: *Уқынып* (укуп) *йөрисезме шул йәшкә хәтле?* *Себеренсәм* (себерсәм) *дә бетми тузан.*

Уртаклык юнәлешенә кайтым юнәлеше күрсәткечен өстәп сөйләү: *Шуғышынып* (сугышып) *йөрмә кеше белән.*

Йуу фигыленең уртаклык юнәлеше (-ыш/-еш) төп һәм кайтым юнәлешләре мәгънәсен белдерә: *Кулыңны йышыш* (ю) *анда. Мыңцага кереп йышышып* (юынып) *цықмайыңмы?*

Бетү фигыле йөкләтү юнәлешендә -ыр/-ер кушымчаларыннан башка кулланыла: *Иртәгә бетәләр* (бетерәләр) *инде кукурузны йыйып. Син ницә кылас беттең* (бетердең)?

Әдәби телдән аермалы буларак, йөкләтү юнәлешен -ғыз/-гез кушымчалары белән ясау актив: *Йоқларға йатқыз* (яткыр). *Әлфийәгә ақ күләген кигез* (кидерт). *Малайыма күз тигезгәннәр* (тидергәннәр). *Туй вахытында атны ут аша үткәзгәннәр* (үткәргәннәр).

Әдәби телдәге *эсселәнү* (кайтым юнәлеше), *эсселәндерү* (йөкләтү юнәлеше) фигыльләренең сөйләштә *эссеү* (төп юнәлеш), *эсетү* (төп юнәлеш) формалары кулланыла.

Затланышсыз формалар. **Инфинитив.** Сөйләштә инфинитивның -ғалы/-гәле (-ырга/-ергә) формасы актив: *Үзебезгә пецән цапқалы* (чабарга) *барабыз.*

-ырга/-ергә формалы инфинитив яшъ буын һәм интеллигенция телендә генә очрый.

Инфинитивның -маға/-мәгә формасы шулай ук сөйләштә сирәк күзәтелә: *Пецән цапмаға* (чабарга) *бардым қый. Миңа да кирәк цалғыны тапамаға* (таптарга).

Исем фигыль сөйләштә, әдәби телдәге кебек, -у/-ү һәм кайбер очраklарда -ыш/-еш кушымчалары ярдәмендә ясала: *Ашау бармы, эңеү (эңү) бармы, аны белмәй ул. Сөзнәң қайтышығызға йоморқаны йоморлай пешерергәме?* *Иртә белән торошқа бер циләк балық.*

Сыйфат фигыльләренең, әдәби телдәге формалары белән беррәттән, сөйләштә -малы/-мәле формасы да очрый, мәгънәсе ягыннан ул әдәби телдәге -а торған формасы белән мәгънәдәш: *Боларның идәннәре йәймәле* (жәя торған) *икән. Кара әле, моның қашығы қысмалы* (кыса торған) *икән. Бу сыйық сабын қысып цығармалы* (чыгара торған) *қый.*

Өлкән буын сөйләшендә -мыш/-меш формасы күзәтелә: *Бездә уқымыш кешеләр күп булған. Ул турыда қартларның әйтмешләрен ишеткәнем бар.*

Искәрмә рәвешендә өстәп әйтергә мөмкин: әдәби -а торған формасы еш кына -а тоған вариантында кулланыла.

Хәл фигыльләр. Сөйләштә хәл фигыльнең -ып/-еп, -а/-ә, -и(й) формалары актив кулланыла. Аларның юклыгы түбәндәге кушымчалар белән белдерелә:

-май/-мәй: *Уйламай-нитмәй* (уйламый-нитми) *сүләмәскә кирәк.*

-майца/-мәйцә, -майцы/-мәйце: *Аны күрмәйце* (күрмиче) *китмәйсең инде. Теләгәнән алмайца* (алмыйчы) *туқтамай.*

Сөйләштә хәл фигыльнең тагын түбәндәге формалары бар.

-майынца/-мәйенцә, -майынцы/-мәйенце: Эшләп бетермәйенцә (бетермичә) китмәйләр. Төнлә дә йоқламайынца (йокламыйча) йөрөй.

-ғац/-гәц, -ғацын/-гәцен, -ғацтан/-гәцтән: Ашыру булғац (булгач) йатасы ғына килеп тора. Безнең йақлар урман былғацтын (булгач), мал тотқалы была.

-ғанцы/-гәнце, -ғынцы/-генце: Арғанцы (арганчы) қарап йөрдем. Үлгенце (үлгәнче), йер астына кергенце (көргәнче) бетмәй әле эш.

-мас/-мәс кушымчалы сыйфат фигыльгә нигезләнгән форма: Сафа-күлгә йитмәс (житкәнче) туқрап йал иттек.

-мас/-мәс + борон: Инәй эштән унике тулмас борон (тулганчы) қайта.

-мастан/-мәстән: Ут йанмастан (янганчы) китеп барды. Шәдрингә йетмәстән (житкәнче) бер ашыл бар.

-мастан алда: Болар килмәстән алда (килгәнче) булды бу хәлләр. Идәнне мин қайтмастан алда (кайтканчы) йышышып қуй.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Әдәби телдә кулланылган бәйләкләрдән тыш (белән, өчен, шикелле һ.б.), сөйләштә тагын аларның күп төрле фонетик (былан, ман, шикеннек/шикеллек) һәм мәгънәдәш лексик вариантлары билгеләнгән: қолақлы — кебек, хәтле; шай/шайы — кебек, чаклы. Мисаллар: Ул қарап торуға синең қолақлы (кебек) ғына. Йәш йағыннан ул Шәриф қолақлы (кебек; кордаш) буғай. Қоңоқлары йодрық шайы (кадәр) ғына. Аның шай (хәтле) эшләп булмый.

Шулқанцық (шул кадәр) бәйлеге Курган өлкәсенә Тарсук (Терсюк), Тагыл (Қызылбаево) авылларында ғына теркәлгән: Шулқанцық күп җаптық без пеңәнне киңә.

Бәйлек ролендә йөри торган ас, өс, арт, урта, баш кебек ярдәмче исемнәрдән тыш, эчкен сөйләшендә тагын түгәрәк//тигәрәк (тирә, тирә-як), қабат (ян), тапқыр (тирә, ян), тиңел (тирә), эргә (ян), бит (буй, ян) кебек бәйлек сүзләргә күрсәтергә мөмкин. Мисаллар: Безнең тигәрәктә (тирәдә) урман бетеп бара. Күл түгәрәкләрдә (тирәләрендә) пеңән җаптық қый. Минең қабатымнан (янымнан) үтеп китте хәлне сурап. Өй тапқырда (янында) сүләшеп утырдық. Минем мунца шул тиңелдә (тирәдә) генә қый. Йылғаның эргәсендә (янында) генә йәйәләр ашны (игенне). Сую битендә (буйында, янында, өстендә) салқын была.

Теркәгечләр. Теркәгечләр эчкен сөйләшендә, нигездә, татар әдәби телендәгечә. Исә теркәгече сөйләштә актив кулланылуы белән аерылып тора. Ул -ды формалы категория үткән заман хикәя фигыль янында килә. Зат кушымчалары фигыль формасына ялгана: Мин йоқлар алдыннан җәй эңтем исә (эңсәм), йоқлай алмайым. Эштән кайттың исә (кайткач), әптәйләргә барып килерсең. Әтийегез эштән кайтты исә (кайткач), йеләккә барырсыз.

Күплек һәм зат кушымчалары төп фигыльгә дә, исә теркәгеченә дә ялганып килә ала: Шунда бардым исәм (барсам), кеңелем бушай. Қайттығыз исәгез (кайткач), мынчаға керерсез.

Кисәкчәләр өлкәсендә эчкен сөйләшендә түбәндәге үзенчәлекләр күзәтелә. Қый кисәкчәсә сөйләштә актив кулланыла. Ул әдәби телдәге ич, бит раслау кисәкчәләренә туры килә: Хәмит ағай белә қый (ич, бит) аны. Аның да маллар бар қый (бит), пеңән җапқалы итә.

Синтаксик үзенчәлекләр

-мы/-ме сорау кисәкчәсе, әдәби телдән аермалы буларак, эчкен сөйләшәндә турыдан-туры фигыль нигезенә ялганып килергә мөмкин. Бу бигрәк тә хәзерге заман һәм -ыр/-ер формалы киләчәк заман хикәя фигыльләрдә очрый: *Йахшы ғына киләмсең* (киләсеңме)? *Булырымсың* (булырсыңмы?) *монда әле бер-ике көн? Йемештән қыстыбый пешерәмсез* (пешерәсезме)?

Шулай итеп, төп лингвистик билгеләре белән эчкен сөйләше Урал төбәгендә таралган минзәлә, бөрә, пермь, каргалы, богрыслан сөйләшләре белән зур уртаклык күрсәтә, кайбер очракларда исә аның борынгы күренешләренә күбрәк саклаган касыйм, нократ сөйләшләренә дә якынлыгы күзәтелә.

Лексик үзенчәлекләр

Эчкен сөйләшенең төп сүзлек составы татар әдәби телендәгечә. Диалекталь лексика тормыш-көнкүрешнең төрле өлкәләренә карый. Биредә шуларның кайберләренә генә тукталырбыз.

Туганлык терминнары: *азый* — абый, *атай* — әти, *инәй* — әни, *қайнем*, *қайным* — иренең әтисе, каената, *қайнә* — иренең әнисе, каенана, *қаймикә* — иренең апасы, каенбикә, *йорцы* — иренең әнесе, каене, *тудықа(й) туған* — туганнан туган.

Хуҗалык, йорт-җир, каралты-кура белән бәйләсүзләр: *аралық* — тыкрык, *аңылма* — ике якка ачыла торган тәрәзә, *анкура* — бәрәңге бакчасы, *ишегал* — ишек алды, *батмаш* — өйалды баскычы.

Тормыш-көнкүреш лексикасы. Аш-су исемнәре: *ашманцы* — пешекче, повар, *йауған аш* — кысыр аш, *онаш* — токмач, *бәтер* — юка, *д'обқа* — юка, *қурмац* — кыздырылган, куырылган бодай, *қыстымбай* — кыстыбый.

Киём-салым, бизәнү әйберләре: *ату* — үкчәсез читек, *қолбау* — мәрҗән, *пыйма* — киез итек, *цапма* — хатын-кыз бизәнү әйбере.

Кеше белән бәйләсүзләр: *бөйәнә* — бөөр, *үпцә* — үкчә, *султый* — сулагай, *йобау* — ябык, *йөзлек* — аяк йөзе, *йолдызсыз* — сөйкемсез.

Хайваннар дөнъясы белән бәйләсүзләр: *қуғыр* — үгез, *бәрәкәй* — бәрән, *қолқай* — тай, *қоралай* — кыр кәҗәсе, *қузы* — сарык бәрәне, *қуй* — сарык, *қураз* — этәч, *тартай* — тартар, *туғазақ* — ялғыз, бала чыгармаган кош-корт, *туқыртма* — тукран, *цыбықай* — кыр үрдәгенең бер төре, *цүгәрәй* — чүрәкәй (үрдәкнең бер төре), *әллә* — балык тәнкәсе.

Үсемлек атамалары: *қашын* — кабак, *қосоқ* — чикләвек, *көртмәле* — мүк җиләге, *пыйаз* — суган, *төмғыйық* — төнбоек, *цәнцешәк* — кычиткан.

Табигать күренешләре, рельеф белән бәйләсүзләр: *қотоқ* — яңгырдан соң җыелган су, *қырғақ* — корылык, *батқақ* — балчык, пычрак, *оро* — кое, *семелек* — сазлык, *сеңгәк* — баткаклык,

сазлык, *сымырақ* — кызыл балчык, *цәцле тумар* — сазлы жирдә өстенә кыяк үскән түмгәк, *тымьық* — тыныч, *цөй* — сазлык.

Диалекталь лексиканың төркемнәреннән күренгәнчә, эчкен сөйләше урта диалектның Урал төбәге сөйләшләре белән зур уртаклык күрсәтә. Шуның белән бергә, эчкен сөйләшндә себер диалектлары белән уртақ сүзләр дә шактый урын алган.

Сөйләү үрнәкләре

[Борынгы туй]

башқода менә кийенеб ала да бер ыштанын бире цыгара/ берсе цықмай инде/ ойокноң эцендә қала// шынан барып утыра// исәнмесез/ савмысыз// утыр/ утыр/ әби// йуқ/ мин буш йергә утырғалы килгәнем йуқ// шынан алдына салалар инде йастықны/ йомшақ әйбер// утыра шунда// шынан соң инде сүз башлай инде// мин шылайрақ килгәнийем инде/ шул кешенең йегетеннән синен қызыңа дип килдем// шунан дөбөрдәтеп туй була// шынан вәгдә сөлгөсә алып қайтып киләм// вәгдә сөлгөсә биреп қайтара// шынан сөлгә алып қайтқацын вәгдә сөлгөсә былып китә инде// шынан қайсы вақытны туй башларға/ қайсы вақытны никә (никах)// қызның инәсә вәгдә сөлгөсә бирә дә қайтара// шынан йегеткә килеп әйтә/ менә вәгедә/ шу вақытны никә дип әйтте дип// сөлгә алғанда ағайнесә йыйылмый// ә башқортта вис ағайнесә йыйылып/ тәңкәләр/ әллә нәмәләр/ ақцалар салалар// бездә ул нәмә йуқ// никә қойа торған көн әйтәләр/ шунда май ашай инде// шул вахытта ағайнесә йәрдәмнәшә инде// кийет (егет яғыннан қыз яғына жибәрелгән бүләкләр) қотлап китерәләр әйберләр// кийет инде күлмәк/ ыштан бер қабат/ әйберләр салалар/ қызға китерә инде йегет// шынан миңә дә китерә бер қат/ бер күлмәк миңә баш қодаға// шынан бер йақта қыз уйын была/ без бы йақта никә қойабыз/ шынан туй башлайбыз// бер йақта қызлар қыз уйын эшләйләр// анда гармушқалар/ йәшләр/ йәшүскеремнәр/ ирле бицәләр дә керәләр инде// анда тахыдақ (тағын) та қызлар апкиләләр инде тегелгән әйбер/ сөлгә/ былышалар инде// қыз уйын қызық была// барыбер буза эцәләр анда да/ қызлар йаңғыз өйгә йыйылғаннар да йылашып утырғаннар бороңғода //йыйылышқаннар да қызны мөгөшкә (почмакка) қамап йылашқаннар// әлеке борон шылай былған// боронғосо шылай син китәсен/ синен артыннан мин китәм дип// аның үзенең йақыннары ғына қала инде// менә йегет йақлар сыразы цығып китәләр// йегет йақлар/ қыз йақлар бергә киләләр// шынан йегет йақлар қайтып китә/ қыз йақлар қалып/ ағайнесә белән йылашып алалар инде// авлақ қуғыз (буш) өйдә булалар алар// шынан үзенең өйөнә қайталар инде// шында йегет көтөп утыралар төндә/ йегет килерен инде// кийәү йегет килсә/ [қызлар] мендәргә утыралар// йегет мендәрне ақца түләп ала// аны балдызлары утыртмай// йуқ ти/ ақца түлә ти/ йастыққа утыртмайбыз диләр// йегет түләй инде// йегетне алғалы китәләр// йегетне барып эзләйләр анда/ шуннан суң цәйгүн (зур тимер чәйнек) элек тә булғандыр инде// цәйгүн белән буза аппаралар әле// йегетне табалар/ цәйгүнле бузаны эцәләр// йегетне йеңә қыз йанына алып килә// қолақ сөйөңцә была әле// қыз уйында йыйылып бийешәләр// қыз уйында йыйылып бийешкәндә килә сандоқ қызға// сандоқ килә шул вақытта қолақ сөйөңцәсә дийеп тәңкә тағып йебәрәләр// сандоқны аңа башқода// сандоқны аңқан башқода йеңгәгә биреп йебәрә// шынан монда йегетләр/ қызлар бийешәләр қыз уйында// шул вақытта қолақ сөйөңцәсә шалтыраталар// қыз уйын бетте инде// әнә қолақ сөйөңцәсә шул// никә қойоп/ йегетне эзләргә китәләр/ буза йуғыйы ул вақытта// йегетне әпкилгәндә йеңә йөгөнәп (тез чүгеп) әпкерә торғаныйы/ йеңә йөгөнәп алайы әлекеге// никә қойоп/ ата инәләре дә килә инде// игенцә көнә иртә белән туй башлана// ата инәсен қақырып ала иртә үк// шынан ата инәсен қақырып/ ағайнесә қақырып туй эшләйләр// қыз йақта ун өй/ йегет йақта ун өй була торғаныйы элек// пилмән қайнаталар// кийәүнең

айағын салдырып/ ойоқ кигезэләр/ шунан инде күлмәк кигезэләр// қапқа төптә ут йаға торғаннарыйы// мылтық ата торғаннарыйы йегет қыз йанына кергәндә// шайтан кермәсен/ зәхмәт булмасын дип инде/ шайтаннар кермәсенгә// йегет бармай торғаныйы қызны күцәргәндә// инәсе генә бара/ атасы да бармай/ туғаннары ғына бара парлашып/ пар былан ғына// шынан күцкән/ сандоқны алып парған вақытта ғына күцәу была// буза йасап эцәп сандоқны аппаратлар инде// қыз киләп төшә/ утырып дәй эцәләр инде// шынан алыақыцын бәйләй дә йеңәләренә былыша// табақ-қашық йува да араңға (абзар) цығып мал тотторалар// ата инәсе әйтеп қуяа инде йеңәләренә/ туғаннарына// сыйыр бирәме инде/ башмақ бирәме/ менә бу киләңгә инде ди// бу қуй (сарык) киләңгә былыр ди// монсо киләннең мәхәрә была// йорцо (каене) утын әзерләп қуяа// килән дүрт ағац/ алты ағац апкерә инде// балалары күп пылсын дип инде// тотторған мал киләннең инцәсе (киленгә бирелгән мал) была инде// келәткә алып керәләр// аш тотторалар он бураларыннан элеке// шунан соң йауып та қуяалар инде //

Сөйләүче: Хәлилова Галимә, 68 яшь.

Курган өлкәсе, Әлмән районы, Өчкүл авылы.

1965 ел. Язып алучы: Ф. Ю. Юсупов

ТУРБАСЛЫ СӨЙЛӘШЕ

Бу сөйләш Башкортстанның Иглин (Иглино) һәм Нуриман (Нуриманово) районнары авылларында таралган.

Иглин районында яшәүчеләрнең чыгышлары һәм тел үзенчәлекләре турында, беренче буларак, Турбаслы авылында туып үскән Р. Г. Әхмәтьянов (1984) язып чыккан иде.

1984 елда Ф. Баязитова һәм З. Садыкова тарафыннан уздырылган экспедиция материаллары бу төбәктәге авылларда (мишәрләр яшәгән Әмит авылыннан кала) татар теленең урта диалектына караган турбаслы сөйләше таралганлыгын тагын бер кат расладылар.

Язма чыганаclar һәм халык арасында сакланып килгән легендалар күрсәтүенчә, татарлар бу төбәккә XVIII гасырда хәзерге Татарстанның Тау ягы районнарыннан киләп урнашканнар. 200—250 еллар буена татар халкыннан еракта, башка халыclar чолганышында яшәүгә карамастан, алар үзләренең телен, горейф-гадәтләрен, рухи һәм матди мәдәнияtlәрен, үзаңнарын (самосознание) саклап калганнар.

Биредә сөйләш әлегә юлларның авторы тарафыннан тупланган материалларга нигезләнеп тасвирлана.

Фонетик үзенчәлекләр

Турбаслы сөйләше тел үзенчәлекләре буенча урта диалектка карый. Авазлар системасының составы һәм ясалышы ягыннан ул әдәби телдән аерылмый, үзенчәлекләр төрле аваз тәңгәллекләренә һәм кайбер башка фонетик күренешләргә кайтып кала.

Сузыclar. *ә~а:* *Сәрмән* — Сарман, *йәбешә* — йабыша (ябыша), *миңә* — миңа, *сиңә* — сиңа, *жәнчек* — йанчык (янчык).

ы~а: *йаңы* — йаңа (яңа), *апыра* — апара; традицион сөйләштә фигыльләрнең киләчәк заман формасында һәрвакыт *-ыр/-ер* варианты ғына кулланыла: *Тырышқан табыр* (табар), *ташқа қадақ қағыр* (кагар). *Ғәзиз гәмөр үтер-китер* (үтәр-китәр), *Дус жәшәүгә ни житер* (житәр).

а~ы: алжады — алжыды, қапқан — капкын.

ә~и: кәбәк — кибәк, кәбән — кибән, кәмә — көймә, кәм — ким, әпәй — ипи, кәштә — киштә, кәтмән — китмән, әтәй — әти. Ләкин: сике — сәке, нимә — диал. нәмә — нәрсә, инәй — әни, фирештә — фәрештә.

о~а: тотош — тоташ.

у~ә: бурәмәч — пәрәмәч.

о~у: алабоға — алабуга, чобар — чувар (чуар), жобану — йувану (юану), жоқа//жоқақ — йука (юка); бутқа — ботка.

ы~у: была — була, былыша — булыша, дамбыр — тамбур.

ө~ү: көзәтү — күзәтү.

Дифтонглар. Фигыльләр һәм алмашлыклар ахырында килгән -ай/-әй дифтонглары әдәби телдәге -ый/-ий дифтонгларына тәңгәл килә: бармай — бармый, сүрәй — сөйри, ниндәй — нинди, шундай — шундый, мондай — мондый, андай — андый. Мондый күренеш сирәк очрақларда исемнәрдә дә күзәтелә: песәй — песи, черкәй — черки.

ү~өй: үрәнгән — өйрәнгән, сүрәй — сөйри, сүләй — сөйли, үрә — өйрә, күрәй — көйри. Ләкин: вақ-төйәк (вак-төяк), көйәнтә (көянтә), төймә, төйә (төя) һ. б.

Тартықлар. Тартык авазлар системасы, аларның ясалышы ягыннан сөйләш әдәби телдән аерылмый. Тик Әмит авылында мишәр диалектына хас булган тел арты к—г саклана. Аерымлыклар аваз тәңгәлләкләрендә күзәтелә.

Аваз тәңгәлләкләре. **б~w:** чобалу — чувалу (чуалу), чобар — чувар (чуар), жобану — йувану (юану); **б~п:** бурәмәч — пәрәмәч; **м~б:** чымылдык — чыбылдык, мөрә — бөрә, майтақ — байтак, мәке — бәке; **н~л:** йондоз — йолдыз (Көйәнтә йондоз, Таңчулпан йондоз, Жидегән йондоз); **п~ф:** йапырақ — йафрак (яфрак), қалпақ — калфак, керпек — керфек, Патыйма//Фатыйма; **з~р:** үткәзә — үткәрә, йатқыза — йаткыра (яткыра); **з~д:** изән — идән; **д~т:** дуғару — тугару, дамбыр — тамбур; **т~д:** тиде — диде; **т~к:** читләшек — чикләвек; **к~т:** кырантас — тарантас; **с~ч:** сирәк күренеш буларак, Байгилде һәм Нимесләр авылларында теркәлгән: сәй — чәй, песән — печән, мис — мич, сабата — чабата, сыбыртқы — чыбыркы. Хәл фигыль формаларында: барғас — баргач, килгәс — килгәч; қолынлағынсы — колынлаганчы, туйғынсы — туйганчы.

Сөйләшкә ж-ләштерү хас: жыл, жәй, жыр, жәйәү (жәяү), жавап (жавап). Аерым очрақларда ж//й күренеше дә күзәтелә: йәшел//жәшел — йәшел (яшел); йул//жул (юл): фамилийә//фамилжә — фамилия, правленийә//прашлинжә — правление, дөнжә — дөнья (дөнья).

Аерым очрақларда, әдәби телдәге ж һәм и янәшәлегендә **е~и:** йетен — житен, йемеш — жимеш, йел — жыл, йебәр — жибәр.

з~ж/й түбәндәге сүзләрдә: кәзә — кәжә, заз көне — йаз көне, зибәрә — жибәрә, зийарға — жийарга (жыярга).

қ~х: қатын — хатын, қәтер — хәтер, қәбәр — хәбәр, қәл — хәл.

к~г: бәрәңке — бәрәңге.

Чыгыш килешендәге алмашлыкларда, әдәби телдән аермалы буларак, борын авазларынан соң -дан/-дән кушымчалары ялгана: андан — аннан, сіндән — синнән, кемдән — кемнән. Шулай ук: андары — аннары (< аннан ары).

Ассимиляция. ш~ч — регрессив ассимиляция күренеше: *шиш-мә* — чишмә, *шишен* — чишен, *шыршы* — чыршы, *шаршау* — чаршау.

н~м — регрессив ассимиляция күренеше: *қуйғаммын* — куйганмын, *беткәммен* — беткәнмен; өлешчә ассимиляция: *қуйғамбыз* — куйганбыз, *хатымбыз* — хатынбыз.

Диссимиляция. ш~ч: *чүкеш* — чүкеч.

Аваз өстәлү. т: *чыбыртқы//сыбыртқы* — чыбыркы, *йомортқа* — йомырка, *себертке* — себерке, *кәбәрткә* — кәбәркә (мич арасы); **л:** *тәгәрләп* — тәгәрәп; **ғ/г:** *йаңға* — йаңа (яңа), *миңгә* — миңа, *тиңге йуқ* — тиңе юк.

Аваз төшү. н: *муча* — мунча; **л:** *итү* — илтү; **к:** к авазына беткән сүзләргә *-қай/-кәй* кушымчалары ялганган очракта, ике к авазының берсе төшә: *айақайым* — аяккайым (аяккаем), *тамақайым* — тамаккайым (тамаккаем).

Метатеза күренеше: *арбаз* — абзар, *борносы* — борыны.

Грамматик үзенчәлекләр

Исемнәр. Аларның ясалышындагы кайбер үзенчәлекләр. Сөйләштә *-лык/-лек* кушымчасы белән сүзләр ясалу аеруча актив: *жимешлек* — әрәмәдә жиләк-жимеш күп үсә торган урын, *туғайлык* — елга буенда иңкү урын, *чыралық* — мичтә чыра куеп киптерү урыны, *зиратлык* — зират, *тимерлек* — тимерче алачыгы.

Биредә үзенчәлек итеп *н* авазына беткән сүзләргә әдәби телдәгечә *-лык/-лек* урынына *-нық/-нек* кушымчаларын ялгап, ягъни әдәби телдәгечә сөйләү актив булуын күрсәтеп китәргә мөмкин: *чабыннык* — печән чабу урыны, *қазаннык* — өйнең кухня ягы, *жаманнык* — йаманлык (яманлык).

-чы/-че кушымчалары белән сүзләр ясалу: *пимачы* — итек басучы, *пычучы* — утын кисүче, *утырмачы* (кызлар) — утырмага килгән (кызлар), *тегемче* — тегүче, *белемче* — күрәзәче, *сашымчы* — савучы һ. б.

Сөйләш кайбер парлы сүзләр ясалу күренеше һәм аларның кызыклы кулланылышы белән дә аерыла: *усал-унтағай*, *кәйнә-қайны*, *ашым-эчем*, *кәртә-қура*, *иске-ысқы* — *иске-москы*, *тором-торақай*, *қабаланып-қарсаланып*, *инәле-уллы*, *йазлы-көзле*, *қайталы-киләле*, *жортлы-илле*.

-қай/-кәй кушымчалары, әдәби телдән аермалы буларак, жанлы предметны белдерә торган исемнәргә генә түгел, бәлки жансыз предметны белдерә торган сүзләргә һәм башка сүз төркемнәренә дә (мәселән, сорау алмашлыгы *нәмәкәй* — нәрсә, рәвешләргә һ. б.) ялгана ала һәм иркәләү мәгънәсен югалта: *Тискәре қызықай бу. Қолқайға* (колынга) *утырып килә Қазанға. Безнең түткәйләрнең* (апаларның) *сыйыры. И, аяқайым ашыртмаса, тамақайыма ашайым, күзкәйләрем дә күрә. Киленне, бахырқайны, нық тоталарыйы. Нәмәкәй* (нәрсә) *сүләп утырасың? Минең қызның берсе қарақай булды, берсе ап-ақ. Алты бичәкәй* (хатын), *өч ирекәй* (ир) *бу урамда. Кәбәне очлоқай була, эскерте буй була. Әйкәйем* — таныш булмаган кешегә шулай эндәшәләр. *Әүкәйем* — таныш булмаган кешенің эндәшүенә жавап итеп әйтелә.

Исем хәбәрләргә зат кушымчалары ялгау еш очрый: *Үзем хәзер житмеш алты йәштәмен* (яшьтә). *Қарап торуга айу кебекмен* (аю кебек). *Сез ничә бертугансыз* (бертуган)? *Без жегерме қатымбыз* (хатын). *Үзегез бик отқырсыз* (отып аласыз). *Сез өйдәсез* (өйдә) *бит. Сүзләргә бик шәпсең* (шәп) *әле. Күз тимәсен, килен белән бик тату-быз* (тату).

Турбаслы сөйләшәндә 3 нче зат берлек сандагы -ы/-е тартым кушымчасы урынына -сы/-се тартым кушымчасы ялгап сөйләү очрақлары бар: *Бертуган абзыйсының* (абзыйының) *улы. Қәйнәм қарчық қодағыйсына* (кодағыйына) *биргән китабын. Монаусы* (монысы) *кем малайы? Анаусы* (анысы) *кемнәр икән?*

Киресенчә, төшем килешәндә килгәндә, -сы/-се кушымчасы төшәргә дә мөмкин: *Алдағын* (алдагысын) *белеп булмай. Тегендәген* (тегендәгесен) *монда китереп ташлаган. Өйдәген* (өйдәгесен) *кереп күрегез чыбылдығымы. Йырақтағын* (йырактагысын) *уқып булмай, күзем күрмәй.*

Төшем килешә, әдәби телдәге кебек үк, -ны/-не кушымчалары белән формалаша. Ләкин тартым белән төрләнгән 1 нче зат исемнәрдә, уғыз телләренә хас булганча, -ы/-е кушымчалары белән ясалыу очрақлары да бар: *Чыбылдығымы* (чыбылдыгымны) *инәй суғып бирде. Киндер суққанымы* (сукканымны) *йазарға килгән. Белгәнеме* (белгәнәнемне) *сүләйем, белмәгәнеме* (белмәгәнәнемне) *әйтә алмайым.*

Алмашлыҡлар. Зат алмашлыҡлары. 1 нче зат мин алмашлыгы иялек килешәндә *минәң* (минем) формасында кулланыла: *Минәң* (минем) *үземә бик тозло әйбер җарамай диләр. Ызба аша ғына минәң* (минем) *қәйнәмнәң җорто тора. Минәң* (минем) *тамға шушы. Минәң* (минем) *инәй шулай қуш* (қушйаулық — яғъни ике яулыкны бергә теркәп ясалған бөркәнчек) *жабынып җөрмәде. Минәң* (минем) *үземне бирегә иткәннәрийе бер қартқа.*

Мин, син зат алмашлыҡлары юнәлеш килешәндә *миңгә, миңә, миңәргә, мийәргә, мийа* (миңа), *сиңгә, сиңә, сиңәргә, сийа* (сиңа) формаларында кулланыла: *Сиңәргә дә аш бирәм. Сиңә ғомереңдә бер кеше бармады. Мийа шушы бабай сүләде. Менә, қайнеш, сиңәргә бер түбәтәй. Миңәргә дару алып қайтып бирде. Миңәргә озонрақ булды, сиңәргә бирәм тунымны. Бер утырып серләшү мийәргә кирәк. Мийә килен шәлҗаулық бирде. Мин сийә килерем әле. Чыгыш килешәндә: Сийәрдән* (синнән) *дә оло бичәкәй. Мийәрдән* (миннән) *ник сорыйсыз. Миңәрдән* (миннән) *көләләр. Урын-вакыт килешәндә: Миңәрдә* (миндә) *чир күп.*

Турбаслы сөйләшәндә, әдәби формалар белән бергә, *монау* (бу), *анау* (ул) күрсәтү алмашлыҡларын куллану да еш очрый: *Монау мөйөштә генә Кифайалар. Монау Гөлби қарсық белә мөнәҗәтләр. Монау мендәр астында бер қара әйбер күренә. Монаусы* (монысы) *ачыған қаймақ. Анау ташық күкәйгә утыра, кич әржәгә йабарым дидем. Монауларына* (боларына) *қуш син аларны. Анау* (әнә ул) *тау битендә берсе шишмәненә.*

Сорау алмашлыҡлары. *Қайсылай* (ничек) *сорау алмашлыгын куллану: Қайсылай* (ничек) *мақтаса да, читтәгеләрне белмәйбез инде. Иртәгә қайсылай* (ничек) *булырға.*

Нәрсә сорау алмашлыгы урынына нәмә сорау алмашлыгы еш очрый: Нәмә (нәрсә) сүләй Зәйнәп абыстай? Нәмә (нәрсә) кисә дә килешә йәш қызға.

Әллә нәрсә билгесезлек алмашлыгы мәгънәсендә әллә мәкәй кулланылган очрақлар бар: Әллә мәкәй (әллә нәрсә) тип қычқырып көлә. Әллә мәкәй (нишләптер) жыләк уңмады быйыл, жаланда жыләк уңарыйы.

Нинди сорау алмашлыгы урынына нәмәди сорау алмашлыгы йөри: Нәмәди (нинди) сүзләргә йазасыз? Нәмәди жыр беләсен, жырла. Нәмәди күлмәкләрең, тастымалларың бар, күрсәт.

Үз алмашлыгы сөйләштә үзе дип кулланыла: Үзе (үз) чиратыңны үткәзәсен инде. Үзе сүзлә кеше. Үзе бүреген үзе сүрәп бара. Зиннәт атын түгел, үзе атын жикте. Үзе әпәйен үзе ашады. Үзенекенчә сүләшә, үзе телен бозмады. Үзе бақчасына бәрәңке утыртқан.

Саннар. Сөйләштә бүлем һәм жыю саннарына караган кайбер үзенчәлекләр бар.

Берәр сүзе берәй формасында кулланыла: Берәй (берәр) бидерә бәрәңке бирәм. Берәй сата торған әйбердер ул. Берәй, икешәр ай йатып қайтты бүлнистә. Берәй сарық суйығыз әле. Берәй жыр жырлап күрсәтәм сезгә.

Микъдар саны урынына жыю саны куллану очрақлары еш күзәтелә: Унауы (унысы) қалған әле умарта. Берәүсе (берсе) бер сүз әйтеп китте. Алтаусы (алтысы) үлек, бишесе терек қызларым. Берәүсеме (берсеме), икәүсеме (икесеме) туңып үлдә көчөкләрнең.

Фигыльләр. Затланышлы фигыльләр. Әдәби телдән аермалы буларак, хәзерге заман хикәя фигыльләр -ай/-әй кушымчалары белән ясала: Жылап сүләйем (сөйлим) шуны. Төймәләр дә бәйләп жибәрәйемме (жибәримме) әллә? Дөрөс сүләйсең (сөйлисең), хәрәндәш. Хатыны үлдә, бер үзе генә жәшәй (яши). Иртә уңмаған, кич уңмай (уңмый), кич уңмаған һич уңмай (уңмый). Ақсақ утырмай (утырмый), телсез тик тормай (тормый).

Сирәк очрақларда хәзерге заман хикәя фигыльнең -ып/-еп утыра// жата конструкциясе белән ясалған төрә дә кулланыла: Зәйнәп абыстай килеп жата (килә). Минең қорт айырыб утырмасын, чығып қарарға әйтеп киткәннәрийе. Урамнан бер кеше китеп утыра башласа, жөзөн қаплайдырыйы қушйаулық белән. Әмит жулыннан китеп утырам (барам). Шишмәгә китеп жата (бара) бидерәләре белән. Жаңғыр тигез генә жашып утыра (ява), рәхмәт төшкере!

Сөйләштә билгесез үткән заманны белдерә торған -ған формасын (мин барған) әдәби телдәгә -ды (мин бардым) мәгънәсендә куллану шактый актив күренеш: Мин әле бөтенесен дә уқып бетмәгән (бетермәдем). Самашыр қуйғансыңмы (куйдыңмы), чәй эчермәйенче чығарма кешене. Мин мунча кереп килгәммен (килдем). Қызым, монда чәй қуйғаммын (куйдым), эчеп жибәр.

Тәмамланмаған үткән заман әдәби телдәгә кебек -а/-ә, -ый/-и (-й) кушымчалы хәл фигыль һәм иде ярдәмче фигыле белән ясала, зат кушымчалары алып төрләнә. Бу форма үткәндә башкарылған әшнәң тәмамланып житмәвен, аның дәвамлы рәвештә кабатланып торуын белдерә. Турбаслы сөйләшендә иде ярдәмче фигыле, урта

диалект сөйләшләрәндәге кебек үк, фонетик яктан үзгәрәп, төп фи-
гильгә кушымча рәвешендә ялгана: *ала + -йым* (ала идем), *утыра +*
-йым (утыра идем): *Сарықлар ишегалдында кәртәдә жатайы* (ята иде).
Сарыққа мал өйе булайы (була иде). *Житен чәчәйек* (чәчә идек), *жи-*
тен үсәйе (үсә иде), *эрләп киләпкә салайық* (сала идек), *ағартырға*
қарға салайық (сала идек). *Қызлар ташына уйынға чығайық* (чыга
идек) *жомға көнне*. *Бәрәңкене икәү утыртайық* (утырта идек), *икәү*
нәүрәпкә (базга) *салайық* (сала идек).

Кабатлаулы үткән заманның сөйләштә өч формасы бар.
-а/-ә/-ай/-әй торғаныйы (торган иде) сөйләштә иң актив кулланыла:
Минем қәйнәм әйтә торғаныйы (әйтә торган иде). *Арчилар атқа*
утырып килә торғаннарийы (килә торганнар иде). *Жырлай-жырлай*
қызлар орчоқ эрләй торғаныйы (эрли торган иде). *Безгә утырмаға*
қызлар килә торғаныйы (килә торган иде).

Борынғы *-дыр/-дер иде* ярдәмче фигыле белән ясалган форма сөй-
ләштә шулай ук еш очрый: *Чолғауның ике башын чигәдерийек* (чигә
идек). *Сату итәдерийе бабай*. *Әлек кийәү ат менеп киләдерийе*. *Улым*
Қазанда уқыйдырыйы. *Минен бабай болай сүлидерийе*. *Иртән бара-*
дырыйық та тезелешеп басып печән чабадырыйық туғайда.

-ыр/-ер кушымчалы сыйфат фигыль + *-ыйы/-ийе* (иде) ярдәмче
фигыле белән ясалган форма (юклыгы *-мас/-мәс + -ыйы/-ийе*): *мин бар-*
масыйым: *Таған қорорларыйы элек, уйын шәп булырыйы*. *Шушында*
жиләк бик уңарыйы жаланда, жиләккә жөрөрийек. *Әшәле қызлар*
чымылдық суғарларыйы ақ киндердән. *Тезмә сикедә ашаулық жәйеп*
ашарыйық.

Киләчәк заман хикәя фигыльнең *-ыр/-ер* формасы, әдәби телдән
аермалы буларак, кыскартылган вариантта да кулланыла: *Мин бозауны*
үзем қарап қайтырым (карап кайтырмын). *Тенә* (кичә) *килерем* (килер-
мен) *тигәнийем, килә алмадым*. *Сарықларны йабырым* (ябармын) *үзем*.
Тәбийә (тәбикмәк) *қабарым* (кабармын) *дип кердем, тәмле исләре чыққан*.

Фигыль юнәлешләрә. Турбаслы сөйләшендә әдәби телдә
йөкләтү юнәлеше формасында кулланыла торган *бетерү* фигылен төп
юнәлеш формасында әйтү күзәтелә: *Урманга барған да бер қарт*
толобын салып қуйған да киткән. *Әзерәк торғач айу дип белеп давай*
мылтық атарға, тишеп беткән (бетергән) *ди тунын*. *Сигезне бетеп*
(бетереп) *китте қалаға*. *Онотоп та беткәммендер* (бетергәнмендер)
инде сақ-соқ бәйетен. *Өстәлләр алып беткән* (бетергән), *тәңкәлләр*
(урындыклар) *алып беткән* (бетергән).

Әшнәң үтәлеш дәрәжәсен белдерә торган фигыль-
ләр. Сөйләштә әш-хәрәкәт, хәлләрнең бераз кимлеген, тулы булмавын,
белдерү өчен *-ыңқыра/-еңкерә* кушымчалы фигыльләр кулланылу
үзенчәлекле: *Жашыңқырый* (әзрәк ява) *әле жаңғыр*. *Жаратыңқыра-*
мады (яратып бетермәде) *әле қызым*. *Балдыз дип әйтеңкери* (әйткәли).
Ашаңқырап (әзрәк ашап) *алдым*. *Пешенкери* (әзрәк пешә) *башлаған*
жир жиләге, балалар, жыйып бетәләр инде.

Затланышсыз фигыльләр. Инфинитив. Кайбер очрак-
ларда *-ырға/-ергә* кушымчалы инфинитив исем функциясендә кулланы-
лырга мөмкин: *Ашарғаларың мыни* (ашамлыкларың мыни)? *Нәнәй, эт-*
нең, ашарғаларын (ашамлыкларын) *алдыңмы?* *Йағарғасын* (ягулығын)

азерләсән, бүтән нәстә кирәкми миңа. Кийәргәләрең (киемнәрең) бармы, көн сушық.

Исем фигыль -ыш/-еш кушымчасы белән дә ясала: Хәзер ул әйбәткә китте көн итеш (көн итү). Қурқышыннан (куркуыннан) жығылып китте. Тын алыш (тын алу) қыйын, жәрәк алама инде. Бурәмәч (пәрәмәч) пешерешийе (пешерү) бәрәңке қазығас.

Сыйфат фигыльләр. -ғы/-ге + -дай/-дәй (барғыдай, килгедәй, әйткедәй) формалы фигыльләр, түгел сүзе яки булу ярдәмче фигыле белән килгәндә, әдәби телдәге -арлык/-әрлек// -а алырлык/-ә алырлык булу яки түгел формасына туры килә: Алама сүз әйткедәй булса (әйтерлек булса), аның қырына килеп утырмасыйым. Хәзергеләрнең қадерен белеп торғодай (белеп торырлык), дәрәс кенәсе шул. Сөйөнеп беткедәй түгел (бетәрлек түгел). Қурыққыдай түгел (куркырлык түгел) бу қарт. Өйгә қарағыдай да түгел (карарлык та түгел), бөтен өй тузан былды. Кергедәй дә (керерлек тә) түгел, чыққыдай да (чығарлык та) түгел. Балаларға сүз әйткедәй (әйтерлек) түгел. Монсон ашағыз димдләгедәй (димләрлек) түгел. Күргедәй (күрерлек) жир, күрсәткедәй (күрсәтерлек) жир булса, барып күрерийек әле. Йаз көне Идел аша чыққыдай (чығарлык) булмады.

Сирәк очрақларда -асы/-әсе кушымчалы сыйфат фигыльнең қысқартылған -ас/-әс варианты кулланыла, ул түгел сүзе белән килә һәм әдәби телдәге -ырлык/-ерлек түгел мәғнәсенә туры килә: Аш бетәс (бетәрлек) түгел анда. Тәрәзә челтәре бетәс (бетәрлек) түгел. Күреп туйас (туярлык) түгел бу қызны. Бетәс (бетәрлек) түгел күчтәнәч чанасында. Бездә сүзләр бетәс (бетәрлек) түгел.

-малы/-мәле кушымчалы фигыльләр, түгел яки булу ярдәмче фигыле белән килеп, шулай ук әдәби телдәге -арлык/-әрлек булу яки түгел мәғнәсендә кулланыла: Муча иске, йақмалы (яғарлык) түгел. Өйгә мәче кермәле (керерлек) булмасын. Урам арқылы чықмалы (чығарлык) түгел, йаңғыр қойдо ғына. Қот очмалы (кот очарлык) сүләп қуя. Аның сирәк кенә -маллы/-мәлле варианты да очрый, аергыч булып килә: Қартаймаллы (картайған) көнне ашырға туры килә безгә. Өйдә қулға тотмаллы (кулға тотарлык) әйбер қалмаған булған. Бәлешкә салмаллы (салырлык) ит күп хәзер. Соңгысы инфинитив функциясендә дә килергә мөмкин: Төне белән сүләшербез, қунмаллы (кунарға) килегез.

Сөйләштә -у/-ү формалы фигыльгә -лы/-ле кушымчасы ялғанып ясалған сыйфат фигыльләр дә кулланыла: Урын жәйүле, жатам да жоқлайым. Килен булып төшкәч, чаршау қорулы, утырасың. Әвәле чапчақ булған, өсте жабулы инде. Жигүле ат, бетүле (әшләп бетергән) ызба биргән малайына. Бала-чаға қараулы була, өйөндә оло кешеләрең исән булса.

Турбаслы сөйләшендә -мыш/-меш формалы үткән заман сыйфат фигыльләр дә еш кулланыла: Булмыш (булған), киленкәй. Тумыштан (туғаннан) бер қулы йуқ бахырның. Төп заттан (нәселдән) бар да уқымышлылар (укығаннар).

-мыш/-меш + -дай/-дәй: Үзе әйтмештәй (әйткәндәй), аның йәше узған инде. Үзе әйтмештәй (әйтүенчә) суғыштан ранний булып қайтқан.

-мыш/-меш + -ынчы/-енчә: Үзе әйтмешенчә (әйткәнчә), килене белән тату йәшиләр.

Хэл фигыль. -ып/-еп, -а/-ә кушымчалы хэл фигыльләрнең юк-лык формасы -май/-мәй, -майынчы/-мәйенче кушымчалары ярдәмендә ясала: *Минен киленне күрмәй қайтасыңмыни? Жыламай сүләп булмай. Ут та йандырмайынчы аш ашап утырдық. Печәнне жыймай қайттық болоннан. Аңардан сорамайынчы бер жиргә дә бармадым.*

Турбаслы сөйләшәндә -ғанчы/-гәнче хэл фигыль кушымчасының -ғынчы/-генче, сирәгрәк -ғынсы/-генсе фонетик вариантлары да кулланыла: *Туйғынсы безнең ашылны йазғаннар. Пис узғынчы жылыда тороп торсон әпәй. Қолоннағынсы йекмәйләр атны. Йақтырғанчы барып житәсең. Кийәү кергәнче чыбылдықыны қороп та қуйдылар. Таң атқанчы, қойаш чыққанчы йоқлап йатмағыз дип әйтәм киленнәргә.*

Хэл фигыльләрнең -мастан (элек)/-мәстән (элек) формалары да сөйләштә еш күзәтелә: *Утпұскысы бетмәстән (беткәнче) қайтып китте. Қар жаумастан (яуганчы) қул башыннан чалғы төшмәде. Пинсийәгә чықмастан элек (чыкканчы) үрәндем эшләргә. Үлмәстән элек (үлгәнче) инәй үзе әйтеп қалдырған шәсийәт бу. Чәй эчеп бетмәстән (бетергәнче), қунақлар қайтып киттеләр.*

-ғач/-гәч кушымчалы хэл фигыльләрнең -ғас/-гәс фонетик варианты белән ясалған формалары да сөйләштә шактый актив кулланыла: *Уқымағас (уқымағач) мин әйтә алмайым. Мин киткәс (киткәч) жуғ әрәт. Өйөнә кергәс (кергәч) эшкә қуша. Өй йуғас (югач) ишекне ачтық. Жырлағач тамақ бетте.*

Лексик үзенчәлекләр

Диалекталь лексиканың тематик төркемнәре. Йолаларга караган сүзләр: *қарға ботқасы* — яз көне кырга чыгып, ботка пешереп үткәрелә торган йола, *сандық арбасы* — килен төшкәндә, килен сандығын салып килә торган арба, *қыз арты* — кыз озатып килүчеләр, *арчилар* — туйда кыз ягыннан килүче кунақлар, *туй башы* — туй башлыгы, *чымылдық тотучылар* — туйда кыз жиңгәләре.

Туганлык терминнары: *абыстай* — апа, *түтәй* — апа, *би-чә* — хатын, *нәнәй//инә(й)* — әни, *қартнәй* — әби, *әтәй* — әти, *жана-ғай* — иренәң әнесе.

Өй һәм каралтылар: *кәбәртке* — мич арасы, *ишегалды* — өйәлдә, *өй арасты* — ишегалды, *мал өйе* — абзар, *сыйыр канушнайы* — сыер абзары, *мал ызбасы* — абзар, *бәллү* — бишек, *мөйөш* — почмак, *қайырма* — утыртма читән, *алачық* — жәйге өй, кухня, *нәүрәп* — баз.

Савыт-сабалар: *қушма* — зур ағач чиләк, *әпәй чиләге* — ипи күәсе, *ужау* — чүмеч, *тустақ* — ағач савыт, *бидерә* — чиләк, *чәйгүн* — чәйнек, *жалғаш* — ағач тагарак, *бал чиләк* — бал савыты.

Аш-сулар: *йоқа зәймә* — жәймә, күзикмәк, *башырсақ* — чәкчәк, *бурәмәч* — бәрәңге пәрәмәче, *бәрәңке* — бәрәңге, *май ашлары* — майда пешкән камыр ашлары, *тары жушачасы* — тары коймагы, *тәйекмәк* — тәбикмәк.

Киём-салымнар һәм бизәнү әйберләре: *қушжаулық* — өстән бөркәнә торган зур яулық, ул ике яулыкны бергә теркәп эшләнә торган булган, *қалпақ* — калфак, *башай* — оекбаш, *сақалтай* — тәңкә, *сырға* — алка, *сағалдырық* — яулыкка ияк астыннан бәйли торган урынга тагылган тәңкәле бау яки тасма.

Сөйләү үрнәкләре

каз ботқасы пешерәләр қаз өмәсенә// иртән белән/ кичкә қаз ботқасы// дәү итеп күзен йасайлар да май салалар// қаз күп булғанлық белә/ қазны йалғашларға өйөп салып чайқарға алып китә торғанныйық// шишмәдә йуғач әйбәт була инде//

май ашлары/ баллы бағырсақлар пешерәләрийе// бәрәңге бурәмәче дип пешерә торғанныйық// бик матур итеп бәрәңке йуып әрчеп төйәсең дә/ шуңа күкәй тишәсең дә сөт саласың/ қамырны вақ-вақ итеп жәйәсең дә сылайсың шул бәрәңкене// мичтә пешерәбез/ мичтән алып берсе өстөнә берсен майлап қуйабыз табаққа//

қуш (яулык) жабынып жәрделәр қызлар-киленнәр// қушны баштан салмай инде киленнәр// ике фырансуз жаулықны тегәсең дә/ дебәттән сағалдырық жасайсың// қоймақ пешергәндә дә шул/ арыш урағында да шул.

Сөйләүче: Зиннәтуллина Мөнәвәрә, 70 яшь.

Башкортстан, Иглин районы, Турбаслы авылы.

1984 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

ТЕПЕКӘЙ СӨЙЛӘШЕ

Башкортстанда югары Агыйделнең сулъяк бассейны Йигән (архив документларында: Зикан) елгасы буенда бер төркем татар авыллары бар: Ишимбай районында Түбән авыл яки Әрмет (Нижне-Арметеве), Үрге Әрмет (Верхне-Арметеве), Әрметрәхим (Армет-Рахимово), Янурыс (Янурусово), Тугай (Тугаево), Кыявык (Кияук), Гафури районында Яңгызкаен (Янгискаин), Үтәк (Утяково), Стәрлетамак районында Агыйделнең уңъягында Алатана (Алатана) һ. б.

Бу төбәкнең төньягында турбаслы, көнбатышында (Агыйделнең уңъягы) минзәлә һәм стәрлетамак сөйләшләре таралган. Татар авыллары чуваш һәм башкорт авыллары белән аралаш урнашкан. Халык үзен я типтәр, я татар яисә тепекәйләр дип атый, ана телен татар теле («башкортларның теле сапсим айырыла әле ул беддән») дип санып, *д*, *б*, *з*, тартыкларын саңгыраулаштырып сөйләүләре өчен, аларны күрше-тирә авыллар тепекәйләр дип атый.

Югарыда күрсәтелгән авылларның сөйләше 1973, 1986 елларда бу юлларның авторы тарафыннан өйрәнелде. Бер үк вакытта этнографик материаллар да язып алынды.

Тупланган материаллар бу авылларның сөйләшенә диалекталь күренешләрнең үзенә бертөрле системасы хас икәнен күрсәтте һәм аны мөстәкыйль татар сөйләше итеп карарга мөмкин. Бу сөйләш башкорт теленең шактый көчле йогынтысына дучар булуы турында да әйтеп китүне кирәк дип табабыз. Күрсәтелгән территориягә татарлар белән бергә мишәрләр, чувашлар күчеп утырган. Аларга Идел буеннан күчеп килгән татарлар көчле тәәсир иткән. Халык арасында таралган риваятьләргә һәм архив материалларына караганда, Яңгызкайын, Алатана, Үтәк авылларына хәзерге Татарстанның Тау ягы татарлары, ә Көзән, Янурыс авылларына мишәрләр нигез салган. Үтәк, Янурыс авылларына, татарлар белән бергә, имеш, чувашлар да утырган дип сөйлиләр. Халык кулында әле дә сакланып килә торган шәжәрәләр жирле руханиларның Тау ягы руханилары белән тыгыз бәйләнештә булулары турында сөйли.

Фонетик үзенчәлекләр

Авазларның әйтелеше һәм составы буенча сөйләш әдәби телдән аерылмый. Аерымлыклар төрле фонетик күренешләргә кайтып кала.

Сузыклар. а~ы: *унтару* — ундыру, *қомбағаш* — көнбагыш, *қырқарға* (кыркырга) — кисәргә, *саларға* — салырга, *алйаған* — алжыған һ. б.

ы~а: *йаңы* — йаңа (яңа), *умырзыйа* — умырзая (адонис), *тотош* (< тотыш) — тоташ; *пулғылаған* — булгалаған, *алғылай* — алгалый.

и~ы: *пийел* — быйыл (быел), *иййын* — жыйын (жыен) һ. б.

и~э(е): *шешә/шишә* — шешә, *шишү* — шешү, *шишек* — шешек, *йик* — жек, *мискин* — мескен (бүрек) һ. б.

и~ә: *қәниғәт* — канәгать, *тирәд* — тәрәзә, *инә* — эни, *пилмин* — пилмән, *сике* — сәке, *әлбиттә* — әлбәттә.

ә~и: *әтә* — әти, *әпәкәй* — ипекәй, *бәк* — бик, *кәм* — ким, *кәштә* — киштә, *кәбән* — кибән, *кәртә* — киртә, *кәмә* — көймә, *сәтләшек/сиртләшек* — чикләвек һ. б. Бу күренеш чистай сөйләшеннән, минзәлә сөйләшененң төп урынчылыгыннан башлана һәм көнчыгышка таба активлаша бара.

ә~э (е): *сүбәк* — чүбек, *пилдә* — билгеле, *әпәкәй* — ипекәй, *пәрхәт* — бәрхет, *гәл* — гел; **э (е~ә):** *перәшәсә* < берәшәсә — берсе, *мәрийән* — мәржән, *мәктәп* — мәктәп, *пөгәлсән* — бөгәлчән; *килгеләй* — килгәли, *күргеләй* — күргәли; **э (е)~и:** *эми* — ими, *кәргә/киргә* — диал. киргә/кире — соң.

и~у: *пийау* — буйау, *сабан тийи* — сабан туге, *пийына* — буйына (буена) һ. б.

а~у: *памадый* — бумадый.

ы~у: *бы* — бу, *былды* — булды, *мыйын* — муйын (муен) һ. б.

у~о: *йунысқы* — йомычка, *ғумер* — гомер; **о~у:** *йоқа* — йука (юка), *қара-қосқол* — кара-кучкыл, *қошаулық* — кушъяулык, *сосар* — сусар.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәлләкләр: **ө~ә:** *кийөү* — кийәү (кияү); **ө~ү:** *көзәтү* — күзәтү, *йөләү* — йүләү; **ү~ө:** *йүткерү* — йөткерү һ. б.

Аваз өстәлү: *күрешә* — күрше, *қарышы* — каршы, *йөрөгән* — йөргән, *үдә* (мәсәлән, *үдәсүдлә* — үзсүзлә, *үдә күлмәге* — үз күлмәге һ. б.) — үз, *гыранты* — диал. крант — кран.

Аваз төшү: *тилбәрән* — тилебәрән.

Арткы рәт сузыкларына алгы рәт сузыклары тәңгәл килү: *әтлек* (диал. атлык) — ат кузгалагы, *йөн* — йон, *пийел* — быйыл (быел), *өй бөрөнә* (өй боронона), *сүгүн* — чуен, *кәмдүл/кәнтүл* — камзул, *кәрәл-мәйсәң* — керә алмыйсың, *мендерәлә* — меңгезә ала, *нуйәбер* — ноябрь, *әперил* — апрель, *әрмийә* — армия һ. б.

Киресенчә, түбәндәге сүзләрдә алгы рәт сузыкларына, арткы рәт сузыклары тәңгәл килә: *мына/мынамын* — менә, *пыла* — белән, *сыйған* — чегән, *ишыгал/шыгал* — ишегалды, *кырантил* — клиндер һ. б.

Дифтонглар. Фигыль һәм алмашлык кушымчаларында әдәби телдәге -ый/-и(й) дифтонгына даими рәвештә -ай/-әй тәңгәл килә: *қарай* — карый, *сөйләймен* — сөйлим, *күрсәтәйем әле* — күрсәтим әле; *антай* — андый, *шунтай* — шундый, *нинтәй* — нинди һ. б. Бу күренеш билгеле бер төркем сүзләрдә дә системалы рәвештә күзәтелә: *бәбәй* —

бәби, *бесәй* — песий (песи), *үгәй* — үгий (үги), *тәпәй* — тәпий (тәпи), *йарай* — йарый (ярый) һ. б. ш. Рус алынмаларында сүз ахырындагы -ый дифтонгына -ай дифтонгы тәңгәлләшә: *бажарнай* — пожарный, *культурнай* — культурный, *сутай* — сутый, *манай* — манный, *грамытнай* — грамотный һ. б.

Билгеле булганча, мондый үзенчәлек татар теленең урта (касийм, бастан, керәшен, нократ, минзәлә, бөре, златоуст), мишәр (подберезье) һәм себер диалектларында да киң таралган; башкорт телендә әдәби норма булып кабул ителгән. Татар диалектологиясендә ул хаклы рәвештә татар, башкорт телләре өчен урта булган тарихи күренеш дип санала.

-өй дифтонгы әдәби телдәгечә әйтелә: *өй, көй, сөйәк* (сөяк), *төйөн* (төен), *өйләнү*. Шул ук вакытта: *өйрәнү/үрәнү, сөйрәү/сүрәү, күрәү*.

-ыш/-еш дифтонгы ачык ижек ахырында күзәтелә һәм әдәби телдәге у—ү авазларына туры килә: *пәллеш* (диал. бәллү) — бишек, *пыш* — бу; *қышық* — куык (куык), *сышық* — суык (суык), *барыш* — бару һ. б.

Ачык ижектәге -и(й) дифтонгына -ей дифтонгы тәңгәл килә: *сей* — чи, *ней* — ни, *кейем* — кийем (кием) һ. б. ш.

Тартыклар. Тепекәй сөйләшәндә тартыклар өлкәсендә түбәндәге үзенчәлекләр күзәтелә.

Яңгырау *б* авазы сүз башында даими рәвештә саңгыраулаша: *пер* — бер, *паш* — баш, *пәйлә* — бәйлә, *пабай* — бабай, *пире* — бире, *пидгәк* — бизгәк, *пашырсақ* — бавырсақ, *пастыру* — бастыру, *пару* — бару, *пар* — бар, *пийә* — бийә (бия), *пирнә* — бирнә; *пәрәч* — бәрән, *пурама* — бура, *пир* — бир, *пилбау* — билбау, *пала* — бала һ. б.

Бу күренешнең кайбер очраklары рус алынмаларында да теркәлгән: *пыран* — бронь, *памадый* — бумазый.

Тупланган материаллар саңгыраулаштыру күренешенең системалылыгы җимерелү очраklары бар икәнен күрсәтте. Бу аеруча мишәрләр дә яшәгән (мәс., Янурыс, Көзән) авылларда табыла: *пирә/бирә, пелә/была, пөтөн/бөтен* һ. б. шундый параллельләр язып алынды.

Түбәндәге бер төркем сүзләрдә, киресенчә, сүз башындагы *п* саңгырау тартыгы даими рәвештә яңгыраулаша: *бысқы* — пычки, *бисақ* — пычак, *бешерү* — пешерү, *эс бошу* — эч пошу. Бу диалекталь вариантлар Урал төбәгендәге минзәлә, пермь, златоуст, турбаслы сөйләшләрәндә дә бар.

Алынмаларда сүз башындагы *п* авазы исә системалы рәвештә яңгыраулаша: *балас* — палас, *бийала* — пыйала — тәрәзә, *батша* — патша, *баташ* — поташ, *бажарнай* — пожарный, *баравыз* — паровоз, *бост* — пост, *балатка* — палатка, *буржина* — пружина, *бинсийә* — пенсийә (пенсия), *бар* — пар, *буйыд* — поезд һ. б. Югарыда китерелгән *пыран, памадый* сүзләре чыгарма булып торалар.

w~б: *қашып* — кабып, *йашып* — йабып (ябып), *ташып* — табып. Бу сүзләрдәге *б* авазының гомумән әйтелмәү очраklары да күзәтелә: *саып* — чабып, *таып* — табып, *йаып* — йабып (ябып). Мәсәлән: *Йаып қуй, йылы көйгә торсон*.

б~w: *йыбату* — йуwату (юату), *сыбар* — чуwар (чуар), *сыбан* — чуwan (чуан).

Түбәндәге сүзләрдә *б* авазына *м* соноры тәңгәл килә: *қумыд* — кубыз, *сымылтық* — чыбылдык, *мәке* — бәке, *мөтлөк* — бөтнек *h. б.*

м~п: *мышый* — поши, *мөгрәп/мөһөрәп* < рус. погреб — баз.

м~н: *ағын* — агым, *йашын* — йашым (явым), *йунысқы* — йомычка *h. б.*

н~ң: *анын/аның* — аның, *педнен/педнең* — безнең; *утырысын* — утырырсын, *килгәнсен/килгәнсең* — килгәнсең, *ин* — иң *h. б.*

Әдәби телдәге *ч* авазына тел очы *с* авазы тәңгәл килә: *саба* — чаба, *сәнескәк* — чәнечке, *барғас* — баргач, *этәс* — этәч *h. б.*

Тепекәй сөйләше бу күренешнең даимилеге ягыннан златоуст сөйләшенә якын. Мондый күренеш башкорт теленә дә хас. Татар теле-нең касыйм, дөбъяз, норлат, пермь, подберезье сөйләшләрәндә дә билгеле позицияләрдә генә (*-гас/-гәс h. б.*) *с*-лаштыру очраклары бар.

Әдәби телдәге өрелмәле *з* авазына даими рәвештә тел-теш *д* авазы туры килә: *қыд* — кыз, *нигед* — нигез, *даман* — заман, *педнен* — безнең, *өрөксәтсәд* — рөхсәтсез, *артыбыддан* — артыбыздан, *күдмә күд* — күзгә күз *h. б.*

д авазының ике сузык яки сузык һәм сонор арасындагы *д* авазына тәңгәлләшү очраклары теркәлдә: *надан* — надан, *қода* — кода, *пидерә* < бидрә — чиләк *h. б.*

Бу диалекталь аваз урта диалектның минзәлә, мамадыш, бәрәңге, тархан, дөбъяз сөйләшләрәндә дә бар. Билгеле булганча, югарыда санап киткән сөйләшләрдә *д* авазында шартлау элементы күзәтелә һәм ул шуның белән башкорт телендәге *з* авазыннан аерыла. Ә тепекәй сөйләшендәге *д* авазының ясалышын ишетү буенча гына билгеләве кыен, ул эксперименталь тикшеренүләрне сорый.

Өрелмәле *ж* авазына сүз башында даими рәвештә *й* сонанты тәңгәл килә: *йийа* — жыйа (жыя), *йома* — жомга, *йәй* — жәй, *алйаған* — алжыган, *йан* — жан, *йәйәү* — жәйәү (жәяү).

й-ләштерү татар теленең мишәр, көнчыгыш диалектлары, урта диалектның нократ, златоуст сөйләшләре өчен хас, ә башкорт телендә әдәби норма буларак кабул ителгән.

Рус алынмаларында сүз башында *й* < *ж*: *йарит* — жарить, *йурнал* — журнал, *йәлләй* — жәлли, *йилиткә* — жилетка *h. б.*

Ике сузык арасында, дөбъяз, златоуст, красноуфим сөйләшләрәндәгечә һәм башкорт телендәге кебек, *ж* авазына даими рәвештә *ж* тәңгәл килә: *кәжә* — кәжә, *хужа* — хужа, *бажа* — бажа, *гажап* — га-жәп, *ижат* — ижат, *Хажу* — Хажу *h. б.* ш. Шундый ук күренеш нугай, казакъ, каракалпак телләренә дә хас.

Сүз башында *ж~ж* күренеше күзәтелә: *жайлы//йайлы* — жайлы, *жиде//йиде* — жиде, *жай* — жай — әкрәләп, ипләп, *жома* — жомга *h. б.*

Тепекәй сөйләшендә *ш* авазын, златоуст сөйләшендәгечә, нечкә вариантта әйтү очраклары бар: *умпиш'* — унбиш, *эш'ләү* — эшләү, *кеш'е* — кеше, *ш'иш'енмәгән* — чишенмәгән. Шулай ук: *ш'улай* — шулай, *ш'айтан* — шайтан *h. б.*

Рус алынмаларында *ш* авазы *ч* авазына тәңгәлләшә: *Камшатка* — Камчатка, *ызнашит* — значит, *пышылашат* — пчеловод, *тәпешки* — тапочки, *бишинйә* — печенье, *башутлы* — почетлы, *ишшутсик* — счетчик *h. б.*

Бер төркем сүзләрдә *ғ/г~w* тәңгәллегә күзәтелә: *мал-туғар* — малтувар (мал-туар), *йануғыс* — йанавыч (янавыч), *йилпуғыс* < жылпувыч < жылпуч.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. *м~в*: *миннек* — рус. веник — мунча себеркесе; *ф~в*: *фис* — рус. весь — бөтенләй; *w~в, б*: *awdar* — абзар, *awғыd* — август; *д~г*: *пилдәләү* — билгеләү; *д,л~г*: *диктар/ликтар* — гектар; *й~д*: *персийәтел* — председатель; *й~р*: *перәй* — берәр; *р~н*: *үткер* — үткен; *ш~к*: *қыйыш* — кыек; *қ~ғ*: *сулақай* — сулагай; *к~г*: *түңкәк* — түнгәк; *к~т*: *кырантас* — тарантас; *г~й*: *сүгүн* — чуйын; *ң~н*: *тиң* — тиен.

А с с и м и л я ц и я. Ирен-ирен *б* һәм *г* авазлары алдында килгән тел очы *н* тартыгы өлешчә охшашлана: *умпиш* — унбиш, *қомбағаш* — көнбагыш, *килгәмбед* — килгәнбезд *һ. б.*; *белгәңгә* — белгәнгә, *йаңға* — йанга (янга) *һ. б.*

Шунысы игътибарга лаек: бу кире охшашлану күренеше уңай охшашлану рәвешендә дәвам итә: *йаңға* > *йаңңа* — йанга (янга), *пәрәңңе* — бәрәңге, *иртәңңе* — иртәнге *һ. б. ш.*

Ирен-ирен *м* авазы алдында килгән *н* тартыгы исә тулысынча охшашлана: *ташлағаммын* — ташлаганмын, *күргәммен* — күргәнмен *һ. б.*

б авазына башланган сүзләр алдыннан килгән хәл фигыльләрдә ахырдагы *п* авазы кире ассимиляциягә дучар була һәм, икеләтелгән *бб* авазының кыскаруы нәтижәсендә, бөтенләй төшөп тә кала: *алы беткәс* < алыб беткәс — алып бетергәч, *сөйлә бетте* — сөйләп бетерде, *йады бетәмен дә* — йазып бетерәм дә *һ. б.*

й авазына башланган сүзләр алдында туры килгәндә дә хәл фигыль кушымчасындагы *п* яңгыраулаша һәм төшә: *қайтары йебәрде* — кайтарып жибәрде, *пире йебәрде* — биреп жибәрде. *Йату* ярдәмче фигыле алдында килгәндә исә *й* төшә: *тыңлаб аттым* — тыңлап йаттым (яттым) *һ. б.*

Кире ассимиляция күренешенә урта диалект сөйләшләренә хас мисаллары тепекәй сөйләшендә дә күзәтелә: *шишмә* — чишмә, *шаршау* — чаршау, *шишендерә* — чишендерә, *шәршәмбе* — чәршәмбе, *шишәмбе* — сишәмбе, *шүшиңке* — сачинка (биредә алынмалардагы *ш~ч* тәңгәллегә дә чагылган, чөнки диал. *чүчиңке*) *һ. б.*

Ашантық — ашамтык сүзендә, шулай ук, уңайга һәм кирегә охшашлану чагылган: *ашамлық* > *ашамтық* > *ашантық*.

Д и с с и м и л я ц и я. Минзәлә сөйләшендәгечә, *чишә/шишә* — шешә, *чишек/шишек* — шешек сүзләрендә охшашсызлану күренеше чагылган.

Сонор һәм шартлаулы саңгырау авазлардан торган кушыкларны куллану:

м, н, л, р, ң сонорларыннан соң килгән *ғ, г* һәм *д* яңгырау тартыкларының даими рәвештә саңгыраулашуы тепекәй сөйләшенә специфик үзенчәлекләренән берсе булып тора. Бу күренеш ике сүз арасында да күзәтелә.

лт: *қалтық* — калдык, *ағылтан* — ағылдан, *ағылташ* — ағылдаш, *алтап* — алдап, *йыл та* — ел да *һ. б.*

мт: *минем тә* — минем дә, *урамта* — урамда *һ. б.*

нт: үрәнте — өйрәнде, *анта* — анда, *йантық* — яндык, *кинтер* — киндер, *энтәшә* — эндәшә, *инте* — инде *h. б.* Шулай ук: *кантул* < *камдул* < *камзул*.

ңт: үдемнең *тә* — үземнең дә, *парың та* — барың да *h. б.*

рт: *парты* — барды, *қыртан* — кырдан.

мқ, мк: *суғымқа* — сугымга (иткә), *қомқан* — комган, *йамқыр* < *ямгыр*, *эд. яңгыр*, *имкәнкән* — имгәнгән *h. б.*

ңқ, ңк: *сыңқан* — сынган, *урмаңқа* — урманга, *саңқырау* — саңгырау, *йаңқыд* — ялгыз, *йалаңқас* — ялангач, *маңқай* — маңгай, *төңкө* — төнге, *дәңкәр* — зәңгәр *h. б.*

нк, нк: *сусаған қына* — сусаган гына, *урынқа* — урынга, *имәнкә* — имәнгә *h. б.*

Мондый типтагы үзенчәлекләр татар теленең барлык сөйләшләрәндә дә азмы-күпме табыла. Әдәби телдән кайбер мисаллар: *юынтык*, *каралты*, *көянтә*, *үлемтек*, *кисенте*, *куркак*, *калкавыч*, *селте*, *тәңкә* *h. б. ш.*

Ләкин күрсәтелгән үзенчәлекнең системалы булуы ягыннан тепекәй сөйләше себер диалектлары белән уртаклык күрсәтә. Мондый үзенчәлек кайбер башкорт (урта, өлешчә, карайдел һәм аргаяш) сөйләшләрәндә дә билгеләнәп үтелгән. Бу типтагы аваз тезмәләре борынгы уйгыр телендә һәм V—VIII гасырга караган Орхон-Енисей язмаларында да теркәлгән.

Авазлар төшү. Интервокаль позициядә *г/з* авазы төшә: *теә* — теге, *нийә* — нигә, *тийән* — дигән, *тийең* — диген, *йушары* — йугары.

Икеләтелгән тартыкларның берсе төшә: *пашынан* — башыннан, *пәрәңе* < *бәрәңңе* < *бәрәңге*, *әлә* — әллә, *эсе* — эссе, *анан* — аннан, *монан* — моннан, *шунан* — шуннан, *манай* — маный, *кигәмен* < *кигәммен* < *кигәнмен*.

Тамырларында *-р* булган хикәя фигыльләрдә, инфинитивта ике *-р* авазының берсе кыскара: *күрегә* — күрергә, *керегә* — керергә, *йебәремен* — жиберермен, *утырысын/утырысың* — утырырсың, *парысығыд* — барырсыз; шулай ук: *анаға* — анарга.

г/з, ж авазлары алдында килгән *л* төшә: *пуған* — булган, *туған* — тулган *h. б.* (ягъни керәшен сөйләшләрәндәгечә); *пөгәжә* — бөгәлжә.

Кайбер аваз тезмәләре төшәргә мөмкин: *ламбы//лам* — лампа, *шайтеп* — шулай итеп *h. б.*

Аваз өстәлү. Сүз ахырында *қ/к* өстәлү бик актив: *йоқақ* — йука (юка), *қысқақ* — кыска, *қақсақ* — какча, *терек* — тере, *йәймәк* — жәймә *h. б.* Сүз уртасында: *ақлан* — алан.

рт тезмәсен куллану: *себертке* — себерке, *сыбыртқы* — чыбыркы, *сиртләшек/сәтләшек* — чикләшек, *кесерткән* — кычыткан, *қортлау* — котлау *h. б.*

Мондый күренеш бигрәк тә Урал төбәге сөйләшәренә хас.

Аерым сүзләрдә түбәндәге тартык авазлар төшә. *м*: *сақа* — чакма; *т*: *тапау* — таптау; *й*: *тиң* — тийен (тиен); *ғ*: *йома* — жомга; *н*: *белән/белә/пыла* — белән.

Метатеза: *педәлек/пеләдек* — беләзек, *марана* — манара, *сәскә* — чәчәк, *қомалақ* — колмак, *үрмәксәү* — үрмәкүч; *буржина* — пружина.

Тепекәй сөйләше төп грамматик категорияләр, аларның ясалышы һәм мәгънәләре буенча татар теленнән, нигездә, аерылмый. Шунның белән бергә, кайбер үзенчәлекләр дә күзәтелә.

Исемнәр. Сөйләштә исем ясалышы, аның төп грамматик категорияләрен белдерү формалары әдәби телдәгечә.

Иркәләү-кечерәйтү формалары, татар әдәби телендәге кебек, *-қай/-кәй* һәм сирәгрәк диалекталь *-қас/-кәс* кушымчалары ярдәмендә ясала: *Өс писәкәй парғаныйық. Ирекәйем китте әрмийәгә. Пәләкәсем минем.*

Бу кушымчалар жансыз әйберләргә белдергән сүзләргә дә ялганьрга мөмкин: *Қырық тәңкә ақсақай пирә. Дөньяқайлар тыныс пулсын! Йылы әпәкәйләр белә сәй әсәбед.*

Кайбер очрақларда *-қай/-кәй* кушымчасының эмоциональ-экспрессив мәгънәсе булмаса да мөмкин: *Мәрйәмнең киленкәйе пәрәңке бешерде. Ул қыдықайы телсәд булды. Қарақай ғына әдәм. Теге қәйнәкәй (каенана) балалар белән тордо. Бер агранум қыдықай торған ийе. Нәрсәкәй ти ул?*

1 һәм 2 нче затларда тартымлашкан исемнәрнең төшем килеше кыпчак тибындагы кушымчалар ярдәмендә дә, уғыз тибындагы кушымчалар ярдәмендә дә формалашьрга мөмкин: *малларымы/малларымны* — *малларымны, аяғыңы/аяғыңны* — *аяғыңны* һ. б. Мәсәлән: *Селләдә дә туныңы қалтырма, ти. Исем қыйағадларыңы китер әле.*

Алмашлыклар. Тепекәй сөйләше алмашлыкларның төрләре, ясалышы, мәгънә үзенчәлекләре һ. б. буенча татар әдәби теленнән нигездә аерылмый. Шулай да сөйләшкә хас кайбер үзенчәлекләр бар, аларны күрсәтеп китү урынлы булып.

Зат алмашлыклары. Мин алмашлыгы, Урал төбәге татар сөйләшләрәндәге кебек, иялек килештә *минең* дип әйтелә: *Минең (минем) йиңкәй барийе. Мона минең тайансығым (таянычым) шушы инте.*

Минең формасы мишәр һәм себер диалектлары, шулай ук күпчелек төрки телләр һәм борыңгы төрки язма истәлекләр өчен характерлы.

й сонорына башланган сүзләр алдында иялек килеш кушымчасы төшәргә мөмкин: *Мине йылғылар (минем елғылар) қайтты әперилдә. Мине йаңға ғына пар ураққа тидем.*

Берлек сандагы 1 һәм 2 нче зат алмашлыклары юнәлеш килештә *мийә/миңә/минеңә* (сир.), *сийә/сиңә/синеңә* (сир.) вариантларында кулланыла: *Алар ың-шаң (ык-мык) итсә, туры миңә (миңа) кил. Сиңә менә улай (моның хәтле дә) сүд тигедмәде. Әтәсенә дә пулышалар, мийә дә пулышалар. Сийә дә + шанып пулмый. Сиңә йәтешсәд (уңайсыз) түгелме? Миңә килте. Минеңә ийәреп түрт қатынқай парды. Алып қайтқан ийе икәүне, персен мийә пирте* һ. б. ш.

Икеләтелгән кушымчалы *минеңә, синеңә* формаларын куллану очрақлары кайбер башкорт сөйләшләрәндә дә теркәлгән, ләкин татар теленә урта диалекты пермь сөйләшендә, уйғыр диалектларында аның тулы парадигмасы сакланган.

Күрсәтү алмашлыклары. *Пы/пыш/пу/бу, шул, шушы, тее/теге, ана, мона, монтай, антай/антайын, анау, монау.* Мәсәлән: *Пыу*

(бу) ай *петтисә* киләләр. *Моносо* *подау* ойасы. *Теге* йағын *сипләде* улы-қайым *қутарып* (сүтеп). *Қабықның* *мона* (бу) йағын *әйләнтәреп*, *суман* *итәп* йасап... *Монта* урғылып *қойо* (чишмә) *сыға*. *Мин* антайын (андый) *кеше түгел*. *Дийәрәт* пыйыннан *анау* (ул) йаққа қыйалап *менәп* *китә* *торған* *ийе* *мижа*. *Анау* (әнә ул) *йақта* *пақса* *пулты*. *Шул* *кеше* *пелеңғырар* (яхшырак белер), *шул* *кешегә* *пар*.

Анашы — әнә ул, *монашы* — менә ул алмашлыклары төрле грамматик күрсәткечләр алалар: *Менәшын*да (менә монда) *қойо*. *Монашын*ың (менә монысының) *туғыд* *паласы* *исән*. *Монашын*ы (менә моны) *таныйсыңмы?* *Анаш*ы (әнә ансы) *тау* *пашына* *утырған*. *Қырмысқа* *түңкәге* *монаулай* (менә болай) *пулып* *торайы*. *Монаулайтәп* (менә болай итәп) *керәп* *утырыр* *ийек*.

Билгеле булганча, *анау*, *монау* алмашлыклары тау ягы сөйләшләрәндә, казан арты төркеменәң лаеш сөйләшәндә, мишәр диалектының *ц*-лаштыручы сөйләшләрәндә табыла. Бу үзенчәлек Урал төбәгендә таралган татар сөйләшләрәненң барысында да һәм себер диалектларында да бар. Ул төрле фонетик вариантларда, нигездә, кыпчак телләрәндә (нугай, башкорт, казакъ һ. б.) күзәтелә.

Иялек килештә килгән *ул* күрсәтү алмашлыкын кыскартылган вариантта куллану очраklары бар: *Аң* (аның) *суңынта* *қыдым* *пәләкәй* *көйөнсә* *үлте*. *Аң* (аның) *мынамын* *тийән* *түшәкләре* *йанты*.

Ише бәйлеге алдында килгәндә иялек килеш формаларының, Казан артында һәм Урал төбәгендә таралган сөйләшләрәдәге кебек, кыскартылган варианты кулланыла: *Хәдер* *ан* (аның) *ишене* *бешерәп* *пармайлар* (бик пешермиләр), *эше* *күп*. *Шун* (шунның) *ише* *кешеләр* *пар* *инте* *ул*.

Сорау алмашлыклары. *Нәрсә/нәрсәкәй/нәстә/нийәстәкәй/нийәрсә*, *қайсы/қайсысы*, *нисә*, *нийә*, *нихәл* (ничек), *нихәлле* (ничек, нинди хәлдә), *қайсылай/қалай/нисек* (сир.), *нинтәй/нинтәйен* һ. б. Мисаллар: *Нийәрсәненң* *астына* *саларға* *қуша* *икән* *пыу* *тимен*. *Әшәлге* *даманта* *қайсысы* *қуғынқа* *киткән*. *Гөлйемеш* *пыйыл* *нихәлледер* (ничектер) *ул?* *Әтәй* *даманын* *қайсылай* + *тәп* *сөйләйем* *микән?* *Әлек* *нинтәй* *эре* *балықлар* *пула* *торған* *ийе!* *Нийәстәкәйгә* *суқты?* *Нәрсәкәй* *әшлийем* *микән?* *Порон* *туйда* *аш-су* *қалай* (ничек) *пуған* (булган)? *Сабан* *күүк* *нәмә* *пелән* *сөрәләр*. *Нихәл* (ничек) *пелмәйсең* *син*, *нихәл* (ничек) *онтасың* *син* *әүлийалар* *дийәрәтен?* *Йантық*, *бер* *нәстәсез* *тороп* *қалтық*.

Билгеләү алмашлыклары: *пөтөн/бөтөн* (сир.) — бөтен, *пар/бар* (сир.) — бар, *әрбер* (сир.) — һәрбер, *әр* — һәр: *Пөтөн* *әби-сәбине* *йадасығыдмы?* *Әрбер* *ашылның* *истүрийәсен* *пеләсе* *киләйе* *минәң*. *Әр* *кешегә* *йер* *кирәк*.

Антай, *шунтай* алмашлыкларына һәм *нинтәй* сорау алмашлыгына -ын кушымчасы ялгана: *Мин* *антайын* (андый) *кеше* *түгел*. *Шунтайын* *кешеләр* *күртем* *тип* *йадарсығыд*. *Нинтәйен* *китаб* *ул?* Бу формалар, минзәлә сөйләшәндәге, себер диалектларындагы кебек, соклануны, гажәпләнүне дә белдерә: *Нинтәйен* *суларны* *кисәп* (кичәп) *симәнгә* *партық!* *Шунтайын* *матур* *күлмәкләр!*

Алмашлыкларга караган тагын бер күренешне теркәп китәргә кирәк. *Бу*, *қай*, *ул* алмашлыклары һәм шулай ук *бер* саны икеләтелгән

тартым кушымчалары ала: *Қайсысын қарарға да пелмәйсең. Туйға хәленә қаратып киләләр, қайсысы қәйнә-қайнысы ғына килә. Персесе йәшел, персесе пәд* (куе чия төстә). *Монсосо пәрәс йылны пәрәсләмәде. Пышысысын* (монысын) *кәжә ашап петте* (кәбестәне).

Саннар. Составы, төп категорияләре ягыннан алар әдәби телдән аерылмыйлар, диярлек.

Жыю санын төп сан функциясендә куллану: *Алып қайткан ийе икәүне* (икене). *Пишәүләрийе әле, өсәүсе қайтып китте. Палаларым өсәүсе дә тормошло. Алтаусын пер кесәсенә, алтаусын пер кесәсенә салған та киткән* (әкияттән). *Өсәүсе үлдә. Перәүсе пу урамта, перәүсе өстәге урамта.*

Фигыль. Хикәя фигыль. Хәзерге заман хикәя фигыльнең 1 нче зат берлек саны тулы һәм кыска вариантта формалаша: *Сөйләп бетәмен дә сығып китәмен. Нисек, қайсылай-қайсылай килгәнне әйтә алмаймын.*

2 нче зат күплектәге хәзерге, киләчәк һәм нәтижәле үткән заман фигыльләр, әдәби телдә кулланыла торган кушымча (-сыз/-сез) белән беррәттән, -сығыд/-сегед кушымчалары ярдәмендә ясала: *Палаларны әрлийем, тик йөрисегед, дин. Үдеged дә эсәрсегед. Күрмәгәнсегеддер инде. Мин сығып китә саламын, сед икәү утырырсығыд.*

Хәзерге заман хикәя фигыльнең -п утыра аналитик конструкциясе күзәтелә һәм ул эш-хәрәкәтнең сөйләү вакытында башкарылуын яки дәвам итүен белдерә: *Парый абдый ашырып утыра* (авырып тора). *Таһир диңgedгә ағып китеб утыра* (бара) *икән. Исәннәшмәгәнмен, үтеп китеп утырам* (барам). *Йаңқыдқайынқа* (Ялгызкаен — ав. ис.) *китеб утыра* (бара).

Дәвамлы үткән заман, татар теленең күпчелек сөйләшләрәндәге кебек, -адыр/-әдер + -ыйы/-ийе, (-ыр/-ер, -ар/-әр) + -ыйы/-ийе, -а/-ә + -йы/-йе, -а торған + -ыйы аналитик формалары белән белдерелә: *Пед ундүрт пултық, урмаңқа китәдерийек йеләккә. Йырға остайы, үде уйнарыйы, үде йырларыйы. Сатусылар урамта йөриләрийе. Туйда тәүдә тоқмас китерерләрийе. Эре палықлар пула торғаныйы монта.*

Дәвамлы үткән заманның, мишәр диалектына хас булган, -а/-ә + булған (буған) конструкциясе дә очрый: *Суғыш шақытында терәхтерисләрне пырон* (< рус. бронь) *пелән алып қала булғаннар.*

Киләчәк заман хикәя фигыльнең дә 1 нче зат берлектә тулы һәм кыскарган вариантлары бар: *Пасқыс йасап қуйарым* (куярмын). *Йарай, йебәремен. Кертерем әле.*

Тамырлары -р га беткән фигыльләрдә ике -р ның берсе төшә: *Икегә йарым та* (ярыммын да) *утыртырым. Күрегә барым* (барырым), *димен.*

Шушы ук заманның юклык формасында, пермь сөйләшендәге кебек, этимологик (з >) с саклана: *барыр* — бармас, *барырым* — бармасмын. Мисаллар: *Пергә йәшәп, синнән ойалып тормасмын инте йырға* (жыр жырларга).

Юнәлешләрне кулланудагы үзенчәлекләр. Төп юнәлеш йөкләтү юнәлеше функциясендә килергә мөмкин: *Антағын сөйләп петәрлек* (бетерерлек) *түгел. Икәүсе дә йегет* (турында) *сөйләйләр* (сөйләшәләр), *мин әйтәм, тидрәк йушығыд.*

Башкару объекты аталмаганда, теге яки бу эш белән гомумән шөгыльләнүне белдергәндә, фигыльләр кайтым юнәлешендә формалашалар. Мәсәлән: *Умпиш киламитыр йиргә асынып* (эйбер асып) *парыбыд. Тотонорга* (тотарга) *мийә сыш кирәк.*

Килешләрне башкаруда үзенчәлекләр. Тепекәй сөйләшәндә дә кайбер фигыльләрнең, әдәби тел белән чагыштырганда, икенче килешне башкару күренешләре күзәтелә.

Утыру фигыле чыгыш килешне башкара: *Инәй, қайан* (кайда) *утырасың син? Йердән* (жиргә) *утырмағыд сед.*

Көлү фигыле, чыгыш килеше урынына, юнәлеш килешен башкара: *Апа көлә алай + теп утырганыңа.*

Хәрәкәтнең юнәлү пунктын белдерә торган сүzlәр баш килештә кулланыла: *Ташкин* (Ташкентка) *сыгып киттеләр. Эстәрле* (Стәрлегә) *парған. Өрөксәтсед Эстәрле* (Стәрлегә) *китә.*

Фигыль дәрәжәләре. Эшнең әледән-әле кабатланып торуы -*ғыла/-гелә* (-*гала/-гәлә*) кушымчалары ярдәмендә белдерелә: *Тодақ қорғолап* (коргалап) *алғылайлар* (алгалыйлар) *айуны. Уфадан әртисләр килгеләйләр* (килгәлиләр).

Бу кушымчаның -*ықла/-еклә* варианты да очрый: *Керекләгәнәм* (кергәләгәнәм) *бар. Эстәрле йөрөкләдем* (йөргәләдем) *мин.*

Билгеле булганча, әдәби телдә, эшнең кабатлануын белдерү өчен, тартыклардан соң -*ғала/-гәлә*, сузыклардан соң -*штыр/-штер* кушымчасы ялгана. Тепекәй сөйләшәндә исә соңгы форма сирәк күзәтелә: *Йөрөштердеңме? Йадыштыра ул хатлар.* Сөйләштә сузыклардан соң да -*ғыла/-гелә* кушымчасы килергә мөмкин: *Шулай эшләгеләгәннәрийе йортларны. Әйдә, сорагыла, палам, минең күргәннәр бик күп пулты.* Әдәби телдәге -*ғала/-гәлә* кушымчасының -*ғыла/-гелә* варианты да кулланыла: *Арпа әле дә сыққылай* (чыккалый). *Кина да пулғылай кисләрен.*

Урал төбәгә сөйләшләрәндәге кебек, тепекәй сөйләшәндә дә -*ыңқыра/-еңкерә* кушымчасы, әдәби тел белән чагыштырганда, активрак кулланыла һәм түбәндәге мәгънә төсмерләрен белдерә:

а) эшнең башкарып җиткерелмәвен, җиренә җиткереп үтәлмәвен: *Пабай ишетеңгерәмей* (ишетеп җиткерми). *Ойалыңқырады* (оялыбрак китте) *ыспырафкы сорағанға. Атлаңғырамағанырақ* (әкрән йөри торган) *сыйыр булса, йигеп пулмай.*

ә) эшнең арттырыбрак, тырышыбрак, артыграк башкарылуын: *Әйтмәдем дә бит әле, туй турында уйлаңқырап* (ныклабрак уйлап) *торорийе. Мишәр башқыртқа кереңкерәгән* (керергә ныграк тырышкан) *йерне күб алмақсы булып. Мин сәй эсеңкерийем* (күбрәк чәй эчәм), *ашауға нәдек. Әйдә йатыңқырағас* (күбрәк өйдә булгач), *паланы ул қарай. Шул кеше пелеңғырар* (яхшырак белер, белә төшәр), *шул кешегә пар.*

б) эшнең гадәтилеген: *Әлгәре кеше тимер мис йағыңкерәйдерийе* (гадәттә... тимер мич ягадыр иде).

Затланышсыз фигыльләр. Инфинитив. Әдәби -*ырга/-ергә* сөйләштә төп форма булып тора: *Теге пирергә пулған қадылық, қысқақ қына кискән тә. Қомбағаш сәсергә осталық кирәк. Танау қысытадыр ийе, синең балыңы ашарқа булған икән.*

Шуның белән беррәттән *-уға/-үгә* формасы да кулланыла: *Гөлйемеш қайнатып эсүгә (эчәргә) әйбәт. Кешеләргә йөрөүгә (йөрергә) қыйын. Бүрек сатып алуға (алырга) ун сана йасап сатарға кирәкийе. Сөгөндөр эшкәртүгә (эшкәртәргә) дә мәшәқәтле.*

Инфинитивның *-уға/-үгә* формасы тагын себер диалектларында актив кулланыла, ул кайбер кыпчак телләрендә дә билгеле.

Инфинитив *башлау*, *белү* фигыльләре белән килгәндә, нократ һәм Урал тирәсе сөйләшләрәндәге кебек, *-а/-ә* кушымчалы хәл фигыль функциясен үти: *Мин сәмәлүт эшләргә (эшли) пелмәсәм, ул сабата йасарға (ясый) пелмәй. Пийыл (быел) укырға башлай (укый башлый).*

Киресенчә, хәрәкәтне белдерә торган фигыльләр алдында килгән *-а/-ә*, *-ый/-и(й)* кушымчалы хәл фигыльләр инфинитив функциясен башкаралар: *Тод қайната (қайнатырга) парып сирләп қайтты. Утқа ақса түләй (түләргә) парғанга кереп сықтым.*

Тепекәй сөйләшендә, нигездә *кирәк* модаль сүзе белән, борынгы *-мақ/-мәк* формасы да кулланыла: *Мона хәдер нишләмәк кирәг инте. Шуны қайан пелмәк кирәк?* Бу борынгы күренеш бигрәк тә Урал төбәгендә таралган традицион татар сөйләшләрәндә сакланган.

Кирәк модаль сүзе белән *-ма/-мә* формасын да куллану очрагы теркәлгән: *Шуңа нийә йылама кирәк?*

Исем фигыль. Тепекәй сөйләшендә дә *-у/-ү* кушымчалы исем фигыль төп форма булып тора: *Беднең даманда қасып сығу булмады бит ул. Пирнә ни, мона туйдағы кешеләргә әйбер пирү. Хәдер пит инте қырлықлап (чүмәләләп) тору йуқ, камбай пакуйға сала да суғалар.*

Шундый ук мәгънәдә *-ыш/-еш* формасын куллану да күзәтелә: *Бөтөн халық саба қурқышыннан (куркуыиннан). Әлә қурқышымнан (куркуымнан) күтәргәмен. Сықтым да йөгөрдәм ойалыштан (оялудан).*

Сыйфат фигыльләр. Тепекәй сөйләшендә әдәби телгә хас *-ыр/-ер*, *-асы/-әсе*, сирәк кенә *-асак/-әсәк* кушымчалары кулланыла.

Шулардан *-р* формасы иң актив, әйтергә *кирәк*, ул *-асы/-әсе* урынына да кулланыла: *Барыр (барасы) йереңә баралмассың. Әрмийәгә китәр йылынта самакат пелән китеб утырған йирентә үлте.*

Бу форманың исемләшү очраklары күзәтелә: *Кемкә қалай пирерне (кемгә ничек бирәсен) мин үдем пеләм. Апкермәгәммен, сәй эсәрне (эчәсен) пелмәдем.*

Аның тартымлашкан формасы, *бар* сүзе белән килгәндә, шөбһәләнүне, фараз итүне, шикләнүне белдерә: *Төшеп тә китәре бар (китүе бар). Соңқа қалыры (калуы), эткә осрары (очравы) пар, әйеме?*

-малы/-мәле формасы, нигездә, хәбәрлек составында кулланыла һәм әдәби телдәге *-а торган*, *-арлык* (юклыкта: *-арлык түгел*) формаларына мәгънәдәш: *Сырға да муйыннан кимәле (киелә торган; сырға — бизәнү әйбере). Сирбантның (сервант) асты йапмалы түгел, башы ғына йапмалы, тирә-йақлары асық.*

Тепекәй сөйләшендә дә, минзәлә, стәрлетамак, красноуфим һ. б. сөйләшләрәдәге кебек, *-улы/-үле* кушымчалы сыйфат фигыльне хәбәрлек составында куллану очраklары күзәтелә: *Кийәрлек күлмәкләр ишыгалды (чолан) тулы элүле.*

Хэл фигыль. Аларның төрлөре һәм мәгънэләре ягыннан тепекәй сөйләше әдәби телдән аерылмый. Шулай да кайбер кушымчаларның вариантлары бар һәм аларны күрсәтеп китәргә кирәк.

Әдәби телдәге -*җач/-гәч* кушымчасының түбәндәге вариантлары кулланыла: -*җанның соңонда*, -*җаннан соң*, -*җастан*. Мәсәлән: *Ирек сыққаннның соңонда йерне бедгә бирделәр. Күмкәстән* (күмгәч) *монашы тийән түшәкләрен йантыртылар. Қартайҗаннан соң ашау да қысыла.*

-*ып/-еп* кушымчалы хэл фигыльнең юклык формасының -*майынсы/-мәйенсе*, -*майынса/-мәйенсә*, -*май/-мәй* вариантларда кулланыла: *Төнө буйы йоқламайынсы пүрәнә ташый. Серем итмәйенсе йөргән шахытларым пулты. Сорашмайынса йарамай. Күкәйнең эсеннән сығалмай йата перәүсе. Пәрәс йылынта пәрәсләмәйенсе, икенсе йылға қалты.*

Шушы ук функциядә -*мастан* кушымчасын куллану очрагы да теркәлгән: *Арттан қалмастан* (калмыйча) *килә.*

Әдәби телдәге -*җанчы/-гәнче* кушымчасының -*җансы/-гәнсе* фонетик варианты кулланыла: *Әрмийәдән килгәнсе* (кызына) *ике йәш тулты. Эшкә киткәнсе муйыл* (шомырт) *биругы* (пирогы) *бешергәнийем, эремек биругын әлә нийәрсәкәйгә йаратмайым.*

Моннан тыш, -*җансы/-гәнсе* формасының түбәндәге мәгънәдәш вариантларын да күрсәтеп китәргә мөмкин: -*җансыға/-гәнсегә*, -*мас борон* (яки: *элек*), -*мастан/-мәстән*, -*мастан/-мәстән элек* һ.б. Мисаллар: *Киткәнсегә хәтле персийәтел булып эшләгән. Үлгәнсегә хәтлек шул йаланда йөртө. Үлгәнсегә көтү көттө. Әнийем үлмәстән пер йыл элек китте. Пинзийгә сықмастан түрт-пиш йыл элек пашмақ пиртеләр. Соқорно сықмас порон ашыл осонта аның өйө. Кипмәс элек пик тәмне була ул қорт* (*қорт* — эремчекне тозлап, махсус киптереп ясаган сөт ашамлыгы).

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Аларның составы белән тепекәй сөйләше әдәби телдән аерылмый. Шуның белән бергә кайбер бәйләкләр төрле фонетик вариантларда күзәтелә.

Пелән/белән/пыла/пелә: *Сабан күүк* (кебек) *нәмә пелән* (белән) *сөрдөләр. Киленкәйебед паласы пыла* (белән) *балнистә йатып сықты, ике дөңйә көттәм әле.*

Кебек/кешек/күүк/күк: *Ат кешек* (кебек), *монамын дигән писәкәйе. Сақа* (чакма) *таш күүк* (кебек) *кипкән қортларны кешегә тараттылар, аны күпме киптерәсең ыслап тороп.*

Сөйләштә соң бәйлеге сирәк очрый, шул ук вакытта диалекталь *керге/кир/кирге* бәйлеге актив: *Шуннан керге* (соң) *пернийәрсәкәй дә эшләмәде. Суққаннан кир* (соң) *қарға йәйеп қуйарыйы кинтерләрен. Шуннан керге әпәйне тығып қуйалар. Қомбағашны сәсерләрийе, анан кир* (соң) *йуллайбыд* (рәт арасын эшкәртү) *төбөн йарып, ындырда туқмайбыд.*

Сикле — чаклы: *Пүтән йылны пыш сикле* (чаклы, хәтле) *пулмай торған ийе йаңқыр.*

Теркәгечләр. Сөйләштә аларның составы һәм кулланышы да әдәби телдәгечә. Бары тик *исә* теркәгечнең генә кулланышы активрак булуын күрсәтеп үтәргә кирәк.

Тепекәй сөйләшендә дә *исә* теркәгече билгеле үткән заман формасы белән килә. Ул эш яки хәлләрнең үтәлү вакытын яисә сәбәбен белдерә. Шунысы характерлы: зат кушымчасы теркәгечкә генә яисә

теркәгечкә дә, фигыльгә дә ялганырга мөмкин. Мәсәлән: *Муйыл, йеләк булмад исә* (булмаса), *айу сыйырны ала башлай*. *Үст исәк* (без үсеп житкәч тә) *тастымал сүпләдек* (чүпләмле сөлге суктык). *Аңа пирдем исәм пийәләйемне, туңам*. *Пушалар пушып қуйдың исә* (куйгач), *су йийылырыйы инте*. *Хөрт* (начар) *пула инде одақ сирләп йатт исән* (яткач). *Утап күмдег исәк* (күмгәч), *эше бетә дә китә пәрәңкенәң*.

Кисәкчәләр. Сөйләштә дә кисәкчәсен тавтологик кабатлау (дә дә/тә дә) күренеше бар: *Аны пер дә дә* (бер дә) *сидмәйбед*. *Бик тә дә* (бик тә) *күп пулды кеше*. *Әл дә дә* (әле дә) *подолоп китә қулларым*. *Сөтнә асытып, киптереп қорт йасағаннар, әл дә дә* (әле дә) *шулай*.

Лексик үзенчәлекләр

Диалекталь сүзләрнең зур күпчелеген гомумтатар сүзләре һәм тамырлары тәшкил итә, гарәп-фарсы, фин-угыр һ. б. алынмалар да бар. Сөйләшнәң лексик-семантик системасы, нигездә, татар телендәгечә. Диалектизмнарның составы ягыннан сөйләш Урал регионндагы башка сөйләшләр белән дә зур уртаклык күрсәтә.

Туганлык-кардәшлекне белдерә торган сүзләр: *пәпес* — яшь бала, *иркә* — үзеннән кечеләргә эндәшү сүзе, *нәнәй//қартинәй* — әби, *қартата* — бабай, *инәй/инәкәй* — әни, *қәйнә* — каенана, *қәйнәсеңне* — каенсеңел, *әби, бабай* — эти-әниләрнең олы кыз һәм ир туганнары һ. б.

Йола терминнары: *йаусы* — яучы, *пирнә* — кыз ягыннан егет туганнарына бирелә торган бүләкләр, *туй пашы* — туй башлыгы, *кийәү йегете* — кияү егете, *кийәүләп килү* — кияүләп йөрү, *йиңкә* — кыз җиңгәсе, *пилбау тишендерү* — билбау чишү, *тайансық* — киленгә, егет ягыннан бүләк ителгән терлек, *ментәргә пастыру* — мөндәргә бастыру, *сыш йулы пашлату* — су юлы күрсәтү һ. б. Күргәнәбезчә, болар барысы да әдәби телдә һәм татар сөйләшләрендә билгеле сүзләр. Тагын мондый диалекталь атамалар бар: *киңәш салмасы* — яучы килеп киткәч кыз туганнарының җыелып киңәшләшү мәҗлесе, *тавар китерү* — кызны килешкәндә сөйләшкән әйберләргә (бал, май, чәй, ит, акча, кызга өс киеме) кыз ягына китерү (гадәттә шул көнне туйның көне билгеләнә), *қода ашы* — 1) кодалар туйга алып килгән каз, бавырсак һ. б. күчтәнәчләр, 2) никахтан соң икенче көндә шул күчтәнәчләр белән уздырыла торган мәҗлес, *өнтәүгә пару* — туйга, төп кодаларга ияреп, махсус күчтәнәчләр төяп бару, *өнтәү ашы* — өндәүгә барган кешенең күчтәнәчләре белән уздырыла торган чәй, *қайтыр аш* — туй кунакларына озатканда махсус әзерләнә торган табын, *пашырсак сибү* — киленнең, егет йортына килеп кергәч, бавырсак таратуы, *сөт қаптыру* — киленгә егет йортына кергәндә, бал-май каптыру, *мылтық ату* — килең төшкәндә, капка янына җиткәч мылтыктан ату (имеш, җен-шайтаннар качсын өчен шулай эшләнә), *озатыб алу* (чагышт.: себер диалектларында *күчереб алу*) — килең төшерү, *қодасалый бару* — килеңне озата бару, гадәттә, кызның иң якын туганнары, парлы-парлы булалар; *түркәннәй килү* — төшөп берничә көн торгач, яшь килеңнең үз эти-әниләренә кунакка баруы (хәлләрәк кешеләр аңа берәр терлек яки зур бүләкләр биреп җибәрәләр) һ. б.

Көн күреш йолалары да татар халкындагыча (*сабантуй*, *пәйге* — ат чабышы, *қаd йолқоту*, *урын ашы пешерү*, *арпа имәнү*, *пидгәк ташлату* (яки: *қасыру*), *қысима* < кече жомга — пәнжешәмбе һ. б.

Сәй апкерү — бәбәй ашы китерү, *шыйлық* — жәй коры килеп яңгыр яумый торса, кешеләрдән ашамлык жыеп, ботка пешереп, халыкны ашату һәм яңгыр теләү йоласы (керәшеннәрдә дә шулай ук).

Кешене физик һәм психологик яктан сыйфатлый торган диалектизмнар: *тартай*, *йоқақ* — чандыр, *бөкөс* — бөкре, *тобоқлау* — чүгәләү, *тәкмәс ату* — мәтәлчек ату, *бур булу* — симерү, *икеле* — саташа башлаган, *аңтыу* — күз тидерү, *қулсар* — кыйнарға яратучан, *асқамас* — ачлы-туклы, *азау теш* — урт теше һ. б.

Тепекәй сөйләшәндә хужалык эшләрен, каралты-кураны белдерә торган үзенчәлекле сүзләр дә шактый күп табыла: *бөртек*, *сашым* — киндер сукканда жепне үлчәү берәмлекләре, *қара* — озынлык үлчәү берәмлеге (үзб., уйг., кырг., бор. төрки: шулай ук), *тедмә* — исемлек, *қапқа* — 1) әд., 2) хужалык санын исәпләгәндә кулланыла (казан арты: шулай ук), *мысқал* — көянтәле үлчәү, *типкә* — капка эшermәсе, *күбә* — чүмәлә, *қуғын қуу* — сал ағызу, *қасқы* — качкын, *мөйөш* — почмак, *төкөтү* — өйгә, бурап, яңа каралты өстәп кушу, *төкөтмә* — өйнең шул рәвешле өстәп кушылган өлеше (*төкү* — төртү, сөзү), *үткәрмә* — өрлек, *сирәм* — ишек алды, *мөгрәп* — кар базы, *аласық* — ишек алдындагы жәйге кухня һ. б.

Азык-төлек: *көрпәсәткә* (< рус.) — яхшы сортлы он, *крантил* — крендель, *йуwаса* — мич төбәндә пешерелгән бодай ипие, *тәбийә* — тары, карабодай яки борчак оныннан пешергән калын белең; *пығыту* — парда пешерү, *бирук* — сумса, *қатлама* — йомыркага гына басылган яхшы камырны юка гына жәеп майда пешерелгән камыр ашы.

Савыт-саба һәм йорттагы башка жиһазлар, кирәк-яраклар белән бәйле сүзләр: *йантау* — зур булмаган цилиндр формалы агач савыт, *пасқыс* — самовар түбәтәе, *пәллү* — бишек, *песләк* // *суқыр шәм* — суқыр лампа, *ашлау* — зур агач табак, *сешәтә* — кечкенә генә савыт, *тампақ* — никель йөгертелгән, *тампақ самашыр* — ак самовар, *йантау* — тоташ агачның эчен куышлап ясалган, цилиндр формалы савыт, *йәмкә* — кысқыч, *селкешес* — жылпуч, *лаш* — эремчек йомрыларын куеп киптерә торган агач рәшәткә һ. б.

Киём-салым һәм бизәнү әйберләрен белдерә торган диалектизмнарның зур күпчелеге Урал тирәсе татар сөйләшләре белән уртақ: *башантай* — оекбаш, *пөтөн ойық* — йон оек, *ыңқыр пашы* — изү бавы, *тақыйа* — түбәтәй, *мунсақ* — муенса, *түшелдерек* — күкрәк, *бөрләнтин* — ситсының бер төре, *маңқайса* — түбәтәй рәвешле хатын-кыз баш киеме, *сәмсә* — бизәк, *толоп тун* — толып, *түшле алайыңқыс* — күкрәкле алъяпкыч, *муйын тәңкәсе* — хатын-кызларның тәңкәләр тезеп эшләнгән муен бизәнү әйбере, *хәситә* — бөти, *әмәйлек* — хатын-кыз бизәнү әйбере, *мәхрәмә* — ука, *быйма* — киез итек һ. б.

Тепекәй сөйләшәндә терек һәм терек булмаган табиғат белән бәйле диалектизмнар да шактый табыла. Үсемлекләр дөньясы: *бүкәй баш* — тузганак, *ат қолағы* — ат кузгалагы, *бөкә шалқаны* — гәрәнкә, *йыла* — элмә, *қамыраш* — дүләнә, *қарағай* — нарат; *муйыл/мыйыл* — шомырт, *тарма* — кыргый киндер, *таш жыләге* — ка-

ен жыләге, *тирәк* — тополь, *төтөн* — тополь чәчәге мамыгы, *алма* — имән чикләвеге, *пөрө* — зирек күркәсе, *сауқа* — каен, *қымызлык* — кақы, *көти* — тал песие, *песәй гөлө* — яран һ. б.

Хайваннар дөньясы: *иләү* — кырмыска оясы (башк.: шулай ук), *қарышлашық* — күбәләк корты, *қор* — кыр тавыгы, *чел/сел* — су кошларыннан берсе, *қайау* — корт угы, *йәйләүгес/йәйләшес(кәй)* — көзгә бәрән, *орғасы* — сарык һәм кәжәнең ана булганы, *пәрәс* — бәрән, *пәрәсләү* — бәрәнләү, *пийә пәйләү* — бияне кымыз ясарга сөтен савар өчен билгеләү, *турғай* — чыпчык, *үрмәксәү* — үрмәкүч.

Табигать күренешләре, жир өсте төзелеше һ.б.: *йалағай*, *йалтырашық* — аңаған, *қойо* — чишмә, *қомташ* — чуерташлы ком, гравий.

Күргәнебезчә, тепекәй сөйләшенең лексик-семантик системасы бай һәм шактый үзенчәлекле.

Сөйләү үрнәкләре

қыдны килешкәс ни тастымал бирәләр// қодаға тавар китергәндә ике-өс күлмәк/ шәл/кәмдул/ қата күннән/ йоқа шәл/арты қаймалы була торған ийе/ ақса йегерме/ йегеремпиш сум ақса була/ аңа йете/ сигед саналы туй булыр ийе// һәрберсендә ирле-қатынны кеше килә// йә ағайнесе була/ қодалар килә// адақысында қода ашы була/ итен апкилә/ папырсағын та бешерә/ йоқа/ хәле йеткәне өсәртән тә төрә/ икешәртән тә төрә/ қадын аппаратлар/ өс йәймәне төрд + исә/ икилле генә итеп қырқа (өстәлгә чыгарғанда кисә — Д.Р.)// тәү көннө никах была/ икенсе көннө қода + шы была// йақыннары өнтәүгә килә/ өнтәү ашы тиләр// өнтәү ашын чирут йитсә қодашы белә бер көннө дә була//қодашынта пирнә өләшәләр/ пийәләйе пармы шунта/ қодаларға күлмәк// өнтәү ашында пирнә пулмай//қодалар/ қодасалар/ қода қодағый пула// қодаса пулып йөргөләдем// туйдан соң қыдны алып китәләр// кинтер суқтырып эш вақытына алтылар/ кийәү кижә-мамық китерерийе// инәсе әрләй/ үдә әрләй/ қыдықай// хәллесе аш алып килә туйға// түркәннәй килә хәллесе/ мал алып китә/ қыз атасы-инәсе пирә// апкитәләр/ ашайлар-әсәләр/ кәнфит сәсәләр// менеб утыра индә қыд// әле тайансығы бары/ қырғарақ төшөрәп киләнне/ тайансыққа тайантырып атлатып та әпкиләләр/ сарықмы/ пашмақмы/ кәжәме// килән төшкәнтә папырсақ сибәләр/ пелгәне ике-өснә қауып кереп китә// ментәр салалар/ йомшаққа төшсән тигәннәр// сәт қаптыра йомшақ телле пулсын тип// сәй әсерәләр//әшләй пашлай// йаулықларын пәйләп/ түшелтерекләрен алып/ су йулы пашлап паралар// шул қыдларға түшелтерек пирәләр// түшелтерек пелән күкрәкчә пер инте// қалпақ/ маңқайса/ дәуәт — әбиләрнеке/ қыдлар муйын тәңкәсә пәйләйләр/ сумның тәңкәне тедкән// әмәйлекне мәрийән/ ахақ/ йепкә тедәләр// мунсақ мәрийәнме тедгән/ кәрәбәме тедгән// қартинәй даманында сәспау суқлы-суқлы була торған ийе/сәсүргес тә булған/ әшлийә суғы кебек// мәхрәмә бәйләй торғаннар ийе// айағынта ситек-пашмақ/ пашыңта мәхрәмә қалпақ// сулбы таға торғаннар ийе// тәңкәне тә тағырлар ийе// ике бығынны сулпылар була торған ийе// қыйммәтлене ала хәле йеткәне// шәлләр йелбердәкле булыр ийе// былтыр фәлән кеше сатин йаулық алған/ мин тә алам/ тип/ көннөккә әшкә сығарлар ыйы// әлек ситсе оссод пулған/хәдәр қыйбат// сымылтық әдерләй/ сынтықны кырантасың артына таға//

Башкортстан, Ишимбай районы, Әрмет-Рәхим авылы.
1986 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

әрмет ыруғы әймәт йаланынта маңғуллар килгәнсе үк йәшәгәннәр// әймәт ул әрметнең уғлы пулған// маңғул йауы петкәс пашқортлар килеб утырған// тәү пашлап килүселәр әрметнең асаба йағы кешеләре пулған тип

сөйлидер ийе қартәтәй// асабалар алар жир хужалары// татарлар Қадан йағындан килгәннәр/ суқындыра пашлағас қасып-қасып киткәннәр тә пирегә килеп утырғаннар// алар қайа быйма пасып/ қайа нишләп көн иткәннәр// 1790 нчы йылда ғына аларға йер биргәннәр// аларны типтәр тигәннәр/ әрметнең типтәр йағы инте алар// ну алар асабалартан күпкә өстөн пулған/ уқымышлы булғаннар/ пай пулғаннар/ кәмәтауны пелгәнсеңтер/ ана шул кәмәтау итәгентә оло армыт тигән йылға пар/ аның уң йарынта қышлау пулған// қышлаута йәшәгән пашқортлар// алар күп пулмаған// урыс патшасы Қаданны алғас/ тәтәкәч пей өс йөд йортло халық исеменнән Қаданға киткән// анта аның пелән қармыш паба/ илчикәй тимер паба/ аднай баба та барғаннар// йөд сусар йасағы түләргә ризалық алып/ үдләренең йерләренә қәғәд алып қайталар// йирне пүләләр// пүлгәнтә педнең йерләр қармыш пабаға + ләккән// таулар күп беддә/ майақтау/ майақ кебек қалқу// батырай тавы// кәмәтау кәмә кебек// татарлар асыл асабалары пелән бергә йасақ түләргә тийеш пулалар// әрмийә хезмәтен тә бергә үтәләр// қотлыгилде/ фатқулла/ дөбәйдулла ыстаршиналарны ғыйнийатулланың қарт аталары қотлыгилде пулған/ сөбханқол пулған тағын дақ// түбән әрметкә тәүбашта килүселәр мансур/ гомәр/ уғут/ ғут/ йәрмехәмәт булса кирәк// йәрмехәмәтнең улы ыстаршинамы пулған// [Васильевка] асылы чуашларына та йер сатусылар иске әрмет асабалары булғаннар// рәхим исемне кеше пашлап йебәргән әрмет рәхимне тип сүләйдерийе педнең қартатай// дийаратта да иске ташлар күп/ 1821, 1828, 1836, 1869, 1888 нсе йыллар//

Башкортстан, Ишимбай районы, Әрмет-Рәхим авылы.
1986 ел. Язып алучы: Д. Б. Рамазанова

УЧАЛЫ СӨЙЛӘШЕ

Учалы типтәрләре Башкортстанның Учалы районы, ягъни элеккеге Верхнеуральск өязе, Учалы волосте территориясендә таралған. Алар бу төбәктә 3—10 км ераклыкта урнашкан 12 авылда (Ахуново, Ильчино, Имангулово, Мансурово, Сафарово, Уразово, Урал, Ургюново, Учалы, Ырысай һ. б.) яшиләр.

40—50 нче елларда учалы типтәрләре сөйләше Ә. Ә. Юлдашев тарафыннан өйрәнелгән. Тупланған бай фактик материалларга таянып, ул кандидатлык диссертациясе яза һәм аны 1950 елда яклай. Учалы типтәрләре сөйләшенең формалашу тарихы, тел үзенчәлекләре анализланған материаллар «Говор тептярей Учалинского района Башкирской АССР» исеме астында [кара: Академику В. В. Гордлевскому. К его семидесятипятилетию. Сб. статей. М.: Изд-во Ан СССР, 1953: 329—342] басылған мәкаләсендә тулы чагылыш таба.

Тәкъдим ителә торган бу хезмәт, нигездә, күрсәтелгән эшкә таянып язылды. Шуның белән бергә, Ф. С. Баязитованың 1978 елда Ахун авылы буенча язып алынған материаллары да файдаланылды.

Типтәр авылларының халкы терлекчелек белән шөгыльләнгән. Көнъяк Урал тимер юлы төзелү уңае белән бу жирләргә төрле өлкәләрдән татарлар күчеп килә башлай һәм игенчелек кәсебе дә үтеп керә.

Учалы типтәрләре үзләрен татарлар дип саныйлар. Сөйләшнәң төп үзенчәлекләре дә һәм аларның материал культурасына караган мәғлүматлар да моны раслай. Укыту 90 нчы елларга кадәр татар телендә алып барылган.

Авазларның составы, ясалышы буенча учалы сөйләше татар әдәби теленнән аерылмый диярлек. Шулай да кайбер авазларның әйтелешендә һәм кулланылышында аерымлыklar күзәтелә. Сөйләштә төрле фонетик үзенчәлекләр, аваз тәңгәллекләре бар.

Сузыкларның составы, ясалышы һәм әйтелеше буенча учалы сөйләше татар әдәби теленнән аерылмый. Бу өлкәдәге үзенчәлекләр авазлар тәңгәллегенә кайтып кала:

ы~а: *йаңы* — *йаңа* (яңа), *қағыд* — *кәгазь*, *қомалық* — *колмак*, *дымыр* — *дымарь* — *төтәткеч*, *сыққылады* — *чыккалады*, *малый* — *малай*.

ә~а: *миңә* — *миңа*, *һиңә* — *сиңа*.

а~и: *йаһан* — *жиһан*.

ә~и: *кәбән* — *кибән*, *кәбәк* — *кибәк*, *кәртә* — *киртә*, *кәм* — *ким*, *кәмеү* — *кимү*, *кәтмән* — *китмән*. Киресенчә, әдәби телдәге *ә* авазына сөйләштә *и* тәңгәл килә: *сике* — *сәке*, *сискә*//*сәсәк* — *чәчәк*, *әпәй*//*ипәй* — *ипи*.

и~е: *шишә* — *шешә*. **э(е)~и:** тәңгәлlege аеруча *й* тартыгыннан соң күзәтелә: *йемеш* — *жимеш*, *йел* — *жил*, *йеңгә*/*йиңгә* — *жиңги*.

ө~э (е): *көбөк* — *кебек*, *бөтмәгән* — *бетмәгән*.

у~о: *бутқа* — *ботка*, *һурау* — *сорау*, *һуң* — *соң*. **о~у:** *йоқақ* — *йуқа* (юка).

ө~ү: *бөгөн*//*бөген* — *бүген*.

Арткы рәт сузыкларына алгы рәт сузыклары тәңгәл килү түбәндәге сүзләрдә очрый: *миңә* — *миңа*, *һиңә* — *сиңа*, *йәбешәү* — *йабышу* (ябышу), *йән* — *жан*, *қәйнә* — *каенана*, *Сәрмән* — *Сарман*, *кесерткән* — *кычыткан*.

Киресенчә күренеш, ягъни алгы рәт сузыкларына арткы рәт сузыклары тәңгәл килү очраклары да билгеле: *йардам* — *йәрдәм* (ярдәм), *фарман* — *фәрман*, *әшна* — *әшнә*, *дунала* — *дүләнә*, *ана* — *әнә*, *йалпақ* — *жәлпәк*.

Ирен гармониясе сөйләштә татар теленең орфоэпик нормаларына туры килә. Учалы сөйләшендә *ы*—*е* сузыклары ирен-ирен тартыклары янәшәсендә килгәндә иренләшә: *өйөм* (өем), *гөбө* (гөбе), *йомош* (йомыш), *йоморо* (йомры), *төдөү* (төзү). Сөйләштә ирен гармониясе бозылу очраклары да теркәлгән. Мәсәлән, *қомығыз* — орфоэп. *қомоғыз* (комығыз), *өйегед* — орфоэп. *өйөгөз* (өегез).

Аваз өстәлү: *күрешә* — *күрше*, *қарышы* — *каршы*, *ирекәй* — *иркәй*, *үсекән* — *үскән*, *эшәп* — *шәп*, *ысық* — *чык*.

Аваз төшү: *иштем* — *ишеттем*.

Дифтонглар. -*ай* дифтонгы бары тик *қайчан* сүзендә генә монофтонглаша: *қасан* — *кайчан*.

Сүз ахырында әдәби телдәге -*ый*/*-ий* дифтонгына сөйләштә -*ай*/*-әй* дифтонгы тәңгәл килә: а) аерым сүзләрдә: *андай* — *андый*, *үгәй* — *үгий* (үги), *әпәй* — *ипий* (ипи), *әнәй* — *әний* (әни); ә) хәзерге заман хикәя фигыль һәм теләк фигыль, -*ып*/*-еп* формалы хәл фигыль кушымчаларында: *ашай* — *ашый*, *уйнай* — *уйный*, *сөләй* — *сөйли*, *қарайық* — *карыйк*, *керәйем* — *керим*, *булмай* — *булмый*, *бармайынса* — *бармыйча* һ. б.

-ей~-ий: *эней* — диал. эний (эни), *эбей* — диал. эбий (эби), *Дэкей* — диал. Зэкий (Зэки).

-өй дифтонгы аерым сүзләрдә генә монофтонглаша: *өрәнеү* — өйрәнү, *өрә* — өйрә, *сөләү* — сөйләү. Башка очракларда **-өй** дифтонгы саклана: *өйөгед//өйегед* — өйегез (өегез), *вақ-төйәк* (вак-төяк).

Сүз яки иҗек ахырында кайбер сүзләрдә һәм фигыльләрдә **-ыw/-ew~-y/-ү:** *бышын* — бушын (буын), *ағыш* — агу, *уқыш* — уку, *шыңшыш* — шыңшу, *пышқырыш* — пышкыру, *килеш* — килү, *иңкеш* — иңкү, *телеш* — телү һ. б.

Тартыклар өлкәсендә авазларның ясалышында һәм кулланылышында кайбер үзенчәлекләр бар.

Ирен-ирен тартыклары. Сүз башында татар әдәби телендәге *п* авазына сөйләштә яңгырау *б* пары тәңгәл килә: *бысыу* — диал. пычу — әд. кисү, *бысқы* — пычкы, *бысақ* — пычак, *бесән* — печән, *бысырақ* — пычрак, *бешерәү* — пешерү, *бәке* — пәке, *бәрдә//пәрдә* — пәрдә, *балашик* — полови́к, *батмус* — поднос, *бакус* — покос һ. б.

б~(п)~ф: *Хабидә* < Хапидә < Хафизә. Киресенчә, **п~б:** *сепер* — себер.

м~б: *билмау* — билбау, *қылысмау* — кылычбау, *ығырмау* — диал. ығырбау (бизәнү әйбере).

м~н: *белем* — беле́н, *батмус* — поднос.

Рус алынмаларында ирен-теш *в* авазы сөйләштә сүз башында һәм сүз уртасында *б* тартыгы белән тәңгәлләшә: *бырас* — врач, *бидерә* — ведро, *даблинйә* — давлени́е, *булыс* — воло́сть.

Тел очы тартыклары. *с, з* авазларын куллануда учалы сөйләше татар әдәби теленнән беркадәр аерылып тора.

Бу сөйләштә *с* авазы системалы рәвештә әдәби телдәге *ч* авазына тәңгәл килә: *сикмән* — чикмән, *салғы* — чалгы, *сабата* — чабата, *асқыс* — ачкыч, *этәс* — этәч, *барғас* — баргач, *килгәс* — килгәч, *барғасын-дан* — баргачыннан (баргач) һ. б.

з~с сөйләштә, Ә. Ә. Юлдашевның әйтүенә караганда, сүз уртасында һәм сүз ахырында очрый. Ләкин мисалларда бу күренеш бер генә сүздә бирелгән: *изкә төшмәй*. Башка очракларда *с* авазы үзе теркәлгән: *суқа/һуқа* — сука, *сырт*, *мескен*, *әлсерәгән*, *бәс*, *кәсәртке* (кәлтә елан), *апсын* (килендәшләр).

д~з системалы күренеш булып тора: *дәңгәр* — зәңгәр, *тирәдә* — тәрәзә, *үдем* — үзем, *күд* — күз, *бодәү* — бозау, *бидгәк* — бизгәк һ. б.

д~д ике сузык уртасында: *бодай* — бодай, *қода* — кода, *адым* — адым, *буйдақ* — буйдак.

ш~ч: *Ушалы* — Учалы, *шишмә* — чишмә, *шаршау* — чаршау.

й~ж сүз башында сөйләш өчен системалы күренеш: *йел* — жыл, *йеләк* — жыләк, *йәймә* — жәймә, *йуйғыс* — жуйгыч, *йылым* — жылым һ. б. Сүз уртасында **й~ж** бер генә сүздә билгеләнгән: *алйыган* — алжыган. Сүз уртасында **ж** авазына сөйләштә *з* яки *ж'* авазы тәңгәл килә: *кәзә* — кәжә, *баж'а* — бажа, *хуж'а* — хужа, *хәж'әт* — хажәт.

Сүз ахырында **ж~ж':** *хаж'* — хаж, *иңгеж'/әңгеж* — бал корты.

Тел арты һәм тирән тел арты тартыклары. Учалы сөйләше өчен тирән тел арты *қ, ғ, х* авазлары хас: *қад*, *қайт*, *бутқа* —

ботка, суқа, йоқақ — йуқа (юка), урманға, қырағай (кыр кәжәсе), *hod-ғақ* (соскы), *йуйғыс* (бозгыч), *халық*.

Ғ/г авазлары гарәп һәм фарсы алынмаларында төшә: *Абдулқәдим* — Габдулкадим, *Әбделғәзиз* — Габделгазиз, *Әбделләтыйф* — Габделлатыйф, *Әбдерәфиқ* — Габделрәфик, *йома* — жомга. Ләкин: *ғәйет* — гает.

қ~х: *қатын* — хатын, *йақшы* — йахшы, *Исқақ* — Исхак.

х~қ/к: *хәдәр* — қәдәр (кадәр), *шахыт* — вакыт, *духтыр* — доктор, *тырахтыр* — трактор, *кандухтыр* — кондуктор.

Фарингаль *h* тартығы сүз башында һәм ижек башында да татар телендәге *с* авазына тәңгәл килә: *һуң* — соң, *һиңә* — сиңа, *һыу* — су, *һыйыр* — сыер, *һорашыу* — сорашу, *һағыдақ* — сагызак (бал корты), *һата* — сата, *қайтһын* — кайтсын. Ләкин Ахун авылында яшәүчеләр сөйләшенә бу күренеш хас түгел.

Этимологик *h* авазы сөйләштә саклана: *һәләк* — бик, *йаһан* — жиһан, *һаһалану*, *һәр*.

А с с и м и л я ц и я (охшашлану). *мб~нб*: *ум бала* — ун бала, *қәйем-бикә* — каенбикә, *қушқамбыд* — кушканбыз.

нн~нл: *көннәшеу* — көнләшү.

мм~нм: *өйләммәгән* — өйләнмәгән, *беткәммен* — беткәнмен.

ч, с тартыклары үзләреннән соң килгән тартык авазларга тулысынча охшашланалар: *ш~ч*: *шишмә* — чишмә, *шаршау* — чаршау. *ш~с*: *шешәнбе* — сишәмбе.

т авазы үзеннән соң килгән *л, н* авазларын тулысынча охшашландыра.

т~л: *аттар* — атлар, *йегеттәр* — йегетләр (егетләр), *атты* — атлы.

т~н: *қартты* — картны, *битте* — битне, *ботты* — ботны һ. б.

Иялек һәм төшем килешләре күрсәткечләре, шулай ук, *-нықы/-неке* кушымчаларындагы *н* авазы тартык авазлар янында *т* авазына алышына: *Йоносты* — Йоносны (Юнысны), *иптәштең* — иптәшнең, *иптәштеке* — иптәшнеке, *аттың* — атның, *қарттың* — картның һ. б.

«Сакау» *d* тартығы үзеннән соң килгән *д* авазын охшашландыра: *қабыдды* — кабызды, *beddә* — бездә.

Д и с с и м и л я ц и я (охшашсызлану) учалы сөйләшендә еш очрый. Түбәндәге очрақларда охшашсызландыру даими күзәтелә. Саңгырау тартықлардан соң *-лар/-ләр, -лы/-ле, -ла/-лә, -лай/-ләй* кушымчаларында *л>т*: *аштар* — ашлар, *эштәй* — эшләй (эшли), *ташты* — ташлы, *ботақты* — ботаклы, *батқақтық* — баткаклык, *биттек* — битлек һ. б.

Сонор *л, м, н, ң* авазларынан соң *л > д*: *урамдар* — урамнар, *урмандық* — урманлык, *дигенде* — зиһенле.

з, р, у, й авазларынан соң *л > д*: *геройдар* — геройлар, *матурдық* — матурлык, *айдық* — айлык, *таудар* — таулар һ. б.

л, м, н, ң авазларынан соң *н > д*: *малдың* — малның, *кемдең* — кемнең, *кемдеке* — кемнеке һ. б.

з, р, у, й тартыкларынан соң *н > д*: *beddeң* — безнең, *таудың* — тауның, *малыйдықы* — малайныкы, *күмердең* — күмернең һ. б.

Фигыльнең нигезе *а, ә, ы, е* сузыкларына беткән очрақларда билгеле үткән заман күрсәткече *-ды/-де > -ны/-не*: *қараны* — карады, *килмәне* — килмәде һ. б.

з, р, у, й авазларыннан соң -ды/-де > -ды/-де: *қабыдды* — кабызды, *кердек* — кердек, *тыуды* — туды һ. б.

Аерым сүзләрдә генә күзәтелә торган тәңгәллекләр. п~ф: *қалпақ* — калфак. Ләкин: *йафрақ* — себерке; д~т: *дегәнәк* — тигәнәк (гөл-жимеш); й~г: *нийә* — нигә; ңг~лг: *йаңғыз* — йалғыз (ялғыз).

Аваз төшү. р: *күрегә* — күрергә, *утырыбыд* — утырырбыз; л: *бумый* — булмый (чагышт.: керәшен сөйләшләрендә дә шулай ук); к: *кәкүк* — кәккүк. н: *қолоқай* — колынқай, *бәрәкәй* — бәрәнкәй, *бөтә* — бөтен; п: *қутару* — куптару; т: *иштем* — ишеттем, *тапау* — таптау, *һөрөнөү* — сөртөнү.

Аваз өстәлү. й: *йышқы* — ышқы, *йертә* — иртә (бу күренеш мишәр һәм себер диалектларында киңрәк күләмдә очрый); қ: *йоқақ* — йука (юка); ң: *әлеңге дә байаңғы* — әлеге дә байагы (баягы).

Метатеза (авазларның урыны алышыну): *дунала* — дүләнә, *қомалақ* — колмак, *тастылман* — тастымал, *айлапқыс* — альяпкыч (алъяпкыч), *арбад* — абзар, *қоторғос* — әд. тоз савыты.

Грамматик үзенчәлекләр

Сүз төркемнәре һәм аларның грамматик категорияләре учалы сөйләшәндә, нигездә, татар әдәби телендәге формалар белән туры килә. Биредә грамматика өлкәсендәге кайбер диалекталь үзенчәлекләргә тукталабыз.

Исемнәр. -*қай/-кәй* кушымчасы, әдәби тел белән чагыштырганда, учалы сөйләшәндә активрак кулланыла һәм биредә иркәләү-кечерәйтү мәгънәсен юлгалта яки сүзгә билгесезлек төсмерен бирә, нейтраль мөнәсәбәтне белдерә: *Сарығ арбадына* (абзарына) *кергән себикәйләр*. *Қош-қорт асырап килдек, себикәйләрәм бар. Бәләкәй себикәйләр қунақлай қый. Йеңгәләренә инәлгән теге ирекәй. Қолоқай* (колын) *китергән ат. Қадан бисәкәйенә қайта. Бәрәкәй* (бәрән) *қайтқан.*

-*қай/-кәй* кушымчасы кыскартылган кеше исемнәренә дә ялгана: *Шамқай* — Шәһимөхәммәт.

-*қай/-кәй* кушымчасының сыйфатларга ялгану очрақлары бар: *Мин кескәй* (кечкенә) *улының килене. Әбей кескәй генә ул.*

Алмашлыklar. Зат алмашлыгының килеш белән төрләнешендә кайбер үзенчәлекләр күзәтелә.

Иялек килешендә әдәби телдәге *минем* зат алмашлыгының, Урал төбәге сөйләшләрендәге кебек, борынғы формасы *минен* сакланган: *Минен әней белән бертуған абдый.*

Юнәлеш килешендә *мийә/мийа, сийә/сийа, миңә, һиңә* вариантлары параллель кулланыла: *Мийә дә мийә дийәрләр. Мийа андай пристып булғаны йуғыйы. Миңә дә йетәр. Қәйнем сөйләде миңә.*

Учалы сөйләшәндә, әдәби телдәге *әнә, менә* күрсәтү алмашлыктары белән беррәттән, аларның *анау, монау* вариантлары да кулланыла: *Монау йәшкә йеткәс ашыр йерегә. Бусаға монаумы? Монауда бер әбей бар. Монау Шәйхулланың килене. Монаусында биш йыл суғышты, иң адақ қайтты. Анау тишекләреннән керә.*

Сорау алмашлыктарының сөйләштә тагын *нийә* (нигә), *нийәрсә, нәмә/нимә* (нәрсә), *нәмәди* (нинди) вариантлары бар: *Нийә бирдең?*

Нийэрсэгэ кирэк булган? Бер нэмэ да қалмады. Нимэ кирэк. Нимэ хэж'эте бар аның.

Билгеләү алмашлыклары. Учалы сөйләшәндә, әдәби телдә кулланыла торган билгеләү алмашлыклары белән беррәтән, *бөтә* (бөтен, барысы) варианты да теркәлгән: *Бөтә* (бөтен) *булыс күскән. Бөтә әйбер бар хәдер. Бөтә* (бөтенесен, барысын) *белә ул, хәтерле қарсық. Үденең бөтә бышыннарын йадып барғаныйы.*

Рәвешләр өлкәсендәге диалекталь үзенчәлекләр кайбер формаларның ясалышында, кулланылышында күзәтелә.

-лай/-ләй кушымчалары белән ясалган рәвешләр, әдәби телдәгегә караганда, сөйләштә активрак кулланыла: *Йылылай* (жылы көе) *аша-ғыз. Қоролай* (коры көе) *эсмәң* (эчмәгез) *сәйне.*

Сөйләштә *кисәге* (кичәге) нисби сыйфаты рәвеш функциясендә килә: *Кисәге әйттем* (кичә әйттем).

Әдәби телдәге *төн буйы*, *көн буйы* тибындагы вакыт рәвешләрен учалы сөйләшәндә *төннөң буйы* формасында куллану да очрый: *Төннөң буйы эдләгән. Төннөң буйы йөрөп сықтылар быраслар.*

Фигыльләр. Затланышлы формалар. Хәзерге заман хикәя фигыльнең барлык һәм юклык формалары -ай/-әй (-ый/-ий) кушымчасы ярдәмендә ясала: *Бөккән ашайым* (ашыйм) *дип иртә торды. Сәй утыртайым* (утыртам) *сиңә. Тегендә қуймайым* (куймыйм) *инде сәйгүнне.*

Хәзерге заман хикәя фигыльнең 2 нче зат берлеге, әдәби телдән аермалы буларак, кыскартылган вариантта кулланыла: *Сәғәт сизгездә килеп төшәң* (төшәсең) *Уфаға. Қараңғыда күрәңме* (күрәсеңме)? *Син йатаңмы* (ятасыңмы)? *Балам, йал итәңме* (итәсеңме)? *Сәй эсәңме* (эчәсеңме)? *Қайан күреп тораң* (торасың)? *Син карточкыға төшөрәб алаңмы* (аласыңмы) *әллә, қыдым? Әртисне беләңдер* (беләсеңдер) *әле.*

Хәзерге заман хикәя фигыльнең 2 нче зат күплегә икеләтелгән кушымча ала: *Йадасығыдмыни* (язасызмыни)? *Эшләйсегез* (эшлисез) *бит, алырсығыд* (алырсыз). *Саусығызмы* (саумысыз)? *Фытыр бирәсегез* (бирәсез) *икән ақсалам бирәләр. Сәй эсәсегедме, йадасығыдмы* (чәй эчәсезме, язасызмы)?

Сөйләштә, Урал төбәгендәге башка сөйләшлөрдәге кебек, хәзерге заман хикәя фигыльнең -п утыра, -п йата аналитик формалары теркәлгән: *Қыдығып йөрөб утырам* (йөрим) *шәринйә қайнатам дип. Йөрөб утырсаң* (йөрсәң), *ишегең бикле була. Килеб утыра* (килә) *сыйыр. Шулай дип йөрөб утыра* (йөри). *Туқсанны қышып утыра* (куа) *бабаң. Мин иртә торам, тобыр-тобыр йөрөб утырам* (йөрим). *Үдең йөрөп утырасы* (йөрисе). *Улы қайтып күренеп йатайы* (күренә иде).

Үткән заман хикәя фигыль формалары, нигездә, татар әдәби телендәгечә. Билгеле үткән заман күрсәткече -ды/-де учалы сөйләшәндә, нинди авазлар янында килүенә карап, берничә вариантта кулланыла: *қараным* — карадым, *килмәне* — килмәде, *қабыдды* — кабызды, *кердек* — кердек, *тыуды* — туды һ. б.

Билгеле үткән заман функциясендә нәтижәле үткән заман формасын куллану очрақлары бар: *Бодай утыртқаммын* (утырттым) *алдыңа, сәй қайнатқаммын* (кайнаттым). *Балаларны қушқамбыд* (куштык) *көтөргә. Хәдер пинсийәгә сыққамбыд* (чыктык).

Нәтижәле үткән заман хикәя фигыльнең 1нче һәм 2 нче зат берлеге *-ган/-гән* формалы сыйфат фигыльгә нигезләнә һәм I төр зат кушымчасы белән төрләнә: *Онотоп та беткәммен. Күмәс қабарды, алдарақ йағып йебәргәммен писне.*

Нәтижәле үткән заман учалы сөйләшәндә зат кушымчалары урынына тартым кушымчалары белән төрләнәргә мөмкин: *Өс көн иссәд* (һушсыз) *булып йатқаным* (йатканмын). Мондый үзенчәлек тагын мамадыш, пермь һәм себер сөйләшләрендә бар.

Күптән үткән заман, әдәби телдәгечә, *-ган/-гән* иде ярдәмче фигыле белән ясала: *Сәйгүн сыжлап киткәнийе ул. Қорт қайнатқаныйың. Қыдым алып қайтып биргәнийе бу самашырны. Бед бала сақта бөтмәгәнийе әле урман.*

Төмамланмаган үткән заман, әдәби телдәге кебек, *-а/-ә* иде формасы белән белдерелә: *Сыйыр сатайы килене. Бырачтан күренергә дип қысқырайы радиһадан.*

Кабатлаулы үткән заманның учалы сөйләшәндә, татар әдәби телендәгечә, *-а/-ә* *торған* иде формасы кулланыла: *Сыуны ташый торғаныйы малай. Қарышы ғына шишмә була торғаныйы. Радиһа сөйләй торғаныйы ул.*

Киләчәк заман хикәя фигыль, әдәби телдәге кебек, *-ыр/-ер* формалы сыйфат фигыльгә нигезләнә һәм зат кушымчалары белән төрләнә: *Бабай өйләдән қайтқас, сәй эсәрбез.* Әгәр фигыльнең нигезе *-р* га бетсә, кушымчадагы *р* авазы кыскара: *Тәбийә бешеремен* (пешерермен) *дигәнийем. Сәй салып йебәремен* (жибәерермен).

Теләк фигыльнең, нигездә, әдәби формалары кулланыла. Татар әдәби теленнән аермалы буларак, 1 нче һәм 2 нче зат берлектә һәм күплектә әдәби *-ый/-ий* кушымчасының борынгы *-ай/-әй* варианты сакланган: *Йаса әле сәй, эсеп қуйайым* (куйыйм) *әле. Сәй утыртайым* (утыртыйм) *әле сәйгүн белән.*

Теләк мәгънәсен белдергән аналитик формалар сөйләштә татар әдәби телендәгечә ясала: *Ахун халығының ташлап китәсе килмәй. Уфаға барып киләсем килә.*

Боерык фигыль сөйләштә, нигездә, татар әдәби телендәгечә: *Әйдә, балақайым, сық* (чык). *Аша, қоро сәй эсмә. Қәйнәңнең сүзен тот, қаршы сүз әйтмә. Төш, утыр монда. Сез анда бармағыд, монда утырығыд. Кеше көлдермәгед. Ашағыд қоймағын.*

Ләкин Ахун авылында боерык фигыльнең борынгы *-ғын/-ген* формасын куллану очрақлары да билгеләнгән: *Күлмәгеңне киген* (ки).

Боерык фигыльнең 2 нче зат берлектә һәм күплектә, әдәби форма белән параллель рәвештә, *-ың/-ең* кушымчасы ярдәмендә ясалган формасы да очрый: *Хуш булың* (булыгыз). *Қоро көйө эсмәң* (эчмәгез) *сәйне.*

Эш яки хәлнең башкарылу дәрәжәләрен белдерү. Кабатлаулы, даими булган эш-хәлләр учалы сөйләшәндә *-ғыла/-гелә* (*-гала/-гәлә*) формасы белән белдерелә: *Кеше казачийларға* (казак сословиесенә) *сыққылады йер сыу күп дигәс.*

-ыңқыра/-еңкерә формасы эш яки хәлнең, процессның азлыгын, кимлеген белдерә: *Кристийән баласы булыңқырады қыр эшендә. Ата-ана қурқыңқырап* (куркыбрак) *тора. Ақылым да житенкерәде.*

Юнәлешләрне кулланды дагы үзенчәлекләр. Татар теленең башка сөйләшләрендәге кебек, учалы сөйләшәндә дә бер юнәлеш урынына икенче юнәлеш формасын куллану очраклары бар.

Төп юнәлеш урынына уртаклык юнәлеше кулланыла: *Битеңне йышыш (ю), балам.*

Әдәби телдәге *бетерү, суыну* фигыльләренең төп юнәлеше юк. Ә учалы сөйләшәндә, татар теленең Урал төбәгендә таралган башка сөйләшләрендәге кебек, бу фигыльләрнең төп юнәлеше сакланган: *Сәйе һышып бетте* (Чәе суынып бетте). *Уңушын бетте* (бетерде) *дә монда килде.*

Юу фигыленең кайтым юнәлеше (юыну) мәгънәсе сөйләштә даими рәвештә уртаклык юнәлеше белән белдерелә: *Мин йышышам* (юынам).

Тую фигыленең кайтым юнәлеше формасы *туйыныу* сөйләштә ашап утыру мәгънәсендә кулланыла: *Туйыныб утыра* (ашап утыра).

Затланышсыз формалар. Инфинитивның *-ырға/-ергә* формасы киң кулланыла. Нигезе *-р* га беткән сүзләрнең инфинитив формасындагы бер *р* авазы төшәргә мөмкин: *Ил-сыу күрегә* (күрергә) *китә. Бақса мөгөштә бәйләгән бодауны күрегә киткән. Мәж'бүр булганнар йерне айырып бирергә. Теге малайны мәсет йышарға алып китте.*

Инфинитивның *-мақ/-мәк* формасы *кирәк* сүзгә белән килгәндә күзәтелә: *Анда нисек менмәк кирәк.*

Исем фигыльнең сөйләштә *-ыу/-еу* (әдәби *-у/-ү*) формасы актив: *Эш йадыу да йадыу. Қыдым килеүгә суйарға ул сарықны.*

Сыйфат фигыль сөйләштә әдәби телдәге формалар белән белдерелә: *Иң тәүдә китерелгән йеләк. Саба торған йирдән бесән саба. Қайта торған халық. Мал йөргән йер.*

Хәл фигыль сөйләштә, әдәби телдәге кебек, берничә форма белән белдерелә: *-а/-ә, -ай/-әй, -ып/-еп.* Мәсәлән: *Бара-бара ашама. Әйт-әйтә ардым. Йылай-йылай әйтте. Иртүк сыу ташып китә улым. Эшләп қайтты. Этәс қыскырып тора. Магнит йақтан урап киләңмени? Салғы саба, селтәп кенә тор. Үлән тапалып беткән.*

-ғас/-гәс (*-ғач/-гәч*): *Йеләк китергәс, улыма бөккән пешерәм. Эштән қайтқас килде. Ашағас, сәй эчәрбез. Пис қыдған қорт қайнатқас.*

Аерым авылларда (Сәфәр, Мансур, Ырысай) *-ғач/-гәч* формалы хәл фигыльнең *-ғасындан/-гәсендән* кушымчасы алган вариантын куллану очраклары теркәлгән: *Қайтып кергәсендән* (кайтып кергәч) *әйтер.*

-ғанчы/-гәнче (сөйләштә *-ғансы/-гәнсе*) кушымчалы хәл фигыль белән бергә, *-мастан/-мәстән* борон формасы да кулланыла: *Урыс ашыллары Ахун ашылы булмастан борон* (булғанчы) *булган.*

-ып/-еп формалы хәл фигыльнең юклыгы учалы сөйләшәндә *-майынса/-мәйенсә* (*-мыйча/-мичә*) кушымчасы белән ясала: *Бармайынса булмай* (бармыйча булмый).

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр учалы сөйләшәндә, нигездә, татар әдәби телендәгечә. Дәрәс, алар арасында фонетик яктан кайбер үзгәрешләргә дучар булганнары да бар: *хәдәр* — *кадәр, сикле* — *чикле* һ. б.: *Нақ атасы инде, йөрәккәйем, бу хәдәре ошар икән. Ришәлүтсийәгә хәдәре үдәбеднең ашылдан ғына қыд алған, қыд биргән. Ришәлүтсийәгә*

сикле шулай килде, қазақларға йер айырып бирделәр. Һәр өй сайын йеде йез утыд ике сажин туры килгән. Қаләмнәренә сикле бирәләр.

Тиңентен — кадәр, чаклы, тикле: Йеткән тиңентен булыр.

Кисәкчәләрнең әдәби телдәге формалары белән беррәттән, *қуй/қый* раслау кисәкчәсе дә актив кулланыла: *Бардым қуй, әйттем қуй. Йиләс анда қый. Қаты қый камфит. Иртәгә ғәйет қый инде. Үд тешен түгел қый, йасалған теш.*

Бу үзенчәлеге белән сөйләш Урал бue төбәгендә таралған татар сөйләшләренә якын тора.

Златоуст, стәрлетамак сөйләшләрендәге кебек, учалы сөйләшәндә дә көчәйткеч кисәкчә функциясендә *һәләк* (бик) сүзе кулланыла: *Һәләк күбийе өстурийә* (тарих). *Һәләг инде күп халық.*

Бөтә — бик: *Төннең буйы йөрөп сықтылар быраслар, бөтә әйбәтләр. Бөтә әйбәт халық ашылда. Бөтә уқыдылар балалар, мәнфәғәтле булсын.*

Модаль сүзләр. *Кирәк* модаль сүзе сөйләштә хәбәр функциясендә килергә мөмкин. Мондый очракта ул фигыльнең барлык кушымчаларын да үзенә ала: *кирәксә, кирәгер, кирәккәс* һ. б. Күрсәтелгән формалар еш кына *бул- ярдәмче* фигыле белән килә һәм кушымчалар аңа ялгана: *кирәк булса, кирәк булыр, кирәк булғас. Кирәгенсә бысып бара* — Кирәк булганча кисеп бара.

Шулай итеп, учалы сөйләшәненең грамматик төзелешен күбрәк татар әдәби теленә хас формалар тәшkil итә.

Лексик үзенчәлекләр

Учалы сөйләшәненең лексик үзенчәлекләре Урал төбәгендә таралған башка татар сөйләшләре белән зур уртаклык күрсәтә. Кайбер тематик төркемнәрне карап үтик.

Туганлык терминнары: *бисә* — бичә, хатын, *инәй/әней* — әни, *бабай* — үзеннән зур ир кешегә эндәшү формасы, *апай* — апа, *апсын* — киләндәшләр, *йорсы* — иренәң әнесе, *қайыным* — каената, *қартнә* — әби, *қарттә* — бабай, *туғанай* — туган тиешле кешегә эндәшү формасы, *кинйә* — төпчек.

Хужалык, йорт-жир, каралты-кура, инвентарь белән бәйлә сүзләр: *қынсыуыр* — келәшчә, *қасау* — стамеска, *түш* — тимерче сандалы, *йылым* — жылым (рус. бредень), *йышқы* — ышкы (рус. рубанок), *сырттық* — түшлек, *һуқа* — сука.

Тормыш-көнкуреш лексикасы. Савыт-саба, кухня *кирәк-яраклары* белән бәйлә сүзләр: *көрәгә* — кымыз салып бирә торган зур агач савыт, *күнәк* — кечкенә кисмәк, *тәпән*, *сөмәк* — самовар борыны, *тәртешкә* — кисәү агачы, *һодғақ* — соскы, *кәштә* — савыт-саба куя торган жайланма, *киштә*, *қалақ* — кашык, *қоторғос* — тоз савыты, *алдыр* — мискин, *қушашна* — күәс чиләге, *қылдықай* — казан, *тәгәс* — чынаяк, *чокыр*, *сапсақ* — кисмәк, *лакан*, *торомбаш* — кисәү, *тапсық* — йомычка, *шиша* — пыяла, *шүре* — жепле кәтүк, *пулык* (рус.) — чаршау, *қорғоц* — пәрде, *төтөнәк* — суқыр лампа, *йаф-рақ* — мунча себеркесе, *әчәк* — мичкә кушып чыгарылған плитә, *шырғыс* — киптергеч.

Аш - су атамалары: *күпмә* — йомырка, каймак һәм он болгатып пешерелгән камыр ашы, *қазан бөккәне* — эремчек пилмәне, *рақай шәнгә* — эремчек пәрәмәче, *эретник* — балык пирогы, *әпәй* — ипи, *әж'егәй* — эремчек, *йәймә* — жәймә, *йуқа* — күзикмәк, *қур* — ачитқы.

Хайваннар дөньясы белән бәйле сүзләр: *бәрәкәй* — бәрән, *қонан* — тай (бер яшьтән дүрт яшькә кадәр), *қырағай* — кыр кәжәсе, *һәүкешкәй* — сыер, байтал (ат 1 яшьтән 4 яшькә кадәр), *орғасы* — саулык, ана бәрән, *ингеж' // энгеж'* — бал корты, *қартташық* — бөжәк, *һағыдақ* — шөпшә, *кәсәртке* — кәлтә елан, *зер қышыт* — тәкәрлек, *қыдғату* — шөлди (рус. кулик).

Үсемлек атамалары: *ақтамыр* (шулай ук), *кесерткән* — кычиткан, *қомалақ* — колмак, *қызыл көртмәле* — кызыл бөрлегән, *қарағат* — карлыган, *саһыл* — каенлык, *тубырсық* — нарат күркәсе, *муйыл* — шомырт, *ғоморзайа* — умырзая, *дегәнәк* — гөлжимеш, *тес* — бөртек, орлык, *аш* — иген.

Нәтижә ясап шуны әйтергә мөмкин: учалы сөйләше татар сөйләшләре системасында карала һәм Урал төбәгендә таралган башка татар сөйләшләре белән уртаклык күрсәтә.

Материаль культура өлкәсенә караган диалекталь лексиканың зур өлеше, шулай ук, татар сөйләшләре белән охшаш. Шуның белән бергә, башкорт теленә дә бу сөйләшкә билгеле бер дәрәжәдә тәәсире күренә.

Сөйләү үрнәкләре

иң тәүдә шул йаусы килә инде қыд йаққа/ йегет йибәрә// силәшәләр инде атай-инәйләре белән// башқода дип әйтәләр// башқодаға қыдлар күренмәй торғаныйы// башқодаға йибәрәләр инде бер ирне/ қатынмы// фәләннең қыдына син башқодаға бар/ дип әтәләр// ул кеше килә инде// менә фәлән кешенең улыннан синең қыдыңа башқодаға килдем ди инде// ағай-эне белән киңәш итиг әле/ шуннан сөйләшербез дип қайтарып йибәрә инде башқоданы// икенсе көннә тағы килә// ару йирме/ ат бәйләрлекме/ дөһйә көтәрлекме/ усал түгелме/ даты нинди/ башқода кеше мақтарға тырыша инде// йарар/ килешербез/ хәйерле булсын// қодалар сақырышып қыдны бирүне киңәшәләр инде/ ағай-энеләрен йийалар// туй билгесе сорайлар қыдның атасыннан/ тастымал йибәрә қыд йағы// вәғдә қуйышып қайталар башқодалар/ туй була торған вахытын әйтеп// кийәүнең атасы қыдның инәсенә күлмәк йибәрә/ қодағыйға инде// кийәү мәһәр бирә қыдға/ мәһәр шәл/ мәһәр күлмәк// кийәү сорай қыд йағыннан салбар/ ситек// килен инде алып килә түбәтәй/ қулйаулық/ қыдларға күкрәксә// тастымал/ ашаулық (ашъяулык) алып килә// йегет йақта қалын була/ мәж'лес// йегет қалын бирдисә танышып йөри башлайлар// шуннан туй була қыд йақта/ никах уқыйлар қыд белән йегеткә// кис булғас кийәүне алып киләләр// бер атна кийәүне сыйлай/ кийәү мунсасын йағып торалар// кийәү мунсасы керергә дип сақыралар бу йақтан да/ теге йақтан да// ул мунсаға ақса түләп керәләр// мунса сығып сәй эсеп қайта торғанныйы// туй була да қыдға өй күрсәтәләр қәйнәләре// өй күрсәттисә қыд жайлап әзерләнә китәргә// келәмнәр/ сөлгеләр/ саһыт-сабалар әзерлиләр/ өшәнсек әдерли// кийәүе алып китә/ күсерәб алалар қыдны// қыд күсерәләр икән/ кийәү булған кеше көймәле арбаны йигеп килә// бер йеде-сигед қыд утыртып аһылны әйләнәп сығалар// қыд йағыннан бара бер ағайнесе// бороңғыса кийенәләр қыдлар// йақшы шәл/ күлмәк була/ озон күлмәк// оялалар қайныдан (каената)/ қәйнә белән генә силәшә// киленне ике йеңгәсе күсереп алырларыйы/ сыйырға тайандырып қына төшерерләрийе/ йә башмаққа// киленгә инсе (қызға бирелгән аяклы мал) бирелә ул// кийәү йақтағы

агай-энеләренә йаулықмы/сөлгөме бирә/ йақынына күлмәклек бирә// туйның икенсе көннә арси була/ ана шул йиңгәләре үзләре йийылышып қунақ булышалар бер өйгә/ қилен арсийын ашыйбыз/ диләр//

Сөйләүче: Хәйбуллина Хафиза, 73 яшь.
Башкортстан, Учалы районы, Ахун авылы.
1983 ел. Язып алуы: Ф. С. Баязитова

САФАКҮЛ СӨЙЛӘШЕ

Сафакүл сөйләше вәкилләре Күрган өлкәсенәң Каксырлы, Күбәкәй, Сафакүл, Мансур, Аджитәр, Кече Аджитәр, Сөлөклә, Карасу, шулай ук, күрше Чиләбе өлкәсенәң Мөслим, Коншак, Әмин авылларында яшиләр. Бу авылларның күпчеләге Сафакүл районына карый. Сафакүл исә зур татар авылы булган, хәзер биредә район үзәге урнашкан. Сөйләшнәң исемә дә район үзәге атамасы белән йөртелә.

Бу төркем татарларның тарихына караган махсус хезмәтләр, кайбер мәгълүматларны исәпкә алмаганда, юк дәрәжәсендә. Архив материалларында, тарихи чыганаclarда алар йомышлы татарлар, йомышлы мишәрләр дип йөртөлгәннәр. Исеть провинциясендә яшәгән башка татарлар (нагайбәкләр, эчкеннәр) кебек үк, сафакүлләр дә хәрби хезмәт башкарганнар. Алар Себер ханлыгы арасындагы чик сызыклары буенча салынган крепостьлар янына утыртылганнар. Халык арасында сакланып калган риваятьләрдә, легендаларда сафакүл татарларына бу жирләр рус дәүләте алдында күрсәткән хәрби хезмәтләре өчен бирелгән, диелә. Бу территориядә яшәүче татарлар үзләрен татар, туган телләрен татар теле дип санылар [Юсупов, 1979: 136].

Сафакүл сөйләшенәң формалашу тарихы, тел үзенчәлекләре Ф. Ю. Юсупов тарафыннан жентекләп өйрәнелгән. Бу сөйләштән тупланган бай һәм кызыклы материал аның кандидатлык диссертациясенәң бер бүлеген тәшкил итә. Сөйләшнәң формалашу тарихына һәм тел үзенчәлекләренә багышланган материаллар аерым жьентыкларда басылып чыкты: О некоторых фонетических особенностях сафакульского говора [Юсупов, 1969: 21—24]; Көнъяк Урал һәм Урал арты сөйләшләре [Юсупов, 1979: 184; сафакүл сөйләше — 135—181]. Тәкъдим ителә торган бу бүлек күрсәтелгән хезмәтләренәң соңгысына таянып язылды.

Сафакүл сөйләше вәкилләре формалашуда, нигездә, йомышлы татарлар («мещеряки») һәм Идел буйларынан килгән татарлар катнашкан. Бу процесста билгеле бер дәрәжәдә себер татарлары һәм башкорт кабиләләренәң дә роле булган. Нәтижәдә татар теленәң үзенчәлекле сөйләше буларак сафакүл сөйләше формалашкан.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. Сузык авазларның составы, ясалышы ягыннан сафакүл сөйләше татар әдәби теленнән, нигездә, аерылмый. Үзенчәлекләр авазлар тәңгәллегенә кайтып кала.

ы~а, э (е)~ә тәңгәллекләре аерым сүзләрдә билгеләнгән: *йаңы* — *йаңа* (яңа), *тотқы* — *тотка*, *йыран* — *йаран* (яран) гөл, *қағыз* — *кәгазь*, *тотқаз* — *тоттыр*.

-*ғанчы/-гәнче* формалы хәл фигыль һәм -*ғала/-гәлә* фигыль дәрәжәсе кушымчаларында *ы~а, э (е)~ә* системалы күзәтелә: *кайтқынсы* — кайтқанчы, *кергенсе* — кәргәнче, *йөргенсе* — йөргәнче; *йөргеләй* — йөргәли, *биргеләй* — биргәли, *ашағылай* — ашаштыра, *барғылай* — баргалый.

Киресенчә, сөйләштә сирәк кенә әдәби телдәге -*ғанчы/-гәнче* формалы фигыль һәм киләчәк заман хикәя фигыль кушымчаларында *ы, е* авазлары урынына *а, ә* сузыкларын әйтү очрый: *кайтқанса* — кайтқанчы, *барғанса* — барғанчы; *қурқар* — курқыр, *барар* — барыр, *сабар* — чабыр, *күрәр* — күрер, *киләр* — килер.

у~а: бувай — бабай.

ә~и: Бер төркем сүзләрдә сүзнең беренче иҗегендә киң *ә* сузыгы *и* авазына тәңгәл килә: *тәрән* — тирән, *кәбән* — кибән, *кәртә* — киртә, *шәкәр* — шикәр, *кәрәк* — кирәк, *кәштә* — киштә, *әпәй* — ипи.

Киресенчә, беренче иҗектә билгеле бер төркем сүзләрдә *и~ә* күзәтелә: *фирештә* — фәрештә, *сискә* — чәчкә, *тирәдә* — тәрәзә, *инә* — әни.

э (е)~и түбәндәге сүзләрдә очрый: *әтесе* — әтисе, *әбесе* — әбисе, *Селәбе* — Чиләбе; *и~э (е): әйбир* — әйбер.

у~о күрсәтелгән сүзләрдә даими күзәтелә: *суң* — соң, *сурау* — со-
рау, *туқмас* — токмач, *бутқа* — ботка.

ы~у тәңгәллегенә сөйләштә түбәндәге очрақлары бар: *бы//был* — бу, *шы//шыл* — шул, *шыңа* — шуңа, *шында* — шунда, *шындый* — шундый, *ыңғай* — уңғай — уңай, *быйау* — буйау (буяу), *былыу* — булу.

ө~ү: *көркә* — күркә, *көңел* — күңел, *төгел* — түгел, *бөгөн* — бүген.

Сафакүл сөйләшендә кыска *э (е)* сузыгы урынына *ө* сузыгы әйтелү очрақлары да бар: *бөтөү* — бетү, *бөлөү* — белү, *мөң* — мең.

Әдәби телдә алгы рәт сузыклары белән әйтелә торган бер төркем сүзләр сөйләштә арткы рәт сузыклары белән әйтелә: *мақ* — мәк, *сас* — чәч, *сауда* — сәүдә, *шаршамбы* — чәршәмбе, *хашарат* — хәшәрәт, *туңқарыу* — түңкәрү, *сасыу* — чәчү, *шыйша* — шешә, *милаш* — миләш һ. б.

Киресенчә, арткы рәт сузыклары белән әйтелә торган сүзләргә сөйләштә алгы рәт сузыклары тәңгәл килә: *йөн* — йон, *кесерткән* — кычыткан, *йән* — жан, *дәреү* — дару, *бөрсә* — борча, *Йүнес* — Йуныс (Юныс), *Әсмә* — Әсма, *миңә* — миңа, *сиңә* — сиңа һ. б.

Дифтонглар. -*ай/-әй~ый/-ий* күренеше туганлык мөнәсәбәтен белдергән кайбер исемнәрдә күзәтелә: *атай* — әти, *инәй* — әни, *әбәй//әбей* — әби.

Бу үзенчәлек кайбер алмашлыкларга һәм хәзерге заман хикәя фигыльләргә, теләк фигыль формаларына хас: *андай* — андый, *тегендәй* — тегенди, *шундай* — шундый; *ашай* — ашый, *бармай* — бармый, *барайық* — барыйк, *киләйек* — килийек — килик һ. б.

-*өй* дифтонгы монофтонглашу түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *сүләү* — сөйләү, *сүрәтү* — сөйрәтү, *үрәтү* — өйрәтү, *күрәү* — көйрәү.

Ачык иҗектә яки сүз ахырындагы әдәби *у/ү* сузыкларына сөйләштә -*ыш/-еш* дифтонглары тәңгәл килә: *сыш* — су, *тышған* — туган, *қызыш* — кызу, *йонсыш* — йончу, *қыш* — ку, *тешгел* — түгел, *белеш* — белү һ. б. Сүзнең беренче иҗегендә *о, ө* авазларынан соң -*ыш/-еш* > -*ow/-өw*: *торow* — тору, *борow* — бору, *тотow* — тоту, *көтөw* — көтү, *көлөw* — көлү, *төрөw* — төрү һ. б.

Тартыклар. Сафакүл сөйләше әдәби телдән аларның составы һәм ясалышы ягыннан, нигездә, аерылмый. Тик тартыклар арасында *ч* авазының булмавы һәм аның урынына *с* авазын системалы куллану сөйләшнәң специфик үзенчәлеген тәшкил итә. Тартыклар өлкәсендәге кайбер башка аерымлыклар авазлар тәңгәллегенә кайтып кала.

И р е н т а р т ы к л а р ы. *м~б:* *менән* — белән, *морон* — борын, *эт мороны* — эт борыны (гөлжүмеш), *қорман* — корбан, *мөрө* — бөре, *мөрөшкән* — бөрөшкән, *сымылдык* — чыбылдык, *йамылыу* — йабылу (ябылу).

б~п бер төркем сүзләрдә күзәтелә: *бесән* — печән, *бысақ* — пычак, *былсырақ* — пычрак, *бәке* — пәке. Киресенчә, аерым сүзләрдә *п~б* тәңгәллегә хас: *падийан* — *бадийан* (бадъян), *пот* — бот, *потақ* — ботак, *петте* — бетте, *түпә* — түбә, *сеперү* — себерү.

w~б түбәндәге сүзләрдә очрый: *бушай* — бабай, *түшәтәй* — түбәтәй, *күшек* — кебек. Киресенчә, кайбер фигыль тамырындагы *б* тартыгы *w* авазы белән тәңгәлләшә: *қашып* — кабып, *сашып* — чабып, *ташып* — табып.

м~н түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *сормау* — чорнау, *тырмау* — тырнау, *тымығыу* — тыныгу (ял итү), *әкрем* — әкрен, *мамыу* — ману, *әллә мишләү* — әллә нишләү.

Тел очы тартыклары. *т~д* бер төркем сүзләрдә сүз башында: *тип* — дип, *тите* — диде, *тибед* — дибез, *тулқын* — дулкын, *тин* — дин, *тары* — дары (порох). Ике сузык уртасында: *йете* — жиде, *сәтәп* — сәдәп.

й~ж. Сафакүл сөйләшенә *й*-ләштерү хас: *йәйәү* — жәйәү (жәяү), *йете* — жиде, *йеләк* — жиләк, *йелкә* — жилкә, *йерән* — жирән, *йырың* — жырың, *йемелди* — жемелди, *йелкә* — жилкә һ. б. Гарәп-фарсы алынмаларында да *й~ж* күзәтелә: *йән* — жан, *йаһап* — жаһап, *йома* — жомга, *йәннәт* — жәннәт, *Йәмилә* — Жәмилә, *Йамал* — Жамал һ. б.

ж~ж ике сузык уртасында күзәтелә: *баж'а* — бажа, *хуж'а* — хужа, *хуж'алық* — хужалык, *уж'ым* — ужым, *дәрәж'ә* — дәрәжә, *мәж'лес* — мәжлес.

Сафакүл сөйләше әдәби телдәге тел алды *з* тартыгы урынына сакау *d* кулланылу белән аерылып тора. **d~з**, нигездә, сүз ахырында: *тоd* — тоз, *күd* — күз, *қад* — каз, *қыd* — кыз, *йад* — йаз (яз), *bed* — без, *sed* — сез һ. б.; сүз уртасында: *қыдыл* — кызыл, *boday* — бозау, *сыдық* — сызык, *бадар* — базар, *mada* — таза, *үдем* — үзем һ. б. Сүз башында исә *з* тартыгы үзе кулланыла. Мөслим һәм Коншак авылларында хәтта тел очы *д* тартыгына да аерым сүзләрдә сакау *d* тәңгәл килә **d~з~д**: *қадақ* / *қазақ* — кадак, *бодай* / *бозай* — бодай, *надан* / *назан* — надан, *Мәдинә* / *Мәзинә* — Мәдинә, *Фәридә* / *Фәризә* — Фәридә, *Идел* / *Изел* — Идел һ. б.

d~з~р: *киged* / *кигез* — кидер, *тоtқад* / *тоtқаз* — тоттыр, *менged* / *менгез* — менгер, *йетked* / *йеткез* — йеткер (житкер), *үткәd* / *үткәз* — үткәр һ. б.

с~ч. Сафакүл сөйләшендә *ч* авазы кулланылмый. Аның урынына системалы рәвештә *с* авазы әйтелә: *сәй* — чәй, *салғы* — чалгы, *сикерткә* — чикерткә, *систа* — чиста, *барғас* — баргач, *килгәс* — килгәч һ. б.

Аерым сүзләрдә очрый торган тәңгәллекләр. **н~л:** *йондыd* — йолдыз, *тешнәй* — тешли; **й~р:** *айқыры* — аркылы, *берәй* — берәр; **р~л:** *айқыры* — аркылы; **с~ш:** *қақсай* — какшый, *сисенгәнсә* — чишенгәнче;

ш~с: *шыйық* — сыйык (сыек); **ш~ч:** *этәш* — этәч, *шикләшек* — чикләшек (чикләвек), *шүкеш* — чүкеч (бәрәңге сөйләшәндә дә шулай).

Тирән тел арты һәм тел арты тартыклары. **ғ/г~қ/к** сүз башында: *гөпшә* — көпшә, *гәрәз* — кәрәз; сүз уртасында ике сузык арасында: *тығырық* — тыкрык, *сигерткә* — чикерткә, *йаға* — йака (яка).

х~қ тәңгәлләге түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *вахыт* — вакыт (вакыт), *ахсах* — аксак, *хәдәр* — кадәр, *хәберлек* — каберлек, *хәрәндәш* — кардәш. Шулай ук **х~к** аерым сүзләрдә рус алынмаларында да очрый: *тырахтыр* — трактор, *духтыр* — доктор, *харахтир* — характер.

х~ғ түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *ихтибар* — игътибар, *тахы* — тагы; **х~һ:** *мәхәр* — мәһәр, *бахыр* — бәгырь.

А с с и м и л я ц и я (охшашлану) күренешләре. Прогрессив **а с с и м и л я ц и я**. Саңгырау *ш* тартыгына беткән сүзләргә *-сыз* кушымчасы ялганганда, *с* авазы *ш* авазына охшашлана: *ашыш* — ашсыз, *кашыш* — кашсыз, *ушыш* — һушсыз, *башшыш* — башсыз һ. б.

Сафакүл сөйләшәндә, учалы сөйләшәндәге кебек, кушымчалар составында килгән *л* тартыгы үзеннән алда килгән *т* авазына тулысынча охшашлана: *аттар* — атлар, *қарттар* — картлар, *уттық* — утлык, *сөтте* — сөтле, *эшлекте* — эшлекле, *қатты* — катлы, *үгеттә* — үгетлә, *шарттап* — шартлап, *сөттәтә* — сөтләтә, *иттәтә* — итләтә. Иялек һәм төшем килеше кушымчаларындагы *н* авазы, *т* артыгыннан соң килгәндә, *т* авазына тулысынча охшашлана: *келәттең* — келәтнең, *қанаттың* — канатның, *аттың* — атның, *атты* — атны, *утты* — утны, *қартты* — картны.

Сакау *д* тартыгына беткән сүзләргә ялганып килгән *-лар/-ләр, -лы/-ле, -лата/-ләтә, -ла/-лә* кушымчаларындагы *л* авазы тулысынча охшашлана: *қыддар* — кызлар, *қаддар* — казлар, *тодды* — тозлы, *бодды* — бозлы, *әддәп* — эзләп, *тоддата* — тозлата һ. б.

Р е г р е с с и в а с с и м и л я ц и я. Әдәби *нб*, орфоэпик норма буларак, *унбер*, *унбиш* сүзләрендә өлешчә ассимиляцияләнә: *нб* > *мб*. Сафакүл сөйләшәндә аның тагын түбәндәге очрақлары теркәлгән: *көмбағыш* — көнбағыш, *барғамбыш* — барганбыз. Шундый ук күренеш ике сүз янәшәсендә дә билгеләнгән: *ом бар* — он бар, *килем белә* — килең белә, *йөргәм була* — йөргән була, *ум бала* — ун бала, *көм буйы* — көн буйы (буге) һ. б.

нм > *мм* (*-ған* кушымчалы сыйфат фигыльгә һәм нигезе *н* га беткән фигыльләргә *м* га башланган кушымчалар ялганганда): *барғаммын* — барганмын, *белеммай* — белеңми һ. б.

Сөйләштә *ш* тартыгы алдыннан килгән диал. *с*, әд. *ч*, *с* авазлары тулысынча охшашлана: *шуғышыу* — сугышу, *шебеш* — чебеш, *шәршәмбе* — сәршәмбе — чәршәмбе, *шаршау* — саршау — чаршау.

Татар әдәби телендәге кебек, сөйләштә тирән тел арты *қ*, *ғ* тартыкларынан соң килгән *л*, *н* авазлары өлешчә охшашлана: *йаңғыд* — йалгыз (ялгыз), *суңға* — сулга, *урмаңға* — урманга, *болоңға* — болыңга, *салқыңға* — салкыңга, *үләңгә* — үләнгә, *қуңған* — кунган, *өйрәңгәмбез* — өйрәңгәнбез. Бу күренеш ике сүз янәшәсендә дә очрый: *тирәң кисмәк* — тирән кисмәк, *килең килә* — килең килә.

Д и с с и м и л я ц и я (охшашсызлану) күренешенә сафакүл сөйләшәндә түбәндәге очрақлары теркәлгән.

Әдәби телдән аермалы буларак, сөйләштә *м, н, ң* тартыкларына беткән исемнәргә ялганганда, чыгыш килеше кушымчасындагы *д* авазы охшашланмый: *улымдан* — улымнан, *салымдан* — салымнан, *үремдән* — үремнән, *қайындан* — кайынан (каеннан), *утындан* — утыннан, *болондан* — болынан, *күптәндән* — күптәннән, *қурыққандан* — курыкканнан һ. б.

Чыгыш килешендә килгән исемнәрдәге, шулай ук билгеле үткән заман хикәя фигыль кушымчаларындагы *д* тартыгы ике сузык арасында *н* тартыгына күчә: *баланан* — баладан, *арбанан* — арбадан, *қаланан* — каладан, *ашанан* — ашадан, *йылғанан* — йылгадан (елгадан), *асраны* — асрады, *қорыны* — корыды, *күрмәнем* — күрмәдем, *арынық* — арыдык һ. б. Бу күренеш учалы сөйләше өчен дә характерлы.

Учалы сөйләшендәге кебек, *да/дә* теркәгече, урын-вакыт кушымчасы *-да/-дә* һәм рәвеш ясагыч *-дай/-дәй* кушымчасы составындагы *д* тартыгы *а/ә* авазларына беткән сүзләргә ялганганда, тел очы *л* тартыгына күчә: *бүлмәлә* — бүлмәдә, *қалала* — калада, *бақсала* — бакчада, *бара ла қайта* — бара да кайта.

Кушымчалардагы *н* авазы *й* тартыгыннан соң *д* га күчә: *айды* — айны, *инәйде* — әнине һ. б.

Кушымчалардагы *л, н* тартыклары саңгырау тартыкларга тәмамланган сүзләрдән соң *т* авазына күчә: *көстө* — көчле, *ағастық* — агачлык, *китаптар* — китаптар, *күпте* — күпне, *халықты* — халыкны, *қыштың* — кышның һ. б.

Учалы сөйләшендәге кебек, сафакүл сөйләшендә кушымчалар составындагы *л, н* тартыклары *м, н, ң* авазларыннан соң *д* авазына күчә: *малдар* — маллар, *талдық* — таллык, *илдең* — илнең, *йалдау* — йаллау (яллау), *әкрендәп* — әкренләп, *бәрәндәй* — бәрәнли, *йәмде* — йәмле (ямьле) һ. б.

Кушымчалардагы *н, л* тартыклары урынына, *р, й, у, ү* авазларыннан соң, сакау *д* тартыгы килә: *матурдық* — матурлык, *байдық* — байлык, *төрде* — төрле, *йерде* — жирле, *сыйырды* — сыйырлы (сыерлы), *аудай* — аулау, *бәйдә* — бәйлә, *бауды* — баулы һ. б.

Бу үзенчәлектәр башкорт теле өчен характерлы. Сафакүл сөйләше вәкилләренең формалашуына башкорт кабиләләренең дә күпмедер дәрәждә катнашуын, сафакүл сөйләшенә башкорт теленең тәэсире көчле булуын күрсәтә. Ләкин шуны да әйтеп китәргә кирәк, сафакүл сөйләше башкорт теленә хас *һ* авазының булмавы белән аерылып тора.

А в а з т ө ш ү. *л* авазы түбәндәге сүзләрдә төшә: *иле* — илле, *шу* — шул, *буса* — булса, *буғас* — булгач, *кигән* — килгән, *кимәсә* — килмәсә, *иткән* — илткән, *йуғатқан* — йуғалткан (югалткан) һ. б.

й: *қасы* — кайсы, *қасан* — кайчан, *абысы* — абыйсы, *уқысы* — укыйсы, *Қасым* — Касыйм.

н тартыгына беткән алмашлыкларның чыгыш килешендә янәшә килгән *н* авазларының берсе төшә: *шунан* — шуннан, *монан* — моннан, *минән* — миннән, *синән* — синнән, *анан* — аннан һ. б.

л, н авазларына беткән исемнәр һәм исемләшкән сүз төркемнәре, төшем килешендә килгәндә, кушымчалар составындагы *н* тартыгы еш кына төшә: *йылы* — йылны (елны), *көне* — көнне, *бесәне* — печәнне, *әйткәне* — әйткәнне һ. б.

п төшү: *қутарылу* — куптарылу, ватылу.

д: уңырыу — уңдыру, сөңөрөү — сөңдерү, туңырыу — тундыру.
нт, рт, лт тездәләрендә т төшә: тапалыу — тапталу, сөрәнеү — сөртәнеү, сарғыл — сарғылт.

Грамматик үзәнчәлекләр

Исемнәр. Сафакул сөйләше исемнәрнең ясалышы, төрләнеше ягыннан татар әдәби теленнән аерылмый диярлек. Үзәнчәлекләрнең күпчелеге исемнәрнең килеш һәм күплек кушымчаларындагы фонетик вариантларга кайтып кала. Аларның бер өлеше фонетика бүлегендә каралды. Исемнәр өлкәсендә түбәндәге үзәнчәлекләрне китерергә була: кеше исемнәренә кыскаруы һәм аларга -уқ/-үк, -қа/-кә, -деш, -леш кушымчалары ялгану актив. Мәсәлән: *Лилук* — Ләйлә, *Ғалук* — Галиәхмәт, *Сафуқ*//*Сафқа* — Сафа, Сәфәргали, *Фәндеш* — Фәния, *Нәйлеш* — Наилә, Наил һ.б.

-қай/-кәй кушымчасы әдәби телгә караганда актив кулланыла. Ул жансыз предметларны, йорт хайваннарын белдерә торган исемнәргә ялгану килә. Ләкин бу кушымча биредә эмоциональ-экспрессив төсмер белдерми: *Танақай қайтмаған әле көтүдән. Бодауқайды сатмасқа исәп беддең, алып қалырға итәбед. Сыйырқайдан уңманық бед. Дөн-йәқайлар йахшырды хәдер.*

Сирәк кенә булса да, хәрәкәт фигыльләре янында юнәлеш килеше урынына баш килештәге исем формасы килә: *Бер малайым Ташкин (Ташкентка) барған абыйсы йаңға былтыр. Мин кукурузның чилелешен қарарға басу (басуга) барам. Фәнис Мәскәү (Мәскәүгә) китте моннан ике көн элек кенә. Селәбе (Чиләбе) китәргә кирәк.*

Алмашлыклар. Зат алмашлыкларының килеш белән төрләнешендә, әдәби телдән аермалы буларак, кайбер үзәнчәлекләр бар. Иялек килешендә *мин* зат алмашлыгы *минәң* (минем) формасында була: *Минәң китәпни алған да киткән ул кеше. Синәң тел минәң телгә охшаған тип әйтә торғаныйы беднең уқытусы.*

Мин, син зат алмашлыклары сөйләштә юнәлеш килешендә *миңә, сиңә* формаларында килә: *Бер йырақтағы туғанымдан хат килеп төште миңә. Сиңә нәмә кирәк былды суң әле? Сиңә китәргә шахыт йетмәне әле. Миңә бир тип нисә тапқыр сураным қый, бирмәне. Сөйләштә тагы мийә, сийә вариантларын куллану да очрый: Кирәкми ул мийә, болай ғына сураным. Сийә нәмә ти ул?*

Сафакул, Күбәкәй авылларында исә юнәлеш килешендә *мин, син* зат алмашлыкларының *миңәргә, сиңәргә* формаларын куллану очраклары да бар: *Миңәргә (миңә) әйткән былса, мин ырида былмасыйым. Сиңәргә (сиңә) нимә тимәксе была?*

Чыгыш, урын-вакыт килешләрендә 1 нче һәм 2 нче зат алмашлыклары *миңәрдән, сиңәрдән, миңәрдә, сиңәрдә* формаларында кулланыла: *Атайым сиңәрдән (синнән) күп белә. Миңәрдә (миндә) ақсаң қалманы.*

Мин, син зат алмашлыкларын югарыда күрсәтелгәнчә төрләнәдерү Урал төбәге татар сөйләшләрендә киң таралган.

Күрсәтү алмашлыклары: *ул//у, бу//бул//бы//был, шул//шыл//шы, теге, анау, монау, андай, мондай, шундай, алай, болай, шулай.*

Бу күрсәтү алмашлыгының юнәлеш килешендә *буңа* (моңа) формасында әйтелүе очрый: *Буңа нисә йәш булды инде? Буңа қарап йөрөйем исәр башым белән.*

Ул, шул алмашлыклары сафакүл сөйләшәндә еш кына, л тартыгы төшеп, у, шу формасында кулланылалар: *Әле генә килеп йатты у. Әрмийәгә бардымы у? Шу кеше кереп кенә сыгып китте. Шы машина йаңға барып кил, Курган бара буғай.*

Сөйләш әдәби телдән *анау* (әнә теге), *монау* (менә бу) алмашлыкларын куллану белән дә аерылып тора: *Монау* (менә бу) *дәфтәреңне алып қуй. Монау қарт та күпте белә қый. Анау* (әнә теге) *йақта утыра Хәмит, балық тотарға итә. Анау йортто әйтәңме?*

Сорау алмашлыкларының, әдәби телдәге вариантлары белән беррәттән (мәсәлән, *кая, кайдан* һ. б.), сафакүл сөйләшәндә диалекталь булганнары бар: *қасан* — кайчан, *қалай* — ничек, *нәмә* — нәрсә, *нимәндәй* — нинди. Мәсәлән: *Кем қалай белә, шылай эштәй. Ат өстеннән оло кеше қалай йығылып төшкән? Нимәндәй йыр бар, шыны йырдайбыд. Нимәндәй генә тавар килгән? Нәмә эшкә йебәрделәр cedde?*

Билгеләү алмашлыкларының, әдәби телдәге формаларынан тыш, сөйләштә тагын диалекталь вариантлары да очрый: *әркем* — һәркем, *бөтә, бөтәсе* — барысы, бөтенесе, барчасы: *Бөтә халық йахшы йәшәй. Бөтәсе* (барысы, бөтенесе) *дә килеп йетте.*

Билгесезлек һәм тартым алмашлыклары сөйләштә татар әдәби телендәгечә кулланылалар.

Рәвешләр өлкәсендә сафакүл сөйләшәндә түбәндәге үзенчәлекләр теркәлгән.

Татар әдәби телендәге *язын, көзен* табындагы рәвешләр *язгы, көзгә* нисби сыйфатларына *-сын/-сен* тартым кушымчалары ялганып ясала: *Йәйгесен* (жәен) *эш бик күп была. Қышқысын* (кышын) *өйөбөд салқын былмай.*

Процесстың үтәлү ысулын белдерә торган рәвешләрне сөйләштә *-лата/-ләтә, -лай/-ләй* кушымчалары белән дә белдерү бар, соңгысы активрак: *Малай эштәгәнән ақсалата ғына алды. Ақсалай* (акчалата) *ғына түләрсегед. Йылылай* (жылы көе) *аша ашыңды. Эсселәй* (эссе көе) *бәрәңгене ашап алың.*

Фигыльләр. Грамматик үзенчәлекләрнең күпчелеге фигыльләр өлкәсенә карый.

Затланышлы формалар. Хикәя фигыль. Хәзерге заман хикәя фигыльнең сөйләштә синтетик һәм аналитик формалары бар. Синтетик формасы, әдәби телдәге кебек үк, *-а/-ә, -и(й)* кушымчалы хәл фигыльгә беренче төр зат кушымчалары ялгану юлы белән ясала. Шуның белән бергә, сөйләштә заман күрсәткеченең борынгы *-ай/-әй* формасы актив: *ашайым* — ашыйм, *ашайбыд* — ашыйбыз.

Хәзерге заман хикәя фигыльнең 2 нче зат берлеге кыскартылган вариантта кулланыла: *алаң* — аласың, *киләң* — киләсең.

Хәзерге заман хикәя фигыльнең 2 нче зат күплегә, әдәби телдән аермалы буларак, ике вариантта белдерелә. а) *-сығыд/-сегед* (-сыз/-сез): *барасығыд* (барасыз), *киләсегез* (киләсез); ә) *-ғыд/-ged* (-сыз/-сез): *барағыд* (барасыз), *киләged* (киләсез).

Хәзерге заман хикәя фигыльнең *-ып/-еп* формалы хәл фигыль һәм *утыра, ята* ярдәмче фигыльләреннән торган аналитик формасы эш-хәлләрнең нәкъ сөйләү моментында башкарылуын хәбәр итә: *мин барыб*

утырам — бед барып утырабыд, син барып утырасың — сед барып утырасығыд//утырағыд, ул барып утыра — алар барып утыралар. Мисаллар: *Мин бәрәңге алырға китеп утырам* (китәм). *Сыйырдар урамдан китеп утыра* (бара). *Син мона бесән сабып утыраң* (чабасың) *икән.*

Хәзерге заман хикәя фигыльнең эш яки хәлнең гадәтилеген, даимилеген белдерә торган формасы да бар. Ул *-а/-ә/-и(й)* торган конструкциясе белән белдерелә, эш яки хәлнең кайсы затка каравы зат алмашлыклары ярдәмендә билгеләнә, ә *торган* ярдәмче фигыле зат кушымчалары белән төрләнми: *Мин андай китапларны йарата торган. Син қый* (бит) *аларға бара торган. Сафа қарт тота торган балықты.*

Үткән заман хикәя фигыль формалары сөйләштә, кайбер фонетик үзенчәлекләренә исәпкә алмаганда, татар әдәби телендәгечә. Билгеле үткән заман күрсәткече *-ды/-де, -ты/-те* нең сөйләштә тагын *-ды/-де, -ны/-не* вариантлары бар: *шыуды* (шуды), *торды* (торды), *барманы* (бармады), *килмәне* (килмәде).

Нәтижәле үткән заманның сөйләштә тулы һәм кыска формалары бар: *барғаммын//барғам* (барганмын), *барғансың//барған*, *барғанбыд//барғабыд, барғансығыд//барғансыд.* Мисаллар: *Мин аны белмәгәм* (белмәгәнмен) *қый. Син әйткәнне онотқам* (онотканмын). *Мин аны күптән укығам* (укыганмын) *инде. Син аны алған* (алгансың). *Син барған* (баргансың) *қый анда.*

Күптән үткән заман сөйләштә, әдәби телдән аермалы буларак, *-гай* (эд. *-ган*) + *(-ый)ы/(-ий)е/-йе* (иде) ярдәмче фигыле белән ясала: *мин барғайым* (барган идем), *син барғайсың* (барган идең), *ул барғайы* (барган иде), *без барғайбыз* (барган идек), *сез барғайсыз* (барган идегез), *алар барғайлар* (барган иделәр).

Кабатлаулы үткән заманның сөйләштә берничә төре бар. Шулардан *-а торган иде* формасы актив, аның *-а торғайы* диалекталь варианты да очрый: *Қурықмый торғайым* (торган идем). *Син алай озақ булмай торғайсың* (торган идең).

Киләчәк заман хикәя фигыль сафакүл сөйләшендә, нигездә, әдәби телдәгечә. Ләкин кайбер фигыльләрдән киләчәк заман формасын *-ар/-әр* кушымчасы белән ясау очраklары күзәтелә: *Киләр әле, килмәй қалмас. Қурқар дигәс кенә әйтмәнәм. Әтийең кирәгенде бирәр.*

Киләчәк заман хикәя фигыльнең 1 нче зат берлек һәм күплек саннары кыскартылган вариантта да кулланыла. Бу күренеш нигезе *-р* га тәмамланган фигыльләрдә очрый: *Китереп биремен* (бирермен) *тигәнийе. Барым, барым* (барырмын, барырмын) *тип уйланым, барма-ным. Күребед* (күрербез) *әле исән былсақ. Бед бергәләп барыбыд* (барырбыз).

-ыр/-ер формалы киләчәк заман хикәя фигыльнең юклыгы Чиләбе өлкәсенең Октябрьск һәм Усть-Уйск районнарында яшәүче татарлар сөйләшендә 1 нче затта, әдәби телдән аермалы буларак, зат кушымчасы ала: *бармасмын* (бармам), *килмәсмен* (килмәм), *қайтмасмын* (кайтмам).

Боерык фигыльнең 2 нче зат күплегә, Урал төбәгендә, Себердә таралган сөйләшләрдәге кебек, *-ың/-ең* кушымчасы белән

ясала: *Китмәң* (китмәгез) *берқайа*, *үдеbeddә* қалың (калыгыз). *Торман* (тормагыз) *анда*, *керең* (керегез) *дә алың* (алыгыз), *сед* күршеләр қый.

Сафакүл сөйләшендә 2нче зат боерык фигыльнең күплеген -ғын/-ген кушымчасы белән белдерү очрақлары да теркәлгән: *Әйдәген*, *удғын* (әйдәгез, узыгыз). *Барғын да сурағын* (барыгыз да сорагыз).

Теләк фигыльнең сөйләштә берничә формасы билгеле. 1нче зат берлек һәм күплек саннар -айым/-әйем (мишәр сөйләшләрендә -ыйым/-ийем), -айық/-әйек (-ыйық/-ийек) кушымчалары белән ясала: *Әсәйем* (эчийем — эчим) *әле мин бы сәйде*. *Барайық* (барыйык — барыйк) *әле шул moddo күлгә бергәләп*. *Атайымдарға хат салып йебәрәйек* (жибәрйек).

Теләк мәгънәләренәң төрле төсмерләрен белдерү өчен сөйләштә күп төрле аналитик формалар кулланыла: -асы килә, -ырға итә, -мақ/-мәк итә, -ырға иде, -ыр иде. Мәсәлән: *күрәсем килә*, *балық тотарға итә* (тотмакчы була), *йөртмәк ийе* (йөртмәкче иде), *бешерергәйе*, *қарарғайы* һ. б.

Аджитәр авылында яшәүчеләр сөйләшендә, әдәби телдән аермалы буларак, теләк фигыль -ғы килә (-асы килә) формасы белән белдерелә.

Эшнең үтәләш дәрәжәсен белдерү өчен, -ғала/-гәлә, -ғыла/-гелә кушымчаларынан тыш, тагын -ыңқыра/-еңкерә кушымчасы да кулланыла. Аның сөйләштә берничә мәгънәсе бар, эш яки хәлнең берәз кимлеген, тулы булмавын белдерә: *Сийә пешеңкерәп йетмәгән*. *Алар нуғайға тартыңқырап тора*.

Эш яки хәлнең гадәти, даими кабатланып торуын белдерә: *Ул үде килеңкерәй бедгә*. *Ылафкада булыңқырап тора кирәк әйбер*. *Хатлары килеңкерәп тора*.

Фигыль юнәлешләре. Сафакүл сөйләшендә фигыль юнәлешләре, нигездә, әдәби телдәге кебек. Тик кайбер юнәлешләренәң ясалышында һәм кулланышында гына үзенчәлекләр сакланган. Мәсәлән, төп юнәлеш урынына кайтым юнәлешен куллану очрақлары күзәтелә: *Самашар қайнап утыра*, *утырығыд*, *эсенегез* (эчегез) *инде*. *Берқайа ла сықмайса*, *тәйен йадынып* (язып) *утыра*. *Минең машинам йуқ*, *тегенмәйем* (текмим) *мин*. *Қыдықлы китап таптың буғай*, *уқынаң да уқынаң* (укыйсың да укыйсың).

Төп һәм кайтым юнәлешләре мәгънәсендә уртаклык юнәлешен куллану юу фигылендә күзәтелә: *Син*, *улым*, *бар*, *қулыңды йышышып* (юып) *кил әле*. *Минсаға кереп йахшы итеп йышышынып* (юынып) *сықтым*.

Әдәби телдәге *суыну*, *эсселәү* фигыльләре кайтым юнәлеше кушымчасынан башка әйтелә: *Ашың сышып* (суынып) *бетте қый*. *Сәйләрәм сышып* (суынып) *бетте инде*, *cedde көтә-көтә*. *Өйегед йаман эсеп* (эсселәнеп) *киткән*.

Әдәби телдән аермалы буларак, *бетү* фигыле йөкләтү юнәлешендә -ер кушымчасынан башка әйтелә: *Институтны бетте* (бетерде) *дә Себер йаққа эшкә китте*. *Бед инде кәртүк алып беттек* (бетердек).

Югарыда китерелгән үзенчәлекләр Урал төбәгендә таралган тагын кайбер башка татар сөйләшләрендә дә күзәтелә.

Йөкләтү юнәлешен сафакүл сөйләшендә *-қыр/-кер, -қыз/-кез* кушымчалары белән ясау актив: *Икмәк китереп йеткедмәгәннәр әле ылафкаға. Беднең йақта малды күпме теләсәң, шылай тотқодалар. Муйыныңа қамыт кигедмәгәннәр икән әле өйләнмәгәс. Баланы йоқтарға йатқыдғаммын.*

Затланышсыз формалар. Инфинитив. Сөйләштә аның, төп *-ырға/-ергә* формасы белән беррәттән, сирәк кенә булса да, *-маққа/-мәккә* кушымчалысы да очрый: *Бала қарамаққа (караарға) да кеше йуқ. Ул сине алмаққа (алырга) китте. Өйләренә кермәккә (керергә) китте.*

Исем фигыльнең сафакүл сөйләшендә, әдәби телдәге кебек, *-у/-ү* һәм архаик *-ыш/-еш* кушымчалары кулланыла: *Син ышкулдан қайтуға эш табып қуйдым. Бы малайым ике йәшенә сығыуға үлдә. Қарт белән қарсық әйтешләренә қарағанда, сығышлары буйынса алар күрше ашылдан. Аның әйтеше шулай.*

Сыйфат фигыль. Әдәби телдәге сыйфат фигыль формалары белән беррәттән, сөйләштә (*бара торған кеше, өйләнгән малай, арып қайтқан кеше, барыр кеше, қарар йер һ. б.*), сирәк кенә булса да *-мақ* формалы сыйфат фигыль дә очрый: *Аның қарамақ (караар) кешесе йуқ. Уқыр кеше. Киләр қунақ күренмәй.*

Хәл фигыльләр. Сафакүл сөйләшендә хәл фигыльнең *-ып/-еп, -а/-ә, -й* формалары әдәби телдәге мәгънәләрдә һәм функцияләрдә кулланыла. Бу форманың юклыгы *-май/-мәй, -майса/-мәйсә, -майынса/-мәйенсә* кушымчалары ярдәмендә ясала: *Ойалмайынса ничек китеп барған ул? Кеше тапмайса, үден генә қалдырасы килмәй.*

-ғанса/-гәнсә, -ғынсы/-генсе (*-ғанчы/-гәнче*) кушымчалы хәл фигыльләр белән беррәттән, сөйләштә *-мастан, -мәстән алда, -мас-тан элек* формалары да актив кулланыла: *Әмин қарт утырмастан элек (утырганчы), монда кеше йәшәмәгән. Син килмәстән алда (килгәнче) килдә бер қыд.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйләкләр. Әдәби телдә кулланылган бәйләкләрдән тыш, сафакүл сөйләшендә аларның күп төрле диалекталь вариантлары (*менән//мән — белән, шикелде//шикетте, хәтте//хәттек*) билгеле: *Синең менән килгән кеше кем ул? Аш менән бергә аша итеңде. Аның хәтте белгән кеше йуқтыр beddeң ашылда. Сөйләштә кайбер бәйләкләрнең мәгънәдәш лексик вариантлары кулланыла: шай, тәке//тәксе//тиксе, тәре//тире — кадәр. Мәсәлән: Аның шай (кадәр) да эштәй алмай. Йетмешкә хәтте (кадәр) йәшәне буғай. Көдгә тәксе (кадәр) монда торам. Йете бушынға тиксе (кадәр) белергә тийеш кеше. Әр кеше қырық йәшкә тәре салдат былған. Утыдынсы йылға тире (кадәр) монда йәшәнем.*

Теркәгечләр сафакүл сөйләшендә, нигездә, татар әдәби телендәгечә. Бары тик *исә* теркәгеченең сөйләштә актив кулланылуын күрсәтергә кирәк. Зат кушымчалары фигыльгә дә, *исә* теркәгеченә дә берьюлы ялганьрга мөмкин: *Мин анда бардым исәм, тид генә қайта алмам. Син күрдәң исәң, миңә әйтерсең. Тақта өстенә қуйдың исәң, тид кибә.*

Кисәкчәләр. Кисәкчәләрнең төрләре, грамматик функцияләре һәм мәгънәләре ягыннан сафакүл сөйләше татар әдәби теленнән аерылмый.

Урал төбәгендәге башка татар сөйләшләренә хас булганча, биредә дә *қый//қуй* (ич, бит) кисәкчәсе актив кулланыла: *Белмәнем қый анда бармағас нәрсә быласын. Әле генә шыннан килдем қый.*

Шулай итеп, төп лингвистик билгеләре ягыннан сафакүл сөйләше Урал төбәгендә таралган башка татар сөйләшләре белән уртаклык күрсәтә. Башкорт теленә хас үзенчәлекләр сөйләшнең формалашуына башкорт теленең дә күпмедер дәрәжәдә йогынтысы булуы турында сөйли.

Лексик үзенчәлекләр

Туганлык терминнары: *атай* — әти, *инә* — әни, *қартнәй* — әби, әти-әниненң әнисе, *нәнәй* — әти яки әниненң әнисенә эндәшү сүзе, *қарттай* — бабай, әтинең әтисе, *бушай* — атасының зур ир туганы, *ағай* — абый, *түтәй* — апа, *хәрәндәш* — сеңел, *тоңғос* — беренче бала, *кинйә бала* — төпчек бала, *туғаннан тышышқан* — туганнан туган, *тудықай* — туганнан туган кыз туганнар, *тумачи* — өченче буын кыз туганнар, *қайны* — каената, *қәйнә* — каенана, *бисә* — хатын, *йорсо* — каене, *қәймикә/қайымбикә* — хатынының яки ирененң апасы, *қайнаға* — хатынының яки ирененң абыйсы.

Йорт-жир, каралты-кура, төзелешкә караган сүзләр: *мәнгед өй* — иген саклый торган склад, *аран* — кышын терлекләр тора торган жылы абзар, *йалан* — терлек ябар өчен киртәләр белән генә әйләндереп алынган урын, *гөбкә* — өйдә бозау тора торган урын, *асылмалы* — тәрәзә, *оро* — кое, *йорт* — ишегалды, *солан* — өй алды, *текмә* — койма, *урындық* — сәке, *уша* — мич асты, *сушал* — өй алдында яки ишек алдында икмәк пешерә торган мич.

Тормыш-көн күрешкә караган сүзләр: *қақты* — сыерчык оясы, *қолға* — йон кабасы, *тастымал* — сөлге, *қул сепрәк* — тастымал, *сәңгелсәк* — бишек, *сөңкә* — чынаяк, *сыйғыс* — шырпы, *тигәнә* — тагарак, *тәгәс* — коштабак, *тоқ* — капчык, *тәртешкә* — кисәү агачы, *өләнгәс* — катык савыты, *балға* — чүкеч, *торомбаш* — кисәү башы.

Аш-суга караган сүзләр: *буда* — өй сырасы, *йайлақ аш* — кысыр аш, *йушаса* — ачы камырдан майга салып пешерелгән кабартма, *йымшақ* — ак ипи, *гөбе майы* — ак май, *майәйрән* — май әйрәне, *қағыт* — как, *сөдөк* — итле аш өстенә чыккан май, *туқа* — бодай оныннан пешерелгән вак күмәч, *өркөт* — ачыган сөт.

Киём-салым, бизәнү әйберләренә караган сүзләр: *алйапма* — алъяпкыч, *бәсә тун* — вак кына тиреләрдән тегелгән тун, *сарық* — кунычы йон кебек бәйләнгән яки тула кебек итеп басылган, башы күн белән эшләнгән аяк киеме, *хәстә* — хәситә.

Хайваннар дөньясы белән бәйле сүзләр: *бәрәкәй* — бәрән, *орғасы* — ана сарык, *тайса* — икенче яшенә чыккан үгез, *қолқай* — колын, *шешәк қаз* — беренче елны бала чыгармаган қаз, *қусат* — этәч, *кәсәртке* — чикерткә, *сағадақ* — шөпшә, *сағашын* —

бал корты, *ағунә* — кыр тавыгы, *сарлақ* — акчарлак, *турғай* — чыпчык.

Үсемлекләр дөнъясы белән бәйле сүزلәр: *аусақ* — усак, *дегәнәк* — гөлжимеш ағачы, *сашыл* — яшь каен, *сашыл йеләк* — каен жиләге, *шар* — кечкенә урманнар, *муйыл* — шомырт, *қарағат* — карлыган, *көртмәле* — мүк жиләге, *аш* — ашлык, *қоу* — чабылмый калган былтырғы үлән.

Сөйләү үрнәкләре

йегет әйтә/ инәй/ мин фәлән кешенәң қыдына өйләнәм/ қода булып пар// әтисе йә әнисе үдә генә бара пирwa// айағына сарық (күн башмак, кәвеш) кийә// сарықтан балағын сығарып килеп керә// қыддың инәсе/ атасы мәхәр сорай инде// син күп сорайың дисәләр/ аймыл булалар да китәләр/ килешсәләр/ әйбердә бирәләр инде// қыддың атайы әйтә сәй эскәндә/ мин қалта (чигешле кечкенә капчык) йебәрәм ди// йегет аны ағайнысына ашата// кәләшне апқайтмас борон ашата// шуны ашағанда тыуғандары ақса да бирә/ boday/ бирәләр башмақ тана// син кәләшне алаң икән/ син қалтаңны сатаң да йебәрәң// ағайнең/ күршең йыйаң// йегет йебәрә инде қыдға қаршы күлмәк/ шәл күк нимә йебәрә/ сәй/ шәкәр йебәрә// килен аны қыддарға йыйып ашата// алар альяпқыс/ тастымал/ қыддың йақындары күлмәк бирә инде// мәжлес йыйалар// бик ирмәк (кызык) была инде// иң беренсе қыд йағына баралар// йегеттен атасы белән инәсе бара/ тәтәсе бара/ анда өс көн қунақ итәләр дә инде дүртенсе көннә йегет йағына китәләр// қыддың атасы белән инәсе/ ағасы белән йеңгәсе// тәтәсе белән йезнәсе бара// шул көнә килен дә килә// аны күмәктәп йыйылып көтөп торалар// йегетте көтөп торалар// қыдды икенсе өйгә сығаралар// аның йанында қыддар была// алар кейәүдә көтөп торалар// қыддар арасынла бертыуған ағасының йеңгәсе была// йегетте икенсе өйгә төшөрөп қалдыралар// қыддың атасы да/ инәсе дә күренмәй// йеңә ат белән йегетте алырға килә// кийәү белән күрешә// ат белә алырға килдем ди// қыддар йыйылып утырған была инде// шаршау қорола// кийәү итек кийә дә/ аны солғап тороп/ дан итеп кийә// йегет иптәш йегетә белә төшөп қалған была/ шының белә килә// қыд түшәкте йәйеп/ йегетте көтөп утыра// йегет керә/ қыддар шаршауды күтәрә/ кийәү урыңға килеп утыра// йеңгә (аны) қыд белән күрештерә// аяқта йеңкә итекте систерергә тарта// йегеттең иптәше аны тотоп утыра// йығылмасын ди// аяқты систермәскә аяқты нық итеп кейеп килә// йеңә бик интегә// систерәүгә кейәү ақса борғой// аяқты систермәскә иптәш йегетә былыша// йегет ақса түләне// қыддарға ла тәңкә бирә/ вақ ақса// қыддар китә// йеңә дә қалмай// йоқлайдар болар// торғас/ иртә йеңә килә// мунса йаға аларға// йегет мунса йаққан өсөн тағы ақса бирә// қыддар да килә// йегет сабын/ хушбуй/ тәңкә бирә// йорсосына (кәләшнең энесенә) бәке (пәке) бирә// дүрт көн бергә была// апқайтқан сағында ғына атасы белән инәсен күрә// йегет өйөнә қыддар/ хатындар йыйыла// йегет атты қуып алып керә қапқаға// қыд орғоп (сикереп) төшөп қала// битен қаптаған// қыддар қосақтап қына кертәләр// тағын тышқапсығалар да ике бидрә (чиләк) итеп/ иң башына сыу салалар// ул аны өйгә апкерә// былышмай/ былышса/ насар кеше была// менә шылай икенсе көнә эшләп китә инде// элек бер өйдә бер нисә симйә торайы// бала саға да бергә// татыу былған элеке кешеләр// хәдер менә бер қәйнәсе белән дә тора алмай киләндәр// элек алай былмады қый// мин үдем дә бик йахшы тордым// бер йаман эш эшләмәнем//

Сөйләүче: Маһикамал Кадырова, 49 яшь.
Курган өлкәсе Сафакул авылы.
1966 ел. Язып алушы: Ф. Ю. Юсупов

ЭСТЕРХАН СӨЙЛӘШЕ

Эстерхан өлкәсе татарлары Идел елгасының түбән агымында урнашкан Эстерхан шәһәрәндә һәм аның тирә-ягындагы районнарда аерым авыллар булып яшиләр, татар халкының бер өлешен тәшкил итәләр.

Тарихи материаллар күрсәткәнчә, Эстерхан өлкәсе татарлары әлеге төбәктә яшәп килгән төрле этник төркемнәр (кундрау татарлары, юрт татарлары, карагашлар, мишәрләр, казан татарлары һәм нугайлар) катнашында, аларның аралашуы нәтижәсендә формалашкан. Әлеге төркемнәрдә тел ягыннан кайбер үзенчәлекләр бүгенге көннәргә кадәр сакланса да, алар бер-берсенә бик нык тәэсир итешкән, берсен-берсе баеткан.

Эстерхан сөйләше Л. Ш. Арсланов тарафыннан өйрәнелгән, аның күп санлы мәкаләләре (1976) һәм монографиясе (1995) дөнья күргән. Соңгырак елларда Ф. Баязитова Эстерхан өлкәсе татарларының сөйләшләрен, рухи культурасын, йола сүзләрен, терминологияне өйрәнү максаты белән күп кенә авылларда экспедицияләрдә булып, этнолингвистик, диалектологик материаллар туплаган, мәкаләләр (1992) һәм монография (2002) бастырып чыгарган.

Эстерхан сөйләше вәкилләренең иң зур күпчелеге әлеге төбәктә элек-электән яшәп килгән. Фәнни хезмәтләрдә аларны юрт татарлары дип атау гадәткә кергән, алар җирле халыкны тәшкил итә. Тарихи язмалар күрсәткәнчә, алар Алтын Урда чорларында ук шул төбәктә яшәгәннәр, юрт татарлары турында Эстерхан шәһәрәнең нигез салган халык дигән фикер дә бар. Юрт татарлары Эстерхан өлкәсенең Идел буе районы Киләче (Клинчи), Кызан (Тат. Башмаковка), Жәмәле (Три Протока), Сүләнкә (Солянка), Каргалык (Каргалы), Мәйле Күл (Яксатово), Ярлы Түбә (Осыпной Бугор), Казавыл (Мышайк) авылларында һәм Эстерхан шәһәрәнең Аргы Тияк, Бирге Тияк (Нариманово) дип аталып йөртелгән төбәкләрендә яшиләр, аларның сөйләшен шартлы рәвештә **юрт урынчылыгы** дип атыйбыз. Эстерхан өлкәсендә төрле районнарда төп үзенчәлекләре белән эстерхан сөйләшенә карый торган аерым-аерым авыллар бар. Тарихи сәбәпләр нәтижәсендә аларның сөйләшендә кайбер үзенчәлекле күренешләр яшәп килә. Шуңа бәйле рәвештә эстерхан сөйләшендә тагын **жидәле, кундрау, линейное, картузан** урынчылыктары аерылып чыга.

Юрт урынчылыгы эстерхан сөйләшенең төп үзенчәлекләрен үзәндә бөтен тулылыгы белән чагылдыра.

Фонетик үзенчәлекләр

Сузыклар. *а* — иренләшмәгән ачык аваз: *ал, алма, асау* (ат).

ә авазы үзенең әйтелеше һәм ясалышы ягыннан татар әдәби телендәге *ә* авазыннан аерылмый. Ул сүздә төрле позициядә килә ала: *тәрәзә, иләк, әрү* (яхшы), *әмәм* (әни).

Кайбер очракларда, сүзнең алдагы иҗегендә тар *и* сузыгы булганда, аннан соңгы иҗектәге *ә* авазы чагыштырмача таррак *ê* булып әйтелә: *шикêр* — шикәр, *иркêк* — ир кеше, *кирêк* — кирәк һ. б.

Киң әйтелешле *о* ирен авазы өлкән буын вәкилләре сөйләшәндә аерым сүзләрдә генә кулланыла: *той* — туй, *қол* — кул, *орта* — урта.

Кыска әйтелешле *о* ирен авазы сөйләштә берникадәр иренсезләшеп *ы^о* кебек булып әйтелә: *ы^он* — он, *ты^оз* — тоз, *ты^олым* — толым, *қы^олақ* — колак.

Өлкән буын вәкилләре сөйләшәндә (татар теленең мишәр диалектындагы, нугай, казакъ, каракалпак һ.б. телләрендәге кебек) киң әйтелешле *ү^о* дифтонгын куллану еш очрый: *кү^ол* — күл, *сү^оз* — сүз, *өлкү^он* — өлкән, *ү^орнәк* — үрнәк.

Әдәби телдәге *ө* сузыгы берникадәр иренсезләшеп *е^о* кебек әйтелә: *те^отен* — төтен, *те^он* — төн, *те^олкә* — төлкә, *се^от* — сөт.

Дифтонглар. Әстерхан сөйләшәндә фигыльләрдә, нигездә, *-ый/-ий* һәм *-ай/-эй* дифтонглары параллель кулланыла: *бармайды// бармыйды, ашайды// ашыйды*. *-ай/-эй* дифтонглары ешрак өлкән буын хатынкызлар сөйләшәндә очрый.

Туганлык терминнарында һәм кайбер исемнәрдә дә *-ай/-эй* дифтонгы кулланыла: *жизнәй* — жизни, *түтәй* — түти, *атай-анай* — ата-ана, *қодағай* — кодагый, *әпәй* — ипи.

А в а з т әң г ә л л е к л ә р е. *и~ә*: *тирәзә* — тәрәзә, *пирдә* — пәрдә, *тигәршек* — тәгәрмәч, *синәк* — сәнәк, *пикә* — пәкә, *бишмит* — бишмәт, *мичет* — мәчет.

э (е)~ү: *беген* — бүген, *тегел* — түгел.

а~ы: *булар* — булыр, *барар* — барыр, *барама* — барамы?

Алгы һәм арткы рәт сузыкларын берсе урынына икенчесен куллану: *әрү* — ару (әйбәт, яхшы), *әрзән* — арзан, *тәнәкәй* — тана, танакай, *бедәй*, *бидай* — бодай, *тәтлем* — татлым, *сәшәп* — савап, *шашбау* — чәчбау.

И ж е к л ә р т ө ш ү һәм *ике* сүзнең бергә кушылып әйтелү очраklары: *әкил//акил* — алып кил, *бийтеп* — болай итеп.

Тартыклар. *қ, ғ* — тирән тел арты тартыклары, татар әдәби теле белән чагыштырганда, тагын да арткырак артикуляциядә ясалалар: *қарға, маға//миға* — миңа, *саға//сиға* — сиңа, *қабақ, қыдыру* — чабып йөрү.

Тирән тел арты *ғ* тартыгы сүз башында, нигездә, кеше исемнәрендә генә кулланыла: *Ғәли, Ғазиз, Ғалимә*. Гарәп-фарсы телләреннән кергән сүзләрдә күпчелек очракта ул төшә: *адат* — гадәт, *айып* — гаеп, *әжәп* — гажәп, *аскәр* — гаскәр.

Ике сүз янәшә килгәндә, алдагы сүз *л, н* авазларына беткән очракта, сүз башындагы *қ* тартыгы ассимиляцияләнергә мөмкин: *мал ғура* — мал кура (абзар), *ын ғуна* — он куна (он кунасы), *бал ғырты* — бал корты.

Алдагы сүз сузык яки яңгырау авазларга беткән очракта, сүз башындагы *к* авазы яңгыраулашырга мөмкин: *безгә гилдә* — безгә килдә, *сине гүрепте* — сине күргән, *бер ген* — бер көн, *Майлыгүл* — Майлыкүл (ав. ис.). Кайбер очраklарда, киресенчә, тел арты *г* тартыгы саңгыраулаша, ягъни *к~г*: *көбә* — гөбә, *чикә* — чигә.

х — тирән тел арты тартыгы, берничә сүздә генә очрый: *хыйлы* — күп, *қахам* — абый, *тыхым* — көнбагыш, *ахтара* — ыргыта, *бахча* — бакча, *хәберлек* — каберлек, *хаза* — каза. Калган очраklарда тирән тел арты *х* тартыгына *қ* туры килә, ягъни *қ~х*: *қужалық* — хужалык,

қал — хал, қатын — хатын, қабар — хәбәр, қур булу — хур булу, Қализ — Хафиз. Ләкин бу күренеш күбрәк өлкән буын кешеләре сөйләшенә хас, урта һәм яшь буын сөйләшәндә *хал, хатын, хәбәр* һ. б. кулланыла.

п~ф. Ирен-ирен *ф* тартыгы сөйләштә сирәк очрый, күпчелек очракта ул ирен-ирен *п* яки *б* тартыгы белән алмашына: *тупрак* — туфрак, *керпек* — керфек, *йапрақ* — яфрак, *йебәк* — ефәк, *кипен* — кәфен.

б~п. Ирен-ирен саңгырау *п* тартыгы аерым сүзләрдә яңгырау *б* белән алмашына: *билмән* — пилмән, *былау* — пылау; шулай ук **б~ф**: *Әлбийә* — Әлфия.

ш~ч кайбер сүзләрдә генә очрый: *пышқы* — пычкы, *шабақ* — чабак, *шық* — чык, *шатырлы туй* — чатырлы туй, *шашбау* — чәчбау.

Әстерхан сөйләшенә *ж*-ләштерү һәм *й*-ләштерү хас. **й~ж** сүз башында ешрак күзәтелә: *йибәрү* — жибәрү, *йаратам* — яратам, *йусан* — әрем, *йаулык* — яулык, *йақшылык* — яхшылык; *жил*, *жәйәү* — жәяү, *мәржән*, *жаһап*, *бажа*, *әжеп* — яхшы.

н~ң аерым сүзләрдә күзәтелә: *тунам* — туңам, *унай* — уңай, *тыннаусыз* — тыңлаусыз, *ун* — уң, *мен* — мең. Кушымчаларда (фигыль һәм алмашлыкларда): *синен* — синең, *безнен* — безнең, *барасын* — барасың, *мынын* — моның, *қыздын* — кызның һ. б. Ләкин түбәндәге сүзләрдә тел арты *ң* саклана: *йаңғыр* — яңгыр, *йаңғыз* — ялғыз, *чыңқыр* — чокыр.

м~б: *чымылдык* — чыбылдык, *мәләш* — бәләш, *ман/менән* — белән, *билмау* — билбау, *мырын* — борын, *мере* — бөре; **м~б** күренеше беренче зат хәзерге заман хикәя фигыльләрдә, тартым кушымчаларында да очрый: *қайтамыз* — кайтабыз, *китәмез* — китәбез; *китабымыз* — китабыбыз, *ийләремез* — өйләребез. Мәсәлән: *Бер сыйырымыз* (сыерыбыз), *бер атымыз* (атыбыз) *бар*. *Атамыз* (атабыз) *суғыштан килгән*. *Икемез* (икебез) *ике йаққа йөри бирәмез* (бирәбез) *туйларға*.

д~н. *й, м, л, р, з* тартыкларына беткән сүзләрнең иялек һәм төшем килешләрендә, шулай ук тартым кушымчаларында әдәби телдәге *-ны, -не, -ның, -нең* урынына *-ды/-де, -дын/-ден* кушымчалары ялгана: *эти-йемде* — этиемне, *энийемде* — эниемне, *сыйырды* — сыерны, *сыйырдын* — сыерның, *қуйдың* — куйның, *қаздын баласы* — казның баласы, *қыздын анасы* — кызның анасы.

Авазлар һәм ижекләр төшү: *әр* — һәр, *аман* — һаман, *аһа* — һава, *әкитә* — алып китә, *қәртәсе* — карт әтисе, *ман* — белән, *қалқ* — халык.

Грамматик үзенчәлекләр

Исемнәр. Исем-исем сүз тезмәләрен кушымчасыз гына куллану очрақлары бар: *кизәк ут* — кизәк уты, *килен чәй* — килен чәе, *қуз бәләш* — чикләвек бәләше һ. б. Мисаллар: *Қыз биттән* (кыз ягыннан) *бирәләр нуғай мәләш* (ит бәләше). *Нике табаққа* (никах табагына) *бер табақ итеп башырсақ пешереп сала*, *нике башырсақ* (никах бавырсагы) *була*. *Қыз йағында барған туй* — *кийәү сый* (кияү сые) *әйтелә*.

Тартым кушымчалары алган исемнәрнең зат белән төрләнүендә түбәндәге үзенчәлек күзәтелә: 2 нче зат берлек санда *ң* авазы

урынына *н* авазы кулланыла, күплек санда исә 1 нче затта *-мыз/-мез* (*-быз/-без*), 2 нче затта *-ныз/-нез* (*-гыз/-гез*) кушымчалары ялгана: Мәсәлән: *бабам, бабамыз* — *бабам, бабабыз*; *бабан, бабаныз* — *бабаң, бабагыз*; *бабасы, бабалары*.

-нықы/-неке тартым кушымчаларының *-дықы/-деке* вариантлары да кулланыла: *атнықы, минеке, ашылдықы* — *авылныкы, бездеке* — *безнеке, сездеке* — *сезнеке*.

Килеш белән төрләнгән исемнәрнең иялек һәм төшем килеш кушымчалары үзенчәлекле. Нигезе *с, ш, т, к, п* тартыкларына беткән сүзләргә иялек һәм төшем килешендә *-ты/-те, -тын/-тен* кушымчалары ялгана, ә нигезе *й, л, м, р, з* тартыкларына беткән сүзләргә *-ды/-де, -дын/-ден* кушымчалары ялгана. Мәсәлән: *қардын* — *карның, қарды* — *карны*; *картуп* (бәрәңге) — *картуптын, картупты*; *қаздын* — *казның, қазды* — *казны*.

Тартымлы исемнәр килеш белән төрләнгәндә дә шундый ук үзенчәлек күзәтелә: *Қыз шақытта, үскәндә башымдан* (башымнан) *чишеп, билемдән* (билемнән) *билмауны чишеп, аяқтан атуны салып утырғанда ағаларым килеп қалса*: «*Тиз билеңде* (билеңне) *бу, аяғыңа ки*», — *ди*.

Икенче заттагы тартым кушымчалы исемнәргә юнәлеш килешенәң әдәби телдәге *-га/-гә* кушымчалары урынына *-а/-ә* ялгану очрақлары бар. Мәсәлән: *Қызымыза* (кызыбызга) *атқушар мәжлескә* (исем кушу мәжлесенә) *чақырам*. *Өйөмезә* (өебезгә) *кереп бадамгел* (өйдә пешерелгән перәннек) *белән чәй эчеп киттеләр*. *Безнең улымыза* (улыбызга), *қызымыза* (кызыбызга) *күз-қолақ булырсың, берәр йаман* (начарлык) *ишетсәң, безгә хәбәр итәрсәң*.

Алмашлыklar. Юнәлеш килешендәге 1 нче һәм 2 нче зат алмашлыklары берничә вариантта кулланыла: *маға, маған, миған* — *миңа, саға, саған, сиған* — *сиңа*. Мисаллар: *Маға* (миңа) *күзен қысып айтады ғу, йаман булмайым ғу*. *Маған* (миңа) *балалар анам дип айтадылар*. *Миған* (миңа) *әйткән кеше йуқ*. *Сиған* (сиңа) *алла саулық бирсен*. *Саға* (сиңа) *рәхмәт*.

3 нче зат алмашлыгы *ул* юнәлеш килешендә берничә фонетик вариантта килә ала: *аға, уға, уған, уғар, анаға, унаған* — *аңа*. Мисаллар: *Уға* (аңа) *да хат килде*. *Мин бирдем уған* (аңа) *өч манит*. *Уғар* (аңа) *қайық кирәк арғы йаққа чықпаға*. *Сүзләр анаға* (аңа) *кирәк*. *Қода төшер туйда қыздын әти-әниләренә жимеш бирәде, йақын ағасы булса, жиңгәсе булса уған* (аңа) *бирәде*. *Хатын-қыз жиргә жалан аяқ басса, аға* (аңа) *иблис бит диде*.

Күрсәтү алмашлыklарының төрләнешендә дә кайбер үзенчәлекләр бар: *бу, мынын* — *моның, быға, буға, бығай* — *моңа, мыны, мыннан, мында*; *сул//шул, сунын//шунын, суға//суғай//шуға//шуған* — *шуңа, суны//шуны, суннан//шуннан, сунда//шунда; мынау//монау* — *бу, мынаунын* — *моның, мынаға* — *моңа, мыны, мынауны* — *моны, мыннан, мынауда* — *монда*. Мәсәлән: *Уны бығай бирәде* (аны моңа бирә). *Бир шуға, шуға бирче* (бир шуңа, шуңа бирче). *Быға* (моңа) *сет тә қайнатмадық*.

Сөйләштә еш кына *анау, монау, монади* алмашлыklары да кулланыла: *Рашил анауда* (аңда) *утырды*. *Анашы* (ансы) *да қартайды*,

монашы (монсы) да қартайды. Монауға (моңа) да бирәбез, анауға (аңа) да бирәбез кийет (бүләк). Монауларны (боларны) буйады. Монади (мондый) йефәк.

Сирәк очрақларда қалай (ничек) сорау алмашлыгының кулланылуы да күзәтелә: *Қалай булады ул (ничек була ул)?*

Рәвешләр. Сөйләштә рәвешләрнең -лай/-ләй, -лата/-ләтә кушымчалары белән ясалган формалары кулланыла: *Суғанды йәшелләтә сатпаға йақшы. Анау йақлардан мадур (помидор) йәшелләй (яшел көенчә) барады. Пылауны қайнарлай (кайнар көе) ашамаға тәмле.*

-дай/-дәй, -дый/-ди кушымчалары белән ясалган рәвешләр дә сөйләштә актив кулланыла: *Қунақларны йаратмағандый булып (яратмаган кебек) йеремез. Қураздый (әтәч кебек) булып йерәсен. Кеше сөймәгәнди (яратмаган сыман) булып утырма, кешегә ашыңды бирмәсәң дә қашыңды бир, диләр бездә. Қуйы қаймақтай булып торды дәшә сөте. Сөттәй ап-ақ йул булсын дип, қызга сөт эчертәләр. Бутлақ (су чикләвеге) ул картуптай була иде, суда пешереп ашый торган идек.*

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хәзерге заман хикәя фигыльләрнең зат кушымчалары алып төрләнүендә үзенчәлекләр күзәтелә. Мәсәлән: *бара-ман, бара-мыз* — барам, барамын, барабыз, *бара-сын, бара-сыз* — барасың, барасыз, *барады, барадылар* — бара, баралар. Юклык формалары: *бармаймын/бармыймын, бармайбыз/бармыйбыз.*

Кайбер очрақларда -ды/-де кушымчасы саңгырау *т* булып әйтелә һәм соңгы *ы, е* сузыклары төшә: *Синди қартлар килеп тырат (тора), дит (ди). Кешеләр әрмийәдән өлкүн булып кайтат (кайта). Қазах атқа менсә, дынйасын ынытат (оныта). Қодаға йағалы кийем йабат (бирә), кийет әзерләп торат (тора). Өй ийәсе сәғәт булып суғат (суга), чикерткә булып қычқырат (кычкыра), турғай булып сайрат (сайрый) диде.*

Фигыльләрдә -ды, -де (-т) кушымчалары ялгану күренеше себер диалектлары өчен дә хас.

Сөйләштә юклык формасының әдәби варианты ешрак очрый. -ай/-әй варианты исә күбрәк олы кешеләр сөйләменә хас.

Хәзерге заман хикәя фигыльләрнең -а/-ә, -й, -ып/-еп йата, утыра, тора конструкцияләре белән ясалган төре дә кулланыла. Ул эш-хәлләрнең нәкъ сөйләү моментында башкарылуын белдерә, зат кушымчалары ярдәмче фигыльгә ялгана: *бара йатырмын, бара йатырмыз; бара йатырсын, бара йатырсыныз; бара йатыр, бара йатырлар; юклык формасы: бармай йатырым//бармай йатырмын, бармай йатырмыз; бармай йатырсын, бармай йатырсыныз//бармай йатырсыз; бармай йатыр, бармай йатырлар.*

Үткән заман. Категорик үткән заман формасының 2-нче зат төрләнеше әдәби телдәгечә: *бардым, бардық; бардын, бардыныз* — бардың, бардыгыз; *барды, бардылар; юклык формасы: бармадым, бармадық; бармадын, бармадыныз* — бармадың, бармадыгыз; *бармады, бармадылар.*

Нәтижәле үткән заман -ып/-еп формалы хәл фигыльләргә зат кушымчалары ялганып ясала: *барыптым, барыптық* — барганмын,

барганбыз; *барыпсың, барыпсыз* — баргансың, баргансыз; *барыпты, барыптылар* — барган, барганнар; юклык формасы: *бармаптым, бармаптық* — бармаганмын, бармаганбыз; *бармапсын, бармапсыз* — бармагансың, бармагансыз; *бармапты, бармаптылар* — бармаган, бармаганнар. Мисаллар: *Сусыз қалдырыпсыз (қалдыргансыз) мине, чайға су йуқ булып қалыпты (қалмаган). Алма тирәк утыртыпсыз (утырткансыз), төбе чайырлы булсын.*

*Матур қызлар тушыптылар (туганнар),
Ал күлмәкләрен жушыптылар (юганнар),
Узып барған шахытта байның улы күрепте (күргән),
Башын чайқап китепте (киткән).*

(Халык жыры)

Күптән үткән заман *-ып/-еп иде* конструкциясенә зат кушымчалары ялганып ясала: *барып идем, барып идек* — барган идем, барган идек; *барып иден, барып иденез* — барган идең, барган идегез; *барып иде, барып иделәр* — барган иде, барган иделәр, барганнар иде; юклык формасы: *бармап идем, бармап идек* — бармаган идем, бармаган идек; *бармап иден, бармап иденез* — бармаган идең, бармаган идегез; *бармап иде, бармап иделәр* — бармаган иде, бармаганнар иде, бармаган иделәр. Мисаллар: *Бер маман әүләсендә (ишек алдында) су эчте, картуп утыртып иде (утырткан иде). Мин берәз латинча укып идем (укыган идем).*

Сөйләштә аерым очрақларда *-ған/-гән* кушымчалы фигыльләргә *-да/-дә* урын-вакыт килеше кушымчалары ялганып ясалган *-ғанда* формасы кулланыла. Ул әдәби телдә вакыт хәлен белдерә, ә әстерхан сөйләшендә, урта диалектның нократ сөйләшендәге кебек, жөмләнең хәбәре булып килә. Мисаллар: *Башына тастар төшкәндә (төшкән) диде қыз бала кийәүгә киткәч, тастарлы була, тастар — сылашыч белән йөриде. Чарылдап жиргә төшкәндә (төшкән), кендегеңде кискәндә (кискән), диде.*

Кабатлаулы үткән заман *-а, -ә, -й* формалы хәл фигыль *даған/тоған/торған иде* конструкциясе һәм зат кушымчалары ярдәмендә ясала: *барадаған идем / баратоған идем, барадаған идек / баратоған идек* — бара торган идем, бара торган идек; *барадаған иден / бара тоған иден, барадаған иденез / бара тоған иденез* — бара торган идең, бара торган идегез, *барадаған иде / бара тоған иде, барадаған иделәр / бара тоған иделәр* — бара торган иделәр; юклык формасы: *бармайдаған идем / бармай тоған идем, бармайдаған идек / бармай тоған идек* — бармый торган идем, бармый торган идек; *бармайдаған иден / бармай тоған иден, бармайдаған идегез / бармай тоған идегез* — бармый торган идең, бармый торган идегез; *бармайдаған иде / бармай тоған иде, бармайдаған иделәр / бармай тоған иделәр* — бармый торган иде // бармый торган иделәр. Мисаллар: *Без мадур (помидор) арасында йатадаған идек (ята торган идек). Безем қалқ иген игәдәгән иде (игә торган иде). Ул мында килеп сәүдә итәдәгән иде (итә торган иде). Йегетнең өйөндә жиңгәләр була тоғанныйы (була торган иде). Йегетнең қапысы ачык, қапы алдына қамыштан ут йағадылар, ут алдыннан керә доғанныйы (керә торган иде) қыз.*

Дəвамлы үткән заманың -а/-ә, -й булған формасы да сөйләштə шактый актив: *Бала йушындырған суны чоқыр қазып күмә булғаннар* (күмә торған булғаннар). *Зират бәйрəмендә теләк йасый булғаннар* (ясый торған булғаннар), *су сибешкəннәр*.

Килəчəк заман. Билгесез килəчəк заман -ыр/-ер, -ар/-əр формалы сыйфат фигыльгə зат кушымчалары ялғанып ясала: *барармын, барармыз* — *барырман, барырбыз*; *барарсын, барарсыз* // *барарсыныз* — *барырсың, барырсыз*; *барар, барарлар* — *барыр, барырлар*; юклык формасы: *бармам, бармастық* // *бармамыз* — *бармам, бармабыз*; *бармассың, бармассыз* // *бармассыныз* — *бармассың, бармассыз*; *бармас, бармаслар*. Мисаллар: *Кахам қайтқанда син дә қайтарсын. Әтиләр, без тырмастық* (тормабыз).

Билгеле килəчəк заман формасы -айақ/-əйəк формалы сыйфат фигыльлəргə зат кушымчалары ялғанып ясала: *барайақпан* // *барайақман, барайақпыз* // *барайақмыз* — *барачакмын, барачакбыз*; *барайақсын, барайақсыз* // *барайақсыныз* — *барачаксың, барачаксыз*; *барайақ, барайақлар* — *барачак, барачаклар*; юклык формасы: *бармайақпан* // *бармайақман, бармайақпыз* // *бармайақмыз* — *бармаячакмын, бармаячакбыз*; *бармайақсын, бармайақсыз* // *бармайақсыныз* — *бармаячаксың, бармаячаксыз*; *бармайақ, бармайақлар* — *бармаячак, бармаячаклар*.

Үткən килəчəк заман -айақ, -əйəк формалы сыйфат фигыль һәм иде ярдәмче фигыленə зат кушымчалары ялғанып ясала: *барайақ идем, барайақ идек* — *барачак идем, барачак идегез*; *барайақ иден, барайақ иденез* — *барачак идең, барачак идегез*; *барайақ иде, барайақ иделәр* — *барачак иде, барачак иделәр*; юклык формасы: *бармайақ идем* // *барайақ тегел идем, бармайақ идек* // *барайақ тегел идек* — *бармаячак идем* // *барачак түгел идем, бармаячак идек* // *барачак түгел идек*; *бармайақ иден* // *барайақ тегел иден, барайақ тегел иденез* // *бармайақ иденез* — *барачак түгел идегез, бармаячак идегез*; *бармайақ иде* // *барайақ тегел иде, бармайақ иделәр* // *барайақ тегел иделәр* — *бармаячак иде* // *барачак түгел иде, бармаячак иделәр* // *барачак түгел иделәр*.

Боерык фигыль кушымчаларында фонетик яктан кайбер аерымлыклар күзəтелə: *бар, барың* // *барыңыз* // *барыңыз* — *бар, барыгыз*; *барма, бармаң* // *барманыз* // *бармаңыз* — *барма, бармагыз*. Мисаллар: *Ике кəрəм бармаңыз, кичкə таман йатайақта барарсыз* (ике тапкыр бармагыз, кичə таба ятар алдыннан барырсыз). *Килен килдє* — *күрегез, күремлеген биреңез* (бирегез). *Син тынна, қызым. Аман булығыз* (булыгыз). *Айағын йəрəшсен, бəхетле булығыз* (булыгыз), *дип əйтəдє киленгə. Қараңғыда тирəзəдən қарамаң* (карамагыз), *йалан баш далаға чықмаң* (чыкмагыз), *башығызға бəйлəп чығың* (чыгыгыз) *дилər бездə. Ак күңел белən керəңез* (керегез), *бəхетегез белən керəңез* (керегез).

Телəк фигыль. Беренче зат берлек һәм күплек сандагы телəк фигыльлəрнең кушымчасы əдəби һәм диалекталь вариантта кулланыла: -ыйм/-им, -ыйқ/-ик һәм -айым/-əйем, -айық/-əйек. Мисаллар: *Мин қардəшлəрем белən киңəшəйем* (киңəшим), *мин йаңғыз туй итə алмайым* (алмыйм), *йаңғыз қыз бирə алмайым* (алмыйм), *хəзер шуның*

өчен жаулық бирмийем (бирмим), — дип әйтәделәр. Баласы қыз алып килгәндә килен сандығына сикереп менде қайнана: Сандығыңа қунайым (куныйм), қайын анаң булайым (булыйм). Қунағ итәйем (итим), аш қуйайым (куйыйм), дип йөрөп йатам.

Сөйләштә теләк фигыльләрнең -ғай/-гәй, -қай/-кәй формалы сыйфат фигыль һәм иде ярдәмче фигыле белән ясалған формалары да еш кулланыла: барғай идем, барғай идек — барыр идем, барыр идек; барғай иден, барғай иденез — барыр идең, барыр идегез; барғай иде, барғай иделәр — барырга иде, барырга иделәр. Мисаллар: Син йырлағай иден (жырлар идең). Чай салғай иден (ясар идең). Эчкәй иденез (эчәр идегез) чәй. Син безгә килеп қунғай иден (кунар идең) бер көн.

-айақ/-әйәк зат кушымчалары алған иде яки булу ярдәмче фигыльләрә белән дә теләк-ният мәғнәсә белдерелә: Қалаға бармаға машина сырайақ идек (шәһәргә барырга машина сорамакчы идек). Мадур сатпаға барайақ идем (помидор сатарға бармакчы идем).

Сөйләштә теләк фигыльләрнең -ғы/-ге, -қы/-ке киләде/киләт формалары да актив кулланыла: ашағым киләде/киләт, ашағымыз киләде/киләт — ашыйсым килә, ашыйсыбыз килә; ашағын киләде/киләт, ашағыңыз киләде/киләт — ашыйсың килә, ашыйсығыз килә; ашағы киләде, ашағылары киләде/киләт — ашыйсы килә, ашыйсылары килә. Мисаллар: Никах сазын уйнағанда йылағың килмәсә (елыйсың килмәсә) дә йылай идек. Әргем үз телен йуғатқысы килмит (югалтасы килми). Қызды күргем кели (күрәсем килә) дип өлкүн йаучы кереп йатады. Сездән лақсалбаны ашағым килә (чәкчәкне ашыйсым килә).

Шарт фигыль әдәби телдәгечә: барсам, барсақ; барсан, барсаныз — барсаң, барсағыз; барса, барсалар; юклык формасы: бармасам, бармасақ; бармасан, бармасаныз — бармасаң, бармасағыз; бармаса, бармасалар. Димәк, үзенчәлекләр 2 нче зат берлек һәм күплек сандығына күзәтелә: н~ң, н~г. Мисаллар: Йахшы булсаныз (булсағыз), кеше дә йаратады. Битачар булмаса (яғъни киленнең йөзен ачып күрендерү йоласы үтәлмәсә), килен урамға чығып кешене күрә алмый, йарамый чықмаға. Қызды қачырып акилсә (урлап алып килсә), йегет анасы күчтәнәч камфит урап хәбәргә барады.

Фигыль юнәлешләрә. Сөйләштә фигыль юнәлешләрән белдерә торған кушымчаларның кайбер архаик формалары да кулланыла. Мәсәлән, йөкләтү юнәлешен -ғыз/-гез, -қыз/-кез кушымчалары белән ясау күренешә актив: Унда иркәкләрне кергезбиде (кертмиләр). Әйдә арбаға йатқызам (яткырам), башын ырма затқа. Йаңы төшкән киленгә тастар кигезгән (кидергән) жиңгәсә. Қуйны суйғызды (суйдырды). Тамада уртада тороп, туй қунақларын ашатып, эчезеп (эчертеп) йөри. Ишектән кергезми (кертми) торалар жиңгәләр кийәүне. Килен күргәзә (күрсәтә) қайнана. Өстенә күләген кигезә (кидерә). Қайнанаһымы, тәтәһәме, шул очықлап (ут белән ырымлап) кергезәде (кертә) киленне. Қызды шәл астында әкерен генә жөрgezеп (йөртеп), ике йақтан ике дус қызы тотып, кийәү жортына китерәләр.

Затланышсыз фигыль формалары. Инфинитив. Инфинитивның -ма/-мә, -маға/-мәгә (аның фонетик варианты -паға/-пәгә)

формалары актив кулланыла. Мисаллар: *Мин битемне йабып йөрмә (йөрергә) тийеш идем. Қыйар жыймаға (жыярга), тут жыймаға (жыярга) китә идек бақчаларға. Кийәүләр қыз алмаға (алырга) килгәндә, қызның ике йағында ике дусы утырады шәл йабындырып. Тегеләр шулай йаулық алмаға (алырга) киләләр, без менә сүләшмәгә (сөйләшергә) килдек, диләр. Суға тешпәгә (су коенырга) барамыз. Улар қазанча сүләшпәгә (сөйләшергә) тырышады. Безгә қода килмәгә (килергә) тийеш, ди. Риза булсалар қызны бирмәгә (бирергә), бар тағамын салады да утырып сүләшәделәр.*

Татар әдәби телендәгә барасым бар конструкциясе түбәндәгә формалар белән белдерелә ала: *-маға кирәк: Маға уқымаға кирәк (укыйсым бар). Қорған тастарханға халва пешермәгә кирәк (пешерәсе бар). Қыйарны жыймаға кирәк (жыясы бар). Қапыны сырламаға кирәк (буйыйсы бар).*

-айақ/-әйәк бар, йук, бул: Минем уқыйағым бар (укыйсым бар). Әле сизгә йыл эшләйгем бар (эшлисем бар). Уның киләйгә (киләсе) йук. Минем саға әйтәйгем (әйтәсем) бар. Йегетнең өйөнә керәйәк булғанда (керәсе булғанда) өлкүн итеп ут йаққаннар, қыз уттан сикереп чығады. Болар әүлийә өйөнән чығып китәйәк (китәсе) булғаннар. Балалар әрмийгә китәйәк (китәсе) булғанда әпәй тешләтеп қалалар.

-маға/мәгә (-паға/-пәгә): Уғай бер йыл служит итпәгә (хезмәт итәсе бар). Өйгә керәмез, казан аспаға (асасы бар).

Хәл фигыльләр. *-ып/-еп* формалы хәл фигыльләр белү, башлау фигыльләре янәшәлегендә килеп, әдәби телдәгә *-а/-ә, -ый/-и* формалы хәл фигыльләр мәгънәсендә кулланылу очраклары бар. Мисаллар: *Ул да саз тартып беләде (уйный белә). Мин үпкәләп (үпкәли) белмим. Хәзер йәшләр йырлап (жырлый) та белмиде.*

Хәл фигыльләрнең юклык формасы *-май/ -мәй, -мый/-ми* (яңгырау авазлар һәм сузыклардан соң), *-бай/ -бәй, -бый/ -би* (з тартыгыннан соң), *-пай/-пәй/-пый/-пи* (саңгырау тартыклардан соң) кушымчалары ялганып ясала. Мисаллар: *Иртә мән чығалмыйсын кийенми (киенмичә). Асықпай (ашыкмыйча) сүләнез. Мин уны күрәлмәй (күрә алмыйча) ғалыптым. Сыйырым быйыл тумай (бозауламыйча) ғалды. Чақырып алмый тороп (алмыйча), килен аларның өйөнә керми.*

-май/-мәй + -чы/-че формасы да сөйләштә еш очрый: *Чақырмайчы (чакырмыйча) киләләр үле қоранына. Сезде күрмәйче (күрмичә) қалдық.*

Сөйләштә хәл фигыльләрнең *-ғанча/-гәнчә, -ғанчы/-гәнче, -ғынчы/-генче* формалары параллель кулланыла: *Син барғанчы иртәнгә сәт ыйыр. Битачар булғанча (булғанчы) күренмәгән килен, иртәрәк барған суға. Өй эчендә кеше үлсә, бер йыл тулғанча (тулғанчы) туйға да бармый, жыйылышқа да бармый, халығ арасына чықмый, намус сақлый. Йыл қораны көнне қоранға хәтле иртә белән йаулығын чишеп ақлық йаулығы бәйләтәләр халык жыйылғынчы.*

-ған/-гән формасы чыгыш килешен белдерә торган *-нан/-нән* кушымчасы алырга һәм *-ғанчы/-гәнче* формалы хәл фигыль мәгънәсендә кулланылырга мөмкин: *Унда барғаннан (барғанчы) ийдә утырасын. Сизгә барғаннан (барғанчы) өйдә утыра бирәм.*

Хәл фигыльләрнең әдәби телдәге -*ғач/-гәч* кушымчасы урынына -*ғачын/-гәчен* формасы кулланыла: *Ике-өч көн жыйып алғачын* (алғач), *қаймақны май итеп атлап аласын*. *Тыварукны, сөтне қазанға салып қайната, аны қуйырғачын* (куерғач), *қулың белән қысып-қысып ки-бәргә қуяды, ул қорт булады*.

-*ғачтан/-гәчтән* формалы хәл фигыльләр сөйләштә сирәгрәк: *Йылын уқытқачтан* (уқытқач) *инде ул кердән чыға дип әйтәләр, ақлық бирәләр. Кеше үлгәчтән* (үлгәч) *тақмақлап йылау бар*.

Сөйләштә -*ғач/-гәч* формалы хәл фигыль урынына аның түбәндәге мәғһнәдәш конструкцияләре дә кулланыла:

а) -*ған/-гән* *сон//сын//сун*: *Күренмәгән сын* (күренмәгәч) *қайдан белик. Ул килгән сын* (килгәч) *бер ғыз табыпты. Суға төшкән сун* (су коенғач) *ашағысы киләт. Кино қарап булған сун* (карағач) *ашарлар*.

ә) -*ғаннан/-гәннән* *сон//сын//сун*: *Шул сүзләрне әйткәннән сон* (әйткәч), *арты менән чығарды өйдән қызды да, кийәүде дә. Баш қодағый көмеш ақча чәчә туйда, қартлар туйы бетә баш қодағый ақча чәчкәннән сун* (чәчкәч). *Қунақлар килгәннән сын* (килгәч) *қуанып киттем. Туй узғаннан сон* (узғач) *қорән уқытабыз*.

б) -*ып/-еп* *булғач*: *Ашап булғач байанды жәйәде* (ашағач ак яулық жәя). *Ақча чәчеп булғач* (чәчкәч) *кийетләр булады. Ашап булғач* (ашағач) *тағын да сурайт*.

Сыйфат фигыль. Сөйләштә -*айақ/-әйәк* кушымчалы сыйфат фигыль актив кулланыла, мәғһнәсе белән ул әдәби телдәге -*ачак/-әчәк*, -*ыр/-ер*, -*асы/-әсе* формалы сыйфат фигыльләргә туры килә: *Барысы да ил сақлайақ* (саклаячак) *балалар. Бирәйәген* (бирәсен) *биреп, алайағын* (аласын) *алған сун туй башланып китә. Апкитәйәк* (алып китәсе) *қызны сыйлап жыйылабыз, жырлыйбыз, бийибез, саз тартабыз. Сабанға чығайақ* (чығасы) *көндә ботқа пешерәләр, қабақ бурәк пешерәләр. Кийәйәк* (кияр) *кийемен, ашайақ* (ашар) *тәғамың бар*.

Сөйләштә -*у/-ү* формалы исем фигыльгә -*лы/-ле* кушымчалары ялғанып ясалған сыйфат фигыльләр дә кулланыла. Мәсәлән: *Уртада озатулы қыз утырады. Алдында йаулық йабулы булады. Йаучы бикәмә ошаулы қыз киләде*.

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр. Алар, нигездә, әдәби телдәгечә. Сөйләштә түбәндәге бәйлекләрнең әйтелешендә үзенчәлекләр бар: *ман/мән/мынан/менән* (белән): *Балғасық мән эченез* (бал кашыгы белән эчегез). *Сезде күрү мән* (белән) *таныдым. Сезде пахлаша мынан* (белән) *қунақ итәмез*.

тике/тикем (хәтле, кадәр): *Мынадыйына тикем* (хәтле) *жыйған қыйарды. Қазан өйгә тике* (кадәр) *артымдан керде қуншым*.

тийен/чийен (хәтле, кадәр): *Қырқына чийен* (хәтле) *сақламаға қуша баланы, жән алыштырмасын. Қырқына тийен* (хәтле) *бала йушындырған суны да үсеп торған тирәк төпләренә түгә булғаннар*.

бит (як): *Туй булғанда қыз биттә* (қыз яғында) *булады туй, кийәү сый дип әйтеләде йегет биттәге туй. Кийәүне сайлай инде қыз бит* (қыз ягы). *Безем биттә* (безнең янда) *үлән юк*.

тик (кебек): *Ышанма йәшлегенә, тайанма саулығыңа, йәшлегенә*
жыл тик (кебек) *үтәр, қарыйлық ни хәл итәр.*

таман (таба): *Йағаға таман* (таба) *китте.*

Кисәкчәләр. Әстерхан сөйләшәндә аерым кешеләр сөйләмәндә *ғуй* (ич, бит) раслау кисәкчәсе кулланыла: *Кеше үлгәч қычқырып йылайды ғуй, йыламасаң ашыру буласың, йөрәгенә тотады, қаның күтәреләде. Қычқырып-қычқырып йылады, йыламаса эчәндә қалады ғуй. Үлгән кешенә рухы килеп торат, диде ғуй. Бу өйдә кеше торғызмыйды ғуй, өй ийәсе кертми ди.*

Лексик үзенчәлекләр

Әстерхан сөйләшәндәгә диалекталь сүзләренә кайбер тематик төркемнәрен күрсәтеп үтик. Алар арасында нугай теле белән уртақ сүзләр дә булу күзгә ташлана.

Йола атамалары: *кечкентәй йаучы* — беренче мәртәбә кыз ярәшәргә килгән кеше, *өлкүн йаучы* — кызны ярәшкәч туй һ. б. турында сөйләшәргә килгән кеше, *шикәр сындыру* — кызны ярәшү, *туй көнен кисү* — туй көнен билгеләү, *нике бавырсақ* — никах бавырсагы, *тақ ағасы* — туй башлығы, *байанды* — туйда киләннә аяк астына жәелә торган яулык, *күмәкче* — туйда булышучы, *кийет* — бүләк, *туғыз* — туйда кияү ягыннан бирелә торган акча, киём-салымнар һәм аш-сулар; *түркәннәп бару* — кияү өенә килән булып төшкәннән соң, кызның үз әти-әнисе йортына кунакка килүе, йола буенча ул үзенә туган йортына ана ягы чакыргач кына киләргә тиеш.

Ел фасыллары һәм көн исемнәре: *йаз башы* — яз, *йаз* — жәй (шулай ук мишәр диалекты сөйләшләрәндә дә), *йыма* — атна, жомга, *кече йыма* — пәнжешәмбе, *йыма суны* — шимбә.

Туганлык терминнары: *мийәм, әмә* — әни, әнигә әндәшү сүзе; *қахам* — абый, абыем; *тәтәм* — апам; *бибәм* — эне яки сеңел; *әйем* — әтисенә әнисе, әби; *мамам* — әнисенә әнисе, әби; *ақмул-лам* — хатыны иренә иң олысыннан икенче булган абыйсына шулай әндәшә, *бийаға* — иренә олы абыйсы, *иркәк* — ир кеше; *нағашым* — әнисенә туганы, *қысқайақ* — хатын-кыз һ. б.

Ашамлыклар: *қатланчық* — катлы бәләш, бәләш, *кузбәләш* — чикләвекле бәләш, *нугай милеш* — ит белән дөгә бәләш, *бурәк* — бөккән, *жимеш бурәк* — жимешле бөккән, *бадамгел* — өйдә пешерелгән перәннек, *лақсалба* — чәкчәк, *тақыйа бавырсақ* — түгәрәкләп, түбәтәй формалы итеп никах мәжлесенә пешерелгән бавырсақ, *пахлаша* — бал һәм чикләвек белән пешерелә торган күп катлы бәләш, *нан* — төче күмәч, *туғач* — клиндер, *қул ылақса* — токмач, *кисмә* — ит һәм эре итеп киселгән токмач белән пешерелгән ашамлык, *балқушас* — өйдә әзерләнгән эчемлек, *қалмық чәй* — яшел чәй.

Йорт-жир һәм көнкүреш белән бәйлә сүзләр: *пин-жара//мижара* — өйәлдә, *кизәңке* — чолан, *арқалық* — матча, *әлдәрек* — савыт-саба шүрлегә, *қазан өй* — ишек алдындагы жәйгә кухня, *кечкәнә өй*, *малғура* — абзар, *пыйала* — көзгә, *тигәршек* — тәгәрмәч, *шувал* — моржа, труба, *әүлә* — ишек алды, *қулжуар* — кечкәнә таз, *ләгән*, *кипкер* — тишекле чүмеч.

Киём-салым һәм бизәнү әйберләре атамалары: *ату* — читек, *биспәт* — бишмәт, *қаптал* — бишмәт, *йатақ* — бүрек, *китән* — тукыма, *тақыя* — түбәтәй, *сырға* — алка, *арқалық* — камзул, *тастар*: *баштастар*, *буйтастар*, *қыйық тастар* — башка бәйли торган урамалар, *жағалық* — муенса, *бурчын* — тиредән тегелгән аяк киеме.

Жир эшкәртү атамалары: *тақтарланған жир* — эшкәртелгән жир, *тақта* — түтәл, *күл* — иңкү урын, сугарыла торган урын, *күлче* — игенче.

Хайваннар һәм кош-кортлар: *быға* — үгез, *башмақ* — тана, *қонажын* — өч яшьлек тана, *қунан* — колын, *көчек* — эт, *мышық* — песи, *қуй* — сарык, *ичке* — кәжә, *қураз* — этәч, *лақ* — кәжә яки сарык бәтие.

Үсемлек атамалары: *тирәк* — агач, *армыт* — груша, *байтирәк* — тополь, *қызыл гел* — гөлжिमеш, *дубийа* — фасоль, *картуп* — бәрәңге, *шыбыт* — укроп, *ут* — чүп үләне, *йусан* — әрем, *бадымжан* — баклажан, *мадур* — помидор, *чақын* — жикән, *қомаршық* — кыргый рәвештә үскән ниндидер бөртекле ашлык, бик борынғы заманнарда билгеле булган дип санала, *чилем* — су чикләвеге.

Сөйләү үрнәкләре

түркеннәренә қул алмаға барадылар// чақырып алалар түркенгә ата-анасы қыздың// «үз түркенемә бардым»/ диләр// аш пешерәләр/ шикәрчүрәк/ бадамгел пешерәләр// килен радналарына қунаққа бара/ қул алып күрешеп йөри// ике арада килеп-китеп йөрмәгә була түркеннәп барғаннан соң// қызды әкиләт заты белән// қуй суйады/ жәймәсен пешерәде/ бурәк жиберәделәр// түркеннәп килгәндә мал әйтәде қызға/ ит пешерәде// анасы қыздың артыннан бағырсақ пешереп әкитте//

қодағый үзе әйтәде берәз вақыт үткәннән соң// киленемне түркеннәтеп әкиткем кели/ дип қабар бирәде қыздың анасына// әзер булса қыздың анасы қаршы алып қабул итәде// әкилмәгә тийешләр қуй суйып/ бер чара бурәк пешереп// бер чара бурәкне өләштерде күршеләренә/ йақыннарына//

түркеннәп килгәндә қыздың атасы мал теркәп жибермәгә тийеш/ қуймы/ қара мал сыйырма/ қонажынмы// әзилдә (әлектә) бездә шулай иде// түркеннәп барғанда биргән заты диделәр// хәле тартқан кеше әвәлгә ғадәт буйынча мал бирмәгә тийеш қызды түркеннәп әкилгәндә// ә йегет анасы қызды түркеннәтеп әкилгәндә әрү ит бирәде/ йә мал бирәде// қыз қалады кийәү менән/ ике-өч көн торады үзенең түркен йортында// ә қайнаналары қайтып китмәгә тийеш үзенең өйенә// хәзер инде түркеннәтеп әкилми/ ул ғадәт қалды// түркен чәйе дип/ кийәү битен күрәбез дип/ әвәле қыз белән кийәүне чақырып алады ана йағы// қыз белән кийәү киләде/ кийәүнең йақын туғаннары киләде/ кийет бирәде ана йағы// түркен чәйенә пешерәде лақсалба (бавырсақ)/ пәрәмәчә/ турамша (бишбармак)//

Әстерхан өлкәсе, Идел бue районы, Кызан (Тат. Башмаковка) авылы.

2000 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

Жидәле урынчылыгы дигәндә, Әстерхан өлкәсе Лиман районы Жидәле (Зензели) авылы сөйләше күздә тотыла. Жидәле урынчылыгында, Әстерхан өлкәсендәге башка татар авыллары сөйләшләреннән аермалы буларак, казакъ, төреkmән, калмык телләренә хас үзенчәлектәр теркәлгән. Алар телләре һәм килеп чыгышлары төрлечә булган халыкларның үзара аралашуы (кыз алышу, кыз бирешү) нәтижәсендә

килеп чыккан. Шул ук вакытта бер ук жирлектә күп гасырлар буена янәшә яшәү, тыгыз мәдәни-икътисади бәйләнешләр, гомуми тормыш-көнкүреш аларның уртак үзенчәлекләре барлыкка килүгә китергән.

Жидәле авылы халкының зур өлешен татар теленең урта диалекты вәкилләре алып тора. Моннан башка, чыгышлары буенча Пенза губернасыннан булган, башта Волгоград өлкәсенең Светлояр районына (Малые Чапурники авылы), аннан әлегә төбәккә килеп утырган мишәр диалекты вәкилләре дә сөйләшнәң формалашуына йогынты ясаганнар. Авылда берничә төреkmән гаиләсә дә булган, ләкин алар, азчылыкны тәшkil итү сәбәпле, сөйләштә сизелерлек эз калдыра алмаганнар. Калмыкиягә якын урнашканлыктан, Жидәле авылында татар егетләренә кияүгә чыккан калмык киленнәре дә күп булган. Ләкин сөйләштә калмык сүzlәре күп түгел, алар, нигездә, хайван асраучылык һ.б. кайбер тармакларда гына күзәтелә. Жидәле сөйләше Л. Ш. Арсланов тарафыннан өйрәнелгән, без биредә, нигездә, аның материалларына таянабыз. Урынчылыкка хас аерымлыкларга тукталып үтик.

Фонетика. Сорау кисәкчәсендә *а~ы: барама* — барамы, *қайтама* — кайтамы; *ә~э (е): киләмә* — киләме, *исәнмә* — исәнме.

ш~ч төрле позициядә һәм шактый даими характерда: *шәй* — чәй, *пешән* — печән, *пышак* — пычак, *шалғы* — чалгы, *шүкеш* — чүкеш.

нг~лг: *йанылыш* — ялгыш, *йангал* — ялган.

с~т: *сосқамыр* — төче камыр.

м~ң: *мим* — миң.

3 тартыгы фигыльләрнең 2 нче зат күплек санында, исемнәр һәм алмашлыкларның тартым кушымчаларында саңгыраулашырга мөмкин: *барасыныс* — барасыз *сораныс* — сорагыз, *киленес* — килегез; *китапларымыс* — китапларыбыз, *үзенес* — үзегез, *ақшаларыныс* — ақчаларыгыз.

Морфологик үзенчәлекләр. Кеше фамилияләрендә татар әдәби телендәге *-ин* кушымчасы урынына сөйләштә *-ев* кушымчасы кулланыла: *Абдуллаев* — Абдуллин, *Рахматуллаев* — Рәхмәтуллин, *Сайфуллаев* — Сәйфуллин.

1 нче һәм 2 зат алмашлыкларына *-лар/-ләр* күплек кушымчасы ялгана: *Безләр* (без) *ашылда торамыз*. *Сезләр* (сез) *қайдан, сезләр кем?*

Жидәле сөйләшендә күрсәтү алмашлыкларының түбәндәге формалары да кулланыла: *анау* — ул, *монау* — бу, *монадый* — мондый, *анадый* — андый, *улсы* — ул, *ансы*. Мисаллар: *Анау* (ул) *йылға* (өйне салып) *бетерәмес*. *Монаудан* (моннан) *қойып эшәрсен*. *Монау* (бу) *қуншыдын бақшасы йуқ*.

Сыйфатларның чагыштыру дәрәжәсе *-дырақ/-дерәк, -тырақ/-терәк* кушымчалары белән ясала: *Мин ашты иртәдерәк* (иртәрәк) *алмаға торам*. *Бераз қызғандырақ* (қызганрак). *Маштақтырақ* (тәбәнәгрәк) *бу жир*.

Хикәя фигыльнең хәзерге заманы эш яки хәлнең сөйләгән моментта башкарылуын белдерә торган *-а/-ә, -й* яки *-ып/-еп* *йатыры, торы* төзелмәләре белән белдерелә: *йазып торым, йазып торымыз* — язам, язабыз; *йазып торысын, йазып торысыз* — язасың, язасыз; *йазып торы, йазып торылар* — язып тора, язып торалар. Юклык формасы: *мин йазып торғай йуғым* — мин язмыйм; *син йазып торғай йуқсың* — син язмыйсың; *ул йазып торғай йуқ* — ул язмый.

Күплек саны: *безләр язып торған йуқмыз* (без язмыйбыз); *сезләр йазып торғай йуқ* (сез язмыйсыз); *улар йазып торғай йуқ* (алар язмыйлар). Мисаллар: *Әле сулар қорып йатыр* (кибә). *Мин айтып торған йуғым* (әйтмим). *Бастышты йанғыдан йасашақ булып торым* (басманы яңадан ясамакчы булам).

Үткән заман. Сөйләштә нәтижәле үткән заманның тулы һәм кыскартылган формалары кулланыла: *Мин мотқанмын* (онытқанмын). *Безләр уқымый қалғанмыз* (калғанбыз). *Сезләр айтмай киткәнсез*. *Әле уға житкәмез йуқ* (житкәнебез юк). *Ишеткәм йуқ, күргәм йуқ* (ишеткәнем юк, күргәнем юк) ундай затларны.

Қабатлаулы үткән заман *-а/-ә + -тын/-тен/-дын/-ден иде, -а/-ә + -тығын/-теген/-дығын/-деген иде, -ан/-ән иде* һәм *торған иде* формалары белән ясала: *Йаздын башында үрден суы киләтен иде* (килә торған иде). *Йөрә алмастайына биреп жибәрән иде* (жибәрә торған иде). *Үзе өйгә қайтып, үзе киләдеген иде* (килә торған иде).

Күптән үткән заман *-ғай/-гәй иде* рәвешендә ясала: *барғай идем, барғай идек* — барған идем, барған идек; *барғай иден, барғай иденез* — барған идең, барған идегез; *барғай иде, барғай иделәр* — барған иде, барғаннар иде. Юклык формасы: *бармағай идем, бармағай идек* һ. б. Мисаллар: *Күптән килмәгәй иде* (килмәгән иде). *Әйемнәр мән барғай идем* (барған идем). *Қундрауға барғай идек* (барған идек) туйға.

Киләчәк заман. Билгесез киләчәк заман фигыль нигезенә *-ыр/-ер/-р* һәм зат кушымчалары ялганып ясала: *қалырмын, қалырмыс* — калырбыз; *қалырсын, қалырсыныс* — калырсың, калырсыз; *калыр, қалырлар*. Юклык формасы: *қалмайым//қалмармын, қалмамыс//қалмаймыс* — калмам, калмабыз; *қалмассың//қалмайсын, қалмассыныс//қалмассыз* — калмассың, калмассыз; *калмас, калмаслар*.

Билгеле киләчәк заман формасы *-ашақ/-әшәк//ачақ/-әчәк* кушымчалары белән ясала. Мисаллар: *Син киш қалашақсың* (соңға каласың). *Мин сине тотып алашақ идем* (алачак идем), *автобус қузғалып китте*. *Мин қалаға барашақ идем* (барачак идем).

Теләк фигыльләр. Беренче зат берлек һәм күплек сандағы теләк фигыльләр *-айым/-әйем, -айық/-әйек, юклыкта -майым/-мәйем, -майық/-мәйек* кушымчалары белән ясала: *Станцаға барайым* (барыйм), *қалаш, шикәр-чүрәк алайым* (алыйм). *Магазинға кереп шығайық* (кереп чыгыйк), *затларын күрәйек* (күрик).

Эчке теләк *-ғы/-ге, -қы/-ке* килеп (килмәй) *торы // киләде* (килә) конструкциясе белән белдерелә һәм әдәби телдәге *-асы килә* формасына туры килә: *Минем ашағым килеп торы* (ашыйсым килә). *Синен ашағын килеп торы* (ашыйсың килә). *Унын ашағысы килеп торы* (ашыйсы килә). *Безден ашағымыз килеп торы* (ашыйсыбыз килә).

-ашақ/-әшәк булу, иде формасы белән ният мәғънәсе белдерелә: *Мин қалаға барашақ идем* (бармакчы идем), *йашын йауды*. *Шуны сиға айташақ булып торым* (әйтмәкче булам): *шул хилы эшләдек безләр*.

Ярдәмче фигыльләрсез генә кулланылған очрақлар да бар: *Мунша йағашақлар улар* (алар мунча ягачак).

-дығын/-деген, -тығын/-теген, -дын/ден, -тын/-тен кушымчалы сыйфат фигыльләр әдәби телдәге *-учы/-үче, -а/-ә торған* формалы сыйфат фигыльләргә туры килә: *Монда қашып киләтен* (качып килә

торган) қалық булған. Ул безлэргэ килэден (килэ торган) кеше иде. Әле тегэтен (тегэ торган) жирдэ эшлэйде. Ул барадығын (бара торган) сыйыр төгел иде.

-ма/-мэ сорау кисәкчэләре әдәби телдәге -мыни/-мени сорау кисәкчэләре урынында да кулланылырга мөмкин: Моннан китап йазашақма (язамыни)? Нуғай қалқынын урыны барма (бармыни), йөрә биргән.

Бу урынчылыкның диалекталь лексикасы, нигездә, юрт урынчылыгы белән уртак.

Йола һәм туганлык терминнары: *мамай* — әби, *әйем* — әни, *кахам* -абый; *бибәм* — үзеннән кече әнесе яки сеңлесе, *пешә* — хатын, *иркәк* — ир кеше, *тақ* — бирнә.

Ел фасыллары, көн исемнәре: *йаз* — жәй, *йаз башы* — яз, *иртән* — иртәгә, *кеше йома* — атнакич, пәнжешәмбе, *йома* — жомга, *йома суны* — шимбә, *қыр* — көнбатыш, *эшкәре* — көнчыгыш.

Тормыш көнкүреш һәм өй кирәк-яраклары: *қура-тақ* — койма, *аралық* — тыкрык, *пинжәрә* — өйалды, *арқалық* — матча, *элдерек* — шүрлек, *қура* — мал абзары, *шешә* — пыяла, *мөйеш* — почмак, *түбә тақта* — түшәм, *эргә* — нигез, *қоймалақ* — сөт бидоны, *нәлбәк* — тәлинкә, *қашау* — боз, *ашар* — йозак, *тырнашыш* — тырма, *шикке* — үлчәү, *пр'ах* — каба, *пуграб* — баз, *тәстерхан* — ашъяулык, *арыш* — арба тәртәсе, *қуншы* — күрше, *манит* — акча, *сыйа* — язу карасы, *тил* — тимер чыбык, *дәрман* — дару, *утлық* — көтүлек, *өке* — бәке, *қызыл* — чүл, *шүңкер* — балык сөяге, *купна* — чүмәлә.

Киём-салымнар: *пайпақ* — башмак, *шебек* — чүәк, *йатақ* — бүрек, *виндиркә* — ботинка, *тақыйа* — түбәтәй, *шунтай* — сумка, *валник* — киез итек.

Ашамлык атамалары: *қатлашық* — катлы бәлеш, *шүлә* — ботка, *нуғай мәнече* — итле, дөгеле зур бәлеш, *турамша* — бишбармак, *туғаш* — криндел, *шикәр-чүрәк* — өйдә пешерелгән перәннек, *баздамгел* — кекс, *бүрәк* — пилмән, *питер* — төче күмәч, *лақсалма* — чәкчәк.

Хайван һәм кош-корт атамалары: *кәшек* — эт, *мышык* — пәси, *қуй* — сарык, *боға* — үгез, *қураз* — этәч, *турғай* — чыпчык, *қара турғай* — сыерчык, *ишке* — кәжә, *лақ* — кәжә бәтие, *қонан* — ике яшьлек үгез, *қонажын* — ике яшьлек тана, *төйә* — дөя, *эңгән* — ана дөя, *серкә* — печтерелгән кәжә тәкәсе, *балды күкән* — бал корты, *суна* — кигәвен, *шабақ* — корбан балык, *майшабақ* — сельдь, *судок* — судак. Бу төркемдә калмык теленнән кергән сүзләр күбрәк очрый: *турым* — дөя баласы, *бура* — ата дөя, *эңгән* — ана дөя, *хаша* — койма, *батахана* — вак чебен, *көрнәй* — көзән.

Үсемлекләр һәм яшелчәләр, жыләк-жимеш атамалары: *армыт* — груша, *тирәк* — үсеп утыра торган ағач, *байтирәк* — тополь, *дубыйа* — фасоль, *бадымжан* — баклажан, *памидур* — помидор, *мәркү* — кишер, *картуп* — бәрәңге.

Кеше белән бәйлә сүзләр: *шыйқан* — сызлавык, *бетчә*, *тирескән* — арпа (күзгә чыккан), *ық бирмәү* — игътибар итмәү, *таза-лау* — чистарту, *айдау* — куу, *қуздыру* — үчәкләү, *моту* — оныту, *байыту* — утны яндыру, *таншайу* — ял итү, *шигү* — тәмәке тарту, *азарлау* — ачулану, *мараз* — авыру, *маштақ* — тәбәнәк, *тәмбәл* — ялкау, *айлақ* — бик, *сыра* — гомумән.

Сөйләү үрнәкләре

бу асыл жиде кешедән булған// төрле жирдән килгән/ пенза йағыннан килгән// аннан соң қарақалпақ// қалмық/ барыннан килгән// бақайывлар қай жирдән булды микән?// жиде кешедән булған бу жидәле// башқа қайдан килгәнән белеп торғаным йуқ// элек шул қара хезмәт белән/ қайсының үз бақшасы булған// бақша игеп хәл алған халық/ шығыр менән иккән// шулай торғаннар индеге/ мал мынан торған халық/ башқа кәсеп булмаған// күл иккәннәр күбесе/ йарлы қалық/ кәсеп итеп йөргәннәр// үтерек белмәйем/ ни зат сүләйем// қайда ул вақытта уйын/ атай йуқ/ әйем йуқ/ үги әни менән қалдым// унан соң тормошқа шықтым менә шушы бабаңа// орлап та алды да китте// өйдән орлады/ үзем йөгереп бардым// ул вақытта шана йуқ иде// үзем йаратып/ үзем бардым// орлаған соң туй// шунда ғынақай туй булды// берәз халық жыйналды да туйлары да булды//

...бер йирдән дә килмәгәннәр/ шушында үскәннәр/ шушында торғаннар// йуқ нәселемне қайан беләйем// утарлар бер хыйлы бар/ сүләшүләре башқа// колхозда эшләдек рабочий булып/ мамыққа да йөрдек/ әвәл вақытта поливқа да йөрдек// қабақ малларымысқа да/ үземескә дә йақшы// қабақтан бәләш пешерәмес//

кукурузны жирдән бер-берләп тә жыйып ашыйдығын идек/ ул вақытлар узды инде// ул кукуруз да булмайдыған иде// безләр дикәрләр кемек өйдәгенәкәй торамыз/ башқа жиргә шықмайбыз/ башқа жиргә бармаймыз да// ике-өш йылда бер қалаға ғынақай барамыс// суғыш заманда мин балаларыма пуршап (рус. поршни) тегәдеген идем/ шуны текмәгә өйрәндем//

Сөйләүче: Сәйфетдинова Маһирә, 67 яшь.

Әстерхан өлкәсе, Лиман районы, Зензели (Жидәле) авылы.

1976 ел. Язып алучы: Л. Ш. Арсланов

басы (күл исеме) шуннан алынған индеге// ике батыр йөриде шунда индеге/ берәше анаудан қуаты артық булғанны белгән// давай/ дигән/ син суға кереп тор/ дигән// боздың қатып торған заманы өкегә кер/ дигән// боз қалын булған/ өкегә кереп туқтайды да/ башыннан алады// қуатынны сына/ көшенде сына// төн буйына торғыза/ иртән менән боз йахшы қатқан булады// давай күтәр/ ди// күтәрде/ күтәрде/ аяқ асты батмақ/ уны күтәрәлмәйде// бу шуннан шабашақ булады// бу анауды жыл менән өрәде боға// ул заман сүге боз өстенә киләлмайды// икенше бозлық буйлап киләде жеп менән// анау өрәде морны ман// жеп өзеләде// анан сон низәт итмәгә//

Сөйләүче: Солтанов Риваз, 68 яшь.

Әстерхан өлкәсе, Лиман районы, Зензели (Жидәле) авылы.

1976 ел. Язып алучы: Л. Ш. Арсланов

Кундрау урынчылыгы дигәндә, Әстерхан өлкәсе Володар районы Кундрау (русча Тулугановка) авылы сөйләше күз алдында тотыла. Ул тел үзенчәлекләре белән юрт урынчылыгына якын. Шулай да анда, кайбер үзенчәлекләрнең активрак кулланылуы яки бу авыл сөйләшендә генә табылуы ягыннан караганда, берникадәр аермалар да бар. Кундрау урынчылыгы Ф. С. Баязитованың 1987, 2000 елларда уздырылган экспедиция материалларына нигезләнеп тасвирлана.

Фонетик үзенчәлекләр. Кайбер очрақларда сүзнең алдагы ижегендә ө сузыгы тәэсирендә ә сузыгы ө кебек итеп әйтелә: *бөйөрөктөй* — бөөрөктәй, *йөрөктөй* — йөрөктәй, *сөйөк* — сөйәк (сөяк).

Кайбер сүзлөрдө ө һәм ү авазларының тәңгәллөгө күзәтелә: төллөк//түллөк — төнлек, күрпө — көрпә; ү~и: бүлөү — билөү (бала билөү).

х~қ: туған-тохом — нәсел, туған-тумача, ахтық — актык, арха — арка.

з~ж: зимес — жимеш, зимеслек — жимешлек.

с~ш: қас — каш, қасық — кашык, бас — баш, жамбас — янбаш, тысау — тышау.

Сөйләү үрнәкләре

қамыш барып алып киләбез// аны чабабыз өчкә бүлөп// ул бик озын була// мичкә йағабыз// қышқа чана белән алып киләбез қамышны// аны қар булмастан алда кисеп/ бәйләп-бәйләп қуйабыз// қар булса ала алмыйбыз гуй инде//

менә киленнең қәйенсеңлесе/ күрше киленнәре булады// алар бергәләп далаға кизәккә барадылар// ике-өч қапчық кизәкне арқалап (аркаға асып) алып киләбез/ әкилеп өйәбез киптереп// кизәкне шулай арбалап алып қайтабыз// кизәкне далада да өйөп қуйабыз/ қоп-қорғақ (коп-коры) булып тора// кизәк утында пешкән үтпәк (икмәк) тә, питер (төче күмәч) дә, көлчә дә тәмле була/ көйми пешә// аннан сун ағачқа барабыз// ағач белән кизәкне алып килеп/ киптереп/ құраға (абзарға) кергезеп қуйабыз/ су булып қуймасын дип// ағач белән кизәкне қушып қазан астына йағабыз// кизәк жағабыз/ қамыш жағабыз/ чақын (камышның бер төре) жағабыз/ урып әкилеп салабыз// менә өйөбездә өлкүн пич иде/ қара қазан иде// шул қазанда аш пешкән/ қамыш йағып/ жикән йағып қара чәй қайнатқаннар// шул бер қара қазан/ бөтен бәрәкәт шунда/ бер қазанда булған// қара қазанда пешкән аш та/ пылаулар да тәмле була//

май айында сыйырың туса (бозауласа)/ май айының майы тәмле булады// чәчәкләр ашый гуй мал// ул нинди авыруға да им булады// чәчәк майы дип имгә йарады// менә башы аураса (авыртса)/ май чәчәкләренең майы дип бирәделәр// бутилкәгә салып қуйадылар// им булады чәчәк майы//

қырық қарын булмады малның/ бийен диде// шуны йуып ап-ақ итеп/ тозлап қуйасың// күп тозламыйсың// күп тозласаң/ ул бөрешеп қалады// шуның эченә қаймақ жыйныйсың// бийен дип әйтте// ул эре малның эчендә булады/ қуйның эчендә булады// аны жыйып алып қуйасың// сыйыр сауғанда қаймақны жыйасың шуңар/ тоз сибәсең// қаймақның суwy чығады// шуны жыйып тутырғач/ бер сауытқа салып болғап алып май итәсең// менә иртә белән генә май итеп алдым// әwәл заманда халадил'ник йуқ қый// бийенне азбарға қуйабыз/ салқынға элеп қуйабыз// ике-өч көн жыйып алғачын май итеп атлап аласың// эретеп қуйа сары май итеп//

қуйлар күп була иде әзилдә (электә)// далада қатқырлардан (бүреләрдән) сақлады көтүчеләр/ чабаннар//

Әстерхан өлкәсе, Володар районы, Кундрау (Тулугановка) авылы.

2000 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

Әстерхан өлкәсе Нариман районындагы ике авыл — Линейное (Кәменни) һәм Туркменка авыллары сөйләше тел үзенчәлекләре буенча бер урынчылык — **линейное** урынчылыгы дип алынды. Архив материалларыннан күренгәнчә, әлегә авылларга нигез салучылар 1782—1791 елларда Әстерхан губернасы Чернояр өязе Каменный Яр (Кәменни) авылыннан килеп утырганнар. Бу сөйләшнәң үзенчәлекле ягы

шунда: биредә урта һәм мишәр диалектларына хас үзенчәлекләр табыла. Ләкин урта диалектка хас үзенчәлекләр күбрәк булганлыктан, сөйләш урта диалектка кертелә.

Линейное сөйләше Л. Ш. Арсланов тарафыннан өйрәнелгән (Татары Нижнего Поволжья и Ставрополья.— Н. Челны, 1995.— 34—40 б.).

Фонетик үзенчәлекләр. *а* авазы, әдәби телдә һәм урта диалект сөйләшләрәндәге кебек, иренләшү төсмере белән әйтелә: *а^олма* — алма, *а^ола* — ала, *ба^оға^она* — багана, *қа^ойта* — кайта.

к~ғ. Тирән тел арты тартыкларының берникадәр арттарак булган, ягъни урта диалекттагы тирән тел арты *к, ғ, х* белән мишәр диалекты сөйләшләрәндәге *к, г, х* тел арты тартыклары арасындагы вариантлары да күзәтелә. Мондый үзенчәлек урта диалектның мишәр диалекты вәкилләре катнашлыгында формалашкан чистай, стәрлетамак, богрыслан, камышлы кебек катнаш сөйләшләрдә дә күзәтелә.

Әдәби телдәге *лг* тартыклары янәшәлегенә сөйләштә *нг* һәм *ң* туры килә: *йаңылыш* — ялгыш, *йаңғыз* — ялгыз, *йаңғал* — ялган.

бд~пт аерым сүзләрдә: *ибдәш* — иптәш, *абдырау* — аптырау.

Грамматик үзенчәлекләр. Хәзерге заман хикәя фигыльләрнең 3 нче затында әдәби формалар да, *-дыр/-дер* кушымчалары белән ясалган вариантлар да кулланыла: *Безнең мәҗлес бик күңелле буладыр* (була). *Ул далада торадыр* (тора).

Урынчылыкта әдәби телдәге *-асы/-әсе, -ыр/-ер* кушымчалы сыйфат фигыльләр бик сирәк очрый, аларны *-ачақ/-әчәк* формасы алыштыра: *Киләчәк* (киләсе) *йылға барасыз. Тегеләр белә инде низат булачағын* (нәрсә буласын). *Көзгә қайтачағын* (кайтасын) *әйтеп хат йазды.*

-а, -ә бул конструкциясе әдәби *-ган/-гән* яки *-а/-ә* икән формасы белән мәгънәдәш: *Борын заман бер қарт белән қарчық тора булған* (торган икән). *Ақча түләмичә китеп бара була* (бара икән). *Сыйырым әүлгә кереп бара була* (бара икән).

Урынчылыкның лексикасы, нигездә, урта диалект өчен хас булган сүзләрдән тора.

Линейное урынчылыгында гына очрый торган сүзләр: *бөгәнәк* — кигәвен, *күкәй* — күке, *үпчә* — үкчә, *ләкләп* — артсыз башмак, *урман* — үсеп утыра торган агач, *кәчәк* — эт баласы, *үзарба* — кул арбасы, *аңқау* — аңгыра.

Сөйләү үрнәкләре

ауыл йанында қамыш күп үсә// қышлый қамыш йаға идек// ул үзе сарғайып кибә// қыш барасың да урасың/ қамыш урақ була/ алып қайтып йағасың// мичкә қамыш йағабыз диделәр әвәлгеләр// чақын инде менә озын// шуны мичкә салып/ қамыш йанып беткәнче уқыйм/ диде// қамыш ул озын/ мичнең авызына төшкәнче йана//

қамыш үзенә айырым/ чақын үзенә айырым// қоры чақынның үзен генә урып алалар// чақын үсә торған күлләр була// чақын үскәндә чабып/ қарбыз тәйи торған арбаға астына-өстенә салалар иде// ачлық вақытларда тамырын ашадық инде қазып// чақынның орлығын да қуырып ашыйсың/ булымчық дип әйтәбез//

чақын сарғайып төшә көзен/ шунда урып алалар иде аны// чақынны жыйып китерә дә аны бауықтыра суға салып// аны туқып палаз итеп

жәйә// аны эшли белгән кеше генә эшли// чақынның үзәгеннән қорады
ыстанукка// чақыннан турлықлар/ жәймәләр суқтық// чақынны суға манып
тоталар/ йомшара инде ул/ аннан соң аны сугалар/ суққан турлықны идән-
гә жәйәләр/ сәкегә тахтабиткә жәйәләр// кәрзиннәр/ зимбелләр бәй-
лиләр чақыннан// чақыннан йасаған затны сумка димиләр/ зимбел дип
сөйлиләр// өлкән ыстанук/ йегерме дүртлек зимбел/ уникалек зимбел туғи
идек//

қоймалар да қамыштан булған/ қайсы үреп йасаған/ қайсы пучоқлан-
ған// жир жире белән қамыш була монда// қамыш өй булды// менә минем
өйем дә/ мунчам да қамыштан салған/ күрсәтәм хәзер// әвәле өйләр қамыш-
тан иде//

Әстерхан өлкәсе, Нариман районы, Линейное
(Кәменни) авылы.

2000 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

Картузан урынчылыгы (Әстерхан өлкәсе Нариман районы Карту-
зан авылы сөйләше күз алдында тотыла) да үзенәң төп билгеләре белән
әстерхан сөйләшенә карый. Архив материаллары күрсәткәнчә, бу авыл-
га нигез салучылар Вятка, Казан, Зөя өязләреннән килгән татарлар,
шулай ук Пенза өлкәсеннән килгән мишәрләр булганнар. Соңгылары,
сан ягыннан азрак булганлыктан, сөйләшкә зур йогынты ясый алма-
ганнар. Картузан сөйләшен Л. Ш. Арсланов өйрәнгән (Татары Нижнего
Поволжья и Ставрополья, 1995). Биредә урынчылык, нигездә, аның ма-
териалларына һәм үзебезнең 2000 елгы экспедиция материалларына
таянып тасвирлана.

Фонетик үзенчәлекләр. *а* авазы сөйләштә иренләшү төсмере белән
әйтелә: *а^орба*, *а^оғач*, *а^ош*, *қа^ошық*.

Күршәдәге Линейное, Яңа-Әскәр авыллары сөйләшләреннән аер-
малы буларак, *о*, *ө* сузыклары иренсезләшми: *қоро* — коры, *соло* — солы,
тор, *сөт*, *төлкө* — төлке.

Арткы рәт сузыкларга алгы рәт сузыкларының тәңгәл килүе тү-
бәндәге сүзләрдә чагыла: *әшек* — ачык, *йәрәм* — ярым, *әриш* — арчий,
әкләү — аклау, *жәй* — жай, *әрзән* — арзан.

ү~өй: *сүләшү* — сөйләшү; *ә~ү*: *бәген* — бүген, *тәгәл* — түгел. Ижек
төшөп калу: *әкилү* — алып килү.

Сөйләштә, әдәби телдәге һәм урта диалект сөйләшләрендәге кебек,
тирән тел арты *қ*, *ғ*, *х* тартыклары кулланыла.

Бер төркем сүзләрдә сүз башында *й*-ләштерү хас: *йебәр* — жибәр,
йыр — жыр, *йома* — атна, *йемеш* — жимеш.

Бу төбәктәге башка авыллардан аермалы буларак, картузан урын-
чылыгында аерым сүзләрдә *ж~ж* күренеше теркәлгән: *жый* — жый,
жан — жан, *жавап* — жавап.

л~н: *лигез* — нигез.

Грамматик үзенчәлекләр. *-а/-ә* була тезмә фигыльләр кулланылу
күзәтелә: *Боронда бер қыз тора була* (яшәгән булган). *Әүлийә күлендә*
пар үрдәк йөзеп йөри була (йөри икән).

Кабатлаулы үткән заманның сөйләштә өч төрле формасы бар: *бара*
торған иде, *барадыр иде*, *бара иде*: *Арба белән ике көн барадырыйық*.
Қалаға қайық белән бара торғаныйық. *Шығыр белән әйләндереп поли-*
ват итәдерийек.

Урынчылыкта *тикем, дөйөм* (хәтле, кадәр) бәйләкләре, *бит* (як) бәйлек сүзе еш кулланыла: *Сәғәт уникагә тикем* (хәтле) *сүләшә. Кишкә дөйөм* (кадәр) *бетерәсен барын. Кийәү биттән* (ягыннан) *кийем китерәләр туйда.*

Кәрәм сүзе белән кабатлану мәгънәсе белдерелә: *Анда берәше барган дүрт кәрәм* (тапкыр). *Икенче кәрәм* (тапкыр) *килгән инде бу йазучы.*

Картузан урынчылыгында, нигездә, урта диалект сөйләшләрөнә хас сүзләр кулланыла. Мәсәлән: *төнәген* — кичә, *алжапма* — алъяпкыч, *чапчақ* — кисмәк, *көрпә, гомбағар* — көнбагыш, *чүмеч, қортқа* — карчык, *йалан* — еш, *шырпы, әтәш* — әтәч, *шөпшә, тоқмаш* — токмач.

Бу авылга килеп урнашучылар арасында мишәр диалекты вәкилләре дә булганнар. Шуның нәтижәсендә һәм күршедәге Янга-Әскәр (мишәр сөйләше) авылы белән аралашу, кыз алышу, кыз бирешү сәбәпле, сөйләштә мишәр диалектына хас сүзләр дә күзәтелә: *ызба* — өй, *йастық* — мендәр, *тирес* — кире, *сәки* — янәсе, *буйақ* — буяу, *сыр* — буяу һ. б.

Картузан урынчылыгында гына күзәтелә торган сүзләр бар: *талық булу* — бәлагә юлыгу, *шулғаннау* — үзен башкалардан өстен кую, *шушанлау* — селкенеп тору, *әңгеләү* — агачны тишү, *бәдәл* — йөз, *кыяфәт, дәмән инә* — зур инә, *тәртә йылан* — кәлтә елан, *теләк* — икмәк телеме, *Хөсәйен жәйәсе* — салават күпере, *күлекле кеше* — атлы кеше.

Сөйләү үрнәкләре

қызлар утырышы була// утырышта қызлар ғына// мал салыш уйный идек// қулларына бер зат салып чығабыз түгәрәкләнеп утырған қызларға/ или таш/ или бер зат салабыз// аннан аны эзләргә/ табарға кирәк// тапмаса/ давай син жырла диләр/ йә бийе диләр// бутилкәне әйләндерә/ кемгә қарап туқтап қала/ шул жырлый/ бийи// жырлап әйләнәләр/ зур түгәрәк әйләнеп йөри// берәү дә бийеми қалмый// қысқайақлар саратский саз тартты утырышта// лақсалба/ хәлбә пешергәннәр қызлар/ ахирәтләр/ дуслар қушылғаннар// бер-берсенә бүләкләр биреп қушылалар/ ахирәтлек булдық/ диләр// алар ахирәт булып йөриләр гомер буйы//

Әстерхан өлкәсе, Нариман районы, Картузан (Курченко) авылы.

2001 ел. Язып алучы: Ф. С. Баязитова

бер вақытта бер бабаң тора була инде// этләре и мышықлары (мәче, пәси)// алар инде йарлы булалар// бервақытта бабай инде бер сандық тапқан була и анавы жиргә күмеп қуйған була// бабай инде қарт була и әйтә/ менә/ ди/ бер сандық бар/ ди/ аның әшендә алтыннар/ ди// бу қазый бервақытта и бер сандық таба// сандықны әчсә/ йылан шыға// бу йылан әйтә/ зат/ йебәрсәнә мине/ зат/ ди/ мин/ ди/ сиңә бер зат бирермен/ ди/ бер қошчық бар/ ди/ мамыққа уралған// бу моны әчә дә/ зат итә/ қарый и дәрестән дә/ зат/ ди// қошчықны жибәрә дә/ зат/ ди/ минем әтийем йәш булсын/ ди/ мышығым сизгер булсын/ ди//

Сөйләүче: Ризванова Равилә Могыйн кызы. Әстерхан өлкәсе, Нариман районы, Картузан (Курченко) авылы.

1975 ел. Язып алучы: Л. Ш. Арсланов

ТАТАР-КАРАКАЛПАКЛАР СӨЙЛӘШЕ

Хәзерге вакытта Волгоград өлкәсенең Палласовка, Старополтавск районнарында (Палласовка, Гмелинка, Кайсацкая, Сайкин, Түбән Баскунчак, Савинка һ. б. авылларда), Саратов өлкәсенең Александров-Гай район үзәгендә һәм Казакъстанның Урал өлкәсе Казталовка авылында яшәүчеләрнең сөйләше фәнни әдәбиятта татар-каракалпаклар сөйләше дип билгеләнгән.

Алар элекке тарихи хезмәтләрдә Әстерхан һәм Урал каракалпаклары дип йөртелгән, XVIII гасырда төрле тарихи сәбәпләр аркасында (жир азлыктан, солдат хезмәтеннән, көчләп христианлаштырудан котылу өчен һ. б.), казакълар, әстерхан татарлары һ. б. халыклар арасына килеп утырган булганнар. Үзләренең сөйләүләре буенча һәм тел, фольклор, этнография материаллары күрсәткәнчә дә, алар казан татарларына якын торалар, сөйләшләре урта диалектка карый. Бу сөйләш Л. Ш. Арсланов тарафыннан өйрәнелгән [Татары Нижнего Поволжья и Ставрополья.— Набережные Челны, 1995.— С. 93—110.].

Фонетик үзенчәлекләр

Татар-каракалпаклар сөйләше авазлар системасы белән татар әдәби теленнән аерылмый.

Сузыклар. Әдәби телдән аерымлыклар түбәндәгеләр:

а, ә~ы, е, ягъни әдәби телдәге тар сузыкларга киң сузыклар тәңгәлләшә: *барар* — барыр, *киләр* — килер, *қазар* — казыр, *жөрәр* — йөрер, *қалар* — калыр, *тулғанча* — тулганчы, *килгәнчә* — килгәнче.

Алгы һәм арткы рәт сузыкларының тәңгәллегә түбәндәге мисалларда чагыла: *бәребер* — барыбер, *тәмәк ачу* — тамак ачу (ашыйсы килү), *мың* — мең, *ыссы* — эссе.

у~а: *улар* — алар, *ундый* — андый.

Тартыклар. Татар-каракалпаклар сөйләшенә урта диалекттагы кебек, нигездә, *ж*-ләштерү хас: *Жанғыр жауса, була бәрәңге. Су өстендә жапырақ, ағып бара жалтырап* (халык жыры).

п~ф: *жапрақ* — йафрак (яфрак), *тупрақ* — туфрак, *керпек* — керфек.

ч~с: *үчерми* — үстерми.

ш~ч: *ағаш* — агач, *эш* — эч. Бу үзенчәлек сөйләшкә казакъ теле йогынтысында кәргән булса кирәк.

т~д, д~т: *таға* — дага, *тиңгез* — диңгез, *дәрәт* — тәһарәт, *дуп* — туп.

ғ~қ, з~с: *сигезән* — сиксән, *туғызан* — туксан.

м~б: *моз* — боз, *қорман* — корбан, *морон* — борын.

Аваз төшү: *өкүмәт* — хөкүмәт, *үчермиләр* — үстермиләр, *апаралар* — алып баралар.

һ — фарингаль аваз, бу сөйләштә бөтенләй кулланылмый: *әр* — һәр, *аһа* — һава һ. б.

Аваз өстәлү: *қатты* — каты.

Татар-каракалпаклар сөйләше, нигездә, урта диалектка хас булган үзенчәлекләрне саклаган, шуның белән бергә, анда казакъ теле йогынтысы да күзәтелә.

Алмашлыклар. Зат алмашлыклары *мин, син, ул* һәм күрсәтү алмашлыклары *ул, шул, бу* юнәлеш килешендә казакъ теленә хас кушымчалар белән төрләнеләр: *маған/миған* — миңа, *саған/сиған* — сиңа, *шуған* — шуңа, *буған* — моңа, *уған* — аңа: *Кил маған* (миңа)! *Ике туған саған* (сиңа) *әйттеме*. *Сиған* (сиңа) *тағы кирәкме?* *Уған* (аңа) *қалпақ кирәк*. *Батанайның өйен күрсәт буған* (моңа).

Мин зат алмашлыгы иялек килешендә *минен* (минем) формасында әйтелә: *Менә минен* (минем) *кичәге теләгем булган икән*. *Коммунада минен* (минем) *қарындашым бар*.

Без, сез зат алмашлыкларына *-лар/-ләр* күплек кушымчасын ялгап сөйләү очраklары бар: *Анда безләр* (без) *бәләш пешерәбез*. *Сезләр* (сез) *күп беләсез*.

Сөйләштә казакъ теленә хас булган күрсәтү алмашлыкларының кулланылуы күзәтелә: *Мин ушы* (шушы) *жирдә тордым*. *Был мынау* (менә бу) *урыс жире атала*. *Анау* (ул) *антеннаны Хәмит қузғатты*.

Қанча — күпме, *қандай/қандый(ча)* — нинди, *қалай* — ничек со-
рау алмашлыклары бу сөйләштә актив кулланыла һәм сөйләшнелә ка-
закъ теле йогынтысында кергән үзенчәлегә итеп карала: *Ну қалай*
(ничек), *озақ торған жақшымы?* *Қанча* (күпме) *қымыз бирәсең*. *Қан-*
дыйча салғысы килсә, шулай жырлый (ничек жырлайсы). *Қанча* (күп-
ме) *ашыл бар иде, бәре китте*.

Әдәби телдәге *безнеке, сезнеке* тартым алмашлыклары бу сөйләш-
тә *безке, сезке* рәвешендә кулланыла: *Уларның теле башқа, безке башқа*
(безнеке башқа). *Тиз генә бар, ул сезке қуй* (сезнелә сарык). Чагышт.:
нократ, пермь сөйләшләрелдә, көнчыгыш диалектында шулай ук.

Сыйфатлар өлкәсендә әдәби телдән аерымлыклар күп түгел.
Бирелә казакъ теленән кергән берничә сүзне күрсәтергә мөмкин:
қорттай — кечкенә, *тәти* — баллы, татлы. Мәселән: *Бал тәттерәк*
(татлырак) *алмадан*. *Қорттай* (кечкенә) *шақытта әйтелгән*.

Чагыштыру дәрәжәсенелә казакъ телендәгелә ясалу очраklары да
күзәтелә: *Анау кечеләү* (кечерәк), *бу қарсақ*. *Мин Волгоградқа бардым,*
берсе начарлау (начаррак).

Саннар әдәби телдәгелә. Бер санына икеләтелгән тартым кушым-
часы ялгану билгеләнгән: *Берсесе* (берсе) *Палласовкаға китте*.

Рәвешләр. Бу сөйләштә, татар әдәби теленән аермалы буларак, тү-
бәндәгелә лексик рәвешләр кулланыла: *монча* — монның кадәр, монның чак-
лы, *қайқа* — яңадан, *бүләк* — аерым, *иртән* — иртәгә, *буйлый* — һәрва-
кыт, *сезчә* — сезнеләчә һ. б. Мәселән: *Инде қайқа* (яңадан) *барырға кирәк*.
Бүләк (аерым) *утырғаннар*. *Сезчә* (сезнеләчә) *белмим, тәннә оча ул*
(ярканат).

Фигыльләр. Затланышлы фигыль формалары. Хәзер-
гелә заман хикәя фигыльләрнелә 2 нчелә зат күплек саны әдәби тел-
дәгелә *-сыз/-сез* һәм диалекталь *-сығыз/-сегез* кушымчалары ярдәмендә
ясала: *Ашатасығыз* (ашатасыз) *да су бирмисегез* (бирмисез). *Чиләктә*

су тора, бирмисегез (бирмисез). Ақча да чамалы аласығыз (аласыз). 3 нче зат берлек сан сөйләштә ике вариантта кулланыла: әдәби телдәгечә бара, килә һәм диалекталь -дыр/-дер кушымчалы барадыр, киләдер варианты: Нурийә қурқадыр (курка) қунарға. Жылқы жиберүгә булмыйдыр (атларны жибереп булмый).

Хәзерге заман хикәя фигыльләрнең -ды/-де, -т кушымчалары белән ясалган очрақлары да билгеле: Қандай атларны атланат та өйрәтәт (атлана да өйрәтә). Бу күренеш мордва-каратай сөйләшендә, көнчыгыш диалектларда да бар.

Хәзерге заманның -а/-и, -ып/-еп/-п йатыр формасы да очрый: Инде қайа барайатырсың (кая барасың)? Сезнең сүләшүне йазыбатыр (яза).

Нәтижәле үткән заманның юклыгы -ғай/-гәй йуқ (юк) формасы белән ясала: барғай йуқмын — барганым юк, барғай йуқсың — барганың юк, барғай йуқ — барган юк; барғай йуқбыз — барганыбыз юк, барғай йуқлар — барганнары юк.

Татар-каракалпаклар сөйләшендә нәтижәле үткән заманның -ып/-еп/-п + -ты/-те кушымчалы формасы кулланыла: Икәше дә барыпты (барган). Барам дигән мән баралмапты (Барам дигән, ләкин бара алмаган).

Күптән үткән заман формасы, әдәби телдән аермалы буларак, -ғай/-гәй, -қай/-кәй иде ярдәмче фигыле белән ясала: Сабыр чакырғай иде (чакырган иде). Барғыбыз килгәй иде (барасыбыз килгән иде), арба булмады. Үзем строит' итеп киткәй идем (киткән идем).

Тәмамланмаган үткән заман -тын/-тен кушымчалары ярдәмендә ясала: Бәре шулай сүлитен иде (сөйли торганнар иде). Борын нәрсә дитеннәр иде (ди торганнар иде), хәзер зат дип сөйлиләр.

Боерык фигыльләр. Татар-каракалпаклар сөйләшендә 2 нче зат берлек сандагы боерык фигыльнең әдәби формасы да, -ығын/-еген кушымчасы белән ясалган диалекталь формасы да кулланыла: Син аны орлаған кешеләргә әйтеген (әйт). Барығын (бар) инде, нишләп торасың?

Теләк фигыльләр. Татар-каракалпаклар сөйләшенә теләк фигыльләрнең түбәндәге формалары хас: -ыйм/-им, -ыйқ/-ик һәм 1 нче зат күплек санда -айын/-әйен/-ыйын. Мисаллар: Бер манит житкерми қуйыйм. Жырла дигән туғаннарның хәтерен қалдырмайын. Шуннан соң кереп чығыйым дип керсәм, лапкаларда чәй күп.

-ғы/-ге килә конструкциясе белән эчке теләк мәгънәсе белдерелә: барғы килә — барасы килә. Сөйләштә әдәби телдәге -асы/-әсе килә конструкциясе бөтенләй кулланылмый.

Әдәби телдәге бармақчы булам, бармақчы идем конструкциясе урынына сөйләштә барырға тора идем, барабыз дип тора идек төзелмәләре кулланыла: Қумыскаға барабыз дип торалар иде. Кимпер әйтә: бер көчек утыра қорттый ғына, тотып алырға уйладым — тоталмадым.

Әдәби телдән аермалы буларак, эшнәң үтәләш дәрәжәсен белдерә торган фигыльләр -ыңқыра/-еңкерә кушымчалары белән ясала: Житенкерәми (житеп бетми) безнекенә. Шул көйләрне беленқырамый торамын (белеп житкермичә торам).

Фигыль юнәлешләре. Әдәби телдән аермалы буларак, татар-каракалпаклар сөйләшендә йөкләтү юнәлешенәң -қыз/-кез, -ғыз/-гез кушымчалы формалары киң кулланыла: Син нигә өйгә кергезәсең

(кертәсең) уны. Автобуслар жөргезмиләр (йөртмиләр). Үзәктән үткәзде (үткәрде) бу жыл. Мин чәй эчкөзем (эчерттем).

Затланышсыз фигыль формалары. Исем фигыльләр. Татар-каракалпаклар сөйләшкәндә -у/-ү кушымчалы исем фигыль һәм кирәк, тийеш сүзләре белән ясалган конструкция актив: *Өйгә қайту кирәк* (кайтырга кирәк) *Палласовкадан. Анау затны алу кирәк* (алырга кирәк). *Ул инде белүгә тийеш* (белергә тиеш).

Мисаллардан күренгәнчә, мондый формалы исем фигыльләр әдәби телдәгә -ырга/-ергә формалы инфинитивка мәгънәдәш.

Сыйфат фигыльләр. Әдәби телдәгә -а торган формалы сыйфат фигыльләр мәгънәсендә сөйләштә, казакъ телендәгә кебек, -тын/-тен кушымчасы белән ясалган формалар кулланыла: *Чынайақ сөртәтен* (сөртә торган) *тастымал алып килә. Әйтәтен* (әйтә торган) *зат табалмыйым. Уны тучны беләтен* (белә торган) *қартлар кирәк.*

-тын/-тен кушымчалы фигыльләр әдәби телдәгә һәм урта диалекттагы -асы/-әсе кушымчалы сыйфат фигыльләр мәгънәсендә дә кулланылырга мөмкин: *Минен баратын* (барасы) *жирем бар. Без баратын* (барасы) *жулларның ике чите канаулы.*

-тын/-тен кушымчалы фигыльләр, шулай ук, -ған/-гән кушымчалы үткән заман сыйфат фигыльләр мәгънәсендә дә кулланылырга мөмкин: *Монда Савынкада Афзал дитен* (дигән) *татар бар. Үзләренә кирәкмитенен* (кирәкмәгәнән) *жибәрә.*

Сөйләштә -дай/-дәй кушымчалы сыйфат фигыльләрнең әдәби телдәгә -лык/-лек кушымчалы фигыльләр мәгънәсендә килү очраклары бар: *Ашағандай* (ашарлык) *әпәйе бар. Үзләренә житкәндәй* (житәрлек) *булар.*

Хәл фигыльләр. Әдәби телдәгә -гач/-гәч, -қач/-кәч кушымчалары белән беррәттән, хәл фигыльләрнең -гачтан/-гәчтән, -гачтин/-гәчтин, -ғасын/-гәсен формалары да күзәтелә: *Йарлы булғасын* (булгач), *ақылы күп булмый. Жәй узғачтин* (узгач), *таралабыз. Син барғасын* (баргач), *хат йазарсың. Төшенмәгәчтен, урысча сөйлиләр. Қазақларға килгәчтән* (килгәч), *безне қарақалпақ дигәннәр.*

Хәл фигыльләрнең әдәби телдәгә -гач/-гәч формасына сөйләштә -ган/-гән соң конструкциясе туры килә: *Алыс булған соң* (ерак булгач) *киләләрме?*

Әдәби телдәгә -ғанчы/-гәнче формалы хәл фигыльгә аның -ғанча/-гәнчә фонетик варианты туры килә: *Мал жыйғанча* (жыйғанчы) *ашағың килгән булыр. Ул барып жөргәнчә* (йөргәнче), *был бәрен белә. Сиған подарок бирәм, мин килгәнчә* (килгәнче) *эшлә, ди.*

Сөйләштә, шулай ук, -мыйча/-мичә, -мыйнча/-минчә һәм -майынча/-мәйенчә, -мыйынча/-мийенчә кушымчалы хәл фигыльләрнең параллель кулланылуы күзәтелә: *Шунда күбесе күчкесе килмийенчә* (килмичә) *аларға йазылып қалғаннар. Палласовкаға бармыйнча* (бармыйча) *булмый.*

Ярдәмлек сүз төркемнәре. Бәйлекләр һәм бәйлек сүзләр. Татар-каракалпаклар сөйләшкәндә *мынан, менән, мән, берлән* вариантлары параллель йөри. *Берлән* формасы күбрәк фольклорда, җырларда, ә *мынан, менән* — гадәти сөйләм телендә кулланыла: *Кул мынан* (белән) *болғаймыз. Ай берлән қойашқа қарап, жондозны санамадым* (жырдан). *Баласы ут берлән* (белән) *уйнап утыра ди. Үзләре мән* (белән) *китсен инде.*

Сөйләштә *бит* бәйләк сүзе актив, ул әдәби телдәге *йак* мәгънәсенә туры килә: *Безнеке ары биткә* (якка) *чыққан сыйыр*.

чийен бәйләге әдәби телдәге «кадәр» мәгънәсен белдерә: *Су тора-тын иде синтәбергә чийен* (кадәр).

Кисәкчәләр. Татар-каракалпаклар сөйләшендә казакъ теле йогынтысында *гуй* (бит), *имәс* (түгел) сүzlәре билгеләнгән: *Хәзер инде бөтенесе бергә тора гуй* (бит). *Қазах йазылабыз, қазах имәсбез* (түгелбез).

Модаль сүzlәр. Татар-каракалпаклар сөйләшендә әдәби телдә булмаган модаль сүzlәр күзәтелә: *беләм* — күрәсең, *әрни* — һәрхәлдә, *ал* — ярый, булсын. Мисаллар: *Ул килгән, беләм* (күрәсең). *Әрни* (һәрхәлдә) *үзенә Алма-Атадан алған. Ал* (ярый), *балақайым, мин жыйынып тора идем әле, инде мине көтәләр*.

Лексик үзенчәлекләр

Татар-каракалпаклар сөйләшенең төп лексик байлыгын гомумтатар сүzlәре хасил итә. Ләкин инде ике гасырдан артык (1797 елдан бирле) татар халкының төп өлешеннән аерылып, башка халыклар (казакълар, руслар) арасында яшәп килгәнлектән, бу сөйләштә яңа сүzlәр дә барлыкка килгән, яки кайбер сүzlәрнең мәгънәсе киңәйгән я тарайган: *кисмә* — токмач, *басма* — баскыч, *күлек* — эш аты, *апа* — әни, *апкә* — апа, *дустақан* — агач савыт, *ашлык* — он, *сәке* — идән. Сөйләштә мишәр диалектына хас сүzlәр дә табыла: *бәйә* — кыйбат, *паңгы* — гөмбә, *силәзән* — ата үрдәк.

Кайбер тематик төркемнәрне кыскача яктыртып үтәбез.

Хайван һәм кош-корт атамалары: *қуй* — сарык, *ичке* — кәжә, *қачар* — бер яшылек тана бозау, *қуз* — бәрән, *орғачы* — ана хайван, *иркәк* — ата хайван, *лақ* — кәжә бәрәне, *сиркә* — кәжә тәкәсе, *балапан* — чебеш, *керкә ташық* — күркә, *қотан* — челән, *бүз турғай* — чыпчык, *чағала* — акчарлак, *аққу* — аккош, *мышық* — пәси, *қасыр* — бүре, *эңгән* — ана дөя, *бура* — ата дөя, *суна* — кигәвен, *бытхана* — вак чебен һ. б.

Эш кораллары һәм савыт-саба атамалары: *айақ* — савыт, *мастимер* — келәшчә, *чигә* — кадак, *айыр* — сәнәк, *суағач* — көянтә, *ара* — пычкы, *күзелдерек* — күзлек, *элдерек* — савыт-саба шүрлегә, *сым* — тимер чыбык һ. б.

Өс һәм аяк киёмнәре, урын-жир әйберләре: *битура-мал* — сөлгә, *байбақ* — киез итек, *жәйнамаз* — намазлык, *күләк* — күлмәк.

Табигать күренешләре һәм географик атамалар: *сай* — елга, *уйық* — бәке, *чоңқыр* — чокыр, *жаманай* — начар, *алыс* — ерак һ. б.

Татар-каракалпаклар лексикасында рус теленнән кергән кайбер сүzlәр берникадәр үзенчәлекле яңгыраш алган: *кәчәргә* < рус. кочерга — кисәү агачы, *оглоб* < *оглобля* — тәртә, *ләч* < *лещ* — корбан балык, *силәзән* < *селезень* — ата үрдәк, *памадур* < помидор.

Шулай итеп, татар-каракалпаклар сөйләше фонетик һәм морфологик үзенчәлекләре ягыннан татар теленең урта диалектына якын тора. Лексикада казакъ сүzlәренең дә кулланылуы аларның тормыш-көн-күреш уртаклыгы һәм үзара аралашып яшәү нәтижәсе булып тора.

КЫСКАРТМАЛАР

а) урт. д. — урта диалект

эстр. — эстерхан сөйлөшө (Эстерхан өлкөсө һәм янәшә регионнардагы татарлар сөйлөшө)

баст. — бастан сөйлөшө (Рязань өлкөсө)

бәр. — бәрәңге сөйлөшө (Мари-Эл)

бөре — бөре сөйлөшө (Башкортстан)

бгрс. — богрыслан сөйлөшө (Оренбург өлкөсө)

глз. — нократ сөйлөшөнөң глазов урынчылыгы (Удмуртия)

злт. — златоуст сөйлөшө (Башкортстан)

каз.ар. — казан арты сөйлөшлөре төркеме (Татарстан)

блт. — балтач сөйлөшө

дөб. — дөбъяз сөйлөшө

лш. — лаеш сөйлөшө

мам. — мамадыш сөйлөшө

каз.ар.-крш. — казан арты керәшеннәре сөйлөшө (Татарстан)

кас. — касыйм сөйлөшө (Рязань өлкөсө)

кмшл. — камышлы сөйлөшө (Самара өлкөсө)

кргл. — каргалы сөйлөшө (Оренбург өлкөсө)

крш. — керәшен сөйлөшлөре

к.-уф. — красноуфим сөйлөшө (Свердловск өлкөсө)

минз. — минзәлә сөйлөшө (Татарстан һәм Башкортстан)

нгб.-крш. — нагайбәк сөйлөшө (Чиләбе өлкөсө)

нокр. — нократ сөйлөшө (Киров өлкөсө һәм Удмуртия)

перм. — пермь сөйлөшө (Пермь өлкөсө)

т.кам.-крш. — түбән кама керәшеннәре сөйлөшө (Татарстан)

тпк. — тепекәй сөйлөшө (Башкортстан)

трбс. — турбаслы сөйлөшө (Башкортстан)

т.я. — тау ягы сөйлөшлөре төркеме (Татарстан)

к.т. — кама тамагы сөйлөшө

нрл. — норлат сөйлөшө

трх. — тархан сөйлөшө

эчк. — эчкен сөйлөшө (Курган өлкөсө)

ә) миш. д. — мишәр диалекты

байк. — байкыбаш сөйлөшө (Башкортстан)

влгг. — волгоград сөйлөшө (Волгоград, Эстерхан өлкөлөрө һәм Ставрополь крае)

карс. — карсун сөйлөшө (Ульяновск өлкөсө)

клд. — калда сөйлөшө (Ульяновск өлкөсө)

кузн. — кузнецк сөйлөшө (Пенза өлкөсө)

күрш. — күрше сөйлөшө (Тамбов өлкөсө)

лмб. — ләмбрә сөйлөшө (Мордовиянең Ләмбрә һәм Рузаевка районнары)

м.-кар. — мордва-каратай сөйлөшө (Татарстан)

мәл. — мәләкәс сөйлөшө (Ульяновск һәм Самара өлкөлөрө)

подб. — к.: т.я.-крш.

срг. — сергач сөйләше (Түбән Новгород өлкәсе)
стрл. — стәрлетамак сөйләше (Башкортстан)
тмн. — темников сөйләше (Мордовия)
т.я.-крш. — тау ягы керәшеннәре сөйләше (Татарстан)
хвл. — хвалын сөйләше (Ульяновск өлкәсе)
чпр. — чүпрәле сөйләше (Татарстан һәм Чувашия)
чст. — чистай сөйләше (Татарстан һәм Самара өлкәсе)
чст.-крш. — чистай керәшеннәре сөйләше (Татарстан)

б) *себ.д.* — себер диалектлары

туб.-ирт.д. — тубыл-иртыш диалекты
саз.я. — саз ягы сөйләше (Төмән өлкәсе)
тара. — тара сөйләше (Омск өлкәсе)
тбл. — тобол сөйләше (Төмән өлкәсе)
твр. — тевриз сөйләше (Омск өлкәсе)
төм. — төмән сөйләше (Төмән өлкәсе)
брб. д. — бараба диалекты (Новосибирск өлкәсе)
том. д. — том диалекты
клм. — калмак сөйләше (Кемерово өлкәсе)
эүшт. — яүштә-чат сөйләше (Томск өлкәсе)

в) *гар.* — гарәп теле
мари. — мари теле
монг. — монгол теле
мордв. — мордва теле
рус. — рус теле
угор. — фин-угор телләре
удм. — удмурт теле
фарс. — фарсы теле
чув. — чуваш теле

г) *ав. ис.* — авыл исеме
эд. — әдәби
бор. тат. — борынгы татар
бор. төр. — борынгы төрки
к. — кара
кеш. ис. — кеше исеме
орфоэп. — орфоэпия
сир. — сирәк
урынч. — урынчылык
чагышт. — чагыштыр

ТАТАР ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЕ БУЕНЧА БИБЛИОГРАФИЯ

Абдрахманов М.А. К вопросу о закономерностях диалектно-языкового смещения (на материале тюркского говора дер. Эушта Томского района Томской области) : Дис. ... канд. филол. наук.— Томск, 1952.

Абдрахманов М.А. Особенности развития словарного состава при диалектно-языковом смещении (на материале некоторых групп лексики тюркского говора дер. Эушта Томского района Томской области).— Томск : Уч. зап. Томского гос. пед. ин-та, 1959.— С. 195—220.

Абдуллин И.А. Армяно-кыпчакские рукописи и их отношение к диалектам татарского языка // Материалы по татарской диалектологии (далее: МТД).— Вып. 3.— Казань : Тат. кн. изд-во, 1974.— С. 166—185.

Абилов Ш.Ш. Выступление об отношении восточного диалекта к татарскому языку // Вопросы диалектологии тюркских языков : Материалы второго регионального совещания, 1958 г. в Казани.— Казань, 1960.— С. 174—178.

Алишина Х. Ч. Этнические и языковые данные о происхождении сибирских татар // Сибирские татары: история и современность. Материалы научно-практической конференции.— Тобольск : Изд-во ТГИАМЗ, 1990.— С. 31—41.

Алишина Х. Ч. Проблемы развития национальной культуры и родного языка сибирских татар // Всесоюзная научная конференция «Национальные и социально-культурные процессы в СССР» : Тезисы докладов.— Кн. 1.— Омск : Изд-во ОмГУ, 1992.— С. 24—26.

Алишина Х. Ч. Как нам сохранить язык сибирских татар? // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность : Труды международной конференции, июнь 9—13, 1992 г.— Т. I.— Казань, 1992.— С. 24—26.

Алишина Х. Ч. О статусе языка сибирских татар (в связи с историей его изучения) // Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий : Материалы Всероссийской конференции.— Омск, 1992.

Алишина Х. Ч. Тоболо-иртышский диалект языка сибирских татар.— Казань : Изд-во Казан. пед. ин-та, 1994.— 119 с.

Алишина Х. Ч. Боль моя и радость язык сибирских татар.— Тюмень : Софт-Дизайн, 1994.— 48 с.

Алишина Х. Ч. Говоры сибирских татар юга Тюменской области : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1992.— 22 с.

Алишина Х. Ч. Фонетические и лексические соответствия в диалектах чувашского и сибирско-татарского языков // Чувашский язык и алтаистика : Материалы Всесоюзной научно-практической конференции, 13—15 февраля 1991 г.— Чебоксары : Изд-во НИИ ЯЛИЭ, 1991.

Алишина Х. Ч. Русские заимствования в устном народном творчестве сибирских татар // Экология культуры и образования: филология, философия, история : Сборник научных статей.— Тюмень : Изд-во ТюмГУ, 1997.

Алишина Х. Ч. Ранние лексические заимствования из русского языка в диалектах сибирских татар // Безопасность жизнедеятельности в Сибири и на Крайнем Севере : Тезисы докладов II Международной научно-практической конференции.— Тюмень : Изд-во ТюмГУ, 1997.

Алишина Х. Ч. Онамастикон сибирских татар. — В 2-х частях. — Ч. I. — Тюмень : Изд-во ТюмГУ, 1999. — 240 с.; — Ч. II. — 216 с.

Алишина Х. Ч., Романова М. А. Об одной субстратной черте в старожильческих говорах Тобольского района Тюменской области // Общие и региональные проблемы взаимодействия языков и их подсистем : Сборник науч. трудов. — Тюмень : Изд-во ТюмГУ, 1997.

Алмаз Ж. Башкортстанның Дүртөйле һәм Илеш районнары татарларының сөйләшенә карата // Татар теле һәм диалектологиясе мәсьәләләре. — Казань, 1959. — 145—165 б.

Арсланов Л. III. Некоторые особенности говора мордвы-каратаев // Татар теле һәм әдәбияты мәсьәләләре. — Вып. 2. — Казань, 1965. — С. 117—139.

Арсланов Л. III. Татар теленә Идел уңъяк ярында (Татарстан һәм Чувашстан территорияләрендә) таралган сөйләшләр // Татар теле һәм әдәбияты. — III китап. — Казань, 1965. — 5—26 б.

Арсланов Л. III. Некоторые лексические особенности говора мордвы-каратаев // Этногенез мордовского народа : Материалы научной сессии, 8—10 декабря 1964 г. — Саранск : Мордовск. кн. изд-во, 1965. — С. 396—401.

Арсланов Л. III. Татарские говоры правобережных районов Татарской и Чувашской АССР : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 1966. — 29 с.

Арсланов Л. III. О некоторых лексических особенностях говора подберезинской группы татар // Вторая научная конференция молодых ученых г. Казани, 27—28 марта 1964 г. : Сборник научных работ. Общественные и гуманитарные науки. — Казань : Изд-во Казанского гос. ун-та, 1966. — С. 178—185.

Арсланов Л. III. Некоторые особенности татарской речи марийцев Актамышского района Татарской АССР // Происхождение марийского народа. — Йошкар-Ола, 1967. — С. 258—261.

Арсланов Л. III. О влиянии марийского языка на речь татар деревни Тореш-Кувар Сернурского района Марийской АССР // Всесоюзная конференция по финно-угроведению : Тезисы докладов и сообщений. — Йошкар-Ола, 1969. — С. 3—5.

Арсланов Л. III. О влиянии ногайского языка на татарские говоры Ставропольского края // Советская тюркология. — 1972. — С. 25—31.

Арсланов Л. III. Некоторые морфологические особенности говора ставропольских татар // Конференция по татарскому языкознанию, посвященная 50-летию СССР : Тезисы докладов. — Казань, 1972. — С. 72—75.

Арсланов Л. III. О ходе работы над дополнительным томом атласа татарского языка // VII региональная конференция по диалектологии тюркских языков (15—17 мая 1973 г.). Маловские чтения : Тезисы докладов и сообщений. — Алма-Ата, 1973.

Арсланов Л. III. К вопросу о происхождении заднеязычных к, г у татароязычных марийцев д. Нарат-Чукур Бакалинского района Башкирской АССР // МТД. — Вып. 3. — Казань : Тат. кн. изд-во, 1974. — С. 133—136.

Арсланов Л. III. Из материалов диалектологической экспедиции 1968 г. в Волгоградскую и Астраханскую области // МТД. — Вып. 3. — Казань : Тат. кн. изд-во, 1974. — С. 136—138.

Арсланов Л. III. Образцы текстов // МТД. — Казань, 1974. — Вып. 3. — С. 230—233; 1990. — С. 99—104; Мордва-каратаи: язык и фольклор. — Казань, 1991. — С. 135—140.

Арсланов Л. III. К вопросу возникновения гортанно-смычной фонемы в касимовском говоре татарского языка // Советская тюркология. — 1976. — № 6. — С. 60—65.

Арсланов Л. III. Язык юртовских татар (по материалам экспедиции 1972 г.) // МТД. — Казань, 1976. — С. 3—71.

Арсланов Л. III. К вопросу о карагашском языке // Советская тюркология. — 1977. — № 4. — С. 73—81.

Арсланов Л. Ш. Дополнительный том «Диалектологического атласа татарского языка» // Ареальные исследования в языкознании и этнографии (Краткое сообщение).— Л.: Наука, 1978.— С. 107—109.

Арсланов Л. Ш. О калмыцких заимствованиях в языке алабугатских татар Каспийского района Калмыцкой АССР // Советская тюркология.— 1979.— № 6.— С. 9—13.

Арсланов Л. Ш. Роль экстралингвистических факторов в формировании татарских говоров Волгоградской, Астраханской областей и Ставропольского края // Советская тюркология.— 1980.— № 5.— С. 68—74.

Арсланов Л. Ш. Основные характерные особенности говоров Волгоградской, Астраханской областей и Ставропольского края // Исследования по диалектологии и истории языка.— Казань, 1980.— С. 17—22.

Арсланов Л. Ш. Роль узбекского компонента в формировании языка алабугатских татар Каспийского района Калмыцкой АССР // Языкознание: Тезисы докладов и сообщений III Всесоюзной тюркологической конференции.— Ташкент, 1980.— С. 237—238.

Арсланов Л. Ш. К вопросу о так называемых «астраханских каракалпаках» и их языке // Советская тюркология.— 1981.— № 1.— С. 80—85.

Арсланов Л. Ш. Формирование и развитие островных языков и диалектов (на материале тюркских языков и диалектов Волгоградской, Астраханской областей, Ставропольского края и Калмыцкой АССР): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Алма-Ата, 1982.— 39 с.

Арсланов Л. Ш. О влиянии казахского языка на говор татар-«каракалпаков» Палласовского района Волгоградской области // IX конференция по диалектологии тюркских языков: Тезисы докладов и сообщений.— Уфа, 1982.— С. 110—112.

Арсланов Л. Ш. Формирование островных говоров татарского языка (говоры Астраханской и Волгоградской областей).— Казань, 1983.— 79 с.

Арсланов Л. Ш. Об атласе тюркских языков Нижнего Поволжья и Ставропольского края // Ареальные исследования в языкознании и этнографии.— Уфа, 1985.— С. 8—9.

Арсланов Л. Ш. Spuren marischer seidlungsgebiete zwischen Kama und Vjatka // Шестой международный конгресс финно-угроведов.— Сыктывкар, 1985.— С. 151—152.

Арсланов Л. Ш. Формирование морфологических особенностей говора ставропольских татар // Формирование и функционирование татарского языка.— Казань, 1986.— С. 44—52.

Арсланов Л. Ш. О взаимодействии языков карагашей и юртовских татар-ногайцев с казахским языком // Советская тюркология.— 1986.— № 5.— С. 11—15.

Арсланов Л. Ш. Зензелинский говор татарского языка (материалы к изучению смешанных говоров): Лексика. Тексты и переводы // МТД.— Вып. 6.— Казань, 1988.— С. 6—19.

Арсланов Л. Ш. Морфологические особенности зензелинского говора татарского языка // МТД.— Вып. 7.— Казань, 1989.— С. 84—103.

Арсланов Л. Ш. Говор села Лятошинка Старополтавского района Волгоградской области // МТД.— Казань, 1990.— С. 66—78.

Арсланов Л. Ш. К вопросу об изучении говора и истории формирования мордвы-каратаев // Мордва-каратаи: язык и фольклор.— Казань, 1991.— С. 3—9.

Арсланов Л. Ш. Особенности говора мордвы-каратаев // Мордва-каратаи: язык и фольклор.— Казань, 1991.— С. 10—38.

Арсланов Л. Ш. Итоги изучения языков и диалектов тюркского населения Астраханского края (1970—1990 гг.) // Материалы межвузовской научной конференции.— Набережные Челны, 1992.— С. 126—128.

Арсланов Л. Ш. О взаимодействии языка юртовских татар (ногайцев) с татарскими говорами Астраханской области // Материалы Всероссийской научной конференции «Проблемы двуязычия в современных условиях». — Казань, 1994. — С. 14—16.

Арсланов Л. Ш. Татары Нижнего Поволжья и Ставрополья (язык, фольклор, словарь). — Набережные Челны : Газетно-книжное изд-во «Камаз», 1995. — 195 с.

Арсланов Л. Ш. Лексические параллели в языках сибирских татар и астраханских ногайцев-карагашей, юртовских и алабугатских татар // Россия и Восток : Традиционная культура, этнокультурные и этносоциальные процессы : Материалы 4 Международной конференции «Россия и Восток: проблемы взаимодействия». — Омск, 1997. — С. 187—191.

Арсланов Л. Ш. Лексические заимствования в языке юртовских татар (ногайцев) Астраханской области // Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий. — Омск, 1998. — С. 277—279.

Арсланов Л. Ш. Средневожские татары на северном Кавказе: этнокультура, язык и диалекты // IV Конгресс этнографов и антропологов России : Тезисы докладов. — М., 2001. — С. 222.

Атлас татарских народных говоров Среднего Поволжья и Приуралья / Научн. редакторы: Н. Б. Бурганова, Л. Т. Махмутова; Составители: Н. Б. Бурганова, Л. Т. Махмутова (I т.), Ф. С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, З. Р. Садыкова, Т. Х. Хайрутдинова (2 т.). — Казань, 1989.

Афлетунов А. Ш. Вопросы диалектальной лексики // Проблемы тюркологии и русского востоковедения. — Казань, 1960. — С. 71—72.

Афлетунов А. Ш. Языковые особенности татар западной и югозападной части БАССР : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 1961. — 17 с.

Афлетунов А. Ш. Из методики проведения наблюдений над говорами среднего диалекта татарского языка (На материале диалектологических экспедиций Казанского университета 1954—56 гг.) // Тезисы докладов II регионального совещания. — Казань, 1958. — С. 41—42.

Афлетунов А. Ш. О словаре диалектальной синонимии татарского языка // Тезисы докладов на IV региональном совещании по диалектам тюркских языков. — Фрунзе, 1963. — С. 20—21.

Ахатов Г. Х. Некоторые особенности восточного диалекта татарского языка // Ученые записки Тобольского педагогического института. — Вып. 1. — Казань, 1958. — С. 47—64.

Ахатов Г. Х. О восточном диалекте татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. — Т. XII. — Баку, 1958. — С. 47—64.

Ахатов Г. Х. Лексико-фразеологические особенности диалекта западно-сибирских татар // Тезисы докладов на зональном совещании в Свердловске. — Свердловск, 1963.

Ахатов Г. Х. Формирование диалекта западно-сибирских татар // Тезисы докладов на IV региональном совещании по диалектологии тюркских языков. — Фрунзе, 1963. — С. 27—29.

Ахатов Г. Х. Диалект западно-сибирских татар. — Уфа, 1963. — 195 с.

Ахатов Г. Х. Диалект западно-сибирских татар : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Ташкент, 1965. — 35 с.

Ахатов Г. Х. Некоторые следы орхоно-енисейских памятников в диалекте западно-сибирских татар // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докладов и сообщений (Баку, 1975). — М., 1975. — С. 35—36.

Ахатов Г. Х. Источники построения исторической диалектологии татарского языка // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докладов и сообщений (Нальчик, 21—24 сент. 1977). — М., 1977. — С. 66—67.

Ахатов Г. Х. Татарская диалектология (учебное пособие).— Уфа, 1977.— 76 с.

Ахатов Г. Х. Татарская диалектология: средний диалект (учебное пособие).— Уфа, 1979.— 80 с.

Ахатов Г. Х. Арский подговор заказанского говора татарского языка // Диалекты и топонимия Поволжья.— Чебоксары, 1979.— С. 86—93.

Ахатов Г. Х. Группы говоров татарского языка на территории Башкирской АССР // Языкознание. Тезисы докладов и сообщений.— Ташкент, 1980.— С. 87—88.

Ахмаров Г. Н. О языке и народности мишарей // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Имп. Казанском университете.— Т. XIX.— Вып. 2.— Казань, 1903.— С. 92—160.

Ахмаров Г. Н. Тептяри и их происхождение.— Казань, 1907.— 27 с.

Ахметзянов М. И. К этнолингвистическим процессам в бассейне р. Ик (по материалам шеджере) // К формированию языка татар Поволжья и Приуралья.— Казань, 1985.— С. 58—75.

Ахметова Я. М. Фонетические особенности говора татар, проживающих в Финляндии // Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Сопоставительная филология и полилингвизм».— Казань: Ред. изд. центр «Школа», 2002.— С. 158—159.

Ахметова Я. М. Глагол (личные формы) в говоре татар, проживающих в Финляндии // Материалы Международной научно-практической конференции «Наука и практика. Диалоги нового века».— Часть I.— Набережные Челны: Изд-во КГПИ, 2003.— С. 79—80.

Ахметова Я. М. Глагол (неличные формы) в говоре татар, проживающих в Финляндии // Материалы VI Региональной научно-практической конференции молодых ученых и специалистов «Проблемы истории, культуры и развития языков народов Татарстана и Волго-Уральского региона».— Вып. 2.— Казань: Gumanitaria, 2003.— С. 159—166.

Ахметова Я. М. Соответствия гласных в говоре татар, проживающих в Финляндии (тезисы) // Материалы Республиканской научно-практической конференции «Профилизация содержания образования: опыт, проблемы, поиски» / Мин-во образ. РТ, ИПКРО РТ.— Казань, 2004.— С. 9—15.

Ахметова Я. М. Проявление интерференции в говоре татар, проживающих в Финляндии // Материалы VII Региональной научно-практической конференции молодых ученых и специалистов «Проблемы истории, культуры и развития языков народов Татарстана и Волго-Уральского региона».— Вып. 3.— Казань: Gumanitaria, 2004.— С. 9—11.

Ахметова Я. М. Говор татар Финляндии (в сравнительно-историческом аспекте): Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 2004.— 22 с.

Ахметьянов Р. Г. Ставрополь татарларының тел үзенчәлекләре // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— 145—147 б.

Ахметьянов Р. Г. Некоторые варианты диалектальных слов и фразеологизмов в сергачском говоре // Нормативность и вариативность в татарском языке.— Казань, 1987.— С. 32—40.

Әмиров С. Х. Татар теле диалектларын өйрәнү өчен сораулык.— Казан, 1940.

Әфләтунов Ә. БАССРның көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш районнарында яшәүче татарлар сөйләшкәндәге фонетик үзенчәлекләр // Татар теле һәм диалектологиясе мәсьәләләре.— Казан, 1959.— 96—145 б.

Әфләтунов Ә. Башкортстанның көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш районнарында яшәүче татарлар сөйләшкәндәге кайбер синтаксик күренешләр // Татар теле һәм әдәбияты.— Казан, 1959.— 132—148 б.

Әхәтов Г. Х. Себер татарлары теле.— 1 нче кисәк: Фонетик үзенчәлекләр.— Казань: Тат. кит. нәшр., 1960.— 70 б.

Әхмәтҗәнов Р. Г. Турбаслы төбәге // Исследования по татарскому языкознанию.— Казань, 1984.— С. 138—146.

Әхмәтов В. Тобол-Төмән татарларының диалекты // Совет мәктәбе.— 1940.— № 2—3.— 56—60 б.

Барсукова Р. С. Некоторые фонетические особенности заболотного говора // Языковая ситуация в Республике Татарстан: состояние и перспективы.— Ч. II.— Казань, 1998.— С. 106—109.

Барсукова Р. С. К вопросу о спирантизации в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта и в тюркских языках // Тел, әдәбият һәм халык иҗаты мәсьәләләре.— Казан, 2000.— 9—16 б.

Барсукова Р. С. Названия пищи в заболотном говоре // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2000.— С. 55—65.

Барсукова Р. С. Названия мучных изделий из пресного теста в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта // Материалы международной научно-практической конференции «Народы России и Татарстана: возрождение и развитие».— Ч. I.— Альметьевск, 2000.— С. 38—47.

Барсукова Р. С. Местоимения в заболотном говоре // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2001.— С. 38—47.

Барсукова Р. С. Личные формы глагола в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта // Тел, әдәбият һәм халык иҗаты мәсьәләләре.— Казан, 2002.— 73—91 б.

Барсукова Р. С. Синтаксические особенности заболотного говора // Тел, әдәбият һәм халык иҗаты мәсьәләләре.— Казан, 2002.— 95—98 б.

Барсукова Р. С. Некоторые сведения о лексико-семантических группах диалектизмов заболотного говора // Актуальные вопросы татарского языкознания (далее: АВТЯ).— Казань, 2002.— С. 129—138.

Барсукова Р. С. Неличные формы глагола в заболотном говоре // АВТЯ.— Казань, 2002.— С. 156—163.

Барсукова Р. С. Названия жилища, хозяйственных построек и их частей в заболотном говоре сибирских татар // Материалы V Международного Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири: тюркские народы».— Тобольск-Омск, 2002.— С. 346—348.

Барсукова Р. С. Послелог и послеложные слова в заболотном говоре // Актуальные проблемы тюркской и финно-угорской филологии.— Елабуга, 2002.— С. 35—41.

Барсукова Р. С. Заболотный говор тоболо-иртышского диалекта татарского языка в сравнительном освещении: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 2002.— 23 с.

Барсукова Р. С. Мифологическая лексика заболотного говора тоболо-иртышского диалекта сибирских татар // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2003.— С. 22—24.

Барсукова Р. С. Лексика, связанная с духовной культурой заболотного говора тоболо-иртышского диалекта // Языковые уровни и их анализ.— Казань, 2003.— С. 35—38.

Барсукова Р. С. Наречия в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта // АВТЯ.— Вып. 2.— Казань, 2003.— С. 150—158.

Барсукова Р. С. Фонетические соответствия в русских заимствованиях в заболотном говоре // Материалы I Международной научной конференции «Теория перевода. Межкультурная коммуникация. Сопоставительная лингвистика».— М., 2003.— С. 34—36.

Барсукова Р. С. Древнетюркские глагольные формы в татарских говорах и диалектах Западной Сибири // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар.— Казан, 2004.— 329—333 б.

Барсукова Р. С. Саз ягы сөйләшенең мишәр диалекты белән уртаклыгы (ярдәмлек сүз төркемнәре) // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар.— Казан, 2004.— 167—170 б.

Барсукова Р. С. Названия предметов домашнего обихода, утвари, быта в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения». — Тюмень, 2004. — С. 11—12.

Барсукова Р. С. Заболотный говор тоболо-иртышского диалекта татарского языка в сравнительном освещении. — Казань, 2004. — 160 с.

Барсукова Р. С. Термины родства и свойства в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта сибирских татар // История, культура и проблемы развития языка. — Казань : Изд-во Тат. гуманитарного ин-та, 2004. — С. 11—17.

Барсукова Р. С. Лексика, обозначающая животный мир в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта // АВТЯ. — Вып. 3. — Казань, 2004. — С. 68—72.

Барсукова Р. С. Л. Жәләй хезмәтләрендә көнчыгыш диалектлар // АВТЯ. — Вып. 4. — Казань, 2004. — С. 57—60.

Барсукова Р. С. История изучения сибирско-татарских диалектов // Сборник аспирантских работ: Проблемы языка, литературы и научного творчества. — Казань, 2005. — С. 12—18.

Барсукова Р. С. Тюрко-монгольские параллели в лексике сибирско-татарских диалектов (в названиях животных и птиц) // Материалы научно-практической конференции «VIII Сулеймановские чтения» — Тюмень, 2005. — Тюмень, 2005. — С. 27—28.

Барсукова Р. С. Чит төбәкләрдә укыту-тәрбия эшендә милли-төбәк компоненты куллану // Татар теле һәм әдәбиятының актуаль проблемалары. — III кисәк. — Стәрлетамак, 2005. — 67—71 б.

Барсукова Р. С. К вопросу об эмоционально-экспрессивных словах в лексике сибирско-татарских диалектов // Материалы научно-практической конференции «IX Сулеймановские чтения» — Тюмень, 2006. — С. 11—13.

Барсукова Р. С. Особенности в употреблении дифтонгов в заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта // АВТЯ. — Вып. 5. — Казань, 2007. — С. 196—200.

Барсукова Р. С. «Словарь диалектов сибирских татар» Д. Г. Тумашевой как источник лексикологических исследований // Тумашевские чтения : Актуальные проблемы тюркологии. — Тюмень, 2007. — С. 41—43.

Баязитова Ф. С. Фонетические особенности говора татар районов Нижнего Прикамья // Тезисы докладов II научной конференции молодых ученых. — Казань, 1971. — С. 9—14.

Баязитова Ф. С. К вопросу о происхождении крещеных татар Нижнего Прикамья // Конференция по татарскому языкознанию, посвященная 50-летию СССР : Тезисы докладов. — Казань, 1972. — С. 59—72.

Баязитова Ф. С. Татарские говоры Нижнего Прикамья : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 1973. — 29 с.

Баязитова Ф. С. Базгыя һәм Сәвәләй авыллары сөйләшенең фонетик һәм грамматик үзенчәлекләре // МТД. — Вып. 3. — Казань, 1974. — С. 130—132.

Баязитова Ф. С. Түбән Кама тирәсендәге керәшен татарлары сөйләшенең фонетик һәм грамматик үзенчәлекләре // МТД. — Вып. 3. — Казань, 1974. — С. 48—73.

Баязитова Ф. С. Образцы текстов // МТД. — Казань, 1974. — Вып. 3. — С. 195—205; 1978. — Вып. 4. — С. 36—47, 49—53; 1983. — Вып. 5. — С. 30—36, 36—44; 1990. — С. 104—114; Мордва-каратаи: язык и фольклор. — Казань, 1991. — С. 105—134.

Баязитова Ф. С. Түбән Кама тирәсендәге керәшен татарлары сөйләшендә диалекталь лексиканың кайбер тематик төркемнәре // Татар теле һәм әдәбияты. — Алтынчы китап. — Казан, 1977. — 77—79 б.

Баязитова Ф. С. Книги на «крещено-татарском языке» XIX века как лингвистический источник // Источниковедение и история тюркских народов.— Казань, 1978.— С. 58—63.

Баязитова Ф. С. К истории формирования говоров крещеных татар // Исследования по исторической диалектологии татарского языка (далее: ИИДТЯ).— Казань, 1979.— С. 105—138.

Баязитова Ф. С. Ак калфагың кисәнә... // Азат хатын.— 1979.— № 12.— 12—13 б.

Баязитова Ф. С. Древние формы глагола в говорах крещеных татар Заказанья // Исследования языка древнеписьменных памятников.— Казань, 1980.— С. 137—141.

Баязитова Ф. С. Татарстанның Шөгәр төбәге сөйләшәндә кайбер морфологик үзенчәлекләр // Совет мәктәбе.— 1982.— № 1.— 30—32 б.

Баязитова Ф. С. Термины календарных обычаев и народных верований в говорах крещеных татар // Лексика и стилистика татарского языка.— Казань, 1982.— С. 59—68.

Баязитова Ф. С. Древний пласт лексики мензелинского говора среднего диалекта // ИИДТЯ.— Вып. 2.— Казань, 1982.— С. 3—9.

Баязитова Ф. С. Этнические компоненты крещеных татар по данным языка // Исследования по диалектологии и истории татарского языка.— Казань, 1982.— С. 22—29.

Баязитова Ф. С. Фольклор әсәрләренәң теле һәм диалектлар // Исследования по татарскому языкознанию.— Казань, 1984.— С. 129—138.

Баязитова Ф. С. Этнолингвистические параллели в материальной и духовной культуре татар-кряшен и народов Среднего Поволжья // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий (Тезисы докладов).— Омск, 1984.— С. 32—36.

Баязитова Ф. С. Говор нас. п. Татарщино (Күршә) Тамбовской области (по материалам экспедиции 1983 г.) // ИИДТЯ.— Вып. 3.— Казань, 1985.— С. 143—158.

Баязитова Ф. С. Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении.— М.: Наука, 1986.— 248 с.

Баязитова Ф. С. Народно-монологические тексты (описание применения свадебной обрядовой пищи) // Анализ текстов по истории татарского литературного языка.— Казань, 1987.— С. 44—59.

Баязитова Ф. С. Названия свадебной обрядовой одежды и обрядовых действий в татарском языке // Татарская лексика в семантико-грамматическом аспекте.— Казань, 1988.— С. 74—84.

Баязитова Ф. С. Мензелинский говор татарского языка // МТД.— Вып. 7.— Казань, 1989.— С. 67—83.

Баязитова Ф. С. Этнолингвистические параллели в традиционных обрядах татар и народов Кавказа: Тезисы докладов Всесоюзной конференции «Историко-лингвистические связи народов Кавказа и проблемы языковых контактов».— Грозный, 1989.— С. 88.

Баязитова Ф. С. Татар теле диалектларында һәм әдәби телдә туй йолаларының башлангыч этабына караган сүزلәр // Нормативность и вариативность в татарском языке.— Казань, 1987.— С. 41—52.

Баязитова Ф. С. Лексические и этнолингвистические особенности говоров причепецких татар // МТД.— Вып. 6.— Казань, 1988.— С. 43—68.

Баязитова Ф. С. Личные имена в говорах крещеных татар // Ономастика Татарстана.— Казань, 1989.— С. 66—73.

Баязитова Ф. С. Термины свадебных обрядов в атрибуции литературных памятников // Язык утилитарных и поэтических жанров памятников татарской письменности.— Казань, 1990.— С. 74—80.

Баязитова Ф. С. Свадебный обряд и его терминология (бирнә «приданое» и его значения) // МТД.— Казань, 1990.— С. 56—66.

Баязитова Ф.С. Димче, яучы, башкода // Сөембикә.— 1991.— № 1.— 35—36 б.

Баязитова Ф.С. Кыз ярәшү, аклашу // Сөембикә.— 1991.— № 2.— 17—18 б.

Баязитова Ф.С. Калым, тарту // Сөембикә.— 1991.— № 4.— 20—21 б.

Баязитова Ф.С. Килен төшерү // Сөембикә.— 1991.— № 5.— 16—18 б.

Баязитова Ф.С. Туйда катнашучылар // Сөембикә.— 1991.— № 6.— 20—22 б.

Баязитова Ф.С. Туй җырлары // Сөембикә.— 1991.— № 9.— 15—16 б.

Баязитова Ф.С. Туй ашамлыклары // Сөембикә.— 1991.— № 10.— 23—24 б.

Баязитова Ф.С. Туй киёмнәре // Сөембикә.— 1991.— № 11.— 24—25 б.

Баязитова Ф.С. Яшь киленгә су юлы күрсәтү // Сөембикә.— 1991.— № 12.— 22—24 б.

Баязитова Ф.С. Этнолингвистические материалы к реконструкции древних традиционных обрядов мордвы-каратаев // Мордва-каратаи: язык и фольклор.— Казань, 1991.— С. 105—135.

Баязитова Ф.С. К этнолингвистической реконструкции традиционных свадебных обрядов (свадебные чины) // Функциональное развитие татарского языка в условиях перестройки.— Казань, 1991.— С. 118—131.

Баязитова Ф.С. Гомернең өч туге: Татар халкының гаилә йолалары.— Казан: Тат. кит. нәшр., 1992.— 298 б.

Баязитова Ф.С. Җирле сөйләшләр һәм халыкның рухи мәдәнияте // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность: Труды международной конференции в 3-х томах. 9—13 июня 1992 г.— Т. I.— Казань, 1992.— С. 63—66.

Баязитова Ф.С. Обрядовая терминология в говорах причепецких татар // Вятская земля в прошлом и настоящем (к 125-летию со дня рождения П.Н. Лункова): Тезисы докладов и сообщений IV научной конференции.— Киров, 1992.— С. 13—15.

Баязитова Ф.С. Татар әдәби телен баетуда этнографизмнарның роле // Некоторые итоги и задачи изучения татарского литературного языка.— Казань, 1992.— С. 41—49.

Баязитова Ф.С. Традиционные обряды астраханских татар на фоне диалектного языка // Астраханские татары.— Казань, 1992.— С. 132—153.

Баязитова Ф.С. Керәшен татарларының гореф-гадәт йолалары һәм йола җырлары // Казан утлары.— 1992.— № 6.— 174—180 б.

Баязитова Ф.С. Русские заимствования в обрядовой терминологии крещеных татар и мордвы-каратаев // Формы взаимодействия татарского и русского языков на современном этапе.— Казань, 1992.— С. 55—60.

Баязитова Ф.С. Обрядовая одежда крещеных татар Нижнего Прикамья // Тезисы докладов I научно-краеведческой конференции, посвященной 25-летию г. Менделеевска.— Менделеевск, 1992.— С. 6—9.

Баязитова Ф.С. Халык йолалары — рухи байлыгыбыз // Мәгариф.— 1992.— № 8.— 55—57 б.

Баязитова Ф.С. Туй алды йолалары һәм йола сүзләре // Мәгариф.— 1992.— № 10.— 58—60 б.

Баязитова Ф.С. Кыз ярәшү йолалары һәм йола сүзләре // Мәгариф.— 1992.— № 8.— 56—57 б.

Баязитова Ф.С. Туйда үзара бүләкләшүләр // Мәгариф.— 1992.— № 12.— 53—54 б.

Баязитова Ф.С. Халык йолаларын өйрәнүнең тәрбия ягыннан әһәмияте // Народная педагогика и его место в современном учебно-воспитательном процессе. Тезисы выступлений на республиканской научно-практической конференции.— Казань, 1992.— С. 12—14.

- Баязитова Ф. С.* Туй башлыгы, аргыш // Мәгариф.— Казан, 1993.— № 2.— 49—50 б.
- Баязитова Ф. С.* Савым ашы, кода ашы, туй күчтәнәчләре // Мәгариф.— Казан, 1993.— № 3.— 50—51 б.
- Баязитова Ф. С.* Бәби туге // Татарстан.— 1993.— № 4.— 57—61 б.
- Баязитова Ф. С.* Язгы чәчү һәм сабан эшләренә караган йолалар һәм йола сүзләре // Татарстан.— 1993.— № 5.— 86—89 б.
- Баязитова Ф. С.* Милли йолалар: яңгыр теләү, келәү итү // Татарстан.— 1993.— № 6.— 67—76 б.
- Баязитова Ф. С.* Яшь киленне кияү өендә каршы алу // Мәгариф.— 1993.— № 6.— 58—59 б.
- Баязитова Ф. С.* Жәй ае бәйрәмнәре // Татарстан.— 1993.— № 7.— 71—84 б.
- Баязитова Ф. С.* Рождение человека // Татарстан.— 1993.— № 7.— 26—29 б.
- Баязитова Ф. С.* Такыя бәйрәме, чәчәк бәйрәме // Татарстан.— 1993.— № 8.— 70—79 б.
- Баязитова Ф. С.* Керәшен татарларының туй йолалары һәм җырлары (йола терминнары) // Казан утлары.— 1993.— № 8.— 163—169 б.
- Баязитова Ф. С.* Аулак өйләр, утырмалар // Татарстан.— 1993.— № 10.— 73—77 б.
- Баязитова Ф. С.* Туй киеме // Мәгариф.— 1993.— № 11.— 55—56 б.
- Баязитова Ф. С.* Кышкы бәйрәмнәр һәм йолалар // Татарстан.— 1993.— № 12.— 69—73 б.
- Баязитова Ф. С.* Жирле сөйләшләрдә келәү һәм теләү сүзләре белән белдерелә торган йолалар // Проблемы лексикологии и терминологии в татарском языке.— Казань, 1993.— С. 50—56.
- Баязитова Ф. С.* Семейные обряды и обрядовая терминология (этнолингвистический аспект) // Межэтнические и межконфессиональные отношения в Республике Татарстан.— Ч. 2.— Казань, 1993.— С. 215—218.
- Баязитова Ф. С.* Традиционные обряды и народные верования молькевских крышен на фоне диалектного языка // Молькевские крышены.— Казань, 1993.— С. 142—156.
- Баязитова Ф. С.* Сандугачым, аппагым (туй йоласы терминологиясе) // Мәгариф.— 1994.— № 3.— 56 б.
- Баязитова Ф. С.* Нократ татарлары // Татарстан.— Казан, 1994.— № 3—4.— 130—142 б.
- Баязитова Ф. С.* Керәшеннәрнең гаилә һәм йола сүзләре // Идел.— 1994.— № 5.— 52—57 б.
- Баязитова Ф. С.* Татар халкының бәйрәм һәм көнкүреш йолалары.— Казан: Тат. кит. нәшр., 1995.— 158 б.
- Баязитова Ф. С.* Татарские диалекты как источник по этнокультурной истории // Актуальные экологические проблемы Республики Татарстан: Тезисы докладов II Республиканской научной конференции.— Казань, 1995.— С. 254—255.
- Баязитова Ф. С.* К реконструкции традиционных обрядов нагайбаков // Нагайбаки.— Казань, 1995.— С. 94—117.
- Баязитова Ф. С.* Әстерхан татарлары: Гаилә һәм көнкүреш йолалары // Татарстан.— 1995.— № 1—2.— 73—82 б.
- Баязитова Ф. С.* Сабан туге иртәгә // Ялкын.— 1995.— № 5.— 2—3 б.
- Баязитова Ф. С.* Безнең авыл кызлары курчак кебек киенә // Ялкын.— 1995.— № 6.— 12—13 б.
- Баязитова Ф. С.* Печән өсте // Ялкын.— 1995.— № 7.— 3 б.
- Баязитова Ф. С.* Кышкы йолалар. Нардуган // Ялкын.— 1995.— № 12.— 6 б.
- Баязитова Ф. С.* Аулак өй // Ялкын.— 1996.— № 1.— 20 б.

- Баязитова Ф. С. Сөлге сугам аклыкка // Ялкын.— 1996.— № 2.— 15 б.
- Баязитова Ф. С. Хуш киләсең, Нәүрүз // Ялкын.— 1996.— № 3.— 1 б.
- Баязитова Ф. С. Көтү куу // Ялкын.— 1996.— № 5.— 11 б.
- Баязитова Ф. С. Яңгыр, яңгыр, яу, яу // Ялкын.— 1996.— № 6.— 8—9 б.
- Баязитова Ф. С. Каз өмәсе // Ялкын.— 1995.— № 9.— 4 б.
- Баязитова Ф. С. Мендәрле кунак // Ялкын.— 1996.— № 11.— 100 б.
- Баязитова Ф. С. Икмәк, ипи, ипекәй // Сөембикә.— 1997.— № 8.— 22 б.
- Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар: бәләш // Сөембикә.— 1997.— № 10.— 25 б.
- Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар: бавырсаң // Сөембикә.— 1997.— № 11.— 30 б.
- Баязитова Ф. С. Татарские диалекты и этнолингвистическая реконструкция народных обрядов // Актуальные экологические проблемы Республики Татарстан : Тезисы III республиканской научной конференции.— Казань, 1997.— С. 344.
- Баязитова Ф. С. Говоры крещеных татар Елабужского района // История и культура Елабужского края (к 100-летию ЕГПИ). Тезисы докладов и сообщений научно-практической конференции.— Елабуга, 1997.— С. 52—54.
- Баязитова Ф. С. Керәшеннәр : Тел үзенчәлекләре һәм йола ижаты.— Казан, 1997.— 248 б.
- Баязитова Ф. С. К реконструкции народных календарных обычаев и обрядов татар-мишарей (этнолингвистический аспект) // Проблемы функционирования, диалектологии и истории языка.— Казань, 1998.— С. 25—35.
- Баязитова Ф. С. Л. Жәләй — зур мираслы галим // Проблемы функционирования, диалектологии и истории языка.— Казань, 1998.— С. 3—8.
- Баязитова Ф. С. О некоторых результатах этнолингвистических исследований традиционной духовной культуры сибирских татар // Сибирские татары : Материалы 1-го Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири».— Тобольск, 1998.— С. 128—129.
- Баязитова Ф. С. Этнолингвистические исследования по говорам крещеных татар : Дис. в виде научн. докл. ... д-ра филол. наук.— Казань, 1998.— 100 с.
- Баязитова Ф. С. Бәби туге лексикасы // Татар исемнәре ни сөйли?— Казан : Раннур, 1998.— 465 б.
- Баязитова Ф. С. Ир баланы сөннәтләү // Татар исемнәре ни сөйли?— Казан : Раннур, 1998.— 467 б.
- Баязитова Ф. С. Об изучении мифологической лексики в татарских диалектах // Языковая ситуация в Республике Татарстан: состояние и перспективы.— Ч. II.— Казань, 1999.— С. 178—180.
- Баязитова Ф. С. Язык и культура татар, проживающих в Удмуртии // Материалы научно-практической конференции «Татары Удмуртии». Вестник Международного Союза общественных объединений «Всемирный конгресс татар».— Казань, 1999.— С. 96—103.
- Баязитова Ф. С. Бөрмәнчек — вербный праздник в татарских диалектах // Татар теле һәм этносы тарихы мәсьәләләре.— Казан, 2000.— 43—53 б.
- Баязитова Ф. С. Культурно-языковые параллели в традиционных обрядах мордвы и татар-мишарей // Финно-угристика на пороге III тысячелетия. Материалы II Всероссийской научной конференции финно-угроведов (филологические науки).— Саранск, 2000.— С. 352—355.
- Баязитова Ф. С. Пермь өлкәсе татарларының традицион йолалары һәм йола сүзләре // Пермь татарлары турында.— Барда, 2000.— 39—63 б.
- Баязитова Ф. С. Некоторые особенности языка и культуры татар Альметьевского региона // Материалы международной научно-практической конференции «Народы России и Татарстана: возрождение и развитие».— Ч. I.— Альметьевск, 2000.— С. 48—53.

Баязитова Ф. С. Әлмәт төбәге татарлары. Рухи мирас: гаилә-көнкуреш, йола терминологиясе һәм фольклор.— Казан, 2001.— 287 б.

Баязитова Ф. С. Татарские диалекты и традиционно-обрядовая культура в контексте «Запад-Восток» (Зимние обряды и обычаи, их терминология) // Очерки по истории татарской культуры в контексте «Запад-Восток». — Казань, 2001.— С. 590—614.

Баязитова Ф. С. Себер татарлары. Рухи мирас: гаилә-көнкуреш һәм йола терминологиясе.— Казан, 2001.— 300 б.

Баязитова Ф. С. Питрау бәйрәме // Татар календаре.— 2001, 12 июль.

Баязитова Ф. С. Обрядовая терминология касимовского говора татарского языка // АВТЯ.— Вып. 1.— Казань, 2002.— С. 106—117.

Баязитова Ф. С. Әстерхан татарлары. Рухи мирас: гаилә-көнкуреш һәм йола терминологиясе.— Казан, 2002.— 300 б.

Баязитова Ф. С. Урта Урал (Свердловск өлкәсе) татарлары. Рухи мирас: гаилә-көнкуреш, йола терминологиясе, фольклор.— Казан, 2002.— 432 б.

Баязитова Ф. С. Культурно-языковая и обрядовая терминология диалектов сибирских татар в контексте фольклорных и этнографических связей // Тюркские народы. Материалы V-го Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири». — Тобольск-Омск, 2002.— С. 349—350.

Баязитова Ф. С. Образование терминов духовной культуры татарского языка // Проблемы словообразования в тюркских языках.— Казань, 2002.— С. 244—251.

Баязитова Ф. С. Свадебный обряд и его терминология в контексте народно-разговорного языка сибирских татар // Сибирские татары.— Казань, 2002.— С. 205—223.

Баязитова Ф. С. Татарский дух седого Урала // Татарстан.— 2002.— № 5.— С. 30—32.

Баязитова Ф. С. Чал Уралда татар рухы // Татарстан.— 2002.— № 5.— 26—28 б.

Баязитова Ф. С. Обрядовая лексика татарского языка: общее и специфическое // Единство татарской нации.— Казань, 2002.— С. 129—134.

Баязитова Ф. С. Әмәл, Нәүрүз // Сөембикә.— 2002.— № 3.— 16—18 б.

Баязитова Ф. С. Обрядовая терминология диалектов сибирских татар // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения». — Тюмень, 2003.— С. 10—11.

Баязитова Ф. С. Мишәр диалекты. Рухи мирас: гаилә-көнкуреш һәм йола терминологиясе.— Саранск, 2003.— 280 б.

Баязитова Ф. С. Приметы уходящего времени (воспоминания Альметьевских старожилов) // Әлмәт-Альметьевск (посвящается 50-летию г. Альметьевска). — Альметьевск, 2003.— С. 283—287.

Баязитова Ф. С. Г. Ибраһимов эсәрләрендә этнографизмнар // Г. Ибраһимов һәм заман (тууына 115 ел тулуга багышланган фәнни конференция материаллары). — Казан, 2003.— 218—225 б.

Баязитова Ф. С. Рязань өлкәсе Бастан авылы сөйләшәндә рухи культура терминнары // АВТЯ.— Вып. 2.— Казань, 2003.— С. 12—27.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар // Татар календаре.— 2003, 25 гыйнвар.

Баязитова Ф. С. Икмәк, ипи, ипекәй // Татар календаре.— 2003, 9 февраль.

Баязитова Ф. С. Оликмәк, көпшәк, йомшак // Татар календаре.— 2003, 8 май.

Баязитова Ф. С. Туй икмәге // Татар календаре.— 2003, 22 март.

Баязитова Ф. С. Күмәч кабул // Татар календаре.— 2003, 8 май.

Баязитова Ф. С. Икмәк секере // Татар календаре.— 2003, 19 июнь.

Баязитова Ф. С. Кодаларны һәм яшь киленне икмәк белән каршылау // Татар календаре.— 2003, 29 июль.

Баязитова Ф. С. Яшь киленнән икмәк пешертү. Питрау бәйрәме // Татар календаре.— 2003, 19 август.

Баязитова Ф. С. Кода ашы, кода ипие // Татар календаре.— 2003, 13 сентябрь.

Баязитова Ф. С. Савым, туй күчтәнәче // Татар календаре.— 2003, 11 октябрь.

Баязитова Ф. С. Тубал ашлары // Татар календаре.— 2003, 16 ноябрь.

Баязитова Ф. С. Көлчә // Татар календаре.— 2003, 25 декабрь.

Баязитова Ф. С. Кемерово өлкәсе татарларының рухи мирасын өйрәнү юлында // Фәнни Татарстан.— № 3.— Казан, 2004.— 122—128 б.

Баязитова Ф. С. Названия обрядовых хлебов и хлебных обрядов в сибирско-татарских диалектах // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2004.— С. 24—27.

Баязитова Ф. С. Һ.Такташ һәм мишәр диалектының Сыркыды авылы сөйләше // АВТЯ.— Вып. 3.— Казань, 2004.— С. 55-61.

Баязитова Ф. С. Лексика в традициях народного ислама сибирско-татарских диалектов (обряд бракосочетания нике — никах) // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2004.— С. 12—14.

Баязитова Ф. С. Татар телендә традицион культура лексикасы (кодалар, кодачалар) // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар.— Казан, 2004.— 349—358 б.

Баязитова Ф. С. Татар телендә туй персонажлары (кияү һәм кияү егетләре) // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар.— Казан, 2004.— 98—109 б.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар. Бөлеш // Татар календаре.— 2004, 24 гыйнвар.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар. Олы бөлеш // Татар календаре.— 2004, 13 февраль.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар. Какбөлеш // Татар календаре.— 2004, 17 март.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар. Кодагый бөлеш // Татар календаре.— 2004, 28 апрель.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар. Чүлмәк бөлеш // Татар календаре.— 2004, 14 май.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар. Бавырсаг // Татар календаре.— 2004, 21 июль.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар. Бавырсаг котлату // Татар календаре.— 2004, 21 август.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар. Никах бавырсагы // Татар календаре.— 2004, 2 сентябрь.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар. Баликмәк, бадамгел, кызыл билле перәннек // Татар календаре.— 2004, 24 ноябрь.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар. Шишәрә // Татар календаре.— 2004, 10 декабрь.

Баязитова Ф. С. Халык йолаларында аш-сулар. Чәкчәк // Татар календаре.— 2004, 31 декабрь.

Баязитова Ф. С. Балам-багалмам // Сөембикә, «Асылъяр» кушымтасы.— 2004.— № 12.— С. 16—18.

Баязитова Ф. С. Татар телендә традицион культура лексикасы (этнолингвистик аспект) // Проблемы развития татарской нации (языковой, литературно-фольклорный и искусствоведческий аспекты).— Казань : Изд-во АН РТ, 2004.— С. 70—77.

Баязитова Ф. С. Обрядовая лексика татарского языка как источник для реконструкции элементов культуры // Межкультурная коммуникация.

Типология языков. Теория перевода : Материалы II Международной научной конференции.— М.— Казань, 2004.— С. 77—79.

Баязитова Ф. С. Термины и слова, относящиеся к обрядам и обычаям в говоре кряшен // Менделеевский музейный вестник.— Вып. 3.— Менделеевский краеведческий музей.— 2004.— С. 18—29.

Баязитова Ф. С. Кукмара районы керәшеннәренен сөйләш һәм йола үзенчәлекләре // Кукморский регион: проблемы истории культуры. Восток — Запад : Диалог культур Евразии. Проблемы истории и археологии.— Вып. 5.— Казань, 2005.— С. 94—95.

Баязитова Ф. С. Лексика традиционной культуры и диалекты татарского языка // Материалы II республиканской научно-практической конференции «Актуальные проблемы обучения татарскому языку в русской школе».— Казань, 2005.— С. 40—43.

Баязитова Ф. С. К реконструкции традиционных свадебных обрядов сибирских татар (этнолингвистический аспект) // Развитие языков и культур народов Сибири в условиях изменяющейся России : Материалы Международной научной конференции 22—24 сентября 2005 г.— Абакан, 2005.— С. 227—230.

Баязитова Ф. С. Урта Урал (Свердловск өлкәсе) татарларының йолалары һәм йола сүзләре // Мәгариф.— 2005.— № 4.— 18—19 б.

Баязитова Ф. С. Термины календарных обрядов и верований как источник для изучения этнокультурной истории (по материалам мензелинского говора татарского языка) // Языковая ситуация и политика в Российской Федерации.— Уфа, 2005.— С. 93—97.

Баязитова Ф. С. Туган тел һәм Латыйф Жәләйнең олы мирасы // Актуальные вопросы татарского языкознания.— Вып. 4.— Казань, 2005.— С. 18—24.

Баязитова Ф. С. Балага исем кушу // Сөембикә.— 2005.— № 3.— 15—16 б.

Баязитова Ф. С. Лексика обрядов и обычаев, связанных с рождением ребенка в диалектах сибирских татар // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень : Экспресс, 2005.— С. 31—35.

Баязитова Ф. С. Лексика похоронно-поминальных обрядов в диалектах сибирских татар // Этнокультурное пространство региона и языковое сознание. Материалы научно-практической конференции. Тюмень, 11 октября 2005 г.— В 2-х частях. Ч. 2.— Тюмень : Изд-во Тюменского гос. ун-та, 2006.— С. 157—160.

Баязитова Ф. С. Нәүрүз һәм әмәл бәйрәме йолаларының этнолингвистик үзенчәлекләре // Гыйльми журнал «Милли мәдәният».— Казан.— 2006.— № 10.— С. 4—6.

Баязитова Ф. С. Лексика этикета вежливости и родственных отношений в татарском языке (Словарь: буква А) // Тюркология: история и современность : К 85-летию со дня рождения академика Э. Р. Тенишева.— Казань, 2006.— С. 105—114.

Баязитова Ф. С. Сибирско-татарские и астраханские этнолингвистические параллели в традиционной культуре (обряд күзәйен, кусайтын) // Материалы IX Всероссийской научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2006.— С. 15—16.

Баязитова Ф. С. Лексика традиционной культуры как духовное наследие // Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы. (Материалы международной научно-практической конференции 23—24 июня 2006 г.— Казань, 2006.— С. 285—288.

Баязитова Ф. С. Погружение в историю. О чем могут поведать татарские говоры Среднего Урала (Между Волгой и Уралом. Традиции сотрудничества и дружбы) // Казань.— 2006.— № 4.— С. 44—45.

Баязитова Ф. С. Дастаннар һәм халык традицияләре лексикасы (Этно-лингвистик күзәтүләр) // Татар әдәбияты. Текстология мәсьәләләре. (Урта гасырлар — XX йөз башы.— Казан, 2006.— 121—130 б.

Баязитова Ф. С. Названия мифологических персонажей и демонологических образов в татарских диалектах // Тюркологический сборник.— Вып. III. Материалы Всероссийской тюркологической конференции «Языки и литература тюркских народов: история и современность». Елабуга, 2006.— С. 194—196.

Баязитова Ф. С. Нократ сөйләше. Рухи мирас: гаилә — көнкүреш, йола терминологиясе һәм фольклор.— Казан : Дом печати.— 2006.— 240 б.

Баязитова Ф. С. Акмулла иҗаты һәм хәзерге җирле сөйләшләр // Материалы межрегиональной научно-практической конференции «Акмулла и современность». Казань, 2007, 29 января.— Казань, 2007.— 190—199 б.

Баязитова Ф. С. Аш-су һәм халык традицияләре лексикасы.— Казан : Дом печати, 2007.— 480 б.

Баязитова Ф. С. Г. Ибраһимов әсәрләрендә халык традицияләре лексикасы // Г. Ибраһимов һәм XXI гасыр.— Казан : Алма-Лит, 2007.— 181—187 б.

Баязитова Ф. С. Ж. Вәлидинең диалектология фәннә караган эшчәнлеген // Ж. Вәлиди — энциклопедист галим.— Апас-Казан, 2007.— 104—112 б.

Баязитова Ф. С. Русские заимствования в обрядовой лексике татарского языка // АВТЯ.— Вып. 5.— Казань, 2007.— С. 135—140.

Баязитова Ф. С., Бурганова Н. Б. Новые данные о говоре причепецких татар // Исследования по лексике и грамматике татарского языка.— Казань, 1986.— С. 91—109.

Берта А. История гласных непервых слогов в татарских говорах // К формированию языка татар Поволжья и Приуралья.— Казань, 1985.— С. 110—115.

Berta A. (Берта А.) Laugeschichte der tatarischen Dialekte : Studia Uralo-Altaica, 31.— Szeged, 1989.

Бессонов А. Г. О говорах казанского татарского наречия и об отношении его к ближайшим к нему наречиям и языкам // Журнал Министерства Народного Просвещения.— Ч. CCXVI.— СПб., 1881.

Борханова Н. Б. Образцы текстов // МТД.— Казань, 1962.— Вып. 2.— С. 292—306; 1978.— Вып. 4.— С. 9, 16, 18—20, 22, 24—35, 58, 83—89, 96, 107—109.

Борханова Н. Б. Татар теленәң Мордва АССР территориясендә таралган сөйләшләре турында // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 93—124.

Борханова Н. Б. Казан арты керәшен сөйләшләрен төп билгеләре буенча төркемләү // Татар теле һәм әдәбияты.— 6 нчы китап.— Казан, 1977.— 80—89 б.

Борханова Н. Б. Татар телендә авыл төзелешенә караган лексик-семантик төркемнәр // Исследования по диалектологии и истории татарского языка.— Казань, 1982.— С. 50—63.

Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий.— Т. I—II.— СПб., 1869—1871.

Бурганова Н. Б. Языковые особенности каринских и глазовских татар // Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1953.— 16 с.

Бурганова Н. Б. Нагорный говор татарского языка // Материалы по диалектологии.— Казань, 1955.— С. 28—69.

Бурганова Н. Б. Из наблюдений над говором параньгинских татар // Изв. КФАН СССР. Серия гум. наук.— Вып. 1.— Казань, 1955.— С. 103—116.

Бурганова Н. Б. Говор каринских и глазовских татар // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 19—56.

Бурганова Н. Б. Удмуртские заимствования в татарском языке // Всесоюзная конференция по финно-угорскому языкознанию.— Ижевск, 1967.— С. 1—5.

Бурганова Н. Б. Диалекты татарского языка и памятники древней письменности // Вопросы татарского языка и литературы.— Кн. IV.— Казань, 1969.— С. 35—40.

Бурганова Н. Б. О некоторых архаичных формах глагола в закамских говорах // Тезисы Итоговой сессии ИЯЛИ за 1970 г.— Казань, 1971.— С. 33—36.

Бурганова Н. Б. Группировка говоров Закамья по морфологическим явлениям // Тезисы докладов Итоговой научной сессии за 1972 г.— Казань, 1973.— С. 3—41.

Бурганова Н. Б. Временные формы глагола изъявительного наклонения в закамских говорах // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 7—28.

Бурганова Н. Б. О татарских народных названиях растений // Вопросы лексикологии и лексикографии татарского языка.— Казань, 1976.— С. 125—141.

Бурганова Н. Б. Из истории формирования фонетических особенностей татарских говоров Закамья // Источниковедение и история тюркских языков.— Казань, 1978.— С. 76—95.

Бурганова Н. Б. К вопросу о земледельческой лексики в татарском языке // Лексика и стилистика татарского языка.— Казань, 1982.— С. 45—51.

Бурганова Н. Б. О некоторых особенностях имен числительных в татарских диалектах // Исследования по татарскому языкознанию.— Казань, 1984.— С. 146—155.

Бурганова Н. Б. О формировании татарских говоров Закамья // К формированию языка татар Поволжья и Приуралья.— Казань, 1985.— С. 3—31.

Бурганова Н. Б., Залый Л. З. О принципах составления диалектологического атласа татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Казань, 1960.— С. 59—63.

Бурганова Н. Б., Махмутова Л. Т. О диалектном членении татарского языка // Третье региональное координационное совещание по диалектологии тюркских языков. Тезисы докладов.— Баку, 1960.— С. 31—32.

Бурганова Н. Б., Махмутова Л. Т. К вопросу об истории образования и изучения татарских диалектов и говоров // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 7—18.

Валидов Дж. Тюрки и татары (Краткие генеалогические и диалектологические сведения о волжских татар и других татар) // Валиди Дж. Очерк истории образованности и литературы татар (до революции 1917 г.).— Вып. 1.— М.: Госиздат, 1923.— С. 3—8.

Валиди Дж. О диалектах казанского татарского наречия // Вестник Научного общества татароведения.— Казань, 1927.— С. 50—64.

Валиди Дж. Наречие каринских и глазовских татар // Труды общества изучения Татарстана.— Казань, 1930.— С. 135—144.

Валиди Ж. Нократ һәм Глазов татарлары арасында // Татарстан.— № 5—6.— Казан, 1929.— 40—42 б.

Вельяминов-Зернов В. В. Исследование о Касимовских царях и царевицах (в 4-х частях) // Труды Восточного отделения археологического общества.— СПб., 1863; 1864; 1866; 1887.

Гадел Әхмәт. Керәшен татарларында көн-ай атамалары.— Казан утлары.— № 6.— Казан, 1979.— 183 б.

Гордлевский В. А. Элементы культуры у касимовских татар (из поездки в Касимовский уезд в 1920 г.).— Рязань, 1927.— С. 19—25.

Дамаскин. Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих (рукопись, 1884—1885 гг.).

Диалектологик блокнот.— Казан, 1950.

Диалектологик сүзлек.— I.— Казан, 1948; — II.— 1953; — III.— 1958.

Dmitrief N.K. Tatarisch-mischarische Studien // Wiener Zeitschrift für die Kunde den Morgenlandes BD. XXXVIII.— Heft, 1, 2.— Wien, 1931.

Дмитриева Л. В. Язык татар Западной Сибири (барабинцев и тобольских татар) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Л., 1951.— 12 с.

Дмитриева Л. В. Заметки по языку барабинцев // Вопросы грамматики и истории восточных языков.— М.— Л.: Изд-во АН СССР, 1958.— С. 143—169.

Дмитриева Л. В. Язык барабинских татар.— Л.: Наука, 1981.

Жәләй Л. Татар телендә диалектлар // Совет мәктәбе.— 1938.— № 5—6.— 65—75 б.; —№ 8.— 52—61 б.

Жәләй Л. Татар теле диалектларын өйрәнү өчен кыскача программа // Совет мәктәбе.— 1940.— № 9.— 33—37 б.

Жәләй Л. Татар диалектологиясе.— Казан, 1947.— 136 б.

Жәләй Л., Сафина. Г., Хафизова Р., Мәжитов З., Шәрәфетдинов Г., Халит Я. Тау ягы авылларында // Совет әдәбияты.— 1948.— № 11.— 104—109 б.

Заяй (Заялетдинов) Л. З. Опорный диалект в формировании татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Баку, 1958.— С. 36—50.

Заяй Л. З., Бурганова Н. Б. О принципах составления диалектологического атласа татарского языка // Тезисы докладов Второго регионального совещания.— Казань: Таткнигоиздат, 1958.— С. 10—13.

Заялетдинов Л. З. (Заяй Л.). Средний диалект татарского языка : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Казань, 1954.— 26 с.

Зиннатуллина З. Г. Диалектные фразеологические сочетания (ДФС) татарского языка // МТД.— Вып. 7.— Казань, 1989.— С. 64—67.

Исследования по исторической диалектологии татарского языка.— Казань, 1979.— 176 с.; — Вып. 2.— Казань, 1982.— 154 с.; — Вып. 3.— Казань, 1985.— 160 с.

Исхакова С. М. Лексика сибирских татар: к вопросу о взаимоотношении татарского и узбекского языков : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Ташкент, 1970.

Исхакова С. М. Узбекский элемент в языке сибирских татар // Вопросы тюркологии.— Казань, 1970.

Исхакова С. М. Древнетюркские элементы в народно-разговорном языке западносибирских татар // Советская тюркология.— 1973.— № 6.— С. 36—39.

Исхакова С. М. К вопросу о взаимоотношении татар-аборигенов Сибири и казанских татар // Из истории Сибири.— Вып. 16.— Томск, 1975.— С. 220—222.

Исхакова С. М. Языковые контакты западносибирских татар с алтайскими племенами // Советская тюркология.— 1975.— № 5.— С. 33—38.

Исхакова С. М. Роль таджикского компонента в формировании языка татар-аборигенов Сибири и их языков // Материалы Всесоюзной конференции 3 июня 1976 г.— Томск, 1976.— С. 54—57.

Исхакова С. М. «Codex Cumanicus» и язык сибирских татар // Этногенез и этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий : Тезисы докладов.— Омск, 1983.— С. 3—12.

Исхакова С. М., Валеев Ф. Г. Таджикский компонент в народно-разговорном языке западносибирских татар // Советская тюркология.— 1978.— № 4.— С. 31—39.

Казаринов В. А. О мишарях в Чистопольском уезде Казанской губернии // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском ун-те.— Т. IV.— Казань, 1884.— С. 9—10.

Казиханова А. Г. Термины родства мензелинского говора среднего диалекта // Татар теле һәм әдәбиятының актуаль проблемалары.— I кисәк.— Стәрлетамак, 2004.— 158—162 б.

Казиханова А. Г. О некоторых названиях верхней одежды в говорах мишарского диалекта // АВТЯ.— Вып. 4.— Казань, 2005.— С. 110—115.

Казиханова А. Г. К вопросу о заимствований в лексике, связанной с домашними постройками и хозяйственной деятельностью // Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы.— Казань, 2006.— С. 148—149.

Катанов Н. Ф. Отчет о поездке, совершенной с 1 июня 1897 года по 20 августа того же года в Белебеевский и Мензелинский уезды Уфимской губернии // Уч. Записки Имп. Казан. ун-та.— Кн. XI.— Казань, 1898.— С. 1—37.

Катанов Н. Ф. Отчет о поездке, совершенной с 20 мая по 20 августа 1898 г. в Белебеевский уезд Уфимской губернии // Уч. Записки Имп. Казан. ун-та.— Кн. 7, 8.— Казань, 1900.— С. 1—30.

Материалы по диалектологии.— Казань, 1955.— 188 с.

Материалы по татарской диалектологии.— Вып. 2.— Казань, 1962,— 315 с.; — Вып. 3.— Казань, 1974.— 251 с.; — Вып. 4.— Казань, 1978.— 162 с.; — Вып. 5.— Казань, 1985.— 169 с.; — Вып. 6.— Казань, 1988.— 132 с.; — Вып. 7.— Казань, 1989.— 132 с.

Махмутова Л. Т. Особенности касимовского говора татарского языка : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Л., 1952.— 10 с.

Махмутова Л. Т. Фонетические особенности касимовского говора татарского языка // Материалы по диалектологии.— Казань, 1955.— С. 135—157.

Махмутова Л. Т. Описание грамматических особенностей касимовского говора татарского языка // Известия Казанского филиала АН СССР, сер. гум. наук.— Вып. 1.— Казань, 1955.— С. 77—84.

Махмутова Л. Т. Старинная свадебная песня у касимовских татар // Изв. Казанского филиала АН СССР, сер. гум. наук.— Вып. 2.— Казань, 1957.— С. 217—221.

Махмутова Л. Т. О принципах составления диалектологического словаря татарского языка // Второе региональное совещание по диалектологии тюркских языков (Тезисы докладов).— Казань, 1958.— С. 21—24.

Махмутова Л. Т. О принципах составления татарского диалектологического словаря // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Казань, 1960.— С. 78—85.

Махмутова Л. Т. [Выступление на конференции] // Вопросы диалектологии тюркских языков: Материалы второго регионального совещания по диалектологии тюркских языков, 11—15 ноября 1958 г., г. Казань.— Казань, 1960.— С. 182—183.

Махмутова Л. Т. О татарских говорах северо-западных районов Башкирской АССР (по материалам экспедиций 1954—1957 гг.) // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 57—85.

Махмутова Л. Т. Основные характерные черты мишарских говоров на территории Пензенской области (по материалам экспедиций 1958—1960 гг.) // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 125—162.

Махмутова Л. Т. Некоторые наблюдения над лексикой касимовского говора татарского языка // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 223—235.

Махмутова Л. Т. Образцы текстов // МТД.— Казань, 1962.— Вып. 2.— С. 281—291; 1978.— Вып. 4.— С. 89—91, 102—166; 1989.— Вып. 7.— С. 106—116.

Махмутова Л. Т. От редакторов // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 5—6.

Махмутова Л. Т. Вступительное слово // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 281—282.

Махмутова Л. Т. Краткие заметки о хвалынском говоре мишарского диалекта татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Баку, 1966.— С. 80—83.

Махмутова Л. Т. Диалектологик сүзлек тезүнең төп принциплары // Татар теленең диалектологик сүзлеге.— Казан, 1969.— 7—11 б.

Махмутова Л. Т. Основные принципы составления диалектологического словаря // Татар теленең диалектологик сүзлеге.— Казан, 1969.— С. 12—15.

Махмутова Л. Т. Современный татарский литературный язык и диалекты // Вопросы татарского языка и литературы.— Кн. IV.— Казань, 1969.— С. 26—34.

Махмутова Л. Т. Некоторые итоги и проблемы исследования татарских диалектов // Развитие филологических и исторических наук в Татарии.— Казань, 1969.— С. 29—36.

Махмутова Л. Т. О некоторых этнических компонентах татарского народа по диалектным данным // Тезисы докладов итоговой научной сессии за 1970 г.— Казань, 1971.— С. 116—119.

Махмутова Л. Т. Несколько слов о диалектологических атласах татарского и тюркских языков // Конференция по татарскому языкознанию, посвященная 50-летию СССР : Тезисы докладов.— Казань, 1972.— С. 81—83.

Махмутова Л. Т. К монофтонгизации дифтонгов в мишарском диалекте татарского языка // Тезисы итоговой научной сессии за 1972 г.— Казань, 1973.— С. 42—45.

Махмутова Л. Т. Бастанский говор татарского языка (говор села Бастаново Сасовского района Рязанской области) // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 29—47.

Махмутова Л. Т. От редактора // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 5—6.

Махмутова Л. Т. Формы прошедшего времени в мишарском диалекте татарского языка // Советская тюркология.— 1976.— № 3.— С. 17—24.

Махмутова Л. Т. Некоторые наблюдения над лексикой мишарских говоров (к мишарско-мордовским взаимосвязям) // Вопросы лексикологии и лексикографии татарского языка.— Казань, 1976.— С. 152—159.

Махмутова Л. Т. Опыт исследования тюркских диалектов (мишарский диалект татарского языка).— М., 1978.— 271 с.

Махмутова Л. Т. Введение // МТД.— Вып. 4.— Казань, 1978.— С. 7—8.

Махмутова Л. Т. О характере и некоторых типах русских заимствований в мишарском диалекте татарского языка // Источниковедение и история тюркских языков.— Казань, 1978.— С. 95—107.

Махмутова Л. Т. Предисловие // ИИДТЯ.— Казань, 1979.— С. 3.

Махмутова Л. Т. Некоторые материалы по лексике мишарского диалекта татарского языка (тюркский пласт) // ИИДТЯ.— Казань, 1979.— С. 139—168.

Махмутова Л. Т. Татарский язык в его отношении к древнетюркскому памятнику «Codex Cumanicus» по данным лексики (краткий анализ и приложение) // ИИДТЯ.— Вып. 2.— Казань, 1982.— С. 68—153.

Махмутова Л. Т. Введение // МТД.— Вып. 5.— Казань, 1983.— С. 5—29.

Махмутова Л. Т. Краткая схема описания тюркских диалектов // Советская тюркология.— № 5.— 1983.— С. 106—109.

Махмутова Л. Т. О некоторых татарско-куманских параллелях (по материалам фонетики и грамматики) // ИИДТЯ.— Вып. 3.— Казань, 1985.— С. 117—142.

Махмутова Л. Т. Татарское языкознание в ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова КФАН СССР за 25 лет (1961—1986). Краткий обзор // Исследования по лексике и грамматике татарского языка.— Казань, 1986.— С. 3—12.

Махмутова Л. Т. Об особенностях в категории местоимений в бастанском говоре татарского языка // Tatarica.— Хельсинки, 1987.— С. 225—232.

Махмутова Л. Т. Краткий обзор истории изучения среднего и мишарского диалектов татарского языка // Комментарии к «Атласу татарских народных говоров Среднего Поволжья и Приуралья».— Казань, 1989.— С. 5—25.

Махмутова Л. Т. Краткий обзор истории изучения среднего и мишарского диалектов татарского языка // МТД.— Вып. 7.— Казань, 1989.— С. 5—24.

Махмутова Л. Т. Библиография по среднему и мишарскому диалектам татарского языка // Татар теленен диалектологик сүзлеге.— Казан, 1993.— С. 448—459.

Махмутова Л. Т., Бурганова Н. Б. Татар диалектлары буенча кыскача белешмә // Татар теленен диалектологик сүзлеге.— Казан, 1969.— 612—640 б.

Махмутина Д. З. Лингвометодические проблемы изучения татарского языка (на материале фонетических особенностей говора татар Салаватского района Республики Башкортостан) // Система непрерывного образования: педучилище — педвуз : Материалы межвузовской научно-практической конференции.— Уфа, 1997.— С. 64—67.

Махмутина Д. З. Об особенностях образования некоторых глагольных форм в говоре татар Салаватского района Республики Башкортостан) // Система непрерывного образования: педучилище — педвуз : Материалы межвузовской научно-практической конференции.— Уфа : Изд-во БГПИ, 1998.— С. 174—176.

Махмутина Д. З. Башкортостанның Салават районы татарлары сөйләшенен кайбер морфологик үзенчәлекләре // Актуальные вопросы подготовки учителей татарского языка и литературы.— Стерлитамак : Изд-во СГПИ, 1998.— С. 13—15.

Махмутина Д. З. Некоторые лексические особенности говора татар Салаватского района // Проблемы изучения и преподавания филологических наук : Тезисы докладов Всероссийской научно-практической конференции.— Стерлитамак, 1999.— С. 58—60.

Махмутина Д. З. Функционирование залоговых форм татарского языка в говорах татар Уральского региона // Система непрерывного образования: школа — педучилище — педвуз — ИПК : Материалы межвузовской научно-практической конференции.— Уфа, 2001.— С. 125—127.

Махмутина Д. З. Урал һәм Урал арты сөйләшләрендә иркәләү-кечәрәйтү кушымчалары // Проблемы словообразования в тюркских языках.— Казань : Фикер, 2002.— 206—209 б.

Махмутина Д. З. Морфологическая система татарских говоров Уральского ареала : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Уфа, 2002.— 19 с.

Махмутина Д. З. Урал һәм Урал арты сөйләшләренең морфологик системасы.— Уфа, 2004.— 131 б.

Махмутова Л. Т. Кереш сүз // МТД.— Вып. 4.— Казань, 1978.— С. 5—6.

Махмутина Д. З. Жирле сөйләш шартларында фонетика укыту // Башкортостан укытуысыһы.— 1996.— № 12.— 54—55 б.

Мухаева З. А. Жирле шартларда ана теле укытуның кайбер үзенчәлекләре // Мәгариф.— 1999.— № 11.— 36—37 б.

Мухаева З. А. Топонимнарда халыкның сөйләше һәм тарихы. Пермь сөйләше буенча // Проблемы языка, литературы и народного творчества.— Казань, 2000.— С. 29—33.

Мухаева З. А. Пермь сөйләше таралган төбәкнең топонимнары һәм гидронимнары буенча кайбер күзәтүләр // Проблемы языка, литературы и народного творчества.— Казань, 2002.— С. 67—73.

Мухаева З. А. Гидронимика территории распространения пермского говора: апеллятивная лексика, семантическая и структурная классификация гидронимов // АВТЯ.— Вып. 2.— Казань, 2003.— С. 88—94.

Мухаева З. А. Топонимия территории пермского говора татарского языка (юга Пермской области) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 2003.— 21 с.

Мухаева З. А. К характеристике топонимической системы территории распространения пермского говора татарского языка // АВТЯ.— Вып. 3.— Казань, 2004.— С. 112—117.

Мухаева З. А. Топонимия территории распространения пермского говора.— Пермь, 2005.— 131 с.

Мухаметова Г. Ф. Урало-Поволжские параллели в татарских говорах Восточного Закамья // Развитие языков и культур коренных народов Сибири в условиях изменяющейся России. Материалы Международной научной конференции (г. Абакан, 22—24 сентября 2005 г.).— Абакан, 2005.— С. 133—136.

Мухаметова Г. Ф. Диалектные и культурно-языковые особенности татарских говоров региона юго-восточного Закамья Татарстана // «Сулеймановские чтения — 2005». Материалы VIII межрегиональной научно-практической конференции (г. Тобольск, 12—13 мая 2005 г.).— Тюмень : Экспресс, 2005.— С. 99—101.

Мухаметова Г. Ф. Лексика юго-восточных говоров Татарстана, относящаяся к ткачеству и одежде // «Тюркология: история и современность». Материалы Всероссийского тюркологического симпозиума, посвященный 85-летию известного тюрколога Э. Р. Тенишева.— Казань : ТГПУ, 2006.— С. 99—104.

Мухаметова Г. Ф. К вопросу цоканья в татарском языке (татаро-мишарские и сибирско-татарские диалектные параллели). Этнокультурное пространство региона и языковое сознание. Материалы научно-практической конференции (Тюмень, 11 октября, 2005 г.).— ч. II.— Тюмень : ТГУ, 2006.— С. 137—139.

Мухаметова Г. Ф. Актуальные проблемы этнолингвистического изучения говоров региона Восточного Закамья Татарстана // Тюркологический сборник: материалы Всероссийской тюркологической конференции «Языки и литература тюркских народов: история и современность».— Вып. 3.— Елабуга: Изд-во ЕГПУ, 2006.— С. 374—376.

Насибуллина А. Х. Тюркская географическая терминология в «Словаре диалектов сибирских татар» Д. Г. Тумашевой // Интеграция археологических и этнографических исследований.— Омск, 1995.— С. 85—87.

Насибуллина А. Х. Семантические разряды лексики и ее вариативность в говорах тоболо-иртышского диалекта сибирских татар // Материалы IV Международной научной конференции «Россия и Восток: проблемы взаимодействия».— Омск, 1997.— С. 191—199.

Насибуллина А. Х. Генетическая основа лексики тоболо-иртышского диалекта сибирских татар // Интеграция археологических и этнографических исследований.— Омск-СПб., 1998.— С. 26—28.

Насибуллина А. Х. Названия предметов быта, домашнего обихода тоболо-иртышского диалекта по данным «Словаря диалектов сибирских татар» Д. Г. Тумашевой // Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий.— Омск, 1998.— С. 307—309.

Насибуллина А. Х. Из истории изучения лексики сибирских татар // Материалы к научно-практической конференции «Словцовские чтения — 98».— Тюмень, 1998.— С. 143—145.

Насибуллина А. Х. Лексика растительного мира тоболо-иртышского диалекта по данным «Словаря диалектов сибирских татар» Д. Г. Тумашевой // Культурное наследие народов Западной Сибири.— Омск : Изд-во Ом.ГПУ, 1998.— С. 98—100.

Насибуллина А. Х. К вопросу о сохранении языка тоболо-иртышских татар // Материалы научно-практической конференции, посвященной 600-летию Ислама в Сибири.— Тюмень, 1998.— С. 101—103.

Насибуллина А. Х. Лексика тоболо-иртышского диалекта (по данным «Словаря диалектов сибирских татар» Д. Г. Тумашевой) // Материалы

научно-практической конференции, посвященной 60-летию со дня рождения Булата Сулейманова.— Тюмень, 1999.— С. 33—39.

Насибуллина А. Х. Названия хозяйственных построек тоболо-иртышского диалекта (по данным «Словаря диалектов сибирских татар» Д. Г. Тумашевой) // Интеграция археологических и этнографических исследований.— Москва, 1999.— С. 199—201.

Насибуллина А. Х. Лексика тоболо-иртышского диалекта сибирских татар.— Тюмень : ТОГИРРО, 2001.— 147 с.

Насибуллина А. Х. Лексика тоболо-иртышского диалекта сибирских татар (в семантическом и генетических аспектах) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 2000.— 22 с.

Насипов И. С. Древнетюркский пласт лексики диалектов татарского языка // Некоторые итоги и задачи изучения татарского литературного языка.— Казань, 1992.— С. 85—90.

Насипов И. С. Древнетюркский пласт топонимов Башкортостана и их отношение к диалектной лексике // Востоковедение в Башкортостане: история, культура.— Ч. IV.— Уфа : БГУ, 1992.— С. 80—82.

Насипов И. С. О древнетюркском пласте лексики мензелинского говора татарского языка // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность : Труды международной конференции. Июнь 9—13, 1992 г., г. Казань : В 3-х томах.— Т. I.— М., 1992.— С. 103—106.

Насипов И. С. О некоторых аспектах лексической корреляции мензелинского говора // Проблемы лексикологии и терминологии татарского языка.— Казань, 1993.— С. 56—63.

Насипов И. С. Древнетюркский лексический пласт диалектной лексики мензелинского говора татарского языка : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1994.— 22 с.

Насипов И. С. О древнетюркском пласте терминологической диалектной лексики мензелинского говора среднего диалекта татарского языка // Проблемы лексикологии и лексикографии татарского языка.— Вып. 2.— Казань, 1995.— С. 49—57.

Насипов И. С. Башкортстан Республикасында таралган татар сөйләшләре // Инновационные процессы в изучении и преподавании литературы : Материалы межвуз. науч. конф., 30—31 мая, 1997 г., г. Бирск.— Бирск : БирГПИ, 1997.— С. 19—22.

Насипов И. С. Укучыларның язма һәм сөйләмә телендәге кайбер фонетик диалекталь хаталар турында // Татар теленең һәм әдәбиятының актуаль мәсьәләләре.— Стәрлетамак : СДПИ нәшр., 1997.— 33—40 б.

Насипов И. С. История изучения мензелинского говора среднего диалекта татарского языка // Татар теленең һәм әдәбиятының актуаль мәсьәләләре.— Стәрлетамак : СДПИ нәшр., 1997.— 76—95 б.

Насипов И. С. О древнетюркском пласте нетерминологической диалектной лексики мензелинского говора татарского языка // Проблемы функционирования, диалектологии и истории языка.— Казань, 1998.— С. 82—90.

Насипов И. С. Башкортстанда татар диалектологиясен укыту үзенчәлекләре // Татар теле һәм әдәбияты укытучыларын әзерләүнең көнүзәк мәсьәләләре : II региональ фәнни-практик конференция. Стәрлетамак, 14—15 май, 1998 ел.— Стәрлетамак : СДПИ нәшр., 1997.— 33—40 б.

Насипов И. С. Профессор Н. Ф. Катанов — исследователь татарских народных говоров // Катановские чтения.— Казань : Мастер Лайн, 1998.— С. 94—101.

Насипов И. С. Башкортстан югары уку йортларында татар диалектологиясен укыту мәсьәләләре // Языковая ситуация в Татарстане: состояние и перспективы.— Ч. II.— Казань, 1999.— С. 83—86.

Насипов И. С. Татар теленең төп диалектлары // Татар теле : Программа һәм методик күрсәтмәләр.— Стәрлетамак : СДПИ нәшр., 1999.— 47—53 б.

Насипов И. С. Башкортстан Республикасында татар телен яңа программа нигезендә укытуның кайбер үзенчәлекләре // Башкортстанда татар теле һәм әдәбиятын укытуда региональ компонент.— Стәрлетамак : СДПИ нәшр., 2000.

Насипов И. С. Татар диалектологиясе. Библиографик белешмә.— Стәрлетамак, 2004.— 155 б.

Нәфигов Р. Диалектологик сүзлекнең икенче басмасы чыгуы уңае белән // Совет әдәбияты.— 1954.— № 3.— 124—126 б.

Недрет А. Выступление // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Казань, 1960.— С. 161—162.

Нигматуллов М. М. Огузские элементы в диалектах татарского языка // IX конференция по диалектологии тюркских языков.— Уфа, 1982.— С. 36—37.

Нигматуллов М. М. О некоторых огузских чертах в фонетике и грамматике татарских диалектов // Структура и история татарского языка.— Казань : Изд-во КГУ, 1982.— С. 73—79.

Нуретдинов Р. Ф. Взаимодействие татарских диалектов с другими языковыми системами в условиях смешанного заселения // Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР.— Казань, 1982.— С. 85—88.

Нуретдинов Р. Ф. Башкортстанның төньягындагы татарлар сөйләшенең фонетик үзенчәлекләре // Совет мәктәбе.— 1983.— № 6.— 27 б.

Нуретдинов Р. Ф. Смешанный говор татарского языка северных районов Башкирской АССР : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Уфа, 1984.— 19 с.

Нуретдинов Р. Ф. Язык пританьпских татар.— Казань, 1998.— 119 с.

Нуриева А. Х. Генетические пласты татарской диалектной лексики // IX конференция по диалектологии тюркских языков.— Уфа, 1982.— С. 27—28.

Raasonen H. (Паасонен Х.). Die sogenannten Karatai-Mordwienen oder Karatajen // Journal de la Societe Finno-Ougrienne.— Т. XXI.— 1902.

Raasonen H. (Паасонен Х.). Zur tatarischen Dialektenkunde.— Отд. отт. из «Keleti Szemle». III.— С. 45—54.

Raasonen H. (Паасонен Х.) Mishar-tatarische Volksdichtung von — Übersetzt und herausgegeben von E. Karahka.— Helsinki, 1953.— С. 4—6.

Pelissier R. Mishar-tatarische Sprachproben gesammelt in Nordosten des Bezirks Tjemnikov des Gouvernements Tambov im Herbst 1912 // Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Jahr 1918, Philosoph.—Hist. Klasse, № 18.— Berlin, 1919.

Поливанов Е. Д. Фонетические особенности касимовского диалекта (стеклогр. изд.).— М., 1923.— 28 с.

Radloff W. (Радлов В. В.). Vergleichende Grammatik der nordlichen Türk-sprachen. Erster Teil. Phonetik der nordlichen Türk-sprachen.— Leipzig, 1882.

Радлов В. В. О языке куманов. По поводу издания куманского словаря // Зап. Импер. Академии наук.— Т. XVIII.— № 4.— СПб., 1884.

Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий.— Т. 1—4.— М., 1963 (перепечат. с изд. СПб., 1893—1911).

Рамазан Дария. Там, где течет река Ик... // Идель.— 1993.— № 9—10.— С. 66—78;

Рамазан Дария. Ык ага чик сызыгы булып... // Идел.— 1993.— № 9.— 58—71 б.

Рамазанова Д. Б. Грамматические особенности говора татар Бардымского района Пермской области // Тезисы докладов научной конференции молодых ученых.— Казань, 1967.— С. 16—18.

Рамазанова Д. Б. Фонетические особенности говора агрызских татар // Вопросы татарского языка и литературы.— Кн. IV.— Казань, 1969.— С. 55—60.

Рамазанова Д. Б. Әгерҗе татарлары сөйләшенең грамматик үзенчәлекләре // Совет мәктәбе.— № 3.— 1970.— 26—28 б.

Рамазанова Д. Б. Пермь татарлары сөйләшәндә кайбер лексик үзенчәлекләр // Вопросы тюркологии.— Казань, 1970.— С. 263—271.

Рамазанова Д. Б. Говоры татар Среднего Прикамья : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1970.— 44 с.

Рамазанова Д. Б. Некоторые вопросы формирования мишарских говоров юго-западных районов БАССР // Конференция по татарскому языкознанию, посвященная 50-летию СССР : Тезисы докладов.— Казань, 1972.— С. 66—69.

Рамазанова Д. Б. Грамматические особенности говора пермских татар // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 92—112.

Рамазанова Д. Б. Пермь татарлары сөйләшәндә алынма сүزلәр // Вопросы лексикологии и лексикографии татарского языка.— Казань, 1976.— С. 142—151.

Рамазанова Д. Б. Фонетические особенности говора пермских татар // Татар теле һәм әдәбияты.— Вып. 5.— Казань, 1978.— С. 129—147.

Рамазанова Д. Б. Пермь татарлары сөйләше лексикасының көнчыгыш төрки телләр белән уртак моментлары // Источниковедение и история тюркских языков.— Казань, 1978.— С. 107—114.

Рамазанова Д. Б. К вопросу о формировании белебеевского подговора мензелинского говора среднего диалекта татарского языка // ИИДТЯ.— Казань, 1979.— С. 4—43.

Рамазанова Д. Б. Функционирование терминов «мещеряки», «башкиры», «тептяри» в Западной Башкирии // Исследование языка древнеписьменных памятников.— Казань, 1980.— С. 142—157.

Рамазанова Д. Б. К вопросу формирования татарских говоров на западе Башкирии (с учетом архивных и исторических данных) // Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР.— Казань, 1982.— С. 88—97.

Рамазанова Д. Б. О взаимовлиянии говоров близкородственных языков на смежной территории (по материалам белебеевского подговора) // Исследования по диалектологии и истории татарского языка.— Казань, 1982.— С. 29—37.

Рамазанова Д. Б. Из истории формирования лексики говора татар Пермской области // ИИДТЯ.— Вып. 2.— Казань, 1982.— С. 10—19.

Рамазанова Д. Б. Термины родства у татар Пермской области // Лексика и стилистика татарского языка.— Казань, 1982.— С. 52—58.

Рамазанова Д. Б. Некоторые вопросы истории формирования пермских татар по данным языка // Пермские татары.— Казань, 1983.— С. 137—154.

Рамазанова Д. Б. Некоторые материалы по обрядовой лексике говора пермских татар // Исследования по татарскому языкознанию.— Казань, 1984.— С. 113—120.

Рамазанова Д. Б. Формирование татарских говоров юго-западной Башкирии.— Казань, 1984.— 191 с.

Рамазанова Д. Б. Некоторые вопросы этнической истории пермских татар по данным языка // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий : Тезисы докладов.— Омск, 1984.— С. 27—31.

Рамазанова Д. Б. К истории формирования татарских говоров северо-западной Башкирии (по данным архивных и исторических источников) // ИИДТЯ.— Вып. 3.— Казань, 1985.— С. 5—36.

Рамазанова Д. Б. К вопросу об истории формирования татарских говоров северо-западной Башкирии (дополнительные материалы) // Исследования по лексике и грамматике татарского языка.— Казань, 1986.— С. 70—79.

Рамазанова Д. Б. Названия свадебных обрядов и литературный язык // Анализы текстов по истории татарского литературного языка.— Казань, 1987.— С. 129—139.

Рамазанова Д. Б. Вариативность диалектной лексики татарских говоров юго-западной Башкирии // Нормативность и вариативность в татарском языке.— Казань, 1987.— С. 68—90.

Рамазанова Д. Б. Тепекеевский говор татарского языка // МТД.— Вып. 6.— Казань, 1988.— С. 20—43.

Рамазанова Д. Б. Общие особенности говора пермских татар со старотатарским литературным языком // Истоки татарского литературного языка.— Казань, 1988.— С. 88—99.

Рамазанова Д. Б. Термины родства в татарских говорах юго-западной Башкирии // Татарская лексика в семантико-грамматическом аспекте.— Казань, 1988.— С. 65—77.

Рамазанова Д. Б. Некоторые наблюдения над топонимией и антропонимией пермских татар // Ономастика Татарии.— Казань, 1989.— С. 58—66.

Рамазанова Д. Б. Понятия «мать» и «отец» в татарских говорах // МТД.— Вып. 7.— Казань, 1989.— С. 25—36.

Рамазанова Д. Б. Термины родства в условиях языковых контактов // Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции «Историко-лингвистические связи народов Кавказа и проблемы языковых контактов» (24—26 октября 1989 г.).— Грозный, 1989.— С. 89.

Рамазанова Д. Б. Русские заимствования в татарских говорах современной юго-западной Башкирии // Двужычие: типология и функционирование.— Казань, 1990.— С. 32—42.

Рамазанова Д. Б. Ареальная терминология родства и некоторые вопросы этнического формирования татар Приуралья // МТД.— Казань, 1990.— С. 9—29.

Рамазанова Д. Б. О некоторых аспектах исторической диалектологии татарского языка // МТД.— Казань, 1990.— С. 3—8.

Рамазанова Д. Б. Термины родства и брачного союза в старотатарских письменных источниках // Язык утилитарных и поэтических жанров памятников татарской письменности.— Казань, 1990.— С. 21—38.

Рамазанова Д. Б. К вопросу о роли поволжско-тюркского компонента в формировании приуральских говоров среднего диалекта татарского языка // Приуральские татары.— Казань, 1990.— С. 118—129.

Рамазанова Д. Б. К вопросу истории заселения Закамья татарами и формирования некоторых прикамских говоров татарского языка // Национальный вопрос в Татарии дооктябрьского периода.— Казань, 1990.— С. 20—35.

Рамазанова Д. Б. Образцы текстов // МТД.— Казань, 1974.— Вып. 3.— С. 214—224; 1978.— Вып. 4.— С. 13—15, 17—18, 20—21, 22—23, 53—59, 67—71, 98—102, 121—126; 1983.— Вып. 5.— С. 44—96, 103—139 (совместно с Т. Х. Хайрутдиновой), 96—103; 1989.— Вып. 7.— С. 120—125; 1990.— С. 126—130; Мордва-каратаи: язык и фольклор.— Казань, 1991.— С. 148—151.

Рамазанова Д. Б. Система терминов родства говора мордвы-каратаев // Мордва-каратаи: язык и фольклор.— Казань, 1991.— С. 58—76.

Рамазанова Д. Б. Термины родства как замкнутая лексико-семантическая группа в условиях языковых контактов // Функциональное развитие татарского языка в условиях перестройки.— Казань, 1991.— С. 105—117.

Рамазанова Д. Б. Татарлар төрлечә сөйләшә // Татарстан.— 1991.— № 11.— 43—47 б.

Рамазанова Д. Б. Термины родства и свойства в татарском языке.— В 2-х кн.— Казань: Тат. кн. изд-во, 1991.— Кн. I.— 87 с.— Кн. II.— 192 с.

Рамазанова Д. Б. Мишарский, средний, восточный // Татарстан.— 1991.— № 11.— С. 46—50.

Рамазанова Д. Б. Гаиб-ирәннәр турында // Әдәби мирас: эзләнүләр, табышлар.— Казань, 1991.— 32—35 б.

Рамазанова Д. Б. Некоторые фонетические и лексические особенности говора татар Пермской области, общие с пермскими языками // Пермистика 2.— Ижевск, 1991.— С. 133—138.

Рамазанова Д. Б. Регион Среднего Прикамья и агрызский подговор мензелинского говора среднего диалекта татарского языка // Тезисы докладов

научно-краеведческой конференции, посвященной 25-летию г. Менделеевска, 15—16 мая 1992 г.— Менделеевск, 1992.— С. 22—23.

Рамазанова Д. Б. Форма *-ды исә* в татарском литературном языке и в диалектах татарского языка // Некоторые итоги и задачи изучения татарского литературного языка.— Казань, 1992.— С. 32—41.

Рамазанова Д. Б. Корень *ту-* (< *tor-*) в татарском языке // Проблемы лексикологии и лексикографии татарского языка.— Казань, 1992.— С. 67—78.

Рамазанова Д. Б. Дәдәй «дядя» в татарских говорах // Формы взаимодействия татарского и русского языков на современном этапе.— Казань, 1992.— С. 60—64.

Рамазанова Д. Б. Терминология родства в ареальном аспекте // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. Труды международной конференции в 3-х томах, 9—13 июня, 1992 г.— Т. 1.— Казань, 1992.— С. 80—83.

Рамазанова Д. Б. Урал буе татарлары: тарихы һәм теле // Казан утлары.— № 8.— 1993.— 141—161 б.

Рамазанова Д. Б. Краткие очерки по татарским диалектам // Татар теленең диалектологик сүзлеге.— Казан, 1993.— С. 422—447.

Рамазанова Д. Б. Гаиләдә традицион этика һәм никах туганлыгы терминнары // Межэтнические и межконфессиональные отношения в Республике Татарстан.— Ч. II.— Казань, 1993.— С. 218—221.

Рамазанова Д. Б. К вопросу о возникновении названий перевязи в татарских говорах // Проблемы лексикологии и терминологии татарского языка.— Казань, 1993.— С. 63—69.

Рамазанова Д. Б. Особенности системы терминов родства подберезинских кряшен // Молькеевские кряшены.— Казань, 1994.— С. 127—142.

Рамазанова Д. Б. Современное состояние говоров татарского языка и некоторые вопросы этноэкологии // Актуальные экологические проблемы Республики Татарстан : Тезисы II Республиканской научной конференции.— Казань, 1995.— С. 262—263.

Рамазанова Д. Б. Система терминов родства и свойства нагайбаков // Нагайбаки.— Казань, 1996.— С. 88—93.

Рамазанова Д. Б. Некоторые наблюдения над семантикой слова *итәк* в татарских говорах // Проблемы лексикологии и лексикографии татарского языка.— Вып. 2.— Казань, 1996.— С. 121—126.

Рамазанова Д. Б. К истории формирования говора пермских татар.— Казань, 1996.— 239 с.

Рамазанова Д. Б. Туйлар, туйлар...— Казан, 1997.— 104 б.

Рамазанова Д. Б. Пермь татарлары: теле һәм тарихы // Казан утлары.— 1997.— № 2.— 173—183 б.

Рамазанова Д. Б. К вопросу функционирования родного языка у сибирских татар с точки зрения этноэкологии // Актуальные экологические проблемы Республики Татарстан : Тезисы III Республиканской научной конференции.— Казань, 1997.— С. 351.

Рамазанова Д. Б. Из легенд Елабужского края (к проблеме связи языка с историей и духовной культурой) // История и культура Елабужского края (к 60-летию ЕГПИ) : Тезисы докладов и сообщений научно-практической конференции. 9 октября 1997 г.— Елабуга, 1997.— С. 54—56.

Рамазанова Д. Б. Об истории пермских татар по их языковым данным // Пермский край: прошлое и настоящее (к 200-летию образования Пермской губернии). Материалы Международной научно-практической конференции. Пермь, 28—29 мая, 1997 г.— Пермь, 1997.— С. 36—38.

Рамазанова Д. Б. Слова со значением «ровесник», «друг» в татарских говорах (некоторые наблюдения) // Проблемы функционирования, диалектологии и истории языка.— Казань, 1998.— С. 53—61.

Рамазанова Д. Б. Жирле сөйләшләрде туган телне саклык // Татарлар хәзерге дөньяда : Бөтендөнья татар Конгрессы. Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары.— Казан, 1998.— 349—351 б.

Рамазанова Д. Б. Сохраним родной язык // Татары в современном мире : Всемирный Конгресс татар. Материалы научно-практической конференции.— Казань, 1998.— С. 741—743.

Рамазанова Д. Б. Некоторые особенности терминологии родства тобольско-иртышского диалекта // Сибирские татары.— Тобольск, 1998.— С. 140—142.

Рамазанова Д. Б. Историко-лингвистические особенности формирования и функционирования западноприуральского ареала татарского языка : Дис. в виде научного доклада... д-ра филол. наук.— Казань, 1998.— 100 с.

Рамазанова Д. Б. О некоторых аспектах изучения названий одежды и ее деталей // Языковая ситуация в Татарстане: состояние и перспективы.— Казань, 1999.— С. 176—178.

Рамазанова Д. Б. Тубыл-иртыш диалектында кием-салым атамалары // Языковая ситуация в Татарстане: состояние и перспективы.— Ч. II.— Казань, 1999.— С. 67—80.

Рамазанова Д. Б. О некоторых коми-зырянско-татарских параллелях // Обские угры.— Тобольск, 1999.— С. 105—107.

Рамазанова Д. Б. Фән хыялга таянса... // Татарстан.— 2000.— № 3.— 62—63 б.

Рамазанова Д. Б. Пермь татарлары теле һәм тарихы турында // Пермь татарлары турында.— Барда, 2000.— 21—38 б.

Рамазанова Д. Б. Тарихка әйләнеп кайту // Фән һәм тел.— № 2.— 2000.— 20—21 б.

Рамазанова Д. Б. Понятие «одежда» в татарских говорах // Татар теле һәм этносы тарихы мәсьәләләре.— Казан, 2000.— 43—53 б.

Рамазанова Д. Б. Вопросы взаимовлияния и взаимодействия сибирско-татарских диалектов и русских говоров Сибири // Русские старожилы.— Тобольск-Омск, 2000.— С. 101—104.

Рамазанова Д. Б. О достижениях и задачах татарской диалектологии // Научный Татарстан.— № 3.— Казань, 2000.— С. 78—83.

Рамазанова Д. Б. Термины родства и свойства татар Альметьевского региона // Проблемы изучения истории заселения и образования населенных пунктов Альметьевского региона.— Казань, 2000.— С. 95—100.

Рамазанова Д. Б. Татар диалектологиясе: казанышлар һәм бурычлар // Фәнни Татарстан.— 2000.— № 3.— 65—70 б.

Рамазанова Д. Б. Генетические пласты терминов родства мордвы-каратаев // Финно-угристика на пороге III тысячелетия : Материалы II Всероссийской научной конференции финно-угроведов «Финно-угристика на пороге III тысячелетия» (Филологические науки), 2—5 февраля 2000 г.— Саранск, 2000.— С. 258—262.

Рамазанова Д. Б. Себер татарларының мәдәнияте һәм теле буенча материаллар.— Төмән : ТОГИРРО, 2000.— 123 б.

Рамазанова Д. Б. Татарские диалекты // Татары.— М.: Наука, 2001.— С. 26—34.

Рамазанова Д. Б. Татары Восточного Закамья: их распространение, особенности говора.— Казань : Магариф, 2001.— 208 с.

Рамазанова Д. Б. Традиции и современность в условиях Евразии (на примере истории носителей пермского говора) // Очерки по истории татарской культуры в контексте «Запад-Восток».— Казань : Фикер, 2001.— С. 552—572.

Рамазанова Д. Б. Себер диалектларыннан материаллар.— Казан : Фикер, 2001.— 143 б.

Рамазанова Д. Б. Жирле сөйләшләрбез // Татар календаре.— 2002, 14 гыйнвар.

- Рамазанова Д. Б.* Урта диалект // Татар календаре.— 2002, 9 февраль.
- Рамазанова Д. Б.* Готовы ли мы к очередному испытанию // Татарстан.— № 1.— Казань, 2002.— С. 16—17.
- Рамазанова Д. Б.* Татарская диалектная лексикография и диалектная лексикология на рубеже III тысячелетия // АВТЯ.— Казань, 2002.— С. 101—106.
- Рамазанова Д. Б.* Во имя науки // АВТЯ.— Казань, 2002.— С. 3—6.
- Рамазанова Д. Б.* Казан арты сөйләшләрә төркеме // Татар календаре.— 2002, 26 март.
- Рамазанова Д. Б.* Тау ягы сөйләшләрә төркеме // Татар календаре.— 2002, 25 апрель.
- Рамазанова Д. Б.* Керәшен сөйләшләрә төркеме // Татар календаре.— 2002, 27 июнь.
- Рамазанова Д. Б.* Из истории расселения и формирования говоров татар Западного Приуралья // Татарская нация: история и современность.— Казань, 2002.— С. 21—87.
- Рамазанова Д. Б.* Диалектный язык как одна из разновидностей национального языка // Единство татарской нации.— Казань, 2002.— С. 100—105.
- Рамазанова Д. Б.* Стәрлетамак, шарлык сөйләшләрә // Татар календаре.— 2002, 11 июль.
- Рамазанова Д. Б.* Пермь, нократ-глазов сөйләшләрә // Татар календаре.— 2002, 23 июль.
- Рамазанова Д. Б.* Касыйм, бастан сөйләшләрә // Татар календаре.— 2002, 23 август.
- Рамазанова Д. Б.* Термины родства в говорах сибирских татар // Сибирские татары.— Казань, 2002.— С. 165—188.
- Рамазанова Д. Б.* Сибирские диалекты и сопредельные говоры татарского языка // Тюркские народы. Материалы V Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири» (9—11 декабрь 2002 г., Тобольск).— Тобольск-Омск, 2002.— С. 377—378.
- Рамазанова Д. Б.* Название передника в татарских говорах // Актуальные проблемы тюркской и финно-угорской филологии: теория и опыт изучения.— Елабуга, 2002.— С. 143—150.
- Рамазанова Д. Б.* Минзәлә һәм бәре сөйләшләрә // Татар календаре.— 2002, 21 сентябрь.
- Рамазанова Д. Б.* Урал тирәсендәге башка сөйләшләр // Татар календаре.— 2002, 22 октябрь.
- Рамазанова Д. Б.* Урал тирәсендәге башка сөйләшләр // Татар календаре.— 2002, 19 ноябрь.
- Рамазанова Д. Б.* К способам образования в татарском языке названий одежды и украшений // Проблемы словообразования в тюркских языках.— Казань: Фикер, 2002.— С. 25—31.
- Рамазанова Д. Б.* Диалектлардагы лексик аерымлыклар ареаль аспекта // Фәнни Татарстан.— 2002.— № 3.— 145—152 б.
- Рамазанова Д. Б.* Названия одежды и украшений в татарском языке в ареальном аспекте.— Казань: Мастер-Лайн, 2002.— 352 с.
- Рамазанова Д. Б.* Жирле сөйләшләрәбез // Татар календаре.— 2003, 24 гыйнвар.
- Рамазанова Д. Б.* Мишәрләрнең таралышы турында // Татар календаре.— 2003, 21 февраль.
- Рамазанова Д. Б.* Татар телендә бармак исемнәре // АВТЯ.— Вып. 2.— Казань, 2003.— С. 35—43.
- Рамазанова Д. Б.* Мишәр диалекты // Татар календаре.— 2003, 29 март.
- Рамазанова Д. Б.* Көнбатыш (мишәр) диалектының төп үзенчәлекләре // Татар календаре.— 2003, 11 апрель.

Рамазанова Д. Б. Социальные термины в письменных памятниках и терминологии родства по браку в татарском языке // Теория перевода. Межкультурная коммуникация. Сопоставительная лингвистика.— М., 2003.— С. 258—263.

Рамазанова Д. Б. Темников һәм ләмбрә сөйләшләрә // Татар календаре.— 2003, 11 май.

Рамазанова Д. Б. Семантика в ареальном аспекте (слово *усал*) // Языки Евразии: этнокультурологический контекст.— Уфа, 2003.— С. 58—60.

Рамазанова Д. Б. Хвалын, кузнецк сөйләшләрә // Татар календаре.— 2003, 13 июнь.

Рамазанова Д. Б. (в соавторстве с Баязитовой Ф. С., Махмутовой Л. Т., Садыковой З. Р., Хайрутдиновой Т. Х.) Татарский диалектный язык в ареальном аспекте и история народа : Диалектный язык мишарей (ч-окающая группа) // Фонд научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ Республики Татарстан. Фундаментальные науки. Конкурсы проектов 1998/1999 гг. Отчеты.— Ч. I.— Казань : Физтехпресс, 2002.— С. 26—29.

Рамазанова Д. Б. Атлас татарских народных говоров Среднего Поволжья и Приуралья // Энциклопедия.— Т. I.— Казань, 2003.— 222 б.

Рамазанова Д. Б. Әстерхан, Волгоград, Ставрополь өлкәләрендәге көнбатыш диалект сөйләшләрә // Татар календаре.— 2003, 10 август.

Рамазанова Д. Б. Мордва-каратай сөйләше // Татар календаре.— 2003, 9 сентябрь.

Рамазанова Д. Б. Чистай керәшеннәрә һәм подберезье сөйләшләрә // Татар календаре.— 2003, 8 октябрь.

Рамазанова Д. Б. Названия накосника в татарских говорах // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2003.— С. 38—42.

Рамазанова Д. Б. Сергач һәм чүпрәле сөйләшләрә // Татар календаре.— 2003, 9 ноябрь.

Рамазанова Д. Б. Чистай, мәләкәс һәм байкыбаш сөйләшләрә // Татар календаре.— 2003, 10 декабрь.

Рамазанова Д. Б. Ишәле авылы җырлары турында // Казан утлары.— 2003.— № 9.— 148—158 б.

Рамазанова Д. Б. Ареальные особенности татарской терминологии родства // V Конгресс этнографов и антропологов России, Омск, 9—12 июня 2003 г.: Тезисы докладов.— М., 2003.— С. 166.

Рамазанова Д. Б. Лексические особенности говора жителей села Альметьево // Әлмәт-Альметьевск.— Казань, 2003.— С. 279—282.

Рамазанова Д. Б. Себер татарлары // Татар календаре.— 2004, 16 гыйнвар.

Рамазанова Д. Б. Себер диалектлары // Татар календаре.— 2004, 2 февраль.

Рамазанова Д. Б. Некоторые особенности системы родства и родственной терминологии татарского народа // Тюркология накануне XXI века: достижения, состояние, перспективы : Труды Международного конгресса.— Т. I.— Уфа : Гилем, 2004.— С. 135—138.

Рамазанова Д. Б. Тубыл-иртыш диалекты // Татар календаре.— 2004, 25 март.

Рамазанова Д. Б. Төмән сөйләше // Татар календаре.— 2004, 23 апрель.

Рамазанова Д. Б. Сохраним диалекты — уникальный вид духовного наследия народа // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2004.— С. 56—60.

Рамазанова Д. Б. Тара сөйләше // Татар календаре.— 2004, 20 май.

Рамазанова Д. Б. Тубыл сөйләше // Татар календаре.— 2004, 17 июнь.

Рамазанова Д. Б. Тевриз сөйләше // Татар календаре.— 2004, 10 июль.

Рамазанова Д. Б. Ареаль семантика: «телсез» төшенчәсе // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар.— Казан, 2004.— С. 358—362.

Рамазанова Д. Б. Некоторые аспекты изучения арабо-персидских заимствований в сибирских диалектах // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения». — Тюмень, 2004. — С. 50—51.

Рамазанова Д. Б. Саз ягы сөйләше // Татар календаре. — 2004, 14 август.

Рамазанова Д. Б. Бараба диалекты // Татар календаре. — 2004, 26 сентябрь.

Рамазанова Д. Б. Соматизмнарда гомумалтай параллельләре мәсьәләсенә карата // Инсани фәннәр: эзләнүләр һәм табышлар. — Казан, 2004. — 122—125 б.

Рамазанова Д. Б. Том диалекты // Татар календаре. — 2004, 24 октябрь.

Рамазанова Д. Б. Сөйләшләрне өйрәнүнең әһәмияте // Татар календаре. — 2004, 22 ноябрь.

Рамазанова Д. Б. Сөйләшләрнең хәзерге хәле // Татар календаре. — 2004, 7 декабрь.

Рамазанова Д. Б. Ареаль семантика: «ябык» // АВТЯ. — Вып. 3. — Казань : Фикер, 2004. — 61—68 б.

Рамазанова Д. Б. Литературный язык и диалекты // Проблемы развития татарской нации (языковой, литературно-фольклорный и искусствоведческий аспекты). — Казань : Академия наук РТ, 2004. — С. 64—70.

Рамазанова Д. Б. Ареаль семантика («эре, тәкәббер», «кыланчык») // Татар теле һәм әдәбиятының актуаль проблемалары. — 1 кисәк : Тел белеме. — Стәрлетамак, 2004. — 53—61 б.

Рамазанова Д. Б. Хезмәтләре — һәйкәл // Академик Тумашева. — Казан : Фән, 2004. — 43—45 б.

Рамазанова Д. Б. Татар һәм башкорт телләренең лексик байлыгын өйрәнгәндә // Фәнни Татарстан. — 2004. — № 4. — 93—96 б.

Рамазанова Д. Б. Восточное Закамье: народные обряды в названиях // Менделеевский Музейный вестник. — 2004. — № 3. — С. 29—31.

Рамазанова Д. Б. К вопросу этноэкологии татарских говоров Башкортостана // Языковая ситуация и политика в Российской Федерации : Материалы круглого стола 25.03.05. — Уфа, 2005. — С. 97—100.

Рамазанова Д. Б. Л. Жәләй һәм татар диалектологиясе: бүгенгесе һәм киләчәге // АВТЯ. — Вып. 4. — Казань, 2005. — С. 49—57.

Рамазанова Д. Б. Л. Жәләй һәм татар тел белемдә лингвистик география // АВТЯ. — Вып. 4. — Казань, 2005. — С. 115—118.

Рамазанова Д. Б. Том диалекты калмак сөйләшенең морфологик һәм синтаксик үзенчәлекләре // «Сулеймановские чтения — 2005». — Тюмень, 2005. — С. 112—118.

Рамазанова Д. Б. Термины родства и свойства в татарских говорах // Алтайские языки и Восточная филология (Памяти Э. Р. Тенишева). — М.: Восточная литература, РАН, 2005. — С. 377—387.

Рамазанова Д. Б. К изучению восточных диалектов татарского языка // Развитие языков и культур коренных народов Сибири в условиях изменяющейся России. Материалы Международной научной конференции 22—24 сентября 2005 года, Абакан. — Абакан, 2005. — С. 120—122.

Рамазанова Д. Б. Остазым истәлегенә (күренекле диалектолог Л. Т. Мәхмүтованың эшчәнлегенә турында) // Фәнни Татарстан. — 2005. — № 3/4. — 89—90 б.

Рамазанова Д. Б. Диалектизмы и их значение в изучении истории языка // Тюркология: история и современность. — Казань, 2006. — С. 121—124.

Рамазанова Д. Б. Сибирско-татарские диалекты и говоры татарского языка // IX «Сулеймановские чтения — 2006». — Тюмень, 2006. — С. 89—90.

Рамазанова Д. Б. Сохранение диалектов как фактор сохранения родного языка // Сохранение и развитие разных языков в условиях мно-

гонационального государства: проблемы и перспективы.— Казань, 2006.— С. 157—159.

Рамазанова Д.Б. М. Акмулла әсәрләренә теленә кайбер күзәтүләр // М. Акмулла һәм хәзерге заман.— Казан, 2007.— 171—178 б.

Рамазанова Д.Б. К соотношению исконных и заимствованных слов в названиях лихорадки в татарских говорах // АВТЯ.— Вып. 3.— Казань, 2007.— С. 119—127.

Рамазанова Д.Б. Татар диалектологиясенә фән буларак үсешендә Ж. Вәлидинең роле // Жамал Вәлиди — энциклопедист галим.— Вып. 3.— Апас-Казань, 2007.— С. 125—130.

Рамазанова Д.Б. Д. Г. Тумашева — исследователь сибирских диалектов // Тумашевские чтения : Актуальные проблемы тюркологии.— Тюмень, 2007.— С. 160—164.

Рамазанова Д.Б. Татар теленә кенчыгыш диалектлары.— Тюмень : Вектор Бук, 2007.— 260 б.

Рамазанова Д.Б., Хайрутдинова Т.Х. К вопросу о формировании байкибашевского говора мишарского диалекта татарского языка // ИИДТЯ.— Вып. 3.— Казань, 1985.— С. 62—92.

Рамазанова Д.Б., Мухамадиев М. Г. К вопросу о вариативности в татарском языке // Нормативность и вариативность в татарском языке.— Казань, 1987.— С. 3—4.

Рахимова А.Р. Лексические взаимосвязи башкирского языка и диалектов сибирских татар // Проблемы духовной культуры тюркских народов СССР : Тезисы докладов и выступлений.— Уфа, 1991.— С. 190—192.

Рахимова А.Р. Происхождение слов // Мәгариф.— 1993.— № 6.— С. 22—23.

Рахимова А.Р. Сибирско-татарские и монгольские лексические параллели (на материале хозяйственно-промысловой лексики) // Интеграция археологических и этнографических исследований : Материалы III Всероссийского научного семинара.— Ч. 2.— Омск, 1995.— С. 80—85.

Рахимова А.Р. Сүзләр дөньясында. Алас. Күс айтын [Себер татарлары сөйләшкәндә үзенчәлекле сүзләр, гыйбарәләр] // Мәгариф.— 1995.— № 6.— 27—28 б.

Рахимова А.Р. Историко-генетические пласты хозяйственной лексики диалектов сибирских татар // Проблемы лексикологии и лексикографии.— Вып. 4.— Казань, 1999.— С. 21—27.

Рахимова А.Р. Диалектальная лексика и словари татарского языка // Языковая ситуация в Республике Татарстан: состояние и перспективы.— Ч. II.— Казань, 1999.— С. 185—187.

Рахимова А.Р. Л. Ш. Арсланов и состояние изученности говора астраханских татар // Актуальные проблемы тюркской и финно-угорской филологии: теория и опыт изучения.— Елабуга, 2002.— С. 27—29.

Рахимова А.Р. Лексика диалектов сибирских татар (сравнительно-исторический анализ промысловой и хозяйственной лексики).— Казань : Мастер Лайн, 2001.— 128 с.

Рахманов Х. Татар теле диалектларын өйрәнү турында // Совет мәктәбе.— 1939.— № 7.— 14—17 б.

Садыйкова З. Р. Оренбург татарлары сөйләшенә кайбер морфологик үзенчәлекләре // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 113—120.

Садыйкова З.Р. Татар телендә зоонимия лексикасын унификацияләү мәсьәләсенә карата // Языковая ситуация в Республике Татарстан: состояние и перспективы.— Ч. II.— Казань, 1999.— С. 182—184.

Садыйкова З. Р. Татар сөйләшләрәндә ашлык уру һәм печән хәзерләү эшендә кулланылган эш кораллары атамалары // Актуальные вопросы татарского языкознания.— Вып. 2.— Казань, 2003.— С. 182—187.

Садыйкова З. Р. Татар сөйләшләрәндә кайбер озынлык үлчәме берәмлекләре // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар.— Казан, 2004.— 375—388 б.

Садыйкова З. Р. Татар телендә «капка» төшенчәсе һәм аны белдерә торган сүзләр // АВТЯ.— Вып. 3.— Казань, 2004.— С. 100—105.

Садыйкова З. Р. Л. Жәләй һәм аңа килгән хатлар // Актуальные вопросы татарского языкознания.— Вып. 4.— Казань, 2005.— С. 145—149.

Садыйкова З. Р. Тукучылык белән бәйләнешле озынлык үлчәме атамалары // Материалы VIII Межрегиональной научно-практической конференции (г. Тобольск, 12—13 мая 2005 г.— Тюмень: Экспресс, 2005.— 131—132 б.

Садыйкова З. Р. Татар телендә кайбер авырлык үлчәү берәмлекләре атамалары // «Сулеймановские чтения — 2006»: Материалы IX Всероссийской научно-практической конференции, (г. Тюмень, 18—19 мая 2006 г.— Тюмень: Экспресс, 2006.— 96—98 б.

Садыйкова З. Р. Жәң башына үлчәмсез бүленгән кишәрлек атамалары // Милли мәдәният.— Казань: Gumanitaria, 2007.— № 14.— С. 23—24.

Садыкова З. Р. О некоторых фонетических особенностях говора сел Насибашево, Лаклино и Малоязова Салаватского района БАССР // Тезисы докладов научной конференции молодых ученых.— Казань, 1967.— С. 19—25.

Садыкова З. Р. О некоторых лексических особенностях говора оренбургских татар // Тезисы докладов II научной конференции молодых ученых.— Казань, 1971.— С. 24—28.

Садыкова З. Р. Образцы текстов // МТД.— Казань, 1974.— Вып. 3.— С. 224—228; 1978.— Вып. 4.— С. 59—67; 1983.— Вып. 5.— С. 113—119; 1989.— Вып. 7.— С. 125—129; 1990.— С. 113—119.

Садыкова З. Р. Группировка татарских говоров Оренбургской области по фонетическим особенностям // Материалы IV конференции молодых научных работников.— Казань, 1976.— С. 133—135.

Садыкова З. Р. Формирование говоров оренбургских татар (по данным фонетики) // ИИДТЯ.— Казань, 1979.— С. 73—104.

Садыкова З. Р. Некоторые лексические изоглоссы на территории распространения говоров оренбургских татар // Исследования по диалектологии и истории татарского языка.— Вып. 2.— Казань, 1982.— С. 64—71.

Садыкова З. Р. Говоры оренбургских татар.— Казань, 1985.— 160 с.

Садыкова З. Р. Говоры оренбургских татар : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1986.— 25 с.

Садыкова З. Р. Обрядовая лексика в говорах оренбургских татар // Нормативность и вариативность в татарском языке.— Казань, 1987.— С. 52—60.

Садыкова З. Р. Некоторые названия домашних животных в диалектах татарского языка // МТД.— Вып. 6.— Казань, 1988.— С. 97—107.

Садыкова З. Р. Нивелирование диалектных особенностей под влиянием литературного языка // Формирование татарского литературного языка.— Казань, 1989.— С. 110—114.

Садыкова З. Р. Диалектная лексика татарского языка, связанная с птицеводством // МТД.— Вып. 7.— Казань, 1989.— С. 55—63.

Садыкова З. Р. Некоторые названия птиц в диалектах татарского языка // МТД.— Казань, 1990.— С. 47—57.

Садыкова З. Р. Ареальное употребление некоторых названий домашних животных в татарских говорах // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность : Труды международной конференции. 9—13 июня, 1992 г., г. Казань : В 3-х томах.— Т. I.— Казань, 1992.— С. 83—85.

Садыкова З. Р. Зоонимическая лексика татарского языка.— Казань : Татар. книж. изд-во, 1994.— 130 с.

Садыкова З. Р. Термины пчеловодства в татарских говорах // Проблемы функционирования, диалектологии и истории языка.— Казань : Фикер, 1998.— С. 72—81.

Садыкова З. Р. Названия родника, колодца и пруда в татарских говорах // Татар теле һәм этносы тарихы мәсьәләләре.— Казань : Полиграфическо-издательский комбинат, 2000.— С. 67—74.

Садыкова З. Р. Понятия «улица» и «двор» в татарских говорах // АВТЯ.— Казань : Фикер, 2002.— С. 123—128.

Садыкова З. Р. Названия хозяйственных построек и инвентаря в татарском языке.— Казань : Фикер, 2003.— 211 с.

Сарманаева Д. М. Диалектные особенности языка среднеуральских татар : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1949.— 22 с.

Сарманаева Д. М. Урта Урал татарлары телендәге кайбер үзенчәлекләр // Татар теле һәм әдәбияты.— Казан, 1959.— 199—202 б.

Сибәгат Р. Башкортстан татарлары һәм аларның теле // Казан утлары.— 1990.— № 1.— 129—140 б.

Сөнгатов Г. Диалекталь сөйләм турында // Совет мәктәбе.— Казан, 1990.— № 5.— 27—29 б.

Сөнгатов Г. М. Татар диалектларының фонетикасы.— Казан, 2000.— 44 б.

Сунгатов Г. М. Фонетическая система заболотного говора тоболо-иртышского диалекта сибирских татар (экспериментально-фонетическое исследование) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1991.— 23 с.

Татар теле диалектларын өйрәнү өчен сораулык /Төзүчесе: С. Әмиров.— Казан : Татгосиздат, 1940.

Татар теле диалектларын өйрәнү буенча сораулык.— Казан, 1949.— 76 б.

Татар теле диалектологик атласын төзү өчен материал җыйнау программасы /Төзүчесе Н. Б. Борһанова.— Казан, 1959.— 43 б.

Татар теленң диалектологик сүзлеген /Төзүчеләр: Н. Б. Борһанова, Л. Т. Мәхмүтова, З. Р. Садыкова, Г. К. Якупова.— Казан : Таткнигоиздат, 1969.— 643 б.

Татар теленң диалектологик сүзлеген /Төзүчеләр: Ф. С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, З. Р. Садыкова, Т. Х. Хәйретдинова.— Казан : Тат. кит. нәшр, 1993.— 460 б.

Татарский язык Западной Сибири // Литературная энциклопедия.— Т. II.— М.: Художеств. лит-ра, 1939.— С. 203—204.

Тенишев Э. Р. Язык татар села Усть-Уза // Tatarica.— Vammala, 1987.— С. 307—333.

Тумашева Д. Г. Татарские диалекты Западной Сибири (Тюмень) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1952.— 15 с.

Тумашева Д. Г. Некоторые фонетические особенности тюменского диалекта татарского языка // Материалы по диалектологии.— Казань, 1955.— С. 158—168.

Тумашева Д. Г. Язык татар Западной Сибири (Тюменский говор) // Ученые записки Казанского ун-та.— Т. 116.— Кн. 11: Языкознание.— Казань, 1956.— С. 101—143.

Тумашева Д. Г. Особенности глагольных форм в тобольском говоре татарского языка (восточный диалект) // Ученые записки Казанского ун-та.— Т. 117.— Казань, 1958.— С. 124—129.

Тумашева Д. Г. Восточный диалект татарского языка и его отношение к литературному языку и другим диалектам татарского языка // Второе региональное совещание по диалектологии тюркских языков. Ноябрь, 1958 г.: Тезисы докладов.— Казань, 1958.— С. 33—37.

Тумашева Д. Г. Тобол сөйләшененң үзенчәлекләре // Татар теле һәм диалектологиясе мәсьәләләре.— Казан, 1959.— 68—95 б.

Тумашева Д. Г. Саз ягы татарлары сөйләше (көнчыгыш диалекты) // Татар теле һәм әдәбияты.— Казан, 1959.— 149—182 б.

Тумашева Д. Г. Восточный диалект татарского языка и его отношение к литературному языку и другим диалектам татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Т. II.— Баку, 1960.— С. 127—140.

Тумашева Д. Г. О некоторых синтаксических и лексических особенностях тобольского говора (восточный диалект татарского языка) // Памяти В. А. Богородицкого (к столетию со дня рождения : 1857—1957).— Казань, 1961.— С. 339—348.

Тумашева Д. Г. Көнбатыш Себер татарлары теле (грамматик очерк һәм сүзлек).— Казан, 1961.— 240 б.

Тумашева Д. Г. О языковых особенностях барабинских татар // Итоговая конференция КГУ за 1962 г.— Казань, 1963.— С. 70—72.

Тумашева Д. Г. Выступление [Несколько пожеланий конференции] // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Баку, 1963.— С. 245—247.

Тумашева Д. Г. Некоторые итоги изучения языка сибирских татар // Филологический сборник. Ученые записки.— Вып. XXVIII, посвященный 85-летию проф. В. Г. Егорова.— Чебоксары : Чувашкнигоиздат, 1965.— С. 142—145.

Тумашева Д. Г. Проблема изучения диалекта смешанного типа (на материале западносибирских татар) // Вопросы диалектологии тюркских языков : Материалы IV регионального совещания по диалектологии тюркских языков, 23—30 мая 1963 г. в г. Фрунзе.— Фрунзе : Илим, 1968.— С. 59—66.

Тумашева Д. Г. Язык сибирских татар.— Часть вторая.— Казань : Изд-во КГУ, 1968.— 182 с.

Тумашева Д. Г. Отношение наречия барабинских татар к татарским диалектам Сибири // Происхождение аборигенов Сибири и их языков (Материалы межвузовской конференции. 11—13 мая 1969 г.).— Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1969.— С. 46—49.

Тумашева Д. Г. Диалекты сибирских татар в отношении к татарскому и другим тюркским языкам : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— М., 1969.— 50 с.

Тумашева Д. Г. К вопросу о соотношении языка и диалекта // Вопросы тюркологии.— Казань, 1970.— С. 45—55.

Тумашева Д. Г. Этнолингвистическая классификация сибирско-татарских диалектов // Татар тел белеме мәсьәләләре.— IV китап.— Казань, 1972.— С. 77—101.

Тумашева Д. Г. К вопросу о типах диалектных лексических различий // Советская тюркология.— 1973.— № 6.— С. 67—72.

Тумашева Д. Г. О применении лингвистических и социальных критериев диалектного членения (на материале тюркских языков) // Совещание по общим вопросам диалектологии, истории языка : Тезисы докладов и сообщений (Ереван, 2—5 октября 1993 г.).— М., 1973.— С. 49—51.

Тумашева Д. Г. Диалекты сибирских татар и ареальная лингвистика // Всесоюзная тюркологическая конференция—1976.— Алма-Ата, 1976.— С. 233—235.

Тумашева Д. Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования.— Казань : Изд-во КГУ, 1977.— 295 с.

Тумашева Д. Г. Словарь диалектов сибирских татар.— Казань, 1992.— 255 с.

Тумашева Д. Г. Диалект — основа // Идель.— 1993.— № 4.— С. 45—46.

Тумашева Д. Г. Шивэ — нигез ул // Идел.— 1993.— № 4.— 55—56 б.

Тумашева Д. Г., Насибуллина А. Х. Словарь диалектной лексики татарских говоров Тюменской области.— Тюмень : ТОГИРРО, 2002.— 110 с.

Тумашева Д. Г., о ней: Академик Тумашева: Сборник статей.— Казань: Фэн, 2004.

Фасеев Ф. С. Интересное фонетическое явление в татарских диалектах // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Т. II.— Баку, 1960.— С. 145—148.

Фасеев Ф. С. [Выступление о терминологии в татарской диалектологии] // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Т. I.— Казань, 1960.— С. 152—155.

Фәйзуллин Ә. Сарман районы сөйләшәндәге кайбер диалекталь үзенчәлекләр // Совет мәктәбе.— Казан, 1940.— № 8.— 34—37 б.

Хабибуллина М. Р. Характеристика изоглосс вариантов фонемы [а] в татарском лингвистическом пространстве: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 2002.— 25 с.

Хабибуллина М. Р. Татар тел белемдә лингвистик география фәнненең барлыкка килүе // Татар теле, әдәбияты, тарихы: үткәне һәм бүгенгесе.— Казан, 2000.— 128—136 б.

Хабибуллина М. Р. Татар сөйләшләрендә [а] авазының иренләшү процессы // Милли мәдәният.— Казан: ТДГИ нәшр., 2001.— 82—84 б.

Хабибуллина М. Р. [а] авазы изоглоссаларына характеристика // Казан дәүләт университеты татар филологиясе һәм тарихы факультеты укытучыларының фәнни язмалары.— Казан, 2002.— 124—128 б.

Хайрутдинова Т. Х. О взаимодействии тюркских и финно-угорских языков в северо-восточных районах БАССР // Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР.— Казань, 1972.— С. 107—111.

Хайрутдинова Т. Х. О взаимодействии татарского и башкирского языков (на материале местных говоров) // Конференция по татарскому языкознанию, посвященная 50-летию СССР: Тезисы докладов.— Казань, 1972.— С. 88—90.

Хайрутдинова Т. Х. Явление сингармонизма в говоре татар северо-восточных районов БАССР // Тезисы докладов III научной конференции молодых ученых.— Казань, 1974.— С. 12—15.

Хайрутдинова Т. Х. Образцы текстов // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 233—238; — Вып. 4.— 1978.— С. 71—82, 91—95; — Вып. 5.— 1983.— С. 44—96 (совместно с Д. Б. Рамазановой); — Вып. 7.— 1989.— С. 129—131; — Вып. 8.— 1990.— С. 120—126.

Хайрутдинова Т. Х. Некоторые особенности категорий имен в говоре северо-восточных районов БАССР // Материалы IV конференции молодых научных работников.— Казань, 1976.— С. 135—138.

Хайрутдинова Т. Х. Образование говора златоустовских татар // ИИДТЯ.— Казань, 1979.— С. 44—72.

Хайрутдинова Т. Х. Говор златоустовских татар: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Алма-Ата, 1980.— 20 с.

Хайрутдинова Т. Х. Место говора златоустовских татар в системе татарских говоров // Исследования по диалектологии и истории татарского языка.— Казань, 1982.— С. 37—42.

Хайрутдинова Т. Х. Обрядовая лексика златоустовских татар // Исследования по татарскому языкознанию.— Казань, 1984.— С. 120—129.

Хайрутдинова Т. Х. Златоустовский говор татарского языка.— Казань, 1985.— 158 с.

Хайрутдинова Т. Х. Бирский говор среднего диалекта татарского языка // ИИДТЯ.— Вып. 3.— Казань, 1985.— С. 36—62.

Хайрутдинова Т. Х. Названия продуктов питания в татарских говорах // Нормативность и вариативность в татарском языке.— Казань, 1987.— С. 60—68.

Хайрутдинова Т. Х. Некоторые названия мучных изделий в говорах татарского языка // МТД.— Вып. 6.— Казань, 1988.— С. 83—97.

Хайрутдинова Т. Х. Названия мясных продуктов и блюд в говорах татарского языка // Татарская лексика в семантико-грамматическом аспекте.— Казань, 1988.— С. 85—90.

Хайрутдинова Т. Х. Семантико-морфологическая структура названий кулинарных изделий в литературном языке и отдельных говорах // Истоки татарского литературного языка.— Казань, 1988.— С. 102—107.

Хайрутдинова Т. Х. Русские заимствования в названиях пищи татарского языка (на материале говоров) // Двоязычие: типология и функционирование.— Казань, 1989.— С. 42—47.

Хайрутдинова Т. Х. Лексические параллели татарского языка и тюркских языков Кавказа (по названиям кушаний) // Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции «Историко-лингвистические связи народов Кавказа и проблемы языковых контактов».— Грозный, 1989.— С. 87.

Хайрутдинова Т. Х. Названия некоторых блюд и напитков в говорах татарского языка // МТД.— Вып. 7.— Казань, 1989.— С. 36—55.

Хайрутдинова Т. Х. Истоки и изоглоссы татарских диалектных названий предметов быта, связанных с приготовлением пищи // МТД.— Казань, 1990.— С. 29—47.

Хайрутдинова Т. Х. Названия пищи, предметов домашнего обихода в говоре мордвы-каратаев // Мордва-каратаи: Язык и фольклор.— Казань, 1991.— С. 76—85.

Хайрутдинова Т. Х. Генетические пласты в названиях пищи татарского языка // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность: Труды международной конференции, 9—13 июня 1992.— В 3-х томах.— Т. I.— Казань, 1992.— С. 91—93.

Хайрутдинова Т. Х. Названия пищи в старотатарской письменности // Некоторые итоги и задачи изучения татарского литературного языка.— Казань, 1992.— С. 49—59.

Хайрутдинова Т. Х. Названия пищи в татарском языке.— Казань, 1993.— 140 с.

Хайрутдинова Т. Х. Лексико-семантическая структура названий шиповника в говорах татарского языка // Проблемы лексикологии и терминологии татарского языка.— Казань, 1993.— С. 69—74.

Хайрутдинова Т. Х. Названия пищи и утвари в говоре подберезинских крышен // Молькеевские крышены.— Казань, 1994.— С. 117—127.

Хайрутдинова Т. Х. Названия растений в говорах татар и крещеных татар Елабужского края (к 60-летию ЕГПИ): Тезисы докладов и сообщений научно-практической конференции.— Елабуга, 1997.— С. 56—58.

Хайрутдинова Т. Х. Роль пермских татар в формировании златоустовского говора // Пермский край: прошлое и настоящее (к 200-летию образования Пермской губернии): Материалы Международной научно-практической конференции. Пермь, 28—29 мая 1997.— Пермь, 1997.— С. 38—40.

Хайрутдинова Т. Х. Названия ягод и ягодных растений в татарском языке // Проблемы функционирования, диалектологии и истории языка.— Казань, 1998.— С. 61—72.

Хайрутдинова Т. Х. Словообразовательная структура названий растений в татарском языке // Аспекты гуманитарных исследований: Материалы итоговой конференции Татарского гуманитарного института за 1997 год.— Казань: Изд-во Татар. гум. ин-та, 1998.— С. 83—88.

Хайрутдинова Т. Х. Названия пищи в говорах сибирских татар в сравнении с другими татарскими говорами // Сибирские татары: Материалы 1-го Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири» (14—18 декабря, 1998 г., г. Тобольск).— Тобольск, 1998.— С. 161—162.

Хайрутдинова Т. Х. Цветы и их названия // Ученые записки.— Вып. 4.— Казань: Изд-во Татар. гум. ин-та, 1998.— С. 21—32.

Хайрутдинова Т.Х. О народных названиях некоторых лекарственных растений в татарском языке // Общественное развитие и гуманитарные науки. Ученые записки.— Вып. 6.— Казань, 1999.— С. 71—78.

Хайрутдинова Т.Х. Лексика пищи в условиях угорско-татарских языковых контактов // Обские угры : Материалы II Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири».— Тобольск, 1999.— С. 120—121.

Хайрутдинова Т.Х. Названия пищи татар Альметьевского региона // Проблемы изучения истории заселения и образования населенных пунктов Альметьевского региона.— Казань, 2000.— С. 101—108.

Хайрутдинова Т.Х. Лексико-семантическая и словообразовательная характеристика наименований грибов в татарском языке // Татар теле этносы һәм тарихы мәсьәләләре.— Казань, 2000.— С. 60—67.

Хайрутдинова Т.Х. Бытовая лексика татарского языка.— Казань : Фикер, 2000.— 124 с.

Хайрутдинова Т.Х. О некоторых мордовско-татарских лексических параллелях // Финно-угристика на пороге III тысячелетия : Материалы II Всероссийской научной конференции финно-угроведов «Финно-угристика на пороге III тысячелетия» (филологические науки). 2—5 февраля 2000 г.— Саранск, 2000.— С. 298—299.

Хайрутдинова Т.Х. Названия огородных и садовых культур в татарском языке // Языковые уровни и их анализ.— Казань : Изд-во Татар. гум. ин-та, 2001.— С. 87—94.

Хайрутдинова Т.Х. О некоторых названиях посуды и утвари в тюменском говоре сибирских татар // Тюркские народы : Материалы V Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири».— Тобольск-Омск, 2002.— С. 396—397.

Хайрутдинова Т.Х. (в соавторстве с Рамазановой Д.Б., Баязитовой Ф.С., Махмутовой Л.Т., Садыковой З.Р.) Татарский диалектный язык в ареальном аспекте и история народа. «Диалектный язык мишарей (ч-окающая группа)» // Фонд научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ Республики Татарстан. Фундаментальные науки. Конкурсы проектов 1998—1999. Отчеты, часть I.— Казань : Физтехпресс, 2002.— С. 26—29.

Хайрутдинова Т.Х. О некоторых названиях растений в калмакском говоре томского диалекта татарского языка // Материалы научно-практической конференции «Сулеймановские чтения».— Тюмень, 2004.— С. 76—78.

Хайрутдинова Т.Х. Народные названия растений в татарском языке.— Казань : Фикер, 2004.— 224 с.

Хайрутдинова Т.Х. Лексика, связанная с рельефом, в барабинском диалекте татарского языка // «Сулеймановские чтения — 2005». Материалы VIII межрегиональной конференции (г. Тобольск, 12—13 мая, 2005 г.).— Тюмень : Экспресс, 2005.— С. 177—178.

Хайрутдинова Т.Х. Слова, обозначающие время в диалектах сибирских татар // «Сулеймановские чтения — 2006» : Материалы IX Всероссийской научно-практической конференции (г. Тюмень, 18—19 мая 2006 г.).— Тюмень : Экспресс, 2006.— С. 134—135.

Хайрутдинова Т.Х. Заимствования, относящиеся к названиям времени // АВТЯ.— Вып. 5.— Казань, 2007.— С. 127—134.

Хайретдинова Т.Х. БАССРның Салават һәм Кыйгы районнарында яшәүче татарлар сөйләшенең кайбер морфологик үзенчәлекләре // Тезисы конференции молодых ученых.— Ч. II.— Казань, 1971.— С. 19—24.

Хайретдинова Т.Х. БАССРның Салават һәм Кыйгы районнарында яшәүче татарлар сөйләшенең кайбер лексик үзенчәлекләре // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 155—165.

Хәйретдинова Т. Х. Татар телендә үсемлек анатомиясенә бәйле кайбер атамалар турында // Языковая ситуация в Республике Татарстан: состояние и перспективы.— Ч. II.— Казань, 1999.— С. 180—182.

Хәйретдинова Т. Х. Салават күперен кем ничек атый // Материалы Итоговой научно-практической конференции за 1999 год.— Казань : Изд-во Тат. гос. гум. ин-та, 2000.— С. 41—43.

Хәйретдинова Т. Х. Исем фигыль формаларының жир-су атамаларында бирелеше // Материалы итоговой научно-практической конференции за 2000 г.— Казань : Изд-во Тат. гос. гум. ин-та, 2001.— С. 42—43.

Хәйретдинова Т. Х. Әлмәт төбәге татарларында аш-су атамалары // Мирас.— № 11.— 2001.— 50—52 б.

Хәйретдинова Т. Х. Татар телендә рельеф белән бәйле кайбер атамалар турында // Материалы итоговой научно-практической конференции за 2001 год.— Казань : Изд-во Тат. гос. гум. ин-та, 2002.— С. 55—57.

Хәйретдинова Т. Х. «Ажаган» төшенчәсенә татар сөйләшләрендә бирелеше // АВТЯ.— Казань : Фикер, 2002.— С. 117—122.

Хәйретдинова Т. Х. Татар сөйләшләрендә табигать күренешләре белән бәйле кайбер сүзләр // Актуальные проблемы тюркской и финно-угорской филологии : Теория и опыт изучения. Материалы Всероссийской научно-практической конференции 10—12 декабря 2002 г., г. Елабуга.— Елабуга, 2002.— С. 192—197.

Хәйретдинова Т. Х. Татар теле диалектларында рельеф белән бәйле атамалар // АВТЯ.— Вып. 2.— Казань : Фикер, 2003.— С. 26—35.

Хәйретдинова Т. Х. Г. Ибраһимов әсәрләрендә тормыш-көн күреш лексикасы // Галимҗан Ибраһимов һәм заман : Тууына 115 ел тулуга багышланган фәнни-конференция материаллары.— Казан : Фикер, 2003.— 156—157 б.

Хәйретдинова Т. Х. Татар телендә вакытка мөнәсәбәтле сүзләр // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар.— Казан : Фикер, 2004.— 92—98 б.

Хәйретдинова Т. Х. Татар теле диалектларында атнадагы көн исемнәре // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар.— Казан : Фикер, 2004.— 363—369 б.

Хәйретдинова Т. Х. Татар диалектларында тәүлек һәм ел фасылларын белдерә торган сүзләрнең кулланылышы // Актуальные вопросы татарского языка.— Казань : Фикер, 2004.— Вып. 3.— С. 94—100.

Хәйретдинова Т. Х. Латыйф Җәләй һәм диалекталь лексиканы өйрәнү мәсьәләләре // Актуальные вопросы татарского языкознания.— Казань, 2005.— Вып. 4.— С. 96—99.

Хәйретдинова Т. Х. Ел фасыллары атамалары // Фән һәм тел.— Казань, 2007.— № 1.— 12—22 б.

Хәйретдинова Т. Х. Күк җисемнәренең дөнья тарафларын белдерүдәге роле һәм аларның атамалары // «Тенишевские чтения — 2007» : Сборник научных статей.— Казан : Gumanitariya, 2007.— С. 68—72 б.

Хәйретдинова Т. Х. Җ. Вәлиди һәм диалектологияне өйрәнү мәсьәләләре // Җ. Вәлиди — энциклопедист галим.— Апас-Казан, 2007.— 165—169 б.

Хидиятов И. Р. XIV гасыр төрки язма истәлекләрендәге асыл сыйфатларның татар диалектларында чагылышы // АВТЯ.— Вып. 1.— Казань : Фикер, 2002.— С. 99—101.

Хидиятов И. Р. Фонетические параллели в поэме «Тухфаи мардан» Мухамедъяра и в татарских диалектах // АВТЯ.— Вып. 2.— Казань : Фикер, 2003.— С. 125—128.

Хидиятов И. Р. Залоги глагола в татарских диалектах и в старописьменных памятниках татарского языка // Гуманитарные науки : Поиски и достижения.— Казань, 2004.— С. 322—329.

Хидиятов И. Р. Желательное наклонение // Гуманитарные науки : Поиски и достижения.— Казань, 2004.— С. 170—172.

Хидиятов И. Р. Язык письменных памятников периода Казанского ханства (XVI в.) и татарские говоры в сравнительном аспекте : К постановке вопроса // Проблемы развития татарской нации (языковой, литературно-фольклорный и искусствоведческий аспекты).— Казань : Наука, 2004.— С. 226—238.

Хидиятов И. Р. Имена действия в письменных памятниках периода Казанского ханства // АВТЯ.— Вып. 3.— Казань : Фикер, 2004.— С. 148—151.

Хидиятов И. Р. Инфинитив в литературных памятниках периода Казанского ханства // АВТЯ.— Казань : Фикер, 2004.— С. 151—155.

Хидиятов И. Р. Имя существительное в старотатарских письменных памятниках и диалектах татарского языка // Сборник материалов итоговых конференций молодых ученых Института истории им. Ш. Марджани Академии наук РТ за 2003—2004 гг.— Казань, 2004.— С. 323—329.

Хидиятов И. Р. Инфинитив в литературных памятниках периода Казанского ханства // Татар теле һәм әдәбиятының актуаль проблемалары : Фәнни-методик мәкаләләр җыентыгы /Жаваплы ред. И. С. Насипов (Региональ фәнни-практик конференция, 26—28 ноябрь, 2003 ел).— I кисәк : Тел белеме.— Стәрлетамак, 2004.— 73—77 б.

Хидиятов И. Р. Язык письменных памятников периода Казанского ханства (XVI в.) и татарские говоры в сравнительном аспекте : Морфология : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 2005.— 21 с.

Хисамова Ф. М. Хәзинәдә ниләр бар? : Татар халык сөйләшләрен өйрәнүнең кайбер йомгаклары // Казан утлары.— 1987.— № 6.— 145—150 б.

Хисамова Ф. М. Русско-татарские словари XVIII—XIX вв. как источник по исторической диалектологии татарского языка // Сопровождение по общим вопросам диалектологии и истории языка : Тезисы докл. и сообщ., Душанбе, 12—15 ноябрь, 1979 г.— М., 1979.— С. 259.

Шакирова Р. Ф. Говор татар Краснооктябрьского района Горьковской области : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1950.

Шакирова Р. Ф. Фонетические особенности говора татар Краснооктябрьского района Горьковской области // Материалы по диалектологии.— Казань, 1955.— С. 89—134.

Шакирова Р. Ф. Особенности говора татар Краснооктябрьского района Горьковской области // Академику В. А. Гордлевскому к его семидесятипятилетию (Сборник статей).— М., 1953.— С. 292—301.

Шамгунова Р. Р. Некоторые глагольные формы параньгинского говора // Памяти В. А. Богородицкого (к столетию со дня рождения, 1857—1957).— Казань, 1961.— С. 357—360.

Шамгунова Р. Р. О лексических особенностях чистопольского говора татарского языка // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 236—241.

Шамгунова Р. Р. Образцы текстов // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 306—311; — Вып. 4.—1978.— С. 101—111, 115—117.

Шамгунова Р. Р. Чистай төбәге сөйләшенең кайбер фонетик үзенчәлекләре // Татар теле һәм әдәбияты.— Казан, 1959.— 183—197 б.

Шамгунова Р. Р. Чистай сөйләшенең морфологик һәм синтаксик үзенчәлекләре // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— 89—134 б.

Юлдашев А. А. Язык тептярей : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1950.— 16 с.

Юлдашев А. А. Говор тептярей Учалинского района Башкирской АССР // Академику В. А. Гордлевскому к его семидесятипятилетию (Сборник статей).— М., 1953.— С. 329—342.

Юсупов Ф. Ю. Некоторые морфологические особенности ичкинского говора татарского языка // Тезисы докладов научной конференции молодых ученых.— Казань, 1967.— С. 21—24.

Юсупов Ф. Ю. О некоторых фонетических особенностях сафакульского говора татарского языка // Вопросы татарского языка и литературы.— Кн. IV.— Казань, 1969.— С. 61—62.

Юсупов Ф. Ю. Некоторые фонетические особенности ичкинского говора татарского языка // Тезисы докладов II научной конференции молодых ученых.— Казань, 1971.— С. 14—19.

Юсупов Ф. Ю. Татарские говоры Южного Урала и Зауралья (Челябинской и Курганской областей) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 1972.— 42 с.

Юсупов Ф. Ю. Урта диалектның нагайбәк сөйләше // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 74—91.

Юсупов Ф. Ю. Образцы текстов // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 205—213; — Вып. 5.— 1983.— С. 139—149.

Юсупов Ф. Ю. Татар теленең эчкән сөйләше // МТД.— Казань, 1976.— 72—151 б.

Юсупов Ф. Ю. Көнъяк һәм Урал арты сөйләшләре.— Казан, 1979.— 184 б.

Юсупов Ф. Ю. Функционально-семантические особенности инфинитивных форм в татарских диалектах // Языкознание : Тезисы докладов и сообщений, Ташкент, 10—12 сентября 1980.— Ташкент : Фан, 1980.— С. 90—91.

Юсупов Ф. Ю. Семантические особенности некоторых форм причастий настоящего времени в диалектах татарского языка // IX конференция по диалектологии тюркских языков : Тезисы докладов и сообщений.— Уфа, 1982.

Юсупов Ф. Ю. Фонетические особенности говора татар Свердловской области // Исследования по диалектологии и истории татарского языка.— Казань, 1982.— С. 43—50.

Юсупов Ф. Ю. Причастие в диалектах сибирских татар // Морфология тюркских языков Сибири.— Новосибирск, 1985.— С. 130—155.

Юсупов Ф. Ю. Неличные формы глагола в диалектах татарского языка.— Казань, 1985.— 319 с.

Юсупов Ф. Ю. Изучение татарского глагола.— Казань : Татар. книж. изд-во, 1986.— 287 с.

Юсупов Ф. Ю. Историческое развитие неличных и индикативных форм глагола в татарском языке // Вопросы советской тюркологии : Тезисы докладов и сообщений.— Ашхабад, 1985.— С. 140—146.

Юсупов Ф. Ю. Некоторые итоги изучения причастных форм диалектов татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Уфа, 1985.— С. 140—146.

Юсупов Ф. Ю. Проявление ассимиляции и диссимиляции в говоре сафакульских татар в сопоставлении с тюркскими языками Урала, Сибири, Казахстана // Фонетика языков Сибири и сопредельных регионов.— Новосибирск, 1986.— С. 78—82.

Юсупов Ф. Ю. Из истории развития неличных и личных форм глагола в диалектах татарского языка // Формирование и функционирование татарского языка.— Казань, 1986.— С. 34—43.

Юсупов Ф. Ю. Татарский глагол в ареальном освещении : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Алма-Ата, 1988.— 35 с.

Юсупов Ф. Ю. Татар лингвистик территориясендә огуз телләре белән уртақ изоглоссалар турында // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность : Труды международной конференции 9—13 июня 1992 г., г. Казань.— В 3-х томах.— Казань : Инсан, 1992.— С. 98—100.

Юсупов Ф. Ю. Опыт моделирования татарского диалектного языка // Языковая ситуация в Республике Татарстан: состояние и перспективы : Материалы научно-практической конференции, 17 ноября 1998 г.— Ч. II.— Казань, 1999.— С. 52—55.

Юсупов Ф. Ю. Көнъяк Урал һәм Урал арты татарлары // Мирас.— 1999.— № 5.— 88—98 б.

Юсупов Ф. Ю. Некоторые итоги системно-синхронного исследования татарского диалектного языка. Индикатив // Татарское возрождение. Эпоха и личности.— Казань : Фэн, 2000.— С. 344—358.

Юсупов Ф. Ю. Башкортстанда һәм Урал төбәкләрендә яшәүче татарларның тарихы һәм сөйләшләрә // Мирас.— 2002.— № 9.— 54—65 б.

Юсупов Ф. Ю. Россия татарлары: златоуст татарлары, красноуфим татарлары, оренбург татарлары // Мирас.— 2002.— № 12.— 47—53 б.

Юсупов Ф. Ю. Россия татарлары: нагайбәк татарлары // Мирас.— 2003.— № 1.— 49—59 б.

Юсупов Ф. Ю. Россия татарлары: нагайбәк татарларының этнографиясе һәм сөйләшенә караган материаллар // Мирас.— 2003.— № 1.— 49—59 б.

Юсупов Ф. Ю. Россия татарлары: эчкен татарлары. Сафакүл татарлары // Мирас.— 2003.— № 3.— 20—33 б.

Юсупов Ф. Ю. Россия татарлары: нократ-кистем (Чепца буе) татарлары // Мирас.— 2003.— № 4.— 13—22 б.

Юсупов Ф. Ю. Россия татарлары: касыйм татарлары // Мирас.— 2003.— № 5.— 27—38 б.

Юсупов Ф. Ю. Татар теленәң диалектлары: Урал сөйләшләрә.— Казан : Мәгариф, 2003.— 351 б.

Юсупов Ф. Ю. Татарский диалектный язык в контексте национального языка // Проблемы развития татарской нации (языковой, литературно-фольклорный и искусствоведческий аспекты).— Казань : Академия наук РТ, 2004.— С. 77—83.

Юсупов Ф. Ю. Сафакүл татарлары: тарих, тел, халык иҗаты.— Казан, 2006.— 607 б.

Юсупов Ф. Ю., Хуснутдинова Г. М. Послелог белән в татарском диалектном языке // Казан дәүләт университеты татар филологиясе һәм тарихы факультеты укытучыларының фәнни язмалары.— Казан, 2002.— 338—342 б.

Юсупов Ф. Ю., Юсупова Г. Ф. Некоторые категории имени существительного в татарском диалектном языке // Татар теле, әдәбияты, тарихы: үткәне һәм бүгенгесе.— Казан, 2000.— 419—428 б.

Юсупов Ф. Ю., Юсупова Г. Ф. Категория принадлежности имени существительного татарского диалектного языка // Языковые уровни и их анализ.— Казань : Изд-во Татар. гос. гум. ин-та, 2001.— С. 72—86.

Юсупов Ф. Ю., Юсупова Г. Ф. Татарский диалектный язык. Категории имени существительного // Казан дәүләт университеты. Татар филологиясе һәм тарихы факультеты.— Казан, 2002.— С. 48—173 б.

Юсупова Г. Ф., Юсупов Ф. Ю. Красноуфим татарлары: тарих, тел, фольклор.— Казан : «Школа», 2004.— 376 б.

Якупова Г. К. Из наблюдений над говорами татарских сел, расположенных по реке Зай // Материалы по диалектологии.— Казань, 1955.— С. 180—187.

Якупова Г. К. Описание некоторых морфологических особенностей языка татар, расположенных по реке Зай (Татарская АССР) // Вопросы диалектологии тюркских языков.— Баку, 1960.— С. 140—144.

Якупова Г. К. Некоторые лексические особенности говора заинских татар // Памяти В. А. Богородицкого (к столетию со дня рождения, 1857—1957).— Казань, 1961.— С. 349—356.

Якупова Г. К. Некоторые морфологические особенности говора татар Куйбышевской области // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 202—222.

Якупова Г. К. Образцы текстов // МТД.— Вып. 2.— Казань, 1962.— С. 311—314; — Вып. 3.—1974.— С. 228—230; — Вып. 4.—1978.— С. 47—48; 118—121.

Якупова Г. К. Камышлы сөйләшенең фонетик үзенчәлекләре // МТД.— Вып. 3.— Казань, 1974.— С. 121—129.

ЭЧТӘЛЕК

Сүз башы (Д. Б. Рамазанова)	3
Кереш (Д. Б. Рамазанова)	4
Татар диалектларын өйрәнү тарихыннан (Д. Б. Рамазанова)	11
УРТА ДИАЛЕКТ (Д. Б. Рамазанова)	19
Казан арты сөйләшләре төркеме (Д. Б. Рамазанова)	22
Дөбъяз сөйләше	24
Мамадыш сөйләше	29
Балтач сөйләше	38
Лаеш сөйләше	43
✓ Бәрәңге сөйләше (Д. Б. Рамазанова)	49
Тау ягы сөйләшләре төркеме (Д. Б. Рамазанова)	55
Норлат сөйләше	56
Кама тамагы сөйләше	67
Тархан сөйләше	78
Керәшен сөйләшләре төркеме (Ф. С. Баязитова)	87
Казан арты керәшеннәре сөйләше (Ф. С. Баязитова)	87
Түбән Кама керәшеннәре сөйләше	108
Нагайбәк сөйләше	125
Нократ сөйләше (Ф. С. Баязитова)	140
✓ Касыйм сөйләше (Т. Х. Хәйретдинова)	156
Бастан сөйләше (Т. Х. Хәйретдинова)	168
Урал төбегендә формалашкан сөйләшләргә карата кыскача мәгълүмат (Д. Б. Рамазанова)	177
✓ Пермь сөйләше (Д. Б. Рамазанова)	179
✓ Минзәлә сөйләше (Д. Б. Рамазанова)	212
✓ Бөрә сөйләше (Т. Х. Хәйретдинова)	242
✓ Оренбург өлкәсендәге сөйләшләр (З. Р. Садыкова)	254
Богрыслан сөйләше	255
Каргалы сөйләше	270
Камышлы сөйләше (З. Р. Садыкова)	290
Красноуфим сөйләше (Ф. С. Баязитова)	302
Златоуст сөйләше (Т. Х. Хәйретдинова)	315
Эчкен сөйләше (Т. Х. Хәйретдинова)	335
Турбаслы сөйләше (Ф. С. Баязитова)	349
Тепекәй сөйләше (Д. Б. Рамазанова)	357
Учалы сөйләше (Т. Х. Хәйретдинова)	372
Сафакул сөйләше (Т. Х. Хәйретдинова)	382
Әстерхан сөйләше (Ф. С. Баязитова)	394
Татар-каракалпаклар сөйләше (Ф. С. Баязитова)	414
Кыскартмалар	419
Татар диалектологиясе буенча библиография (Р. С. Барсукова)	421

Научное издание

**Баязитова Флёра Саитовна
Рамазанова Дария Байрамовна
Хайрутдинова Танзиля Хасановна
Садыкова Зидә Рашитовна
Барсукова Рамзия Сибяхатулловна**

ТАТАРСКИЕ НАРОДНЫЕ ГОВОРЫ

В двух книгах

Книга первая

Казань. Издательство «Магариф». 2008
На татарском языке

Фәнни басма

**Баязитова Флёра Сәетовна
Рамазанова Дәрия Бәйрәмовна
Хәйретдинова Тәнзилә Хәсәновна
Садыйкова Зидә Рәшитовна
Барсукова Рәмзия Сибяхатулловна**

ТАТАР ХАЛЫК СӨЙЛӘШЛӘРЕ

Ике китапта

Беренче китап

Редакторы *Л. Р. Гатауллина*
Бизәләш редакторы *Л. С. Золондинова*
Техник редакторлары *Ә. С. Трофимова, Ә. Р. Ильина*
Компьютерда биткә салучысы *Ә. Р. Ильина*
Корректоры *М. З. Вәлиева*

Оригинал-макеттан басарга кул куелды 1.02.2008. Форматы 70×108 ¹/₁₆.

Офсет кәгазе. «Школьная» гарнитурасы. Офсет басма.

Шартлы басма табагы 48,72. Нәшер-хисап табагы 38,16.

Тиражы 1000 д. Заказ Т-86.

«Мәгариф» нәшрияты. 420059. Казан, Оренбург тракты, 20 а.

Тел./факс (843) 277-52-62, 277-52-88.

E-mail: magarif@mail.ru

«Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексы» ААҖ.
420066. Казан, Декабристлар урамы, 2.

